

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ 200TH ΕΠΕΤΕΙΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

ΑΘΗΝΑ 2021

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

14
2021

ISSN 1105-3399

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ACADEMY OF ATHENS
RESEARCH CENTRE FOR MEDIEVAL AND MODERN HELLENISM

MEDIEVALIA
ET
NEOHELLENICA

VOLUME XIV

HOMAGE TO THE 200TH ANNIVERSARY
OF THE GREEK REVOLUTION OF 1821

ATHENS 2021

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ 200TH ΕΠΕΤΕΙΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

ΑΘΗΝΑ 2021

ΕΠΟΠΤΡΙΑ

Ακαδημαϊκός Χρύσα Μαλτέζου

ΔΙΕΥΘΥΝΩΝ

Χαρίτων Καρανάσιος

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δέσποινα Βλάμη

Χαρίτων Καρανάσιος

Αναστασία Κοντογιαννοπούλου

Κώστας Λαμπρινός

Ίκαρος Μαντούβαλος

Η Ακαδημία Αθηνών δεν φέρει ευθύνη για το περιεχόμενο των κειμένων τα οποία περιέχονται στον παρόντα τόμο και εκφράζουν τις προσωπικές απόψεις των συγγραφέων, επομένως δεν υιοθετεί κατ' ανάγκην τις απόψεις τους.

Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά

Medievalia et Neohellenica

Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών
Αναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα

Research Centre for Medieval and Modern Hellenism

Anagnostopoulou str. 14, Athens 106 73 Greece

T (+30) 210.36.64.638 / e-mail: kemne@academyofathens.gr

ISSN 1105-3399

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Προλογικά	9-10
Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, <i>Στή σκιά του λόρδου Guilford: ό Χριστόφορος Φιλητάς και δύο άγνωστα κείμενά του για την Έπανάσταση</i>	11-52
Δέσποινα Βλάμη, <i>Πόλεμος και Επιχειρήσεις: οι αδελφοί Μπουντούρη και η οικονομία της Επανάστασης στην Ύδρα κατά τον 19ο αιώνα</i>	53-99
Χαρίτων Καρανάσιος, <i>Τό πολλαπλό δίλημμα του Νέου Έλληνισμού πριν από την Έπανάσταση</i>	101-137
Ηλίας Κολοβός, <i>Το τέλος του αιώνα των Φαναριωτών κατά το 1821, σύμφωνα με τα οθωμανικά τεκμήρια</i>	139-162
Φωκίων Κοτζαγεώργης, <i>Ρωμιοί εκτελεσθέντες και φυγάδες στη Θεσσαλονίκη του 1821</i>	163-187
Γεώργιος Κουτζακιώτης, <i>Ο Ρήγας, ο Παζβάντογλου και το επαναστατικό εγχείρημα του 1797. Μερικές επισημάνσεις</i>	189-216
Σοφία Λαΐου, <i>Οθωμανοί έλληνες σαράφηδες στην Κωνσταντινούπολη του 1821</i>	217-238
Ίκαρος Μαντούβαλος, <i>Ο θάνατος στα χρόνια της Επανάστασης μέσα από τις αφηγήσεις του Anton Prokesch</i>	239-277
Παναγιώτης Μιχαηλάρης, <i>Πολιτικο-εκκλησιαστικές πιέσεις για την επιστροφή Κυδωνιέων και Μοσχονησιωτών στις έστιές τους (1823)</i>	279-300
Δημήτρης Παπασταματίου, <i>Όφεις της οικονομίας πολέμου στην Κεντρική Μακεδονία κατά την περίοδο 1821-1830</i>	301-343
Πέτρος Πιζάνιας, <i>Το αγροτικό ζήτημα από τις πρώτες νεωτερικές επαναστάσεις στην Ελληνική Επανάσταση</i>	345-380
Νικόλας Πίσσης, <i>Ο Αγαθάγγελος, τα πρότυπά του και τύχες του έως και την Επανάσταση</i>	381-410

Αλεξάνδρα Σφοίνη, <i>Εικόνες των επαναστατημένων Ελλήνων στα φιλελληνικά Απομνημονεύματα. Ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές (1821-1828)</i>	411-440
Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, <i>Η Φιλική Εταιρεία και ο τεκτονισμός: μυστική επικοινωνία, αστική δημοσιότητα και κοινωνικές ιδέες</i>	441-484

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Το Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, τιμώντας τη 200ή επέτειο της Ελληνικής Επανάστασης, προβαίνει στην έκδοση του παρόντος αφιερώματος, που περιλαμβάνει δεκατέσσερις μελέτες. Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 αποτελεί γεγονός ευρωπαϊκής εμβέλειας και μάλιστα κορυφαίο ευρωπαϊκό γεγονός της δεκαετίας του 1820. Η σημασία της Επανάστασης για τον Νέο Ελληνισμό συνίσταται στο ότι οδήγησε στη δημιουργία του ελληνικού κράτους, του πρώτου εθνικού κράτους που προέκυψε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μετέβαλε τους συσχετισμούς των δυνάμεων αλλά και επέβαλε την αλλαγή πολιτικής των ισχυρών κρατών.

Ο Αγώνας των Ελλήνων αποτελεί πολυσύνθετο φαινόμενο, που δύσκολα τιθασεύεται από την ιστορική έρευνα, λόγω του πλήθους των σωζόμενων τεκμηρίων (έγγραφα, χειρόγραφα, διατάγματα, φυλλάδια, εφημερίδες, έντυπα, απομνημονεύματα κ.λπ.), επίσης, των πολλών πρωταγωνιστών (αγωνιστές, στρατιωτικοί, ναυτικοί, κοτζαμπάσηδες, πολιτικοί, Πατριαρχείο, Υψηλή Πύλη, μεγάλες δυνάμεις), της γεωγραφικής διασποράς, καθώς και των θεματικών πεδίων (ιδεολογικό, πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό κ.λπ.). Κατά συνέπεια, κρίνεται απαραίτητη η συνέχιση της έρευνας, στην οποία φιλοδοξεί να συμβάλει ο παρών τόμος.

Βασισμένες σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές (ελληνικά και οθωμανικά έγγραφα, ελληνικές και ευρωπαϊκές εκδόσεις της εποχής, ανέκδοτα χειρόγραφα έργα), οι δεκατέσσερις μελέτες του ανά χείρας τόμου εστιάζονται σε αθέατες και αγνωσμένες πτυχές του φαινομένου της Επανάστασης κατά τους προεπαναστατικούς και επαναστατικούς χρόνους. Εξετάζοντας πρωτότυπο υλικό ή προσεγγίζοντας γνωστές πηγές με νέα οπτική, φωτίζουν πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές διεργασίες, αναδεικνύουν δράσεις προσώπων και θεσμικών φορέων και γενικά χαρτογραφούν πολλαπλές όψεις της δυναμικής και πολυδιάστατης αυτής πραγματικότητας.

Με την προσδοκία να συνεχιστεί, με το ίδιο ενδιαφέρον και την ίδια ένταση, η έρευνα και ο επιστημονικός διάλογος των τελευταίων χρόνων αναφορικά με την Ελληνική Επανάσταση του 1821, ευελπιστούμε ότι ο ανά χείρας τόμος θα αποτελέσει ουσιαστική συμβολή προς την κατεύθυνση αυτή.

η Συντακτική Επιτροπή

Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη

Στὴ σκιά τοῦ λόρδου Guilford:
ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς καὶ δύο ἄγνωστα
κείμενά του γιὰ τὴν Ἐπανάσταση

Τὸ ὄνομα τοῦ γνωστοῦ Ἡπειρώτη λογίου καὶ καθηγητῆ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας Χριστοφόρου Φιλητᾶ (1787-1867) δὲν εἶχε ἕως σήμερα συνδεθεῖ καθόλου μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ Φιλητᾶς εἶχε περάσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του, τὴν Ἡπειρο, εἶχε ζήσει καὶ ἐργαστεῖ σὲ χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ἀκολούθως στὰ Ἐπτάνησα, ὅπου καὶ πέθανε. Πολὸ σχηματικά, τὰ κύρια βιογραφικά του στοιχεῖα ἕως καὶ τὴν περίοδο τῆς Ἐπανάστασης ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα μας εἶναι τὰ ἀκόλουθα.¹

1. Στὴν ἀρκετὰ πλούσια βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ αὐτὸν ὑπάρχουν πληρέστερα στοιχεία γιὰ τὸν βίον του, μολονότι λείπει μιὰ ὀλοκληρωμένη καὶ σύγχρονη μελέτη. Ἡ πλέον πρόσφατη συνεισφορά στὴν ἔρευνα γι' αὐτὸν βρίσκεται στὸν τόμο *Πρὸς μάθησιν εντελεστέραν. Ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς (1787-1867) καὶ ἡ συγκρότηση τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τὸν 18ο καὶ 19ο αἰώνα, Πρακτικά συνεδρίου “Λογισύνη καὶ Συγκρότηση τῆς Ἰστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας: 18ος-19ος αἰ.”*, Αθήνα 13-14.12.2019, επιμ. Αλέξ. Κατσιγιάννης – Δ. Πολυχρονάκης – Κ. Χρυσόγελος, [Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ελλήνων], Αθήνα 2022. — Τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Φιλητᾶ ἄρθρα, τὰ ὅποια στηρίζονται ἐν πολλοῖς σὲ νέα ἐκτεταμένη ἀρχεακὴ ἔρευνα, εἶναι: Στέλλα Κουρμπανά, «Χριστόφορος Φιλητᾶς. Βιο-εργογραφία», σ. 29-62· Αλέξ. Κατσιγιάννης, «Χαρτογραφώντας τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογιόσύνης. Ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς στὴν Οὐφόρδη (1819-1820)», σ. 63-82· Ελένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς καὶ ἡ διδασκαλία του στα πρώτα χρόνια τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας (1824-1827)», σ. 83-124· Κ. Γαρίτσης, «Τὰ μαθήματα τοῦ Χριστοφόρου Φιλητᾶ στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία: Οἱ χειρόγραφες σημειώσεις τῶν ἀδελφῶν Ἀλιπράντη (1825-28 & 1842-44)», σ. 125-142· Μαρία Καμηλάκη – Ελένη Καραντζόλα, «Μεταξὺ παλαιᾶς ἐλληνικῆς καὶ γραικικῆς: Γλωσσολογικὲς παρατηρήσεις στὸν Χριστόφορο Φιλητᾶ», σ. 143-174. Ἐδῶ γιὰ τὰ σύντομα βιογραφικά στοιχεία τοῦ Φιλητᾶ, μεταξὺ ἄλλων, χρησιμοποιοῦμε καὶ τὶς τέσσερις πρώτες ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες ἐργασίες. — Κατὰ τὰ ἄλλα περιοριζόμεσθε νὰ μνημονεύσουμε ἐπιλεκτικὰ ὀρισμένη χρήσιμη παλαιότερη βιβλιογραφία: Ἀνώνυμος, «Οἱ καθηγηταὶ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας κατὰ τὰς πρὸς τὴν Γερουσίαν ἐκθέσεις τοῦ κόμητος Γυίλφορδ», *Ἐστία* 22

Περὶ τοῦ βίου τοῦ Φιλητᾶ

Τὸ πραγματικό του ὄνομα ἦταν Χριστόδουλος Δημητρίου καὶ εἶχε γεννηθεῖ στὸ Γραμμένο τῶν Ἰωαννίνων τὸ 1787. Περὶ τὸ 1797 μαθήτευσε πρῶτα στὴ Μπαλάνειο καὶ κατόπιν στὴν Καπλάνειο Σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων. Στὴν Καπλάνειο εἶχε δάσκαλο τὸν Ἀθανάσιο Ψαλλίδα, ὁ ὁποῖος τοῦ ἔδωσε καὶ τὸ ὄνομα Φιλητᾶς, ἀπὸ τὸν ποιητὴ καὶ λεξικογράφου Φιλητᾶ τὸν Κῶο. Γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ ὀνόματος Χριστόδουλος σὲ Χριστόφορος ὑπάρχουν κάποιες εἰκασίες, ἀλλὰ τίποτε δὲν εἶναι ἀπολύτως τεκμηριωμένο. Μεταξὺ 1810 καὶ 1812 ὁ Φιλητᾶς χρημάτισε οἰκοδιδάσκαλος στὸ Μελένικο, ὅπου εἶχε μαθητὴ τὸν Ἀναστάσιο Πολυζωΐδη (1802-73), τὸν γνωστὸ συγγραφέα καὶ δικαστὴ. Τὸ 1812 ἐπανῆλθε στὰ Ἰωάννινα καὶ μαζί με τὸν παλαιὸ συμμαθητὴ καὶ φίλο του Κωνσταντῖνο Ἀσώπιο ἀποφάσισαν νὰ σπουδάσουν στὴν Εὐρώπη, ὥστε ἀναχώρησαν μαζί μέσω Κερκύρας γιὰ Ἰταλία τὸν Αὐγούστου ἐκεῖνου τοῦ χρόνου.

Ὁ Φιλητᾶς φοίτησε στὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Νάπολης τὸ 1812, ἐνῶ τὸ 1817 ἔλαβε ἀπὸ ἐκεῖ τὸ διδακτορικό του. Κατόπιν, διέμεινε ἐπὶ ἓνα περίπου ἔτος στὸ Παρίσι, ὅπου γνωρίστηκε μετὰ τὸν Κοραή. Τὸ 1818 διορίστηκε διδάσκαλος στὴ σχολὴ τῆς Τεργέστης, ἀντικαθιστώντας τὸν Κ. Ἀσώπιο, ὅταν ἐκεῖνος ἀναχώρησε, γιὰ νὰ σπουδάσει στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Göttingen μετὰ ὑποτροφία τοῦ λόρδου Guilford. Ὁ Φιλητᾶς, ποὺ ἤδη εἶχε γνωριστεῖ μετὰ τὸν Guilford, ἐνδιαφερόταν καὶ ὁ ἴδιος νὰ λάβει ὑποτροφία ἀπὸ ἐκεῖνον.

Ὁ Guilford θεώρησε –ἀρχικὰ τουλάχιστον– τὸν Φιλητᾶ κατάλληλο νὰ ἀναλάβει τὴν ὀργάνωση καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν δευτερευόντων σχολείων τῶν

(1886, τχ. 564), 669-670· Ἀνώνυμος, «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Γκιλφόρδου πρὸς Φιλητᾶν», *Ἀρμονία* 6-7 (1901), 322-326· Κ. Α. Διαμάντης, «Ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς ἐν Ἑσπερίᾳ», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 8 (1959), 84, 290-294, 383-386· 9 (1960), 539-552, 816-819, 897-899· 10 (1961), 1-7, 125-128, 221-223, 314-315, 393-397, 507-510, 592-594, 786-788, 888-891, 975-977, 1075-1079· Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς (ἐπιμ.), *Γεώργιος Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, Ἀθήνα 1982· Ὑλγα Κατσιαρδῆ-Hering, «Χριστόφορος Φιλητᾶς. Σκέψεις γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς γλώσσας», *Μνήμων* 12 (1989), 9-42· Στέφ. Μπέτης, *Φιλητᾶς καὶ Ἀσώπιος οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους*, Ἰωάννινα 1991· Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ἰόνιος Ἀκαδημία. Τὸ χρονικὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ πρώτου Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου (1811-1824)*, Ἀθήνα 1997, σ. 10-15 καὶ 247-250· Ἀλέξ. Κατσιγιάννης, «Ἐπίγονοι τοῦ Κοραή καὶ πρῶτη νεοελληνικὴ γραμματεία: Χριστόφορος Φιλητᾶς: πρόδρομος καὶ λησμονημένος», Στ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός (ἐπιμ.) *Χαρτογραφώντας τὴ Δημῶδη Λογοτεχνία (12ος-17ος αἰ.)*. *Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Ἡράκλειο 2017, σ. 635-660.

Ἑπτανήσων, ἀφοῦ πρῶτα ἐπιμορφωνόταν στή μέθοδο τῆς ἀλληλοδιδασκατικῆς. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸν τοῦ προσέφερε μία ὑποτροφία γιὰ τὴ Βρετανία. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1819 ὁ Φιλητὰς ἄφησε καὶ αὐτὸς τὸ σχολεῖο τῆς Τεργέστης καὶ ἀναχώρησε γιὰ τὴν Ἀγγλία. Ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1819 καὶ ἐπὶ ἑπτὰ περίπου μῆνες παρέμεινε στὴν Ὁξφόρδη, ὅπου διδάχθηκε τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, χωρὶς νὰ εἶναι ἐγγεγραμμένος σὲ κάποιο Κολλέγιο τοῦ Πανεπιστημίου. Παράλληλα, μελετοῦσε συστηματικὰ στὴν περιφημὴ Βοδληϊανὴ Βιβλιοθήκη (Bodleian Library) ἀρχαῖα, βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ κείμενα σὲ ἔντυπα καὶ χειρόγραφα. Κατόπιν, μετακινήθηκε στὸ Λονδίνο, ὅπου γιὰ ἓνα σχετικὰ σύντομο διάστημα παρακολούθησε τὸν τρόπο διδασκαλίας τῆς ἀλληλοδιδασκατικῆς μεθόδου στὸ γνωστὸ σχολεῖο Saint Paul τοῦ Charterhouse, προσθέτοντας –ἂν καὶ ἀνεπαρκῶς, ὅπως θεωροῦσε ὁ ἴδιος– τὴν πρακτικὴ γνώση σὲ αὐτὴν, ἀφοῦ τὴ θεωρητικὴ τὴν εἶχε ἤδη ἀπὸ πρῖν. Ὁ Φιλητὰς ἐπιθυμοῦσε νὰ παραμείνει περισσότερο στὸ Λονδίνο καὶ νὰ συνεχίσει τὴν ἐπιμόρφωσή του στὸ Ἐδιμβούργο, ἀλλὰ ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιστρέψει μαζὶ μὲ τὸν Guilford στὰ Ἴονια Νησιά, γιὰ νὰ ἐφαρμόσει τὸ σχεδιαζόμενο πρόγραμμα σπουδῶν στὴ δημόσια ἐκπαίδευση κατὰ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1821. Στις 15 Ἀπριλίου ἢ τὴν 1η Μαΐου τοῦ ἴδιου χρόνου διορίστηκε «Διοργανιστὴς τοῖς ἐν τοῖς σχολείοις τῶν Ἰονίων Νήσων διδασκαλίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης κατὰ τὸ σύστημα τοῦ ἐν Λονδίῳ Charter House School», ἢ, σύμφωνα μὲ ἓνα ἄλλο ἔγγραφο, «Εἰσαγωγεὺς διδασκατικῶν μεθόδων εἰς τὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα τῶν νήσων». Τὴ θέση αὐτὴ διατήρησε ἐπὶ δύο περίπου χρόνια, διότι τὴν 1η Ὀκτωβρίου 1823 διορίστηκε καθηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία.

Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας ὁ Φιλητὰς δίδαξε κατὰ περιόδους ἐλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλῶσσα, ἐλληνικὴ ποίηση, Ὅμηρο, ἐλληνικὴ φιλολογία καὶ λογογραφία, ἐνῶ κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1825-26 δίδαξε καὶ στὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ φυσιολογία. Ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ ἦταν τὸ ἔργο ποὺ προσέφερε παράλληλα ὡς διευθυντὴς τοῦ Προπαρασκευαστικοῦ Σχολείου γιὰ τὴ φοίτηση στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία, στὸ ὁποῖο ἀφιέρωνε μεγάλο μέρος τῆς δραστηριότητάς του. Ἡ πρώτη αὐτὴ περίοδος διδασκαλίας του στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία ἔληξε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1828, καθὼς μετατέθηκε στὴ Ζάκυνθο ὡς διευθυντὴς τοῦ ἐκεῖ δευτερεύοντος σχολείου, λόγω τῶν περικοπῶν καὶ τῆς ἀναδιάρθρωσης τῆς Ἀκαδημίας μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἰδρυτῆ τῆς λόρδου Guilford· ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ εἶχε παρόμοιες συνέπειες καὶ γιὰ ἄλλους καθηγητὲς τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Φιλητὰς ἐπέστρεψε στὴν Κέρκυρα τὸ 1841, πρῶτα ὡς καθηγητὴς τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσας στὸ

Προπαρασκευαστικό σχολείο, πού πλέον ονομαζόταν Ίόνιο Γυμνάσιο, ενώ τόν επόμενο χρόνο επανήλθε στην πρότερη θέση του στην Ίόνια Ακαδημία ως καθηγητής τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας· μάλιστα κατὰ τὸ 1854 χρημάτισε καὶ πρύτανης τῆς Ακαδημίας. Στὴ θέση του παρέμεινε ἕως τὸ 1865. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1866 διορίστηκε καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἀλλὰ δὲν ἀνέλαβε ποτὲ ὑπηρεσία, καθὼς ἀπεβίωσε στὶς 30 Ἰουλίου 1867 στὴν Κέρκυρα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δημοσιευμένο ἔργο του, μποροῦμε νὰ τὸ παρακολουθήσουμε σχετικὰ εὐκόλα, ἂν καὶ ὑπάρχουν ἀμφισβητούμενες ταυτίσεις κάποιων κειμένων τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται στὸν ἴδιο. Σὲ ὀρισμένες ἄλλες περιπτώσεις ἀποσπάσματα ἔργων του περιέχονται σὲ κείμενα ἄλλων, ὅπως αὐτὰ πού χρησιμοποίησε ὁ Ἀραβαντινὸς στὸ ἔργο του γιὰ τὸν Ἀλῆ πασά ἀπὸ τὸ μὴ σωζόμενο ἔργο τοῦ Φιλητᾶ *Υπόμνημα ἐν εἴδει διατριβῆς*, πού φέρεται ὅτι τὸ εἶχε συγγράψει τὸ 1835. Ἐπίσης, ἀπὸ τὸν Στ. Κρίνο μνημονεύεται τὸ *Δοκίμιον περὶ ἀρχῆς καὶ προσόδου τῶν ἐν Ἰωαννίνοις σχολείων*, στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας χρησιμοποίησε ὅσα ἔγραφε ὁ Φιλητᾶς γιὰ τὸν δάσκαλό του Ἀθ. Ψαλλίδα. Πιὸ πολὺπλοκο εἶναι τὸ θέμα τῶν ἀδημοσίευτων καὶ κάποιων πιθανῶς ἀπολεσθέντων κειμένων του, πού ἀρχισαν νὰ ἀναφέρονται σὲ δημοσιεύσεις ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, στὰ ὁποῖα προστίθενται συνεχῶς νέα.²

Ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς παλαιότερης καὶ νέας ἔρευνας σχετικὰ μὲ τὸν Φιλητᾶ, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ κάποια ἀνάμειξή του στὴν Ἐπανάσταση, οὔτε κάποιο κείμενό του πού νὰ ἀναφέρεται σὲ αὐτήν, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξέλιξή της, τὶς ὁποῖες ἀναφέρει στὶς 16 Ἰουνίου 1821 σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν λόρδο Guilford, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναχωρήσει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα γιὰ τὸ ἐτήσιο θερινὸ ταξίδι του στὴ Βρετανία. Σὲ δύο παραγράφους, λοιπόν, ὁ Φιλητᾶς πληροφοροῦσε τὸν λόρδο μὲ σχετικὴ συντομία γιὰ τὰ νέα πού ὑπῆρχαν «ἀπὸ τὴν ἀπέναντι Ἕπειρον», ὅτι δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀφιξὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, ἀποτελούμενου ἀπὸ 20 περίπου πλοῖα, ἡ Ἐπανάσταση εἶχε ἐπεκταθεῖ σὲ ὅλη τὴν Αἰτωλοακαρνανία, ἐνῶ Ἕπειρῶτες καὶ Σουλιῶτες πολιορκοῦσαν τὴν Ἄρτα. Ἀνέφερε ἐπίσης ὅτι ἡ ὑπόλοιπη Ἑλλάδα εἶχε ἐπαναστατήσει, στὰ δυτικὰ ἕως τὸν Ἀμβρακικό, ἐνῶ ἀνατολικά ἕως τὸν Μαλιακὸ κόλπο. Δὲν ἦταν σαφὲς τί συνέβαινε στὴ Θεσσαλία, ἀλλὰ λόγω τῆς ἐκστρατείας τοῦ Δράμαλη εἰκαζόταν πὼς εἶχε ἐπαναστατή-

2. Ὁ Μπέτης, *Φιλητᾶς καὶ Ἀσώπιος*, σ. 79-136, βιβλιογραφεῖ δημοσιευμένα καὶ ἀδημοσίευτα κείμενα τοῦ Φιλητᾶ. Πολλὰ χρήσιμα νεότερα στοιχεῖα συγκεντρώνονται καὶ στὴν ἐργασία Κουρμπανά, «Χριστόφορος Φιλητᾶς» (βλ. παραπάνω, σμμ. 1).

σει και ἡ Μαγνησία. Ὁ Φιλητάς κατέληγε: «Ὅλον σχεδὸν τὸ Αἰγαῖον ἐστήλωσε τὴν σημαίαν τὴν Σταυροφόρον, καὶ ὁ Κύριος ἄς γένη βοθηθὸς καὶ Σκεπαστῆς εἰς Σωτηρίαν».³

Δὲν γνωρίζουμε ποιά ἀκριβῶς ἦταν ἡ πηγή τῶν πληροφοριῶν τοῦ Φιλητᾶ, ἀλλὰ τὰ νέα ταξίδευαν εὐκόλα, τόσο ἀπὸ τὴν ἀπέναντι ἀκτὴ ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα Ἴονια Νησιά. Καθὼς φαίνεται, ὁ ἴδιος ὁ λόρδος τοῦ εἶχε ζητήσει νὰ τὸν ἐνημερώσει γιὰ τὰ γεγονότα, ἐπειδὴ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες γνωστὲς ἐπιστολὲς τοῦ Φιλητᾶ πρὸς τὸν Guilford οὐδεμία μνεῖα ὑπάρχει τῶν γεγονότων τῆς Ἐπανάστασης, ἢ κάποια ἀναφορὰ ποὺ νὰ σχετίζεται ἔστω καὶ ἐμμέσως μὲ αὐτήν. Στὴν Κέρκυρα, ὅπου κυρίως βρισκόταν τότε ὁ Φιλητάς, ἢ καὶ περιστασιακὰ καὶ στὰ ἄλλα Ἐπτάνησα, ἀναμφίβολα θὰ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ πληροφορεῖται –σὲ γενικὲς τουλάχιστον γραμμές– γιὰ τὰ συμβάντα κατὰ τὴν Ἐπανάσταση.

Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως τοῦ λογιῦ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Ἀγώνα ἦταν προσωπικὸ καὶ δὲν περιοριζόταν στὴν ἱκανοποίηση τῆς παραγγελίας τοῦ προστάτη του. Αὐτὸ προκύπτει καθαρὰ ὅχι μόνον ἀπὸ τὰ δύο μικρὰ πολιτικὰ κείμενά του ποὺ ἐξετάζουμε, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἓνα μακροσκελὲς γράμμα ποὺ τοῦ ἀπέστειλε στὶς 13 Ὀκτωβρίου 1825 ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ὁ πατριώτης του Φιλικὸς Γεώργιος Τουρτούρης. Τὸ γράμμα αὐτὸ σώζεται σὲ ἀντίγραφο στὸ ἀρχεῖο Ρώμα.⁴ Ἡ ἐπιστολὴ ἀποτελοῦσε καθυστερημένη ἀπάντηση, λόγῳ

3. Ἡ ἐπιστολὴ βρίσκεται σήμερα στὸ Κερκυραϊκὸ Ἀρχεῖο Guilford, στὴν Ἀναγνωστικὴ Ἐταιρεία τῆς Κέρκυρας, καὶ δημοσιεύεται ἀπὸ τὴν Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ὁ Χριστόφορος Φιλητάς καὶ ἡ διδασκαλία του» (βλ. παραπάνω, σμμ. 1).

4. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Διονυσίου Ρώμα, μετ' εἰσαγωγῆς τοῦ ἐκδίδοντος Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, τ. Α', Ἀθήνα 1901, σ. ἡ καὶ 719-726. Γιὰ τὸν Γεώργιο Τουρτούρη βλ. Ἀρίστος Σούλης, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Καλαριτῶν», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 7 (1932), 149-156· Μαίρη Ζάγκλη-Μπόζιου, «Γεώργιος Τουρτούρης, Καλαρρυτινὸς ἔμπορος καὶ προεστὸς», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιον* 29 (2010), 35-50. Πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση οἱ εὐκατάστατοι ἔμποροι στὴ Βενετία ἀδελφοὶ Γεώργιος καὶ Κωνσταντῖνος Τουρτούρης εἶχαν χρηματοδοτήσει τὴν ἔκδοση τριῶν βιβλίων:

1. *Νέα Παιδαγωγία Χρήσιμος εἰς τοὺς ποθούντας μαθεῖν γράμματα. Μετὰ προσθήκης τινός ...*, Ἐκ τῶν Πιστηρίων Ἰωάννου Παρολάρη, ... καὶ ἐπιμελεῖα Γεωργίου καὶ Κωνσταντίνου Τουρτούρη, Βενετία 1812.
2. *Ψαλτήριον Δαβὶδ τοῦ Προφήτου καὶ Βασιλέως Μετὰ τῶν ᾠδῶν*, Τύποις Ἰωάννου Παρολάρη, Δαπάνη καὶ ἐπιμελεῖα Γεωργίου καὶ Κωνσταντίνου Τουρτούρη, Βενετία 1812.
3. *Ἀπάνθισμα Τοῦ Τεχνολογικοῦ Μέρους τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς Περιέχον μὲν τοὺς τῶν Ὀνομάτων καὶ Ρημάτων Τύπους ... Νῦν τρίτον τυπωθὲν ὡς παρὰ πᾶσι ζυτούμενον, καὶ ἐν χρήσει τῶν ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος Σχολείων Δαπάνη καὶ ἐπιμελεῖα Γεωργίου καὶ Κωνσταντίνου Τουρτούρη Διορθῶσει, δὲ*

ἀσθενείας τοῦ Τουρτούρη, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Φιλητᾶ ἀπὸ 27ης Σεπτεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους, στὴν ὁποία ὁ τελευταῖος τοῦ ζητοῦσε νὰ μάθει «τὰς τῆς πατρίδος τρεχουμένης εἰδήσεις».

Ἄπὸ ὅσο γνωρίζω, δὲν σώζεται κάποια ἐπιστολὴ τοῦ Φιλητᾶ πρὸς τὸν Τουρτούρη, ἂν καὶ ἀπὸ τὴν ἐν λόγω ἐπιστολὴ προκύπτει πὼς οἱ δύο ἄνδρες διατηροῦσαν ἀλληλογραφία. Φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανο ἢ ἀλληλογραφία αὐτὴ νὰ γινόταν μέσω τοῦ ταχυδρομείου τοῦ Ἰονίου Κράτους, διότι θὰ ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος νὰ ἐλεγχθεῖ ἀπὸ τὴ λογοκρισία. Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ γινόταν μὲ τὴν ἀκόμη ἐπικρατοῦσα συνήθεια τῆς μεταφορᾶς ἐπιστολῶν μέσω κοινῶν γνωστῶν, πού ταξίδευαν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στὸ ἄλλο. Ὁ τρόπος αὐτὸς θὰ ἦταν καὶ εὐκολότερος καὶ ἀσφαλέστερος, λόγω τῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Τουρτούρη. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ περίπτωση νὰ ἦταν ὁ Τουρτούρης τὸ πρόσωπο πού εἶχε δώσει τὶς πληροφορίες τὶς ὁποῖες ὁ Φιλητᾶς διαβίβασε στὸν λόρδο Guilford τὸν Ἰούνιο τοῦ 1821. Θὰ ἦταν ὅμως μᾶλλον δύσκολο ὁ Τουρτούρης νὰ διατηροῦσε τότε τέτοιου εἶδους ἀλληλογραφία, διότι πρέπει νὰ ἦταν πολὺ ἀπασχολημένος μὲ τὴν προετοιμασία τῆς ἑναρξῆς τῆς Ἐπανάστασης στοὺς Καλαρρύτες καὶ τὸ Συρράκο, πού ἐκδηλώθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1821.

Στὴν ἐκτεταμένη ἐπιστολὴ τοῦ 1825 ὁ Τουρτούρης περιγράφει μὲ πολλὰ λεπτομέρειες τὰ δραματικὰ γεγονότα ἐκείνης τῆς περιόδου στὴν Πελοπόννησο, μὲ τὴ δράση τοῦ Ἰμπραήμ καὶ τὴν καταστροφικὴ –ὅπως θεωροῦσε– στάση τῶν Πελοποννησίων, ἢ ὁποία ἦταν κατώτερη τῶν περιστάσεων. «Ἡ ἀδράνεια καὶ ἡ κακοήθεια τοῦ Μωραΐτικου λαοῦ καὶ ἡ κακία τῶν ντερεμπέδων Μωραϊτῶν εἶναι ἀπερίγραπτος καὶ ἐν ταυτῷ ἀπίστευτος», τοῦ ἔγραφε, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα συνέβαιναν στὴ δυτικὴ Ρούμελη: «Τὰ ἡρωϊκὰ κατορθώματα τῶν δυτικοελλαδιτῶν σᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὰς ἐφημερίδας ...». Τοῦ ἔδινε ἐπίσης κάποιες νεότερες πληροφορίες γιὰ τὴ δράση τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ ἄλλα σχετικὰ. Στὴν ἐπιστολὴ ἀναφέρεται, ἐπίσης, διὰ μακρῶν στίς ἐμφύλιες διαμάχες καὶ τοῦ γνωστοποιεῖ ὅσα ἔγιναν γιὰ τὴν ὑπογραφή τοῦ ἐγγράφου μὲ τὸ ὁποῖο ζητοῦσαν τὴ βρετανικὴ προστασία. Ὁ Τουρτούρης θεωροῦσε τὸ αἶτημα «τὸ ὠφελιμώτερον πρᾶγμα», τὸ ὁποῖο, ἂν γινόταν δεκτό, θὰ μπορούσε νὰ σώσει τὸ ἔθνος ἀπὸ τὴ δεινὴ κατάσταση, γιὰ τὴν ὁποία θεωροῦσε ὅτι ἦταν ἀπολύτως ὑπεύθυνοι οἱ Πελοποννησιοὶ καὶ οἱ προύχοντές τους.

X. Π., *Τύποις Ἰωάννου Παρολάρη*. Βενετία 1816 [http://62.1.45.170/bibliology/search_simple.asp].

Είναι, πράγματι, πιθανόν ο Φιλητάς να είχε πρόσβαση –ίσως όμως περιστασιακά– στον ελληνικό τύπο της εποχής, ειδικά στα *Ελληνικά Χρονικά*, για τα όποια γνωρίζουμε πώς έφθαναν στα Έπτάνησα, αλλά και δημοσίευαν ειδήσεις από εκεί. Ακόμη όμως και αν αληθεύει πώς είχε πληροφόρηση από τις έφημερίδες, φαίνεται πώς αυτό δεν του άρκοῦσε. Έκτός από τον Τουρτούρη, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὲς ἄλλες ἐπαφές του στον ἑλλαδικὸ χώρο ὕστερα ἀπὸ ἀπουσία τόσων ἐτῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, εἰδικὰ σὲ σχέση μὲ τὰ συμβαίνοντα στὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασης. Ἐπαφή εἶχε ὅμως ὁ Φιλητάς μὲ τὸν παλιὸ του δάσκαλο Ψαλλίδα, ὁ ὁποῖος τὸ 1822 μετόικησε γιὰ ἀσφάλεια στὴν Κέρκυρα, διατηρώντας ὅμως ἐπαφές μὲ τοὺς ἐπαναστατημένους. Οἱ σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι στενές ἀκόμη καὶ τότε, ἀφοῦ ὁ Ψαλλίδας ἦταν μάρτυρας στὸ προικοσύμφωνο τοῦ Φιλητᾶ. Λέγεται, μάλιστα, ὅτι ἐκεῖνος εἶχε κάνει τὸ προξενιὸ τοῦ παλαίου του μαθητῆ μὲ τὴ Γιαννιώτισσα Βασιλικὴ Μανάρη τὸ 1825.⁵

Τὰ πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα γνωριζόταν ὁ Φιλητάς μέσω τῆς ἀλληλογραφίας ποὺ διεξῆγε κατὰ παραγγελία τοῦ Guilford ἦταν ἀρκετά, ἀλλὰ δὲν διατηροῦσε μὲ αὐτὰ στενές σχέσεις, οὔτε ἄλλωστε οἱ γνωστοί του ἐνεπλάκησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴν Ἐπανάσταση. Ἀντιθέτως, λίγο ἀργότερα κάποιοι ἐξ αὐτῶν θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ τοῦ παρέχουν ἄμεσες πληροφορίες, ὅπως ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ ὁ Σπυρίδων Τρικούπης, μὲ τοὺς ὁποῖους ὁ Φιλητάς συναντήθηκε ὕστερα στὴν Κέρκυρα, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε κάποια ἐνδειξὴ ὅτι ἀπέκτησαν στενές σχέσεις. Φαίνεται μᾶλλον ἀδύνατον αὐτοὶ νὰ μοιράζονταν πληροφορίες μαζί του, καθὼς ἀμφότεροι ἦταν ἐξαιρετικὰ πολυάσχολοι γιὰ μιὰ συμβατικὴ ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία, πολλῶ δὲ μᾶλλον δὲν γνώριζαν τίς ἀπόψεις τοῦ Φιλητᾶ, ὥστε νὰ συζητοῦν πολιτικὰ θέματα μὲ αὐτόν.

Αὐτὲς εἶναι πρὸς τὸ παρὸν οἱ γνώσεις μας γιὰ κάποιου εἴδους ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση τοῦ Φιλητᾶ μὲ τὴν Ἐπανάσταση. Ὁ Φιλητάς θὰ εἶχε ἀπομείνει τελειῶς ἀφανὴς καὶ μάλιστα θὰ ἐθεωρεῖτο ἀδιάφορος, ὅσον ἀφορᾶ τὸν Ἄγωνα, ἂν δὲν ὑπῆρχαν τὰ ἄλλα τεκμήρια, ποὺ δείχνουν τὸ πραγματικὸ του ἐνδιαφέρον. Πάντως, ὅσο καὶ νὰ ἔχουν ἀπολεσθεῖ ἔγγραφα καὶ ἐπιστολὲς τοῦ Φιλητᾶ ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς αὐτὸς τηροῦσε μιὰ πολὺ προσεκτικὴ στάση, γιὰ νὰ μὴν ἐκτεθεῖ ὡς φιλεπαναστατικὸ στοιχεῖο ἐνώπιον τῆς Ἀρμοστείας ἢ ἐνώπιον τοῦ Guilford, τοῦ ἐργοδότη του.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ λογίου γιὰ τὰ σχετικὰ πρόσφατα καὶ τὰ σύγχρονά του γεγονότα φαίνεται πὼς ἐπικεντρωνόταν κυρίως σὲ θέματα τῆς πατρι-

5. Κουρμπανά, «Χριστόφορος Φιλητάς» (βλ. παραπάνω, σσμ. 1).

δας του Ήπειρου, όπως προκύπτει από τις εργασίες του για τὸν Ἀλὴ πασά, τὰ σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων, τοὺς Ἀλβανοὺς καὶ τοὺς Βλάχους.⁶ Ὡστόσο, τὰ κείμενά του γιὰ τὴν Ἐπανάσταση δείχνουν ἕναν γενικότερο πολιτικὸ προβληματισμό, τόσο ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ κατάσταση στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσα κατάσταση στὴν Εὐρώπη. Ἄν καὶ ὁ Φιλητᾶς κάποια στιγμή πληροφόρησε τὸν Guilford γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς Ἐπανάστασης τὸν Ἰούνιο τοῦ 1821, γενικὰ οἱ σχέσεις μαζί του ἦταν πάντοτε ἐξαιρετικὰ προσεκτικὲς καὶ τυπικὲς. Δὲν ἔμοιαζαν καθόλου μὲ ἐκείνες τοῦ λόρδου μὲ τὸν Σπυρίδωνα Τρικούπη, τοῦ ὁποῦ οἱ πλούσια ἀλληλογραφία μὲ τὸν προστάτη του ἀποκαλύπτει καὶ τὴν ἔμμεση τουλάχιστον ἀνάμειξη τοῦ Guilford στὴν Ἐπανάσταση, πολὺ δὲ περισσότερο τὶς ἀπόψεις του.⁷ Ἄλλωστε, ὄχι μόνον ὁ Φιλητᾶς, ἀλλὰ οὔτε καὶ κάποιος ἄλλος ἀπὸ τοὺς ἑλληγες ὑποτρόφους του εἶχε ἀνάλογη σχέση μὲ ἐκείνον. Ἡ ἄγνοια τῶν διαθέσεων τοῦ λόρδου ὡς πρὸς τὴν Ἐπανάσταση ἦταν ἡ οὐσιαστικὴ αἰτία γιὰ τὴ μυστικότητα ποὺ τηροῦσε ὁ Φιλητᾶς ὡς πρὸς τὶς σχέσεις του καὶ τὶς ἐπαφές του.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ συνοφίσουμε ἐν συντομία τὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς ἀπόψεις καὶ τὸν ρόλο τοῦ Guilford στὴν Ἐπανάσταση ἀπὸ τὶς δημοσιευμένες πηγές, ὑπενθυμίζοντας ὅμως πῶς αὐτὲς θὰ παραμείνουν ἀποσπασματικὲς καὶ ἐλλιπεῖς, ἕως ὅτου ἐρευνηθοῦν πληρέστερα τὰ βρετανικὰ ἀρχεῖα γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα.

Ὁ λόρδος Guilford καὶ ἡ Ἐπανάσταση

Ὁ λόρδος Guilford γνώριζε τὸν Τρικούπη ἀπὸ τὸ 1813, ὅποτε ἄρχισε καὶ ἡ ἀλληλογραφία τους, ἐνῶ ἡ σχέση τους ἔγινε στενότερη μὲ τὰ χρόνια, ἀφοῦ ὁ Τρικούπης ὑπῆρξε γραμματέας του ἀπὸ τὸ 1817 καὶ ὑπότροφός του ἀπὸ τὸ 1819. Ἡ μεταξύ τους ἀλληλογραφία συνεχίστηκε σχεδὸν μέχρι τὸν θάνατο τοῦ Guilford τὸ φθινόπωρο τοῦ 1827. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Guilford τόσο μὲ τὸν Τρικούπη ὅσο καὶ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο φανερώνει πλήρη γνώση τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος τοῦ Τρικούπη, τῶν ἀπόψεων καὶ ἐνεργειῶν του, καθὼς καὶ τῶν ποικίλων σταδίων ποὺ διένυε ἡ Ἐπανάσταση.⁸

6. Βλ. Μπέτης, *Φιλητᾶς καὶ Ἀσώπιος*, σ. 79-136.

7. Λίντια Τρίχα, *Σπυρίδων: ὁ ἄλλος Τρικούπης*, Αθήνα 2019, passim.

8. Τρίχα, *Σπυρίδων: ὁ ἄλλος Τρικούπης*, σ. 145-345.

Μπορεί ακόμη σήμερα να μην γνωρίζουμε έπακριβώς την έκταση της ανάμειξης του Guilford στην Έπανάσταση, φαίνεται όμως πώς δεν ήταν αμελητέα, αν κρίνουμε από όσα σταδιακά έρχονται στο φως από τμήμα της εξαιρετικά έκτεταμένης αλληλογραφίας του. Σε κάθε περίπτωση, ο Guilford φαίνεται πώς προσπαθούσε να τηρεί τα προσχήματα της επιβληθείσας ουδετερότητας από το Ίόνιο Κράτος· όπωσδήποτε δεν θα ήθελε να δημιουργήσει προβλήματα στους Άρμοστές, ιδίως στον Maitland, με τον οποίο οι σχέσεις του δεν ήταν πολύ καλές. Ωστόσο, είχε φίλους και συγγενείς ύψηλά ιστάμενους στο πολιτικό στερέωμα της Βρετανίας. Ο ύπουργός αποικιών και πολέμου, για παράδειγμα, λόρδος Bathurst, ήταν συγγενής εξ άγχιστείας και φίλος του, ενώ οι δύο τους διατηρούσαν τακτική αλληλογραφία, μέρος της οποίας ήταν έμπιστευτική. Γνωρίζουμε επίσης ότι αλληλογραφοῦσε με τον στρατηγὸ Church, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα πρόσωπα, στὰ ὁποῖα ἐνδεικτικὰ θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ συνέχεια παρακάτω. Γενικά, τὸ σύνολο τῆς γνωστῆς αλληλογραφίας τοῦ Guilford δὲν ἔχει ἀκόμη ἐλεγχθεῖ, ἐνῶ ὑπάρχουν ἐπίσης συγκεκριμένα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα φανερώνουν ὅτι ἀντίγραφα καὶ μεταφράσεις τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ ἢ πρὸς αὐτὸν περιλαμβάνονται σὲ ἐπίσημους κρατικούς φακέλους.⁹

Στὴν αλληλογραφία τοῦ Guilford, πὸν βρίσκεται στὴ Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη, συμπεριλαμβάνονται ἐπιστολὲς πολλῶν βρετανῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ George Canning, τῶν Άρμοστῶν Maitland καὶ Adam καὶ ἄλλων ἀξιωματοῦχων τοῦ Ἰονίου Κράτους. Ὁ λόρδος αλληλογραφοῦσε ἐπίσης καὶ μὲ πολλοὺς ἐπιφανεῖς Ἑλληνας, τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια καὶ τὸν ἀδελφὸ του Βιάρο, τὸν Διονύσιο Ρῶμα, τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο καὶ ἄλλους, ἀλλὰ καὶ μὲ ἱεράρχες καθὼς καὶ μὲ μεγάλο ἀριθμὸ Ἑπτανησίων καὶ Ἑλλαδιτῶν.

9. D. Dakin, «British Intelligence of Events in Greece, 1824-1827: A Documentary Collection», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 13 (1959), 80-81 (ἀρ. 27), 181-184 (ἀρ. 42). Πρόκειται γιὰ προσωπικὰ ἀντίγραφα ἐπιστολῶν τοῦ Τρικoupῆ πρὸς τὸν Guilford (Colonial Office 136 – αὐτὸ σὲ μετάφραση ἀπὸ τὰ ἑλληνικά) καὶ τοῦ Guilford πρὸς τὸν στρατηγὸ Church (Colonial Office 136). – Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ αλληλογραφία ὄλων, τοῦ Guilford συμπεριλαμβανομένου, ἐλεγχόταν ἀπὸ τὴ λογοκρισία τοῦ Ἰονίου Κράτους καὶ ἐπίσης ἡ Διοίκηση ἐξασφάλιζε πρόσβαση στὴν αλληλογραφία ὀρισμένων προσώπων μέσω τῶν πρακτόρων τῆς. Ωστόσο, ὅπως προαναφέρθηκε, μέρος τῆς αλληλογραφίας κυκλοφοροῦσε μὲ μεγαλύτερη ἀλλὰ ὄχι πάντοτε ἀπόλυτη ἀσφάλεια μέσω γνωστῶν καὶ φίλων, πὸν ταξίδευαν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο. Πέραν αὐτῶν, μεγάλο τμήμα τῆς αλληλογραφίας τοῦ Guilford διακινούταν καὶ ἀπὸ ἄλλες χώρες ἐκτὸς τοῦ Ἰονίου Κράτους.

Ἐνδεικτικὸ δεῖγμα τῆς χρησιμότητος τῆς ἀνέκδοτης ἀλληλογραφίας τοῦ Guilford ἀποτελεῖ ἡ ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν μὲ τὸν Charles Brinsley Sheridan, τὸν γνωστὸ φιλέλληνα καὶ μεταφραστὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν στὰ ἀγγλικά.¹⁰ Πρόκειται γιὰ 16 ἐπιστολὰς ἀπὸ τὸ 1823 ἕως καὶ τὸ 1826, στὶς ὁποῖες ὁ Guilford ἀναφέρεται, μεταξὺ διαφόρων ἄλλων, καὶ σὲ πολλὰ ζητήματα ποῦ ἀφοροῦν στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, τὶς σκέψεις τοῦ γι' αὐτὴν, τὴ σύσταση τοῦ Φιλελληνικοῦ Κομιτάτου τοῦ Λονδίνου, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία.¹¹

Τὶς ἀπόψεις τοῦ Guilford τὶς ἐντοπίζουμε ἀρκετὰ νωρὶς σὲ ἐμπιστευτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἀπὸ τὴν Πίζα στὶς 23 Δεκεμβρίου 1821 πρὸς τὸν λόρδο Bathurst. Σὲ αὐτὴν καταρχὰς δὴλωνε ὅτι δὲν διαφωνοῦσε μὲ τὰ σκληρὰ μέτρα ποῦ ἐπιβλήθηκαν στὰ Ἐπτάνησα, τὶς ποινὲς ποῦ ἐπιβλήθηκαν στοὺς κατοίκους καθὼς καὶ μὲ τὸν στρατιωτικὸ νόμο, ὕστερα ἀπὸ ὅσα συνέβησαν στὴ Ζάκυνθο καὶ τὰ Κύθηρα. Ὡστόσο, θεωροῦσε πὼς θὰ βοηθοῦσε στὴν ἀποκατάσταση τῆς γενικότερης ἡρεμίας, ἂν ἡ Κυβέρνηση ἔκανε κάποια βήματα συμφιλίωσης μὲ τοὺς εὐγενεῖς τῆς Ζακύνθου, πέραν τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ὄπλων τους, ἀφοῦ ἐκεῖνοι συμπεριφέρθηκαν καλὰ καὶ δὲν εἶχαν συμετάσχει στὶς ταραχές, μολονότι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἀντιπολίτευσης στὴ Διοίκηση καὶ στὸ Σύνταγμα προερχόταν ἀπὸ αὐτούς. Κατόπιν, ἐξέφραζε τὴν ἀποστροφή τοῦ γιὰ τὶς πράξεις τῶν Ἑλλήνων στὶς καταλήψεις τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τῆς Μονεμβασίας. Ἡ ἀποψή τοῦ ἦταν ὅτι εἶχε μειωθεῖ πολὺ ἡ ἐπιρροὴ τῶν μελῶν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στὸν λαὸ καὶ δὲν εἶχε ἀναδειχθεῖ κάποιος ἡγέτης τῆς. Προέβλεπε ὅτι ἡ κεντρικὴ πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς Πελοποννήσου ποῦ προετομαζόταν θὰ πραγματοποιοῦνταν χωριστὰ ἀπὸ ἐκεῖνη τῶν Αἰτωλῶν, οἱ ὁποῖοι, ἄλλωστε, εἶχαν ἐπιδείξει πολὺ καλύτερη συμπεριφορὰ ἀπὸ τοὺς Πελοποννήσιους. Θεωροῦσε τὸν Μαυροκορδάτο, τὸν ὁποῖο εἶχε γνωρίσει προηγουμένως στὴν οἰκία τοῦ θείου τοῦ Ἰωάννη Καρατζᾶ στὴν Πίζα, ὡς λογικὸ ἄνθρωπο καὶ πιστευε –ἐσφαλμένα ὅμως– ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἶχε ὑπάρξει μέλος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Φοβόταν τὴν ἴδρυσή Βουλῆς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας, διότι θὰ εἶχε ἄσχημα ἀποτελέσματα, ἐπει-

10. *The Songs of Greece from the Romaic Greek*, edited by M. C. Fauriel, with Additions. Translated into English Verse by Charles Brinsley Sheridan. The profits of this Volume are given to the Society for the promotion of Education in Greece, Λονδίνο 1825. Νωρίτερα ὁ Sheridan εἶχε δημοσιεύσει ἐπίσης τὸ ἀποτελούμενο ἀπὸ 116 σελίδες φυλλάδιό του *Thoughts on the Greek Revolution by Charles Brinsley Sheridan Esqu. Second Edition with Additional Notes*, Λονδίνο 1822, ποῦ ἐπανεδόθη καὶ τὸ 1824.

11. Βλ. British Library, Guilford Papers (1792-1833) Additional Manuscripts 88900/1/5.

δὴ τότε οἱ Φιλικοὶ θὰ τοὺς ἐξαπατοῦσαν, ὁ Ἀλὴ πασὰς θὰ τοὺς διαιροῦσε καὶ τελικὰ ἡ Πύλη θὰ τοὺς συνέτριβε. Πίστευε ὅτι μονάχα ἡ μοναρχία θὰ ταίριαζε ὡς πολίτευμα στοὺς Ἑλληνας, διότι θὰ τοὺς συγκρατοῦσε, ἀλλὰ, ἂν οἱ πολιτικοὶ δὲν συμφωνοῦσαν ἐγκαίρως σὲ αὐτό, μιὰ μονάχα δύναμη –δηλαδή ἡ Ρωσία– θὰ κατέληγε νὰ ὀρίσει ἐκείνη τὸν μονάρχη τῶν Ἑλλήνων. Γνώριζε ἐπίσης ὅτι οἱ Φαναριῶτες ἦταν ἐξοικειωμένοι μὲ τὶς πολιτικὲς ἴντριγκες. Γενικότερα, ὅπως εἶχαν τὰ πράγματα τότε, ὁ Guilford θεωροῦσε ὅτι, ἐφόσον οἱ Ἑλληνες σημειῶναν ἐπιτυχίες, ἐπίσης, ὁ Ἀλὴ πασὰς ἦταν ἀκόμη ἐλεύθερος καὶ ὑπῆρχε ὁ φόβος ἔκρηξης ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, τὸ περισσότερο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐλπίζει ἡ Πύλη ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ἦταν νὰ δεχθοῦν νὰ γίνουν φόρου ὑποτελεῖς.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Guilford δὲν γνώριζε ἀκόμη τὶς μεγάλες δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Ἀλὴ πασὰς, ὁ ὁποῖος μὲτὰ ἀπὸ 20 περίπου μέρες θὰ ἐκτελοῦνταν.¹² Ὅσον ἀφορᾷ τὴ γνώμη του περὶ τῆς δυνατότητας παροχῆς περιορισμένης ἀνεξαρτησίας στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία θὰ καθίστατο φόρου ὑποτελεῖς στὴν Ὑψηλὴ Πύλη, αὐτὸ ἦταν κάτι ποὺ εὐνοοῦσαν οἱ Εὐρωπαῖοι, ὄχι ὅμως οἱ Ὀθωμανοὶ ἢ οἱ Ἑλληνες. Ἀργότερα, ἓνα τέτοιο σχέδιο παρουσιάστηκε ἐπισήμως σὲ διάφορες μορφές καὶ περιστάσεις. Πρῶτα ὡς ἐπίσημη πρόταση τῆς Ρωσίας στὶς 9 Ἰανουαρίου 1824, ποὺ προέβλεπε τὸν διαμελισμὸ τῆς Ἑλλάδας σὲ τρία τμήματα αὐτόνομα ἀλλὰ ὑπὸ τὴ ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀποκαλούμενο «Σχέδιο τῶν τριῶν τμημάτων», τὸ ὁποῖο παρέμεινε σὲ ἀδράνεια. Κατόπιν, μὲ τὸ Πρωτόκολλο τῆς Ἁγίας Πετρούπολης στὶς 4 Ἀπριλίου 1826, ἡ Ρωσία καὶ ἡ Βρετανία δεσμεύθηκαν νὰ προωθηθεῖ μὲ τὴ μεσολάβησή τους ἡ δημιουργία αὐτόνομου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀκολούθησε ἡ Συνθήκη τοῦ Λονδίνου στὶς 6 Ἰουλίου 1827, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Βρετανία, ἡ Ρωσία καὶ ἡ Γαλλία ζητοῦσαν νὰ γίνουν διαπραγματεύσεις γιὰ εἰρήνευση καὶ γιὰ τὴν ἴδρυση αὐτόνομου ἑλληνικοῦ κράτους ὑποτελοῦς στὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Τὸ σχέδιο αὐτὸ ἀνατράπηκε ἀπὸ τὸ ἀπρόοπτο γεγονός τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου, βάσει μυστικοῦ ὄρου τῆς Συνθήκης. Σὲ τρεῖς δηλαδὴ διαδοχικὲς εὐρωπαϊκὲς πρωτοβουλίες ἢ πρόταση ἦταν μόνο γιὰ αὐτονομία τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδας, ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου. Τελικὰ, στὶς 16 Νοεμβρίου 1828 οἱ τρεῖς δυνάμεις συμφώνησαν ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ ἰδρυθεῖ ἓνα μικρὸ ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος.

12. Historical Manuscripts Commission, *Report on the Manuscripts of Earl Bathurst, Preserved at the Cirencester Park, Published by His Majesty's Stationery Office, Λονδίνο 1923*, σ. 527-529.

Ο Guilford αντιλαμβανόταν βεβαίως τὸν τρόπο πὸν σκέπτονταν καὶ ἀντιδρούσαν οἱ βρετανοὶ πολιτικοί, διότι καὶ ὁ ἴδιος ἔβλεπε τὰ θέματα περὶ τοῦ ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιά. Τὰ βασικὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα οἱ ἀπόψεις τοῦ ἦταν παρόμοιες μὲ ἐκείνες τῶν περισσότερων συμπατριωτῶν τοῦ ἦταν τὰ ἀκόλουθα: ἡ ἔντονη καχυποψία γιὰ τὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία, πὸν συγκρινόταν μὲ ἄλλες μυστικὲς ὀργανώσεις, ὅπως ἦταν οἱ Καρμπονάροι· ὁ φόβος μήπως ὑπάρξει ρωσοτουρκικὸς πολέμος, ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἐξάπλωση τῆς Ρωσίας εἰς βάρος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καί, ἐνδεχομένως, εἰς βάρος τοῦ Ἰονίου Κράτους, λόγω τοῦ φιλορωσικοῦ φρονήματος τῶν Ἑπτανησίων. Τέλος, θεωροῦνταν γενικὰ προτιμητέα ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη ἡ ἐκλογή μονάρχου τῶν Ἑλλήνων σὲ περίπτωση ἀπελευθέρωσής τους. Ὅλα αὐτὰ ἦταν κοινοὶ τόποι, πὸν κατὰ καιροὺς προβάλλονταν ἀπὸ τὶς μεγάλες δυνάμεις ἢ καὶ πολιτικὲς προσωπικότητες τῆς περιόδου ἐκείνης. Ἀκριβῶς τὶς εὐρύτατα διαδεδομένες αὐτὲς ἀντιλήψεις προσπαθοῦσαν νὰ ἀνατρέψουν ἢ νὰ μεταβάλουν οἱ Ἕλληνες τότε μὲ τὰ κείμενα καὶ τὶς πράξεις τους. Γιὰ παράδειγμα, προκειμένου νὰ ἐξαλειφθεῖ ἡ γενικὴ καχυποψία τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἔναντι τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὴν Α' Ἐθνοσυνέλευση τῆς (Νέας) Ἐπιδαύρου/Πιάδας, ἄλλαξαν τὰ σύμβολα καὶ οἱ σημαίες τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἐνῶ στὸν Ὄργανικὸ Νόμο ὀρίστηκε ὡς σύμβολο στὴ σφραγίδα τῆς Διοίκησης ἡ Ἄθηνά καὶ ὡς σημαία ἡ κυανόλευκη, ἐνῶ ἡ Ἐταιρεία δὲν μνημονευόταν καθόλου.¹³

Ἐκεῖ πὸν οἱ ἀπόψεις τοῦ Guilford δὲν ταυτίζονταν μὲ ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ βρετανικοῦ κοινοῦ ἦταν ἡ ἐπιβολὴ τῶν πολὺ ἀύστηρῶν μέτρων τῆς κυβέρνησης τοῦ Ἰονίου Κράτους στὰ Ἑπτάνησα. Οἱ πολὺ σκληρὲς κυρώσεις τοῦ Adam καὶ κατόπιν τοῦ Maitland τότε σχολιάστηκαν ἀρνητικὰ ἀπὸ τὸν βρετανικὸ τύπο, ὁ ὁποῖος φανερὰ τὶς καταδίκασε. Μάλιστα, τὸ ζήτημα

13. Βλ. *Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Κορίνθῳ 25 Φεβρουαρίου 1822, Παράρτημα σ. 23 (ἀρ. ργ' καὶ ρδ'). Τὸν λόγο αὐτὸν τῆς ἀλλαγῆς ἐξηγεῖ ὁ Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως. Ἔκδοσις Δευτέρα, ἐπιθεωρηθεῖσα καὶ διορθωθεῖσα*, τ. Β', Λονδίνο 1862, σ. 138. Προσθέτει δὲ ὅτι τὸ γεγονός ἐνόηθη πολὺ τὸν Δημήτριον Ὑψηλάντη, πὸν ὀρίστηκε μὲ τὸν Μαυροκορδάτο, ὥστε νὰ ἐπιδεινωθοῦν οἱ σχέσεις τους. Ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ὁ Τρικούπης γινώριζαν βεβαίως πολὺ καλὰ τοὺς φόβους καὶ τὶς ἐπικρατούσες ἀπόψεις τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων. Τὸ θέμα τῆς καχυποψίας τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία καὶ τὶς προσπάθειες πὸν καταβάλλονταν γιὰ νὰ ἀρθεῖ συζητεῖται ἀρκετὰ διεξοδικὰ μὲ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία στὸ Χ. Ν. Βλαχόπουλος, *Ὁ Διονύσιος Ρώμας καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου στὸν δρόμο γιὰ τὴν ἐθνικὴ συγκρότηση (στοχεύσεις, υπερβάσεις, ἐπιτεύξεις)*, Ἀθήνα 2020, σ. 124-127.

ἔφθασε καὶ στὸ βρετανικὸ Κοινοβούλιο τὸν Μάιο τοῦ 1822, ἀλλὰ χωρὶς κάποιο ἀποτέλεσμα.¹⁴

Ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ Guilford ἦταν ἀναμειγμένος σὲ ἐπαναστατικὰ σχέδια τοῦ Church πρὶν ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1821,¹⁵ ὡστόσο αὐτὸ δὲν ἔχει τεκμηριωθεῖ ἐπαρκῶς καὶ ὁπωσδήποτε φαίνεται περιέργο, ἂν ὄχι ἀπίθανο. Μιὰ σχετικὰ πρῶιμη μνεία ἀναφέρεται ἐν συντομία στὸ γεγονός ὅτι ὁ Φιλικὸς Πέτρος Ἡπίτης, μεταξὺ τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ποὺ ἐπισκέφθηκε προκειμένου νὰ ζητήσει τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, μετέβη στὴ Βρετανία, ὅπου συνάντησε καὶ τὸν λόρδο Guilford, ὁ ὁποῖος ὑποσχέθηκε «έτοιμωσ τὴν συνδρομὴν ἑαυτοῦ περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ζητήματος».¹⁶ Δὲν γνωρίζουμε τίποτε ἄλλο περὶ αὐτοῦ· πολὺ πιθανὸν πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς συνήθειες φῆμες ποὺ κυκλοφοροῦσαν τότε, ἀποβλέποντας στὴν τόνωση τοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων. Ἐὰν παρὰ ταῦτα ἀληθεύει, μᾶλλον θὰ ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ διπλωματικὴ ἀπάντηση τοῦ λόρδου, ποὺ παραποιήθηκε κάπως, καὶ ὄχι γιὰ κάποια συγκεκριμένη δέσμευση τοῦ λόρδου σὲ ἕνα ἐλάχιστο γνωστὸ του πρόσωπο. Ἡ Ἐπανάσταση μπορεῖ νὰ τὸν ἐνδιέφερε, ἀλλὰ δὲν θὰ ἤθελε νὰ ἐκτεθεῖ ἀναμειγνυόμενος φανερὰ σὲ ἕνα ὑποπτο ἐγχείρημα, τὸ ὁποῖο θεωροῦσε ἐπικίνδυνο καὶ ἀντίθετο πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς πατρίδας του, οὔτε θὰ ἤθελε νὰ θέσει σὲ κίνδυνο τὸ μεγάλο σχέδιό του γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου, ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε ζωηρὰ ἐπὶ μία δεκαετία, ἀπὸ τὸ 1811 καὶ ἐξῆς.

Ὁ Dakin,¹⁷ βασιζόμενος σὲ δύο ἐπιστολὲς τοῦ Τρικούπη, θεωροῦσε πῶς ἐκεῖνος καὶ ὁ Guilford τὸ 1824 ἀναζωπύρωσαν τὶς κινήσεις ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τοὺς Βρετανοὺς καὶ ὀδήγησαν στὴν αἴτηση προστασίας ἀπὸ τὴ Βρετανία, προωθώντας τὴν ἴδρυση φιλοαγγλικοῦ κόμματος καὶ τὴν ἐκπροσώπησή του μέσω τῆς σύστασης τῆς Ἐπιτροπῆς Ζακύνθου. Αὐτὸ ἔγινε σὲ ἀντίδραση ὅλων ὅσοι προσέβλεπαν στὸν Καποδίστρια, ἀφενὸς, καὶ στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ γαλλικοῦ κόμματος, ἀφετέρου. Τὴν ἀνάμειξη τοῦ Τρικούπη καὶ τοῦ

14. W. D. Wrigley, *The Ionian Islands and the Advent of the Greek State (1821-31)*, American University Studies, Series IX, History, τ. 41, εκδ. Peter Lang, 1988, σ. 103-123.

15. D. Dakin, *British and American Philhellenes during the War of Greek Independence, 1821-1833*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 27.

16. Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, τ. Β', Ἀθήνα 1859, σ. 96. Γιὰ τὸν Πέτρο Ἡπίτη βλ. Στέφ. Ἀγάθος, «Ὁ Παργινὸς ἰατρὸς καὶ Φιλικὸς Πέτρος Ἡπίτης», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* [περίοδος Β'] 32/51-52 (2015), 261-284, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

17. Dakin, «British Intelligence of Events in Greece, 1824-1827», 46, 80-81 (ἔγγραφα 26 καὶ 27).

Guilford στις αντιδράσεις κατά του γαλλικού κόμματος και υπέρ των Ἄγγλων ἀναφέρει ἐπικριτικά και ὁ γάλλος φιλέλληνας Jean Philip Jourdain,¹⁸ ὁ ὁποῖος πρωτοστατοῦσε στίς φιλογαλλικὲς ἐνέργειες. Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Τρικούπη μὲ τὸν Guilford ὅτι ὁ πρῶτος διαβίβαζε τίς ἀπόψεις τοῦ λόρδου –πιθανῶς ὅμως ὄχι ὅλες– πρὸς τὸν Μαυροκορδάτο και τοὺς περὶ αὐτόν. Δὲν ὑπάρχει ἐπίσης ἀμφιβολία ὅτι ὁ Guilford θὰ ἔβλεπε θετικά τίς φιλοβρετανικὲς ἐνέργειες. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Ρώμα δὲν προκύπτει κάποια ἀμεση ἀνάμειξη τοῦ Guilford, οὔτε ἔχει διασωθεῖ ἐκεῖ κάποια ἐπιστολὴ τοῦ λόρδου, ὑπάρχουν ὅμως στὴ Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη δύο ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Ρώμα, τὸν ὁποῖον ὁ Guilford γνώριζε.¹⁹

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του, ὁ Guilford πράγματι στήριξε μὲ διάφορους τρόπους τὸν Τρικούπη και βοήθησε και οἰκονομικά τὴν Ἐπανάσταση, ὅταν χρειάστηκε. Τὸ γεγονὸς ἀναφέρεται και ἀπὸ τὸν Humphreys, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι ὁ Guilford ἔστειλε 4.000 τάλληρα στὸν Μαυροκορδάτο ἀπὸ τὴν Κέρκυρα.²⁰ Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1824 φαίνεται πὼς συνέχιζε νὰ ὑποστηρίζει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ μοναρχικοῦ πολιτεύματος γιὰ τὴν Ἑλλάδα και νὰ θεωρεῖ ἐπιβλαβὴ τὴν ὑπαρξὴ τῆς Βουλῆς, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ περιεχόμενον ἐπιστολῆς τοῦ Τρικούπη, ἢ ὁποῖα κατέληξε μεταφρασμένη και αὐτὴ στὸ Colonial Office, ὅπως και ἡ ἐπιστολὴ τοῦ 1821 ποὺ προαναφέρθηκε.²¹

Τὸ 1827 ὅμως ὁ Guilford, σύμφωνα μὲ ὅσα γράφει σὲ ἐπιστολὴ του ἀπὸ 14ης Μαρτίου 1827 πρὸς τὸν στρατηγὸ Church, θεωροῦσε πλέον πὼς θὰ ἦταν καλὴ λύση γιὰ τοὺς Ἕλληνας νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἐσωτερικὴ τους αὐτονομία, παραμένοντας ὡς φόρου ὑποτελεῖς στὴν Ἰψηλὴ Πύλη, θέση ποὺ βρισκόταν σὲ πλήρη συμφωνία μὲ τίς προτάσεις τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς Ἀγίας Πετρούπολης μεταξὺ τῆς Ρωσίας και τῆς Βρετανίας, δηλαδὴ νὰ μεσο-

18. *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin, par Jourdain capitaine de frégate de la Marine de Royale colonel au service du Gouvernement Grec*, τ. 2, Παρίσι 1828, σ. 29.

19. British Library, Guilford Papers (1792-1833), Additional Manuscripts 88900/1/49.

20. *A picture of Greece in 1825; as exhibited in the personal narratives of James Emerson, esq., Count Pecchio, and W. H. Humphreys, esq. Comprising a detailed account of the events of the late campaign, and sketches of the principal military, naval, and political chiefs*, Λονδίνο 1826, σ. 279, σημ.*

21. Colonial Office 136 ἐπιστολὴ ἀπὸ 24ης Δεκεμβρίου 1824· Dakin, «British Intelligence of Events in Greece, 1824-1827», 80-81, (ἔγγραφα 26 και 27). Βλ. και Dakin, *British and American Philhellenes*, σ. 99-100.

λαβήσουν οἱ δύο δυνάμεις γιὰ τὸν ἴδιο αὐτὸ σκοπὸ στὸν σουλτάνο.²² Ὁ Guilford πάντως ἕως τὸν θάνατό του λάμβανε συχνὰ πληροφορίες γιὰ τὰ διαδραματιζόμενα στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Τρικούπη, ὅπως σὲ ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὸν Πόρο ἀπὸ 2ας Ἰουνίου 1827, στὴν ὁποία ὁ Τρικούπης τὸν πληροφοροῦσε γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ γιὰ ἄλλα πολεμικὰ γεγονότα, καθὼς καὶ γιὰ τὰ περὶ τῶν αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων.²³ Οἱ πληροφορίες ὅμως ἔφθαναν στὸν Guilford καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Γιὰ παράδειγμα, γιὰ τὰ γεγονότα στὴν Ἀθήνα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς Ἀκρόπολης τοῦ ἔγραψε ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τοῦ Φαλήρου καὶ ὁ στρατηγὸς Church στὶς 15 Μαΐου 1827.²⁴

Οἱ δύο σύντομες πραγματείες τοῦ Χριστόφορου Φιλητᾶ ποὺ θὰ παρουσιαστοῦν στὴ συνέχεια συμπεριλαμβάνονται, μεταξὺ ἄλλων χειρογράφων καὶ σημειωμάτων του, στὴ Συλλογὴ Βλαχογιάννη στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους.²⁵ Ἡ πρώτη μὲ τίτλο «Ὅποια ἡ ὠφελεία ἐκ τῆς Συγκλήτου Βουλῆς» εἶναι γραμμμένη σὲ δύομισυ σελίδες ἐνὸς τετρασέλιδου. Στὴν κορυφὴ τῆς δεξιᾶς γωνίας τῆς πρώτης σελίδας ἔνα βιαστικὸ σημεῖωμα μὲ μολύβι ἀπὸ τὸν Βλαχογιάννη ἀναφέρει: *Ἐκ τῶν τοῦ Φιλητᾶ | 1821.* Ἡ δευτέρη ἐργασία, ποὺ τιτλοφορεῖται «Πολιτικαὶ παρατηρήσεις», ἐκτείνεται σὲ ἐννιάμισυ γραμμμένες σελίδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη ἔχει ἀποκολληθεῖ. Στὴν κορυφὴ τῆς σελίδας ὑπάρχει πάλι σημεῖωμα τοῦ Βλαχογιάννη μὲ μολύβι: *Φιλητᾶς | 1821.*

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο κείμενα τοῦ Φιλητᾶ περιέχει ἐλάχιστες προσθήκες καὶ διορθώσεις. Πιθανῶς νὰ εἶχε προϋπάρξει σὲ μία ἄλλη μὴ σωζόμενη μορφή, ἢ ὁποία ἀντιγράφτηκε πιὸ ἐπιμελημένα ἀκολούθως. Ἀντιθέτως, τὸ δεύτερο κείμενο, «Πολιτικαὶ παρατηρήσεις», ἀποτελεῖ προφανῶς ἕνα πρῶτο

22. Dakin, «British Intelligence of Events in Greece, 1824-1827», 181-183 (ἔγγραφο 94). Πέντε παλαιότερες ἐπιστολὲς τοῦ Sir Richard Church πρὸς τὸν Guilford βρισκονται στὴν British Library, Guilford Papers (1792-1833), Additional Manuscripts 88900/1/22 (1820-1826).

23. Κερκυραϊκὸ Ἀρχεῖο Guilford, Φ. VI, 19.

24. Κερκυραϊκὸ Ἀρχεῖο Guilford, Φ. VI, 15.

25. Συλλογὴ Βλαχογιάννη, Κυτίο Δ 96 Φιλητᾶ-Παπατσώνη, μέσα σὲ φάκελο ποὺ ἀναγράφει: *Χριστοφ. Φιλητᾶ Σημειώματα, μελέται, φύλλα 526.* Ὁ Μπέτης (*Φιλητᾶς καὶ Ἀσώπιος, ὁ.π.*) δὲν ἀναφέρει τὰ κείμενα, ἀλλὰ ἡ Κουρμπανά, «Χριστόφορος Φιλητᾶς» (βλ. παραπάνω, σημ. 1) τὰ ἔχει ἐντοπίσει.

σχέδιο και βρίθει διαγραφών, προσθηκών και διορθώσεων. Δεν γνωρίζουμε αν κάποτε έλαβε μια πιό ολοκληρωμένη μορφή ή αντιγράφηκε.

Το κείμενο «Όποια ή ωφέλεια εκ της Σύγκλητου Βουλής» είχε συγγραφεί πράγματι κατά το 1821, λίγο μετά την έναρξη της Έπανάστασης, όπως συνάγεται από έσωτερικούς λόγους. Σε αυτό δεν υπάρχουν στοιχεία που να φανερώσουν ότι γνώριζε τις πρώτες προσπάθειες σύστασης τοπικών οργανισμών διοικήσεως, όπως ήταν ή Πελοποννησιακή Γερουσία, που ιδρύθηκε πολύ νωρίς, στις 26 Μαΐου 1821, και τις δραστηριότητές της, που δε περισσότερο τον Όργανισμό Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, που συστάθηκε στις 9 Νοεμβρίου 1821. Ακόμη και αν είχε ήδη οργανωθεί ή Πελοποννησιακή Γερουσία λίγο πριν το γράφει, προφανώς δεν είχε ακόμη πληροφορηθεί την ύπαρξή της, γεγονός που φανερώνει ότι δεν θα είχε μεσολαβήσει πολύς χρόνος από τότε. Δεν υπάρχει επίσης κάποια ένδειξη πως γνώριζε τις προετοιμασίες για τη σύγκληση της Α΄ Έθνοσυνέλευσης της (Νέας) Επιδαύρου/Πιάδας.

Άγνοώντας όλα αυτά, ο Φιλητάς φαίνεται ότι ανησυχούσε για την έλλειψη πολιτικής και διοικητικής οργάνωσης των επαναστατημένων Ελλήνων. Με βάση αυτά τα δεδομένα, το κείμενο πρέπει να είχε γραφτεί κατά τους πρώτους μήνες της Έπανάστασης, όχι πολύ αργότερα από την επιστροφή του Φιλητά μαζί με τον Guilford από την Αγγλία.²⁶

Η ονομασία «Σύγκλητος Βουλή» στον τίτλο πηγάζει από την έπτανησιακή πραγματικότητα, την οποία μόλις είχε γνωρίσει τότε ο Φιλητάς. Το Σύνταγμα του 1817 του Ιονίου Κράτους προέβλεπε ένα νομοθετικό σώμα αποτελούμενο από 29 μέλη και ένα εκτελεστικό από 6 μέλη, που αποκαλούνταν Γερουσία/Σύγκλητος (Senato στα ιταλικά, Senate στα αγγλικά) και μία δικαστική αρχή. Η Βουλή, το Κοινοβούλιο (Parliament) του Ιονίου Κράτους, ήταν βεβαίως το νομοθετικό σώμα.²⁷ Ο Φιλητάς, χρησιμοποιώντας και τις δύο λέξεις *Σύγκλητος Βουλή* μαζί, όχι μονάχα στον τίτλο αλλά και σε όλο το κείμενό του, φαίνεται ότι παραπέμπει σε κάτι ανάλογο. Η άπλη όμως παράθεση των δύο λέξεων ως να πρόκειται για ένα όργανο, χωρίς να υπάρχει ένας συμπλεκτικός σύνδεσμος μεταξύ τους και χωρίς να περιλαμβάνεται οτιδήποτε άλλο σχετικό με τη διάκριση των εξουσιών ή και τη

26. Βλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς και η διδασκαλία του» (βλ. παραπάνω, σημ. 1).

27. *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων. Σχεδιασμός και επιμέλεια της έκδοσης Αλίχη Δ. Νικηφόρου*, [Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία], Αθήνα 2008, σ. 48, 521-566.

δικαστική αρχή μέσα στο κείμενό του, καταλήγει ουσιαστικά να δημιουργεί ασάφεια και ερωτηματικά. Άραγε, δεν γνώριζε ο Φιλητάς πώς ακριβώς λειτουργούσε το πολιτικό σύστημα του Ίονίου Κράτους, δηλαδή ότι υπήρχε διαχωρισμός νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας; Φαίνεται απίθανο να μην το γνώριζε. Πολύ περισσότερο, εφόσον γνώριζε την πολιτική οργάνωση χωρών της Ευρώπης και ως λόγιος του Διαφωτισμού θα έπιζητούσε και ο ίδιος να υπάρχει διαχωρισμός της εξουσίας. Πρέπει να είναι κάποιος γνώστης της πολιτικής οργάνωσης του Ίονίου Κράτους, για να αντιληφθεί άμεσως σε τί αναφέρεται ο Φιλητάς με τον τίτλο του. Δεν γνωρίζουμε τον λόγο των επιλογών του αυτών, ούτε είναι δυνατόν να γίνουν κάποιες υποθέσεις, ελλείψει στοιχείων.

Το κείμενο «Πολιτικά παρατηρήσεις» πρέπει να γράφτηκε αργότερα, πιθανώς λίγο μετά από το Συνέδριο της Βερόνας (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1822), αν κρίνουμε από την κατάληξή του, στην οποία αναφέρεται στην άρνηση των βασιλέων της Ευρώπης να βοηθήσουν την Έπανάσταση, καθώς και άλλα στοιχεία.

Είναι φανερό πώς τα κείμενα αυτά δεν αποτελούν κάποια προσπάθεια σύνταξης εργασίας για την Έπανάσταση που εγκαταλείφθηκε· μοιάζουν με κείμενα που γράφτηκαν σε συγκεκριμένες στιγμές για θέματα που τον απασχολούσαν. Έχουν όμως κάποια διαφορετικά χαρακτηριστικά το καθένα. Το πρώτο δείχνει να αποτελεί την καταγραφή των σκέψεων του Φιλητά για ένα θέμα που τον προβληματίζε, διότι φαίνεται πώς πράγματι η Έπανάσταση ήταν στο μυαλό του και ο ίδιος προσπαθούσε να καταγράψει τον προβληματισμό του ως προς το τί ήταν αναγκαίο για την επιτυχία της. Παρά το βασικό πρόβλημα της έλλειψης διάκρισης ως προς το όργανο ή τα όργανα στα οποία θα άνηκε ή αρμοδιότητα και ο έπιμερισμός των θεμάτων που τίγονται στο κείμενο, ο Φιλητάς καταγράφει σημαντικές προτεραιότητες σε ζητήματα που έχρηζαν άμεσης αντιμετώπισης. Τα περισσότερα, αν όχι όλα τα σοβαρά προβλήματα που έντοπίζει, δεν κατέστη έφικτο να επιλυθούν ή άργησε πολύ να γίνει αυτό, όπως έδειξαν οι μετέπειτα εξέλιξεις. Ο Φιλητάς δεν ασχολείται καθόλου με μια θεωρητική προσέγγιση του κοινοβουλευτισμού, αλλά ούτε υπεισέρχεται στη συζήτηση του τρόπου έκλογής της Συγκλήτου Βουλής και άλλα συναφή σε σχέση με τη λειτουργία της· θέτει μόνον όρισμένα προβλήματα προς λύση, ή όποια δεν ήταν όμως τόσο εύκολη ή απλή, όσο μάλλον νόμιζε.

Το δεύτερο κείμενο μοιάζει με δοκίμιο σχετικά με την πολιτική πραγματικότητα της Ευρώπης. Η σχέση με την Έπανάσταση όλων όσοι αναφέ-

ρονται στο κείμενο δὲν συζητεῖται εὐθέως, ἀλλὰ συνάγεται ἐμμέσως καὶ εὐκρινῶς. Ἄν καὶ τὸ κείμενο δείχνει νὰ ἀποτελεῖ ἓνα πρῶτο σχέδιο –ὅπως προαναφέρθηκε–, ἡ πληθώρα διορθώσεων, ἀλλαγῶν καὶ προσθηκῶν δὲν ἀφοροῦν στὴ δομὴ καὶ τὸ σκεπτικό του, ἀλλὰ κυρίως στὴν ἔκφραση. Τὸ κείμενο ἔχει σαφὴ διάρθρωση καὶ ἐπιχειρηματολογία, δείχνει τὸν βαθμὸ καὶ τὸ εἶδος τῶν γνώσεων τῶν πολιτικῶν ποὺ ἀκολουθοῦσαν οἱ τέσσερις μεγάλες εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸν πολιτικὸ προσανατολισμὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Φιλητᾶ. Ἡ ὑποκειμενικότητα στὴν προσέγγιση τοῦ θέματος ποὺ πραγματεύεται εἶναι φανερὴ, ἐνῶ ἡ σύντομη τελευταία παράγραφός του κλείνει αἰφνιδίως τὸ θέμα, ἀποκαλύπτοντας τόσο τὴν πικρία τοῦ Φιλητᾶ γιὰ τὶς πολιτικὲς τῶν βασιλέων τῆς Εὐρώπης, ὅσο καὶ τὴν ἐλπίδα του γιὰ τὸ αἴσιο τέλος τῆς Ἐπανάστασης.

Ὅποια ἡ ὠφελεία ἐκ τῆς Συγκλήτου Βουλῆς

Ἐξετάζοντας πιὸ ἀναλυτικὰ τὰ κείμενα τοῦ Φιλητᾶ, διαπιστώνουμε πὼς στὸ «Ὅποια ἡ ὠφελεία ἐκ τῆς Συγκλήτου Βουλῆς» ὁ λόγιος, χωρὶς τὴ μεσολάβηση κάποιου ἔστω σύντομης εἰσαγωγῆς, προβάλλει τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἄμεσης σύστασης *Συγκλήτου Βουλῆς* τοῦ ἔθνους, μιὰ ἄποψη σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ ἐκείνη τοῦ Guilford, ὁ ὁποῖος –ὅπως προαναφέρθηκε– θεωροῦσε ὡς πολὺ ἀρνητικὸ γεγονός τὴν ὀργάνωση *Βουλῆς* τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ σύσταση Βουλῆς ἀπὸ τὸ ἔθνος εἶχε προβληθεῖ ἤδη στὴν προκήρυξη τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, τὴν ὁποία εἶχε συντάξει ὁ γνωστὸς Κεφαλονίτης γιατρὸς Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος: «Τὸ ἔθνος συναθροιζόμενον θέλει ἐκλέξῃ τοὺς δημογέροντάς του, καὶ εἰς τὴν ὕψιστον ταύτην βουλήν θέλουσιν ὑπέκει ὅλαι μας αἰ πράξεις». Ὡστόσο, δὲν νομίζω πὼς ὁ Φιλητὰς ἔλαβε ἀπὸ ἐκεῖ τὴν ἰδέα, διότι ἔγραψε τὸ κείμενο αὐτὸ κατὰ τοὺς πρῶτους μῆνες τοῦ 1821, ἐνῶ ἡ προκήρυξη δημοσιεύτηκε σὲ δύο συνέχειες στὸ πρῶτο καὶ δεῦτερο φύλλο τῆς ἐφημερίδας *Σάλπιγξ Ἑλληνική*, τὴν 1η καὶ τὴν 5η Αὐγούστου 1821. Οὐσιαστικὰ ὅμως, ὅπως ἔδειξε ὁ Β. Παναγιωτόπουλος,²⁸ ἡ ἐφημερίδα κυκλοφοροῦσε προχρονολογημένη, ἐνῶ οἱ κανονικὲς ἡμερομηνίες ἐκδοσης θὰ ἦταν ἀρκετὰ μεταγενέστερες. Θὰ χρειάζόταν, συνεπῶς, ἀκόμη κάποιος χρόνος ἕως ὅτου τὸ φύλλο νὰ φθάσει στὰ χέρια τοῦ Φιλητᾶ στὰ Ἐπτάνησα. Ἔως τότε θὰ εἶχαν παρέλθει περίπου ἕξι μῆνες ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς Ἐπανάστασης. Στὸ δεῦτερο φύλλο τῆς *Σάλπιγγος*

28. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Περίανδρος Φιλίππου. Τὰ κείμενα», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 1 (1963), 94, σμμ. 19.

Ἑλληνικῆς ἀποκαλύπτεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τῆς προκήρυξης, τοῦ Κοζάκη-Τυπάλδου, ὁ ὁποῖος τότε βρισκόταν στὸ Νεόκαστρο. Ὁ Φιλητὰς πιθανότατα τὸν εἶχε συναντήσει στὸν κύκλο τοῦ Κοραῆ στὸ Παρίσι κατὰ τὸ φθινόπωρο 1817 ἢ καὶ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1818, ὅταν καὶ οἱ δύο μόλις εἶχαν ἀποφοιτήσει, ὁ μὲν Φιλητὰς ἀπὸ τὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τῆς Νάπολης καὶ ὁ Κοζάκης-Τυπάλδος²⁹ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ τοῦ Παρισιοῦ. Φαίνεται πὼς καὶ οἱ δύο λόγοι στὰ κείμενά τους ἐξέφραζαν τὶς τρέχουσες ἀπόψεις τῶν σπουδασμένων στὴν Εὐρώπῃ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ μᾶλλον δὲν θὰ ἦταν ἀνάγκη ὁ Φιλητὰς νὰ γνωρίζει τὸ περιεχόμενο τῆς προκήρυξης, γιὰ νὰ θεωρεῖ ἀπαραίτητὴ τὴ σύσταση Βουλῆς.

Ἀκολούθως, ὁ Φιλητὰς αἰτιολογεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς *Συγκλήτου Βουλῆς* καὶ τὸν ρόλο ποὺ αὐτὴ θὰ ἀναλάμβανε στὴ διαχείριση τῆς Ἑπανάστασης. Αὐτὴ θὰ ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐκπροσώπηση τοῦ ἔθνους μέσω τῶν διορισμένων ἀντιπροσώπων τῆς στὶς αὐλὲς τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας ἡ *Σύγκλητος Βουλὴ* θὰ ἦταν ἐκείνη ποὺ θὰ φρόντιζε γιὰ τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὴν προμήθεια τῶν ἀναγκαίων γιὰ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ἐφόσον ὁ πόλεμος ἐνδεχομένως θὰ διαρκοῦσε τρία ἢ καὶ τέσσερα χρόνια. Ἐπίσης, θὰ ὀργάνωνε τακτικὸ στρατό, φέρνοντας καὶ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ πρόσωπα ἱκανὰ καὶ κατάλληλα γιὰ τὴ ὀργάνωση καὶ τὴν ἐκπαίδευσή του, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ Φιλητὰς πίστευε ὅτι ἡ *Σύγκλητος Βουλὴ* θὰ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴ ρύθμιση τοῦ πολιτεύματος καὶ στὴν παρεμπόδιση ματαιόδοξων καὶ φιλόδοξων ἀνθρώπων ποὺ θὰ προσπαθοῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ δικά τους συμφέροντα καὶ ὄχι αὐτὰ τοῦ ἔθνους. Κάπως ἀδέξια θέτει τὸ θέμα αὐτό, ἀναφερόμενος ἀρχικὰ στὸ παράδειγμα κάποιων ἀνθρώπων ποὺ εἶχαν ἀκολουθήσει τὸν Ὑψηλάντη, ἀποβλέποντας σὲ δικά τους σχέδια:

«Αὐτὴ [ἡ Βουλὴ] θέλει βάλει χαλινὸν εἰς τῶν μεματαιωμένων ἀνθρώπων τὰς φαντασίας, ἐπειδὴ τινες ὄχι διὰ νὰ σώσουν τὴν πατρίδα καὶ τὸ Γένος, ἀλλὰ νὰ

29. Γιὰ τὸν Γεώργιο Κοζάκη-Τυπάλδο βλ. Ρωξάνη Αργυροπούλου, «Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος: Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία καὶ οἱ προϋποθέσεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ», Γ. Βλάχος κ.ά. (επιμ.), *Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στον νεοελληνικὸ στοχασμό*, ημιτ. Α', Αθήνα 1996, σ. 251-277· ἢ ἴδια, «Ὁ Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος ἀνάμεσα στο Διαφωτισμὸ καὶ στο Ρομαντισμὸ», *Νεοελληνικὸς ἠθικὸς καὶ πολιτικὸς στοχασμός. Ἀπὸ τὸν Διαφωτισμὸ στον Ρομαντισμὸ*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 197-209· Ἐλένη Γ. Λεοντσίνη, «Δημοκρατία καὶ ἐλευθερία κατὰ τὸν Γεώργιο Κοζάκη-Τυπάλδο: ἐπιδράσεις καὶ πρωτοτυπία», *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ [περίοδος Β']* 11 (2017), 115-131 [*Γ' Διεθνὲς Πανόμοιο Συνέδριο, Κέρκυρα 30 Ἀπριλίου – 4 Μαΐου 2014, Τα Πρακτικὰ IV. Φιλοσοφία-Αρχαιολογία-Αρχαιογνωσία-Αρχιτεκτονικὴ-Θέατρο*].

τὴν δουλώσουν, καὶ νὰ τὴν μοιράσουν εἰς δεσποτείας, κάμνοντες ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν τοὺς ἀρχιδεσπότην, ὥστε διὰ τὸ Ἔθνος νὰ καταντήσῃ ἡ ἐσχάτη πλάνη χείρων τῆς πρώτης».

Ὁ Φιλητᾶς προφανῶς ἐδῶ ἀναφέρεται στὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη, ὃχι μόνον ἐπειδὴ κατὰ πάσα πιθανότητα συνέγραψε τὸ κείμενο αὐτὸ κατὰ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1821 καὶ πρὶν φτάσει στὴν Ἑλλάδα ὁ ἀδελφός του Δημήτριος στὶς ἀρχὲς Ἰουνίου 1821, ἀλλὰ διότι ἀμέσως κατόπιν γράφει πῶς ἡ *Σύγκλητος Βουλὴ* ποὺ θὰ δημιουργηθεῖ ὀφείλει νὰ ἐξετάζει καὶ τὴν ἀρετὴ κάθε προσώπου, ὥστε ὅσοι «ματαιόφρονες» ἀνακαλύπτονταν «ἀπὸ τοὺς ἔσω τῆς Πατρίδος» –ἐννοοῦνται ὅσοι βρισκόνταν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας– νὰ «ἐξοστρακίζονται»· γίνεται δηλαδὴ διαχωρισμὸς ἀπὸ τὰ συμβάντα τῆς Μολδοβλαχίας. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ πρόσωπα ποὺ ἀπὸ ἰδιοτέλεια περιέβαλλαν τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη, ὁ Φιλητᾶς πρέπει μᾶλλον νὰ ὑπονοεῖ τὸν Βλαδιμηρέσκου καὶ τοὺς βογιάρους τῆς Μολδαβίας.³⁰

Ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα συνάγεται καθαρὰ ὅτι ὁ Φιλητᾶς θεωροῦσε ἀναγκαία τὴ *Σύγκλητο Βουλὴ* ὡς φραγμὸ σὲ οἰαδήποτε ὀλιγαρχικὰ σχέδια ποὺ θὰ διασποῦσαν τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν προσωπικοὺς σκοποὺς καὶ φιλοδοξίες. Μέσα στὴν ἴδια πρόταση παρατηροῦμε πῶς γίνεται ἡ παράλληλη χρῆση τῶν λέξεων «γένος» καὶ «ἔθνος» ἐναλλακτικὰ καὶ μὲ τὴν ἴδια σημασία. Ἡ ταυτόσημη σημασία τῶν δύο λέξεων καὶ ἡ ἐναλλακτικὴ χρῆση τους δὲν ἦταν τότε καινούργια· εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη. Ἔτσι τὴ χρησιμοποιοῦσαν, ἐπίσης, ὁ Καταρτζῆς καὶ ὁ Κοδρικᾶς, τὸν ὁποῖο ὁ Φιλητᾶς εἶχε γνωρίσει στὸ Παρίσι, ὅπου τὸ 1818 εἶχε ἐκδοθεῖ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοδρικᾶ *Μελέτη περὶ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων διαλέκτου*.³¹ Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐπανάστασης ἡ χρῆση τῆς λέξης «ἔθνος» εἶχε πλέον γενικευτεῖ καὶ ἀπαντᾷ παντοῦ, στὶς προκηρῦξεις, σὲ ἐπίσημα ἔγγραφα, στὰ κείμενα τῶν ἐφημερίδων, στὴν ἀλληλογραφία. Ὡστόσο, ἡ λέ-

30. Πιθανῶς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς περιέργη σύμπτωση τὸ ὅτι στὶς 25 Σεπτεμβρίου 1821 ὁ διδάσκαλος Περιάνδρος Φιλίππου ἀναφέρθηκε σὲ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Μιχαὴλ Βασιλείου πολὺ ἐπικριτικὰ γιὰ τὸν ρόλο ἐκείνων ποὺ περιέβαλλαν τότε τὸν Δημήτριο Ὑψηλάντη, ἀλλὰ ὁ Φιλητᾶς βεβαίως δὲν ἀναφέρεται σὲ ἐκεῖνον. Γιὰ τὸν Φιλίππου βλ. Παναγιωτόπουλος, «Περιάνδρος Φιλίππου. Τὰ κείμενα», σ. 93.

31. Ελένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «*Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ἀφοῦ ἐχάσαμε τὸ βασίλειο, ἐχάσαμεν ὅλα*. Πῶς αυτοπροσδιορίζονταν οἱ ὑπὸ ξένῃ κυριαρχίᾳ Ἕλληνες: ἡ μαρτυρία τῶν κειμένων», Ὁλγα Κατσαρδῆ-Hering κ.ά. (επιμ.), *Ἕλλην, Γραικός, Ρωμηός: συλλογικοὶ προσδιορισμοὶ καὶ ταυτότητες*, [ΕΚΠΑ, Ἱστορικά Μελετήματα 7], Αθήνα 2018, σ. 259-262. Ἡ γνωριμία τοῦ Φιλητᾶ μετὰ τὸν Κοδρικᾶ ἀναφέρεται σὲ γράμμα του ἀπὸ τὸ Παρίσι πρὸς τὸν Κ. Ἀσώπιο· Μπέτης, *Φιλητᾶς καὶ Ἀσώπιος*, σ. 16, 142-143.

ξη «γένος» δὲν εἶχε ἐξαφανιστεῖ, ἂν καὶ συναντᾶται σπανιότερα, ἐνίοτε καὶ στὸ ἴδιο κείμενο στὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «ἔθνος» καὶ μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἔννοια.³²

Μιὰ τελευταία παρατήρηση γιὰ τὴ χρήση τῆς λέξης «ἔθνος» ἀπὸ τὸν Φιλητᾶ: Τρία χρόνια ἀργότερα, ὅταν αὐτὸς ἐξεφώνησε τὸν λόγο κατὰ τὴν ἐπίσημη τελετὴ ἴδρυσης τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου στίς 29 Μαΐου 1824, ἀναφέρθηκε «εἰς τὸ Ἴθνος τοῦτο», ἐννοώντας τοὺς Ἕλληνες, στοὺς ὁποῖους βεβαίως συγκαταλέγεται «ὁ Ἰόνιος Λαός». Παραλλήλως, φρόντισε νὰ τονίσει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ, καὶ τὴν τοπικὴ ταυτότητα τοῦ Πανεπιστημίου, ἀνακαλώντας σὲ χρῆση τὸν ὄρο «Ἰόνιος Ἀκαδημία» ὡς ὀνομασία τοῦ πανεπιστημιακοῦ ιδρύματος πλέον καὶ ὄχι μὲ τὴν ἔννοια ποὺ εἶχε κατὰ τὴν περίοδο τῆς Γαλλοκρατίας. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ τελικὰ ἐπικράτησε μέχρι σήμερα γιὰ τὸ πρῶτο ἐκεῖνο ἐλληνικὸ Πανεπιστήμιο.³³

Στὸ κείμενο τοῦ Φιλητᾶ βλέπουμε ἐν συνεχείᾳ πὼς ἔχει σκεφτεῖ καὶ ἄλλα πρακτικὰ θέματα ποὺ ἔχρηζαν ἄμεσης ἀντιμετώπισης. Μάλιστα, ἐπανέρχεται σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά, τὰ ὁποῖα θεωροῦσε πρωτίστως ἀναγκαῖα στὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου. Γιὰ παράδειγμα, μολονότι ἀναφέρθηκε ἐπιγραμματικὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου τοῦ στὴν ἀνάγκη δημιουργίας τακτικοῦ στρατοῦ, πρὸς τὸ τέλος ἐπιστρέφει στὸ ἴδιο θέμα, ἀφιερώνοντας μεγαλύτερη ἔκταση καὶ ἐπιμένοντας στὴν ἀναγκαιότητα πρόσκλησης πεπειραμένων ἀτόμων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτό. Προσθέτει ὅμως πὼς θὰ ἔπρεπε ἐπίσης ἡ Βουλὴ νὰ καλέσει καὶ «τοὺς ὁμογενεῖς πολεμικοὺς ἄνδρας, ὅσοι εὐρίσκονται εἰς τὴν δούλευσιν τῶν ξένων Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, διὰ νὰ γένουν σωματάρχαι εἰς τὰ τῆς πατρίδος στρατεύματα». Ἡ ἀποψή του ἦταν πὼς τὰ μεγάλα τακτικὰ στρατιωτικὰ σώματα θὰ ἔπρεπε νὰ διοικούνταν ἀπὸ ἔμπειρους στρατιωτικούς, διότι οἱ τοπικοὶ ὀπλαρχηγοὶ γνώριζαν μόνον τὴν περιοχὴ τους καὶ τὴ διοίκηση περιορισμένου σχετικὰ ἀριθμοῦ ἀνδρῶν, ἀπὸ 100 ἕως 500. Ἐπίσης, αὐτοὶ ἦταν κυρίως ἐκπαιδευμένοι σὲ ἀμυντικὸ πόλεμο καὶ ὄχι σὲ ἐπιθετικὸ, ἐνῶ γιὰ τὴ διοίκηση χιλιάδων ἀνδρῶν χρειαζόταν ἀρχηγὸς τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ. Ἐπιπλέον, ἦταν ἀπαραίτητη ἡ δημιουργία ἐνὸς πολεμικοῦ συμβουλίου μὲ μέλη «γέροντας πρακτικούς εἰς

32. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἓνα τέτοιο παράδειγμα σὲ κείμενο τοῦ ἴδιου χρόνου μὲ ἐκεῖνο τοῦ Φιλητᾶ ἀπαντᾶ στὸ δεῦτερο φύλλο τῆς ἐφημερίδας *Σάβλιγγ Ἑλληνικὴ* τῆς 5ης Αὐγούστου 1821, μὲ τίτλο «Πρὸς τοὺς Ἕλληνας».

33. *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ κθ' Μαΐου αὐκδ' κατὰ τὴν τελετὴν τὴν ἐπὶ τῇ συστάσει τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου ὑπὸ Χριστ. Φιλητᾶ ἱατροῦ. Φιλολογίας διδασκάλου ἐν αὐτῷ. Καὶ κατὰ τὸ ἐνεστῶς ἔτος Κοσμήτορος*, σ. 2.

τά του πολέμου», για να διευθύνουν τις πολεμικές επιχειρήσεις, να φροντίζουν τα της επιμελητείας και των αναγκών του τακτικού στρατού, λαμβάνοντας υπόψιν και διδασκόμενοι και από τα συμβαίνοντα στην Ευρώπη.

Ανάλογη φροντίδα έπρεπε να επιδειχθεί για το ναυτικό «τήν θαλασσίαν δύναμιν», για να αντέξει «τὸ γένος» και να μη πτωχεύσει και χάσει τήν ἰσχύ του. Ὁ Φιλητᾶς προφανῶς ἀντιλαμβανόταν τόσο τὴ σημασία τοῦ ναυτικοῦ γιὰ τὸν Ἀγῶνα, ὅσο και τὰ τεράστια ἔξοδα ποῦ ἀπαιτοῦνταν γιὰ τὸν στόλο. Γνωρίζουμε, ἄλλωστε, ὅτι αὐτὸ ποῦ φοβόταν συνέβη ἀργότερα, ὅταν, γιὰ παράδειγμα, οἱ στόλοι τῆς Ὑδρας καὶ τῶν Σπετσῶν παρέμεναν ἀπρακτοὶ λόγῳ ἐλλείψεων καὶ δὲν κινήθηκαν, γιὰ νὰ βοηθήσουν τὰ Ψαρὰ ποῦ καταστρέφονταν.³⁴ Ὑπῆρχαν ἐνίοτε καὶ περιπτώσεις ἀδυναμίας πλοιοκκτητῶν νὰ συντήρησουν ἓνα πλοῖο καὶ τὸ πλήρωμά του καὶ ἀναγκάζονταν νὰ τὸ παραδώσουν, γιὰ νὰ γίνει πυρπολικό. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶχε συμβεῖ μὲ τὸ μεγάλο καὶ προσφάτως κατασκευασμένο πλοῖο «Καλομοίρα» τῆς Δόμνας Βισβίτζη, ποῦ εἶχε 14 κανόνια καὶ πλήρωμα 75 ἀνδρῶν, τὸ ὁποῖο ἡ Δόμνα ἀναγκάστηκε τὸ 1824 νὰ τὸ δώσει στὴ Ὑδρα, γιὰ νὰ γίνει πυρπολικό.³⁵

Στὶς ἀρμοδιότητες τῆς *Συγκλήτου Βουλῆς* ἐνέπιπτε καὶ ἡ τήρηση τῶν σχέσεων μὲ τὶς ξένες αὐλές μὲ γνώση καὶ περίσκεψη, ὥστε νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὶς περιστάσεις καὶ νὰ κάνει συμβάσεις. Ὅφειλε ἐπίσης νὰ ἐπιβλέπει, ὥστε νὰ μὴν λεηλατοῦνται οἱ πόλεις ποῦ θὰ καταλαμβάνονταν, ἐνῶ τὰ λάφυρα νὰ καταλήγουν στὸ κρατικὸ ταμεῖο, γιὰ νὰ χρησιμεύουν γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ πολέμου καὶ ὄχι νὰ περιέρχονται στὰ χέρια τῶν στρατιωτῶν. Ἡ σκέψη τοῦ Φιλητᾶ νὰ ληφθεῖ μέριμνα, ὥστε νὰ μὴ συμβαίνουν τέτοιες κα-

34. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Γ', σ. 135. Ἀντιθέτως, ὁ Κωνσταντῖνος Νικῶδημος (*Ἀπομνημονεύματα ἐκστρατειῶν καὶ ναυμαχιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου*, Ἀθήνα 1862, τ. Α', σ. 463-468) πιστεύει ὅτι ἡ ἔλλειψη τῶν ἀναγκαίων δὲν εἶχε ἐμποδίσει τὸν στόλο νὰ ἐκπλεύσει σὲ προηγούμενες περιπτώσεις. Τότε ὅμως δὲν ἦταν τόσο ἡ ἔλλειψη χρημάτων, ὅσο ἡ ἀδικαιολόγητη ὀλιγωρία τοῦ Ἐκτελεστικοῦ τῆς Τριπολιτσᾶς, ποῦ δὲν εἶχε διατάξει, ὡς ὄφειλε, τὸν ἀπόπλοο τῶν στόλων, ἀντὶ νὰ ἀναμένει τὴν μὴ ἀπολύτως ἀναγκαία ἀφιξὴ τοῦ δανείου ἀπὸ τὴ Βρετανία, «διότι τὰ εἰσοδήματα τῶν νήσων ἐξήρχουν ἵνα διατηρηθῇ ὁ Ἑλληνικὸς στόλος εἰς τὴν θάλασσαν μέχρι τῆς ἐλεύσεως τοῦ Δανείου». Παρὰ ταῦτα, καταλογίζει τὴν καταστροφὴ τῶν Ψαρῶν στὴν παραμέληση τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου. Βλ. καὶ Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, *Ναυτικά, ἤτοι ἱστορία τῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνα πεπραγμένων ὑπὸ τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων, ἰδίως δὲ τῶν Σπετσῶν*, τ. Β', Ἀθήνα 1869, σ. 35 κ.ἑ.

35. Κ. Θ. Διαμάντης, «Θρᾶκες ἀγωνιστὰὶ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821», *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 29 (1963), 122-142· Ἰωάννης Φιλίμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Γ', Ἀθήνα 1860, σ. 155, 433.

ταστάσεις, δυστυχώς, έμεινε νεκρό γράμμα, με τὰ γνωστά αποτελέσματα στη συνέχεια.

Ο Φιλητὰς ἀντιλαμβανόταν ἤδη καὶ ἓνα ἄλλο πολὺ σημαντικό ζήτημα, τὸ ὁποῖο θεωροῦσε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ με τὴ βοήθεια τῆς *Συγκλήτου Βουλῆς*: τὸν ἰσχυρὸ τοπικισμὸ ποὺ ἐπικρατοῦσε μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων. Θεωροῦσε ὅτι αὐτὴ ὀφείλε νὰ ἐμφυσήσει καὶ νὰ καλλιεργήσει ἓναν εὐρύτερο πατριωτισμὸ, ποὺ νὰ συνενώνει ὅλους τοὺς Ἕλληνες, προκειμένου νὰ ἀποφευχθοῦν ἢ νὰ ξεπεραστοῦν κάθε εἶδους τοπικὲς διαιρέσεις καὶ διχόνοιες. Ὁ ἴδιος τελειώνει με τὴν ὑπόδειξη ὅτι ἡ *Σύγκλητος Βουλὴ* ὀφείλε νὰ κάνει γνωστὸ στὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις πὼς θὰ ἦταν προσωρινὴ καὶ ὅτι, ὅταν ὁ τόπος θὰ ἐλευθερωνόταν, θὰ ζητοῦσε νὰ ἐπιλέξουν ἐκεῖνες τὸ σύστημα διακυβέρνησης ποὺ θεωροῦσαν ἀρμόζον γιὰ τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ ποὺ θὰ ταίριαζε στὸν χαρακτήρα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Ἡ τελευταία αὐτὴ σκέψη τοῦ Φιλητᾶ, με τὴν ὁποία κλείνει τὸ σύντομο κείμενό του, δείχνει ὅτι ἀντιλαμβανόταν πλήρως πόσες καὶ ποιὲς ἦταν οἱ ἀντιρρήσεις καὶ οἱ φοβίες τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων ἀπέναντι στὴν Ἐπανάσταση. Ὁ ἴδιος θεωροῦσε ὅτι ἀμέσως θὰ ἔπρεπε νὰ καθησυχασθοῦν ὡς πρὸς τὶς πολιτικὲς τάσεις τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι, ἀσχέτως με τὸ πολιτικὸ σύστημα ποὺ θὰ εἶχε ἐπιλεγεῖ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Ἀγώνα τους, θὰ ἦταν πρόθυμοι νὰ δεχθοῦν τὶς ἀπὸ κοινουῦ ἀποφάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ὡς πρὸς τὸ μελλοντικὸ τους πολίτευμα, ἐφόσον ὅμως θὰ ταίριαζε στὸν ἔθνικό τους χαρακτήρα· δὲν διευκρινίζει ὅμως ποῖο θὰ ἦταν αὐτὸ τὸ πολίτευμα.

Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ ὀξύνοια με τὴν ὁποία ἐντόπισε ὁ Φιλητὰς ὀρισμένα κρίσιμα προβλήματα τοῦ Ἀγώνα, πρὶν ἀκόμη ἢ σπουδαιότητά τους γίνεи γενικότερα ἀντιληπτῆ, ὅπως ἦταν ἡ ἀρνητικὴ σημασία τοῦ ἰσχυροῦ τοπικισμοῦ τῶν Ἑλλήνων, ὁ κίνδυνος ποὺ ἐλλόχευε στὰ προσωπικὰ συμφέροντα ποὺ ἔπρεπε με διαφόρους τρόπους νὰ παταχθοῦν, ἀκόμη, οἱ ὑπέρμετρες προσωπικὲς φιλοδοξίες καὶ ἡ ματαιοδοξία, ἡ πλεονεξία, οἱ λεηλασίες καὶ ἡ ἀναγκαιότητα ἐλέγχων, ὥστε ὅλοι οἱ οικονομικοὶ πόροι νὰ καταλήγουν στὸ δημόσιο ταμεῖο καὶ ὄχι στὰ χέρια ἰδιωτῶν – ἐξαιτίας ὧν αὐτῶν κινδύνευσε ἡ Ἐπανάσταση. Περιτετεῖ ἴσως νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ προβληματικὲς προσπάθειες δημιουργίας τακτικοῦ στρατεύματος, ἡ ὀργάνωση τοῦ ὁποῖου καθυστέρησε ἐπὶ ἀρκετὰ χρόνια.

Πολιτικαὶ παρατηρήσεις

Στὸ δεῦτερο κείμενό του ὁ Φιλητὰς παρουσιάζει τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῶν τεσσάρων ἰσχυρῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καὶ τὶς μεταξὺ τους σχέσεις

κατά την περίοδο εκείνη. Αναφέρεται κατά σειράν στή Ρωσία, τή Γαλλία, τήν Αυστρία και τελικά στήν Άγγλία. Ἡ ἔκταση ποῦ ἀφιερώνει σέ κάθε μία ἀπό αὐτές εἶναι ἄνιση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση κάθε μίας χωριστά, ἀποπειρᾶται ἐπίσης νὰ τὶς συσχετῆσει κάπως μεταξύ τους μέσα σὲ ἓνα εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο. Εἶναι προφανὲς πὼς ἓνα τόσο σύντομο πρόχειρο κείμενο δὲν εἶναι –οὔτε φιλοδοξοῦσε νὰ εἶναι– μία ἱστορικὴ ἐργασία, ὡστόσο ἀποκαλύπτει, πρῶτον, τὶς γνώσεις ἐνὸς ἀντιπροσωπευτικοῦ ἑλληνα λογίου, ὁ ὁποῖος εἶχε ζήσει, σπουδάσει καὶ ἐργαστεῖ ἐπὶ μιὰ περίπου δεκαετία στὴν Εὐρώπη, γιὰ τὴν ἐπικρατοῦσα πολιτικὴ κατάστασή της, ἀφενός, καὶ τὶς πολιτικὲς ἀπόψεις τοῦ ἰδίου, ἀφετέρου.

Γίνεται εὐκόλα φανερὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ Φιλητὰς ἦταν γενικὰ ἐνήμερος τῶν πολιτικῶν καταστάσεων, τουλάχιστον σὲ γενικὲς γραμμές, ἂν καὶ δὲν εἶχε ξεκάθαρη πληροφόρηση γιὰ σημαντικὲς λεπτομέρειες. Γνώριζε γιὰ τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο ποῦ ἔπαιξε ἡ Ρωσία μέσω τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου Α΄ (1777-1825) στὰ τέλη τῶν Ναπολεοντείων πολέμων.³⁶ Σὲ αὐτὸν ἀπέδιδε τὴν ταπεινώση τῆς Γαλλίας μὲ τὴ νίκη τῆς ἕκτης συμμαχίας καὶ τὴν ἐπακολουθήσασα ὑπογραφή τῆς Συνθήκης τοῦ Fontainebleau τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1814, μὲ τὴν παραίτηση τοῦ Ναπολέοντα καὶ τὴν παλινόρθωση τῶν Βουρβόνων. Τὸν κεντρικὸ αὐτὸν ρόλο στὴ διευθέτηση τῶν εὐρωπαϊκῶν ὑποθέσεων ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει ἡ Ρωσία στὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης καὶ στὴν Ἱερὰ Συμμαχία. Ὁ Φιλητὰς τὴ συνέκρινε μὲ τὴν ἀρχαία Ρώμη, ἡ ὁποία διηύθυνε τὰ πάντα ἀφ' ὑψηλοῦ, ὡς Δίας, μὲ ἀπλὰ νεύματα τῆς κεφαλῆς της καὶ μέσω μιᾶς διπλωματίας ποῦ ἐνεργοῦσε μὲ ἥπιο καὶ εὐγενὴ τρόπο. Ἔτσι, οἱ λοιπὲς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ἔκλιναν τὴν κεφαλὴ ἐνώπιον τῆς Ρωσίας, καθὼς φοβοῦνταν τὴν τεράστια στρατιωτικὴ δύναμη, ποῦ μπορούσε νὰ κατακλύσει τὴν Εὐρώπη. Ὁ Φιλητὰς θεωροῦσε πὼς οἱ βασιλεῖς της «κρίνουν προτιμωτέραν τὴν ἰδίαν αὐτῶν δουλείαν ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν τῶν λαῶν των».

Ἵστερα ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπέκτασή της καὶ μετὰ τὴ νίκη της ἐπὶ τῆς Γαλλίας καθὼς καὶ τὶς ἄλλες της ἐπιτυχίες, ἡ Ρωσία, κατὰ τὸν Φιλητὰ, ἔπαψε πλέον νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ παλαιότερο σχέδιό της νὰ κατακτήσει διὰ πολέμου τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ ὁ Ἀλέξανδρος νὰ γίνῃ αὐτο-

36. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὰ ἀκόλουθα: Alan Palmer, *Alexander I: Tsar of War and Peace*, Νέα Ἰόρκη 1974· Marie-Pierre Rey, *Alexander I: The Tsar Who Defeated Napoleon*, Northern Illinois University Press, 2012· Dominic Lieven, *Russia Against Napoleon: The True Story of the Campaigns of War and Peace*, Viking 2010.

κράτορας των Ἑλλήνων. Ὅπως γράφει, στή Γαλλία ἡ Ρωσία ἔλεγχε ἀπολύτως τήν πολιτική κατάσταση, ὑποστηρίζοντας ταυτοχρόνως τις δύο ἀντίπαλες πολιτικές φατρίες –τῆ μία ἐναντίον τῆς ἄλλης–, ὥστε ἡ χώρα αὐτή θά ἀργοῦσε πολύ νά ἐπανέλθει στήν πρότερη κατάσταση τῆς. Τό πῶς τό ἐννοοῦσε αὐτό ὁ Φιλητάς φαίνεται ἀπό τήν ἀκόλουθη φράση του: «Διά πολὺν καιρὸν τὸ δένδρον τῆς ἐλευθερίας εἰς τήν αὐτοκρατορίαν τῆς [ἔνν. Γαλλίας] ὡς γῆν ἀχέρσωτον δὲν θέλει πιάσει ρίζαν». Ὁ ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση μὲ τὸ δέντρο τῆς ἐλευθερίας εἶναι πολὺ φανερός.

Ὁ Φιλητάς ἐξέφραζε μεγάλο θαυμασμὸ μὲ ὑπερβολικὲς ἐκφράσεις γιὰ ὅλα τὰ ἐπιτεύγματα καὶ τὴ δύναμη τῆς Ρωσίας. Κατὰ τὴ γνώμη του, ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος ἀκολουθοῦσε στήν πολιτικὴ του μάλλον μετριοπαθῆ συμπεριφορὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ἰσχύ του. Ὡστόσο, μὲ κομπῶ τρόπο ἐκφράζει τὴν ἀποδοκιμασία του γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἐγκατέλειπε τὴ φιλοσοφία καὶ «ἐπέρασεν εἰς τὰς τάξεις τῆς φατρίας ὅπου πολεμεῖ αὐτήν», τάχθηκε δηλαδὴ μὲ τὸ μέρος τῶν βασιλέων τῆς Εὐρώπης καὶ ὄχι τῶν ὑπηκόων τους. Ἐννοεῖ, βεβαίως, τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, στὶς ὁποῖες ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε μνηθεῖ ἀπὸ τὸν δάσκαλό του, ἔλβετὸ πολιτικὸ καὶ λόγιό τοῦ Διαφωτισμοῦ Frédéric-César de La Harpe,³⁷ καὶ τὴ συμμετοχὴ τοῦ τσάρου στήν ὁμάδα τῶν βασιλέων τῆς Εὐρώπης, ποὺ ἦταν ἐχθρικοὶ πρὸς τὸν Διαφωτισμὸ.

Τὸν Frédéric-César de La Harpe εἶχε προσκαλέσει στὴ Ρωσία ἡ Αἰκατερίνη Β΄ ἢ Μεγάλη, μετὰ τὴν ἄρνηση τοῦ Diderot, γιὰ νά ἀναλάβει τὴν ἐκπαίδευση τοῦ ἐγγονοῦ τῆς καὶ διαδόχου τοῦ θρόνου, τὸν ὁποῖον ἀνέθρεφε ἐκείνη καὶ ὄχι ὁ πατέρας του Παῦλος. Ὁ Ἀλέξανδρος στήν ἀρχὴ τῆς βασιλείας του εἶχε προσπαθῆσει νά ἐφαρμόσει διάφορα μεγαλόπνοα διαφωτιστικὰ προγράμματα, μετὰξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὴ γενίκευση τῆς ἐκπαίδευσης, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ὀλοκληρώθηκαν, ἀφότου μάλιστα ἀνέπτυξε ἔντονη θρησκοληψία καὶ διαταράχθηκε ἡ ψυχικὴ του υἰεῖα. Παρὰ τις ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ στροφὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ Φιλητάς φοβόταν γιὰ τὸ

37. Ὁ Frédéric-César de La Harpe (1754-1838) ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸ 1784 ἕως τὸ 1795. Τότε ἡ Αἰκατερίνη συνέζησε τὸν Ἀλέξανδρο καὶ διακόπηκε ἡ ἐκπαίδευσή του, ἂν καὶ ἦταν μόλις 16 ἐτῶν. Ὁ La Harpe μετὰ τὸ 1795 μετέβη στὴ Γαλλία καὶ ἀναμείχθηκε ἀπὸ ἐκεῖ ἐνεργῶς στὰ πολιτικὰ πράγματα, ἐπιζητώντας τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλβετίας, ἡ ὁποία μετὰ ἀπὸ πολιτικὲς διακυμάνσεις προέκυψε ὡς γνωστὸν μὲ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης, στὸ ὁποῖο ὁ La Harpe παρουσιάστηκε καὶ ἔκανε παρεμβάσεις. Θεωρεῖται πῶς τὸ 1814 εἶχε συναντήσῃ στὴ Γαλλία τὸν παλαιὸ του μαθητὴ καὶ εἶχε ἐξασφαλίσῃ ἀπὸ αὐτὸν τὴν ὑπόσχεση ὅτι ἡ Ἑλβετία θά γινόταν ἀνεξάρτητο κράτος.

μέλλον της Ρωσίας, τὸ ὁποῖο θὰ ἐξαρτᾶτο ἀπὸ τὸν διάδοχό του, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ τσάρου. Πράγματι, ὁ Ἀλέξανδρος ἀπεβίωσε σχετικὰ σύντομα, τὸ 1825, σὲ ἡλικία 48 ἐτῶν, καὶ τὸν διαδέχθηκε ὁ ἀδελφός του Νικόλαος.

Ὁ Φιλητὰς δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὴ στάση τῆς Ρωσίας ἀπέναντι στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν βλέψεων της γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀποψή του αὐτὴ ἦταν ἀκριβῶς ἀντίθετη τῆς ἐπικρατοῦσας γενικὰ στὴν βρετανικὴ πολιτικὴ καὶ τῶν Ἀρμοστῶν τοῦ Ἴονίου Κράτους. Αὐτὸ προφανέστατα ὁ Φιλητὰς τὸ γινώριζε καλά, ζώντας στὰ Ἐπτάνησα. Ἡ ῥωσοφοβία ἀποτελοῦσε ἕναν ἀπὸ τοὺς παράγοντες –ἴσως τὸν πιὸ σημαντικό– ποὺ ἐπηρέαζε τὴ βρετανικὴ πολιτικὴ καὶ τὶς περισσότερες ἐνέργειές της κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Πιθανότατα ὁ Φιλητὰς κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ρωσία ἀδιαφοροῦσε πλέον γιὰ τὰ παλαιότερα σχέδιά της, μετὰ ἀπὸ τὴ στάση της στὸ Συνέδριο τοῦ Λάιμπαχ καὶ κυρίως τῆς Βερόνας.

Ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ Φιλητὰς εἶχε μία καλὴ γενικὴ εἰκόνα σχετικὰ μὲ τὸν ρόλο τῆς Ρωσίας στὰ εὐρωπαϊκὰ πράγματα, ἂν καὶ ξενίζει ἡ ὑπερβολὴ στὸν τρόπο ποὺ ἀναφέρεται στὸ ‘μεγαλεῖο’ της. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε κάποιες ἐσφαλμένες ἐκτιμήσεις στὸ κείμενό του. Πρῶτον, ὑπερεκτιμοῦσε πολὺ τὴ στρατιωτικὴ ἰσχὺ τῆς Ρωσίας. Γράφει, γιὰ παράδειγμα, γιὰ τὰ γιγαντιαῖα στρατεύματά της καὶ γιὰ τὸ πὼς θὰ μπορούσε νὰ κατακλύσει μὲ τὶς στρατιές της τὴν Εὐρώπη. Ἀναφέρει, μάλιστα, συγκεκριμένα «αὔριον ἕνας τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου ἠμπορεῖ νὰ ῥίψη ἐπάνω εἰς τὴν Εὐρώπην χιλίας πεντακοσίας χιλιάδας μαχητὰς καὶ νὰ θεμελιώσῃ εἰς αὐτὴν μίαν αὐτοκρατορίαν κατὰ τὸν τύπον τῶν Ἀσιατικῶν αὐτοκρατοριῶν». Εἶναι γνωστὸ ὅμως ὅτι ὁ τακτικὸς στρατὸς τῆς Ρωσίας κατὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ναπολέοντα στὸ ἔδαφός της ἦταν δύο φορές μικρότερος τῶν Γάλλων, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ἀνερχόταν σὲ 600.000 περίπου ἄνδρες. Ὁ Φιλητὰς γινώριζε γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς Ρωσίας στὸν βόρειο Καύκασο, στὴ Γεωργία καθὼς καὶ στὸ Ἀτζερμπαϊζάν εἰς βάρος τῆς Περσίας, ὅπως καὶ τὴ συνθήκη ποὺ ἀκολούθησε στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα μεταξὺ Ρωσίας καὶ Περσίας, ὅμως λανθασμένα νόμιζε ὅτι ἡ Ρωσία εἶχε ὑπογράψει συνθήκη μὲ τὴν Κίνα.³⁸ Ἐπίσης, φαίνεται ὅτι ὁ Φιλητὰς πίστευε μᾶλλον πὼς ἡ μεγάλη ἐπέ-

38. Ἐκεῖνο ποὺ εἶχε συμβεῖ ἦταν ὅτι ὁ ρώσος διπλωμάτης κόμης Yurii Alexandrovich Golonkin εἶχε σταλεῖ σὲ διπλωματικὴ ἀποστολὴ στὴν Κίνα τὸ 1805, δῆθεν γιὰ νὰ πληροφορήσει τὴν Κίνα γιὰ τὴν ἀνάρρηση στὸν θρόνο τοῦ Ἀλεξάνδρου Α΄. Στὴν πραγματικότητα ἤθελε νὰ διαπραγματευτεῖ τὴ δημιουργία ρωσικοῦ προξενείου στὸ Πεκίνο καὶ νὰ ζητήσει τὴν ἐγκριση γιὰ τὸν ἐλλιμενισμό ρωσικῶν πλοίων στὴν Καντόνα. Στὶς ἀρχές

κταση της Ρωσίας είχε πραγματοποιηθεί μετά το τέλος των Ναπολεοντείων πολέμων, ενώ αυτή είχε γίνει προηγουμένως. Για παράδειγμα, ο Άλεξανδρος προσάρτησε τη Φιλανδία και την έκανε δουκάτο του το 1809, ενώ με το Συνέδριο της Βιέννης απέκτησε μικρό τμήμα της Πολωνίας.

‘Η επόμενη ευρωπαϊκή δύναμη που εξετάζεται είναι η Αυστρία. ‘Ο Φιλητάς συνοψίζει την άποψή του γι’ αυτήν με μία πρόταση: «‘Η Αυστρία είναι η αληθινή γη του Δεσποτισμού». ‘Όλα τα υπόλοιπα αναλύουν και έπαυξάνουν τον ισχυρισμό αυτόν. Καθώς η πολιτική της Αυστρίας, γράφει, διέπεται από μίσος για κάθε έλευθερία, κάθε κίνηση για άνεξαρτησία της φαίνεται ως «πολέμιον έγχείρημα» και γι’ αυτό «εις την σύμπνοια των Βασιλέων έναντιον των λαών η Αυστρία είναι η πλέον δραστήριος και διωκτική». ‘Όπως δηλώνει, η πολιτική της είναι «η πλέον παρεκτραμμένη από όλων των Καβινέτων τας πολιτικές». Και καταλήγει πώς αυτή η πολιτική έξηγει και τη στάση της απέναντι στην ‘Ελλάδα. ‘Ωστόσο, αν και δεσποτική, η Αυστρία δεν διοικούσε με τυραννικό τρόπο τους φυσικούς υπηκόους της, έπραττε όμως το αντίθετο προς τους κατακτημένους, όπως τους ‘Ιταλούς. ‘Ο Φιλητάς χαρακτηρίζει έπιγραμματικά τη διαφορά μεταξύ Αυστρίας και ‘Ιταλίας: «‘Η Αουστρία είναι υπό νόμους, η ‘Ιταλία υπό ζυγόν». ‘Η Αυστρία κατά την επιδίωξη των σκοπών της –ισχυρίζεται ο Φιλητάς– δεν έκανε διάκριση μεταξύ δικαίου και άδικου, ενώ μεταχειριζόταν κάθε μέσο για να τους επιτύχει. ‘Η ίδια φανερά «Διακηρύττει τας αρχάς του Δεσποτισμού, τας δικαιολογεί με το ρόπαλον ... Τò ρόπαλον αυτής και το μίσος απευθύνονται έναντιον της μάστιγος των συνταγμάτων, του μόνου σκοπού των φόβων της και της φρίκης της». ‘Έτσι, η Αυστρία δεν δίστασε να συμμαχήσει με τον πρώην έχθρό της, τη Ρωσία, καθώς «Τò προς τὰ συντάγματα μίσος έπροξένησε την τερατώδη ταύτην φιλίαν».

‘Η τρίτη χώρα στην οποία αναφέρεται ο Φιλητάς είναι η Γαλλία, την οποία θεωρεί ως κατεστραμμένη και ταπεινωμένη. Βεβαίως, η Γαλλία της παλινόρθωσης των Βουρβόνων,³⁹ την οποία είχε γνωρίσει ο ίδιος ο Φιλητάς

‘Ιανουαρίου του 1806 ο Golovkin και η συνοδεία του έφτασαν στην πρωτεύουσα της Μογγολίας Urga (Ulan Bator), επειδή όμως ανήθησαν να γονατίσουν –όπως τους ζητήθηκε– σε μιὰ τελετουργία, έπέστρεψαν τελικά άπρακτοι: Kurt B. L. C. von Stedingk, *Mémoires posthumes du Feld-Maréchal comte de Stedingk*, έκδ. M. F. F. de Björnstjerna, τ. 2, Παρίσι 1894-95, σ. 151-152.

39. Για την περίοδο αυτή βλ. ένδεικτικά τὰ ακόλουθα νεότερα έργα, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία: Emm. de Waresquiel – Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration (1814-1830): naissance de la France moderne*, Παρίσι 1996 (έπανέκδοση σε μικρό σχήμα και με βιβλιογραφικές προσθήκες τò 2002)· Emm. de Waresquiel, *Penser la Restauration*,

στά ταξίδια του τὸ 1817-1818, καὶ ἐπισκέφθηκε γιὰ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, μεταβαίνοντας τὸ 1819 στὴν Ἀγγλία καὶ ἐπιστρέφοντας ἀπὸ ἐκεῖ τὸ 1820, βρισκόταν σὲ μιὰ σχεδὸν συνεχῆ πολιτικὴ κρίση. Ὅταν πρωτοπήγε τὸ 1817 ὁ Φιλητὰς στὴ Γαλλία, αὐτὴ τελοῦσε ἀκόμη ὑπὸ κατοχὴ ἀπὸ τὰ στρατεύματα τῶν νικητῶν τοῦ Ναπολέοντα καί, μάλιστα, μαστιζόταν καὶ ἀπὸ ἐπισιτιστικὴ κρίση. Πιθανότατα, ὁ Φιλητὰς δὲν πρόφτασε νὰ δεῖ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν στρατευμάτων αὐτῶν ἀπὸ τὴ χώρα μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς Συνθήκης τῆς Aix-la-Chapelle στὶς 11 Ὀκτωβρίου τοῦ 1818, διότι κατὰ τὸν μῆνα αὐτὸν βρισκόταν στὴν Τεργέστη, γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴ διδασκαλία στὸ σχολεῖο τῆς πόλης.

Φαίνεται ὅμως πὼς κατὰ τὴν παραμονή του στὸ Παρίσι καὶ μέσω τοῦ κύκλου τοῦ Κοραῆ εἶχε ἀποκτήσει ἀρκετὲς γνώσεις γιὰ τὸ ὄξυμμένο πολιτικὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε μεταξὺ πολλῶν πολιτικῶν ὁμάδων καὶ κυρίως μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας τοῦ Λουδοβίκου ΙΗ΄ –τὸ μετριοπαθὲς σύνταγμα τοῦ ὁποῖου διατηροῦσε πολλὲς ἀπὸ τὶς προηγούμενες νομοθετικὲς ρυθμίσεις– καὶ τοὺς ἀκραίους μοναρχικούς, γνωστοὺς ὡς Ultra. Αὐτοί, τελικὰ, ἀπέκτησαν τὴν πλεοψηφία στὴ La Chambre des Députés, τὸ νομοθετικὸ ὄργανο. Οἱ δύο αὐτὲς παρατάξεις –«φατρίες» τὶς ἀποκαλεῖ ὁ Φιλητὰς– ἦταν ἐκείνες ποὺ συγκρούονταν, ἂν καὶ ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ ἄλλες, ὅπως οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Βοναπάρτη, οἱ φιλελεύθεροὶ κ.λπ. Ὁ Φιλητὰς πίστευε ὅτι οἱ συγκρούσεις μεταξὺ τῶν μερίδων αὐτῶν ὀφείλονταν σὲ μεγάλο μέρος στὴν πολιτικὴ τῆς Ρωσίας, ποὺ ὑποστήριζε μὲ τὸν τρόπο τῆς καὶ τὶς δύο, καὶ ἔθετε τὴ μία ἐναντίον τῆς ἄλλης, ὅπως ἔγραφε προηγουμένως, ὅταν ἀναφερόταν στὴ Ρωσία. Ἐπίσης, θεωροῦσε ὅτι καὶ τὰ ὑπουργεῖα τῶν ἄλλων κρατῶν τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, καὶ μάλιστα τῆς Ἀγγλίας, κατέβαλλαν συνεχεῖς προσπάθειες, γιὰ νὰ παραμείνει ἡ ἡττημένη Γαλλία στὸ περιθώριο. Δὲν εἶναι ἀκριβῶς κατανοητὸ σὲ ποια πράξη τοῦ δύο φορῆς πρωθυπουργοῦ τῆς Γαλλίας duc de Richelieu (1766 – Μάιος 1822)⁴⁰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀναφέρεται ὁ Φιλητὰς, ὅταν γράφει γι’ αὐτόν:

Παρίσι 2020· Francis Démier, *La France sous la Restauration (1814-1830)*, Παρίσι 2012· R. Alexander, *Re-Writing the French Revolutionary Tradition: Liberal Opposition and the Fall of the Bourbon Monarchy*, Cambridge University Press, 2003· Christine Haynes, *Our Friends the Enemies. The Occupation of France after Napoleon*, Harvard University Press, 2018. Τέλος, προσθέτω ἕνα παλαιότερο κλασικὸ ἔργο τοῦ Fr. Artz, *France Under the Bourbon Restoration, 1814-1830*, Harvard University Press, 1931.

40. Γιὰ τὸν Armand-Emmanuel Sophie Septimanie de Vignerot du Plessis, duc de Richelieu et Fronsac, τὴ σημαντικὴ αὐτὴ προσωπικότητα, ποὺ μεταξὺ ἄλλων ἀλληλογραφοῦσε καὶ μὲ τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια, βλέπε, ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων ἔργων

«εἶχε φοβέριση τὴν Ἱερὰν Συμμαχίαν μὲ μίαν ἔκκλητον κατ' αὐτῆς πρὸς τὴν Γαλλίαν, οἱ διάδοχοί του ἔκαμαν ἔκκλητον εἰς τὴν Ἱερὰν Συμμαχίαν κατὰ τῆς Γαλλίας».

Ἡ Γαλλία, ὁ γαλλικὸς λαός, ποὺ ἦταν κάποτε κυρίαρχος τοῦ κόσμου, βρισκόταν πλέον τότε ὑπὸ τὸ νεῦμα τῶν βασιλείων τῆς Συμμαχίας «καὶ μὴ ἔχουσα πλέον ξίφος νὰ ρίψη εἰς τὴν πλάστιγγα τῆς Εὐρώπης». Ἀντιθέτως, ἡ Ἀγγλία πετοῦσε σὰν ἀετός, γιὰ νὰ φέρει τὰ φῶτα τοῦ πολιτισμοῦ στὰ πέρατα τῆς Εὐρώπης, καὶ ἡ ἴδια ἔβλεπε μὲ χαρὰ τὴ χώρα ποὺ ἦταν πρὶν ἐφάμιλλη μὲ αὐτὴν [ἐνν. Γαλλία] νὰ παραδέρνει κάτω ἀπὸ τοὺς ἄσημους νικητές, ποὺ ἤθελαν νὰ τὴ ρίξουν στὴν ἀμάθεια τῶν προηγούμενων αἰώνων. Ὁ Φιλητᾶς θεωροῦσε ὅτι ἔπρεπε κάποιος νὰ προβληματιστεῖ σοβαρὰ σχετικὰ μὲ τὴ σύγκριση τῆς σύγχρονης Γαλλίας μὲ τὸ πῶς ἦταν αὐτὴ πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια.

Λόγω τῆς συνταγματικῆς βασιλείας τῆς, ἡ Ἀγγλία εἶχε μεγάλη βαρῦτητα σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη. Ἡ χώρα διακήρυσσε τὶς ἀρχές τῆς καὶ τὶς διατηροῦσε καὶ μὲ τοὺς λόγους, ἐνῶ τὸ παράδειγμά τῆς δίδασκε τὰ ἄλλα ἔθνη. Ὡστόσο, ἡ ἀφ' ὑψηλοῦ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας ἦταν νὰ διατηρεῖ τοὺς ἄλλους λαοὺς στὴν «μικρὰν ἡλικίαν των», χωρὶς νὰ προσπαθεῖ νὰ τοὺς ἐξυψώσει μὲ ἄλλον τρόπο, παρὰ μόνον μὲ τὸ παράδειγμά τῆς. Ὁ Φιλητᾶς πίστευε ὅτι τὸ παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας ἦταν καρποφόρο, ὅπως γινόταν φανερὸ ἀπὸ τόσες ἄλλες χώρες ποὺ ὠφελήθηκαν ἀπὸ αὐτό, δηλαδὴ τὴ Γαλλία, τὴν Ἰσπανία, τὴν Ἰταλία, τὴ Γερμανία καὶ κυρίως τὴν Ἀμερική.

Οἱ βασιλεῖς τῆς Εὐρώπης θεωροῦσαν τὴν Ἀγγλία ὡς πηγὴ κάθε ἐλευθερίας, τὴν ὁποία λαχταροῦσαν οἱ λαοὶ τους καὶ γι' αὐτὸ χωρὶς ἀμφιβολία οἱ μονάρχες προσπαθοῦσαν «νὰ ξηράνωσιν αὐτὴν τὴν πηγὴν». Νόμιζαν, μάλιστα, ὅτι τὸ αὐξανόμενο μεγάλο στράτευμά τῆς, τὸ ὁποῖο καὶ φοβοῦνταν, ἦταν δείγμα πῶς ἡ Ἀγγλία πορευόταν πρὸς τὸν δεσποτισμὸ. Ἡ γνώμη τοῦ Φιλητᾶ, πάντως, ἦταν ὅτι ἡ Ἀγγλία ἦταν πολὺ φωτισμένη γιὰ νὰ μὴν ἀντιλαμβάνεται τοὺς ὑποπτους σκοποὺς τῶν συμμάχων τῆς, καὶ δὲν θὰ ἀργοῦσε—ἀν δὲν εἶχε ἤδη φτάσει ἡ ὥρα—, γιὰ νὰ μὴν κινδυνεύσει καὶ ἡ ἴδια, νὰ δρᾶ-

γιὰ τὴν παλινόρθωση τῶν Βουρβόνων, καὶ Léon de Crousaz-Crétet, *Le Duc de Richelieu en Russie et en France, 1766-1822*, ἐκδ. Firmin-Didot, Παρίσι 1897· Cynthia Cox, *Armand-Emmanuel Sophie Septimanie de Vignerot du Plessis, duc de Richelieu, 1766-1822*, Λονδίνο 1959· Marie-Pierre Rey, «Герцог Ришелье на службе царя Александра I и Рестаурации: посредник между Францией и Россией» (The Duke of Richelieu in the service of the Tsar Alexaner I and the Restoration: A Mediator between Russia and France), *Quaestio Rossica* 6/4 (2018), 1095-1109.

σει ὥστε νὰ κερδίσουν τὴν ἐλευθερία τους καὶ οἱ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης.

Ἡ ἀποψη τοῦ Φιλητᾶ γιὰ τὶς σχέσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἀναφορικὰ μὲ τὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἦταν σὲ κάποια σημεία ἐσφαλμένη. Πίστευε ὅτι οἱ εὐρωπαϊκὲς αὐλὲς εἶχαν χάσει τελείως τὸ κύρος τους στὸν σουλτάνο, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπολόγιζε καθόλου τοὺς βασιλεῖς τους, ὅπως φανερώνα ἢ συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στοὺς πρέσβεις τους στὴν Κωνσταντινούπολη, διότι τοὺς προσέβαλλε, τοὺς δίωκε, ἀκόμη καὶ τοὺς φυλάκιζε, χωρὶς νὰ ὑφίσταται τὰ δέοντα ἀντίποινα. Αὐτῆ, ἄλλωστε, ἦταν ἡ μόνιμη στάση τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἀσχέτως τῶν ἐκάστοτε σουλτάνων. Δὲν γνωρίζουμε τὴν πληροφόρηση τοῦ Φιλητᾶ σὲ σχέση μὲ τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ ἀναφέρει στὰ κείμενά του, δὲν φαίνεται ὅτι ἀντιλαμβάνοταν καθόλου τὴν προφανῆ πλέον ἀδυναμία της, οὔτε τοὺς φόβους ποὺ αὐτῆ ἐνέπνεε, ἰδίως στὴ Βρετανία, γιὰ ἓναν ἐνδεχόμενο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο, ποὺ θὰ κατέληγε στὴ νίκη τῆς Ρωσίας καὶ τὴν ἐπέκτασή της στὴν Εὐρώπη. Ὁ Φιλητᾶς δὲν κατανοοῦσε –τουλάχιστον ὅταν ἔγραφε αὐτὸ τὸ κείμενο– τὸ βασικὸ ζήτημα ποὺ καθόριζε τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ σχετικὰ μὲ τὴ θέση καὶ τὶς ἐνέργειές της ὡς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, τὴν ὁποία σὲ μεγάλο βαθμὸ θεωροῦσε ὑποκινούμενη ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἢ τουλάχιστον θεωροῦσε τὴ Ρωσία εὐμενῶς διακείμενη σὲ αὐτὴν.

Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Φιλητᾶς κλείνει τὸ κείμενό του, ἐκφράζοντας τὴν εὐχὴ ἢ Ἑλλάδα μὲ τὴν Ἐπανάσταση νὰ μπορέσει νὰ λάβει ἐκδίκηση γιὰ τὴν Εὐρώπη καὶ τοὺς ἡγεμόνες της, οἱ ὁποῖοι τὴν εἶχαν ἐγκαταλείψει, καὶ τελειώνει μὲ τὴν αἰσιδοξὴ πρόβλεψη ὅτι μέσα σὲ ἓναν χρόνον, μὲ τὴ ἴδρυση ἑλληνικοῦ κράτους, ἢ ὅλη κατάσταση στὴν Ἀνατολὴ θὰ ἀλλάξει:

Εἶθε ἡ Ἑλλὰς νὰ ἐκδικήσῃ τὴν Εὐρώπην καὶ τοὺς Βασιλεῖς ἀκόμη ὁποῦ τώρα τὴν ἐγκαταλείπουσιν! Εἰς ἓναν χρόνον ἢ Ἑλληνικὴ καθίδρυσις θέλει ἔχει ἀλλαγμένη τὴν ὄψιν τῶν ὑποθέσεων τῆς Ἀνατολῆς.

Ἀπὸ τὰ δύο κείμενα φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ Φιλητᾶς ἐξακολουθοῦσε νὰ διαπνέεται ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ, πίστευε στὸ ἰδανικὸ τῆς ἐλευθερίας, θαύμαζε τὴν πρὸ τριακονταετίας Γαλλία, πίστευε στὴν κατοχύρωση τῶν δικαιωμάτων τῶν λαῶν μέσω τῶν συνταγμάτων. Θαύμαζε ἐπίσης τὴν ἰσχὺ τῆς Ρωσίας καὶ τὴ θέση ποὺ κατεῖχε στὴν Εὐρώπη μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ Ἀλεξάνδρου Α', ἀλλὰ δὲν συμφωνοῦσε μὲ τὴ συμβολὴ της στὴν ἐφαρμογὴ καὶ τὴν ἐπέκταση τῶν ἀπολυταρχικῶν καὶ ἀνελεύθερων ιδεῶν ποὺ κυρι-

αρχούσαν στην Ευρώπη και είχαν καταστρέψει τη Γαλλία. Άπεχθανόταν ιδιαιτέρως την Αυστρία για τη δεσποτική ιδεολογία και πολιτική της, αντιλαμβανόταν όμως ότι στο έσωτερικό της χώρας και έναντι των υπηκόων της ή πολιτική που εφαρμόζε ήταν διαφορετική από ό,τι στις περιφερειακές χώρες, οι οποίες βρίσκονταν υπό το σκῆπτρο των Άψβούργων, τις οποίες και καταδυνάστευε.

Όπως προαναφέρθηκε, παρά τον ευρύτερο προβληματισμό του για την Έπανάσταση και γενικότερα το ευρωπαϊκό της περιβάλλον, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, συνάγεται ότι ο Φιλητάς πρόσεχε πολύ να μην έκδηλώνει τις σκέψεις και τις πεποιθήσεις του, φοβούμενος πώς θα έπηρέαζαν αρνητικά τον Guilford ή και τη βρετανική διοίκηση απέναντί του. Άλλωστε, πιθανότατα ο Φιλητάς δεν είχε διοριστεί τότε ακόμη καθηγητής του Ίονίου Πανεπιστημίου, αφού το δεύτερο κείμενο, όπως όλα δείχνουν, είχε γραφτεί λίγο μετά το Συνέδριο της Βερόνας, που τελείωσε στις 2/14 Δεκεμβρίου 1822, δηλαδή είτε περι τα τέλη Δεκεμβρίου 1822, είτε στις αρχές του 1823. Ο διορισμός του όμως έγινε την 1η Οκτωβρίου 1823, ώστε προφανώς ή ανασφάλειά του θα τον έκανε ακόμη πολύ προσεκτικό στις κάθε είδους εκδηλώσεις του. Την τακτική αυτή διατήρησε και αργότερα, όταν είχε αποκτήσει οικογένεια, καθώς ο φόβος για τη διατήρηση της θέσης του συνεχίστηκε.

Άν υπήρξαν άλλα κείμενά του σχετικά με την Έπανάσταση το αγνοούμε. Το συνεχές ενδιαφέρον του για τα γεγονότα που εξελίσσονταν στην Ελλάδα το γνωρίζουμε μόνον από το τυχαίο γεγονός πώς αντίγραφο της έπιστολής του Τουρτούρη προς αυτόν σώθηκε στο Άρχείο Ρώμα. Έτσι, τις σκέψεις του και τις προσπάθειες του για πληροφόρηση –πιθανώς και άλλα σχετικά στοιχεία– ο Φιλητάς κατάφερε να τα κρατήσει μυστικά έως σήμερα.

Με όλη αυτήν την υπόθεση αποκαλύπτεται μιὰ άγνωστη πλευρά του Φιλητά: οι πολιτικές γνώσεις και οι δημοκρατικές απόψεις ενός λογίου του Διαφωτισμού, ο οποίος όμως δεν ήταν αγωνιστής και τις έκρυβε. Ο ίδιος δεν είχε τη δύναμη και την τόλμη να άγνοήσει τους φόβους του για τον Guilford και τους Βρετανούς και να μεταβεί στην έπαναστατημένη Ελλάδα, όπως έκαναν τόσοι άλλοι γνωστοί λόγιοι, με τους περισσότερους από τους οποίους γνωριζόταν τουλάχιστον δια άλληλογραφίας. Άκόμη και όταν είδε ότι ούτε ο Φαρμακίδης, ούτε ο Βάμβας υπέστησαν κάποιες αρνητικές συνέπειες στην επαγγελματική τους άπασχόληση στα Έπτάνησα, παρά την ανάμειξή τους στον Άγώνα, πάλι δεν τόλμησε. Ο Φιλητάς έμεινε στην ιστορία ως διδάσκαλος του Γένους και όχι ως αγωνιστής της Έπανάστασης.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΦΙΛΗΤΑ

Στὰ χειρόγραφα του Φιλητᾶ ὑπάρχουν πολυτυπίες τῶν ἴδιων λέξεων, ἢ συνήθης κεφαλαιογράφηση δὲν τηρεῖται πάντοτε, ἐνῶ ἐνίοτε ἢ στίξη δὲν εἶναι ἐμφανής. Στὸ δεύτερο κυρίως κείμενο ἀπαντοῦν σπανίως ἀβλεψίες ἢ λάθη, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατηρήθηκαν στὴν ἔκδοση μὲ τὴν ἔνδειξη (sic). Ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἀλλὰ κείμενα τοῦ Φιλητᾶ καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς ἐλληνικῆς γραμματικῆς του, χρησιμοποιοῦσε τύπους ποὺ σήμερα θεωροῦνται λανθασμένοι, ἀλλὰ ὁ Φιλητᾶς, ἀκολουθώντας καὶ τὴν ὀρθογραφία τῆς ἐποχῆς, τοὺς χρησιμοποιοῦσε συνειδητά· π.χ. τὰ ῥήματα εἰς –ώνω τὰ ἔγραφε πάντοτε μὲ κατάληξη –όνω. Ὡστόσο, αὐτὰ ποὺ ἀπαντοῦν ἐδῶ δὲν φαίνεται νὰ ἀνήκουν σὲ αὐτὴν τὴν κατηγορία· πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἀβλεψίες. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς ἀβλεψίες αὐτές, ποὺ ἀφοροῦν σὲ ἔλλειψη τόνων ἢ σὲ λάθη τονισμοῦ, διορθώθηκαν σιωπηρά. Ἐπίσης, γιὰ λόγους ὁμοιομορφίας υἱοθετήθηκε ἡ συχνότερη γραφὴ μιᾶς λέξης. Ὅποτε δύο γραφές μιᾶς λέξης ἐναλλάσσονται μέσα στὸ ἴδιο κείμενο, ὅπως οἱ λέξεις ἔθνος καὶ γένος, ποὺ γράφονται ἄλλοτε μὲ κεφαλαῖο καὶ ἄλλοτε μὲ πεζό, στὴν ἔκδοση κρατήσαμε τὸ κεφαλαῖο, ποὺ ἀπαντᾷ μᾶλλον συχνότερα. Ἐπίσης, στὴ λέξη Βασίλεις, ποὺ συνηθέστατα ἀπαντᾷ μὲ κεφαλαῖο, χρησιμοποιοῦντο παντοῦ ἡ γραφὴ αὐτή. Ἐν γένει ὅμως διατηρήθηκε ἡ γραφὴ τοῦ Φιλητᾶ, καὶ οἱ ὑπογραμμίσεις τῶν λέξεων, ὅπου ὑπῆρχαν.

1.

Ἐποία ἡ ὠφελεία ἐκ τῆς Συγκλήτου Βουλῆς

Σύγκλητον Βουλὴν εἶναι ἀνάγκη νὰ συστήσῃ τὸ Ἔθνος ὅσον ἐν τάχει, διότι αὕτη σχηματίζει τὸ Ἔθνος, τὸ ὁποῖον ὅταν ἤθελε χρειασθῆ βοήθειαν ἀπὸ ὁποιαδήποτε Εὐρωπαϊκὴν δύναμιν, ἢ δι' ὄπλα, ἢ διὰ χρήματα, ἢ δι' ἄλλο τί, ἄνευ τῆς Βουλῆς δὲν ἠμπορεῖ νὰ τὸ ἀπολαύσῃ. Αὕτη ὅταν στείλῃ ἀπεσταλμένους εἰς τὰς αὐτὰς τῆς Εὐρώπης θέλουν τοὺς δεχθῆ ὡς δεπουτάτους τοῦ Ἔθνους, καὶ θέλει συγκατανεύσει κάθε αὐτὴν νὰ ἀκούσῃ τὰ δίκαια τοῦ Ἔθνους, διότι ἀλλεστρόπως δὲν θέλει γνωρίσει καμμία αὐτὴν ἀνθρώπους πραγματευομένους τὰ δίκαια τοῦ Ἔθνους, ἢτοι ἀφ' ἑαυτοῦ των ἢ καὶ ἀπὸ μέρους μιᾶς τινὸς μερικῆς κοινότητος τοῦ Γένους.

Αὕτη θέλει μεθοδευθῆ· πῶς νὰ αὐξίσουν τὰ εἰσοδήματα τοῦ Ἔθνους διὰ νὰ γένουν ἀνάλογα τῶν παρουσῶν ἀναγκῶν. Αὕτη θέλει σκεφθῆ, ἂν εἶναι ἀνάγκη ἀπὸ τώρα νὰ προβλέψῃ πολεμικὴν ὕλην καὶ ὕλην ὥστε ἂν ὁ πόλεμος μακρὴν τρεῖς ἢ τέσσαρας χρόνους, καὶ ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θαλάσσης δὲν δύναται νὰ λαμβάνῃ τὰ αὐτὰ ἀναγκαῖα, νὰ ἔχῃ προβλεμμένα τόσα ὥστε νὰ μὴ λάβῃ ἔλλειψιν. Αὕτη θέλει βάλῃ χαλινὸν εἰς τῶν μεματαιωμένων ἀνθρώπων τὰς φαντασίας, ἐπειδὴ τινες ἠκολούθησαν τὸν Ὑψηλάντην εἰς τὸν ἀγῶνα, ὅχι διὰ νὰ σώσουν τὴν πατρίδα καὶ τὸ Γένος, ἀλλὰ νὰ τὴν δουλώσουν, καὶ νὰ τὴν μοιράσουν εἰς δεσποτείας, κάμνοντες ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν τους ἀρχιδεσπότην, ὥστε διὰ τὸ Ἔθνος νὰ καταλήσῃ ἢ ἐσχάτη πλάνη χείρων τῆς πρώτης.

Ὅθεν θέλει κάμει νὰ μὴν ἦναι (sic) δεκτοὶ οἱ αὐτοὶ οἱ ἀνθρωποὶ οἱ ματαιόφρονες, καὶ ὅσοι ἀκόμη ἀνακαλυφθοῦν τοιοῦτοι ἀπὸ τοὺς ἔσω τῆς Πατρίδος θέλει κάμει νὰ ἐξοστρακισθοῦν, προσέχουν πάντοτε διὰ τὴν φαινομένην ἀρετὴν τοῦ καθ' ἑνός. Αὕτη δὲν θέλει ἀμελήσῃ, ὅτι μὲ ὄλον ὅτι ὁ πόλεμος ἐξακολουθεῖ, νὰ ὀργανισθῆ ἐν ταύτῳ τακτικὸν στράτευμα, φέρουσα ἀπανταχόθεν εἰδήμονας τῆς τακτικῆς στρατιωτικῆς διὰ νὰ γυμνάσουν τοὺς στρατιώτας τοῦ Ἔθνους, ὥστε διὰ τῆς φυσικῆς τοῦ Γένους ἀνδρείας καὶ προσέτι ¹² διὰ τῆς τακτικῆς πολεμικῆς εὐκόλως νὰ κατατροποῦται ὁ ἐχθρὸς καὶ νὰ ἐλευθερωθῆ ἡ Πατρίς κατὰ τὰ παραδείγματα τῶν προπατόρων μας, οἵτινες μὲ πολλὰ ὀλίγους, ἀνδρείους δὲ καὶ τακτικούς, κατετρόπωναν μυριάριθμα βαρβάρων στρατεύματα.

Αὕτη θέλει συνθέσῃ Πολεμικὸν Συμβούλιον καὶ τοῦτο ἀπὸ μέλη, γέροντας πρακτικούς εἰς τὰ τοῦ πολέμου, οἵτινες θέλουν προβλέπει διὰ τὸν πόλεμον, καὶ θέλουν γνωρίζει μὲ τί πνεῦμα θέλει ἐξακολουθεῖται διδασκόμενοι καὶ ἀπὸ τὰ Εὐρωπαϊκὰ περιστατικά, κανονίζοντες τὰς τάξεις τῶν στρατιωτῶν, διορθώνοντες τὰ ὄπλα καὶ τὰ ὅσα ζητεῖ μία τακτικὴ δύναμις. Παρομοίως θέλει βάλῃ εἰς τὰξιν καὶ τὴν θαλάσσιον δύναμιν, διὰ νὰ βασταχθῆ τόση, ὅσην δύναται τὸ Γένος νὰ βαστάξῃ χωρὶς νὰ ὑποπέσῃ εἰς ταχειῖαν πτωχείαν ἐκ τῶν πολλῶν ἐξόδων, τὰ ὁποῖα κοστίζει ἢ θαλάσσιος δύναμις.

Αὕτη ἡ Σύγκλητος Βουλὴ θέλει σκέπτεται καὶ ἐπαγρυπνεῖ πάντα νὰ ὠφελῆται

ἀπὸ τὰς περιστάσεις καὶ νὰ κάμῃ συμβιβασμοὺς μὲ τὰς Εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις. Αὕτη θέλει κανονίσει διὰ νόμου, ὅτι αἱ πόλεις τῶν ἐχθρῶν αἱ ὁποῖαι πορθοῦνται, νὰ μὴ δίδονται (sic) εἰς λείλατισμὸν τῶν στρατιωτῶν, ἀλλὰ κάθε κοντριμπουτζιὸν νὰ ἐμβαίη εἰς τὴν ἐθνικὴν Κάσσαν διὰ νὰ βαστῶνται τὰ ἔξοδα τοῦ πολέμου, διότι εἰ μὲν αἱ πόλεις ἀφίνονται εἰς λείλατισμὸν τῶν στρατιωτῶν, οἱ στρατιῶται θέλουν πλουτίσει ἀπὸ τὰ λάφυρα, καὶ θέλουν ἀποκατασταθῆ ἀνάξιοι τοῦ πολέμου, καὶ δειλότατοι, καὶ τὸ ἐπόμενον εἶναι ἡ ταχεῖα πτώσις τοῦ Ἔθνους.

Αὕτη θέλει προνοήσῃ νὰ εἰσάξῃ εἰς τὴν πατρίδα ἐπιστήμονας καὶ τεχνίτας ξένους τόσοι, ὅσοι χρειάζονται διὰ μίαν τακτικὴν δύναμιν ἀνάλογον μὲ τὰς περιστάσεις καὶ μὲ τὴν κατάστασίν της. Ὡσαύτως νὰ προσκαλέσῃ ὅλους τοὺς ὁμογενεῖς πολεμικοὺς ἄνδρας, ὅσοι εὐρίσκονται εἰς τὴν δούλευσιν τῶν ξένων Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, διὰ νὰ γένουν σωματάρχαι εἰς τὰ τῆς πατρίδος στρατεύματα, τὰ ὁποῖα ἀνάγκη νὰ σχηματισθοῦν (sic) τακτικὰ σώματα¹³ καὶ μεγάλα διὰ νὰ ἀνθίστανται εἰς τὰ ἐχθρικὰ σώματα, διότι οἱ [...]πέται οἱ τῶν ἀρμάτων τοὺς ὁποίους ἔχει ἡ πατρίς, ὡς ἐκεῖνοι τῶν Πελοποννησίων, Ἠπειροῦ καὶ τῶν λοιπῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος, εἶναι ἄξιοι μόνον νὰ πολεμοῦν εἰς τὰς γνωστὰς θέσεις τῆς πατρίδος των, διοικοῦντες ἑκατὸν ἕως πεντακοσίους μόνον στρατιώτας, καὶ κάμνοντες ἓνα πόλεμον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προφυλακτικόν, καὶ ὄχι προοδευτικόν, εἰδὲ διὰ διοικητὰς μεγάλου σώματος ἀπὸ χιλιάδας αὐτὸ εἶναι ἔργον τοῦ τακτικοῦ ἀρχηγοῦ.

Αὕτη θέλει πασχίζει νὰ φυλάττῃ τὴν ὁμόνοιαν καὶ σύμπνοιαν τοῦ Ἔθνους, ἐμπνέουσα εἰς κάθε ἐπαρχίαν, πόλιν, καὶ χώραν τὸν πατριωτισμὸν (sic), καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς ὁμονοίας νὰ εἶναι ἡ ἀγάπη τῆς κοινῆς πατρίδος τῆς Ἑλλάδος, διότι ὁ κάθε εἷς εἶναι Ἕλλην καὶ ὄχι Ἠπειρώτης, Πελοποννήσιος ἢ Νησιώτης (sic) καὶ τὰ ἐξῆς.

Αὕτη ἢ Σύγκλητος Βουλὴ εἶναι χρεῖα (sic) νὰ μαυφειστάρῃ εἰς τὰς Εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις ὅτι αὕτη ἡ διοίκησίς της θέλει εἶναι προσωρινή, ἕως νὰ ἀποκατασταθῇ τὸ Ἔθνος, καὶ τότε θέλει ζητήσῃ παρὰ τῶν Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων νὰ διορισθῇ ἐκεῖνος ὁ τρόπος τῆς διοικήσεως, τὸν ὁποῖον αἱ δυνάμεις θέλουν εὖρη εὐλογον καὶ σύμφωνον μὲ τὸ σύστημα τῆς Εὐρώπης, καὶ μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἔθνους.

2.

Πολιτικά παρατηρήσεις

Ἡ Ῥωσσία ἔχει ἐπάνω εἰς τὴν στερεὰν μίαν τινὰ δύναμιν ὑπερτάτην ἐσύναξε τὴν κληρονομίαν τοῦ Ναπολέοντος. Αἱ προσταγαί της διαπεροῦν καὶ τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν γεμίζουν, καὶ ἔχουν τὴν αὐτὴν ἰσχύν ἕως τοὺς Παρισίους καθὼς καὶ εἰς τὴν Πετρούπολιν. Δὲν τὰς δίδει μὲ ὑπερήφανον γλῶσσαν, εἰς τοὺς πρέσβεις της ἀπαγορεύει τὴν ὑπερηφάνειαν, δὲν ἀπειλεῖ οὐδὲ ἐπιδείχνει τὰ ὄπλα της, μόλις ἀκούεται, ταύτης δὲν φαίνεται ἄλλο παρὰ τὸ κίνημα τῆς κεφαλῆς τοῦ Διός. Μὲ τοὺς πλέον εὐγενικοὺς τρόπους διδάσκει τὴ Ἀσιατικὴν ὑπόκλισιν, καὶ δι' ἀναμίξεως, πολιτικῆς καὶ ἠθῶν Εὐρωπαϊκῶν τε καὶ Ἀσιατικῶν, δίδει εἰς τὰ πάντα νέαν φυσιογνωμίαν.

Δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀτενίσῃ κανεὶς τὴν Ῥωσσίαν χωρὶς φόβον καὶ χωρὶς ἔκπληξιν. Πρὸ χρόνων τινῶν ἡ Εὐρώπη μόλις τὴν αἰσθάνετο, εἶναι ὡς ἓνας κόσμος νεοοευρεμένος. Τὰ γιγαντιαία της στρατεύματα ὁμοιάζουν ὡσὰν ἴνα ἐκβῆκαν ἀπὸ τὰ νέφη τοῦ βορῶα.

Εἰς τὰς ἡμέρας μας εἶδαμεν τὸν Αὐτοκράτορα τῆς Ῥωσσίας νὰ ὑπογράψῃ συνθήκην εἰρήνης εἰς τοὺς Παρισίους μὲ τὸν Βασιλέα τῆς Γαλλίας, συγχρόνως ὅπου ἐνῶ ὑπέγραφε συνθήκην περὶ συνόρων μὲ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κίνας. Μεγαλωσύνη αὕτη χωρὶς μέτρον ἥτις φέρει μεθ' ἑαυτῆς θαυμασμὸν καὶ φρίκην, ἥτις φθάνει ὡς τὴν δύναμιν καὶ σχεδὸν εἰς τὴν μεγαλειότητα τὴν Ῥώμην τῶν ὑπάτων καὶ τὴν Ῥώμην τῶν Καισάρων.

Δὲν εἶναι ἀκόμη πολὺ μακρὰν ὁ καιρὸς ὅταν ὁ πρῶτος σκοπὸς τῆς φιλοδοξίας τῶν αὐτοκρατόρων της ἦτον ἡ κατακυριεύσις τῆς Τουρκίας καὶ τὸ νὰ ἐπονομαστοῦν αὐτοκράτορες τῆς Ἑλλάδος. Ὅμως αἱ τύχαι της ἔφθασαν τόσον ὑψηλὰ μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Γαλλικῆς Αὐτοκρατορίας, ὥστε ἡ δορυκρησία αὕτη τῆς ἐφαίνετο νὰ εἶναι ὅσον εὐκαιρὸς ἄλλο τόσον καὶ ἀδιάφορος. Χωρὶς ἀμφιβολίαν ἔχει ἄλλο τι καλλίτερον νὰ κάμῃ παρὰ νὰ καθυποβάλλῃ εἰς τὴν ἐξουσίαν της μίαν ἐσχατιὰν τῆς Εὐρώπης. Αὕτη ἐφεδρεύει εἰς τὰ συμβούλια τῶν Βασιλέων, κινεῖ τὸ σκῆπτρον τῶν κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ ἐδικοῦ της. Ἡ ἐν στερεᾷ Εὐρώπῃ δὲν γνωρίζει παρὰ μίαν θέλησιν καὶ εἶναι ἡ ἐδική της. Τὸ δὲ λοιπὸν περιορίζεται εἰς τὸ νὰ κάμῃ μόνον εὐχάς. Ἡ Ῥωσσία ἔφθασε τὴν δύναμιν τῆς Ῥώμης, καὶ λαμβάνει τὴν 1² πολιτικὴν της. Τὴν δέχονται ὡς ἐδέχοντο τὴν Ῥώμην, κριτὴν αὐτογνώμονα, καὶ συντηρεῖ μεταξὺ αὐτῶν, ὡς ἐκεῖνη, τὴν εἰρήνην τὴν ὁποίαν συμβουλεῖ ἢ προστάζει, καὶ ὡς ἡ Ῥώμη τελευταῖον κρατεῖ ἐπάνω εἰς ὅλους τὴν ἡγεμόνα δύναμιν. Τί κάμνουν πρὸς τὴν Ῥωσσίαν αἱ ἐμφύλιοι Γαλλικαὶ ἔριδες καὶ ἡ ὑπ' αὐτῆς προστατευομένη ἡλίθιος φατρία; Αὕτη προστατεύει ὡσαύτως καὶ τὴν ἐναντίαν φατρίαν. Τί τὴν πειράζει; Διὰ πολὺν καιρὸν τὸ δένδρον τῆς ἐλευθερίας εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν της ὡς γῆν ἀχέρσωτον δὲν θέλει πιάσει ῥίζαν. Ἀλλ' αὕτη μεταχειρίζεται τοὺς δύο τούτους μοχλοὺς διὰ νὰ στερεώσῃ καὶ ἐντὸς τῆς Γαλλίας αὐτῆς τὴν δύναμιν της καὶ τὸ ὄνομά της.

Ἡ Ῥωσσία εὐρίσκεται εἰς περιστάσεις βοηθ(ε)ικωτάτας διὰ τὴν αὐξήσιν της. Ἡ ἐκτύλιξις τῶν ἀπειρῶν αὐτῆς δυνάμεων ὄχι μόνον δὲν προξενεῖ εἰς τοὺς Βασιλεῖς φόβον ἀλλ' οἱ Βασιλεῖς μάλιστα αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι νομίζουν ἑαυτοὺς ἐπαπειλουμένους ἀπὸ τὴν κοινὴν δοξασίαν καὶ δύναμιν, τὴν ἐπικαλοῦνται ἐναντίον τοῦ κινδύνου τούτου. Φροντίζοντες μόνον περὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν σωτηρίας, ὀλίγον τοὺς μέλει περὶ τῆς ἀξίας τῶν στεμμάτων των. Τάττονται ὑπὸ τὴν σκέπη δυνάμεως ἐναντίον τῆς ὁποίας ἄλλον καιρὸν ἤθελαν ἐγείρει ὅλην τὴν ζηλοτυπίαν τῆς Εὐρώπης. Λουδοβίκος ὁ ΙΔ' καὶ Κάρολος ὁ Ε' δὲν εἶχαν Ῥωσσικῶν Αὐτοκρατόρων ἀνδριάντα ποτὲ κανενὸς καὶ διὰ τὰ τοὺς ταπεινώσει, ἢ πληγωθεῖσα ὑπερηφάνεια τῶν Βασιλέων ἔχυσε τὸ αἷμα εἴκοσι λαῶν. Ὅμως ἡ Ῥωσσία βοηθουμένη ἀπὸ τὸν τρόπον αὐτὸν ὅπου τοὺς ἐκυρίευσε καὶ ὁ ὁποῖος μόνος δὲν ἤμπορεῖ νὰ τὴν σώσει εὐρίσκει τὴν ἀσφάλειαν της εἰς τὸν κίνδυνόν της. Λαμβάνουσα αὐτοὺς ὑπὸ τὴν προστασίαν της τοὺς καθυποβάλλει εἰς τὴν δύναμίν της, καὶ ἐν ταυτῷ ἐκτελεῖ καὶ αὐτῶν καὶ τὸν ἐδικὸν της σκοπὸν. Βαστᾶ τοὺς λαοὺς εἰς τὴν ὑπακοὴν τῶν Βασιλέων των, καὶ τάττει τοὺς Βασιλεῖς εἰς τὴν ὑπακοὴν τῆς ἐδικῆς της. Καὶ οὕτως οἱ Βασιλεῖς ἔχουν τὴν αὐτὴν τύχην τῶν λαῶν των. Ὅλοι γενικῶς ὑπακούουσι καὶ δὲν εἶναι παρὰ μία ¹³ ἡ ἐξουσία. Οἱ Βασιλεῖς κρίνουν προτιμωτέραν τὴν ἰδίαν αὐτῶν δουλείαν ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν τῶν λαῶν των. Ἐπαρεδόθησαν εἰς τοὺς αὐτοὺς διὰ τὰ ἐκδικηθῆναι ἀπὸ τὰ ἐγχειρήματά των καὶ οὕτως ἔπεσαν εἰς τὸν μῦθον τοῦ ἵππου ὅστις ζητεῖ βοήθειαν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον.

Ἄλλ' ὅμως πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν καὶ τὸν ὀφειλόμενον ἔπαινον εἰς τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἤμπορεῖ τις νὰ κάμῃ μετριωτέραν χρῆσιν τῆς ἰσχύος καὶ τῆς δυνάμεως, ἥτις δύναται τὸ πᾶν καὶ μ' ὄλον ὅτι ἡ φιλοσοφία ὁμοίως ἀπέσυρε τὰς εὐφημίας της ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τούτου, ὁ ὁποῖος ἐπέρασεν εἰς τὰς τάξεις τῆς φατριάς ὅπου πολεμεῖ αὐτήν. Εἶναι δίκαιον ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι μεταχειρίζεται μὲ φρόνησιν ἀξιοθαύμαστον μίαν παντοδυναμίαν τῆς ὁποίας οἱ περισσότεροι Βασιλεῖς δὲν ἤθελαν λήψει νὰ κάμουν κατάχρησιν καὶ τοῦτο εἶναι ὁ ἀληθὴς χαρακτήρ τῆς μεγαλοψυχίας. Ἄλλ' ἡ μεγαλοψυχία αὕτη εἶναι ἀρετὴ ἐνὸς μόνου ἀνθρώπου καὶ ὁ ἄνθρωπος ἔχει τελευτήν. Ὁ αὐτοκράτωρ δὲν εἶναι αὐτοκρατορία, ὅμως εἶναι καὶ ἡ αὐτοκρατορία ὅπου ἐπαπειλεῖ. Τὸ ἐνεστώσως εἶναι εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀλλὰ τὸ μέλλον εἶναι εἰς τοὺς διαδόχους του. Καὶ ὅθεν αὔριον ἕνας τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου ἤμπορεῖ νὰ ῥίψῃ ἐπάνω εἰς τὴν Εὐρώπην χιλιάς πεντακοσίας χιλιάδας μαχητὰς καὶ νὰ θεμελιώσῃ εἰς αὐτήν μίαν αὐτοκρατορίαν κατὰ τὸν τύπον τῶν Ἀσιατικῶν αὐτοκρατοριῶν. Τοιοῦτον ἤθελε εἶσθαι τὸ ἀναπόδραστον πεπρωμένον τῆς Εὐρώπης ἐὰν ὀλιγώτερον πολιτισμένοι οἱ λαοὶ της ἠδύναντο νὰ ἐξαναιεσέλωσι εἰς τὸ πνεῦμα τῆς δουλείας καὶ τῆς καταπτώσεως ἥτις τόσον ἐπιθυμεῖται ἀπὸ τὸν Ῥωμαϊκὸν Κληρὸν καὶ τὴν Ἀριστοκρατίαν τῆς Γαλλίας.

Οἱ Αὐστριακοὶ Μινίστροι θεωροῦν τὴν δουλείαν ὡς φύσιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῶν δύναμιν ὡς ἀρχήν. Μεταχειρίζονται ὡς ἀποστάτας καὶ ἐχθροὺς τὰ ἔθνη τὰ ὁποῖα ἐκζητοῦν τὰ δικαίωματα ἀπὸ ὅσα ἐγύμνωσεν αὐτὰ ἢ ἰσχύς καὶ ἢ πρόληψις προβαίνει τόσον, ὥστε το Καί¹⁴βινέτο τῆς Αὐστρίας εἰς ὅλας τὰς πολιτικὰς πράξεις της ὀνομάζει τὰ ὑποτασσόμενα ἔθνη, ἔθνη πολιτισμένα. Εἰ-

να πολὺ ἄξιον τούτου τοῦ Καβινέτου τὸ νὰ μὴ γνωρίζῃ τὸν πολιτισμὸν παρὰ εἰς τὴν ὑποταγὴν. Τοῦτος εἶναι ὁ πολιτισμὸς τῆς Ἀσίας καὶ αὐτὸς μόνος ὅστις ἀρμόζει εἰς αὐτήν.

Ἡ Αὐστρία εἶναι ἡ ἀληθινὴ γῆ του Δεσποτισμοῦ. Ἡ δικαιοσύνη ταύτης τῆς Κυβερνήσεως συνίσταται εἰς τὸ νὰ γίνεται ὑποφερτὴ. Ἡ ἀρχὴ εἰς αὐτὴν μαλακώνεται διὰ τῆς δράσεώς της. Ὅμως βασιλεύει εἰς αὐτὴν καθ' ὅλην της τὴν ἔκτασιν ἓνας Αὐστριακὸς Αὐτοκράτωρ τίποτε δὲν γνωρίζει ἄλλο πλὴν τοῦ Δεσποτισμοῦ καὶ καθ' ἄλλο τοῦ φαίνεται αἵρεσις καὶ σόφισμα. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν σύμπνοιαν τῶν Βασιλέων ἐναντίον τῶν λαῶν ἡ Αὐστρία εἶναι ἡ πλέον δραστήριος καὶ διωκτικὴ. Ἡ πολιτικὴ Καρόλου τοῦ Ε' εἶναι ζωσα εἰς αὐτὴν καθὼς εἰς τὸν καιρὸν του καὶ ἡ χρῆσις της δὲν διαφέρει εἰμὴ καθὼς διαφέρουν αἱ περιστάσεις. Ἡ αὐτοκρατορικὴ δύναμις θεωρεῖ κάθε ἀνεξαρτησίαν ὡς πολέμιον κίνημα. Ἡ ἀνεξαρτησία τῶν Γερμανικῶν πολιτῶν εἶναι εἰς αὐτὴν ἀνυπόφορος καὶ ὅθεν μελετᾷ ἀδιακόπως τὴν φθορὰν της ὡς ἡ Ῥώμη διὰ τὴν φθορὰν τῆς Καρχηδόνας. Ὅμως τὸ θεμέλιον τῆς πολιτικῆς της εἶναι ἡ ὑπομονὴ εἰς τὸ μῖσος, δὲν συγχωρεῖ τίποτε εἰς τὸ πάθος διὰ νὰ μὴν δώσῃ τίποτε εἰς τὸ κατὰ τύχην. Ὁ σκοπὸς τῆς Ἀουστρίας ἀνακαλύπτεται ἀδεξιῶς διὰ μέσου δράσεων προφανῶν: εἶναι ἡ πολιτικὴ ἡ πλέον παρεκτραμμένη ἀπὸ ὅλων τῶν Καβινέτων τὰς πολιτικάς. Συντίθεται ἀπὸ ὅλας τὰς μηχανὰς τῆς Ἰταλικῆς πολιτικῆς, ἀλλ' ἂν τὰ ἐλατήριά της εἶναι ἀπόκρυφα, ὁ σκοπὸς της πολλακίς εἶναι ὁρατός. Αἱ Γερμανικαὶ ἐπικρατεῖαι πρέπει πάντοτε νὰ ἔχουν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ἡ Αὐστρία εἶναι ἡ εἰς αἶδιον συνωμοσίαν ἐναντίον τῆς αὐτονομίας των, καὶ ὅτι θέλει ἐξοδεύσει δύο αἰῶνας διὰ νὰ τὴν ἀφανίσῃ ἂν ἡ χρεία τὸ καλέσῃ. Ἡ πολυκαιρία εἰς τὴν Κυβέρνησιν τῆς Ἀουστρίας παντελῶς δὲν ἐμποδίζει, αὐτὴ θέτει τὴν ἐπιτυχίαν της εἰς τὴν διαμονὴν καὶ ἐνότητα τῶν σκοπῶν της. Ὅταν βάλῃ ἓναν σκοπὸν πρέπει νὰ τὸν ἀπολαύσῃ μὲ δικαίους ἢ ἀδίκους τρόπους. Δὲν εἶναι εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς Αὐστρίας οὐδὲ κακία οὐδὲ ἀρεταί, δὲν εἶναι παρὰ μόνον μέσα εἰς αὐτήν. Τὸ πρὸς τοὺς Ἑλληνας πολίτευμά της εἶναι μεγάλη ἀπόδειξις τοῦ χαρακτήρος της. Πρέπει νὰ εἰποῦμεν πρὸς ἔπαινόν της, ὅτι ἂν ἡ Κυβέρνησίς της εἶναι δεσποτικὴ δὲν εἶναι ὅμως τυραννικὴ, τουλάχιστον δὲν εἶναι τοιαύτη διὰ τοὺς φυσικοὺς ὑπηκόους της, ὅμως αἱ πρόσκρητοι ἐπαρχίαι κυβερνῶνται ὡς ἐπαρχίαι δορυκρητοί. Εἰς τὸν οἶκον της κυβερνᾷ μὲ τὸ σκῆπτρον, ἀλλοῦ μὲ τὸ ρόπαλον. Ἡ Αὐστρία εἶναι ὑπὸ νόμους, ἡ Ἰταλία ὑπὸ ζυγόν. Ἡ Αὐστρία εἶναι εἰς ὄλον τὸν θρίαμβον τῆς πολιτικῆς της ὅταν ἡμπορῇ νὰ στερεώσῃ τὴν βίαν εἰς κανὲν μέρος. Εἰς τὸ ἔνδον της μᾶλλον παρὰ ἀλλοῦ εἶναι ἡ ἀρχὴ ὅλων τῶν πραγμάτων. Αὐτὴ ἡ ἴδια δέχεται τὰς συνεπείας ταύτης μὲ ἐγκαρτέρεσιν ὅπου ἔχει δεσμὸν μετὰ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς. Ὅλαι αἱ προσφοραὶ της καὶ αἱ ὑποκλίσεις γίνονται πρὸς τὴν βίαν. Τὸ τελευταῖον παράδειγμα ὅπου περὶ τούτου ἔδωκεν ἦτον τὸ πρὸς τὸν Ναπολέοντα πολίτευμα της. Καμμία δύναμις δὲν ὑποφέρει καλλίτερον τὰς δυσπραγίας. Ἐνώπιόν της ἡ βία δὲν εἶναι ποτὲ ἀδικος, δὲν τὴν ἐλέγχει ὅπταν θριαμβεύει κατ' αὐτῆς. Ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ ἐλπίς δὲν τὴν ἐγκαταλείπουν ποτὲ εἰς τὰς μεγαλύτερας δυστυχίας καὶ ἡξεύρει καλλίτερα αὐτὴ νὰ ὠφελήθῃ ἀπὸ καταστροφῆν παρὰ ἄλλοι ἀπὸ νίκην. Ἀφοῦ χάσῃ καὶ δέκα μάχας εὐρίσκεται πάλιν ὅπου

ἦτον, καὶ ὅταν τὰ ὄπλα τῆς νικηθοῦν, ἡ πολιτικὴ εἶναι ἀκόμη τροπαιοῦχος.¹⁶ Ἐὰν κανὲν Καβινέτον δὲν ἤξεύρει καλλίτερα νὰ κλίνη κατὰ τὰς περιστάσεις, κανὲν ὡσαύτως δὲν ἤξεύρει καλλίτερα τὴν τέχνην τοῦ νὰ ὠφελεῖται ἀπὸ αὐτάς.

Εἰς κανένα καιρὸν ἡ πολιτικὴ τῆς Αὐστρίας δὲν ἔλαβεν δρόμον πλέον ἐλεύθερον καὶ ἐπιδέξιον καθὼς κατὰ τὸ παρόν. Ἡ ἀπόλυτος δύναμις καταπολεμεῖται ἀπὸ τὸ συνταγματικὸν πνεῦμα. Ἡ Αὐστρία δὲν ἔχει πλέον νὰ ὑποκρίνεται. Τώρα πρώτην φορὰν καὶ ἡ γλῶσσα τῆς εἶναι χωρὶς περιστροφάς. Διακηρύττει τὰς ἀρχὰς τοῦ Δεσποτισμοῦ τὰς δικαιολογεῖ μὲ τὸ ῥόπαλον. Δὲν πολιτεύεται τελείως τὸν νέον τοῦτον πολέμιόν τῆς εἶναι γυμνὴ ἀπὸ τὰς παλαιάς τῆς ἔχθρας. Τὸ ῥόπαλον αὐτῆς καὶ τὸ μῖσος ἀπευθύνονται ἐναντίον τῆς μάλιστα τῶν συνταγμάτων, τοῦ μόνου σκοποῦ τῶν φόβων τῆς καὶ τῆς φρίκης τῆς. Διὰ νὰ τὸν πολεμήσῃ ἔκαμε συνθήκας μὲ τοὺς ἀντιπάλους τῆς, ἐνώθη μὲ τὴν Ῥωσίαν,⁴¹ ὁ κοινὸς ἀγὼν περὶ τῆς ἀπολύτου δυνάμεως ἔνωσε τὰ ὅ,τι τόσα ἐναντία συμφέροντα ἀπὸ πολλῆς (sic) εἶχαν χωρίσει. Τὸ πρὸς τὰ συντάγματα μῖσος ἐπροξένησε τὴν τερατώδη ταύτην φιλίαν.

Ἡ Γαλλία δὲν ἔχει πλέον τόπον εἰς τὴν Εὐρώπῃν, διότι ὡσὰν ἔπесе εἰς τὸν τρίτον τόπον τῶν ἐν στερεᾷ δυνάμεων βέβαια δὲν ἔχει κανένα. Χρεωστεῖ τὸν ἐξευτελισμὸν τοῦτον εἰς ἐκείνους οἱ ὅποιοι ἐπιφορτισθέντες τὴν φροντίδα τῆς δόξης τῆς ἐδούλευσαν εἰς τὸ νὰ στερεώσουν τὴν ἐδικήν των καὶ νὰ καταστείλουν τὴν ἰσχύν τῆς καὶ τὴν περινοιάν τῆς. Ἡ Ἀριστοκρατικὴ φατρία τῆς ὁποίας εἶναι Ἀρχηγοὶ συνεργεῖ μόνον εἰς τόσον ὅσον χρειάζεται πρὸς ἀφανισμόν τῆς συνταγματικῆς φατρίας καὶ εἶναι τὰ οἰκιακὰ πράγματα τὰ ὁποία τὴν κατασταίνουν ἀδιάφορον εἰς κάθε τι ὅπου γίνεται ἔξω. Μὲ αὐτὸν τὸν σκοπὸν ἐδαπανήθησαν εἰς τὴν¹⁷ Ἰσπανίαν τὰ στρατεύματα καὶ οἱ θησαυροὶ τῆς Γαλλίας. Οἱ ἐχθροὶ τῆς δόξης τῆς, ἐσυμφώνησαν εἰς τὸ νὰ ταπεινώσουν τὰ μεγαλεῖα τῆς Γαλλίας αὐτῆς μόνον ἐὰν οἱ Βασιλεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους αὐτοὶ εἶναι ἐπαφίμενοι τοὺς βοηθήσουν εἰς τὸ νὰ δαμάσουν τοὺς ἀντιπάλους τῆς Ἀριστοκρατίας. Ὁ εὐγενὴς δούξ Richelieu εἶχε φοβερῶς τὴν Ἰερὰν Συμμαχίαν μὲ μίαν ἔκκλητον κατ' αὐτῆς πρὸς τὴν Γαλλίαν, οἱ διάδοχοί του ἔκαμαν ἔκκλητον εἰς τὴν Ἰερὰν Συμμαχίαν κατὰ τῆς Γαλλίας. Ποτὲ πολιτικὴ δὲν ἐχημάτισε εὐνοϊκώτερα εἰς τὸ μεγαλεῖον τῶν Βασιλέων τῆς Εὐρώπῃς, καὶ μάλιστα τῆς Ἀγγλίας, ἥτις ἔπρεπε νὰ μεταχειρισθῇ ὅλας τὰς διπλωματικὰς λεπτολογίας πρὸς συντήρησιν ἐνὸς Μινιστερίου ὀρκισμένου ἐναντίον τῆς δυνάμεως καὶ τῆς μεγαλονοίας τοῦ μόνου λαοῦ τοῦ ὁποίου φοβεῖται τὴν ἔγερσιν καὶ τὸ ἀντίπαλον. Ὅποῖος θρίαμβος διὰ τοῦτο τὸ Ἔθνος⁴² τὸ ὑπερήφανον μὲ δίκαιον τρόπον νὰ βλέπῃ τὸν μέγαν ἐκεῖνον Γάλλον

41. Ἀκολουθῶς ὑπῆρχε μία φράση ποὺ ἡ διόρθωσις τῆς στὸ κείμενο εἶναι ἐλλιπής: ἡ κοινὴ ὑπόθεσις εἰς, ἡ λέξις κοινή ἔχει διορθωθεῖ σὲ κοινὸς, χωρὶς νὰ διορθωθεῖ τὸ ἄρθρο ἢ σὲ ὁ, ἐνῶ τὸ ὑπόθεσις ἔχει διαγραφῆ καὶ στὸ διάστιχο ἔχει προστεθεῖ: ἀγὼν περὶ

42. Τὸ κείμενο στὸ σημεῖο αὐτὸ διορθώθηκε, καθὼς προφανῶς ἔχουν γίνεῖ λάθη ἐκ παραδρομῆς. Μετὰ τίς λέξεις μὲ καὶ τό ἀκολουθοῦν δίκαιον τρόπον καὶ δύο διαγεγραμμένες λέξεις ἡ μία τὸ διάστιχο ἔγραφε ἐπλημένον ἢ ἄλλη εἶναι μὴ ἀναγνώσιμη, κάτω ἀπὸ αὐτὴν ἔχει προστεθεῖ ὑπερήφανον.

λαδὸν ὅστις ἐπλήρωσε τὰ σύμπαντα ἀπὸ τρόμον καὶ δόξα, λογιζόμενον τὴν σήμερον ὡς λαδὸν νικημένον αὐτὸν ὁποῦ ἐχθὲς ἦτο κύριος τοῦ Κόσμου, νὰ βλέπη αὐτὴν τὴν ἰδίαν Γαλλίαν εἰς τὰ νεύματα τῶν ἐνσπόνδων Βασιλέων καὶ μὴ ἔχουσα πλέον ξίφος νὰ ῥίψη εἰς τὴν πλάστιγγα τῆς Εὐρώπης.

Κατὰ τὸν καιρὸν αὐτὸν τοῦ ὕψους ἡ Ἀγγλία ἀκολουθεῖ τὸ ἀέτιον αὐτῆς πέταμα. Καὶ ἐνῶ φέρει τὰ φῶτα καὶ τὸν πολιτισμὸν ἕως εἰς τὰ ἔσχατα τῆς οἰκουμένης, θεωρεῖ μὲ χαρὰν τὴν ἐφάμιλλον τῆς δόξης της, καὶ τῆς μεγαλονοίας της παραδαιρῶσαν ὑποκάτω εἰς τὴν χεῖρα τῶν ἀσήμεων αὐτῆς νικητῶν οἵτινες ἐκ συμφώνου διῆσχυρίζονται καὶ καυχῶνται νὰ τὴν κάμουν νὰ ἐξανέμβη εἰς τὴν ἀμάθειαν καὶ τὸν κατάγελων τῶν τελευταίων αἰώνων. Εἶναι νὰ ἀνοίξῃ τις εὐρύχωρον πεδῖον στοχασμοῦ τὸ νὰ θελήσῃ νὰ ¹⁸ ἐνστήσῃ τὸ παράλληλον τῆς Γαλλίας μὲ ὅ,τι αὐτὴ ἦτον εἰς τὸ διάστημα τριάκοντα χρόνων.

Ἡ Ἀγγλία μόνω τῷ λόγῳ τῆς συνταγματικῆς ὑπάρξεώς της βαρύνει μὲ ὄλον τὸ βάρος της εἰς τὴν τύχην τῆς Εὐρώπης. Φυλάττουσα τὰς ἀρχὰς καὶ διακηρύττουσα ταύτας ἄνωθεν ἀπὸ τοῦ εὐφραδοῦς στέμματός της, τὰς διδάσκει εἰς τὰ ἄλλα ἔθνη, φωτίζει αὐτά, καὶ τὰ ὁδηγεῖ μὲ τὴν παντοδυναμίαν τοῦ λόγου της καὶ μὲ τὸ ὑψηλὸν τοῦ παραδείγματός της.

Ἡ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας φθάσασα εἰς τὴν μεγαλειότητά της εἶναι νὰ ἀφήσῃ νὰ βαστῶνται οἱ ἄλλοι λαοὶ εἰς τὴν μικρὰν ἡλικίαν των. Δὲν θέλει κάμει καμμίαν ἰσχύρισιν διὰ νὰ τοὺς ἐξάξῃ ἀπὸ τὴν ἐπιτροπίαν των, δὲν τοὺς βοηθεῖ παρὰ μὲ τὸ παράδειγμά της. Ἀλλὰ τὸ παράδειγμα τοῦτο γεννᾷ τεράστια. Ἡ Γαλλία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Ἰταλία, ἡ Γερμανία, ὅλη ἡ Ἀμερικὴ ἀπέλαυσαν τὸν καρπὸν τῶν μαθημάτων της.

Οἱ Βασιλεῖς τῆς Εὐρώπης θεωροῦν τὴν Ἀγγλίαν ὡς πηγὴν ὄλων τῶν ἐλευθεριῶν, τῶν ὁποίων ὁ πόθος διαπερνᾷ εἰς τὰς ἐπικρατείας των ἀπὸ κάθε πόρον. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλωμεν ὅτι δὲν καταγίνονται περὶ τῶν μέσων πῶς νὰ ξηράνωσιν αὐτὴν τὴν πηγὴν. Ἀπὸ τώρα ἀκόμη θεωροῦν ὡς στοιχεῖον δεσποτισμοῦ τὸ αὐξανόμενον καὶ διάμονον στράτευμά της, τὸ ὁποῖον, καθὼς ὄλα τὰ στρατεύματα, δίδει ζωηρὸν φόβον εἰς τὴν περιδεῆ ἐλευθερίαν. Ἀλλ' ἡ Ἀγγλία εἶναι φωτισμένη παραπολὺ καὶ δὲν νομίζει τὸν ἑαυτὸν της ἐξηρημένον ἀπὸ τὴν συνομωσίαν τῶν Βασιλέων, καὶ ἴσως εἶναι πλησίον εἰς τὴν μοιραίαν στιγμὴν ὅπου διὰ τὴν ἰδίαν της σωτηρίαν πρέπει νὰ ὑψώσῃ τὴν σημαίαν τὴν συνταγματικὴν ἐπάνω εἰς ὅλας τὰς ὄχθας τῆς στερεᾶς. ¹⁹

Ἡ μεγαλειότης (sopriissima) τῶν Βασιλέων τῆς Εὐρώπης ἀπωλέσθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Οἱ Σουλτάνοι δέχονται ὑποκλίσεις καὶ προσφορὰς καὶ δὲν ἀποδίδουν ποσῶς. Οἱ Βασιλεῖς τοὺς πέμπουσι πρέσβεις, οἱ Βασιλεῖς δὲν ἔχουν ποσῶς τίτλον ἱερὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὑβρίζονται, φυλακίζονται, διώκονται, καὶ οἱ Βασιλεῖς δὲν ἐκδικοῦνται. Εὐθὺς μετ' ὀλίγον ἀπονέμουσι νέας ὑποκλίσεις διὰ νέας ὑβρεις.

“Οἱ οἱ Σουλτάνοι δὲν ἔχουν τὸν αὐτὸν βαθμὸν τοῦ τύφου καὶ τῆς ὑπερηφάνειας. Ἀλλ' ἐξαιρουμένου τοῦ προσωπικοῦ χαρακτηρὸς των τοιαύτη εἶναι ἡ πολιτικὴ τῆς Αὐτοκρατορίας, τοιαύτη εἶναι ἡ καταφρόνησις τῶν Βαρβάρων τούτων διὰ τὰ Εὐρωπαϊκὰ ἔθνη.

Εἶθε ἡ Ἑλλάς νὰ ἐκδικήσῃ τὴν Εὐρώπην καὶ τοὺς Βασιλεῖς ἀκόμη ὅπου τῶρα τὴν ἐγκαταλείπουσιν! Εἰς ἕνα χρόνον ἡ Ἑλληνικὴ καθίδρυσις θέλει ἔχει ἀλλαγμένην τὴν ὄψιν τῶν ὑποθέσεων τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ Τουρκία κλονουμένη τέλος ὑπὸ τὰς ἀνευφημίας τῶν πολιτισμένων λαῶν, ἡ Ἑλλάς ἐγειρομένη ἐπάνω εἰς τὰ ἐρείπιά της, καὶ λαμβάνουσα τόπον ἄλλη μίαν φορὰν μετὰ τῶν εὐγενῶν λαῶν! ...

SUMMARY

Eleni Angelomati-Tsoungaraki

In Lord Guilford's shadow: Christophoros Filitas
and his two unknown texts on the Greek Revolution

The well known scholar Christoforos Filitas, a physician who eventually was employed as a teacher and a professor, had been given a grant in 1819 by Lord Guilford to study in England. In 1821 he returned to the Ionian Islands, a British protectorate at that time, and in 1822, on his patron's recommendation he was officially placed in charge of organizing the education there. His main duty was to introduce the Langasterian Method to the Ionian schools. In 1823 he became a professor of the newly established Ionian Academy, the first Greek University, the inauguration of which took place in Corfu in May 1824 – all this, while the Greek War of Independence was in progress.

Although it has long been suspected that the Philhellene Lord Guilford had some involvement in the Greek Revolution, the matter has not been properly researched so far. Here we present some information that clearly supports this view. It is found mostly in some of his correspondence, but a lot of work still remains to be done on this subject. It is nevertheless clear that Guilford's views and any help he may have provided either financially or politically was known only to a select few in Greece or in Britain, but Filitas was not among them.

To date, Filitas's views or involvement in the Greek Revolution have not been known. However, two of his previously unknown short political texts about it, show that he was greatly concerned. Moreover, he tried to be well informed of the events of the war in Greece and the political situation of the so-called Great European Powers of that time.

Filitas's texts are published at the end of this paper. The first text makes mention of the author's views on the urgent necessity of the establishment of a National Assembly of the Greeks and the problems that this might face. The second contains political remarks on the prevailing situation in Russia, Austria, France and Britain, all of which played a key role in the struggle for the Greek independence.

It is clear that Filitas cared deeply as the rest of Greeks did about the outcome of the Revolution, but he was very careful not to show it. He was obviously concerned about how the Ionian Government, or his patron Lord Guilford would react to his views. He was unaware of the positive stand of the latter, and it seems that he was worried about what the consequences of his ideas might be.

Δέσποινα Βλάμη

Πόλεμος και Επιχειρήσεις:
οι αδελφοί Μπουντούρη και η οικονομία της
Επανάστασης στην Ύδρα κατά τον 19ο αιώνα

Από τον 16ο αιώνα το ευρωπαϊκό εμπόριο αναπτύχθηκε με ιλιγγιώδεις ρυθμούς, μια εξέλιξη που συνδέθηκε με την εδραίωση της ευρωπαϊκής κυριαρχίας παγκοσμίως.¹ Η ιστορική αυτή συγκυρία επηρέασε δραστικά την οικονομία, κοινωνία, πολιτική και τις διεθνείς σχέσεις χωρών που βρίσκονταν στη περιφέρεια του λεγόμενου «δυτικού κόσμου»: η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν μία εξ αυτών. Η εξάπλωση του ευρωπαϊκού εμπορίου στην αυτοκρατορία, μια χώρα, σύμφωνα με τον Braudel, «πλανητικών» διαστάσεων για την εποχή, με πολυπολιτισμική κοινωνία και προκαπιταλιστική οικονομία ανατολικού τύπου, σηματοδοτήθηκε καταρχάς με την άφιξη και εγκατάσταση ευρωπαίων επιχειρηματιών στις οθωμανικές αγορές με τρόπο συστηματικό από τον 16ο και ιδιαίτερα κατά τον 18ο αιώνα.² Η εξέλιξη αυτή έμελλε να αφήσει έντονο το αποτύπωμά της στην οθωμανική οικονομία, καθώς η σχέση της με τις δυτικές οικονομίες πέρασε από μια φάση ισορροπημένης συναλλαγής, για να καταλήξει σε μια σχέση εξάρτησης, που οδήγησε στην ύφεση και παρακμή της έως τα τέλη του 19ου αιώνα.³

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Δημήτρη Πόρτολο για την υπόδειξη συγκεκριμένων εγγράφων, καθώς και στους Απόστολο Δελή και Κώστα Καμπουρίδη για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους σχετικά με την ειδική βιβλιογραφία και τη μετάφραση τουρκικών όρων. Με τη μελέτη του αρχείου Μπουντούρη ασχολείται ο Μηνάς Αντύπας στην υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή του, με θέμα την οικονομική στρατηγική εμπορικών και εφοπλιστικών οικογενειών της Ύδρας. Τον ευχαριστώ θερμά για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του.

1. R. M. Hartwell, «Economic Change in England and Europe, 1780-1830», C.W. Crawley (εκδ.), *War and Peace in the Age of Upheaval, 1793-1830, The New Cambridge Modern History*, τ. IX, Κέιμπριτζ 1975, σ. 31-59.

2. F. Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th century*, τ. III: *The Perspective of the World*, Λονδίνο 1984, σ. 467.

3. B. Masters, *The Origins of Western Dominance in the Middle East*, Νέα Υόρκη 1988.

Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξαν οι ιστορικοί, μελετώντας τις βασικές παραμέτρους της δομής και οργάνωσης του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την εξέλιξή τους στον χρόνο έως τον 19ο αιώνα, καθώς επίσης την επίδραση του ευρωπαϊκού εμπορίου στην οθωμανική κοινωνία και την σταδιακή υιοθέτηση δυτικών καταναλωτικών συνηθειών στην οθωμανική καθημερινότητα και, τέλος, την προέλευση και συμπεριφορά των ομάδων/μειονοτήτων που από τον 18ο αιώνα ενεπλάκησαν στο διεθνές εμπόριο.⁴ Την άποψη αυτή, που υποστηρίζει τη ραγδαία και εκτεταμένη άλωση της οθωμανικής οικονομίας από τα κεφάλαια και εμπορεύματα της Δύσης, αμφισβήτησε μεταξύ άλλων και ο Braudel, υποστηρίζοντας –αντίθετα– ότι η ύφεση της οθωμανικής οικονομίας ήταν πολύ λιγότερο ευρεία από ό,τι έχει υποστηριχθεί.⁵ Η αυτοκρατορία, στους τρεις αυτούς αιώνες, παρέμεινε μια μεγάλη παγκόσμια οικονομία, μια τεράστια παραγωγός χώρα προϊόντων και μια ασύγκριτη σε μέγεθος αγορά ευρωπαϊκών εμπορευμάτων. Το σύστημα εμπορικών αξόνων που τη διέτρεχαν παρέμεινε σε ισχύ και μέσω της λειτουργίας του, επεσήμαινε ο ίδιος, της προσέδιδαν συνοχή και αυτοτέλεια.⁶ Η πραγματική οικονομία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν έπαψε σε όλο αυτό το διάστημα να αποτελεί μια στοιχειώδη αλλά δυναμική οικονομία βάσης, μια οικονομία αγοράς που αρθρωνόταν γύρω από περιφερειακά εμπορικά και ναυτιλιακά κέντρα, πόλεις, αγορές και πανηγύρια, εκεί όπου οι συναλλαγές συνέχιζαν να ακολουθούν παραδοσιακούς κανόνες και να διεξάγονται με σχετική διαφάνεια και καλή πίστη.⁷ Ύπ’ αυτήν την έννοια, καταλήγει ο Braudel, παρά το γεγονός

4. B. Mc Gowan, «The age of the ayans», H. Inalcik – D. Quataert (εκδ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1600-1914*, τ. 2, Κέιμπριτζ 2006, σ. 637-758· Suraiya N. Faroqhi, «Crisis and change, 1590-1699», Inalcik – Quataert (εκδ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, σ. 411-637. Βλ. επίσης E. Eldem, «Capitulations and Western Trade», Suraiya N. Faroqhi (εκδ.), *The Cambridge History of Turkey*, τ. 3: *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Κέιμπριτζ 2006, σ. 281-335.

5. Braudel, *Civilization and Capitalism*, σ. 467. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν με τις μελέτες τους και νεότεροι του Braudel ιστορικοί που έχουν μελετήσει συστηματικά την οθωμανική οικονομία, όπως ο D. Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Κέιμπριτζ 1993. Βλ. επίσης Suraiya N. Faroqhi, «Introduction», στο Faroqhi, (επιμ.) *The Later Ottoman Empire 1603-1839, The Cambridge History of Turkey*, τ. 3, σ. 5-6.

6. Braudel, *Civilization and Capitalism*, σ. 468-469.

7. Ακόμη και κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα το σύστημα πιστώσεων ήταν πολύ λίγο εξελιγμένο σε σχέση με τις ευρωπαϊκές αγορές. Αντίθετα, η τοκογλυφία κυριαρχούσε στις πόλεις και στην ύπαιθρο· Braudel, *Civilization and Capitalism*, σ. 471-472.

ότι η οθωμανική οικονομία είχε ανοίξει τις πύλες της στους εμπόρους της Δύσης ήδη από τον 16ο αιώνα, δεν κατακτήθηκε ποτέ ολοκληρωτικά ούτε περιθωριοποιήθηκε, καθώς την προστάτευε ένα πλήθος εμπόρων και επιχειρηματιών, των οποίων η δραστηριότητα διαμόρφωνε ένα είδος αναχώματος, που απέκρουε τη διείσδυση των Ευρωπαίων.

Οι διεθνείς εμπορικές συναλλαγές της αυτοκρατορίας και οι θαλάσσιες εμπορικές μεταφορές διεξάγονταν κυρίως από οθωμανούς υπηκόους, που ήταν εγκατεστημένοι στα μεγάλα αστικά/εμπορικά και ναυτικά κέντρα της χώρας.⁸ Ήδη από τον 18ο αιώνα έλληνες οθωμανοί υπήκοοι, έμποροι και πλοιοκτήτες, εγκατεστημένοι σε οθωμανικές και ευρωπαϊκές μητροπόλεις, διεθνή εμπορικά κέντρα και λιμάνια, αποτελούσαν βασικούς συντελεστές και λειτουργικούς παράγοντες βασικών κλάδων της οθωμανικής οικονομίας,⁹ γεγονός που η ίδια η οθωμανική διοίκηση αναγνώριζε και κατά καιρούς επιβράβευε.¹⁰

Ο τρόπος με τον οποίο οι έλληνες επιχειρηματίες της οθωμανικής επικράτειας, έμποροι και πλοιοκτήτες, βίωσαν την Επανάσταση του 1821, ανα-

8. Braudel, *Civilization and Capitalism*, σ. 480· Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change*, Οξφόρδη 1996, σ. 87. Επρόκειτο, όπως είναι γνωστό, κυρίως για μέλη οθωμανικών θρησκευτικών μειονοτήτων, όπως Αρμένιοι, Εβραίοι και Έλληνες, που παραδοσιακά ασχολούνταν με τη διακίνηση αγαθών, τις εισαγωγές-εξαγωγές και τη ναυτιλία. Η θέση τους στην οθωμανική κοινωνική ιεραρχία τους επέτρεπε να συναλλάσσονται ελεύθερα εντός των αγορών με Οθωμανούς και ξένους και να συγκεντρώνουν εισοδήματα, που συχνά παρέμεναν εκτός του ελέγχου της κεντρικής και περιφερειακής διοίκησης. Η συνεργασία τους με Ευρωπαίους εγκατεστημένους στα οθωμανικά εμπορικά κέντρα τους εξασφάλιζε επιπλέον προστασία και προνόμια εντός της αυτοκρατορίας, ελεύθερη πρόσβαση στις δυτικές αγορές, κεφάλαια και προοπτικές περαιτέρω διεθνών συνεργασιών· βλ. μεταξύ άλλων Göçek, *Rise of the Bourgeoisie*, σ. 88.

9. Tr. Stoianovich, «The conquering Balkan orthodox merchant», *Journal of Economic History* 20 (1960), 234-311· Tr. Stoianovich – Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο. Κέντρα-Δίκτυα-Πηγές», Σπ. Ι. Ασδραχάς κ.ά. *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τ. 1, Αθήνα 2003, σ. 424-481. Ειδικότερα για το θέμα της εμπορικής ναυτιλίας βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Η εισβολή της ναυτιλίας των 'Γραικών' στο μεγάλο εμπόριο της Μεσογείου, 1714-1815», Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Αθήνα 2013, σ. 223-282· Δέσποινα Βλάμη, *Επιχειρηματικότητα και προστασία στο εμπόριο της Ανατολής, 1798-1825. Η βρετανική Levant Company και ένας ελληνικός 'Δούρειος Ίππος'*, [KEMNE/Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 2017, σ. 251-273.

10. Σοφία Λαΐου, «Η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και ο ρόλος του κράτους στις αρχές του 19ου αιώνα», Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821*, σ. 133-135.

μίχθηκαν σε αυτή και αντεπεξήλθαν επιχειρηματικά σε οκτώ χρόνια πολεμικών συγκρούσεων που διεξήχθησαν εντός του φυσικού χώρου των επιχειρήσεών τους, δεν έχει έως σήμερα επαρκώς διερευνηθεί. Οι ιστορικοί της Ελληνικής Επανάστασης καθώς και της διαμόρφωσης και εξέλιξης της σύγχρονης Ελλάδας έδωσαν περισσότερο έμφαση στη μελέτη και ανάδειξη της ιδεολογικής και οικονομικής στήριξης του επαναστατικού Αγώνα από μια ομάδα διακεκριμένων ελλήνων εμπόρων και διανοουμένων της διασποράς, όπως επίσης στη συμβολή τους στη μεταβίβαση των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στον ελλαδικό χώρο¹¹ ακόμη στη συμμετοχή τους στην οργάνωση και προετοιμασία της Επανάστασης σε διάφορα κέντρα του ελληνικού εμπορίου στο εξωτερικό, στην οικονομική στήριξη των πολεμικών επιχειρήσεων και της οικοδόμησης του νέου ελληνικού κράτους.¹²

Αντίθετα, δεν γνωρίζουμε –επειδή δεν έχουν μελετηθεί διεξοδικά– πρώτον, τις αναμφίβολα δραματικές επιπτώσεις των πολεμικών συγκρούσεων στην επιχειρηματική δραστηριότητα των ελλήνων οθωμανών υπηκόων, που ήρθαν αντιμέτωποι με το ίδιο το σύστημα το οποίο εξυπηρετούσαν, δεύτερον, την απόλυτη αποδιοργάνωση της οικονομικής ζωής και, τρίτον, τις συνέπειες της παρατεταμένης κρίσης των αγορών στα κέρδη τους, στη στρατηγική και στην οργάνωση των συναλλαγών τους.¹³ Επιπροσθέτως, δεν γνωρίζουμε με ποιον τρόπο κατάφεραν να αντεπεξέλθουν αυτής της συγκυρίας και πώς συνδύασαν τις επιχειρήσεις με τον πόλεμο, με τη συμμετοχή στην Επανάσταση, την ενασχόληση με τα κοινά, την πολιτική και τη διοίκηση.¹⁴

11. Χρ. Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821. Από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και σιωπή», Π. Μ. Κιτρομηλίδης – Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, *Πρακτικά Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 579-594.

12. Βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της διασποράς. Επιρροές, προοπτικές και όρια των νεωτερικών τους παρεμβάσεων στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα», Δ. Δ. Αρβανιτάκης, (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα. Πρακτικά Ημερίδας Δευτέρα 29 Νοεμβρίου 2004*, [Μουσείο Μπενάκη, Νεοελληνική Ιστορία 1], Αθήνα 2006, σ. 61-88· η ίδια, *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 2006.

13. Μια πρώτη προσέγγιση του θέματος έχει γίνει από τη Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Οι εμποροκαπετάνιοι μετά την Επανάσταση. Μερικές παρατηρήσεις», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, [Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, 9], Αθήνα 2018, σ. 157-172, όπου αναφέρεται ότι μετά το τέλος της Επανάστασης πολλοί πλοιοκτήτες και έμποροι επέστρεψαν στις εμπορικές τους δραστηριότητες με όσα από τα πλοία τους είχαν διασωθεί.

14. Προφανώς, πολλοί από αυτούς είχαν να αντιμετωπίσουν το μένος των οθωμανι-

Στην παρούσα μελέτη επιχειρούμε, μέσα από το παράδειγμα των αδελφών Σταμάτη και Βασιλείου Μπουντούρη/Βουδούρη, εμπόρων και πλοιοκτητών της Ύδρας, να διερευνήσουμε τα παραπάνω ερωτήματα. Το προσωπικό αρχείο της οικογένειας Μπουντούρη, από το οποίο συγκεντρώσαμε πληροφορίες για τη σύνθεση της παρακάτω εργασίας, φυλάσσεται σήμερα στο *Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο* (εφεξής ΕΛΙΑ).¹⁵

Η οικογένεια Μπουντούρη καταγόταν από τη Γαράντζα της ορεινής Μεσσηνίας. Ωστόσο, οι γιοι του Νικολάου και της Μαρούσας Μπουντούρη, Σταμάτης και Βασίλειος, γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Ύδρα.¹⁶ Από τις αρχές του 19ου αιώνα τα δύο αδέρφια ασχολήθηκαν με τις εμπορικές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις και ήταν συνιδιοκτήτες εμπορικών πλοίων. Ακολουθώντας το παράδειγμα του πατέρα τους, συμμετείχαν στην τοπική διοίκηση του νησιού. Ο νεότερος, ο Βασίλειος, είχε μια σημαντική πολιτική σταδιοδρομία, συμμετέχοντας από νωρίς σε διάφορα θεσμικά όργανα της Επανάστασης και αργότερα ως βουλευτής στη Βουλή του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Στο αρχείο της οικογένειας διασώζονται ενδιαφέροντα τεκμήρια, που αφορούν στην επαγγελματική και πολιτική δράση των δύο αδελφών πριν και μετά την Επανάσταση, καθώς επίσης στα περιουσιακά

κών αρχών, με αποτέλεσμα να καταστραφούν επαγγελματικά ή και να χάσουν τη ζωή τους· βλ. Δέσποινα Βλάμη, «Βρετανικό εμπόριο και διπλωματία στην ανατολική Μεσόγειο. Η Levant Company στη Θεσσαλονίκη, 1792-1825», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 9 (2008), 193-267· Σοφία Λαΐου, «Οθωμανοί έλληνες σαράφηδες στην Κωνσταντινούπολη του 1821», στον παρόντα τόμο.

15. Χριστίνα Βάρδα (επιμ.) *Αρχείο οικογένειας Μπουντούρη/Βουδούρη. Ευρετήριο*, [Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο], Αθήνα 1995, σ. 3. Όπως σημειώνει η Βάρδα, πρόκειται για ένα σπάνιο ιδιωτικό οικογενειακό αρχείο. Η ιδιαίτερη αξία του οφείλεται στο ότι καλύπτει χρονικά έναν ολόκληρο αιώνα, αρχίζοντας από τα προεπαναστατικά χρόνια στην Ύδρα και φθάνοντας στις αρχές του 20ού αιώνα στην Εύβοια· επίσης, επειδή αναφέρεται «στα κτηματικά και ιδιοκτησιακά θέματα της οικογένειας στην Εύβοια καθώς και στις μεταλλευτικές και εμπορικές επιχειρήσεις των μελών της οικογένειας που συγκαταλέγονται στον τομέα της βιομηχανικής οικονομίας».

16. Στο γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας που έχει καταρτίσει η Χριστίνα Βάρδα (*Αρχείο οικογένειας Μπουντούρη*, σ. 6) ο Νικόλαος Μπουντούρης (διαθήκη 1810) εμφανίζεται ως γιος του Δημητρίου Μπουντούρη (διαθήκη 1765), ενώ ο τελευταίος ως γιος του Λαζάρου Μπουντούρη, ο οποίος είχε γεννηθεί περίπου το 1700. Ο Σταμάτης Μπουντούρης είχε γεννηθεί το 1770 και ο Βασίλειος μάλλον το 1775. Για την ιστορία της οικογένειας Μπουντούρη/Βουδούρη βλ. Ελπίδα Κ. Βόγλη, *Έργα και Ημέρα: Ελληνικών Οικογενειών 1750-1940*, Αθήνα 2005.

στοιχεία της οικογένειας και, τέλος, στη μετάβαση και εγκατάσταση ενός εκ των κλάδων της στην Εύβοια. Η ενότητα του αρχείου που αφορά στην εμπορική και ναυτιλιακή δραστηριότητα των Μπουντούρη μας επιτρέπει να διερευνήσουμε τη σχέση ανάμεσα στην επιχειρηματική-εμπορική δραστηριότητα της οικογένειας και τη συμμετοχή της στις πολεμικές επιχειρήσεις του Αγώνα.¹⁷ Διάφορα έγγραφα, επιστολές και αποδείξεις, αποκαλύπτουν την οργάνωση της εμπορικής επιχείρησης των δύο αδελφών, τη δραστηριότητά τους στον τομέα της παροχής έντοκων δανείων και, τέλος, τις οικονομικές συναλλαγές τους με τις τοπικές αρχές και τα θεσμικά όργανα της νεοσύστατης ελληνικής διοίκησης.¹⁸

Επιχειρήσεις στο Λεβάντε και στο Πονέντε

Σε επιστολή τους προς την Υψηλή Πύλη στις 15 Δεκεμβρίου 1804 οι κάτοικοι της Ύδρας ανέφεραν:¹⁹

«τα καράβια μας δεν δουλεύουν μόνο στην Άσπρη Θάλασσαν, αλλ' όλες τας θάλασσας, και λεβάντε και πουνέντε, και έξω του Στρέτου τον Ωκεανόν, Αμερικήν, Ολλάνδιαν και Ιγγλατέραν, και την Βαλτική Θάλασσαν, και πέρσου εξήτησαν πραγματευταί καράβια μας να αναυλωθούν διά Ινδίας ...».

Η συναρπαστική αυτή ως προς το περιεχόμενό της επιστολή αποκαλύπτει την ευρύτητα και τη δυναμική του ελληνικού εμπορίου και της ναυτιλίας της Ύδρας στις αρχές του 19ου αιώνα. Πράγματι, ένας υπολογισμός του μεγέθους του ποντοπόρου εμπορικού στόλου του νησιού κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα αποδεικνύει ότι ο αριθμός των πλοίων μεταξύ του 1770 και της δεκαετίας του 1810 τριπλασιάστηκε.²⁰ Η μεγάλη ανάπτυξη της

17. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.1 (σ. 1-40) Κοινότητα Ύδρας – Αποζημιώσεις νήσων Ύδρας, Σπετσών, Ψαρών (1821-1830)· 1.3 (σ. 93-148), Εμπορική Αλληλογραφία (1812-1840)· 1.4 (σ. 149-180) Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1815-1836)· 1.5 (σ. 181-266) Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840).

18. Βάρδα, *Αρχείο οικογένειας Μπουντούρη*, σ. 3.

19. Χαρλαύτη, «Η εισβολή της ναυτιλίας των 'Γραικών'», σ. 224, επιστολή από το Αρχαίο Κοινότητος Ύδρας με ημερομηνία 15 Φεβρουαρίου 1804.

20. Η επιστολή αυτή ήταν το έναυσμα για μια συστηματική μελέτη της ελληνικής ναυτικής-εμπορικής δραστηριότητας από τον 18ο αιώνα μέσω τεκμηρίων που ανασύρθηκαν από αρχεία σε διαφορετικά μήκη και πλάτη της γης, σημειώνει η Τζελίνα Χαρλαύτη στην «Εισαγωγή» στο Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821*, σ. 29. Κατά το τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα έως και την παραμονή της Επανάστασης εκδηλώνεται η μεγαλύτερη εμπορική και ναυτιλιακή ακμή της

εμπορικής ναυτιλίας συνδυάστηκε με την ενασχόληση των μελών εύπορων ναυτικών οικογενειών με το εμπόριο, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1780 και εξής. Μαζί με τις Σπέτσες και τα Ψαρά, η Ύδρα εξελίχθηκε σε κεντρικό κόμβο του διαμετακομιστικού εμπορίου τροφίμων και δημητριακών, κυρίως σιταριού,²¹ λαδιού και βελανιδιών. Τα προϊόντα μεταφέρονταν από τους τόπους παραγωγής τους στο νησί και από εκεί σε άλλα οθωμανικά λιμάνια, ή σε λιμάνια της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης με πλοία του τοπικού στόλου, στελεχωμένα από εγχωρίους καπετάνιους και πληρώματα.

Η σημαίνουσα συμβολή των τριών νησιών στο εμπόριο και τη ναυτιλία της αυτοκρατορίας και, επομένως, η σημαντική συνεισφορά τους στα έσοδα του κράτους οδήγησε στην παραχώρηση από την οθωμανική κεντρική διοίκηση δικαιωμάτων τοπικής αυτοδιοίκησης και δικαστικής εξουσίας στους προκρίτους των τριών τοπικών κοινοτήτων.²² Η Ύδρα, όπως και οι Σπέτσες, διατήρησε μια ανεξάρτητη τοπική θεσμική οργάνωση και δικαστική εξουσία σχετική με την εκδίκαση υποθέσεων που αφορούσαν χριστιανούς υπηκόους. Ανεξάρτητο ήταν και το νομικό πλαίσιο που διείπε τη λειτουργία της τοπικής οικονομίας, όπως αποδεικνύεται και από τους περίφημους ναυτικούς νόμους της Ύδρας.²³ Παράλληλα, στο νησί αναπτύχθηκαν λιμενικές υποδομές και αποθηκευτικές εγκαταστάσεις, προκειμένου να εξυπνη-

Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών. Όπως προκύπτει από υπολογισμούς στο Τζελίνα Χαρλαύτη, «Η 'ναυτική πολιτεία' του Ιονίου και του Αιγαίου. Στόλος και ανταγωνιστικότητα», Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821*, σ. 373-374, ο στόλος των τριών νησιών αποτελούσε το 15% του ποντοπόρου εμπορικού στόλου των Ελλήνων, ενώ κατά την περίοδο 1810-1819, το ποσοστό αυξήθηκε στο 18%.

21. Χαρλαύτη, «Η 'ναυτική πολιτεία' του Ιονίου και του Αιγαίου», σ. 371-373. Η μεταφορά σιτηρών από τον Παγασητικό Κόλπο στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη, ο επονομαζόμενος «ιστηράς», καθώς και η στελέχωση του οθωμανικού πολεμικού στόλου και των οθωμανικών ναυπηγείων με ναυτικούς και τεχνίτες των νησιών, ως μέρος των φορολογικών υποχρεώσεων των τελευταίων, καθόρισαν την ανάπτυξη των ποντοπόρων εμπορικών στόλων της Ύδρας και των Σπετσών. Έτσι, οι κύριοι μεταφορείς σε πάνω από 50% των φορτίων με προέλευση από τον Παγασητικό ήταν οι Ύδραίοι και οι Σπετσιώτες, οι οποίοι και μετέτρεψαν τα νησιά τους σε τόπους μεταφόρτωσης και/ή εξαγωγής σιτηρών.

22. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Η ναυτιλία των Ελλήνων ως μοχλός ενοποίησης των αγορών. Η μεθοδολογία», Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821*, σ. 81· Κ. Κωστής, «Κοινότητες, εκκλησία, μιλλέτ στις 'ελληνικές' περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων* 13 (1991), 57-76· Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων* 23 (2001), 67-98.

23. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Εκ του υστερήματος αρμάτωσαν ... Η φρεγάτα 'Τιμολέων' στην Επανάσταση του 1821*, [ΠΕ/ΕΙΕ, Ιστορική Βιβλιοθήκη 4], Αθήνα 2020, σ. 62.

ρετηθεί το εμπόριο που συνέδεε την παραγωγή του Δυτικού Αιγαίου με τις χώρες της Ευρώπης, και κυρίως τα λιμάνια της Ιταλίας, Γαλλίας και Ιβηρικής Χερσονήσου. Η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα την ανάδειξη της Ύδρας σε μόνιμο προορισμό-σταθμό όλων των πλοίων που κατευθύνονταν από το Αιγαίο προς τη Μεσόγειο. Στο λιμάνι της τα πλοία συμπλήρωναν το φορτίο τους, αποθήκευαν εμπορεύματα περιστασιακά, πριν προωθηθούν σε διάφορους νέους προορισμούς, ή εξασφάλιζαν διάφορες αναγκαίες υπηρεσίες. Στην τοπική αγορά οι κυβερνήτες και πλοιοκτήτες μπορούσαν να προμηθευθούν εξοπλισμό για την επισκευή και εξάρτηση των σκαφών, νερό και τροφοδοσία καθώς και να προσλάβουν ικανά πληρώματα. Ως κόμβος του διεθνούς εμπορίου και τόπος συνάντησης και συναλλαγής επαγγελματιών από τον τομέα του εμπορίου και της ναυτιλίας, το λιμάνι της Ύδρας εξελίχθηκε σε κέντρο ανταλλαγής πληροφοριών, που αφορούσαν δρομολόγια, φορτία, τρέχουσες τιμές εμπορευμάτων, ναύλων και ασφαλιστρών, χρεοκοπίες εταιρειών, καιρικές συνθήκες και απρόβλεπτες δυσκολίες στις ανοιχτές θάλασσες.²⁴

Από τα παραπάνω αντιλαμβάνεται κανείς ότι ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα το λιμάνι της Ύδρας μετατράπηκε σε πυρήνα έντονης ναυτιλιακής και εμπορικής δραστηριότητας, στην οποία πρωταγωνιστούσαν τα μέλη εύπορων ελληνικών οικογενειών, που βρίσκονταν στην κορυφή της τοπικής κοινωνικής ιεραρχίας. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά το 1861 ο Χατζη-Αναργύρου:²⁵

«Εν Ύδρα ευρέθησαν κατά την αυτήν εποχήν είκοσι περίπου έγκριτοι υπέρ τας εκατόν χιλιάδας διστήλων κεκτημένοι έκαστος, μεταξύ δε τούτων τινές ελογίζοντο βαθύπλουτοι και υπήρχον πράγματι, περίπου δε τριάκοντα εκ των νοικοκυραίων αυτής άνω των πενήκοντα χιλιάδων εις μετρητά έχοντες, και άλλοι υποδεέστεροι· τουτέστιν οι κεφαλαιούχοι της νήσου ταύτης, υπερέβαινον τους εξήκοντα. Τούτου δε λόγος πρόχειρος, διότι η Ύδρα αρχαιότερα μεν κατωκήθη, ενωρίς δε ανέπτυξαν οι κάτοικοι αυτής εμπορικήν δραστηριότητα».

24. Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, «Θαλάσσιες και χερσαίες μεταφορές και διακινούμενα φορτία τον 18ο αιώνα: η συγχρότηση μεταφορικών συστημάτων στην Ανατολική Μεσόγειο», Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821*, σ. 325-326.

25. Ανάργ. Ανδρ. Χατζη-Αναργύρου, *Τα σπετσιώτικα, ήτοι συλλογή ιστορικών εγγράφων και υπομνημάτων αφορώντων κατά την ελληνικήν Επανάστασιν ...*, Αθήνα 1861, σ. 27-28· Λιάτα, *Η φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 44-45.

Ο Χατζη-Αναργύρου υπολόγιζε περίπου σε 60 τις πιο εύπορες ναυτικές οικογένειες του νησιού, ωστόσο, νεότερα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από το ερευνητικό πρόγραμμα *Αμφιτρήτη* αναφέρονται στην ύπαρξη περίπου 220 επιφανών οικογενειών στο νησί που είχαν αναμιχθεί σε ναυτιλιακές και εμπορικές επιχειρήσεις μεταξύ του 1780 και του 1821. Μεταξύ αυτών ήταν οι επιχειρήσεις Βούλγαρη, Βώκου (Μιαούλη), Τομπάζη, Γκίνη, Κριεζή, Λαλεχού, Γκιώνη, Τσαμαδού, Πινότζη, Νέγκα, Σαχίνη, Κιοσσέ, Κοκκίνη, Λισμάνη, Ζάκκα, Σαχτούρη, Ρεβίθη και τέλος, των Μπουντούρη.²⁶

Οι περισσότερες από τις παραπάνω οικογένειες, μεταξύ αυτών και οι αδελφοί Σταμάτης και Βασίλειος Ν. Μπουντούρης, εκμεταλλεύθηκαν επαγγελματικά τις δυνατότητες φόρτωσης, εκφόρτωσης, αποθήκευσης και διακίνησης εμπορευμάτων που πρόσφερε η Ύδρα ως σημαντικός «ναυτότοπος», με μεγάλο και ικανό εμπορικό στόλο και πληθώρα αυτόχthonων ναυτικών.²⁷ Η επιχειρηματική δραστηριότητα των Μπουντούρη περιλάμβανε, επομένως, εισαγωγές-εξαγωγές εμπορευμάτων από και προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία καθώς και διακίνηση εμπορευμάτων εντός των οθωμανικών αγορών. Ωστόσο, οι εμπορικές συναλλαγές στο «Λεβάντε και στο Πονέντε» διεξάγονταν με πλοία ιδιοκτησίας τους ή τα λεγόμενα «συντροφικά» πλοία, πλοία δηλαδή τα οποία ανήκαν σε συνιδιοκτήτες.²⁸ Σε αυτές τις περιπτώσεις, στην αγορά και διακίνηση του φορτίου καθώς και στα έξοδα του ταξιδιού συμμετείχαν όλοι οι συνιδιοκτήτες του πλοίου, αναλαμβάνοντας να καταβάλλουν –σε διαφορετικά ποσοστά καθένας– το κόστος των εμπορευμάτων και τις δαπάνες του ταξιδιού, καθώς και συμμετέχοντας με ανάλογα ποσοστά στα κέρδη.

Προκειμένου να διεξάγουν εμπορικές συναλλαγές, οι Μπουντούρη είχαν επιλέξει μια πολύ συνηθισμένη στρατηγική της εποχής: τη σύσταση εμπορικής *συντροφίας*. Στη συγκεκριμένη συντροφία, της οποίας το συμβόλαιο σύστασης απόκειται στο *Αρχείο Μπουντούρη*, συμμετείχε εξωτερικός εταίρος με προσωπικό κεφάλαιο και εργασία. Ο συνέταιρος εμφανιζόταν να ενεργεί ως ένα είδος εκτελεστικού διευθυντή και να φέρει εις πέρας όλες τις συναλλαγές, λαμβάνοντας ωστόσο προηγουμένως τη συγκατάθεση των Μπουντούρη για κάθε επιλογή του. Επίσης, ήταν υποχρεωμένος να συντάσ-

26. Χαρλαύτη, «Η 'ναυτική πολιτεία' του Ιονίου και του Αιγαίου», σ. 375.

27. Χαρλαύτη, «Η ναυτιλία των Ελλήνων ως μοχλός ενοποίησης των αγορών», σ. 77.

28. Βλ. γενικά για τις τεχνικές οργάνωσης των ελληνικών εμπορικών και ναυτιλιακών επιχειρήσεων της εποχής Β. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας· μυκονιάτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα 1993.

σει και να παρουσιάζει λογαριασμό εσόδων και εξόδων κατά τακτά χρονικά διαστήματα, να υπολογίζει και να κατανέμει κέρδη και ζημιές στους εταίρους, σύμφωνα με τα μερίσματά στο συνολικό κεφάλαιο της εταιρείας.

Η συντροφία, την οποία είχαν συστήσει οι Μπουντούρη με συμφωνητικό στις 5 Ιουνίου 1812, περιλάμβανε ως εταίρους τους ίδιους και τον έμπορο Παναγιώτη Μπεγλόπουλο· οι πρώτοι συμμετείχαν στην επιχείρηση με ποσό 5.000 τάλαρα, ενώ ο δεύτερος με 1.000.²⁹ Το συνολικό κεφάλαιο των 6.000 ταλάρων εκχωρούνταν στον Μπεγλόπουλο και ετίθετο υπό την 'επιστασία' του. Ο Μπεγλόπουλος είχε το δικαίωμα να επενδύει τα χρήματα αυτά σε εμπορικές επιχειρήσεις «εις το Λεβάντε όσο και εις το Πονέντε», αφού ωστόσο ελάμβανε προηγουμένως τη 'συμβουλή' των δύο αδελφών, εκτός και εάν βρισκόταν εκτός Ύδρας και εκείνοι δεν ήταν παρόντες, για να εκφέρουν τη γνώμη τους. Σύμφωνα με το συμφωνητικό, η συντροφία θα εγκαθιστούσε το γραφείο της σε ένα από τα καταστήματα των αδελφών Μπουντούρη στην Ύδρα, έναντι ετήσιου ενοικίου 900 γροσίων, που θα εισέπρατταν οι δύο αδελφοί από τη συντροφία. Στον Μπεγλόπουλο αναγνωριζόταν το δικαίωμα αλλά και η υποχρέωση να ενεργεί εκ μέρους της εταιρείας και να διεξάγει εμπορικές συναλλαγές για λογαριασμό της. Ταυτόχρονα ωστόσο, του αναγνωριζόταν το δικαίωμα να ενεργεί και ως ανεξάρτητος επιχειρηματίας, προχωρώντας σε χρηματοπιστωτικές συναλλαγές στον τομέα της ναυτιλίας, προσφέροντας δάνεια, πιστώσεις και συνάλλαγμα με τόκο σε εμπορικές/ναυτιλιακές επιχειρήσεις (*cambio marittimo*).³⁰ Ο Μπεγλόπουλος είχε επίσης την άδεια να φέρει εις πέρας και να εκκαθαρίσει όλες τις επιχειρήσεις του που εκκρεμούσαν έως το 1812, καθώς επίσης να κλείσει εγκαίρως τον προσωπικό λογαριασμό του εντός εύλογου χρονικού διαστήματος από τη σύσταση της συντροφίας.

Η συντροφία θα διαρκούσε καταρχάς δύο χρόνια. Κατά τον πρώτο χρόνο ο Μπεγλόπουλος θα αγόραζε και θα πωλούσε εμπορεύματα εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θα κατέβαλλε έξοδα για υπηρεσίες, ναύλους, ασφάλιστρα και μισθούς, ενώ θα ελάμβανε έναν μισθό για τη ζωοτροφία του. Στο τέλος του πρώτου χρόνου θα παρέδιδε εκκαθάριση της δραστηριότητάς του στους Μπουντούρη, ενώ από τον δεύτερο χρόνο η

29. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.3, *Εμπορική Αλληλογραφία (1812-1829)*, σ. 99, 5 Ιουνίου 1812. Στα πρώτα έγγραφα ο συνέταιρος των Μπουντούρη αναφέρεται ως Παναγιώτης Πεγλόπουλος, αλλά στη συνέχεια αυτός και ο αδελφός του Μανώλης υπογράφουν ως Μπεγλόπουλοι.

30. Βλ. λήμμα «cambio», Giov. De Maria κ.ά., *Encyclopedia Italiana*, Treccani, 1930.

συντροφία θα λειτουργούσε σε νέα βάση. Ο Μπεγλόπουλος θα έκανε έναν *σαστόν*, *νέτον* και *άλάνθαστον* λογαριασμό όλων των υποθέσεων που είχε φέρει εις πέρας και, αφαιρώντας τα έξοδα από τα συνολικά έσοδα της συντροφίας, θα κατέβαλλε στους συνεταιίρους τα κεφάλαια που είχαν επενδύσει και θα κατένειμε εξ ημισείας τα κέρδη και τις ζημιές. Η συντροφία θα διαλυόταν μετά την παρέλευση του δευτέρου χρόνου, μετά την έκδοση εξοφλητικών εντολών. Εφόσον, ωστόσο, οι συνέταιροι παρέμεναν ικανοποιημένοι από τη συνεργασία, προβλεπόταν η υπογραφή νέου συμφωνητικού για την ανανέωσή της.

Ο ισολογισμός των συναλλαγών που παρουσίασε ο Μπεγλόπουλος στους Μπουντούρη στις 30 Ιουνίου 1813, έναν χρόνο μετά την υπογραφή του πρώτου συμφωνητικού, καθώς και ο συνημμένος κατάλογος με τα κέρδη και τις ζημιές της συντροφίας, προσφέρει μια πρώτη εικόνα της οργάνωσης και της στρατηγικής της εταιρείας, επίσης του γεωγραφικού εύρους των συναλλαγών της, των εμπορευμάτων που διακινούσε καθώς και του δικτύου επαφών της. Οι Μπουντούρη και ο Μπεγλόπουλος εισήγαγαν εμπορεύματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και εξήγαγαν είδη διατροφής και πρώτες ύλες στο εξωτερικό, ενώ παράλληλα διακινούσαν φορτία μεταξύ λιμανιών και εμπορικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η συντροφία λειτουργούσε και ως μεσάζων-αντιπρόσωπος άλλων εταιρειών, αγοράζοντας εμπορεύματα από έλληνες εμπόρους και πωλώντας τα σε τρίτους εντός και εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (*ρεβεντούτες*). Τέλος, σε κοινοπραξία με άλλες εταιρείες και εμπόρους οι Μπουντούρη και ο Μπεγλόπουλος αγόραζαν και πωλούσαν συγκεκριμένα εμπορεύματα (*κέρδος σχοινίων συντροφικών με Λιναρδόπουλον*). Τα εμπορεύματα που διακινούσαν ήταν κυρίως υφάσματα (μετάξια, τσόχες, μουσελίνες, πανικά, κάμπρια, στρωματόπανα, σάλια, μαντίλια, σκουτιά, μουσαμάδες, *τζητάρια* και *ρεβεστόνι*), βαφές (κρεμεζί και λουλάκι), τρόφιμα (καφές, ζάχαρη, πιπέρι, λάδια, βούτυρο, παξιμάδι), είδη και εξαρτήματα ναυτιλίας (κυρίως διαφορετικά είδη σχοινιών και γούμενες, σουγιάδες, καρφιά, ψαλίδια, σίδηρος) και, τέλος, καπνός και είδη οικιακής χρήσης.

Στο δίκτυο της συντροφίας συμπεριλαμβάνονταν ως αντιπρόσωποι, μεσάζοντες και πελάτες οι Παναγιώτης Σέκερης, που είχε αναλάβει τη διακίνηση διαφόρων εμπορευμάτων και κυρίως ελαιόλαδου στη Ρωσία, ο Σταμάτης Τζαφούλης για την πώληση χρωματιστών μαντηλιών (*γεμενικά*), οι Σταμάτης Μπιτζηλής, Μανώλης Χατζή Μιχάλης, Γιάννης Μπάμπης, Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος, Καστέλος Μπενιζερόπουλος, Λιναρδόπουλος, καθώς

και ο Κωνσταντίνος Σέκερης για τη διακίνηση διαφόρων τύπων σχοινιών. Επίσης, η συντροφία συνεργαζόταν με τον Αναγνώστη Παπαδόπουλο για τη διακίνηση τσόχας, με τον Λιναρδόπουλο για τη διακίνηση καφέ, καθώς και με τον Παναγιώτη Μανασιώτη για τη διακίνηση διαφόρων ειδών υφασμάτων (σκουτιά).

Μια σειρά από αποδείξεις της επιχείρησης, που βρίσκονται σε λυτή μορφή στο αρχείο Μπουντούρη, παρέχουν την εικόνα του γεωγραφικού βεληνεκούς της εταιρείας. Το εμπορικό δίκτυο περιελάμβανε περιοχές στην Ιβηρική Χερσόνησο (Λισαβώνα και Μαδέρα), τη Μάλτα, την Οδησό και, τέλος, εμπορικά κέντρα/λιμάνια εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Πελοπόννησο και Σπέτσες).

Οι πωλήσεις και οι αγορές των εμπορευμάτων διεξάγονταν με τον συνήθη τρόπο της εποχής, δηλαδή με εκτεταμένη χρήση προκαταβολών και πιστώσεων, τεχνικές που εξασφάλιζαν άλλοτε μεγάλα κέρδη και άλλοτε ζημιές, λόγω των συχνών αναπροσαρμογών των νομισματικών ισοτιμιών τόσο στην Ευρώπη όσο και εντός των οθωμανικών αγορών (εν προκειμένω ισοτιμία μεταξύ γροσίων και ταλάρων). Οι Μπουντούρη και ο Μπεγλόπουλος διακινούσαν, εκτός από εμπορεύματα, χρήματα και συνάλλαγμα, παρέχοντας δάνεια και πιστώσεις σε επιχειρήσεις, πλοιοκτήτες αλλά και την ίδια τη συντροφία τους. Έτσι, στην εκκαθάριση των συναλλαγών της περιόδου Ιούνιος 1812 – Ιούνιος 1813³¹ καταχωρίζονταν ως ζημιές τα κόστη από τη διακίνηση πιστώσεων και συναλλαγές με συνάλλαγμα (26 Μαρτίου 1813: 4 σκόντα 9.000 γρόσια ἦσαν μὲ διορίαν εἰς Θεσσαλονίκην. – 21 κάμπια 1.000 ταλλάρων εἰς καπ. Παντελῆ Καμπούρη Κρανηδιότην – 20 Ιουνίου: 20 Δούπιων ἐστείλλαμεν εἰς Κωνσταντ[ινούπολιν] 22 Μαρτίου), ενώ στα κέρδη συγκαταλεγόταν στις 2 Απριλίου 1813 ποσό 591,11 ταλάρων από κάμπια 4.000 γροσίων ἀπὸ καπ. Παπασταῦρον ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν ἕως ἐδῶ. Στα έξοδα της συντροφίας υπολογίζονταν και πληρωμές 1.975 ταλάρων για διεξαγωγή κοντραμπάσα ... διὰ νὰ ἐμβῆκαν ἀπὸ Σμύρνην εἰς Κωνσταντ[ινούπολιν], συνολικής αξίας 23.360 γροσίων, γεγονός που επιβεβαιώνει τη συμμετοχή των Μπουντούρη-Μπεγλόπουλου, όπως άλλωστε πολλών άλλων εμπορικών εταιρειών της εποχής, σε επιχειρήσεις λαθραίας διακίνησης προϊόντων εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Σύμφωνα με τον συγκεντρωτικό απολογισμό της δραστηριότητας της

31. ΕΛΙΑ, Αρχείο Μπουντούρη, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: Εμπορική Αλληλογραφία (1812-1829), σ. 98.

συντροφίας το 1813, τα πρώτα δύο χρόνια συναλλαγών είχαν αποφέρει στους συνεταιίρους ακαθάριστα κέρδη 26.250 τάλαρα, καθαρά 12.546 τάλαρα και ζημίες 13.703 ταλάρων. Από το σύνολο των εισπράξεων, οι εταίροι είχαν λάβει τα ποσά που είχαν συνεισφέρει, 5.000 τάλαρα οι αδελφοί Μπουντούρη και 1.000 τάλαρα ο Μπεγλόπουλος, και στη συνέχεια είχαν εισπράξει 6.273,9 τάλαρα κάθε μία από τις δύο πλευρές.

Όπως προκύπτει από μεταγενέστερο συμφωνητικό, η συντροφία συνέχισε τη δραστηριότητά της στο αμέσως επόμενο διάστημα και για αρκετά ακόμη χρόνια. Η νέα συμφωνία υπογράφηκε πέντε χρόνια αργότερα, την 1η Μαρτίου 1817, από τους αδελφούς Μπουντούρη και τον Μπεγλόπουλο. Αυτή τη φορά προβλεπόταν αύξηση του αρχικού κεφαλαίου: οι Σταμάτης και Βασίλειος Μπουντούρη επένδυσαν 10.000 τάλαρα και ο Παναγιώτης Μπεγλόπουλος 5.000 τάλαρα.³² Μεταγενέστερη αλληλογραφία των αδελφών Μπουντούρη με τον Μανόλη, αδελφό του Παναγιώτη Μπεγλόπουλου, αποδεικνύει ότι η συνεργασία των δυο οικογενειών συνεχίστηκε τουλάχιστον έως το 1827 και πιθανότατα έληξε με τον θάνατο του Παναγιώτη. Τις εκκρεμότητες που αφορούσαν τη συντροφία μετά τον θάνατο του Παναγιώτη Μπεγλόπουλου κλήθηκε να διευθετήσει ο αδελφός του· μεταξύ αυτών την εξόφληση της αγοράς εμπορευμάτων και διαφόρων υφασμάτων που είχαν εισαχθεί από τη Λισαβόνα (πραγματειών λισμπόνας και πανικά) από πελάτες καθώς και την απόδοση λογαριασμού.³³

Εκτός από τη συντροφία που είχαν ιδρύσει με τον Παναγιώτη Μπεγλόπουλο, οι Μπουντούρη είχαν υιοθετήσει ένα –επίσης διαδεδομένο– σχήμα οργάνωσης για την εκπροσώπησή τους στο εξωτερικό σε μόνιμη βάση: είχαν επιλέξει να διορίσουν εμπορικό αντιπρόσωπο επί προμήθεια, με συγκεκριμένη ανάθεση έργου.³⁴ Ως εκ τούτου, στη Μάλτα συνεργάζονταν με

32. Στο συμφωνητικό/συμβόλαιο αναφερόταν: *ὄσαι πραγματείας ἤθελε τύχουν εἰς τὸ μαγαζίν ἐν καιρῷ διαλύσεως ὡς εἴρηται, νὰ μείνουν ἐπάνω εἰς τὸν μπεγλόπουλον μὲ τιμὴν ὅπου τότε ἤθελε ἀξίζουσι*. ΕΛΙΑ, Αρχείο Μπουντούρη, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: Εμπορική Αλληλογραφία (1812-1829), σ. 98, 1η Μαρτίου 1817. Η προηγούμενη συντροφία είχε διαλυθεί στις 28 Φεβρουαρίου 1817, αφού είχαν γίνει τα «μπιλάντζα» και είχαν «παυθεί» οι εν ενεργεία φορτωτικές.

33. ΕΛΙΑ, Αρχείο Μπουντούρη, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.3, Εμπορική Αλληλογραφία (1812-1829) [χωρίς αρίθμηση], Μανόλης Μπεγλόπουλος (Μονή Παλαιάς Παναγίας) προς Βασίλειο Ν. Μπουντούρη (Αργος), 21 Μαρτίου 1822.

34. Βλ. σχετικά Α. Bartolomei – Claire Lemercier – Viera Rebolledo-Dhuin – Nadège Sougy, «Becoming a Correspondent: the Foundations of New Merchant Relationships in Early Modern French Trade (1730-1820)», *Enterprise and Society* 20/3 (2019), 533-577.

τον μόνιμα εγκατεστημένο εκεί έμπορο Παναγιώτη Γκολόπουλο. Ως αντιπρόσωπος των Μπουντούρη σε αυτό το κομβικής σημασίας λιμάνι της Κεντρικής Μεσογείου, ο Γκολόπουλος διατηρούσε έναν τρέχοντα λογαριασμό στο όνομά τους, τον οποίο οι Μπουντούρη τροφοδοτούσαν με εμβάσματα, μετρητά ή συναλλαγματικές που ο ίδιος εξοφλούσε εκ μέρους τους. Αντλώντας πόρους από τον λογαριασμό αυτόν, ο Γκολόπουλος αγόραζε εμπορεύματα κατά παραγγελία τους στην τοπική αγορά, εξοφλούσε λογαριασμούς και έξοδα και κατέβαλλε διάφορες πληρωμές με προηγούμενη εντολή τους. Σε ό,τι αφορούσε ειδικότερα την αγορά εμπορευμάτων, οι Μπουντούρη φρόντιζαν μέσω αλληλογραφίας να τον κατευθύνουν σχετικά με τα είδη και τις ποιότητες προϊόντων που τους ενδιέφεραν καθώς και τις τιμές που ήταν διατεθειμένοι να καταβάλουν για να τα αποκτήσουν. Έτσι, μεταξύ Μαρτίου 1812 και Απριλίου 1813 του ζητούσαν να τους στείλει δείγματα από κασμίρια διαφόρων χρωμάτων, πλατιά και στενά γαλόνια, υφάσματα από τσόχα σε φίνο λουλακάτο χρώμα, τρίκλωνα και δίκλωνα καραβόπανα, καρφιά και φάρμακα. Όπως του επισήμαιναν, το καραβόπανο και τα καρφιά έπρεπε να φθάσουν το συντομότερο δυνατό στην Ύδρα, διότι ήταν απολύτως απαραίτητα για την κατασκευή νέου καραβιού (*διὰ τὸν γαμβρόν μας καὶ φίλον σας καπ. Δημήτριον τοῦ καπ. Ἀνδρέα Βόκου*). Το ίδιο απαραίτητα ήταν και τα φάρμακα που προορίζονταν για χρήση της οικογένειάς. Οι Μπουντούρη υποδείκνυαν στον Γκολόπουλο να ναυλώνει πάντα το πρώτο καράβι που έφευγε από το λιμάνι της Μάλτας με προορισμό την Ύδρα, προκειμένου να διασφαλίζει την έγκαιρη αποστολή των εμπορευμάτων. Επέμεναν επίσης το σκάφος να είναι ιδιοκτησίας υδραίου και όχι σπεταιώτη πλοιοκτήτη, επιβεβαιώνοντας –και σε αυτά τα συμφραζόμενα– τον τρόπο που η τοπική ταυτότητα παρέμβαινε και κατηύθυνε την διεξαγωγή των επιχειρήσεων.³⁵

Οι Μπουντούρη έστελναν εμβάσματα στον Γκολόπουλο, ώστε να διατηρούν θετικό το ισοζύγιο του λογαριασμού τους στη Μάλτα. Κάποιες φορές ο ίδιος ως αντιπρόσωπός τους εισέπραττε επιταγές, ομόλογα και συναλλαγματικές αντ' αυτών και κατέθετε το ποσό στον λογαριασμό. Έτσι, στις 26 Νοεμβρίου 1812 έλαβε επιστολή με την οποία τον ενημέρωναν ότι ο καπ. Δημητράκης Γιάννης, Κρανιδιώτης, που επρόκειτο να αφιχθεί στη Μάλτα σε σύντομο χρονικό διάστημα, υπολόγιζε να πωλήσει το φορτίο του και να

35. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτικά (1812-1840)»: 1.3, *Εμπορική Αλληλογραφία (1812-1829)*, [χωρίς αριθμηση], Σταμάτης Ν. Μπουντούρης (Ύδρα) προς Παναγιώτη Γκολόπουλο (Μάλτα), 27 Φεβρουαρίου 1813.

καταβάλλει στον Γκολόπουλο ποσό 1.500 ταλάρων προς εξόφληση ομολόγου που είχε λάβει από αυτούς ως δάνειο (*cambio marittimo*) με επιτόκιο 17,5%. Ο Δημητράκης είχε συμφωνήσει να καταθέσει το συνολικό ποσό των 1.762,5 ταλάρων στον λογαριασμό των Μπουντούρη στη Μάλτα.³⁶

Κάποιες άλλες φορές οι Μπουντούρη ανέθεταν στον Γκολόπουλο να εξυπηρετήσει φίλους, συνεργάτες και συγγενείς τους που είτε χρειάζονταν κάποιον διαμεσολαβητή στο νησί είτε ήταν περαστικοί από τη Μάλτα. Έτσι, τον Νοέμβριο του 1812 του ζητούσαν να αγοράσει για λογαριασμό του Γεωργίου Γκιώνη και του καπ. Αντώνη Σερφιώτη, γαμβρού του κυρίου Τζαμαδού, χίλιες κάνες πανί τρίκλωνο και δύο βαρέλια καρφιά με τα χρήματα που θα του έστελναν απευθείας στη Μάλτα οι ίδιοι, οι Γκιώνης και Σερφιώτης. Ωστόσο, όπως του επισήμαιναν, εφόσον το κόστος των εμπορευμάτων υπερέβαινε το ποσό που θα ελάμβανε από αυτούς, ο Γκολόπουλος θα έπρεπε να φροντίσει να καλύψει τη διαφορά με κεφάλαιο από τον δικό τους λογαριασμό και εκείνοι θα εύρισκαν τρόπο να τα κανονίσουν τις διαφορές (νά άγροικοιθοῦμε με αὐτούς) στην Ύδρα.³⁷

Εκτός από τις αγοραπωλησίες εμπορευμάτων, ένας ακόμη πολύ σημαντικός κλάδος των επιχειρήσεων Μπουντούρη, από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ήταν οι χορηγήσεις δανείων/πιστώσεων σε επιχειρήσεις και ιδιώτες με υψηλό τόκο, συναλλαγές από τις οποίες αποκόμιζαν σημαντικό κέρδος. Το εμπόριο χρήματος, μέσω του απευθείας έντοκου δανεισμού ή της έκδοσης συναλλαγματικών και ομολόγων, αποτελούσε –ως γνωστόν– μια παράλληλη δραστηριότητα για πολλούς εμπόρους επιχειρηματίες της εποχής και έναν τομέα της παγκόσμιας οικονομίας που λειτουργούσε συμπληρωματικά με αυτόν του διεθνούς εμπορίου.³⁸ Σε αυτού του είδους τις συναλλαγές φαίνεται ότι επιδιόταν πιο ενεργά ο Βασίλειος Μπουντούρης, όπως αποδεικνύει πληθώρα αποδείξεων είσπραξης ποσών που φέρουν υπογραφές δανειοληπτών και εκδόθηκαν στο Λιβόρνο, τη Μάλτα και την Ύδρα κατά την περίοδο 1807-20. Το 1807 ο ηπειρώτης έμπορος Θεοδόσιος Ζωσιμάς από το Λιβόρνο, όπου είχε παράρτημα η εμπορική επιχείρησή «Αδελφοί Ζωσιμάς», εξόφλησε στον Βασίλειο Μπουντούρη «738 φλωρία βα-

36. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτικά (1812-1840)»: 1.3, Εμπορική Αλληλογραφία (1812-1829), [χωρίς αρίθμηση], Σταμ. Ν. Μπουντούρης (Ύδρα) προς Παναγιώτη Γκολόπουλο (Μάλτα), 26 Νοεμβρίου 1812.

37. Στο ίδιο.

38. L. Neal, *The Rise of Financial Capitalism*, Νέα Υόρκη 1990, σ. 5-9. Βλ. επίσης C. Carrière, *Banque et capitalism commercial*, [Institut historique de Provence], Provence 1976.

σιλικά», τα οποία είχε λάβει ο ανιψιός και προστατευόμενός του Γιώργης Κομπούλης σε μορφή ομολογιακού δανείου με τη διαμεσολάβηση του ελληνικού εμπορικού οίκου του Λιβόρνο Spagnolachi & Elina.³⁹ Το ίδιο έτος ο Χαράλαμπος Δημητρίου Δήμας από τη Μάλτα υπέγραψε απόδειξη είσπραξης από τον Βασίλειο Μπουντούρη του ποσού των 108,5 ρουπιών Ισπανίας με ετήσιο τόκο 15% και δεσμεύθηκε να τα επιστρέψει *σηκοῦρα και με τὸ διάφορόν τους* εντός ενός έτους, είτε στον ίδιο τον Μπουντούρη στην Ύδρα είτε στον έμπορο Θωμά Σπανιολάκη στο Λιβόρνο.⁴⁰ Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1819, ο Βασίλειος Μπουντούρης συνέχιζε να διεξάγει αυτού του είδους τις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές, όπως αποδεικνύει η απόδειξη είσπραξης από τον Νικόλαο Ραυτόπουλο ποσού 250 ταλάρων με επιτόκιο 15% κατ' έτος. Ο Ραυτόπουλος, κάτοικος Ύδρας, δεσμεύθηκε να παραδώσει στον δανειστή Βασίλειο Μπουντούρη το ποσό εντός ενός έτους.⁴¹ Έναν χρόνο αργότερα, ωστόσο, ανανέωσε το δάνειό του, λαμβάνοντας αυτή τη φορά από τον Μπουντούρη δάνειο 1.000 ταλάρων Ισπανίας με το ίδιο επιτόκιο.⁴² Μάρτυρας και στις δύο συναλλαγές ήταν ο Παναγιώτης Μπεγλόπουλος, συνέταιρος των Μπουντούρη στη συντροφία που προαναφέρθηκε.

Η εμπορική δραστηριότητα των αδελφών Μπουντούρη, όπως και πολλών άλλων μελών εύπορων ναυτικών οικογενειών, ήταν στενά συνδεδεμένη με τον τομέα της εμπορικής ναυτιλίας. Οι Μπουντούρη ήταν ιδιοκτήτες και συνιδιοκτήτες εμπορικών πλοίων, όπως τα *Άρης, Ιάσων, Λυκομήδης, Πάραλος, Λεωνίδας*. Η «συντροφική επιχείρηση» που οργανώθηκε από τους Μπουντούρη κατά τη δεκαετία του 1820 για μεταφορά σιτηρών με προορι-

39. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 198, Θεοδόσιος Ζωσιμάς (Λιβόρνο) προς Βασίλειο Ν. Μπουντούρη (Ύδρα), 21 Φεβρουαρίου 1807. Για την εταιρεία «Αδελφοί Ζωσιμάς» καθώς και για τη «Spagnolachi & Elina» στο Λιβόρνο βλ. Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του Κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο, 1750-1868*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2000, σ. 329-330, 455 και σ. 128, 205 αντίστοιχα.

40. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 198, Δημητρίου Δήμας (Μάλτα), 3 Αυγούστου 1807.

41. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 203, Νικόλαος Ραυτόπουλος (Ύδρα), 25 Ιουνίου 1819.

42. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 204, Νικόλαος Ραυτόπουλος (Ύδρα), 24 Ιουλίου 1820.

σμό τη Μαδέρα και πιθανότατα κάποιους σταθμούς στην Ευρώπη δίνει μια πρώτη εικόνα αυτής της δραστηριότητας, που συνδύαζε εμπόριο, ναυτιλία και χρηματοπιστωτικές συναλλαγές.⁴³ Στην επιχείρηση συμμετείχαν με το καράβι *Λυκομήδης* οι συνιδιοκτήτες του σκάφους Σταμάτης και Βασίλειος Μπουντούρης και Γεώργιος Λαλεχός. Τα ποσοστά ιδιοκτησίας του καραβιού για κάθε συνιδιοκτήτη ήταν 7/12 για τον Σταμάτη Μπουντούρη, 3/12 για τον Βασίλειο Μπουντούρη και 2/12 για τον Γεώργιο Λαλεχό, ενώ το αρχικό κεφάλαιο της επιχείρησης στη Μαδέρα ήταν 9.454 τάλαρα. Αφού το καράβι επέστρεψε στην Ύδρα, ακολούθησε το «ξεκαθάρισμα» των λογαριασμών των τριών συνεταίρων και το μοίρασμα του κέρδους (ὄσων μετρητῶν μᾶς ἄθροισε τὸ κάρικον), αφαιρεθέντων των εξόδων, που ανέρχονταν σε 3.183 τάλαρα και τα οποία οι τρεις συνέταιροι-συνιδιοκτήτες μοιράστηκαν ανάλογα με το ποσοστό τους. Οι δαπάνες αφορούσαν κυρίως την πληρωμή ναύλων αλλά και τόκους από δάνεια (*cambi marittimi*) που είχαν λάβει από την αγορά της Κωνσταντινούπολης.⁴⁴

Ο Αγώνας για την Ανεξαρτησία

Τη νύχτα της 27ης προς την 28η Μαρτίου 1821 ο Αντώνης Οικονόμου, ευκατάστατος πλοιοκτήτης, καπετάνιος, πρόκριτος και εξέχον μέλος της τοπικής κοινωνίας, συγκέντρωσε τον λαό του νησιού και εξήγγειλε την προσχώρηση της Ύδρας στην Επανάσταση. Την επόμενη ημέρα, σύμφωνα με τις αρχειακές πηγές, ξεκίνησε μια διαδικασία συλλογής χρημάτων, προκειμένου να καλυφθούν οι πρώτες δαπάνες για την προετοιμασία του στόλου του νησιού, με την προοπτική της αναχώρησής του, για να συμμετάσχει στις ναυτικές εκστρατείες. Αναφέρεται ότι ο έρανος αυτός απέδωσε 32.753 τάλαρα.⁴⁵

Για να αντιληφθεί κανείς τον τρόπο που ορισμένες εύπορες κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες και οικογένειες, όπως οι έμποροι και πλοιοκτήτες Μπουντούρη, ενεπλάκησαν στον επαναστατικό Αγώνα, πρέπει πρώτα να αντιληφθεί τον ρόλο τον οποίο το συγκεκριμένο νησί, η Ύδρα, ανέλαβε να

43. Χαρλαύτη, «Η 'ναυτική πολιτεία' του Ιονίου και του Αιγαίου», σ. 441, όπου αναφέρεται ότι στο διάστημα 1790-1810 οι Ύδραίοι στράφηκαν προς το εμπόριο με την Ιβηρική Χερσόνησο, ενώ παράλληλα η Ύδρα εξελίχθηκε σε τόπο συγκέντρωσης και αναδιανομής σιτηρών στην Ευρώπη.

44. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, *Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840)*, σ. 239.

45. Τρύφων Π. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύται, 1800-1830*, Αθήνα 1958, σ. 322-323· Λιάτα, *Η φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 49.

διαδραματίσει στον πόλεμο καθώς και την οργάνωση της τοπικής διοίκησης που συντόνισε το όλο εγχείρημα. Είναι γνωστό ότι ο ελληνικός στόλος της Επανάστασης συγκροτήθηκε αποκλειστικά από σκάφη της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών.⁴⁶ Οι υπολογισμοί της απόλυτης δύναμης του στόλου αυτού (σε αριθμούς και τόνους) που διέθεσε καθένα από τα τρία νησιά ποικίλλουν. Ωστόσο, σύμφωνα με μια αρκετά αξιόπιστη εκτίμηση, η Ύδρα συμμετείχε στον Αγώνα με 73 πλοία, ολικής χωρητικότητας 22.766 τόνων.⁴⁷ Κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της Επανάστασης και έως τη σύναψη του πρώτου δανείου του Λονδίνου (1824) τα τρία νησιά ανέλαβαν όλες τις δαπάνες συντήρησης και εξοπλισμού των σκαφών.⁴⁸ Την οργάνωση και τον συντονισμό της σύνολης προσπάθειας ανέλαβαν οι τοπικές διοικήσεις ή τα *Κοινά*, τα οποία είχαν εκτεταμένες αρμοδιότητες. Πράγματι, σε αντίθεση με την υπόλοιπη χώρα, στην οποία με απόφαση της κυβέρνησης του 1822 είχε ισχύσει ο «Οργανισμός των ελληνικών επαρχιών»,⁴⁹ αντικαθιστώντας το παλαιό τοπικό σύστημα διοίκησης, στην Ύδρα, όπως και στις Σπέτσες και στα Ψαρά, ο νόμος αυτός δεν εφαρμόστηκε, αλλά διατηρήθηκε το υφιστάμενο παλαιό σύστημα συλλογικής οργάνωσης με επικεφαλής τους προκρίτους κάθε νησιού και με απευθείας υπαγωγή του στην κεντρική εξουσία. Όπως υποστηρίζει η Λιάτα, η προνομιακή αυτή μεταχείριση επέτρεψε στα τρία νησιά να διατηρήσουν την αυτοτέλειά τους καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης, γεγονός που τους εξασφάλισε μεγαλύτερη ευελιξία ως προς τη διαχείριση των οικονομικών τους.⁵⁰ Σε ό,τι αφορούσε ιδιαίτερα τη διοίκηση του στόλου, οι πρόκριτοι κάθε νησιού όριζαν έναν εκ των καπετάνιων ως ναύαρχο, αρχηγό όλων ανεξαιρέτως των πλοίων και των δύο ναυτικών μοιρών. Την αρχηγία κάθε μοίρας είχε ο αντιναύαρχος, στον οποίο αναφέρονταν οι κυβερνήτες (καπετάνιοι) κάθε πλοίου, αφού τε-

46. Όπως αναφέρει ο Κωνσταντινίδης (*Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύται*, σ. 318), «ουδόλως δε εκλήθησαν ή προσεφέρθησαν να ενταχθώσιν εν αυτώ [εν. ελληνικό στόλο] τα πολυπληθή των Κασίων, Γαλαξειδιωτών, Μυκονίων και άλλων πλοίων».

47. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Ανατροπές και νέες θεωρήσεις υπό το πρίσμα της Αμφιτρίτης», Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821*, σ. 775. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Χαρλαύτη, οι οθωμανικές αρχές είχαν στη διάθεσή τους λεπτομερείς καταγραφές και περιγραφές των ελληνικών πλοίων και στήριζαν με διάφορους τρόπους την ελληνική εμπορική ναυτιλία και τους έλληνες εμποροπλοίαρχους και ναυτικούς.

48. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύται*, σ. 319-320.

49. Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Η Διοικητική Οργάνωση κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827*, Αθήνα 1966, σ. 160-163.

50. Λιάτα, *Η φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 44.

λούσαν υπό τις διαταγές του. Τα Κοινά των νησιών καθόριζαν ποιοι πλοιοκτήτες-καπετάνιοι θα συμμετείχαν σε κάθε ναυτική εκστρατεία, καλώντας τους εκ περιτροπής.⁵¹ Για κάθε πλοίο που συμμετείχε στις πολεμικές επιχειρήσεις το Κοινόν παρείχε στον πλοιοκτήτη προκαταβολή ανάλογη με το μήκος της τρόπιδας (καρίνας) του σκάφους του, προκειμένου να προβεί στις αναγκαίες αγορές πολεμοφοδίων και εξοπλισμού.

Το ποσό που συγκεντρώθηκε στην Ύδρα για τη χρηματοδότηση των ναυτικών επιχειρήσεων καθ' όλη τη διάρκεια των τριών πρώτων χρόνων της Επανάστασης προερχόταν από εισφορές του απλού λαού, των συντεχνιών, των ναών και του κλήρου και των προκρίτων και ανερχόταν περίπου στα 4.700.000 γρόσια (430.000 τάλαρα). Από αυτά, οι εύποροι αδελφοί Κουντουριώτη είχαν συνεισφέρει 78.785 τάλαρα, ο Θεόδωρος Γκίκας 15.587, ο Σταμάτης Μπουντούρης 15.069, ο Δημήτριος Τσαμαδός 14.990, ο Λάζαρος Γκίκας Δρένκας 8.512 και άλλες οικογένειες μικρότερα ποσά.⁵² Μετά τη σύναψη του πρώτου δανείου στην Αγγλία (1824), το σύστημα χρηματοδότησης των πολεμικών επιχειρήσεων του στόλου τροποποιήθηκε. Ειδική επιτροπή, που συστάθηκε από την προσωρινή κυβέρνηση, επόπτευε τον επιμερισμό των δαπανών εξοπλισμού των πλοίων στην επιτροπή συμμετείχαν δύο εκπρόσωποι από κάθε νησί.⁵³

Όπως αναφέρει ο Κωνσταντινίδης,⁵⁴ η επιδότηση της συμμετοχής των εμπορικών πλοίων κάθε νησιού στον Αγώνα κατέστη τελικά ένα πολύ σημαντικό «μέσον εξοικονομήσεως του ναυτικού όχλου, άμα δε και κορεσμού τινός ενίων των αξιωματικών και των συγγενών των πλοιάρχων». Καθώς οι δαπάνες εξοπλισμού, συντήρησης και επάνδρωσης των πλοίων δεν ήταν πλέον προσωπικές ή τοπικές, αλλά προέρχονταν από τους πόρους του πρώτου δανείου, κάθε νησί είχε συμφέρον να εξοπλίζει όσο το δυνατόν περισσότερα πλοία. Εξασφαλίζοντας την αποκλειστική συμμετοχή του στόλου τους στις ναυτικές δυνάμεις της χώρας, τα τρία νησιά εξασφάλιζαν στα εμπορικά σκάφη τους αμειβόμενη δραστηριότητα, η οποία περιελάμβανε τα έξοδα συντήρησης και πολεμικού εξοπλισμού των σκαφών

51. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύται*, σ. 320.

52. Στο ίδιο, σ. 331.

53. Σύμφωνα με την αναλογία αυτή, η διοίκηση έδινε διαταγή για την εκάστοτε συγκρότηση του στόλου και, όπως σημειώνει ο Κωνσταντινίδης (*Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύται*, σ. 320), ο συνολικός αριθμός των σκαφών δεν προσδιοριζόταν από τη φύση και τις ανάγκες της εκστρατείας αλλά από τα οικονομικά μέσα που είχε ανά πάσα στιγμή στη διάθεσή της η κυβέρνηση.

54. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύται*, σ. 319-320.

αλλά και τον βιοπορισμό των πληρωμάτων. Όπως αναφέρεται, οι κυβερνήτες φρόντιζαν να προσλαμβάνουν ως πληρώματα στις διάφορες ναυτικές εκστρατείες άτομα του οικογενειακού ή φιλικού περιβάλλοντός τους επί αμοιβή.⁵⁵ Η άποψη αυτή, δηλαδή ότι πίσω από τη συμμετοχή στις πολεμικές επιχειρήσεις ελλόχευε η επιδίωξη των πλοιοκτητών να αποκομίσουν οικονομικά οφέλη και να προσφέρουν εξυπηρετήσεις, δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί αποτελεσματικά. Εντούτοις, η επίμονη διεκδίκηση εκ μέρους των Κοινών των τριών νησιών να λάβουν αποζημιώσεις από το Εθνικό Ταμείο αντανακλά την πραγματιστική και λιγότερο ιδεαλιστική προσέγγιση του επαναστατικού Αγώνα από την πλευρά της τοπικής διοίκησης, των κατοίκων και των επαγγελματιών των νησιών. Η διαδικασία υπολογισμού του χρηματικού ποσού που όφειλε το Εθνικό Ταμείο στο Κοινό της Ύδρας σε πλοιοκτήτες, έμπορους, ναυτικούς, συντεχνίες, εκκλησίες, μοναστήρια και απλό λαό, ξεκίνησε το 1823.⁵⁶ Ακολουθώντας τις εντολές της επιτροπής, οι αρχές του Κοινού συγκέντρωσαν και προσκόμισαν αποδεικτικά έγγραφα των εξόδων-δαπανών, τα οποία τα μέλη της εθνικής επιτροπής εξέτασαν, επεξεργάστηκαν και διασταύρωσαν. Τέλος, σε έκθεσή τους διατύπωσαν τα συμπεράσματα και τις παρατηρήσεις τους ως προς τις διαφορές που διαπίστωσαν, συγκρίνοντας τα διάφορα οικονομικά στοιχεία.⁵⁷

Τα αιτήματα των νησιωτών, τα οποία δεν ικανοποιήθηκαν εξαρχής, παρουσιάστηκαν το 1826 στην Εθνική Συνέλευση της Επιδάουρου. Η διαδικασία αποζημίωσης άρχισε να οδεύει προς τελική διευθέτηση μετά το 1829. Την εποχή αυτή, με έγγραφό τους προς την Δ' Εθνική Συνέλευση, οι εμποροπλοίαρχοι της Ύδρας εξιστορούσαν τη δράση τους καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης και ανέτρεχαν στο χρονικό των διεκδικήσεών τους. Όπως επεσήμαιναν, επί επτά ολόκληρα χρόνια είχαν διαθέσει τα πλοία τους «εις τον κατά του τυράννου αγώνα» και είχαν εξαντληθεί οικονομικά, «επισκευάζοντες, οπλίζοντες και κινούντες αυτά σχεδόν μόνον εξ ιδίων των

55. Κάθε μέλος του πληρώματος εισέπραττε ως προκαταβολή ολόκληρο τον μισθό της περιόδου που προβλεπόταν να διαρκέσει η εκστρατεία, σύμφωνα με προηγούμενη συμφωνία, είτε έναν πλήρη μισθό· Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύται*, σ. 320.

56. Λιάτα, *Η φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 71-76. Βασικό επιχείρημα των Κοινών των τριών νησιών προς τη Διοίκηση ήταν η ανάγκη οικονομικής ενίσχυσής τους, προκειμένου να οργανώνουν θαλάσσιες επιχειρήσεις.

57. Λιάτα, *Η φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 75-76. Οι προσφυγές των Ύδραίων στην κυβέρνηση για τις ναυτικές αποζημιώσεις συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 1830 αλλά και το 1831.

χρημάτων καθ' όλην την πρώτην τριετίαν».⁵⁸ Σε αντίθεση με τους υπόλοιπους Έλληνες, οι οποίοι μετά την απελευθέρωση είχαν επιστρέψει στα κτήματά τους και είχαν συνεχίσει τις καλλιέργειες που τους εξασφάλιζαν τον βιοπορισμό, οι Ύδραίοι, που ασχολούνταν αποκλειστικά με τη ναυτιλία και το εμπόριο, τώρα «και των χρημάτων και των πλοίων των, υστερούνται τα κύρια και μόνα στοιχεία της υπάρξεώς των». Το κείμενο υπέγραφαν πενήντα εννέα «κύριοι των πλοίων της Ύδρας».⁵⁹

Πέρα από τη ρεαλιστική διάσταση της συμβολής των πλοιοκτητών-εμπόρων στην Επανάσταση, μια άλλη επίσης ενδιαφέρουσα πτυχή του ζητήματος αποκαλύπτεται, αν εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο η πολιτική ιδεολογία, οι προσωπικές σχέσεις και οι τοπικές συμμαχίες επηρέαζαν την οικονομική διάσταση της συμμετοχής στον Αγώνα. Δύο επιστολές από το προσωπικό αρχείο των αδελφών Μπουντούρη αναδεικνύουν το στοιχείο αυτό στη δραστηριότητα και στις επαφές του Βασιλείου Μπουντούρη, εκείνου εκ των δύο αδελφών που είχε την πιο σημαντική ανάμιξη στην πολιτική και τη διοίκηση σε τοπικό και εθνικό επίπεδο.

Ο Βασίλειος Μπουντούρης, εκτός από πρόκριτος στο νησί της Ύδρας, είχε διατελέσει και πληρεξούσιος των Εθνικών Συνελεύσεων Επιδαύρου, Άστρους, Τροιζήνας και Άργους.⁶⁰ Υπό την ιδιότητα του τοπικού παράγοντα και του πολιτικού άνδρα, ο Μπουντούρης έλαβε το 1826, ενώ βρισκόταν στο Ναύπλιο, επιστολή που του απηύθυνε ο Ανδρέας Λουριώτης από το Λονδίνο, όπου βρισκόταν ως εκπρόσωπος της εθνικής Διοίκησης για τη διαπραγμάτευση και σύναψη του δεύτερου εθνικού δανείου.⁶¹ Στην επιστο-

58. Λιάτα, *Η φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 72-73.

59. Αντ. Λιγνός, *Αρχαίον της Κοινότητος της Ύδρας 1778-1832*, τ. 15: 1829-1832, Πειραιάς 1931, σ. 49-51 (έγγραφο με ημερομηνία 1 Ιουλίου 1829 και επικύρωσή του στις 17 Ιουλίου 1829).

60. Βάρδα, *Αρχαίον οικογένειας Μπουντούρη*, σ. 10. Ο Μπουντούρης υπήρξε επίσης βουλευτής Α' και Γ' περιόδου στη Βουλή του νεοϊδρυθέντος κράτους και πρόεδρος του Βουλευτικού Α' περιόδου. Το 1825 ήταν μέλος της επιτροπής που κατάρτισε σχέδιο περί Γενικής Αηφιοδοσίας για τη χρηματοδότηση του αγώνα, ενώ έναν χρόνο αργότερα (1826) μέλος της οκταμελούς Επιτροπής Συνελεύσεως. Άλλα μέλη της επιτροπής ήταν οι Αντ. Ζαφειρόπουλος, Ν. Μιλιάνης, Σπ. Τρικούπης, Κ. Ζώτος, Αντ. Αθανασίου, Εμμ. Αντωνιάδης, Ι. Πάγκαλος. Ο Β. Ν. Μπουντούρης διορίστηκε το 1830 μέλος της Δημογεροντίας της Ύδρας και το 1835 σύμβουλος Επικρατείας σε τακτική υπηρεσία, θέση την οποία κράτησε μέχρι το 1844, όταν έγινε μέλος της Γερουσίας. Τιμήθηκε για τις υπηρεσίες του στην Επανάσταση με τον Χρυσό Σταυρό του Σωτήρος (1834), το Αργυρούν Νόμισμα (1835), τον Σταυρό των Ταξιαρχών (1841) και το Αριστείο 3ης Σεπτεμβρίου (1844).

61. Βλ. Α. Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία των Εθνικών Δανείων. Τα δάνεια της Ανεξαρτησίας (1824-1825). Το Δημόσιο Χρέος επί της Βαυαρικής Δυναστείας*, Αθήνα 1904.

λή του ο Λουριώτης εμφανιζόταν ως οικογενειακός φίλος των Μπουντούρη και του μετέφερε με θέρμη, σε πολύ προσωπικό τόνο, την απελπισία του σχετικά με την έκβαση του απελευθερωτικού Αγώνα, καθώς και λεπτομερείς περιγραφές όσων είχαν σημειωθεί στο Λονδίνο και στο Παρίσι αναφορικά με τη σύναψη του δανείου.⁶² Ο Λουριώτης εκδήλωνε την αποστροφή που του προξενούσαν οι εμφύλιες διαμάχες μεταξύ των Ελλήνων και ασκούσε έντονη κριτική στη στάση της «Σεβαστής Διοικήσεως»: διατύπωνε επίσης τη θέση του έναντι όσων τον είχαν κατηγορήσει σχετικά με τη σύναψη του δανείου.⁶³ Τέλος, ζητούσε από τον Μπουντούρη να παρέμβει ώστε να εξελιχθεί θετικά η προσεχής έλευση του λόρδου Κόχραν⁶⁴ στην Ελλάδα και να αποτραπεί η μετάβαση στο Λονδίνο αυτού που κατονόμαζε συνθηματικά ως «Καρατζιώζη», ενός ανθρώπου που, όπως υποστήριζε, είχε βλάψει ήδη τα συμφέροντα της Ελλάδος και σκόπευε να τα βλάψει περαιτέρω, παρεμβαίνοντας στα της σύναψης του δανείου. Το ύφος του Λουριώτη και οι εκμυστηρεύσεις του προς τον Βασίλειο Μπουντούρη φανέρωναν οικειότητα, γεγονός που επιβεβαίωνε και ο ίδιος, αναφερόμενος στη στενή φιλία του με τον Νικόλαο, γιο του Μπουντούρη. Στην αρχή της επιστολής του, μάλιστα, ο Λουριώτης δεν παρέλειπε να αναφέρει ότι είχε φροντίσει να εξυπηρετήσει τον φίλο του Νικόλαο, σύμφωνα με «το χρέος της φιλίας τους», όσον καιρό εκείνος βρισκόταν στο Λονδίνο.

Η σχέση εμπιστοσύνης και συνεννόησης μεταξύ Λουριώτη και Μπουντούρη, σε ό,τι αφορούσε την πολιτική κατάσταση, δεν οφειλόταν μόνο στην προσωπική και οικογενειακή γνωριμία των δύο ανδρών αλλά και στην πολιτική τους τοποθέτηση ως υποστηρικτών του αγγλικού κόμματος. Αυτή η συνάφεια δικαιολογεί και την ευχέρεια με την οποία ο Λουριώτης εξέφραζε τις ιδέες και τις πεποιθήσεις του στον πατέρα τού φίλου του. Η σχέση πολλών εμπόρων και πλοιοκτητών της Ύδρας με το αγγλικό κόμμα πιθανώς να οφειλόταν σε προσωπικές συμπάθειες. Ωστόσο, η προσχώρηση του Μπουντούρη και ορισμένων άλλων ναυτικών οικογενειών της Ύδρας, όπως οι Βώκου (Μιαούλη) και οι Τομπάζη, στο αγγλικό κόμμα έχει συνδεθεί με την

62. Βλ. Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους 1821-1832*, Αθήνα 2020.

63. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτικά (1812-1840)»: 1.1, Κοινότητα Ύδρας – Αποζημιώσεις (1821-1830), σ. 35, επιστολή του Ανδρέα Λουριώτη (Λονδίνο) προς τον Βασίλειο Μπουντούρη (Ναύπλιο), 15 Μαΐου 1826· βλ. εδώ, Παράρτημα Α.

64. Στον βρετανό αξιωματικό του ναυτικού Thomas Cochrane είχε ανατεθεί ως γνωστόν η αρχηγία του ελληνικού στόλου.

αντίδρασή τους στην παντοδυναμία, τον πλούτο και τη δημοτικότητα της γαλλόφιλης οικογένειας των Κουντουριώτη. Εξετάζοντας στη συνέχεια τις από κοινού επιχειρηματικές δραστηριότητες των Μπουντούρη με τους Τσαμαδούς και τους Τομπάζη κατά τη διάρκεια του Αγώνα, αντιλαμβάνεται κανείς πως τα επιχειρηματικά συμφέροντα και οι επιδιώξεις εμπλέκονταν με την πολιτική και την ιδεολογία· πως οι «ιδεολογικές συγγένειες» και οι τοπικές αντιπαλότητες καθρεφτίζονταν στις επιχειρηματικές κοινοπραξίες, τις συνιδιοκτησίες πλοίων, την κοινωνική ζωή και τις οικογενειακές σχέσεις.⁶⁵

Η δεύτερη επιστολή από το αρχείο των αδελφών Μπουντούρη επιβεβαιώνει την απευθείας ανάμιξη του Βασιλείου Μπουντούρη στα κοινά της Ύδρας και στα οικονομικά του ελληνικού στόλου, όχι μόνο με την ιδιότητα του πλοιοκτήτη-εμπόρου, μέλους της οικονομικής ελίτ του νησιού, αλλά και με την ιδιότητά του ως στελέχους της τοπικής αυτοδιοίκησης, δραστήριου πολιτικού παράγοντα και εκπροσώπου του νησιού στις Εθνοσυνελεύσεις. Στις 2 Απριλίου 1828 ο Βασίλειος Μπουντούρης έλαβε από τον γραμματέα του Κοινού της Ύδρας Νικόλαο Τζέππη επιστολή με την οποία τον ενημέρωνε ότι οι πρόκριτοι του νησιού τού είχαν αναθέσει να υπολογίσει τα ποσά που το Εθνικό Ταμείο όφειλε στο Κοινόν της Ύδρας (καταβολάς όποῦ ἔγιναν ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως ἄχρι σήμερον, ἐπὶ σκοπῶ νὰ γένη ἐπιτροπὴ ἢ ὅποια νὰ θεωρησῆ ἐκάστου τὰ ἔξοδα τῆς ἐπιδιορθώσεως πλοίων ἔκαμεν, ὁμοίως καὶ ἐκάστου ἔκαμεν εἰς ἐκστρατείας ἐξ ἰδίων του)· οι σχετικές αποδείξεις θα υποβάλλονταν στην Εθνική Συνέλευση.⁶⁶ Είναι προφανές ότι η συγκεκριμένη ενημέρωση αποτελούσε προσωπική πρωτοβουλία του Νικολάου Τζέππη· ο γραμματέας ενημέρωνε για τις εξελίξεις τον Βασίλειο Μπουντούρη ως έναν εκ των σημαντικών πολιτικών και οικονομικών παραγόντων του νησιού, και, ως εκ τούτου, δεν είναι τυχαίο το υστερόγραφο της επιστολής, στο οποίο με εμπιστευτικό ύφος του υπογράμμισε: *σᾶς περικλείω διὰ περιέργειαν καὶ τὰ ὅσα χρεωστεῖ τὸ ἔθνικὸν ταμεῖον εἰς τὸ κοινὸν Ν. Ύδρας*. Ακολουθούσε, συνημμένος στην επιστολή, πολυσέλιδος κατάλογος με ονόματα, επαγγέλματα και

65. J. A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1985, σ. 165. Η διάσταση του Βασιλείου Μπουντούρη με την οικογένεια Κουντουριώτη έχει αποδοθεί και σε προσωπικά κίνητρα, ένα οικογενειακό μίσος που είχε προκληθεί από την ξαφνική ακύρωση ενός αρραβώνα μεταξύ των δύο οικογενειών.

66. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.1, Κοινότητα Ύδρας – Αποζημιώσεις (1821-1830), σ. 14, επιστολή Νικολάου Τζέππη (Ύδρα) προς Βασίλειο Ν. Μπουντούρη, 2 Απριλίου 1828· βλ. εδώ, Παράρτημα Β.

ποσά που είχαν συνεισφέρει οι κάτοικοι της Ύδρας κατά την περίοδο 28 Μαρτίου 1821 έως 10 Απριλίου 1827.⁶⁷

Οι επιστολές Λουριώτη και Τζέππη αποδεικνύουν την επιρροή που ο Βασίλειος Μπουντούρης ασκούσε σε μία ομάδα ανθρώπων που ασχολούνταν ενεργά και από θέσεις ισχύος με την πολιτική και τη διοίκηση. Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο της δεύτερης επιστολής είναι η σπουδή με την οποία –από ό,τι φαίνεται– οργανώθηκε, ήδη από το 1828, η διαδικασία συγκέντρωσης αποδείξεων και τεκμηρίων που πιστοποιούσαν την οικονομική συμβολή των Ύδραίων στις πολεμικές επιχειρήσεις. Όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Τζέππη, το Κοινόν, οι κάτοικοι της Ύδρας, οι συντεχνίες, η εκκλησία και τα μοναστικά ιδρύματα, είχαν συνεισφέρει μεταξύ 28 Μαρτίου 1821 και 10 Απριλίου 1827 συνολικά περίπου 290.000 τάλαρα.⁶⁸ Σε άλλο αρχειακό τεκμήριο του 1828 που παρουσιάζει η Ευτυχία Λιάτα, οι πρόκριτοι της Ύδρας είχαν υπολογίσει το σύνολο των οφειλών της εθνικής διοίκησης προς το νησί τους, από την αρχή του Αγώνα έως το τέλος του 1828, σε 541.940 τάλαρα.⁶⁹ Τέλος, ο Κωνσταντινίδης, αναφερόμενος σε άλλο αρχειακό τεκμήριο σημειώνει ότι: «το σύνολο των εισφορών, εράνων και καταβολών του λαού της Ύδρας, των Συντεχνιών, των Εκκλησιών και των προκρίτων ανήλθεν εις 4.700.000 περίπου γρόσια, άτινα αντιστοιχούν με μέσην συναλλαγματικήν τιμήν εις 430.000 τάλληρα ή 43.000 λίρες».⁷⁰

Για τον υπολογισμό των δαπανών συντήρησης, εξάρτυσης, τροφοδοσίας και επάνδρωσης των σκαφών που συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις, ήταν αναγκαίο να συγκεντρωθούν βεβαιώσεις, μαρτυρίες και ενυπόγραφες αποδείξεις δαπανών και εξόδων από τους ενδιαφερόμενους πλοιοκτήτες. Οι αποδείξεις αυτές δεν είχαν επίσημο χαρακτήρα και, παρά το γεγονός ότι

67. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1 «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.1, Κοινότητα Ύδρας – Αποζημιώσεις (1821-1830), σ. 22: *Καταγραφή ποσότης, έκαστου ατόμου από καιρόν εις καιρόν καταβολής έγινεν ονομαστικώς δεικνύουσα εις τὸ κατάστιχον αὐτῆς ἀπὸ 1821 μαρτίου 28 μέχρι τοῦ 1827 ἔτους, ἀπριλίου 10*. Το υλικό αυτό, το οποίο έχω ήδη επεξεργασθεί, αξιοποιήθηκε σε μελέτη που παρουσίασα κατά τον Οκτώβριο του 2021: Δέσποινα Βλάμη, «Ο έρανος του Κοινού της Ύδρας για την οικονομική υποστήριξη του επαναστατικού αγώνα», *Οικονομία στα Χρόνια της Επανάστασης*, Διεθνές Συνέδριο του ΠΕ/ΕΙΕ, 1-2 Οκτωβρίου 2021.

68. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.1, Κοινότητα Ύδρας – Αποζημιώσεις (1821-1830), σ. 22.

69. Λιάτα, *Η φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 77.

70. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναῦται*, σ. 331.

ήταν ενυπόγραφες, δεν ήταν επικυρωμένες από κάποια δημόσια αρχή. Η όλη διαδικασία συγχέντρωσής τους δεν ήταν, επομένως, μια διαδικασία σύνομη, αλλά είχε έναν χαρακτήρα ανεπίσημο και ίσως διαβλητό. Μια εσκεμμένη υπερκοστολόγηση των δαπανών θα διασφάλιζε μεγάλες αποζημιώσεις, που θα υπερκάλυπταν τα έξοδα των πλοιοκτητών επιχειρηματιών και θα τους άφηναν κέρδη σε μία δύσκολη περίοδο για τις επιχειρήσεις τους.⁷¹

‘Επιχειρηματίαι έμποροι’ ή ‘αξιωματικοί του έθνους’;

Την παραπάνω υπόνοια της οικονομικής εκμετάλλευσης των πολεμικών επιχειρήσεων του Αγώνα από τους εμπόρους-πλοιοκτήτες που συμμετείχαν σε αυτές φαίνεται να αναγνώριζε και ο Finlay, όταν ισχυριζόταν ότι οι κυβερνήτες του ελληνικού στόλου του Αγώνα πολεμούσαν με γενναιότητα και φρόνημα, ωστόσο αντιλαμβάνονταν τα καθήκοντα και τον ρόλο τους περισσότερο ως έμποροι-επιχειρηματίες και λιγότερο ως αξιωματικοί του έθνους.⁷²

Πράγματι, για τους εμπόρους-πλοιοκτήτες της εποχής, όπως οι Μπουντούρη, η συμμετοχή σε μια πολεμική εκστρατεία, η προετοιμασία, οι δαπάνες και τα έσοδα που αυτή η ανάμιξη πιθανότατα θα απέφερε, φαίνεται να αποτελούσαν μέρος ενός καθημερινού επιχειρείν, που κυριαρχούσε και προσδιόριζε τη ζωή και τη συμπεριφορά τους. Για τους έλληνες έμπορους, πλοιοκτήτες, κυβερνήτες και τα πληρώματα η εκμετάλλευση της συγκυρίας του πολέμου για την αποκόμιση κέρδους ήταν μια συνηθισμένη στρατηγική, στην οποία είχαν εντρυφήσει καθ’ όλη τη διάρκεια των ευρωπαϊκών πολέμων στη Μεσόγειο.⁷³ Το θέμα της διαχείρισης και ισοκατανομής των λαφύ-

71. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύται*, σ. 319-320. Από το 1824, όταν τις δαπάνες για τις εκστρατείες τις ανέλαβε η κυβέρνηση από τους πόρους του πρώτου δανείου, κάθε νησί είχε συμφέρον να εξοπλίζει όσο το δυνατόν περισσότερα πλοία, διότι τότε οι δαπάνες δεν αποτελούσαν έργο ατομικής θυσίας ούτε των ιδιοκτητών ούτε των κοινοτήτων των νησιών αλλά «μέσον εξοικονομήσεως» και «βιοπορισμού».

72. G. Finlay, *The History of the Greek Revolution*, τ. I, Λονδίνο 1861, σ. 315-316.

73. Βλ. Σοφία Λαΐου, «Η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και ο ρόλος του κράτους στις αρχές του 19ου αιώνα», Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821*, σ. 133-135. Η στρατηγική αυτή, όπως φαίνεται, είχε προσδιορίσει τη συμπεριφορά πολλών Υδραίων προεπαναστατικά, όταν αυτοί, κρατώντας ασφαλείς αποστάσεις από την οθωμανική διοίκηση, την εξυπηρετούσαν και ελάμβαναν προστασία για τη διεξαγωγή επιχειρήσεών τους. Ένας οθωμανός υπήκοος είχε κάθε δικαίωμα όχι μόνο να αναρτά την οθωμανική σημαία, όταν έπλεε στη Μεσόγειο,

ρων που συγκεντρώνονταν από τις ναυτικές εκστρατείες εναντίον των Οθωμανών Τούρκων φανέρωνε αυτήν την προσήλωση στο κέρδος. Όπως αναφέρει η Λιάτα, τα πληρώματα των εμπορικών πλοίων, εξοικειωμένα με τη λογική των καταδρομών και της πειρατείας σε προεπαναστατικές εποχές, δεν ήταν εύκολο να πειθαρχήσουν σε κανόνες και σε λογικές ισοκατανομής λαφύρων. Ήδη από την αρχή του Αγώνα ένα από τα πρώτα μελήματα των κοινοτήτων των τριών νησιών ήταν, επομένως, η μέριμνα για τη διαχείριση των προσδοκώμενων λειών και για το ζήτημα αυτό από πολύ νωρίς λήφθηκαν ρυθμιστικά μέτρα. Ειδικό θέσπισμα της Ύδρας της 10ης Μαΐου 1821 που όριζε ότι «από όσας πρέζας ήθελαν κάμει κατά των τυράνων μας αγαρηνών, το εν τρίτον θέλει διαμοιράζεται εις τους λαβόντας την πρέζαν, τα δε λοιπά δύο τρίτα θέλουν είναι άλλων πατριωτών, όσοι ευρίσκονται εις δούλευσιν του στόλου μας», φανερώνει πόσο σημαντική ήταν η λαφυραγωγία για τους επαναστάτες.⁷⁴

Ανακεφαλαιώνοντας η συμβολή των πλοιοκτητών-εμπόρων της Ύδρας με οικονομικά μέσα και σκάφη στις πολεμικές επιχειρήσεις των πρώτων χρόνων της Επανάστασης δεν αποτελούσε μια απολύτως ανιδιοτελή προσφορά στον Αγώνα καθώς υπήρχαν εκ μέρους τους σαφείς προσδοκίες επιστροφής της συνεισφοράς τους και αποζημίωσης των δαπανών τους. Οι αποδείξεις που συγκέντρωσε ο Νικόλαος Τζέππης, προκειμένου να υπολογίσει και να τεκμηριώσει ενώπιον του Εθνικού Ταμείου την οικονομική συμβολή στον Αγώνα των αδελφών Μπουντούρη καθώς και άλλων οικονομικών παραγόντων της Ύδρας, το καταδεικνύουν με σαφήνεια. Παράλληλα, η επιστολή του Τζέππη αποκαλύπτει τη μακρά, επίπονη και συντονισμένη οργάνωση συγκέντρωσης αποδεικτικών στοιχείων, προκειμένου να επιτευχθεί το συντομότερο δυνατόν η επιτυχής διεκδίκηση των αποζημιώσεων.

Σύμφωνα με τα οικονομικά στοιχεία που συνέλεξε ο Τζέππης, κατά την περίοδο 1821-27 ο Σταμάτης Μπουντούρης είχε προσφέρει στον Αγώνα 15.069 τάλαρα, ενώ ο Βασίλειος 5.191 τάλαρα.⁷⁵ Ειδικότερα, τα ποσά που

αλλά και να ζητεί πλειστάκις την προστασία των οθωμανικών αρχών, όπως αποδεικνύουν τα έγγραφα της κοινότητας της Ύδρας. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι βεβαίως το ότι κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων οι Ύδραίοι διενεργούσαν κατασκοπεία για τους Οθωμανούς, παρέχοντάς τους συστηματικά πολύτιμες πληροφορίες: βλ. Χαρλαύτη, «Η εισβολή της ναυτιλίας των 'Γραικών'», σ. 250.

74. Λιγνός, *Αρχείον της Κοινότητος της Ύδρας 1778-1832*, τ. 7: 1821, Πειραιάς 1926, σ. 77, έγγραφο με ημερομηνία 10 Μαΐου 1821· Λιάτα, *Η φρεγάτα 'Τμολέων'*, σ. 49-50.

75. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.1, Κοινότητα Ύδρας – Αποζημιώσεις (1821-1830), σ. 26, 20 Φεβρουαρίου 1829.

είχε καταβάλει σε συγκεκριμένες ημερομηνίες ο Βασίλειος Μπουντούρης ήταν τα ακόλουθα:

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
 ἄπανσαι αἱ κατὰ καιρὸν εἰς καιρὸν καταβολαὶ
 τοῦ Κυρίου βασιλείου Ν. μπουδούρη

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΓΡΟΣΙΑ	ΤΙΜΕΣ ΤΑΛΑΡΩΝ ΠΡΟΣ ΓΡΟΣΙΑ	ΤΑΛΑΡΑ
29 Μαρτίου 1821	6.525	7/10	900
27 Αυγούστου 1821	2.175	»	300
16 Νοεμβρίου 1821	1.000	»	137:6:30
12 Αυγούστου 1822	1.500	»	206:6:20
20 Μαΐου 1823	1.700	8/20	200
25 Ιουνίου 1823	3.750	9/15	400
18 Ιουνίου 1824	3.445	10	344:5
29 Οκτωβρίου 1825	4.600	11/20	400
27 Φεβρουαρίου 1826	3.000	12	250
26 Απριλίου 1826	1.500	»	125
5 Μαΐου 1826	6.250	»	520:10
10 Ιουλίου 1826	3.125	12/20	250
24 Νοεμβρίου 1826	6.250	13	480:10
<i>ἑσχάτως εἰς δύο φοραῖς</i>	6.750		675
	6.750		675
Σύνολο			5.191

Κάνοντας έναν δικό του πρόχειρο υπολογισμό σε άλλο, προσωπικό κατάστιχο, ο Βασίλειος Μπουντούρης σημείωνε τα ποσά που είχε συνεισφέρει, τις ανάγκες που είχαν καλυφθεί και τα πρόσωπα που τα είχαν λάβει. Τα ποσά αυτά δεν συνέπιπταν απολύτως με τα στοιχεία του Νικολάου Τζέππη. Η σύγκριση αυτή επιβεβαιώνει την παραπάνω επισήμανση σχετικά με την αμφισβητούμενη αξιοπιστία των στοιχείων που συγκέντρωναν και παρουσίαζαν οι πλοιοκτήτες-κυβερνήτες-έμποροι ως δαπάνες στο Εθνικό Ταμείο. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, το κατάστιχο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς προσφέρει μια εικόνα των συναλλαγών που είχαν πραγματο-

ποιηθεί, προκειμένου να συγκεντρωθούν οι αναγκαίοι πόροι για τη διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων.⁷⁶

Στις 28 Μαρτίου 1821 ο Βασίλειος Μπουντούρης είχε καταβάλει, σύμφωνα με τις σημειώσεις του, στο Κοινό της Ύδρας εις την επανάστασιν 5.075 γρόσια (αντιστοιχία σε τάλαρα κολονάτα 700). Την ίδια εποχή είχε συνεισφέρει για τον ίδιο σκοπό ακόμη 1.450 γρόσια (200 τάλαρα). Στη συνέχεια είχε δανείσει του πετρόμπεϊ μαυρομιχάλη διὰ χειρός υιού του γιωργάκι 300 (δεν αναφέρεται αν επρόκειτο για γρόσια ή τάλαρα).⁷⁷ Το ίδιο έτος είχε προσφέρει εις τὸ κοινόν μας διὰ ἀγορὰν σιταρίου διὰ χρῆσιν καραβίου άλλα 300. Και ὅπως προκύπτει ἀπὸ τον κατάλογο-κατάστιχο των δαπανών, καταχωρίζοντας τα ποσά που είχε προσφέρει για τη διεξαγωγή ναυτικών εκστρατειών:⁷⁸

διὰ τὴν ἐκστρατείαν καραβίου ἀναγνώστη παπα μανόλη ⁷⁹	
τῆς μιτιλίνης ἔδουσα	900
διὰ τὴν ἐκστρατείαν σάμου καραβίου γιάνη βούργαρη ἔδουσα	2.170
διὰ μίαν ἐκστρατείαν καραβίου μιχάλη τζαμαδοῦ	
τῆς μιτιλίνης εἰς 1/8	400
διὰ μίαν ἐκστρατείαν καραβίου νικολοῦ κὺρ σταμάτι	
τῆς μιτιλίνης εἰς 1/4	565
διὰ τὴν δεύτερην ἐκστρατείαν μιχάλη τζαμαδοῦ τῆς σάμου εἰς 1/8	183
ὁμοίως διὰ σάλδος τῆς ἰδίας ἐκστρατείας μιχάλη	31
διὰ τὴν ἐκστρατείαν καὶ διμήτρη μιαούλη διὰ πάτραν	
καὶ κορινθ. κόρφον 1/8	250
διὰ τὴν ἐκστρατείαν λαζάρου τζόρτζου ⁸⁰ τοῦ ναυπλίου εἰς 1/8	337:½
διὰ μίαν ἐκστρατείαν καραβίου γιακουμάκι ντουμπάζη	1.310
1.000 ἔδουσα εἰς τὸ κοινόν μας διὰ τὰ ἔξουδα ἔγιναν	
διὰ τὸ ἀσάλτο ναυπλίου	138

76. ΕΛΙΑ, *Αρχεῖο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 206, Βασίλειος Μπουντούρης: ... σημείωσης διὰ τὰ ὅσα δίδω εἰς τὸ κοινόν μας.

77. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ εγγράφου ὁ Μπουντούρης δὲν κάνει τὸν διαχωρισμὸ μεταξύ γροσίων και ταλάρων κολονάτων. Ἡ λεπτομερὴς ἀναφορὰ στὴν ἰσοτιμία των νομισμάτων με τὸν υπολογισμὸ των ποσῶν που συνεισέφερε ἐπανέρχεται με τὴν καταγραφή των δαπανῶν ἀπὸ τὸ 1822.

78. ΕΛΙΑ, *Αρχεῖο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 206.

79. Ὁ Παπαμανόλης Χατζή Ανδρέας ἦταν μαζί με τὸν Λ. Πινότση συνιδιοκτήτης τοῦ Τιμολέοντα σε ποσοστὸ 1/17 περίπου· Λιάτα, *Ἡ φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 42.

80. Ὁ Λάζαρος Τζόρτζος ἦταν ἰδιοκτήτης πυρπολικοῦ· Λιάτα, *Ἡ φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 111.

διὰ μίαν ἐκστρατείαν καραβίου γιακουμάκι ντουμπάζη	1.310
διὰ μίαν ἐκστρατείαν μπρικ ντουμπάζη διὰ πάτραν	1.020
ὁμοίως διὰ ἄλλην ἐκστρατείαν Ἰμπρικίου ἔδοσα	
διὰ τὰ εἴμισι αὐτῆς τῆς ἐκ[στρατείας]	363
ὁμοίως διὰ σάλδος τῆς αὐτῆς ἐκστρατείας	46
ὁμοίως διὰ τὴν παλάμισιν Ἰμπρικίου εἰς τὴν ἰδίαν ἐκστρατείαν	44

Σε ἄλλον κατάλογο ο Βασίλειος Μπουντούρης υπολόγιζε ὅτι μεταξύ 1822 καὶ 1826 εἶχε δαπανήσει γιὰ τον Αἰώνα 3.157 τάλαρα.⁸¹

ΠΙΝΑΚΑΣ II

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΓΡΟΣΙΑ	ΤΑΛΑΡΑ	ΑΠΟΔΕΚΤΗΣ	ΣΚΟΠΟΣ
12.8.1822	1.500	200	Κοινόν Ὑδρας	καράβι ἐκστρατείας
23.5.1823	1.700	200	Κοινόν Ὑδρας	ἐκστρατεία
28.6.1823	1.000	125	Κοινόν Ὑδρας	καράβι ἐκστρατείας
27.8.1823	2.750	275	Κοινόν Ὑδρας	καράβι ἐκστρατείας
18.7.1824	3.445	344:5	Κοινόν Ὑδρας	καράβι ἐκστρατείας
εἰς τὸν ἴδιον καϊρὸν	4.875	487:5	Κοινόν Ὑδρας	διὰ ἔξοδα ἰποθετικά
29.10.1825	4.600	400	Κοινόν Ὑδρας	
27.2.1826	3.000	250	Κοινόν Ὑδρας	
24.4.1826	1.500	125	Κοινόν Ὑδρας	
8.5.1826	6.250	500	Κοινόν Ὑδρας	
8.7.1826	3.125	250	Κοινόν Ὑδρας	
Σύνολο		3.157		

Οἱ προσωπικοὶ λογαριασμοὶ τοῦ Βασιλείου Μπουντούρη φανερώνουν ὅτι ἡ οικονομικὴ συνεισφορά του στον Αἰώνα κατὰ τα πρώτα χρόνια τῆς Επανάστασης ἦταν συνεχῆς καὶ κάλυπτε σειρά ἀπὸ ἀνάγκες, που συνδέονταν με τὴν οργάνωση τῶν πολεμικῶν επιχειρήσεων. Ο Μπουντούρης εἶχε προσφέρει διάφορα ποσὰ ἀπευθείας στο Κοινόν τῆς Ὑδρας γιὰ τὴ διεξαγωγὴ ναυτικῶν ἐκστρατειῶν, εἶχε δανείσει χρήματα σε ἄλλους αγωνιστὲς στὴν ηπειρωτικὴ Ελλάδα, ὅπως στον Πετρόμπτη Μαυρομιχάλη, καὶ εἶχε

81. ΕΛΙΑ, *Αρχεῖο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Ἐμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, *Ἐμπορικά καὶ Ναυτιλιακά Σταμ. καὶ Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840)*, σ. 206.

χρηματοδοτήσει την αγορά σιταριού για τροφοδοσία караβιού. Τέλος, είχε συμπράξει οικονομικά σε διάφορες ναυτικές επιχειρήσεις με πλοία συνιδιοκτησίας του, καταβάλλοντας το χρηματικό ποσό που αντιστοιχούσε στο ποσοστό συνιδιοκτησίας του επί του σκάφους. Επρόκειτο για τις λεγόμενες «συντροφικές εκστρατείες», που άλλοτε διεξάγονταν με πλοία «συντροφικά» και με χρηματοδότηση των συνιδιοκτητών του πλοίου και άλλοτε με χρηματοδότηση των συνιδιοκτητών, στην οποία συνέπρατταν και άλλοι ανεξάρτητοι έμποροι πλοιοκτήτες.

Τα πλοία που συμμετείχαν στις ναυτικές εκστρατείες ήταν εμπορικά, μεγάλων διαστάσεων και διέθεταν πολεμική εξάρτυση, η οποία είχε χρησιμοποιήσει κατά τα προηγούμενα χρόνια στην απώθηση των πειρατών. Σύμφωνα με όσα σημειώνει ο Γεώργιος Σαχίνης στο ημερολόγιο του πολεμικού πλοίου *Μιλτιάδης*, η Ύδρα διέθετε κατά την έναρξη του Αγώνα 116 εμπορικά πλοία δικάταρτα και τέσσερα ακόμη τρικάταρτα, μήκους πάνω από 120 πόδια, οπλισμένα με κανόνια, που ζύγιζαν από δώδεκα έως δεκαέξι λίτρα, ενώ τρία από αυτά είχαν επιπλέον τέσσερα κανόνια των δεκαοκτώ λίτρων.⁸²

Τον τρόπο οργάνωσης των συντροφικών εκστρατειών αποκαλύπτουν μια σειρά από λυτά έγγραφα και αποδείξεις που περιλαμβάνονται στο αρχείο των Μπουντούρη. Στις 9 Ιανουαρίου 1829 οι αδελφοί Τομπάζη υπέγραψαν και προώθησαν στον Βασίλειο Μπουντούρη απόδειξη δι' όσα έξοδευσε εις τὸ συντροφικὸν πλοῖον ὁ Λεωνίδας τῆς μετοχῆς του εις ἐπισκευὴν τοῦ αὐτοῦ καὶ εις συντροφικὴν ἐκστρατείαν ἐκάμαμεν.⁸³ Το ποσό αυτό ήταν 1.560,47 τάλαρα και, σύμφωνα με τα λεγόμενα των Τομπάζη, συμπεριλάμβανε διάφορες δαπάνες, καταχωρισμένες στο κατάστιχο του πλοίου, καθώς και διάφορα έξοδα για την εκστρατεία στη Χίο. Την ίδια εποχή ο Δημήτριος Κιοσσές, καπετάνιος των Τομπάζη, υπέγραψε απόδειξη για τα έξοδα συντήρησης «και άλλα», που αφορούσαν σκάφος των Τομπάζη, στο οποίο οι Μπουντούρη ήταν συνιδιοκτήτες.⁸⁴ Ο Κιοσσές σημείωσε ότι στη συνολική δαπάνη 2.391 γροσίων που είχαν καταβάλει οι συνιδιοκτήτες συμπεριλαμβάνονταν τα ακόλουθα έξοδα:⁸⁵

82. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύται*, σ. 320.

83. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτικά (1812-1840)»: 1.5, *Εμπορικά και Ναυτικά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840)*, [χωρίς αριθμηση], 9 Ιανουαρίου 1829.

84. Λιάτα, *Η φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 107, όπου αναφέρεται ότι ο Κιοσσές ήταν καπετάνιος των Τομπάζη.

85. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτικά (1812-1840)»: 1.5, *Εμπορικά και Ναυτικά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840)*, σ. 224: ύδού

μερωκάματα εις τούς ανθρώπους	560
εις τω καράβι του κονσταντήθι που βάλαμε	50
δέκα ώκάδες ἄλλημα	22:10
εις τω μαγαζή του γιάνη νικόλα καλμανιατή	
κούφες κ(αί) σέσουλαις κ(αί) τα εξής	40
εις τή βάρκα πρατζόλια μερωκάματα κρασή καρφυά	127
εις τω πανή κ(αί) κλωστές κ(αί) βελώναις κ(αί) καιρή	1.236
1 ράτουλα σκυνή εις του άντωνη του φράκχου,	202
στου τζαμαδού ένα κομάτι σάγουλα δια γρατή	
και δηώ σκόταις κ(αί) τζαματάληα.	154

Ο Βασίλειος Μπουντούρης είχε συνδράμει οικονομικά στην εκστρατεία της Ερεσού (Λέσβου) το 1821, καταβάλλοντας χρηματικά ποσά, που αντιστοιχούσαν σε ποσοστό 1/8 επί των συνολικών δαπανών που αφορούσαν το καράβι του Μιχαήλ Τσαμαδού καθώς και σε 1/4 επί των συνολικών δαπανών του караβιού του Νικολάου Σταμάτη. Επίσης, είχε συνεισφέρει οικονομικά με το 1/8 επί των δαπανών για τη συμμετοχή του караβιού του Μιχαήλ Τσαμαδού στην εκστρατεία της Σάμου το 1824,⁸⁶ το 1/8 επί των δαπανών για τη συμμετοχή του караβιού του Δημήτρη Βώκου Μιαούλη στην εκστρατεία της Πάτρας το 1822⁸⁷ και το 1/8 των δαπανών για τη συμμετοχή του караβιού του Λαζάρου Τζώρτζου στην εκστρατεία των Σπετσών (Ναυπλίου) το 1822.⁸⁸ Συμμετείχε επίσης με διάφορα ποσά στα έξοδα για τη συμμετοχή των караβιών του Αναγνώστη Παπά Μανόλη στη ναυμαχία της Ερεσού, του Γιάννη Βούλγαρη στη ναυμαχία της Σάμου, του Ιακώβου Τομπάζη και του μπρικιού των Τομπάζη σε διάφορες ναυμαχίες, ιδιαίτερα στη ναυμαχία των Σπετσών (Ναυπλίου). Τέλος, είχε συνεισφέρει ένα χρηματικό ποσό στο Κοινό της Ύδρας για το άσάλτο του ναυπλίου.

συμνονο τα όσα έξοδα ἐκάμαμε εις παλάμυσμα κ(αί) τα επήληπα έξοδα — τη 26 υουληου.

86. Ο Βασίλειος Μπουντούρης είχε ιδιοκτησία κατά το 1/8 στο μπρίκι Άρης (πρώην Αλέξανδρος Α') των Τσαμαδών (λοιποί συμμετέχοντες: Δημήτριος και Αναστάσιος τσαμαδοί 5/8, Αναγνώστης Γιουρδής 2/8)· βλ. Λιγνός, *Αρχείον Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 16: 1708-1854, Πειραιάς 1932, σ. 187-209.

87. Ο Σταμάτης Μπουντούρης συμμετείχε κατά 13/36 στον Άρη των Μιαούλη (λοιποί συμμετέχοντες: Ανδρέας Μιαούλης 18/36 και Δημήτριος Μιαούλης 4/36)· βλ. Λιγνός, *Αρχείον Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 16: 1708-1854, σ. 187-209.

88. Επρόκειτο για το μπρίκι Αλέξανδρος Α' (πρώην Αρχάγγελος Μιχαήλ), στο οποίο είχαν ιδιοκτησία ο Σταμάτης Μπουντούρης κατά 21/32, ο Βασίλειος κατά 4/32 και ο Λάζαρος Τζώρτζος κατά 7/32· βλ. Λιγνός, *Αρχείον Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 16: 1708-1854, σ. 187-209.

Οι αποδείξεις οι οποίες βεβαίωναν, με υπογραφή του βασιικού πλοιοκτήτη ενός σκάφους, τη συμμετοχή του Βασιλείου Μπουντούρη σε δαπάνες συνήθως περιελάμβαναν και μια πρόχειρη ανάλυση του λογαριασμού εξόδων του πλοίου, με καταμερισμό τους στους διάφορους συνιδιοκτήτες. Ως εκ τούτου, τα 537 τάλαρα τα οποία ο Βασίλειος Μπουντούρης είχε καταβάλει ως συμβολή του στις δαπάνες του καραβιού Αλέξανδρος του Λαζάρου Τζόρτζου, προκειμένου να συμμετάσχει στην εκστρατεία των Σπετσών (Ναυπλίου), είχαν προέλθει ως μέροςμα επί συνόλου δαπανών 4.296 και 2 ταλάρων, που αφορούσαν: διάφορα έξοδα συμμετοχής του σκάφους στην εκστρατεία (2.613 τάλαρα), αγορά πολεμοφοδίων στο Παλέρμο (676 τάλαρα), αγορά ενός ζευγαριού κανονιών (300 τάλαρα) και *έξοδα εις διόρθωσιν ή συντήρησης του καραβιού* (702 και 2 ταλάρων).⁸⁹ Σε άλλη απόδειξη/λογαριασμό με υπογραφή του Παντελή Γκίκα Βότζη, ο Μπουντούρης εμφανιζόταν να έχει συνεισφέρει για την κάλυψη εξόδων, προκειμένου το καράβι του Γκίκα να συμμετάσχει σε διάφορες εκστρατείες κατά την περίοδο 1821-24.⁹⁰ Ο Μπουντούρης είχε καταβάλει 149,5 τάλαρα, ποσοστό 1/8 επί του συνόλου των δαπανών, που ανέρχονταν σε 1.196,30 τάλαρα. Σύμφωνα με την ανάλυση του λογαριασμού από τον Γκίκα, τα χρήματα είχαν ξοδευθεί σε εργασίες συντήρησης του σκάφους (*έδώσαμεν φωτίαις του καραβίου ... 179:2:10 τάλαρα*), συμμετοχή στον αποκλεισμό του Ναυπλίου (111,3 τάλαρα), μεταφορά των *άρμοστώδων εις τὰ νησιά*⁹¹ (144,6 τάλαρα), αποστολή στο Νάυπλιο και μεταφορά στην Ύδρα του σιταριού του Κοινού (40 τάλαρα), μισθούς σε φύλακες του καραβιού για περίοδο 34 μηνών (280

89. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 245, 25 Νοεμβρίου 1828.

90. Το καράβι του Παντελή Γκίκα Βότση ήταν η *Καλή Ελπίς*, στο οποίο είχαν συμμετοχή οι Σταμάτης Μπουντούρης κατά 2/8, ο Βασίλειος Μπουντούρης κατά 1/8, ο Παντελής Γκίκας Βότσης κατά 2/8, ο Κωνσταντίνος Τρατάρης κατά 2/8 και ο Γκίκα Βότσης κατά 1/8· βλ. Λιγνός, *Αρχείον Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 16: 1708-1854, σ. 187-209.

91. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύτες*, σ. 322. Το 1822 η διοίκηση με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του Άστρους αποφάσισε την επιβολή φορολογίας κατ' άτομο προς συγκέντρωση των απαραίτητων πόρων για τη διεξαγωγή του Αγώνα. Σε αυτήν την περίπτωση «συνεκροτήθη δ' επί τούτου υπό της Διοικήσεως επιτροπή εκ του βουλευτού Βιεναμίν Λεσβίου, του Μινίστρου του Δικαίου Κ. Μεταξά, του Ύδραίου Ν. Οικονόμου και του Σπετσιώτου Β. Γκίνη οίτινες εκλήθησαν 'αρμοσταί' και είχαν ως έργον την επιτόπιον συγκέντρωσιν των δοσιμάτων των Αιγαιοπελαγίων ...» (στο ίδιο, σ. 322).

τάλαρα).⁹² Η συνεισφορά του Βασιλείου Μπουντούρη σε διάφορες δαπάνες που αφορούσαν τη προετοιμασία και συμμετοχή των καραβιών του Μιχαήλ Λ. Τσαμαδού στις εκστρατείες της Ερεσού⁹³ και της Σάμου⁹⁴ είχε καλύψει δαπάνες για αγορά διαφόρων εξαρτημάτων, σχοινιών και πανιών, τροφοδοσία και πληρωμές μισθών, αγορά πολεμοφοδίων, κανονιών και διάφορες επισκευές. Τέλος, υπολογιζόταν ότι οι αδελφοί Μπουντούρη είχαν ξοδέψει από κοινού κατά την περίοδο 1821-24 11.316 τάλαρα κολονάτα σε δαπάνες συμμετοχής της βρικολέτας *Ιάσων*, δικής τους ιδιοκτησίας, στην εκστρατεία της Ερεσού. Το ποσό συμπεριελάμβανε τα έξοδα για αγορά πολεμοφοδίων στη Μεσσήνη, συντήρηση του πλοίου και τροφοδοσία.⁹⁵ Για τις δαπάνες αυτές οι Μπουντούρη είχαν λάβει αποζημίωση 1.870 τάλαρα από το Κοινόν της Ύδρας και από τον ναύαρχο Κόχραν, ανώτατο διοικητή του ναυτικού, ωστόσο για την πλήρη εξόφληση του λογαριασμού τους το Εθνικό Ταμείο τούς όφειλε ακόμη ποσό 9.446 και 292 ταλάρων.⁹⁶

Όπως προαναφέρθηκε αναφορικά με τις επιστολές Λουριώτη και Τζέππη, η ενασχόληση του Βασιλείου Μπουντούρη με τα τοπικά ζητήματα και με τα ζητήματα του Αγώνα, καθώς επίσης η διοίκηση και οργάνωση του Αγώνα των Ύδραίων, ήταν αναπόφευκτο να οδηγήσουν στην εμπλοκή του

92. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.4, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1815-1836), [χωρίς αριθμηση]: *Σημειώσεις των όσων εξόδων ηκολούθησαν εις το καράβι του Γκίκα Βότζη*.

93. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 219, 7 Ιανουαρίου 1829.

94. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 218, 7 Ιανουαρίου 1829.

95. Λιάτα, *Η φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 78. Αντίστοιχα, ο Λάζαρος Πινότσης, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει η Λιάτα, είχε εισπράξει από το Κοινόν της Ύδρας για τη συμμετοχή του στην εκστρατεία της Χίου 1.355 τάλαρα. Τον Μάιο του 1821 για την εκστρατεία της Μυτιλήνης και Ερεσού έλαβε 1.119 τάλαρα. Τον Ιούλιο για την εκστρατεία της Σάμου και Κω εισέπραξε 1.528 τάλαρα, ενώ τον Σεπτέμβριο για την εκστρατεία στο Κατάκολο 1.303 τάλαρα.

96. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 237, [χωρίς ημερομηνία]: *Λιάτα, Η φρεγάτα 'Τιμολέων'*, σ. 81. Στις 26 Ιουλίου 1827 ο αντιναύαρχος Κόχραν από τον Πόρο έγραφε στον ναύαρχο Ανδρέα Μιαούλη στην Ύδρα να φροντίσει, ώστε να ετοιμαστούν εννέα πλοία και να βρίσκονται σε αναμονή για κάθε ενδεχόμενο. Ο ελβετός φιλέλληνας γιατρός Ανδρέας Λουδοβίκος Γκος, μέλος της επιτροπής ανεφοδιασμού από κοινού με τον Μιαούλη και τον Τομπάζη, ανέλαβε να πληρώσει τα έξοδα για την ετοιμασία τους και να δώσει επιπλέον σιτηρέσιο 50 ημερών για τα πληρώματα.

στη διαχείριση των οικονομικών τόσο του Κοινού όσο και της εθνικής Διοίκησης. Όπως φαίνεται από σειρά εγγράφων και αποδείξεων του αρχείου Μπουντούρη, ο Βασίλειος συμμετείχε στα οικονομικά της τοπικής και εθνικής διοίκησης, επίσης, και με την επιχειρηματική του ιδιότητα, δανειζοντας χρήματα απευθείας στον Κοινόν του νησιού και σε πολιτικούς παράγοντες. Έτσι, στις 29 Οκτωβρίου 1825 ο Μπουντούρης δάνεισε στους προκρίτους της Ύδρας 4.600 γρόσια (βλ. και Πίνακα II). Στην απόδειξη είσπραξης των χρημάτων οι πρόκριτοι ανέλαβαν την υποχρέωση να του επιστρέψουν το ποσό *άμα φθάση τὸ περιμενόμενον δάνειον ἐκ Λονδίνου*. Επιπλέον, άφησαν τον Μπουντούρη να αποφασίσει εάν θα εισέπραττε το ποσό αυτό στην Ύδρα ή στο Ναύπλιο. Το 1826 ο Εμμανουήλ Ξένος, από την Επίδαυρο όπου βρισκόταν, ενημέρωσε τον Βασίλειο Μπουντούρη στο Ναύπλιο για την απόφαση της Διοίκησης στην Επίδαυρο να εξοφλήσει μέρος των οφειλών της προς το Κοινόν της Ύδρας με συναλλαγματική, την οποία θα εξέδιδε στο όνομά του για ποσό 5.305 γροσίων. Ο Μπουντούρης θα κατέβαλλε το ποσό στους προκρίτους της Ύδρας και η Εθνική Διοίκηση θα του το αποπλήρωνε εν καιρώ.⁹⁷ Έναν χρόνο αργότερα, το 1827, ο Βασίλειος κατέβαλε 3.110 γρόσια στους φρουράρχους του Ναυπλίου Κ. Παναγιώτη και Α. Κανελλόπουλο για αγορά ξυλείας και ασβέστη. Την απόδειξη της πληρωμής των χρημάτων υπέγραψαν από την Αίγινα τα μέλη της επιτροπής Διοικήσεως Α. Ζαφειρόπουλος, Ι. Παπαηλιόπουλος και ο γενικός γραμματέας Ιωάννης Βιζούλας, δηλώνοντας ότι με το υπ. αρ. 5810 διάταγμα η απόδειξη καταβολής του ποσού αυτού από τον Μπουντούρη μπορούσε να γίνει δεκτή *άντι μετρητών εις τὰς ἔθνικὰς προσόδους*.⁹⁸

Επιχειρήσεις μέσα στον πόλεμο

Η έντονη δραστηριότητα των Μπουντούρη εν μέσω του Αγώνα δεν τους απέτρεψε από τη συνέχιση των εμπορικών-ναυτιλιακών επιχειρήσεών τους. Όπως προαναφέρθηκε, στις επιχειρήσεις αυτές οι συνιδιοκτήτες τού καραβιού, συχνά μαζί με άλλους εμπόρους και πλοιοκτήτες, συμμετείχαν στη λεγόμενη «σερμαγιά» (κόστος φορτίου), καταβάλλοντας διαφορετικά πο-

97. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.1, Κοινότητα Ύδρας – Αποζημιώσεις (1821-1830), [χωρίς αρίθμηση], επιστολή Εμμανουήλ Ξένου (Επίδαυρος) προς Βασίλειο Ν. Μπουντούρη (Ναύπλιο), 3 Μαρτίου 1826.

98. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.1, Κοινότητα Ύδρας – Αποζημιώσεις (1821-1830), [χωρίς αρίθμηση], Αίγινα, 23 Φεβρουαρίου 1827.

σοστά επί του συνολικού κόστους. Κάποιες άλλες φορές δάνειζαν στη συντροφική επιχείρηση διάφορα χρηματικά ποσά με τόκο, προκειμένου να αγορασθεί το φορτίο και να καταβληθούν τα έξοδα της ναύλωσης, της ασφάλισης ή της συντήρησης του καραβιού. Στο τέλος κάθε ταξιδιού, γινόταν η εκκαθάριση των λογαριασμών και καθένας που συμμετείχε στην επιχείρηση ελάμβανε τα κέρδη του ή συμμετείχε στις ζημιές.⁹⁹

Κατά τη διάρκεια του Αγώνα οι Μπουντούρη και άλλοι εμποροπλοίαρχοι εξακολούθησαν να διατηρούν παρόμοιες συντροφικές επιχειρήσεις. Η διαφορά ήταν ότι οι επιχειρήσεις αυτές συχνά συνδύαζαν την αγοραπωλησία εμπορευμάτων με την αγοραπωλησία πολεμοφοδίων, ενώ στους υπολογισμούς των δαπανών συνυπολογίζονταν τα έξοδα από τη συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις. Μια παρόμοια περίπτωση επιχείρησης περιγράφεται σε λογαριασμό εκκαθάρισης αποστολής δύο κάρικων στη Μεσσήνη, με καράβι του οποίου το όνομα ωστόσο δεν αναφέρεται. Στην επιχείρηση, που αφορούσε μεταφορά και πώληση κριθαριού, συμμετείχαν οι Σταμάτης και Βασίλειος Μπουντούρης και ο Νικόλαος Βασιλείου Μπουντούρης, ο πλοιοκτήτης και έμπορος Γεώργιος Σαχίνης και οι αδελφοί Τομπάζη με τη γολέτα τους.¹⁰⁰ Ο Νικόλαος Μπουντούρης φέρεται να είχε το μεγαλύτερο ποσοστό στο κεφάλαιο που είχε συγκεντρωθεί για την επένδυση και ήταν αυτός που υπέγραφε την εκκαθάριση των λογαριασμών.¹⁰¹ Ο Σταμάτης Μπουντούρης συμμετείχε με 16.287 τάλαρα και ο Βασίλειος, πατέρας του Νικολού, με το μικρότερο ποσό των 4.700 ταλάρων. Ο Σαχίνης και οι Τομπάζη συμμετείχαν στην επιχείρηση με 8.280 τάλαρα. Για την εκκαθάριση του λογαριασμού του Βασιλείου Μπουντούρη εντός του αρχείου βρίσκεται ξεχωριστός λογαριασμός, σύμφωνα με τον οποίο ο Βασίλειος όφειλε στους υπολοίπους ποσό που αντιστοιχούσε στο ποσοστό συμβολής του στις δαπάνες για τη συμμετοχή του συγκεκριμένου καραβιού σε πολεμικές

99. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 239, [χωρίς ημερομηνία].

100. Παπακωνσταντίνου, «Θαλάσσιες και χερσαίες μεταφορές», σ. 317.

101. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840), σ. 209, 22 Οκτωβρίου 1821. Σημειωτέον ότι σε άλλη απόδειξη με ημερομηνία 22 Οκτωβρίου 1821, για την οποία αναφέρεται ότι είναι αντίγραφο από το κατάστιχο τῶν δύο ταξιδίων τοῦ καραβίου νικολοῦ, αναφέρεται ότι το μεν πρώτο είχε ναυλωθεί από τη Μεσσήνη με προορισμό την Οδησό, ενώ το δεύτερο, επίσης με ναύλο από τη Μεσσήνη, προοριζόταν για την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.

εκστρατείες από το 1821 έως την 1η Ιανουαρίου 1829· το ποσό αυτό ήταν συνολικά 2.281 τάλαρα. Ο Βασίλειος όφειλε ακόμη κατά την εκκαθάριση του λογαριασμού της συντροφικής επιχείρησης ποσό 57 ταλάρων για *κάλτζαις και άλλα*, που είχαν αγορασθεί για λογαριασμό του.¹⁰² Αφαιρώντας τις οφειλές του, το κέρδος που είχε εισπράξει ο Βασίλειος Μπουντούρης από τη συγκεκριμένη συντροφική επιχείρηση ήταν 1.115 τάλαρα. Στο συνολικό κέρδος της επιχείρησης είχαν συνυπολογισθεί κέρδη και έσοδα από αγοραπωλησίες και επιχειρηματικές συναλλαγές που είχαν λάβει χώρα ταυτόχρονα με την πώληση του κριθαριού: κατά τη διάρκεια του ταξιδιού είχε πουληθεί ένα ζευγάρι κανόνια για 240 τάλαρα, ενώ είχε αγορασθεί ένα άλλο καινούργιο για 150 τάλαρα, αφήνοντας κέρδος 90 τάλαρα, ενώ ένα ποσό χρημάτων είχε μεταφερθεί με τη γολέτα των Τομπάζη στο καράβι καθώς και 11 δουκάτα Ισπανίας, τα οποία αντιστοιχούσαν σε ποσό 800 ταλάρων.

Εκτός από τις συντροφικές επιχειρήσεις, οι Μπουντούρη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1820 συνέχισαν την επιχειρηματική δραστηριότητά τους στο εξωτερικό· συγκεκριμένα στη Μάλτα, το Λιβόρνο, την Οδησό και την Κέρκυρα. Την εποχή αυτή ο Βασίλειος Μπουντούρης είχε συναλλαγές με τον Κωνσταντίνο Γεώργιο Ιατρό στη Μάλτα, ο οποίος είχε αναλάβει εμπορικός αντιπρόσωπός του και μεσάζοντας σε διάφορες επιχειρήσεις στο εξωτερικό. Μια σειρά από επιστολές που αντάλλαξαν οι δύο άνδρες, μεσούσης της Επανάστασης, αποκαλύπτουν την αποστολή χρημάτων από την πλευρά του Μπουντούρη σε λογαριασμό στη Μάλτα, τον οποίο διαχειριζόταν ο Ιατρού, επίσης διάφορες συναλλαγές με ξένους εμπορικούς οίκους και την αγορά μεγάλης ποσότητας ασημικών. Έτσι, σύμφωνα με λογαριασμό που απέστειλε ο Ιατρού στον Βασίλειο Μπουντούρη στις 4 Μαρτίου του 1824, ο τελευταίος θα ελάμβανε με το πλοίο *William* του καπ. Κάρλη ασημικά αξίας 700 ταλάρων κολονάτων και μαζί με αυτά ποσό 1.000 ταλάρων. Τα τάλαρα είχαν εισπραχθεί από τον Ιατρού για λογαριασμό του Μπουντούρη και είχαν σταλεί στη Μάλτα με το μπριγαντίνο *Clifton* του καπ. Ιωάννη και μεσάζοντα τον Αναγνώστη Νικολάου. Ακόμη 2.000 τάλαρα είχε εισπράξει ο Ιατρού για λογαριασμό του Βασιλείου Μπουντούρη από κάποιον κ. Frowgets. Ο Ιατρού είχε καταβάλει ποσό 3.521 ταλάρων

102. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, *Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840)*, σ. 236: *Λογαριασμός τῶν δύο κάρικον εἰς Μέσηνα*.

στον Νικόλαο Μπουντούρη, γιο του Βασιλείου, στον οποίο είχε παραδώσει και τα ασημικά.¹⁰³

Η αγορά μεγάλης ποσότητας ασημικών σε περίοδο πολέμου, μια περίοδο οικονομικής κρίσης και κοινωνικής ανασφάλειας για τους έλληνες υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επίσης περίοδο αποδιοργάνωσης της οικονομικής ζωής στις οθωμανικές αγορές, διακοπής των θαλάσσιων μεταφορών και ανατροπής των νομισματικών ισοτιμιών, ιδιαίτερα στις περιοχές που είχαν εξεγερθεί και συμμετείχαν στον Αγώνα, προκαλεί εύλογα ερωτηματικά, για τα οποία θα μπορούσαν να υπάρξουν πιθανές απαντήσεις. Οι Μπουντούρη είχαν παραγγείλει και αγοράσει από το εξωτερικό – πιθανότατα από την Αγγλία– ένα ασημένιο σερβίτσιο των 36 ατόμων, που περιλάμβανε μαχαιροπήρουνα, κουτάλια, ζαχαριέρες, σαλτσιέρες, κουτάλες και μαχαίρια σερβιρίσματος φαγητού, πιατάκια του καφέ και του γλυκού, διάφορα ασημένια διακοσμητικά αντικείμενα («αλογάκια»), πιθανότατα για διακόσμηση του τραπέζιου, καθώς και 53 νομίσματα.¹⁰⁴ Πιθανώς επρόκειτο για μια αγορά πολύτιμων ειδών, που προορίζονταν για οικογενειακή χρήση, δηλώνοντας μια σαφή αποστασιοποίηση της οικογένειας από όσα δραματικά ελάμβαναν χώρα γύρω τους. Ακόμη, μπορεί να επρόκειτο για αγορά εμπορευμάτων που οι Μπουντούρη σκόπευαν να πωλήσουν σε διακεκριμένα και εύπορα μέλη της τοπικής κοινωνίας ή άλλων πόλεων. Δεν αποκλείεται επίσης η αγορά να αποτελούσε έναν επιχειρηματικό ελιγμό, μια στρατηγική διασφάλισης των κεφαλαίων τους, με την αποστολή χρημάτων σε λογαριασμό τους στο εξωτερικό, εν προκειμένω στη Μάλτα, και την τοποθέτηση μέρους αυτών των χρημάτων σε ασφαλείς επενδύσεις ασημικών και πολύτιμων αντικειμένων.

Μια ακόμη απόδειξη με χρονολογία 1826 από το αρχείο Μπουντούρη ίσως επιβεβαιώνει την τελευταία άποψη, δηλαδή την τοποθέτηση από την οικογένεια Μπουντούρη –ενδεχομένως και άλλες εύπορες οικογένειες της εποχής– κεφαλαίων σε αξίες και πολύτιμα αντικείμενα κατά τη διάρ-

103. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1829)»: 1.3, *Εμπορική Αλληλογραφία (1812-1829)*, σ. 130, 4 Μαρτίου 1824.

104. Σχετικά με το πώς οι εύπορες εμπορικές οικογένειες του 18ου αιώνα μυήθηκαν σε μια ευρωπαϊκής προέλευσης μεγαλοαστική κουλτούρα διαβίωσης, που περιλάμβανε ορισμένη εθιμοτυπία δεξίωσης και ένα συγκεκριμένο *art de la table*, βλ. Δέσποινα Βλάμη «Το υλικό περιβάλλον και ο οικιακός χώρος ενός Άγγλου εμπόρου στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου αρχές του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 30 (2009), 69-105. Επίσης, βλ. γενικά Lorna Weatherill, *Consumer Behavior and Material Culture in Britain, 1660-1760*, Λονδίνο 1996.

κεια του πολέμου για την ελληνική ανεξαρτησία. Πρόκειται για απόδειξη εξόφλησης από τον Ιωάννη Αθανασόπουλο, ενός «αμανατιού», το οποίο ο αδελφός του Αθανάσιος είχε αφήσει στον Αναγνώστη Ραφελιά, συνεργάτη και συντάιρο των Μπουντούρη,¹⁰⁵ προκειμένου να λάβει από αυτόν δάνειο. Το αμανάτι περιλάμβανε: *έξι δαχτυλίδια διαμαντένια, έπτά δαχτυλία από διάφωρες πέτρες, ένα ζευγάρη σκουλαρίκια μαργαριταρένια, μία καρφίτζα μέ τόν άετῶν και ένα λουλουδάκη μέ μαργαριτάρη καθώς και την ταμπακέρα όπου ἦσαν μέσα.* Ο Ιωάννης Αθανασόπουλος είχε λάβει τα κοσμήματα, καταβάλλοντας 961 γρόσια και 30 παράδες καθώς και τήν αύξησιν τῆς μονάδας εκατόν ἔξηνταδίῳ. Το γεγονός ότι η απόδειξη της καταβολής του ποσού και της εξόφλησης του αμανατιού βρίσκεται σήμερα στο αρχείο των Μπουντούρη πιθανόν να σημαίνει ότι αυτός που είχε παραχωρήσει το δάνειο στον Αθανάσιο Αθανασόπουλο και είχε λάβει τα κοσμήματα ως αμανάτι μέσω του Ραφελιά ήταν ο ίδιος ο Μπουντούρης.¹⁰⁶ Μια τελευταία πιθανή εξήγηση της αγοράς είναι ότι ο Ιωάννης Αθανασόπουλος ίσως είχε πουλήσει τα κοσμήματα στον Μπουντούρη και με την απόδειξη βεβαίωσε ότι προέρχονταν από εξόφληση δανείου προς τον Ραφελιά.

Παράλληλα με τις συντροφικές επιχειρήσεις και την τοποθέτηση χρημάτων σε έντοκα δάνεια και πολύτιμα είδη, οι Μπουντούρη συνέχιζαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και τις οικονομικές δραστηριότητές τους στη Ρωσία, εξάγοντας μεγάλες ποσότητες ελαιολάδου.¹⁰⁷ Κατά την περίοδο 1823-27 οι υδραίοι έμποροι-πλοιοκτήτες έστειλαν στον εμπορικό αντιπρόσωπό τους στην Οδησό Παναγιώτη Σέκερη 69 βαρέλια ελαιόλαδου· τα βαρέλια μετέφερε με το πλοίο του ο καπ. Μάρκος Σεκούλοβικ. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία Σέκερη-Μπουντούρη, την εποχή αυτή το ελαιόλαδο είχε πουληθεί σε διάφορους αγοραστές, ωστόσο η πώληση δεν

105. Ο Α. Ραφελιάς ήταν ο κυβερνήτης της κορβέτας *Θεμιστοκλής* της οικογένειας Τομπάζη, που τον Ιούλιο του 1825 συμμετείχε στη εκστρατεία της Αλεξάνδρειας· βλ. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνιοι και Συντροφοναύται*, σ. 95.

106. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»: 1.5, *Εμπορικά και Ναυτιλιακά Σταμ. και Βασ. Ν. Μπουντούρη (1807-1840)*, σ. 228, Ύδρα, 3 Αυγούστου 1826.

107. Βλ. Χαρλαύτη, «Η 'ναυτική πολιτεία' του Ιονίου και του Αιγαίου», σ. 380, όπου αναφέρεται ότι οι οικογένειες Μπουντούρη, Τσαμαδού, Γκίνη και Οικονόμου χρησιμοποιούσαν περιστασιακά ρωσική σημαία στα πλοία τους, ενώ μέλη τους ήταν εγκατεστημένα στο Ταγκανρόγκ, όπου και εμφανίζονται ως μέλη του Ελληνικού Μαγιστράτου της πόλης και ως ρώσοι υπήκοοι και έμποροι.

είχε αποφέρει το αναμενόμενο κέρδος.¹⁰⁸ Μεταξύ των εμπόρων που είχαν αγοράσει βαρέλια ήταν οι Ιωάννης Μουρούζης μπακάλης (1 βαρέλι), ο Νικόλαος Κουτατζόγλου (1 βαρέλι), ο Παρασκευάς Στίγκης (5 βαρέλια), ο Νικόλαος Σταθάκης (1 βαρέλι), ένας «σκλάβος» (1 βαρέλι), ο Ιωάννης μπακάλης και ο Δημήτριος Μόντζος (2 βαρέλια), ο Γρηγόριος Ιβάνοβιτς Καγκόφ Μοσχόβλα (18 βαρέλια), ο Σταυρίς Γιαγίτζογλου (2 βαρέλια), ο Νικόλαος Βούλγαρης (18 βαρέλια) και ο Νικόλαος Ζαφύρης (8 βαρέλια). Ο ίδιος ο Σέκερης είχε κρατήσει δύο βαρέλια για λογαριασμό του γιου του, ενώ άλλα δύο βαρέλια είχαν φθάσει στην Οδησό άδεια, όπως ισχυριζόταν. Η όλη επιχείρηση είχε ζημιωθεί σημαντικά από το γεγονός ότι ένας εκ των αγοραστών, ο Ζαφύρης, δεν είχε καταβάλει εντέλει το αντίτιμο (3.925 και 80 ρούβλια) για τα οκτώ βαρέλια ελαιολάδου που είχε προμηθευθεί. Παράλληλα, σύμφωνα πάντα με τα λεγόμενα του Σέκερη, το όλο ταξίδι μέσω Κωνσταντινούπολης με προορισμό την Οδησό είχε κοστίσει σε ναύλους και δασμούς το υπέρογκο ποσό των 1.975 ρουβλίων.

Την ίδια περίπου εποχή οι Μπουντούρη, με εμπορικό αντιπρόσωπο στην Κέρκυρα τον Giorgio Pasquali (ή Γεώργιο Πασχάλη), διακινούσαν εμπορεύματα διά της θαλάσσιας οδού του Ιονίου πελάγους, αποφεύγοντας τις εμπόλεμες ζώνες και τις οθωμανικές αγορές. Ο Pasquali συναλλασσόταν με καπετάνιους και εμπόρους και έκλεινε ναύλους για λογαριασμό τους, τους ενημέρωνε για τις τρέχουσες τιμές εμπορευμάτων των οποίων η αγορά και πώληση μπορούσε να τους ενδιαφέρει και εκτελούσε τις παραγγελίες τους. Τα εμπορεύματα για τα οποία οι Μπουντούρη ζητούσαν να γνωρίζουν τις τιμές στην αγορά της Κέρκυρας ήταν σιτάρι (σε ποιότητες: χονδρά του Ρένιου, μόδι, απαλά, αλεξανδρινά), καλαμπόκι, παξιμάδια, αλεύρι, ρύζι, λευκή ζάχαρη, καφές, βελανίδια (σε ποιότητες: χαμάδα Μάνης και χοντρά), λάδι (σε ποιότητες: Κερκύρας, Σαλώνων, Καλαμάτας και καλή ποιότητα του Λεβάντε), μποξάδες, χαβιάρι, βούτυρο (Ρωσίας) και σίδηρος (Ρωσίας). Προκειμένου να προωθήσει τη διεξαγωγή των αγοραπωλησιών, ο Πασχάλης συναλλασσόταν με συναλλαγματικές με προθεσμία, τις οποίες προωθούσε στους Μπουντούρη, για να εξοφληθούν στην Ύδρα. Έτσι, στις 3 Νοεμβρίου του 1828 ο καπ. Σάββας Πάτζες ελάμβανε από τον Γεώργιο Πασχάλη και τους αδελφούς Πασχάλη 750% τάλαρα ρεγκίνας σε συναλλαγματική, την οποία θα έπρεπε να επιδώσει στον αδελφούς Μπουντούρη και

108. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1829)»: 1.3, Εμπορική Αλληλογραφία (1812-1829), σ. 127, 14 Σεπτεμβρίου 1827.

να λάβει τα χρήματα που του χρωστούσαν. Οι Μπουντούρη, σύμφωνα με τις οδηγίες του Πασχάλη, όφειλαν να του επιστρέφουν τα ποσά που εκείνος κατέβαλε για λογαριασμό τους σε τάλαρα κολονάτα ή εις τζεκίνια Βενέτικα ή εις μονέδαις Βασιλικαῖς τούρκικαις – πιθανώς μέσω Ζακύνθου, καθώς την εποχή αυτή βρισκόταν στο νησί ο Σταμάτης Ν. Μπουντούρης.¹⁰⁹

Αντί Συμπερασμάτων

Η συμπεριφορά και οι επιλογές των Μπουντούρη, σε ό,τι αφορούσε την επιχειρηματική δραστηριότητά τους, μεσοσύσης της Επανάστασης, δεν διέφεραν από αυτές πολλών άλλων ελλήνων και ξένων επιχειρηματιών εμπόρων και πλοιοκτητών, που βρέθηκαν συχνά εμπλεκόμενοι στη δίνη των πολέμων. Η διαμόρφωση μιας διεθνούς επιχειρηματικής τάξης εμπόρων και εμπόρων-πλοιοκτητών, που συμμετείχε στη διεξαγωγή του παγκόσμιου εμπορίου και στις διεθνείς θαλάσσιες μεταφορές από τον 16ο αιώνα και εξής, έχει μελετηθεί διεξοδικά – τόσο αναλυτικά όσο και συνθετικά–, με έμφαση στις γεωγραφικές, κοινωνικές-οικονομικές και ιδεολογικές παραμέτρους της.¹¹⁰ Όπως αποδείχθηκε από το πλήθος σχετικών μελετών και μονογραφιών, παρά τις μεγάλες διαφορές στη γεωγραφική και κοινωνική προέλευση, τις οικονομικές δυνατότητες, τη νοοτροπία και την κουλτούρα, τα μέλη αυτής της διεθνούς εμπορικής-επιχειρηματικής ομάδας είχαν μια κοινή προσέγγιση της στρατηγικής των επιχειρήσεων και ήταν επικεντρωμένα με παρόμοιο τρόπο στην επίτευξη του κέρδους.¹¹¹ Οι αναλογίες και ομοιότητες στη συμπεριφορά και τη νοοτροπία που προσδιόριζε τις επιλογές τους συνδέονταν εντέλει με τον αντικειμενικό χαρακτήρα των προαπαιτούμενων μιας επιτυχημένης σταδιοδρομίας στο εμπόριο κατά την εποχή της ανάπτυξης του λεγόμενου εμπορικού καπιταλισμού. Παρόμοιες συμπεριφορές και στρατηγικές φαίνεται ότι υιοθετούσαν έναντι του απρόβλεπτου, του ανεξέλεγκτου και του τυχαίου, του δυστυχήματος και της κακοτυχίας και, εντέλει, έναντι της κρίσης ενός πολέμου ή μιας επανάστασης.

109. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1829)»: 1.3, *Εμπορική Αλληλογραφία (1812-1829)*, σ. 146, 3 Νοεμβρίου 1828.

110. J. D. James (εκδ.), *The Rise of Merchant Empires: Long Distance Trade in the Early Modern World 1350-1750*, Κέμπριτζ 1993.

111. Margaret C. Jacob – Catherine Secretan (εκδ.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists*, Νέα Υόρκη 2008, σ. 5.

Μεταξύ πολλών παραδειγματικών περιπτώσεων που έχουν παρουσιασθεί στη διεθνή βιβλιογραφία, η περίπτωση του αμερικανού εμπόρου Stephen Girard από τη Φιλαδέλφεια, ο οποίος κατά τη διάρκεια του πολέμου της Αμερικανικής Επανάστασης, από το 1774 και εξής,¹¹² συνέχισε να διεξάγει εμπόριο στον Ατλαντικό, αγνοώντας τις μεγάλες ελλείψεις και τους κινδύνους του πολέμου, τα υπέρογκα ναυτικά ασφάλιστρα των θαλάσσιων μεταφορών και τις συνεχείς καταλήψεις πλοίων στον Ατλαντικό, είναι ενδεικτική των παραπάνω. Μέσα από την εμπορική αλληλογραφία του Girard, την οποία έχει μελετήσει διεξοδικά η Matson, αντιλαμβάνεται κανείς τον τρόπο που η επιδίωξη του κέρδους, η εξοικείωση με τον κίνδυνο και το θέλημα του επιχειρείν επηρέαζε τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονταν τις κρίσεις έμποροι πλοιοκτήτες, όπως οι Μπουντούρη. Ο Girard διατύπωνε στις επιστολές του το πάθος του για τις επιχειρήσεις και το «ρίσκο του εμπορίου», ενώ παράλληλα φαίνεται να υποστήριζε ότι οι κίνδυνοι που ο πόλεμος επεφύλασσε στις εμπορικές συναλλαγές μπορεί να αποδεικνύονταν λιγότερο επισφαλείς από επενδύσεις σε άγνωστους προς αυτόν τομείς της οικονομίας του 18ου αιώνα, όπως η βιομηχανία, οι τραπεζικές-χρηματιστικών επιχειρήσεις και η αγοραπωλησία ακινήτων. Η άποψη του Girard ήταν ότι μια ριφοκίνδυνη εμπορική επιχείρηση σε καιρό πολέμου, εάν πετύχαινε τον στόχο της, μπορούσε να αποφέρει απροσδόκητα μεγάλα κέρδη. Έτσι, έως την αρχή του Αγγλο-αμερικανικού πολέμου του 1812 ο Girard συνέχισε να επενδύει τα κεφάλαιά του στο εμπόριο, ενώ μόνο μετά το 1812 ασχολήθηκε με τις τραπεζικές επιχειρήσεις και διάφορα άλλα επιχειρηματικά σχέδια.¹¹³

Είναι σαφές ότι στο επίπεδο της μικροϊστορίας κάθε περίπτωση και κάθε περιστατικό φέρει το δικό του ειδικό βάρος – βάρος μεθοδολογικό, ερμηνευτικό και πραγματολογικό. Ταυτόχρονα, προσθέτει μία ακόμη ψηφίδα στο μωσαϊκό της γνώσης μας σχετικά με την οργάνωση, τα χαρακτηριστικά

112. Η ιστορία του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων και του ηπειρωτικού αποκλεισμού στην Ευρώπη βρήκει παραδειγματών εμπόρων που υιοθέτησαν συγκεκριμένες τακτικές, προκειμένου να επιδιώξουν το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος εν μέσω πολεμικών επιχειρήσεων και αποκλεισμών. Για μια πολύ εμπεριστατωμένη και συγκριτική μελέτη βλ. Sylvia Marzagalli, *I negozianti delle città portuali in età napoleonica: Amburgo, Bordeaux e Livorno di fronte al blocco continentale (1806-1813)*, διδακτ. διατριβή, Istituto Universitario Europeo, Φλωρεντία 1993.

113. Cathy Matson, «Accounting for War and Revolution. Philadelphia Merchants and Commercial Risk, 1774-1811», Jacob – Secretan (εκδ.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists*, σ. 183-202.

και την εξέλιξη του ελληνικού και διεθνούς εμπορίου κατά την προκαπιταλιστική εποχή, τους πρωταγωνιστές, τη νοοτροπία και τη συμπεριφορά τους. Η περίπτωση των αδελφών Μπουντούρη, οι οποίοι συνέχισαν να διεξάγουν εμπόριο εν μέσω της Επανάστασης και του πολέμου που ακολούθησε, επίσης συνδύασαν τις εμπορικές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις με τις πολεμικές εκστρατείες και συμμετείχαν ενεργά στο γίνεσθαι της Επανάστασης και της οικοδόμησης ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί εξαίρεση, όπως τεκμηριώνεται από τις εκκαθαρίσεις εσόδων και εξόδων συντροφικών επιχειρήσεων και «συντροφικών εκστρατειών» της περιόδου. Οι Μπουντούρη, όπως και άλλες οικογένειες της Ύδρας, συμμετείχαν με τα σκάφη, τα πληρώματα και τον προσωπικό τους μόχθο σε ναυτικές εκστρατείες και συνεισέφεραν οικονομικά στον αγώνα. Παράλληλα, μέσω ενός συνεχούς επιχειρείν συνέχισαν να είναι προσανατολισμένοι προς την επίτευξη κέρδους μέσω της προώθησης των επιχειρήσεών τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α.

ΕΛΙΑ, *Αρχείο Μπουντούρη*, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»:

1.1 Κοινότητα Ύδρας – Αποζημιώσεις, σ. 35,

Επιστολή Ανδρέα Λουριώτη (Λονδίνο)

προς Βασίλειο Μπουντούρη (Ναύπλιο), 15 Μαΐου 1826

Ευγενέστατε Κύριε Βασίλειε Μπουδούρη εἰς Ναύπλιον

ἐκ Λονδίνου τὴν 15. Μαΐου 1826

Με μεγάλην μου εὐχαρίστησιν ἔμαθον τὸ εὐτυχὲς φθάσιμον εἰς Μάλταν τοῦ ἀγαπητοῦ σας υἱοῦ καὶ ἀκριβοῦ μου φίλου κυρίου Νικολάου, καὶ ἀνυπομόνως προσμένω νὰ τὸν ἀκούσω κατευδωμένον καὶ ἕως αὐτοῦ εἰς τὰς ἀγκάλας σας κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν σας.

Εἰς αὐτὸν ἔκαμα ἐδῶ ὅσα τὸ χρέος τῆς φιλίας με ὑπηγόρευσε, ὡς, δὲν ἀμφιβάλλω, θέλει σὰς ἐπληροφόρησεν ὁ ἴδιος.

Τὰ περὶ τῶν ἐδῶ πραγμάτων μας θέλετε τὰ πληροφορηθεῖ καὶ ἀπὸ τὰ γράμματα τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς τὴν Σεβαστὴν Διοίκησιν, καὶ ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερά μου πρὸς τὸν κύριον Τρικούπην, πρὸς τὸν ὁποῖον τὰ ἔγραψα ἐκτεταμένως.

Ἐξοπίσω τῶν αὐτόσε ἀπευκταίων συμβάντων με τὴν πτῶσιν τῶν Ναβαρίνων, με τὴν κατακυρίευσιν καὶ καταρρημασμὸν τῆς Πελοποννήσου, καὶ με τὴν μὴ ἀνθίστασιν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ εἰς αὐτόν τὸν τόπον, εὐκόλως δύνασθε νὰ συμπεράνητε πὼς ἔπρεπε νὰ καταντήσουν καὶ τὰ ἐδῶ πράγματά μας, τὰ ὅποια ἀπενεκρώθησαν διόλου καὶ ἐβλάφθησαν καιρίως, ὄχι τόσον διὰ τὰς προόδους τοῦ ἐχθροῦ, ὅσον διὰ τὰς ἐσωτερικὰς διχονοίας τῆς Ἑλλάδος καὶ διὰ τὰς φατρίας, ἐπειδὴ αὐτὰ ἀκούωντας ὁ ἐδῶ λαὸς μᾶς ἐσήκωσε κάθε ὑπόληψιν, μᾶς ἐκαταφρόνησε καὶ μᾶς ἄφησεν εἰς τοὺς πέντε δρόμους, διότι ἀχρειστέραν ἐντύπωσιν δὲν ἤμποροῦσαν νὰ κάμουν, ὡς μέλλοντα νὰ φέρουν τὸν ὄλεθρον τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ τὸν ἔφερον σχεδόν.

Εἶθε κἄν νὰ παύσουν τώρα αὐτὰ τὰ κακά, νὰ εἰσαχθῇ ἡ τόσον ἀναγκαῖα ὁμόνοια, νὰ συστηθῇ μία στερεά, δυνατὴ καὶ φρόνιμος Διοίκησις, διότι με αὐτὰ εἴμεθα πάντοτε εἰς καιρὸν νὰ σώσωμε τὴν Πατρίδα, καὶ χωρὶς αὐτὰ ἐξ ἐναντίας χανόμεθα, καὶ εἶναι κρῖμα ὕστερα ἰ² ἀπὸ ἓνα πενταετῆ ἀγῶνα με τόσας θυσίας καὶ με τόσην χύσιν αἵματος.

Νὰ σὰς ἐξιστορήσω τὰς αἰτίας τῆς ἀργοπορίας τῶν ἀτμοκινήτων καὶ τῶν φρεγάτων ἤθελεν ἦτον ἔργον μακρὸν καὶ δυσάρεστον, καὶ διὰ τὴν εὐγενίαν σας καὶ δι' ἐμέ, διότι κάθε φοράν ὁποῦ τᾶ ἐνθυμοῦμαι (καὶ τὰ ἐνθυμοῦμαι ἀδιακόπως) ταράττεται καὶ κατασπαράττεται ἡ ψυχὴ μου. Ἦθελεν ἦτον ἀδικία μεγάλη, ἐάν τις ἤθελε κατηγορήσῃ ἡμᾶς δι' αὐτὴν τὴν ἄργηταν. Ἡμεῖς ἐκάμαμεν εἰς

αὐτὰ καὶ εἰς κάθε ὑπόθεσιν τῆς Πατρίδος ὅσα ὁ πατριωτισμός μας καὶ ὁ κίνδυνος τῆς Ἑλλάδος μᾶς ὑπηγόρευσαν, καὶ κάνεις ἄλλος δὲν ἤθελε κάμη, δὲν λέγω περισσότερα, μήτε τὸ ἥμισυ ἀπὸ ὅ,τι ἡμεῖς ἐπροσπαθήσαμεν. Ὁ μόνος ἄξιος κατηγορίας εἶναι ὁ Καρατζιώζης, ὅστις καὶ τὴν ἄρρητην τῶν φρεγατῶν ἔφερε, καὶ τὴν κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποῖαν εὐρίσκονται διὰ ν' ἀποπληρωθοῦν μὲ τὸ ταξείδι του εἰς Παρίσι, καὶ μὲ τὰς ἰντρίγας του νὰ στείλῃ αὐτοῦ τὸν Γόρδον μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του, καὶ ὄχι ὀλιγωτέρας ἰντρίγας ἔφερε διὰ νὰ μὴν ἔλθῃ ὁ Κόχραν. Εἰς ἓνα λόγον ἦλθε νὰ χαλάσῃ ὅσα ἦτον ἀρχηνημένα καὶ ἦτον τόσον χοντραῖς ποσότητες χρημάτων καὶ εἰς τὰς φρεγάδας καὶ εἰς τὰ ἀτμοκίνητα, τὰ ὁποῖα ἤθελε σώσουν τὴν Ἑλλάδα.

Ὡστόσο ὁ Κόχραν ἔρχεται, καὶ προσπαθήσατε, διὰ τὸν Θεόν, νὰ τοῦ δοθοῦν ὅλα τὰ μέσα, ὅσα δι' ἐκπλήρωσιν τοῦ σωτηρίου σκοποῦ θέλουν τὸν χρειασθεῖ διὰ νὰ μὴν ἀναγκασθῇ καὶ σηκωθῇ νὰ φύγῃ.

Ἀπὸ δὲ τὰς φρεγάτας σᾶς ἔρχεται ὀγλήγορα ἢ μία κατὰ τὸ παρόν, ἢ δὲ ἄλλη εὐθὺς ὁποῦ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα ἀναλάβουν ὁπωσοῦν τὴν ὑπόληψίν τους.

Ὁ Καρατζιώζης καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα ἔβλαψε καιρίως τὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους μὲ τὴν ἀντίπραξίν του καὶ μὲ τὰς χαμερπεῖς ἰντρίγας του, ὡς κατὰ πλάτος τὰ ἀνεφέραμεν εἰς τὸ πρὸς τὴν Σεβαστὴν Διοίκησιν γράμμα μας. Καὶ Μουσουλμάνος καθαυτοῦ, ἂν ἦτο, δὲν ἤθελε βλάβῃ τόσον τὰ πραγματὰ μας, μήτε ἤθελε δουλεύσῃ πιστώτερα τοὺς αὐθέντας του, Σουλτάνον καὶ Μεχμέτ Ἀλῆ.³

Εἶμαι βέβαιος ὅτι, ἂν τὸν ἐγνωρίζατε ὁποῖος εἶναι, ἠθέλατε κάμη κάθε τρόπον διὰ νὰ τὸν ἐμποδίσητε ἀπὸ τὸ νὰ ἔλθῃ ἐδῶ, καθὼς καὶ ὁ κύριος Μαυροκορδάτος, ὅστις καθὸ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ ἔδωσε τὰ γράμματα, ἂν τὸν ἐγνώριζε, δὲν ἤθελε τὸν ἀφήσῃ βέβαια νὰ ἔλθῃ ἐδῶ, νὰ θύσῃ καὶ ἀπωλέσῃ.

Σᾶς προσκυνῶ καὶ μένω

Δουλὸς καὶ Φίλος

Ἀνδρέας Λουριώτης

Σᾶς παρακαλῶ νὰ προσφέρητε τὰς προσκυνήσεις μου πρὸς τὴν ἀρχόντισσάν σας, καὶ τοὺς ἀσπασμούς μου πρὸς τὸν υἱόν σας ἐὰν ἦλθεν αὐτοῦ καθὼς καὶ πρὸς τοὺς φίλους.

Λαμβάνω τὸ θαρῆρος νὰ σᾶς συστήσω καὶ τὸν κομιστὴν τῆς παρούσης κύριον Ἰωάννην Πάνον, ὅστις φέρει τοὺς λογ[αριασμούς] τῶν δανείων καὶ ὡς ἄνθρωπον τίμιον.

B.

ΕΛΙΑ, Αρχείο Μπουντούρη, Φάκ. 1, «Εμπορικά-Ναυτιλιακά (1812-1840)»:

1.1 Κοινότητα Ύδρας Αποζημιώσεις, σ. 14,

Επιστολή Νικολάου Τζέπη (Ύδρα)

προς Βασίλειο Μπουντούρη, 2 Απριλίου 1828

Κύριε!

πρότινων ἡμερῶν ἔγινεν ἀπὸ μερικῶν τῶν προκρίτων ὁμιλία. οὔτινες μὲ ἐδιώρισαν νὰ καταστρώσω πόσοι λογαριασμοὶ τοῦ κοινοῦ μας εἶναι ἀθεώρητοι καὶ μᾶς χρεωστῆ τὸ ἔθνικὸν ταμεῖον. καὶ τὰς καταβολὰς ὅπου ἔγιναν ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως ἄχρι σήμερον, ἐπὶ σκοπῶ νὰ γένη ἐπιτροπὴ ἢ ὁποῖα νὰ θεωρησῆ ἐκάστου τὰ ἔξοδα τῆς ἐπιδιορθώσεως πλοίων ἔκαμεν, ὁμοίως καὶ ἐκάστου ἔκαμεν εἰς ἐκστρατείας ἐξ ἰδίων του, καὶ μὲ τοὺς ῥηθέντας λογαριασμοὺς νὰ παρουσιασθῶσιν ἐν τῇ ἐθνικῇ συνελεύσει.

Ἐγὼ δὲ κατὰ χρέος μου ὡς εἰς τὸ ἐσώκλειστον διαλαμβάνει ὀνομαστικῶς καὶ ποσότητος ἐκατάστρωσα τῶν πρώτων ἐπειδὴ καὶ ἀπ' ἀρχῆς οἱ κατάλογοι ἦτον εἰς χεῖρας μου, τῶν δὲ δευτέρων οἱ κατάλογοι πολυκαιρινοί, καὶ πολύτεροποι, καὶ ἀπὸ διαφοραῖς ἐπιτροπαῖς σύναξαις, δὲν ἐμπόρεσα ἕως τώρα νὰ καταστρώσω, ἀλλὰ τὰς ποσότητας ἐν καιρῶ δὲ καὶ αὐτῶν θέλω τὰ καταστρώσω ὀνομαστικῶς ἐν βίβλῳ ζῶης.

Ἐκ τῶν ὀνομαστικῶν ὑποκειμένων εἶναι δεδομένα καὶ εἰς τὴν ποσότητα τῶν ἐπιτροπῶν, ἀπὸ τὸν πρῶτον σταυρὸν ἕως εἰς τὸν ἔσχατον. Καὶ ὅσοι εἶναι ἔξω τῶν δύο σταυρῶν αὐτὰ ἕκαστος ἔχει καταβαλμένα καὶ ὄχι ἄλλα.

Σκοπὸς εἶναι νὰ συγκροτήσῃσιν συνέλευσιν νὰ γένη σκέψις ἵνα δοθῆ εἰς ἕκαστον κοινὸν ἐνφράγιστον ἀποδεικτικὸν ὅτι ἔχει νὰ λαμβάνῃ ἀπὸ τὸ κοινὸν εἰς γρόσια ἐκατάβαλεν ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν ἔτρεχεν τὸ τάληρον τάλ[ηρα] τόσα.

Ἔως τώρα οὐδεὶς ἔλαβεν ἐνφράγιστον κοινὸν ἀποδεικτικὸν διὰ τὴν αὐτὴν καταβολήν, ἐκτὸς ὅσοι τότε ἐλάβετε εἰ δυνατόν ὁ καθ' εἷς νὰ λάβῃ ἐκ τοῦ δανείου εἰς Ναύπλιον.

Μένω μὲ τὴν ἀνήκουσαν εὐπεΐθειαν

Ἦδρα τῇ 2. Ἀπριλ[ίου] 1828

Εὐπειθέστατος δοῦλος σας

Νικόλαος Τζέπη

» σὰς περικλιεῖω διὰ περιέργειαν καὶ τὰ ὅσα χρεωστῆ τὸ ἔθνικὸν ταμεῖον εἰς τὸ κοινὸν Ν. Ἦδρας.

τοὺς κυρίους Τζαμαδοὺς πατέρα καὶ υἱὸν ἀδελφοὺς Τουμπάζιδες προσκυνῶ.

SUMMARY

Despina Vlami

War and Business: the Boudouris brothers
and the economy of the revolution in Hydra in the 19th century

The way in which the Greek Ottoman subjects, merchants and shipowners, lived through the 1821 Greek Revolution has never been adequately investigated. We do not know, as it has never been studied in a systematic manner, the dramatic magnitude of the warfare impact upon their business activity as they were confronted with the disorganization of Ottoman economic life and came to blows with the very administrative, financial and economic system to which they belonged until then. The consequences of the prolonged market and economic crisis upon their business organization, strategy and profits remain to be examined: in particular, how did Greek businessmen, living and operating in various Ottoman commercial and maritime centers, manage to cope with this adverse historical conjuncture and how did they combine their profit-seeking activity with participation in the Greek-Ottoman fight and the undertaking of civic, political and administrative duties during the first years of the organization of an independent Greek state. The business and life choices made by the Boudouris brothers, Stamatis and Vasilius, wealthy and powerful merchants and shipowners from the island of Hydra, give us the opportunity to explore all the above questions. The Boudouris carried on their trade, mercantile and financial activities in the midst of the revolution and the war that followed, combining commercial and shipping enterprises with war campaigns and politics. Like many other families of Hydra, the Boudouris participated with their boats, crews and personal toil in the revolution and contributed financially to the struggle, while at the same time, they carried on their profit-oriented trade activity seeking to exploit every business opportunity arising through and during the warfare. Their tactics and the risks they took, described in the article above, were nevertheless not exceptional, but reminiscent of the strategies adopted by many Greek and foreign merchant entrepreneurs all around the world during this period, when found themselves involved in the turmoil of wars and revolutions.

Τὸ πολλαπλὸ δίλημμα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση

Ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους ἦταν διάχυτη στὸν ἑλληνικὸ κόσμο κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα.¹ Πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 εἶχαν προηγηθεῖ τὰ Ὀρλοφικά (1774), τὸ σχέδιο τοῦ Ρήγγα καθὼς καὶ ἡ ἐκτέλεσή του (1798), ἡ ἴδρυση τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας (1814), ἐνῶ σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο εἶχε σημειωθεῖ ἡ Ἀμερικανικὴ καὶ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ ἐπηρέασαν μὲ τὸν δικό τους τρόπο τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπίσης, στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο κέρδιζαν ἔδαφος φιλελεύθερες ἰδέες καὶ ἰδρύονταν μυστικὲς ἐταιρεῖες,² ἐνῶ πολὺ κοντὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἐκδηλώθηκε τὸ κίνημα τῶν καρμπονάρων στὴν Ἰταλία καὶ ἡ Σερβικὴ Ἐπανάσταση. Τέλος, θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Πασβάνογλου³ καθὼς καὶ ἡ προσπάθεια αὐτονομίης τοῦ Ἀλῆ πασᾶ.

Μέσα στὴν ἀνωτέρω περιρρέουσα κατάσταση, τὸ ζήτημα τῆς πολιτικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους ἀπασχόλησε τὴν ἑλληνικὴ διάνοηση ἀλλὰ καὶ τὴ διοίκηση τοῦ Πατριαρχείου, πολλῶ μᾶλλον καθὼς οἱ ραγιαῖδες ἀποκτοῦσαν βαθμηδὸν μεγαλύτερη αὐτοπεποίθηση, λόγω τῆς αὐξήσης ὄλων τῶν μεγεθῶν τοῦ Γένους, σὲ οἰκονομικὸ, κοινωνικὸ καὶ μορφωτικὸ ἐπίπεδο.⁴ Παρὰ ταῦτα, δὲν ὑπῆρχε συμφωνία σχετικὰ μὲ τὴν πορεία τοῦ Γένους, δηλαδὴ ἄν, πῶς καὶ πότε θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἀπελευθέρωση, καθὼς καὶ τί εἶδους κρά-

1. Γενικὰ γιὰ τὶς πολιτικὲς ἀπόψεις ἐλλήνων λογίων βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεο-ελληνικὸς Διαφωτισμὸς, Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες*, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα ²1999. Βλ. καὶ ὁ ἴδιος, *Τὸ ὄραμα τῆς ἐλευθερίας στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία: Ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκέψη στὴν πολιτικὴ πράξη*, ἐκδ. Καλλιγράφος, Ἀθήνα ²2022 [12001].

2. Πρβλ. Γλία Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία καὶ ο τεκτονισμός: μυστικὴ ἐπικοινωνία, αστική δημοσιότητα καὶ κοινωνικὲς ἰδέες», στὸν παρόντα τόμο.

3. Πρβλ. Γ. Κουτζακιώτης, «Ὁ Ρήγγας, ὁ Παζβάντογλου καὶ τὸ επαναστατικὸ ἐγχεῖρημα τοῦ 1797. Μερικὲς ἐπισημάνσεις», στὸν παρόντα τόμο.

4. Βλ. καὶ Πέτρος Πιζάνιας, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση 1821-1830*, Ἀθήνα 2021, σ. 19-24.

τος θα δημιουργηθεί (γεωγραφικά όρια, πληθυσμιακή σύνθεση, εθνικός ή πολυεθνικός χαρακτήρας, πολίτευμα, πολιτική ιδεολογία). Οί απόψεις που εκφράστηκαν ήταν ποικίλες και δισταμένες, ενώ η διαμάχη έντονη· τὸ διλήμμα ἦταν πολλαπλό. Στὴ βάση τοῦ διλήμματος αὐτοῦ ὑπῆρχε ἡ διαφορετική ὀπτική γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν Νεοελλήνων, πού πυροδότησε προεπαναστατικά ὀξεία διαμάχη στὸν Νέο Ἑλληνισμό.

Ἡ διαμάχη περὶ τῆς ταυτότητας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἀνάγεται ἤδη στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο, ἐντάθηκε ὅμως ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα καὶ ἕως τὴν ἔκρηξη τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, ὅταν, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς νεωτερικῆς σκέψης ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτικῶν ἀλλαγῶν στὴ Δύση μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, οἱ ἐκφραστὲς τοῦ παραδοσιακοῦ λόγου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, μὲ προεξάρχοντα τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, ἀναδιπλώθηκαν καὶ τήρησαν ἐχθρική στάση ἐναντι τῶν νεωτεριστικῶν ιδεῶν. Ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 18ου αἰώνα λόγιοι ὅπως ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ἐπέτυχαν τὴ σύζευξη παράδοσης καὶ νεωτερισμοῦ, αὐτοὶ παρέμειναν μοναδικὸ παράδειγμα καὶ πολὺ γρήγορα παραγκωνίστηκαν ἀπὸ τὸν κυρίαρχο λόγο, μὲ ἐκφραστὴ τὸ Πατριαρχεῖο. Στὴ συνέχεια, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα καὶ ἔξης, ἡ διαμάχη τῶν δύο ιδεολογικῶν πόλων (παραδοσιακοῦ καὶ νεωτεριστικοῦ) ὀδήγησε τὸν Νέο Ἑλληνισμό σὲ ρήξη, ὥστε μὲ τὴν ἔκρηξη τῆς Ἐπανάστασης νὰ μὴν ὑπάρχει κοινὸς ιδεολογικοπολιτικὸς στόχος καὶ σύμπνοια. Τὴν ιδεολογικὴ διαφοροποίηση συμπλήρωναν ὁ γεωγραφικὸς κατακερματισμὸς καθὼς καὶ ἡ διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ τὴ νεοελληνικὴ ταυτότητα. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ ἐκφράστηκε καὶ ἀπὸ τὰ πολιτικὰ φυλλάδια καὶ τὶς ἐκδόσεις πού κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὸ 1798 ἕως καὶ τὸ 1821.

Στὸ παρὸν θὰ ἐξεταστοῦν, ἐνδεικτικά, ἀπόψεις ὀρισμένων σημαντικῶν λογίων πού ἄσκησαν ἐπιρροὴ στὸν προεπαναστατικὸ Ἑλληνισμό, σὲ πολιτικό-ιδεολογικὸ ἐπίπεδο, σχετικὰ μὲ τὸ ἂν καὶ πῶς (καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ ποίων) θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἀπελευθέρωση, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ποιά θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὰ ὅρια καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ κράτους.

Τὸ ἑλληνικὸ χριστιανικὸ κράτος τοῦ Βούλγαρη

Ὁ πρῶτος πού προέβη σὲ ἀνάλυση τῆς κατάστασης τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ πρότεινε μὲ σοβαρὰ καὶ ρεαλιστικὰ ἐπιχειρήματα τὴν ἴδρυση ἐλεύθερου κράτους προεπαναστατικὰ ἦταν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης,⁵ μὲ τὸ

5. Γιὰ τὸν Βούλγαρη βλ. τοὺς πρόσφατους συλλογικοὺς τόμους: *Εὐγένιος Βούλγα-*

ἔργο του *Στοχασμοὶ εἰς τοὺς παρόντας κρισίμους Καιροὺς τοῦ Κράτους τοῦ Ὄθωμανικοῦ* (Ἀγία Πετρούπολη 1772).⁶ Ὁ Βούλγαρης, τονίζοντας τὴν ἐλπίδα τῶν Ἑλλήνων («Γραικῶν») «τῆς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ γένους ἀποκαταστάσεως»,⁷ πρότεινε μὲ ἐπιχειρήματα τῆς Realpolitik τὸν διαμελισμὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τὴ δημιουργία μικροῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους μέσω τῆς παραχώρησης σὲ αὐτὸ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῶν Ὄθωμανῶν.⁸ Ὁ διαμελισμὸς αὐτὸς θὰ ἐπέφερε ἰσορροπία δυνάμεων –ὁ Βούλγαρης χρησιμοποίησε τὸν ὄρο «ἀντιρροπία»– μεταξύ τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο (κατὰ τὸν Βούλγαρη) μπορεῖ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ νὰ τελοῦσε σὲ παρακμῇ, ἀλλὰ ἀνασυντασσόμενο θὰ ἀποτελεῦσε μόνιμη ἀπειλὴ γιὰ τὴν Εὐρώπη. Ὁ ἴδιος προειδοποιοῦσε τοὺς Εὐρωπαίους: «Δὲν θέλει εὐρίσκεται ὄχι, ἐν ἀσφαλείᾳ ποτὲ ἡ Εὐρώπη, ἐν ὄσῳ εἰς τὴν Εὐρώπην ὁ Ὄθωμανὸς βασιλεύει».⁹

ρης, ὁ *homo universalis* τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἐπιμ. Χαρ. Καρανάσιος, [KEMNE/Ακαδημία Ἀθηνῶν – Ι. Μ. Μ. Βατοπαιδίου], Ἀθήνα 2018· *Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ ὕπατος τῶν φιλοσόφων*, ἐπιμ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, [Ἀναγνωστικὴ Ἐταιρεία Κέρκυρας], Κέρκυρα 2018· *Ἡ πνευματικὴ κίνησις στὰ Ἰωάννινα τὸν 18ο αἰ. καὶ ἡ παρουσία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη. Πρακτικὰ Β' Πανηπειρωτικοῦ Συνεδρίου*, ἐπιμ. Κ. Θ. Πέτσιος, [EHM – IMIAX], Ἰωάννινα 2018.

6. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. Γ. Νικολάου, «Ἡ πραγματεία του Ευγενίου Βούλγαρη *Στοχασμοὶ εἰς τοὺς παρόντας κρισίμους Καιροὺς τοῦ Κράτους τοῦ Ὄθωμανικοῦ*: Ἱστορικὴ συγκυρία συγγραφῆς καὶ πολιτικὴ τῆς στόχευσης», *Ἡ πνευματικὴ κίνησις στὰ Ἰωάννινα τὸν 18ο αἰ. καὶ ἡ παρουσία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη*, σ. 167-183, ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ πολιτικὴ σχέσις τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», *Πρακτικὰ τοῦ Ε' Διεθνoῦς Πανιoνίου Συνεδρίου (Ἀργοστόλι-Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, ἐπιμ. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, τ. 4, Ἀργοστόλι 1991, σ. 601-614 [πρῶτη δημοσίευσις: *Τὰ Ἱστορικὰ 7/12-13* (Ἰούν.-Δεκ. 1990), 167-178]. Τὸ ἔργο μεταφράστηκε στὰ γαλλικὰ (1772-1780) καὶ στὰ ρωσικὰ (1780)· Β. Ν. Μακρίδης, «Ἡ γαλλικὴ μετάφρασις καὶ ἡ ἔκδοσις τῶν Στοχασμῶν τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 22 (1999), 263-270, καὶ ὁ ἴδιος, «Συμπληρωματικὰ περὶ τῶν Στοχασμῶν τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 23 (2001), 316-323. Σχετικὴ μὲ τοὺς Στοχασμοὺς εἶναι ἡ *Ἰκετηρία τοῦ γένους τῶν Γραικῶν πρὸς πᾶσαν τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην* (Ἀγία Πετρούπολη 1771-72), τὸ ὁποῖο παλαιότερα ἀποδιδόταν στὸν Βούλγαρη, ἀλλὰ ἀποδείχθηκε ὅτι συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Γκίικα· Νέστωρ Καμαριανός, «Ἐπτὰ σπάνια ἑλληνικὰ φυλλάδια δημοσιευμένα στὴν Πετρούπολη (1771-1772)», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 18 (1986), 5-7.

7. «... ἕνας ἀνάλογος διαμελισμὸς τῶν ἐν Εὐρώπῃ τοῦ Τούρκου Ἐπαρχιῶν, μὲ τὴν σύστασιν μιᾶς μετριάς μὲν, ἀπολύτου δὲ τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους Ἠγεμονίας, ἤθελε φυλάττει καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τὴν ἐπιζητούμενην τῆς Εὐρώπης Ἰσορροπία»· Βούλγαρης, *Στοχασμοί*, σ. 34.

8. Βούλγαρης, *Στοχασμοί*, σ. 37.

9. Βούλγαρης, *Στοχασμοί*, σ. 40.

Κατὰ τὸν Βούλγαρη, ἡ δημιουργία ἑλληνικοῦ κράτους θὰ ἦταν συμφέρουσα γιὰ τὴν Εὐρώπη, καθὼς τὸ κράτος αὐτὸ θὰ ἀποτελοῦσε γι' αὐτὴν ἀνάχωμα ἔναντι τοῦ ὀθωμανικοῦ κινδύνου. Προβληματική εἶναι ἡ φράση «μετρίας μὲν, ἀπολύτου δὲ τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους Ἡγεμονίας». Μία ἐρμηνεία θὰ παρέπεμπε στὰ περιορισμένα γεωγραφικὰ ὄρια, ἐνῶ μιὰ δευτερογενῆ θεωρῶ πιθανότερη– στὴν ἴδρυση ὄχι ἰσχυροῦ βασιλείου ἀλλὰ Ἡγεμονίας ὑπὸ κηδεμονία, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν Παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν, μὲ ἀπόλυτη ὅμως κυριαρχία τῶν Ἑλλήνων – τὸ «ἀπολύτου» μετριάζεται καὶ ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὸ «μετρίας». Ὁ Βούλγαρης, θεωρῶ, δὲν ἀνέφερε μὲ λεπτομέρειες ὅσα ὁ ἴδιος θὰ ἐπιθυμοῦσε, γιὰ νὰ μὴν θεωρηθεῖ ὅτι στόχος του ἦταν τὸ ὄφελος τῶν ὁμογενῶν του· ἔτσι, προέβαλε ὅσα θεωροῦσε ὅτι ἦταν πρὸς συμφέρον τῶν Δυτικοευρωπαίων.

Τὸ κράτος ποὺ ὀραματιζόταν ὁ Βούλγαρης, βάσει ρεαλιστικῆς ἀνάλυσης τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, ἦταν ἓνα ἑλληνικὸ κράτος ποὺ θὰ περιελάμβανε τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Αὐτὸ σημαίνει πιθανῶς ἓνα κράτος πολυεθνικὸ, ἐφόσον τὰ ὄρια τοῦ κράτους θὰ περιελάμβαναν τὶς περιοχὲς τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου ἕως τὸν Δούναβη (μὲ Βούλγαρους, Μολδοβλάχους, Ἀλβανοὺς καὶ κάποιους σλαβικοὺς πληθυσμούς), ὑπὸ ἑλληνικὴ διοίκηση. Ὁ Βούλγαρης δὲν ἀνέφερε ἄλλες ἐθνοτικὲς ομάδες πλὴν τῶν Ἑλλήνων. Κοινὸ στοιχεῖο θὰ ἦταν βέβαια καὶ ἡ ὀρθόδοξη πίστη. Ἐπίσης, ὁ Βούλγαρης δὲν ἀνέφερε τίποτε γιὰ τὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους, ἂν δηλαδὴ αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη ἢ ἂν ἡ Βασιλεύουσα θὰ παρέμενε ὑπὸ ὀθωμανικὴ κυριαρχία. Προφανῶς, ὁ Βούλγαρης δὲν θέλησε νὰ ἐμφανιστεῖ μὲ μαξιμαλιστικὲς ἀπαιτήσεις καὶ νὰ ἀδυνατίσει τὰ ἐπιχειρήματά του. Ἡ ἐκκίνησή του στοὺς Στοχασμοὺς ἦταν ἡ ψυχρὴ ματιὰ ἐνὸς Εὐρωπαίου καὶ ὄχι ἡ μεροληπτικὴ ἐνὸς ἑλληνα ραγιαῖ. Μὲ ἄλλα λόγια, μιὰ ἀναφορὰ στὴν Κωνσταντινούπολη πιθανότατα νὰ θεωροῦνταν ὀραματισμὸς γιὰ ἀνασύσταση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, γεγονός ποὺ κανεὶς δὲν ἤθελε στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε καὶ ἰδεοληπτικὸ ἀναχρονισμό. Ἐπίσης, ὁ Βούλγαρης ἐπικεντρώθηκε στὴν οὐσία –τὴ δημιουργία ἑλληνικοῦ κράτους–, χωρὶς νὰ βαρύνει τὸ κείμενό του μὲ λεπτομέρειες. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν ἀναφέρθηκε στὸ εἶδος τῆς διακυβέρνησης, ἀλλὰ θὰ εἶχε κατὰ νοῦ τὴν πεφωτισμένη δεσποτεία, κατὰ τὰ τότε ἰσχύοντα πολιτικὰ πρότυπα. Ὁ Βούλγαρης, λοιπόν, ἀπολύτως προσγειωμένος στὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, πρότεινε ἓνα κράτος στὴ Βαλκανικὴ Χερσόνησο ὑπὸ ἑλληνικὴ πολιτικὴ διοίκηση, ὥστε οἱ Ὀθωμανοὶ καὶ οἱ μουσουλμάνοι νὰ περιοριστοῦν στὴ Μ. Ἀσία καὶ ἡ Εὐρώπη νὰ παραμείνει χριστιανικὴ καὶ ἀσφαλῆς ἀπὸ

τοὺς πάντοτε ‘ἐπικίνδυνους’ μουσουλμάνους Τούρκους, καθὼς τὸ νεοπαγῆς χριστιανικὸ ἑλληνικὸ κράτος θὰ τὴν προστάτευε.

Ὁ Βούλγαρος ἐξέφρασε τὶς ἀνωτέρω ιδέες περὶ τὸ 1771-72, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου 1768-1774, καὶ προφανῶς ἡ πραγματεία του ἀπηχοῦσε τὴ ρωσικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ. Στὴ συνέχεια, ἡ Μ. Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας –σὲ συνεννόηση μὲ τοὺς Αὐστριακοὺς– προώθησε τὸ γνωστό «ἑλληνικὸ σχέδιο»,¹⁰ ποὺ προέβλεπε τὴ δημιουργία μιᾶς «Γραικικῆς Αὐτοκρατορίας» –μιᾶς Νεοβυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας–, ἡ ὁποία θὰ τελοῦσε στὴν πράξη ὑπὸ τὴν κηδεμονία τῆς Ρωσίας. Ὡς αὐτοκράτορα τοῦ κράτους αὐτοῦ ἡ τσαρίνα προόριζε τὸν ἐγγονό της Κωνσταντῖνο Πάβλοβιτς. Τὰ γεωγραφικὰ ὅρια τοῦ κράτους συνέπιπταν περίπου μὲ τὸ κράτος τοῦ Βούλγαρη: ἡ ἑλληνικὴ χερσόνησος ἕως τὸν Δούναβη, τὸ Αἰγαῖο καθὼς καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ οἱ Ὀθωμανοὶ θὰ περιορίζονταν στὴ Μ. Ἀσία. Ὁ Βούλγαρος συντάχθηκε μὲ τὸ σχέδιο καὶ μετέφρασε γιὰ τὸν Πάβλοβιτς ἀπὸ τὰ ρωσικὰ τὸ ἔργο *Εἰσήγησις περὶ τῆς ὀρθῆς ἀγωγῆς τῶν γαλινοτάτων πριγκήπων Ἀλεξάνδρου καὶ Κωνσταντίνου τῶν Παυλιδῶν* (1793),¹¹ καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ γαλλικὰ τὸ ἔργο *Πολιτικὰ ληφθέντα ἐξ αὐτῶν τῶν λογίων τῆς Θείας Γραφῆς*.¹² Μὲ τὸν θάνατο τῆς Μ. Αἰκατερίνης ὅμως τὸ 1796 θάφτηκε

10. Βλ. γιὰ τὸ σχέδιο αὐτὸ Ἄπ. Βακαλόπουλος, «Στροφή τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Ρώσους. Ἡ ἄνοδος τῆς ρωσικῆς δυνάμεως», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σ. 86-88· Η. Ragsdale, «Evaluating the Traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project», *The Slavonic and East European Review* 66/1 (1988), 91-117· E. McBurney, «Picturing the Greek Project: Catherine II's Iconography of conquest and culture», *Russian Literature* 75/1-4 (2014), 415-443· Νικολάου, «Ἡ πραγματεία του Εὐγενίου Βούλγαρη *Στοχασμοὶ εἰς τοὺς παρόντας κρισίμους Καιροὺς τοῦ Κράτους τοῦ Ὀθωμανικοῦ*», σ. 183.

11. D. Stiernon, «Eugène Boulgaris», C. G. Conticello – Vassa Conticello, *La théologie byzantine et sa tradition*, τ. II, Turnhout 2002, σ. 766, ἀρ. 57. Τὸ αὐτόγραφο κείμενο τοῦ Βούλγαρη σώζεται στὸν κώδ. EBE 1160 (φ. 75^r-128^r)· Χαρ. Καρανάσιος, «Τὰ αὐτόγραφα τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος», *Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ ὕπατος τῶν φιλοσόφων*, σ. 149-152.

12. Μετάφραση ἀπὸ τὸ ἔργο J.-B. Bossuet, *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture sainte à Monseigneur le Dauphin* (Παρίσι 1709)· βλ. Stiernon, «Eugène Boulgaris», σ. 757, ἀρ. 27. Ἡ ἀνέκδοτη μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Bossuet ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὸν Βούλγαρη τὸ 1763 καὶ προοριζόταν ἀρχικὰ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Μιχαήλ Ρακοβίτσα, ἡγεμόνα Μολδαβίας καὶ Βλαχίας περὶ τὸ μέσον τοῦ 18ου αἰώνα κατὰ περιόδους, ὅπως προκύπτει ἀπὸ κώδικα τῆς Μητροπόλεως Μολδαβίας (Ίάσιο). Ἀργότερα ὅμως στὴν Ἁγία Πετρούπολη ὁ Βούλγαρος ἄλλαξε τὴν ἀφιέρωση καὶ τὴν προσάρμοσε ἀναλόγως γιὰ τὸν πρίγκιπα Κωνσταντῖνο Πάβλοβιτς (αὐτόγραφος κώδ. 6 τοῦ Πανεπιστημίου Λεμονόσοφ Μόσχας)· βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ἡ μετοχέτευση τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας στὴ νεοελληνικὴ σκέψη μὲσω τῶν μεταφράσεων: Ἡ συμβολὴ τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», *Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ*

καὶ τὸ ἑλληνικὸ σχέδιο,¹³ ἐνῶ ὁ Βούλγαρος ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὸν δημόσιο βίο καὶ ἐμόνασε ἕως τὸν θάνατό του (1806) στὴ μονὴ Νιέφσκι στὴν Ἄγια Πετρούπολη.

Τὸ νεωτερικὸ δημοκρατικὸ κράτος τοῦ Ρήγα

Ἀντίθετα μὲ τὸν Βούλγαρο, ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς¹⁴ δὲν ἀπευθύνθηκε στοὺς Εὐρωπαίους, ἀλλὰ πρὸς ὅλους τοὺς ὑπὸ ὀθωμανικὴ κυριαρχία λαούς.¹⁵ Μάλιστα, στὸν *Θούριος* ὁ Ρήγας προέτρεπε σὲ κινητοποίηση ἀκόμη καὶ τοὺς πασάδες στὴ Γεωργία, τὴν Προύσα καὶ τὸ Χαλέπι, καθὼς καὶ τοὺς Αἰγυπτίους.¹⁶ Στὴ *Χάρτα* τοῦ ὁ Ρήγας ἀπεικόνισε στὴν πραγματικότητα σὲ ἀδρῆς γραμμὲς τὰ ὅρια τοῦ κράτους ποὺ ὀραματιζόταν, τὸ ὁποῖο θὰ περιελάμβανε τὶς περιοχὲς ἀπὸ τὸν Δούναβη μέχρι τὴν Κρήτη καὶ ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα ἕως καὶ τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας – καὶ βέβαια καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ γεωγραφικὸς αὐτὸς χῶρος συνέπιπτε grosso modo μὲ τὰ ὅρια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ὁ Ρήγας ὅμως δὲν ὀραματίστηκε τὴν ἀνασύσταση αὐτῆς τῆς παλιᾶς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς νέου πολυεθνικοῦ νεωτερικοῦ κράτους –ἐνιαίου καὶ ὄχι ὁμοσπονδιακοῦ–, στὸ ὁποῖο θὰ κυριαρχοῦσαν οἱ Ἕλληνες,¹⁷ τοὺς ὁποίους ὀνόμαζε καὶ Ρωμιούς,

homo universalis τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, σ. 306-309· Μπ. Φόνκιτς, «Αὐτόγραφα τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρου σε συλλογὲς τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Οὐκρανίας», *Εὐγένιος Βούλγαρος, ὁ homo universalis τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, σ. 121-122· Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἡ ἐπιστολιμαία ἐπικοινωνία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρο μὲ Φαναριώτες», *Ἡ πνευματικὴ κίνηση στὰ Ἰωάννινα τὸν 18ο αἰ. καὶ ἡ παρουσία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρο*, σ. 249-251, 291-296.

13. Τὸ μόνο ποὺ κατάφερε ὁ διάδοχός τῆς Παῦλος Α΄ ἦταν ἡ ἴδρυση τῆς ἐφήμερης ἀνεξάρτητης Ἐπτανήσου Πολιτείας (1800-1807) ὑπὸ ρωσο-οθωμανικὴ κηδεμονία.

14. Γιὰ τὸν Ρήγα βλ. ἐνδεικτικὰ Λ. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλῆς, 1757-1798*, Ἀθήνα 1996· Π. Μ. Κιτρομηλίδης *Ρήγας Βελεστινλῆς: θεωρία καὶ πράξη*, [Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων], Ἀθήνα 1998· Λουκάς Αἰεζλός, *Ρήγας Βελεστινλῆς. Σταθμοὶ καὶ ὅρια στὴν διαμόρφωση τῆς εθνικῆς καὶ κοινωνικῆς συνείδησης στὴν Ελλάδα*, Ἀθήνα 2003· Chr. M. Woodhouse, *Ρήγας Βελεστινλῆς. Ὁ πρωτομάρτυρας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης*, Ἀθήνα 2009.

15. «Βουλγάροι, κι' Ἀρβανῆτες, Ἀρμένιοι, καὶ Ῥωμιοί, ἢ Ἀράτιδες, καὶ ἄσπροι, μὲ μιὰ κοινὴ ὀρμή ... ἢ Ν' ἀνάψωμεν μιὰ φλόγα, σὲ ὅλην τὴν Τουρκία, ἢ Νὰ τρέξ' ἀπὸ τὴν Μπόσσα, καὶ ὡς τὴν Ἀραπιά»· Ρήγας, *Θούριος*, σ. 2, στ. 49-50 καὶ σ. 4, στ. 110-112 (ἀπὸ τὸ μοναδικὸ σωζόμενον ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τῆς Κέρκυρας τοῦ 1798 ἀπὸ τὸν Περραιβό, ποὺ ἀπόκειται στὸ Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ).

16. Ρήγας, *Θούριος*, σ. 4.

17. Ἡ *Νέα πολιτικὴ διοίκησις* τοῦ Ρήγα (Βιέννη 1797) ἀπευθυνόταν στοὺς κατοίκους τῆς Ρούμελης (δηλ. τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου), τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν νησιῶν καὶ τῆς

ἀλλὰ τοὺς θεωροῦσε ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὸ πολίτευμα τοῦ κράτους θὰ ἦταν δημοκρατικό, μὲ βασικὸ στοιχεῖο τὸν νόμο καὶ τὴν ἐξάλειψη κάθε τυραννίας. Τὸ κράτος θὰ ὀνομαζόταν «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία», ἐνῶ δὲν θὰ ὑπῆρχε διάκριση καταγωγῆς, θρησκείας καὶ γλώσσας.¹⁸ Ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ κράτους, Ἕλληνες, Βούλγαροι, Ἀλβανοί, Βλάχοι, Ἀρμένιοι ἀλλὰ καὶ Τοῦρκοι, ἐπίσης, χριστιανοί, μουσουλμάνοι καὶ Ἰουδαῖοι, θὰ ἀποκαλοῦνταν «Ἑλληνικὸς λαός».¹⁹

Ἡ ἀδυναμία τοῦ κράτους τοῦ Ρήγα ἦταν ἡ συμπερίληψη ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν σὲ ἓνα κράτος ποὺ θὰ ὀνομαζόταν «ἐλληνικό», παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἰσχὺς τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὴ ΝΑ Εὐρώπη ἦταν δεδομένη. Βέβαια, ἡ ἄμεση δημοκρατία τοῦ κράτους τοῦ Ρήγα καὶ ὅλα τὰ πολιτικά του κείμενα δὲν παρέπεμπαν σὲ ἓναν νεοελληνικὸ ἔθνικισμὸ ἀλλὰ στὸ ἀρχαιοελληνικὸ ἰδεῶδες μὲ τὴ διαμεσολάβηση νεότερων στοχαστῶν (Ρουσώ, Μοντεσκιέ), καθὼς καὶ στὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας.²⁰ Ἔτσι, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Π. Κιτρομηλίδης, ἡ ἐλληνικότητα τοῦ κράτους τοῦ Ρήγα συνίστατο στὴν ἐπικράτηση ἑνὸς ριζοσπαστικοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ σὲ μιὰ «δημοκρατία τῆς ἀρετῆς».²¹ Κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ὅμως καὶ κατὰ τὸ μεσολαβῆσαν διάστημα ἕως τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-13 ἀποδείχθηκε ὅτι οἱ βαλκανικοὶ λαοὶ δὲν συντάχθηκαν μὲ τὸ ὄραμα γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας ὅπως τὴν ὄραματίστηκε ὁ Ρήγας, ἀλλὰ ἐπέλεξαν τὴν ἴδρυση ἔθνικοῦ κράτους – πρῶτοι οἱ Ἕλληνες καὶ τελευταῖοι οἱ Τοῦρκοι.

Τὸ κράτος τοῦ Ρήγα ἦταν σαφῶς μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ «ἐλληνικοῦ σχεδίου», καθὼς συμπεριελάμβανε καὶ τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐνῶ ὁ Βούλγαρος ἀναφερόταν ἄμεσα στὴν ὀρθόδοξη πίστη ὡς συνδετικὸ κρίκο τοῦ κράτους, ὁ Ρήγας ἔθετε τὴ θρησκευτικότητα σὲ δεύτε-

Βλαχομπογδανίας (Μολδοβλαχίας). Γιὰ τὸ ἔργο, ποὺ περιελάμβανε ὡς γνωστὸν καὶ τὴν Ἐπαναστατικὴν Προκήρυξιν, τὰ Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου (35 ἄρθρα), τὸ Σύνταγμα (124 ἄρθρα) καὶ τὸν Θούριο, βλ. Ρήγας Βελεστινλής, Ἄπαντα τὰ σωζόμενα, τ. 5, εἰσ.-ἐπιμ.-σχόλια Π. Κιτρομηλίδης [Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων], Ἀθήνα 2000.

18. Ρήγας, Σύνταγμα, ἄρθρο 1, 2.

19. Ρήγας, Σύνταγμα, ἄρθρο 7.

20. Κ. Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Ρήγα», *Υπέριαι*, τ. 3 [Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Φεραί-Βελεστινίου-Ρήγας], Ἀθήνα 2002, σ. 935-936. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε καὶ τὶς ἀποτυπώσεις ἀρχαιοελληνικῶν συμβόλων στὴ Χάρτα καθὼς καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Ρήγα στὸν *Νέο Ἀνάχαρσι*.

21. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής. Ὁ οραματιστὴς τῆς “Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας”*, [Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη. Οἱ ἱδρυτὲς τῆς νεότερης Ελλάδος], Ἀθήνα 2009, σ. 75· βλ. καὶ Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής: θεωρία καὶ πράξις*, σ. 84-95.

ρη μοίρα. Παρόλο που ο ίδιος αναγνώριζε τη σημασία του ὀρθόδοξου χριστιανισμού, βίαζε το κράτος του στις δημοκρατικές ιδέες, τὸν Νόμο καὶ τὸ Δίκαιο, τὰ ὅποια ἐμπέονταν ἀπὸ τὰ συντάγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ τὴν κλασικὴ ἀρχαιοελληνικὴ σκέψη. Ἡ ὀρθόδοξη πίστη ἐμφανιζόταν περισσότερο ὡς μέσον παρακίνησης πρὸς ἐξέγερση,²² ἐνῶ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε κάποια ἐπιρροὴ στὸ κοσμικὸ κράτος τοῦ Ρήγα. Παρὰ ταῦτα, τὰ στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς παράδοσης ἦταν παρόντα στὴ νοοτροπία τῶν ἐθνοτήτων τοῦ πολυεθνικοῦ κράτους, καθὼς οἱ κάτοικοι εἶχαν τὴν ἀνάμνηση τοῦ χριστιανικοῦ Βασιλείου καὶ ἀκολουθοῦσαν τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ παράδοση. Σὲ σχέση μὲ τὸν Βούλγαρη, πού σκεφτόταν ἀπολύτως ρεαλιστικὰ ἀλλὰ χωρὶς ἀναλυτικὸ σχέδιο καὶ προέβαλλε μόνον τὴν ἀνάγκη ἴδρυσης ἑλληνικοῦ χριστιανικοῦ κράτους, ὁ Ρήγας ἐμφανιζόταν ὑπερβολικὰ φιλόδοξος, ἀλλὰ παρουσίαζε συγκεκριμένο σχέδιο ἐπανάστασης, χαρακτῆρα καὶ ὀργάνωσης τοῦ κράτους.

Ἡ ριζοσπαστικὴ Ἑλληνικὴ Νομαρχία

Ἡ ἀπήχηση τοῦ Ρήγα δὲν ὑπῆρξε προεπαναστατικὰ καθολικὴ, λόγω τῶν ιδεολογικῶν διαφορῶν πού ἐπικρατοῦσαν στὸν Νέο Ἑλληνισμό.²³ Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα κυκλοφόρησαν δύο κείμενα ἀντιθετικὰ ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιες ὁμοιότητες μεταξύ τους, τὰ ὅποια εἶχαν ἀναφορὰ στὸν Ρήγα: Ἡ *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* τοῦ Ἀωνύμου τοῦ Ἑλληνοσ (τυπωμένη τὸ 1806 πιθανότατα στὸ Λιβόρνο),²⁴ ἡ ὅποια ἦταν ἀφιερωμένη στὸν Ρήγα καὶ ἐπηρεασμένη ἀπὸ αὐτόν –συνέχιζε τρόπον τινὰ τὸ ὄραμα τοῦ Ρήγα–, καθὼς καὶ τὸ ἔργο *Ρήγας ἢ Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων* τοῦ ἱατροφιλοσόφου Μιχαὴλ Περδικάρη (1811), τὸ ὅποιο καταδίκαιζε τὸν Ρήγα.

Ὁ συγγραφέας τῆς *Νομαρχίας* εἶναι Ἀώνυμος, ἐνῶ ἔχουν προταθεῖ διάφορες προσωπικότητες.²⁵ Τὸ κείμενο τῆς *Νομαρχίας* –μὲ ἀνορθογραφί-

22. Βλ. Ρήγας, *Ἕγνος πατριωτικὸς* (ἀπὸ τὸ μοναδικὸ σωζόμενο ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τῆς Κέρκυρας τοῦ 1798 ἀπὸ τὸν Περραιβό, πού ἀπόκειται στὸ ΚΕΜΝΕ): «Ὅποιος λοιπὸν εἶναι καλός, | καὶ ὀρθόδοξος χριστιανός, | μὲ τ' ἄρματα στὸ χέρι | ἄς δράμῃ σὰν ξεφτέρι, τὸ Γένος του νὰ σώσῃ | ... Σταυρός, ἡ πίστις καὶ καρδιά, | δουφέκια καὶ καλὰ σπαθιά, | γαρμερίζουν Τυραννίαν, | Τιμοῦν Ἑλευθερίαν, | ὅτ' ἔδωκεν ὁ Πλάστης ...».

23. Πρὸβλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, σ. 428 κ.έ.

24. Βλ. καὶ τὴν ἔκδοση Γ. Βαλέτα (1949) καὶ τὴν ἔκδοση Ν. Β. Τωμαδάκη (1948).

25. Ὅπως οἱ Σπυρίδων Σπάχος, Ι. Κωλέτης, Γεώργιος Καλαράς, Χριστόφορος Περραιβός, Κοραΐς, Ψαλίδας, Ἀναστάσιος Σπάχος, Ι. Καποδίστριας κ.ἄ.: βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. Βέης, «Ἐρευνες καὶ στοχασμοὶ γύρω ἀπὸ τὴν “Ἑλληνικὴ Νομαρχία” καὶ τὸν συγγραφέα της», *Ἀωνύμου τοῦ Ἑλληνοσ, Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἤτοι Λόγος περὶ ἐλευθερίας*, Φι-

ες— ἐπιδέχεται ποικίλες προσεγγίσεις. Γενικῶς θεωρεῖται ριζοσπαστικὸ καὶ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὶς ιδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, μὲ ἐμφανῆ τὴν ἀντίθεση πρὸς τὰ δυτικοευρωπαϊκὰ ἦθη, ἐνῶ ἐνέπνευσε τοὺς ἰδρυτὲς τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας.²⁶ Ἐξ ἀντιθέτου, θεωρεῖται ὅτι «δεν εἶναι ἓνα ανατρεπτικὸ κείμενο, σε καμία περίπτωση επαναστατικὸ», εἶναι «ἀκρῶς συντηρητικὸ καὶ ἀντίθετο πρὸς τὰ κοινωνικὰ αἰτήματα τῆς εποχῆς του» καὶ δὲν ἀσπάζεται τὸ πρόγραμμα τοῦ Ρήγγα οὔτε καὶ τὰ κηρύγματα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἐνῶ ἐνδιαφέρεται γιὰ ἀόριστες οὐτοπικὲς ιδέες καὶ ὄχι γιὰ τὸν ὕλικὸ βίο.²⁷

Τὸ κείμενο τῆς *Νομαρχίας* εἶναι καταγγελλτικὸ τοῦ Πατριαρχείου, τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν (ὄχι ὅμως τῆς χριστιανικῆς πίστεως), τῶν Φαναριωτῶν («βρωμοάρχοντες τῆς Κωνσταντινούπολης»), τῶν προεστώτων («προδότες»), τῶν πλουσίων εὐεργετῶν, τῶν Ὀθωμανῶν καὶ γενικῶς τῶν τυράνων, καὶ καλεῖ τοὺς «Ἕλληνες» σέ «ἐπανόρθωσιν» τῆς Ἑλλάδος μὲ τὶς δικῆς τοὺς δυνάμεις.²⁸ Προβάλλει βέβαια τὴν ἀξία τῆς παιδείας, ἐνῶ ἀξιοσημείωτη ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι ἡ προτροπὴ του πρὸς τὸν κληρο: ὁ Ἄνωνυμος καλεῖ τοὺς κληρικούς (Πατριάρχη, ἐπισκόπους, ἱερεῖς) νὰ διορθώσουν «με-

λολογικὴ ἀπομνημείωση, κείμενο-σχόλια-εἰσαγωγή Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1982 [1949], σ. 33*-39*. Μαρία Μαντουβάλου, «Ὁ συγγραφέας τῆς “Ἑλληνικῆς Νομαρχίας”», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 53, Ἀθήνα 1978, σ. 248-253· Χρ. Γ. Πατρινέλης, «Ὁ Γεώργιος Καλαράς καὶ ἡ “Ἑλληνικὴ Νομαρχία”», *Ὁ Εραμιστής* 21 (1997), 201-215· Κ. Λάππας, «Ὁ Ἀναστάσιος Σπάχος καὶ ἡ “Ἑλληνικὴ Νομαρχία”»: ξαναπιάνοντας τὸ νῆμα ἀπ’ τὴν ἀρχή», *Περίληψη διάλεξης στὴν Εταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ «Μνήμων»*, 28.2.2018· Π. Γ. Πασπαλιάρης, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία ... Ὁ μεγάλος Ἀνορθόγραφος, Μια προσπάθεια ταύτισης*, β’ ἐκδοση διορθωμένη, Ἀθήνα 2021 (δέχεται ὡς συγγραφέα τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια)· ὁ ἴδιος, «Τὸ ἰταλικὸ πρότυπο πάνω στο ὁποῖο γράφτηκε ἡ “Ἑλληνικὴ Νομαρχία” καὶ ὁ “Ἀνόнимος”», *Νέα Εστία* 186/1889 (Δεκέμβριος 2021), 1084-1100.

26. Πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, σ. 366.

27. Β. Κρεμμυδάς, «Ἄνωνυμος τοῦ Ἑλλήνος *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*: μιὰ ἀπόπειρα ἐρμηνείας», *Μνήμων* 35 (2016), 315-322, 320. Πρβλ. καὶ Σπ. Ἀσδραχάς, «Για τὴν “Ἑλληνικὴ Νομαρχία”», *Τα Ἱστορικά* 24/46 (Ἰούν. 2007), 5-14.

28. Ἄνωνιμου τοῦ Ἑλλήνος, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἦτοι Λόγος περὶ Ἐλευθερίας*, Ἰταλία 1806, σ. 219-220 (παραπομπὴ στὸ πρωτότυπο): «... προσμένετε νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἐλευθερίαν κἀνέναν ἀπὸ τοὺς ἀλλογενεῖς δυνάστας; ὦ Θεὲ μου! ἔως πότε ὦ Ἕλληνες νὰ πλανώμεθα τόσον ἀστοχάστως; ... ποῖος ἀγνοεῖ ὅτι ὁ κύριος στοχασμὸς τῶν ἀλλογενῶν Δυνάστων εἶναι εἰς τὸ νὰ προσπαθήσουν νὰ κάμουν τὸ ἴδιόν των ὄφελος, μὲ τὴν ζημίαν τῶν ἄλλων. καὶ ποῖος στοχαστικὸς ἄνθρωπος ἤμπορεῖ νὰ πιστεύσῃ, ὅτι ὅποιος ἀπὸ τοὺς ἀλλογενεῖς Δυνάστας ἤθελε κατατροπώσῃ τὸν Ὀθωμανόν, ἤθελε μᾶς ἀφήσῃ ἐλευθερούς;» *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 251-252: «... ἀλοίμονον λοιπὸν εἰς τὸ γένος μας ἂν κυριευθῇ ἀπὸ ἕτερογενῆ Βασίλειον, τότε οἱ Ἕλληνες δὲν θέλουν μείνει πλέον Ἕλληνες, ἀλλὰ κατ’ ὀλίγον ὀλίγον, θέλουν φθαρεῖ τὰ ἦθη των, καὶ θέλομεν μείνει πάλιν δοῦλοι.»

ρικός συνηθείας τῆς θρησκείας»,²⁹ νὰ συνδράμουν στὴν παιδεία τοῦ Γένους καὶ νὰ κάνουν τὴν ἀρχὴ πρὸς ἀπελευθέρωση («Ἡ Ἑλλὰς ζητεῖ ἀπὸ τὸ ἱερατεῖον τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθερίας»).³⁰ Γιὰ τὸ θεῖον χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις «θεός» ἀλλὰ καὶ δις ἡ λέξις «Ἰπέρτατον Ὄν», γεγονόςς ὅμως ποὺ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα δὲν παραπέμπει σὲ δεϊστικὲς ἀπόψεις· ὅπωςδήποτε ὁ συγγραφέας ἀσπάζεται τὸ ὀρθόδοξο δόγμα.

Ἡ ἀποψὴ τοῦ γιὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ –ἀναπαραγωγὴ δυτικοευρωπαϊκοῦ ἱστοριογραφικοῦ τύπου καὶ κοινὸς τύπος γενικὰ τῶν ἐλλήνων λογίων τοῦ Διαφωτισμοῦ– εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες ὑποτάχθηκαν πρῶτα στὸν Φίλιππο Β΄ τῆς Μακεδονίας, στὴ συνέχεια στοὺς Ρωμαίους, ἐνῶ οἱ χριστιανοὶ αὐτοκράτορες ἕως τὸ 1453 τὸ μόνον ποὺ κατάφεραν ἦταν «νὰ φιλονικῶσι καὶ νὰ κτίζωσι ἐκκλησίας». Ἔτσι, μειώθηκε ἡ ἐλευθερία τῶν πολιτῶν, ἐνῶ ἡ τυραννία τῶν μοναρχῶν, οἱ εὐγενεῖς καὶ τὸ ἱερατεῖο «κατέφθειραν τοὺς Ἕλληνας καὶ κατερῆμωσαν τὴν Ἑλλάδα». Μάλιστα, τὸ ἱερατεῖο διακρινόταν γιὰ τὴν δεισδαίμονία καὶ ματαιοδοξία του, ἀπέσπασε καὶ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ προσπάθησε «νὰ τυφλώσῃ τὸν λαὸν μὲ τὴν ἀμάθειαν». Τελικῶς βέβαια, ὁ Ἑλληνισμὸς ὑποτάχθηκε «εἰς τὴν τυραννικὴν ράβδον τοῦ Μωάμεθ» καὶ ἡ Ἑλλάδα «ἐγέμισεν ἀπὸ βαρβάρους ἀλλοτρίου ὀρίζοντος». ³¹

Ἡ ἀποψη, λοιπόν, τοῦ Ἄωνοῦμου γιὰ τὸ κράτος εἶναι ἐθνοκεντρικὴ, ἐνῶ ὁ ἴδιος υἱοθετεῖ τὴ θέση περὶ καταγωγῆς τῶν Νεοελλήνων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους προγόνους, ἡ ὁποία ἐπικράτησε πλήρως κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.³² Ἡ βασικὴ θέση τοῦ Ἄωνοῦμου εἶναι τὸ τρίπτυχο ἐλευθερία, νόμος, εὐδαιμονία. Ἡ εὐδαιμονία βασιζέται στὴν ἐλευθερία, τὴ

29. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 190, πρβλ. καὶ σ. 189-196.

30. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 195.

31. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 105-108.

32. Πρβλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «*Εμεῖς οἱ Ἕλληνες ἀφοῦ ἐχάσαμε τὸ βασίλειο, ἐχάσαμεν ὅλα*. Πῶς αυτοπροσδιορίζονταν οἱ ὑπὸ ξένη κυριαρχία Ἕλληνες: ἡ μαρτυρία τῶν πηγῶν» *Ἕλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοὶ προσδιορισμοὶ καὶ ταυτότητες*, επιμ. Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering κ.ά., εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 247-265, ἡ ὁποία ἀποδεικνύει βάσει τῶν πηγῶν ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου Ἕλληνες ἦταν γενικευμένη πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασι, ἐνῶ οἱ ὄροι Ἕλλην, Γραικός, Ρωμηός ἦταν ταυτόσημοι. Ἐπίσης, κατὰ τὴν ἴδια, οἱ Ἕλληνες μετὰ τὴν Ἄλωσι εἶχαν πλήρη συνείδησι τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς συνέχειας τοῦ Γένους, ἐνῶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐθνικὴ συνειδητοποίηση ἔχει παλιὰς ρίζες καὶ προηγήθηκε τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Πρβλ. καὶ Ι. Κ. Χασιώτης, «*Αναζητώντας εσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν ἐθνικὸ προσδιορισμὸ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν πρῶτη Τουρκοκρατία*», *Ἕλλην, Ρωμηός, Γραικός*, σ. 299-316· Ι. Ζελεπός, «*Μετεμορφώθη γὰρ καὶ ἔγινεν ὁ Ἑλληνισμὸς Χριστιανισμὸς*». Ἕλληνες, Ἑλληνικὸν γένος καὶ Ἑλληνισμὸς στὸν θρησκευτικὸ λόγον κατὰ τὴν παραμονὴς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης (τέλη 18ου αἰ. ἕως 1821)», *Ἕλλην, Ρωμηός, Γραικός*, σ. 345-359.

χρηστὴ διοίκηση καὶ τὸν νόμο,³³ βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς πλειοψηφίας, ἐνῶ ἡ νομαρχία ταυτίζεται στὴν πράξη μὲ τὴν ἐλευθερία.³⁴ Ὡς πρὸς τὸ πολίτευμα μιᾶς νομαρχικῆς διοίκησης, ὁ Ἀνώνυμος ἀποδέχεται τόσο τὴ δημοκρατία ὅσο καὶ τὴν ἀριστοκρατία.³⁵ Περαιτέρω, ὁ συγγραφέας παραδέχεται ὅτι ἡ νομαρχία δὲν ἐξαλείφει τὴ φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ «ἀνομοιότητα» μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση, τὴν ἀνατροφὴ καὶ τὴν τύχη τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἀπλῶς μετριάζει τὶς μεγάλες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς διαφορὲς, χωρὶς νὰ ἐξισώνει τοὺς ἀνθρώπους, δυνατοὺς καὶ ἀδύνατους, πλουσίους καὶ φτωχοὺς.³⁶ Παρὰ ταῦτα, ὡς πρὸς τὸν νόμο ὅλοι εἶναι «ὅμοιοι» (προφανῶς ἐννοεῖ ἴσοι).³⁷ Γιὰ ὀργανωμένο σχέδιο ἐπανάστασης, τὰ ὄρια, τὴν ἰδεολογία καὶ τὴ θεσμικὴ ὀργάνωση τοῦ κράτους, δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἀναφορά. Θεωρῶ ὅτι ὑπάρχει σκοπιμότητα γιὰ τὶς ἀνωτέρω θέσεις, ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως παρακάτω.

Ἡ Νομαρχία περιέχει ἓνα ἀρχικὸ θεωρητικὸ (κοινωνιολογικὸ, πολιτικὸ) μέρος, ἓνα καταγγελτικὸ, ἀλλὰ στὸ τέλος καὶ ἓνα προτρεπτικὸ. Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ λεπτομέρεια, ποὺ δὲν ἔχει προσεχθεῖ ἀρκούντως: Ὁ Ἀνώνυμος καλεῖ τοὺς Ἕλληνες σὲ ἄμεση ἀπελευθέρωση καὶ ἐλπίζει αὐτὸ νὰ γίνῃ «ταχέως».³⁸ Ὡς πρὸς τὸν τρόπο πραγματοποίησης τῆς ἀπελευθέρωσης ἀναλύσεται ἀπλῶς σὲ θεωρητικὲς προσεγγίσεις, χωρὶς νὰ ὑποδεικνύει ἓνα συγκεκριμένο σχέδιο στρατιωτικῆς δράσης. Εἴτε, λοιπόν, πρόκειται γιὰ ἀπλὴ πατριωτικὴ ἔξαρση καὶ ἔκρηξη χωρὶς ἀντίκρουσμα, εἴτε ὁ Ἀνώνυμος γνωρίζει ὅτι ὑπάρχει ρεαλιστικὸ σχέδιο γιὰ ἄμεση ἐκτέλεση ἢ ἔστω μιὰ πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐπανάσταση. Ἄν πρόκειται

33. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 13: «Νομαρχίαν ... πρόξενος τῆς ἀρετῆς, τῆς ὁμοιότητος, καὶ τῆς ἐλευθερίας».

34. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 15: «ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ ὑπακοὴ εἰς τοὺς νόμους, καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ, ἄλλο δὲν εἶναι ἡ ἐλευθερία παρὰ ἡ αὐτὴ νομαρχία».

35. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 14: «Ἡ νομαρχία, ἀδελφοί μου, εὐρίσκεται τόσον εἰς τὴν δημοκρατίαν, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἀριστοκρατίαν ... Ἐπειδὴ ὅμως καὶ εἰς τὰς δύο αὐτὰς διοικήσεις σώζεται ἡ Ἐλευθερία, ἀδιάφορος εἶναι ἡ ἐκλογή ... κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ, καὶ κατὰ τὸ κλίμα, ποτὲ μὲν προτιμᾶται ἡ μία, ποτὲ δὲ ἡ ἄλλη».

36. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 18-19: «... ἡ νομαρχία, χωρὶς νὰ θελήσῃ ματαίως νὰ κάμῃ ὅλους δυνατοὺς, ὅλους πεπαιδευμένους, ὅλους πλουσίους, ἢ τοῦναντίον, ἐμετρίασε μόνον μὲ τοὺς νόμους τὴν φυσικὴν ἀνομοιότητα, καὶ τόσον καλῶς ἐξίσωσε τὰς λοιπὰς, ὥστε ὅπου ἔκαμε νὰ χαίρωνται οἱ ἄνθρωποι μίαν ἐντελῆ ὁμοιότητα, ἀργαλὰ καὶ κατὰ φύσιν ἀνόμοιοι».

37. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 20: «.. εἰς τὴν νομαρχίαν χαίρωνται οἱ ἄνθρωποι μίαν ἀπόλυτον Πολιτικὴν ὁμοιότητα».

38. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 254, 256: «ἤγκηκεν ἡ ὥρα, ὦ Ἕλληνας τῆς Ἐλευθερόσεως τῆς Πατριδὸς μας!»· «νὰ ἀξιοθῶμεν ταχέως νὰ δοξάσωμεν τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος».

για ένα ρομαντικό πατριωτικό ξέσπασμα, τότε δὲν θὰ εἶχε ἄμεσο ἐνδιαφέρον για τὸν ἀναγνώστη, ἀλλὰ θὰ ἐπρόκειτο για ἀφελὲς εὐχολόγιο. Ἐν ὅμως τὸ κείμενο συνδεθεῖ μὲ τὰ γνωστὰ πολεμικὰ γεγονότα τῆς Λευκάδας τὸ 1807³⁹ καὶ ὅσα προηγήθηκαν, τότε ἡ *Νομαρχία* ἀποκτᾶ ἄμεσους ἀκροατὲς για ἐπικείμενη δράση.⁴⁰

Κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ μόνη σοβαρὴ πολεμικὴ ἐστία ἐντοπίζεται στὴν περιοχὴ Ἑπτανήσων καὶ Ἡπείρου. Ὁ Ἀνώνυμος θεωρῶ ὅτι ἀπευθύνεται ἀκριβῶς στοὺς πληθυσμοὺς τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ἀπλὸ λαὸ ἀλλὰ καὶ τὴν ἀριστοκρατία, καθὼς καὶ στοὺς Σουλιῶτες. Ἐπίσης, κατακρίνει μὲν τὴ συμπεριφορὰ τοῦ κλήρου, ἀλλὰ τοὺς καλεῖ σὲ συμπαράταξη. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ προβεῖ σὲ κήρυγμα δημοκρατίας, ἀλλὰ ἐπιδιώκει τὴ σύμπραξη ὄλων, καὶ τῶν ἀριστοκρατῶν. Ἐν ἰσχύει αὐτό, ὅτι δηλαδὴ στόχευε στὴ συμμετοχὴ ὄλων σὲ ἐπικείμενη στρατιωτικὴ δράση, τότε βέβαια δὲν θὰ παρέθετε μὲ λεπτομέρειες κάποιο σχέδιο δράσης, πολλῶ μᾶλλον ὅταν ὅλοι θὰ πρέπει νὰ γινώριζαν τὸ «μυστικόν», τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ διαφυλάξουν ἀπὸ τοὺς προδότες, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται ἐπιρρεπεῖς στὴ φιλαργυρία.⁴¹ Τὸ «μυστικόν» ἀποτελεῖ σημαντικὴ ἔνδειξη για τὴν ἀμεσότητα τῆς ἐπαναστατικῆς κίνησης.

39. Περὶ τὰ μέσα ἢ τὰ τέλη τοῦ 1806 –ἤδη εἶχε ξεσπάσει ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1806-1812– πραγματοποιήθηκε στὴν Κέρκυρα σύσκεψη τῶν κλεφταρματολῶν Πελοποννήσου, Σπερεᾶς καὶ Ἡπείρου πρὸς ἀντιμετώπιση τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1807 ἐστάλη ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας στὴ Λευκάδα, για νὰ ὀργανώσει τὴν ἄμυνα τοῦ νησιοῦ, συνεπικουρούμενος ἀπὸ Σουλιῶτες καὶ πολλοὺς ὄπλαρχηγούς. Μάλιστα, στὶς 30 Ἰουνίου 1807 ὁ Καποδίστριας εἶχε συνάντηση μὲ ὄπλαρχηγούς στὸ Μαγεμένο Λευκάδας, στοὺς ὁποίους παρέθεσε καὶ γεῦμα. Οἱ ἐπαναστατικὲς προετοιμασίες ἔληξαν ἄδοξα μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Τιλσίτ (7 Ἰουλίου 1807), βάσει τῆς ὁποίας τὰ Ἑπτάνησα παραχωρήθηκαν στοὺς Γάλλους. Για τὰ γεγονότα βλ. *Ἀρχεῖον Ἰωάννου Καποδίστρια*, τ. Β', Κέρκυρα 1978, σ. 163 κ.έ.· Ν. Κ. Κασομούλης, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833*, ἐπιμ. Γιάν. Βλαχογιάννης, τ. 1, Ἀθήνα 1939, σ. 60 κ.έ.· Γερ. Ε. Μαυρογιάννης, *Ἱστορία τῶν Ἰονίων νήσων ἀρχομένη τῷ 1797 καὶ λήγουσα τῷ 1815*, τ. Β', Ἀθήνα 1889, σ. 161 κ.έ.· Γ. Α. Σιορόκας, «Ἀλῆ πασᾶς καὶ αυτοκρατορικοὶ Γάλλοι τῆς Ἑπτάνησου (Νέα στοιχεῖα ἀπὸ το ἀνέκδοτο ἀρχεῖο του C. Berthier)», *Δωδώνη* 3 (1974), 275-335, ἰδίως 289-291· Ν. Μοσχονάς, «Ἡ Ἑπτάνησος Πολιτεία (1800-1807)», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σ. 393-399· Ἐλένη Ε. Κούγκου, *Ἱστορία τῶν Ἑπτανήσων ἀπὸ τὸ 1797 μέχρι τὴν Ἀγγλοκρατία*, Ἀθήνα 1985, σ. 155 κ.έ.· Δ. Α. Κουνιάκης, «Ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ συγκέντρωση τῶν ἀρματολῶν στοῦ Μεγεμένου –στὴ Λευκάδα– τὸν Ἰούλιο τοῦ 1807», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν* 1 (1971), 20-34.

40. Ὅρθα διακρίνει τὴν ἀμεσότητα τοῦ κειμένου ὁ Πασπαλιάρης, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 82-89.

41. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 250: «ἡ φρόνησίς σας θέλει σᾶς διδάξει, πῶς νὰ φυλάξη-

Πέραν ὅλων τῶν προσεγγίσεων ποὺ φωτογράφισαν μὲ μικρὴ ἢ μεγαλύτερη ἐπιτυχία τὸν Ἄνωνυμο, τὸ κείμενο, θεωρῶ, διαβάστηκε ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς μᾶλλον θεωρητικὰ καὶ ὄχι σὲ σύνδεση μὲ γεγονότα. Προσεγγίστηκε δηλαδὴ μὲ στόχο τὴ σκιαγράφηση καὶ ἐξακρίβωση τοῦ συγγραφέα βάσει τῶν ἀπόψεών του καὶ ὄχι βάσει τῆς ἄμεσης χρήσης τοῦ κειμένου γιὰ κάποια πολεμικὴ δράση. Ἀκριβῶς ὅμως λόγῳ τῆς ἀμεσότητος, τὸ κείμενο εἶναι γραμμένον μὲ σκοπιμότητα, ὥστε οἱ πραγματικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἄνωνυμου ἐμφανίζονται μετριασμένες. Ἄν συνδυαστεῖ δηλαδὴ μὲ ἄμεση ἐνοπλὴ δράση, τότε ἐξηγούνται κάποιες ἀντιφάσεις καὶ κενά, καθὼς ὁ συγγραφέας ἤθελε νὰ συνενώσει τοὺς Ἕλληνας τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς περιοχῆς του, χωρὶς νὰ διχάσει μὲ κοινωνικὲς ἀναφορές. Ἔτσι, ἡ *Νομαρχία* ἀποτελεῖ μιὰ ἔμμεση προκήρυξη ἐθνικῆς ἐπανάστασης, δευτερευόντως κοινωνικῆς, ἢ ὅποια θὰ βασιζόταν στὸν νόμο καὶ στὴν ἰσότητα, ἀλλὰ τὸ πολίτευμα θὰ ἀποφασίζοταν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση – δὲν ἦταν καιρὸς γιὰ κοινωνικὲς ἀντιπαλότητες. Ἡ *Νομαρχία*, βέβαια, δὲν εἶναι κοινωνικὰ ἀνατρεπτικὴ στὸν βαθμὸ ποὺ θὰ ἄρμοζε σὲ ἕναν ἐπαναστάτη, ἀλλὰ τὸ κοινωνικὸ μῆνυμα τοῦ Ἄνωνυμου κατέχει τὴ δεύτερη (χρονικὰ) θέση, καθὼς ὁ ἴδιος ἐνδιαφέρεται πρωτίστως γιὰ τὴ συστράτευση ὅλων⁴² –λαοῦ, πολεμιστῶν, προυχόντων, ἀριστοκρατῶν– πρὸς ὑλοποίηση τοῦ κοινοῦ σκοποῦ, τῆς Ἐπανάστασης. Εἶναι ὅμως ἀνατρεπτικὸς καὶ μόνον βάσει τοῦ τίτλου «*Νομαρχία*», ἢ ὅποια θὰ θεμελίωνε τὴν ἰσότητα. Πάνω ἀπὸ ὅλα ὅμως ἡ *Νομαρχία* εἶναι –στὴν κατάληξή της– μιὰ ἐνωτικὴ προτροπὴ γιὰ σύμπραξη σὲ ἕναν ἐπικείμενο ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα.

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Ἄνωνυμος ὑποστηρίζει τὴν ἄμεση ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων, χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν ξένων. Σὲ κάποιον βαθμὸ εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς νεωτερικὲς ιδέες, ὄχι ὅμως ἄμεσα ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἐνῶ εἶναι ξεκάθαρος ὁ ἐλληνοκεντρικὸς χαρακτήρας του. Εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴν τοῦ Ρήγα, χωρὶς ὅμως τὶς γαλλικὲς ἐπιδράσεις τοῦ τελευταίου, καὶ ὅπωςδῆποτε πιὸ ἐλληνοκεντρικός. Ἔτσι, ὁ Ἄνωνυμος τῆς Ἑλληνικῆς *Νομαρχίας* εἶναι ριζοσπαστικὸς πατριώτης, ἐπαναστατικὸς Νεοέλληνας καὶ δημοκρατικὸς ἀριστοκράτης. Ἐπίσης, χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολιτικὴ ὀξυδέρκεια, καθὼς ἀντιλαμβάνεται τὰ δεδομένα

τε τὸ μυστικόν, ἐγὼ σᾶς ἐνθυμῶ μόνον, ὅτι οἱ προδόται εὐρίσκονται πανταχόθεν ... ἐγὼ δὲ σᾶς ἐνθυμῶ, ὅπόσον οὐτιδανῶναι ἢ φιλαργυρία μίαν ἡρωϊκὴν ψυχὴν».

42. Ἐπικαλεῖται καὶ τὸν Κοραή: «... ἀχροασθῆτε τὰς συμβουλὰς τοῦ νέου Ἴπποκράτους, τοῦ ἐναρέτου φιλοσόφου Ἑλληνοῦ, τοῦ ἐν Παρισίοις, λέγω κυρίου Κοραῆ»· *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 196.

της στιγμής και ανταποκρίνεται στο κάλεσμα των καιρών με την ανάλογη σκοπιμότητα του χειμένου. Ακόμη βέβαια, ή *Ελληνική Νομαρχία* αποτελεί έμβληματικό έργο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ως πολιτικό απότοκο της μορφωτικής περιόδου, που ξεκίνησε με τον Βούλγαρη το 1742. Συνδέεται όμως με τον Βούλγαρη και από μιαν άλλη άποψη. Έπιτυγχάνει να συνθέσει όλα τα στοιχεία ενός όντως νέου Έλληνισμού, όπως το επέτυχαν και οι Εγγένιος Βούλγαρης και Νικηφόρος Θεοτόκης, οι όποιοι συνέθεσαν την παράδοση με τον νεωτερισμό εντός ενός νεοελληνικού πλαισίου, αν και με διαφορετικό τρόπο και υπό άλλες συνθήκες. Ο Άνωνυμος εκφράζει με αυτόπεποιθήση τον συνθετικό χαρακτήρα του Νέου Έλληνισμού: τη νεοελληνική έθνική συνείδηση, την αυτόνομη πορεία εντός του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι, τον Άγωνα για έλευθερία και τη δημιουργία ένομου κράτους. Επίσης, εκφράζει την έπιστροφή στην άπλη και άδοξη χριστιανική πίστη, αλλά και σε μιá εκκλησία άποκαθαυμένη από την εκκοσμίκευση και τη διαφθορά, ή όποία καλείται να αναπτύξει τον κοινωνικό της χαρακτήρα.

Ός συμέρασμα, ό Άνωνυμος προσβλέπει σε μιá άμεση ελληνική επανάσταση και στη νομαρχία, ή όποία θα διέπει το άπελευθερωμένο νεοελληνικό κοσμικό κράτος, όπως δηλώνει και ό τίτλος «Ελληνική νομαρχία, Λόγος περι Έλευθερίας». Η σύνδεση με τον Ρήγα και τη Φιλική Έταιρεία είναι ιδεολογικά όλοφάνερη: μένει να άποδειχθεί αν ήταν και όργανική.

Ό ιδιόρρυθμος Μιχαήλ Περδικάρης

Τελείως διαφορετικές αλλά σε κάποια σημεία παρόμοιες προς τις θέσεις του Άωνύμου της *Ελληνικής Νομαρχίας* είναι οι άπόψεις του Κοζανίτη ιατροφιλοσόφου Μιχαήλ Περδικάρη (1766-1828).⁴³ Ό Περδικάρης, με σπουδές ιατρικής στη Μπολόνια, είναι γνωστός για την καυστική κριτική του προς τους έπιφανείς της κοινωνίας της εποχής του (εμπόρους, γιατρούς,

43. Γι' αυτόν βλ. I. Zelepos, *Orthodoxe Eifer im osmanischen Südeuropa. Die Kollyvadenbewegung (1750-1820) und ihr Beitrag zu den Auseinandersetzungen um Tradition, Aufklärung und Identität*, Harassowitz Verlag, Wiesbaden 2012, σ. 358-367. Προσθετέα: Κ. Α. Γουναρόπουλος, «Κοζανικά», *Πανδώρα* 22 (1872), 558-559· Π. Ν. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα 1924, σ. 296-299· Έλένη Σταμπουλίδου, «Άνέκδοτη έπιστολή του Περδικάρη προς τον Άνθιμο Γαζή ή περι καλού και κακού τύπου και “κακορίζικων” δι-ορθωτών», *Ό Έραμιστής* 21 (1997), 396-402· Χαρ. Καρανάσιος, «Τρεις προσεγγίσεις του ερχειφήματος του Ρήγα από τους συγχρόνους του, μέσα από το παράδειγμα τριών ιατροφιλοσόφων και εμπόρων της Κοζάνης», *Υπέρεια* 7 [ύπό έκδοση].

κληρικούς)⁴⁴ καὶ κυρίως πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο, ἐξαιτίας τῆς ἀρνητικῆς στάσης τῆς ἐκκλησίας –στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα– ἀπέναντι στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες, ἐνῶ κατέκρινε καὶ τοὺς νεωτεριστὲς λογίους, καθὼς θεωροῦσε ὅτι εἰσήγαν ἰδέες ξένες πρὸς τὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Ὁ Περδικάρης δὲν μπορεῖ νὰ καταταχθεῖ οὔτε στοὺς ἀντιδιαφωτιστὲς οὔτε στοὺς νεωτεριστὲς, ἀποτελώντας ἰδιάζουσα περίπτωση. Ὅπωςδὴποτε ὅμως ὑπῆρξε ἐνεργὸς διανοούμενος καὶ persona τοῦ πολιτισμοῦ, θεωρώντας ὅτι ὁ πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ συνδράμει στὴν κοινωνικὴ συνοχὴ καὶ ὀργάνωση καὶ νὰ ἀποτελέσει μογλὸ προοδευτικότητος καὶ ἐξευγενισμοῦ τῆς κοινωνίας.⁴⁵

Ἡ κριτικὴ τὴν ὁποία ὁ Περδικάρης ἄσκησε στὸν Ρήγα μὲ τὸν λίβελο *Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων* (1811)⁴⁶ ἦταν δριμεία· τὸν κατηγοροῦσε ὅτι ἐπιχείρησε «ν’ ἀνατρέψῃ τὴν θρησκείαν ὡς περιττήν, κατὰ μίμησιν τῆς Γαλλίας» καὶ νὰ ἐπιβάλλει νόμο ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὸν ἀρχαιοελληνικὸ ἀνθρωπισμὸ καὶ ὄχι τὴ χριστιανικὴ παράδοση, ὥστε τὸ Γένος κινδύνευσε νὰ καταστῆ «παίγνιον τῶν ἄλλων ἐθνῶν».⁴⁷ Ἔτσι, ὁ Περδικάρης θεωρεῖ μὲν «προδότῃ» τὸν Δ. Οἰκονόμου, ἐπειδὴ κατέδωσε τὸν Ρήγα, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἄθελά του «εὐεργέτησε» τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Περδικάρης συνήθως θεωρεῖται ὡπαδὸς τῆς νεοοθωμανικῆς τάσης ὀρισμένων κύκλων τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ,⁴⁸ ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ πιδὲ ἐξισοροπητικὲς ἀπόψεις.⁴⁹ Εὐστοχα χαρακτηρίζεται ὁ Περδικάρης «ἰδιόρρυθμος ἀλλὰ γόνιμος ἐπικριτὴς τοῦ Διαφωτισμοῦ», ὁ ὁποῖος

44. Μιχαὴλ Περδικάρης, *Ερμηῖλος ἢ Δημοκριθράκλειτος*, Βιέννη 1817 (20 ὠδὲς σὲ 13σύλλαβους ἰαμβικοὺς ὁμοικατάληκτους στίχους).

45. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνικὴ κοινωνία καὶ οικονομία, ιη΄ καὶ ιθ΄ αἰ. (Ἰποθέσεις καὶ προσεγγίσεις)*, [Νεοελληνικά γράμματα 5], εκδ. Ερμῆς, Αθήνα 1982, σ. 152, 362, σημ. 20. Χαρακτηριστικά, ὁ Περδικάρης γράφει (ἀπὸ τὴν Τσαρίτσανη) πρὸς τὸν Κ. Κούμα (στὴ Λάρισα) γιὰ τὰ Ἀμπελάκια (10 Μαρτίου 1803): «ἐκεῖ γνωρίζεται ἡ ἀρετὴ, ἐκεῖ ἀνταμείβεται ἡ προκοπὴ, ἐκεῖ δοξάζεται ἡ φρόνησις»· Ἰωάννης Οἰκονόμος Λαρισσαῖος, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, εκδ. Γιάν. Αντωνιάδης – Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964, σ. 89.

46. Γραμμμένο τὸ 1811 καὶ ἐκδοθὲν μόλις τὸ 1997 ἀπὸ τὸν Λ. Βρανούση στὸ *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 11 (1981 [1997]). – Ὁ Περδικάρης εἶχε γνωρίσει τὸν Ρήγα νέος στὸ Βουκουρέστι (Περδικάρης, *Ρήγας ἢ Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*, σ. 67).

47. Περδικάρης, *Ρήγας ἢ Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*, σ. 56. Ὁ ἴδιος (σ. 64-65), μὲ ἀφορμὴ τὸ κείμενό του, πληροφορεῖ ὅτι ἡ γνώμη τῶν περισσοτέρων Γιαννωτῶν γιὰ τὸν Ρήγα ἦταν θετικὴ, ἐνῶ ὑπῆρχαν καὶ οἱ ἀμφιταλαντευόμενοι καθὼς καὶ λίγοι ἀρνητικοὶ πρὸς τὸν Ρήγα.

48. Γ. Καραμπελιάς, *Ἡ ανολοκλήρωτη ἐπανάσταση τοῦ Ρήγα*, Αθήνα 2011, σ. 186-192.

49. Απ. Σταβέλας – Αντ. Σμυρναῖος, «Μιχ. Περδικάρης ἐναντίον Ρήγα Βελεστινλή: δύο ὀψεις τῆς αὐτῆς ιδιομορφίας τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ», *Υπέρεια*, τ. 6, Μέρος Α΄, Αθήνα 2014, σ. 1153-1158· Zelepos, *Orthodoxe Eifer im osmanischen Südeuropa*, σ. 358-367.

πρέσβευε τὸν φωτισμὸ τοῦ Γένους βάσει τῆς προώθησης τῆς παιδείας καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀλλὰ ἐπέμενε στὴν ὑποταγὴ στοὺς Ὁθωμανοὺς, ἐνῶ θεωροῦσε ὡς μεγαλύτερο κίνδυνο τὶς νεωτεριστικὲς ιδέες τῶν Γάλλων.⁵⁰ Ἡ περίπτωσι τοῦ Περδικάρη χρήζει ἐνδελεχέστερης μελέτης.⁵¹

Ὁ Περδικάρης παρουσιάζεται μὲ τὶς ἐξῆς σταθερές: α) Πρῶτα ἀπὸ ὅλα, ἀσπαζόταν τὸν κοινὸ τόπο τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Νεοελλήνων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους προγόνους,⁵² ἐνῶ διέθετε βαθιὰ κατάρτιση στὴν ἀρχαιοελληνικὴ γραμματεία. β) Βασικὸ τοῦ ἐνδιαφέρον ἦταν ἡ καλλιέργεια παιδείας στὸ Γένος. Ὡς πρὸς αὐτὸ συμφωνοῦσε μὲ τὸν Κοραΐ, γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὁ ἴδιος σκόπευε νὰ ἀποστείλει τὸν λίβελο στὸν Κοραΐ, τὸν ὁποῖο ἐκτιμοῦσε καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀνέμενε θετικὴ κρίσις.⁵³ γ) Ὡς πρὸς τὸν φωτισμὸ τοῦ Γένους, ἔβλεπε δύο ἐχθροὺς: ἀφενὸς τὸ Πατριαρχεῖο, ἐπειδὴ ἐμπόδιζε τὴ διάδοσι τῶν ἐπιστημῶν, ἀφετέρου τοὺς νεωτεριστὲς ὡς πρὸς τὴν ἰδεολογία (ὄχι τὴν ἐπιστήμη), οἱ ὁποῖοι εἰσήγγαν τὸ «ἀσεβὲς μίαισμα τῆς Γαλλικῆς φιλοσοφίας» καὶ ἀλλοίωσαν τὰ παραδοσιακὰ ἤθη.⁵⁴ δ) Ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ Γένους μέσω τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν ἰδεολογία παρέμενε προσκολλημένος στὴ χριστιανικὴ παράδοσι, ἡ ὁποία κινδύνευε κατὰ τὸν ἴδιο τόσο ἀπὸ τοὺς νεωτεριστὲς λογίους, ὅσο καὶ ἀπὸ

50. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, σ. 429-431.

51. Πρβλ. Γ. Ν. Βλαχάκης, «Διαβάζοντας τὸν “Ερμῆλο” τοῦ Μιχαὴλ Περδικάρη διακόσια χρόνια μετὰ. Ενστάσεις καὶ ἀγωνίες γιὰ τὴ νεωτερικὴ ἐπιστημονικὴ σκέψις», *Ὁ διαρκὴς Ἀγὼνας γιὰ τὴν Ἀπελευθέρωσι στὴ Δυτ. Μακεδονία*, ἐπιμ. Χαρ. Καρανάσιος – Ἀγγελικὴ Δεληγάρη – Βασιλικὴ Διάφα, [Ἐταιρεία Δυτικομακεδονικῶν Μελετῶν], Κοζάνη 2021, σ. 207-221. Ἡ κρίσις τοῦ Πολυχρ. Κ. Ἐνεπεκίδη (*Συμβολαὶ εἰς τὴν μυστικὴν πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν κίνησιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Βιέννης πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως*, Βερολίνο 1960, σ. 4) ὅτι ὁ Περδικάρης ἦταν «ψυχικῶς πολὺ ταραγμένος» (!) εἶναι ἀπλοϊκὴ.

52. Αναφέρει ὑποταγὴ τῶν Ἑλλήνων στὸν Ἀλέξανδρο καὶ τοὺς Ρωμαίους, ἐνῶ δέχεται ὅτι στὸ Βυζάντιο ἡ ἐξουσία πέρασε στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων, ὥστε «τὸ Γένος διεκυβερνεῖτο αὐτόνομον καὶ ἐλεύθερον»· Περδικάρης, *Ρήγας ἢ Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*, σ. 23.

53. «Ἐκ τούτων λοιπὸν ἐσυμπεράνα ὅτι τὸ πόνημα δὲν ἤθελε φανῆ καὶ εἰς τὸν ἴδιον τὸν Κοραῖν διὰ ταῦτα κατακρίσεως ἄξιον»· Περδικάρης, *Ρήγας ἢ Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*, σ. 65. Ὁ Περδικάρης σχημάτισε τὴν ἐντύπωσι αὐτῆ βάσει τῶν Προλεγομένων τῆς ἐκδόσεως *Βίοι Παράλληλοι* τοῦ Πλουτάρχου ἀπὸ τὸν Κοραΐ. Τελικὰ, ἀποφάσισε νὰ στείλει τὸ κείμενό του στὸν Ἰωάννη Σχοινὰ καὶ τὸν Θεόδωρο Νέγρη στὴν Κωνσταντινούπολι.

54. «Ἕλληνες ... ἀφήνετε ... ἀπὸ τὸ ἐν μέρος νὰ ἐξαπλώνηται τὸ ἀσεβὲς μίαισμα τῆς Γαλλικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἀπὸ τ' ἄλλο νὰ εἰσχωρῆ ἡ ματαία τῶν ἐθνῶν πολυτέλεια καὶ ψυχοβλαβῆς ἡδυπάθεια; Τί κάθεσθε; ...»· Περδικάρης, *Ρήγας ἢ Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*, σ. 32-33.

τὴν παρακμὴ τοῦ κλήρου.⁵⁵ Παιδεία καὶ χριστιανικὴ πίστις θεωροῦνται ἄρρηκτα συνδεμένες, καθὼς ἡ πρώτη χωρὶς τὴ δεύτερη ὁδηγεῖ σὲ ἀθεΐα, ἐνῶ κατ' ἀντίστροφο τρόπο σὲ δεισιδαιμονία.⁵⁶ Παιδεία καὶ θρησκεία στὴ συνέχεια ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ νόμου, τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἀνάπτυξη πολιτισμοῦ.⁵⁷ ε) Θεωροῦσε τὴν ἀπελευθέρωση ἄκαιρη, βάσει τῶν δεδομένων τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ἀποδεχόταν τοὺς Ὀθωμανοὺς ὡς ὁμογενεῖς.

Κατὰ τὸ 1811 ὑπῆρχαν θεωρητικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν Ἐπανάσταση (ὅπως τοῦ Κοραῆ καὶ τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*), ὅσο καὶ ἐσχατολογικὲς (χρησιμοὶ Ἀγαθαγγέλου, Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ, Ἀναστασίου Γορδίου⁵⁸) ἀλλὰ καμία ρεαλιστικὴ πρόταση γιὰ δράση – πολλῶ μᾶλλον, μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐξέγερσης κατὰ τὰ Ὀρλοφικὰ καὶ τὴν ἀποτυχία τοῦ Ναπολέοντα στὴν Αἴγυπτο. Καθὼς ὁ Περδικάρης ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸ ὄλον Γένος, θεωροῦσε ὅτι μιὰ πιθανὴ ἐπανάσταση θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸ Γένος καθόλου καὶ ὄχι μονομερῶς, μὲ τὴν ἐξέγερση δηλαδὴ μέρους μόνον τοῦ Γένους. Μιὰ τέτοια ἐπανάσταση θὰ ἔπρεπε νὰ ὀργανωθεῖ καὶ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ Γένους, τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τοὺς Φαναριώτες, οἱ ὁποῖοι θὰ ἤγουνταν ἐνὸς ἐνωμένου Γένους, ἀλλὰ ὁ ἴδιος διαπίστωνε ὅτι «τοιούτος ἀρχηγὸς εἰς τὸ Γένος μας λείπει». Πολλῶ μᾶλλον, ὁ Περδικάρης κατέκρινε σκληρὰ

55. Συνέγραψε μιὰν ἀνέκδοτη Ὀδὸν *Μαθηματικῆς* (κώδ. Κοζάνης 125) καὶ μιὰ Σύνοψιν *ἱατρικῆς θεωρίας* (κώδ. Κοζάνης 41), ἐνῶ πρόσφατα ἐντόπισα στὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης τὸ λανθάνον ἔργο του *Νοητὸς διάκοσμος ἢ περὶ πίστεως κατὰ ἀθῶν, θεϊστῶν καὶ πασῶν τῶν αἰρέσεων*, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὁ *Λόγιος Ἐρμῆς*, τ. 4-5, Βιέννη 1814, σ. 137.

56. «Καθὼς ἡ θρησκεία τελειοποιεῖ καὶ ἀπαρτίζει τὴν μάθησιν, οὕτω καὶ ἡ μάθησις ὁδηγεῖ καὶ εἰσάγει εἰς τὴν ἀκριβῆ κατανόησιν τῆς θρησκείας. Ἡ μάθησις χωρὶς θρησκείαν σύρει τὸν ἀνθρώπινον νοῦν εἰς ἀθεΐαν· ἡ θρησκεία χωρὶς μάθησιν τὴν καταντᾷ εἰς δεισιδαιμονίαν· κάκεινο κακὸν καὶ τοῦτο χειρότερον»· Περδικάρης, *Ρήγας ἢ Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*, σ. 50.

57. «Βέβαια! Κάθε πεπολιτευμένον γένος, διὰ νὰ ζῆ μ' εὐταξίαν, χρειάζεται ἓνα νόμον· καὶ κάθε νόμος διὰ νὰ φυλαχθῆ μ' ἐπιείκειαν, χρειάζεται μιάν θρησκείαν, καθὼς καὶ κάθε θρησκεία διὰ νὰ ἐμφυτευθῆ καὶ νὰ ριζώσῃ καλῶς εἰς τῶν πολλῶν τὰς καρδίας, χρειάζεται διδασκαλίαν καὶ μάθησιν»· Περδικάρης, *Προδιοίσεις*, σ. 19· «Καὶ μόν' ἡ Ἐκκλησία, ἂν λείπῃ ἡ Σχολή, ἢ εἶν' μί' ἀγέλη χοίρων, ποτὲ δὲν ὠφελεῖ»· Περδικάρης, *Ἐρμῆλος*, σ. 442, στ. 17-18.

58. Πρβλ. Ast. Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν], Θεσσαλονίκη 1982· *Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου (1654/5-1729) Σύγγραμμα περὶ τοῦ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατείνων*, εἰς. – κριτ. ἔκδ. – σχόλια Ἀστ. Ἀργυρίου, Ἀθήνα 2018· βλ. καὶ Ν. Πίσσης, «Ὁ Ἀγαθάγγελος, τὰ πρότυπά του καὶ τύχες του ἕως καὶ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», στὸν παρόντα τόμο.

τούς 'ήγγετες' του Γένους τῆς ἐποχῆς του, κατηγοροῦσε ἐπίσης τοὺς πλούσιους ἐμπόρους γιὰ ἀδιαφορία –ἐπαινοῦσε μόνον τοὺς εὐεργέτες–, ἐνῶ ἦταν ἀπαισιόδοξος γιὰ τὴ διάδοση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ἠθικῆς ἐκ μέρους τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐκκλησίας. Ἐπίσης, ὡς ὀρθολογιστής, θεωροῦσε ὅτι τὸ νὰ περιμένει τὸ Γένος μοιρολατρικά «ἐξ ὕψους βοήθειαν», δίχως οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες νὰ ἀναλάβουν κάποια ἐνέργεια, ἀποτελοῦσε «μωρίαν καὶ παντελῆ εὐήθειαν».

Ὡς ἐκ τούτου, δὲν θεωροῦσε ὅτι ὑπῆρχε ἄλλη ρεαλιστικὴ λύση γιὰ τὸ πάλαι ποτὲ λαμπρὸ ἑλληνικὸ Γένος, παρὰ μόνον ἡ διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης, ἢ ὑποταγὴ στοὺς «ὁμογενεῖς» Ὀθωμανούς, μὲ τοὺς ὁποίους τὸ Γένος «συμβασιλεύει περισσότερον πάρεξ ὑπόκειται». Ἀκόμη ὅμως καὶ ὅταν φωτισθεῖ τὸ Γένος, ὁ Περδικάρης ἐπιλέγει τὴ συν-κυριαρχία μὲ τοὺς Ὀθωμανούς, ὥστε νὰ μὴν δουλωθεῖ τὸ Γένος σὲ ἄλλους.⁵⁹ Γιὰ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα ἡ θέση τοῦ Περδικάρη, πρέπει νὰ ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπόψιν ἡ μεγάλῃ του προσκόλλησιν στὴν παράδοση τοῦ Γένους καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστης. Ὁ ἴδιος προτιμοῦσε τὴν κυριαρχία τῶν Ὀθωμανῶν παρὰ τῶν Γάλλων. Οἱ πρῶτοι, θεωροῦσε, παρὰ τὰ δεινὰ ποὺ ὑφίσταντο οἱ ραγιάδες, ἐπέτρεπαν ὡς ἕναν βαθμὸ τῆς χριστιανικῆς πίστης, ἐνῶ οἱ δεῦτεροι θὰ τὴν ἀλλοίωσαν.

Ὁ Περδικάρης ὑποστηρίζει ὅμως δύο ἀνιστόρητες θέσεις. Τὸ Γένος, προφανῶς, δὲν συμβασίλευε μὲ τοὺς Ὀθωμανούς, ἂν καὶ ὑπῆρχε κάποιος μικρὸ πεδίο ἄσκησης ἐξουσίας ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, τοὺς Φαναριῶτες καὶ τοὺς προεστῶτες, εὐμετάβλητο ὅμως καὶ ἐπικίνδυνο, ἐνίοτε καὶ θανατηφόρο. Ἄτοπη θέση εἶναι βέβαια καὶ τὸ «ὁμογενές» Ἑλλήνων καὶ Ὀθωμανῶν.⁶⁰ Τὴν ἀποψη αὐτὴ δικαιολογεῖ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶναι στὴν πραγματικότητα Ἕλληνες ποὺ ἀσπάστηκαν τὸ ἰσλάμ, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα

59. «Διὸ οὐτ' εὐχομαι οὔτε συμφέρον στοχάζομαι εἰς αὐτὸ τὸ ἔθνος ἐλευθερίαν, ἀλλὰ μάλιστα παρακαλῶ τὸν ἅγιον Θεὸν ν' αὐξάνῃ καὶ νὰ στερεώσῃ τὸ ὑψηλὸν κράτος τῆς ἐπιεικεστάτης αὐτῆς [: ὀθωμανικῆς] Μοναρχίας, ὥστε τὸ Γένος, ἀφοῦ φωτισθῆ καὶ στολισθῆ, νὰ μὴ ὑπόκειται εἰς ἄλλου Γένους ἐξουσίαν, ἀλλ' εἰς τῶν ὁμογενῶν τούτων ἀκεραίων Ὀθωμανῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ἄνωθεν κ' ἐξ ἀρχῆς συμβασιλεύει περισσότερον πάρεξ ὑπόκειται»· Περδικάρης, *Ρήγας ἢ κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*, σ. 64-65.

60. «Πλὴν ἀλλὰ ἡ τῆς θρησκείας διαφορὰ τὴν τοῦ γένους φύσιν οὐδαμῶς μεταβάλλει· ἀλλ' ὡσπερ ὁ Γερμανός, οὕτως ἢ ἄλλως φρονῶν, Γερμανός τὸ γένος ἐστίν, τὸν αὐτὸν δῆπου τρόπον καὶ ὁ Ἕλλην, οὕτως ἢ ἄλλως φρονῶν, Ἕλλην ἐστίν, ἢ πέφυκε. Φύσει δὲ τῶν ἀνθρώπων ἕκαστος ὑπὸ τῆ τῶν ὁμογενῶν ἐξουσία, κἂν ἑτερόθρησκοί ὦσιν, ὑπέκειναι μάλλον αἰρεῖται, ἢ ὑπὸ τῆ τῶν ὁμοθρήσκων ἀλλογενῶν»· Περδικάρης, *Ρήγας ἢ Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*, σ. 92.

παραμένουν Ἕλληνες, καθὼς τὸ γένος καὶ ἡ καταγωγή κάποιου δὲν μεταβάλλεται, ὅταν ἀλλαξοπιστήσῃ. Ἔτσι, θεωρεῖ, οἱ Ἕλληνες εἶναι προτιμότερο νὰ εἶναι ὑποταγμένοι σὲ ὁμογενεῖς ἀλλοθρήσκους (Ὄθωμανοὺς μουσουλμάνους), παρὰ σὲ ἀλλογενεῖς ὁμοθρήσκους (Εὐρωπαϊοὺς χριστιανούς), πολλῶ μᾶλλον στοὺς ἄθεους Ἕλληνας. Ἐκρίνε, λοιπόν, ὅτι ἡ διοίκηση τῶν Ὄθωμανῶν σὲ σχέση μετὰ τὴν τῶν Δυτικῶν ἦταν «ἐπιεικέστερη».

Στὸν λῖβελο ὁ Περδικάρης ἐνίσταται ἐπίσης, ἐπειδὴ θεωρεῖ ὅτι ὁ Ρήγας ἐπιχειροῦσε ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς ἔξωθεν τῆς παρεμβολῆς καὶ διαβίωνε ἐκτὸς τῆς ὀθωμανικῆς πραγματικότητος, ἐνῶ σχεδίασε τὸ ἐγχείρημά του χωρὶς κάποια συνεννόηση μετὰ ἄλλες ἡγετικές ομάδες καὶ πρόσωπα ἐντὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀντιθέτως, ὁ ἴδιος ὁ Περδικάρης, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ Ἕλληνες στὶς ὀθωμανοκρατούμενες περιοχές, ὑπέφεραν «μὲ τὸ ὄλον», γινώσκοντες ἔσθωθεν τὰ προβλήματα καὶ δὲν ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ Γένους καὶ τὴν βελτίωσιν». ⁶¹ Ὁ ἴδιος ὁ Περδικάρης μοχθοῦσε μόνος του γιὰ τὴν ἐπιβίωσίν του ὡς περιφερόμενος γιατρός σὲ διάφορα μέρη τοῦ δυτικομακεδονικοῦ καὶ ἡπειρο-αλβανικοῦ ὄρειου χώρου. Μάλιστα, συνέγραψε τὸν λῖβελο περὶ τὸ 1811, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία διέτρεχε «τὰς δυσβάτους τῆς Ἀλβανίας ὁδοὺς», ἀσκώντας τὸ ἐπάγγελμά του.

Πάντως, ὁ Περδικάρης δὲν ἐκφράζεται γενικῶς κατὰ τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ 1814, τρία χρόνια μετὰ τὸν λῖβελο κατὰ τοῦ Ρήγα, συνέθεσε τὸ σήμερον λαυθάνον *Ψυλλιάς ἢ Περί Ψύλλου ραψωδία, ποίημα ἀστειότατον*, μετὰ τὸ ὁποῖο παρακινουσε τοὺς Ἕλληνες σὲ ἐπανάσταση. ⁶² Τὴν ἴδια χρονιά ὁ Λόγιος Ἐρμῆς ἀναφέρει καὶ τὸ ἄλλοτε λαυθάνον στιχοῦργημα *Διομηδεῖας ἢ Ὕμνος Διομήδους*, τὸ ὁποῖο ἔμμεσα παραπέμπει στὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων. ⁶³

Πρέπει νὰ τονισθεῖ, τέλος, ὅτι ὁ Περδικάρης ἐκφράζει μιὰ προσωπικὴ ἀποψη καὶ ὅτι δροῦσε μόνος του καὶ δὲν ἐξέφραζε κανέναν ἰδεολογικὸ

61. «Καὶ ἡμεῖς, ἐνῶ εὐρισκόμεθα ἐνταῦθα κάτοικοι, συμπύσχομεν, συνταλαιπωρούμεθα μετὰ τὸ ὄλον, πῶς ν' ἀδιαφοροῦμεν εἰς τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ Γένους καὶ τὴν βελτίωσιν;» Περδικάρης, *Ρήγας ἢ Κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*, σ. 56.

62. Βλ. *Λόγιος Ἐρμῆς*, τ. 4-5, Βιέννη 1814, σ. 137 (ὅπου δύο τετράστιχα τοῦ ἔργου: Ἄρχ. «Ὡ Μοῦσα ἤτις κατοικεῖς τὰ ὄρη Ἑλικῶνος, ἢ ἄτινα ὡς ἀειθαλῆ Μουσῶν εἶν' ὄντως θρόνος»)· βλ. καὶ Γουναρόπουλος, «Κοζανικά», 559. Συνέθεσε ἐπίσης τὴν λαυθάνουσα ἔμμετρον βιογραφίαν τοῦ Ἀλῆ πασᾶ Ἀλῆς· Γουναρόπουλος, «Κοζανικά», 559.

63. *Λόγιος Ἐρμῆς*, τ. 4-5, Βιέννη 1814, σ. 137. Τὸ λαυθάνον στιχοῦργημα ἐντόπισα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καὶ ἐτοιμάζω τὴν ἐκδόσιν του. Ὅπως διεπίστωσα στὴ συνέχεια, τὸ χειρόγραφο ἦταν γνωστὸ στὸν Λ. Βρανούση, ἀλλὰ δὲν τὸ εἶχε ἀνακοινώσει.

χώρο ἢ κύκλο ἐπιρροῆς. Ἀντίθετα, κατέκρινε λογίους καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ὑποστήριξη, ἐνῶ πρέπει νὰ ἐπιβίωνε μὲ δυσκολία, ὅπως καὶ ὁ ἐπίσης γιαντὸς πατέρας του.⁶⁴ Ἄξιοσημείωτη, τέλος, εἶναι ἡ στενὴ φιλία του μὲ τὸν ἄλλοτε συνεργάτη τοῦ Ρήγα στὴ Βιέννη, τὸν συντοπίτη του ἱατροφιλόσοφο Γεώργιο Σακελλάριο, μεταφραστὴ τοῦ *Νέου Ἀναχάρσιδος*, ἐνῶ ἔχαιρε καὶ τῆς ἐκτίμησής τοῦ Καποδίστρια, ὁ ὁποῖος τὸν κάλεσε ὡς γιαντὸ στὸ Ναύπλιο· ὁ Περδικάρης ὅμως δὲν πρόλαβε νὰ ἀνταποκριθεῖ, καθὼς ἀπεβίωσε τὸ 1828.⁶⁵

Ἀνώνυμος καὶ Περδικάρης συγκλίνουν πρὸς τὸν ἐλληνοκεντρισμὸ καὶ τὴν κριτικὴ πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸ καὶ κοινωνικὸ κατεστημένον, ὡς ἐμπόδιο γιὰ τὸν φωτισμὸ καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων· διαφωνοῦν ὅμως περὶ τοῦ πρακτέου. Ὁ μὲν Ἀνώνυμος προτείνει τὴν ἄμεση ἐπανάσταση, ὁ δὲ Περδικάρης τὴ διατήρηση τοῦ ὑπάρχοντος status καὶ τὴν παραπομπὴ σὲ μιὰ πιθανὴ ἐπανάσταση, ὅταν καὶ ἂν τὸ ἐπέτρεπαν οἱ συνθήκες. Αὐτὸ ἦταν λογικὸ κατὰ τὸ 1811, καθὼς στὰ πέντε χρόνια ποῦ μεσολάβησαν μεταξὺ τῶν δύο κειμένων (1806-1811) ὑπῆρξαν ἀρνητικὲς ἐξελίξεις γιὰ τοὺς Ἕλληνας: Τὸ 1806 ἐξοντώθηκαν οἱ Κλέφτες τῆς Πελοποννήσου, στὰ Ἐπτάνησα κυριάρχησαν Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι, ἐνῶ στὴν Ἠπειρὸ ὁ Ἄλῃ πασάς. Ἔτσι, ὁ Περδικάρης δὲν διέβλεπε κάποια ἄλλη ἐναλλακτικὴ γιὰ τὸ Γένος. Πέραν τοῦ ἐπαίνου ἢ τῆς κριτικῆς τοῦ Ρήγα, καθὼς καὶ τῆς προτροπῆς γιὰ ἐπανάσταση ἢ τοῦ συμβιβασμοῦ, τὰ δύο κείμενα δὲν περιέχουν συγκεκριμένους ἀπόψεις γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὸ πολίτευμα τοῦ νέου κράτους. Τέλος, ἡ *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ριζοσπαστικότερα προεπαναστατικὰ κείμενα, ἐνῶ ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς.

Οἱ ἀντιφατικοὶ ρόλοι τοῦ Πατριαρχείου καὶ τὸ νεο-οθωμανικὸ κράτος

Στις 24 Ἰουνίου 1798 ἐκτελέστηκε ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς στὸν πύργο Νεμπόισα του Βελιγραδίου. Τὴν ἴδια χρονιά, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συντρόφων του, κυκλοφόρησε ἡ γνωστὴ *Πατρικὴ Διδασκαλία*

64. Βασιλικὴ Νοτοπούλου, «Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κοζανίτη ἱατροφιλόσοφο Μιχαὴλ Περδικάρη», *Ἡ Δυτικὴ Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους*, τ. Α', ἐπιμ. Χαρ. Καρανάσιος – Κ. Ντίνιας – Δ. Μυλωνάς, [Ἐταιρεία Δυτικομακεδονικῶν Μελετῶν], Γρεβενά 2019, σ. 751-762.

65. Γουναρόπουλος, «Κοζανικά», 558.

(1798),⁶⁶ μὲ τὴν ὁποία, ἀφοῦ καταδικάζονταν οἱ δυτικὲς χριστιανικὲς ὁμολογίες (ρωμαιοκαθολικισμός, λουθηρανισμός, καλβινισμός), θεωροῦνταν ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία ἐπὶ τῶν χριστιανῶν ραγιαδῶν ἐπιβλήθηκε βάσει τῆς φιλανθρωπίας τοῦ θεοῦ πρὸς διαφύλαξη τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως,⁶⁷ ἐνῶ οἱ πιστοὶ ραγιαδες καλοῦνταν νὰ παραμείνουν πιστοὶ στὴν ἐκ θεοῦ ἐπιβληθεῖσα τιμωρία,⁶⁸ καθὼς στὴν *Καينὴ Διαθήκη* ὑπάρχει ἐντολὴ γιὰ ὑποταγὴ στὴν κοσμικὴ ἐξουσία, ἡ ὁποία μάλιστα ἔχει θεσπιστεῖ ἐκ θεοῦ.⁶⁹ Στὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία* ἀπάντησε τὴν ἴδια χρονιὰ ὁ Κοραῆς μὲ τὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* (1798), γραμμὲν ἐπίσης πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Ρήγγα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ κειμένου. Ὁ Κοραῆς, καταγγέλλοντας τὶς ὁμότητες τῶν Ὀθωμανῶν καὶ χρησιμοποιοῦντας πλῆθος ἀγιογραφικῶν χωρίων, προέβαλλε τὴν ἀξία τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Τὰ δύο ἀνωτέρω κείμενα σηματοδοτοῦν τὴν ἰδεολογικὴ ρήξη στὸν Νέο Ἑλληνισμό, στὸ πλαίσιο τοῦ διλήμματος γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Γένους, ἐνῶ ἀκολούθησαν καὶ ἄλλα.

Ἡ *Πατρικὴ* καὶ ἡ *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* ἐκδόθηκαν ὄχι τυχαίᾳ τὸ 1798: Τὸ Πατριαρχεῖο,⁷⁰ πιεζόμενο καὶ ἀπὸ τὸν σουλτάνο,⁷¹ ἤθελε νὰ δηλώσει τὴν ἀποστασιοποίησή του ἀπὸ τὸ ἐγχείρημα τοῦ Ρήγγα, ἀλλὰ καὶ νὰ προλάβει

66. Κυκλοφόρησε ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἀνθίμου, ἀλλὰ ἡ πατρότητα τοῦ κειμένου ἀμφισβητήθηκε, ἤδη ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ἐνῶ ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ στὸν Ἀθ. Πάριο· Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1721-1813)», *Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 1 (1961), 377-391. Πρὸβλ. Γιάν. Κόκκωνας, «Ἐνας αὐτόπτης μάρτυρας στὴν ἐκτύπωση τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* καὶ οἱ δύο ἐκδόσεις τῆς τὸ 1798», *Μνήμων* 29 (2008), 65-91.

67. «Ἰδέτε λαμπρότατα τὶ οἰκονόμησεν ὁ ἄπειρος ἐν ἐλέει, καὶ πάνσοφος ἡμῶν κύριος, διὰ νὰ φυλάξῃ καὶ αὐθις ἀλώβητον τὴν ἀγίαν καὶ ὀρθόδοξον πίστιν ἡμῶν τῶν εὐσεβῶν, καὶ νὰ σώσῃ τοὺς πάντας, ἤγειρεν ἐκ τοῦ μηδενὸς τὴν ἰσχυρὰν αὐτὴν βασιλείαν τῶν ὀθωμανῶν, ἀντὶ τῆς τῶν ῥωμαίων βασιλείας»· *Πατρικὴ Διδασκαλία*, σ. 11.

68. «Κλείσατε τὰ αὐτία σας, καὶ μὴ δώσετε κάμμιαν ἀκρόασιν εἰς ταῦτας τὰς νεοφανεῖς ἐλπίδας τῆς ἐλευθερίας»· *Πατρικὴ Διδασκαλία*, σ. 14.

69. *Ρωμ.* γ' 1-7. Ἄλλοῦ ὅμως, ὅπως τὸ τονίζει ὁ Κοραῆς, ὁ ἀπόστολος Πέτρος ὀρίζει «πειθαρχεῖν θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» (*Πράξ.* ε' 2). Ἡ ἐπιλεκτικὴ χρῆση ἀγιογραφικῶν χωρίων καὶ ἡ κατὰ τὸ δοκοῦν ἐρμηνεῖα εἶναι προφανῆς.

70. Ἀνεπίσημα τὸν Ρήγγα κατέκρινε ὁ Γρηγόριος Ε' σὲ ἐγκύκλιο ἐπιστολὴ του (1 Δεκ. 1798), ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἐκπρόσωποι τοῦ χώρου τῆς ἐκκλησίας· βλ. Γ. Γ. Παππαδόπουλος – Γ. Π. Αγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν αἰῶνιμον ... πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον Ε', τ. Β', Ἀθήνα 1866*, σ. 498-499.

71. Α. Βρανούσης, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγγα καὶ τοῦ Κοραῆ. Ἡ φιλογαλλικὴ καὶ ἡ ἀντιγαλλικὴ προπαγάνδα», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15-16 (1965-1966, [Ἀθήνα 1997]), 183-208, ἰδίως 186-187.

περαιτέρω παρόμοιες ενέργειες.⁷² Ὑπῆρχε ὅμως καὶ σοβαρότερος λόγος: ἡ κατάληψη τῶν Ἑπτανήσων ἀπὸ τοὺς Γάλλους (1797-1798/9) καὶ ἡ πολεμικὴ ἀντιπαράθεση Ρώσων, Ὀθωμανῶν καὶ Ἀγγλῶν κατὰ τῶν Γάλλων. Μάλιστα, τὸν Σεπτέμβριο 1798 ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄, σὲ σύμπλευση μὲ τὸν σουλτάνο –οἱ Γάλλοι ἦταν ἐχθροὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ ἄθεοι ἐχθροὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως–, ἐξέδωσε ἐγκύκλιο πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν Ἑπτανήσων, καλώντας τους νὰ συνδράμουν τὴν «Ὀθωμανορουσσοβρετανικὴν ἀρμάδα» καὶ νὰ ἐκδιώξουν ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα τοὺς «ἀποστάτας τοῦ Θεοῦ καὶ ὑπούλους τυράννους τῆς ἀνθρωπότητος» Γάλλους.⁷³ Ἀναγκαστικά, μετὰ τὸ 1789 καὶ ἰδίως μετὰ τὸ 1797, τὸ Πατριαρχεῖο ἀναδιπλώθηκε, πρὸς ἀντιμετώπιση τῆς γαλλικῆς ἐπιρροῆς. Πάντως, ἡ ἰδεολογικὴ διαμάχη στὸν ἑλληνικὸ χῶρο γνώρισε διάφορα στάδια καὶ ὑπῆρξε ὑφέρπουσα καὶ περίπλοκη· εἶναι γνωστὸ, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ὁ διαπρύσιος πολέμιος τῶν νεωτεριστικῶν ἰδεῶν Ἀθανάσιος Πάριος εἶχε ἀφοριστεῖ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1776 ὡς προεξάρχων τοῦ κινήματος τῶν Κολυβάδων,⁷⁴ ἐνῶ ἀποκαταστάθηκε τὸ 1781.⁷⁵

Ἔως τὸ 1798 τὸ Πατριαρχεῖο ἄλλοτε κατέκρινε, ἄλλοτε συνυπῆρχε ἢ καὶ συμπορεύτηκε μὲ τὸ νέο ἐπιστημονικὸ πνεῦμα καὶ μὲ τὶς νεωτεριστικὲς ἰδέες, καθὼς λειτούργησε ὡς ἐξισοροπητῆς μεταξὺ παράδοσης καὶ νεωτε-

72. Γιὰ τοὺς φόβους τοῦ Πατριαρχείου πρβλ. Αλέξης Πολίτης, «Ἄν ἤρχιζε μετὰ εἰκοσι χρόνους...». Ὁ Κοραΐς, οἱ κοινωνικὲς ἰδέες του Διαφωτισμοῦ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», *Ὁ Ερανιστής* 26 (2007), 251 καὶ σημ. 30.

73. Ἐκδοση τῆς ἐγκυκλίου στὸ Γ. Γ. Λαδάς – Α. Δ. Χατζηδημό, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, Ἀθήνα 1973, σ. 135-138, ἀρ. 103, καὶ στὸ Γ. Γ. Παπαδόπουλος – Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν αἰοίδιμον ... πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον Ε΄*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1865, σ. 201-204, ἀρ. 29. Φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῆς ἐγκυκλίου ἀπὸ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο Δελφῶν, στὸ πλαίσιο τοῦ διεθνοῦς συμποσίου *Ἀπὸ τὸν Διαφωτισμὸ στις ἐπαναστάσεις: Ὁ Ρήγας καὶ ὁ κόσμος του* (Δελφοί 25-28 Ἰουνίου 1998). Βλ. καὶ Θωμὰς Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci. – 1800)*, τ. Α΄, [Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 48], Ἀθήνα 1984, σ. 191, ἀρ. 2552*.

74. Γιὰ τοὺς Κολυβάδες βλ. Zelepos, *Orthodoxe Eifer im osmanischen Südeuropa*.

75. Γι' αὐτὸν βλ. π. Γ. Δ. Μεταλληνός, «Ἀθανάσιος Πάριος (1721-1813)». *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 30 (1995), 293-349. Χρ. Α. Ἀραμπατζῆς, *Ἅγιος Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1998· ὁ ἴδιος, «Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος στὴν ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ ἔρευνα», *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτ. – 4 Ὀκτ. 1998)*, Πάρος 2000, σ. 73-86. Πρβλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Θύραθεν θεώρηση Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», *Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ Πάρος, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος, 15-19 Σεπτ. 1996)*, σ. 461-466. Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος ἀγιοκατάχθη ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1995.

ρισμοῦ.⁷⁶ Κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ ὅμως, ἀπὸ τὸ 1798 καὶ ἐξῆς, ἡ ιδεολογικὴ διαμάχη ἐντάχθηκε σὲ ἓνα ἀύστηρὰ πολιτικὸ πλαίσιο –ἀκριβέστερα: στὸ ζήτημα τῆς ἐπιβίωσης καὶ ἐξέλιξης τοῦ Γένους–, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τὸ ὀρθόδοξο δόγμα δὲν ἀποτελοῦσε ἀπλῶς μιὰ χριστιανικὴ ὁμολογία, ἀλλὰ συνιστοῦσε συνεχτικὸ δεσμὸ τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν καθὼς καὶ θεμέλιο τῆς ἄσκησης πολιτικῆς ἐξουσίας ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου ὡς ἀρχηγοῦ τοῦ χριστιανικοῦ *μιλέτ*.⁷⁷ Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο, κριτικὴ τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος ἀμφισβητοῦσε τὴν ἐξουσία τοῦ Πατριαρχείου, δημιουργοῦσε σύγχυση ὡς πρὸς τὴν ιδεολογία καὶ τὸν αὐτοπροσδιορισμὸ τῶν ὑποδούλων, ἐνῶ ἔθετε σὲ κίνδυνο τὴ συνοχὴ τοῦ χριστιανικοῦ Γένους.

Στὴν ιδεολογικὴ διαμάχη διαδραματίσε κεντρικὸ ρόλο ἡ ἐκπαίδευση καὶ γενικότερα ἡ Παιδεία, καθὼς κυρίως μέσω αὐτῆς προβάλλεται ἡ ιδεολογία. Ὡς πρὸς τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ιδεολογία πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψιν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα. Ἡ ἐκπαίδευση ἔπρεπε νὰ ὀργανωθεῖ ἐκ τοῦ μηδενός, δεδομένου ὅτι κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο δὲν ὑπῆρχε ὀργανωμένη ‘δημόσια’ παιδεία. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς συνθήκες, ἀντίστροφα ἀπὸ ὅ,τι συνέβαινε στὴ Δύση, ἡ Παιδεία ἔπρεπε νὰ ἀναπτυχθεῖ ὑπὸ συνθηκῆς κατάκτησης. Ἐπίσης, ἐνῶ στὴ Δύση βαθμηδὸν ἀμφισβητοῦνταν ἡ κυρίαρχη ιδεολογία, ὅπως αὐτὴ ἐκφραζόταν ἀπὸ τὸν Πάπα καὶ τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ οἱ ὑπόδουλοι συσπειρώθηκαν γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Ἡ ἀντίθεση τῶν δύο κόσμων εἶναι βαθιά: Στὴ Δύση ὁ ἀναδυόμενος ἀτομικισμὸς δὲν προέβαλλε ἀπλῶς τὴ δική του ιδεολογία, ἀλλὰ ἀπέριπτε καὶ πολεμοῦσε τὴν ἕως τότε κυρίαρχη ιδεολογία, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν ἐκτέλεση τοῦ Γάλλου βασιλεῖ. Ἀντίθετα, στὴν Ἀνατολὴ ἡ κυρίαρχη χριστιανικὴ ἑλληνοβυζαντινὴ παράδοση, ἡ ἀνάμνηση τοῦ χαμένου βασιλείου καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀποτελοῦσαν τὶς σταθερὲς τῶν ὑποδούλων, ἐνῶ τὸ Πατριαρχεῖο τὸν θεματοφύλακά τους.

Τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε καὶ ἓναν ἀκόμη λόγο νὰ ἀνησυχεῖ. Κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ὑπῆρχε ἡ περιφνημὴ «συναλληλία» κράτους καὶ ἐκκλησίας: τὸ

76. Βλ. Χαρ. Καρανάσιος, «Ἡ διάσπαση τοῦ Λόγου στὸν Νέο Ἑλληνισμὸ: ἀντίθεση, συνύπαρξη καὶ συμπόρευση πολιτικοῦ, προφητικοῦ καὶ ὀρθοῦ λόγου», *Ἑλληνικὸς καὶ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς*, [Δ’ Διεθνὲς Συνέδριο Ἱεραῶν Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Αθήνα 23-24.10.2015], Αθήνα 2016, σ. 31-51.

77. Οἱ πρῶτες ἐνδείξεις τῆς ιδεολογικῆς διαμάχης στὸν Νέο Ἑλληνισμὸ χρονολογοῦνται πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 1798, ὅταν στίς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα ὁ μαρτυρικὸς πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης προσπάθησε νὰ ἐφαρμόσει ἓνα φιλόδοξο μορφωτικὸ πρόγραμμα: πρβλ. G. Hering, *Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Εὐρωπαϊκὴ Πολιτικὴ (1620-1638)*, Αθήνα 2003.

κράτος δὲν ἦταν θεοκρατικό ἀλλὰ οὔτε καὶ κοσμικό. Ἡ κρατική ἐξουσία ἐλάμβανε ὑπόψιν τὴν ἐκκλησία, ἐνῶ ὁ κρατικός νόμος ἐμπνεόταν ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς ἀρχές. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατία ἡ συναλληλία ἐπιβίωσε ὑπὸ νέους ὄρους: ἡ ἐκκλησία ἀνέλαβε καὶ τὴν πολιτικὴ εὐθύνη τῶν ραγιάδων, ἐντασσόμενη σὲ ἓνα ξένο σύστημα διοίκησης καὶ θρησκείας, τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ σουλτάνου, ποὺ βασιζόταν καὶ στὴν ἰσλαμικὴ θρησκεία, ὡς ἓνα εἶδος ὀθωμανομουσουλμανικῆς συναλληλίας. Τὸ κοσμικό κράτος τοῦ Ρήγα ὅμως ἀλλὰ καὶ οἱ δημοκρατικὲς ιδέες τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ παραγκώνιζαν ἢ καὶ ἐξοβέλιζαν ἀπὸ τὸ κράτος τὴν ἐκκλησία καὶ τὴ χριστιανικὴ πίστη. Τὸ νεωτερικό κοσμικό κράτος θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὀντολογικὰ αὐτοδύναμο, μεταφυσικὰ θεμελιωμένο καὶ νὰ ὀδηγεῖται αὐτόνομο στὴν ἐπίτευξη τῶν ἱστορικῶν στόχων του, οἱ ὁποῖοι ἕως τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα –ὑπὸ καθεστῶς συναλληλίας– συνοψίζονταν στὴ «σωτηρία τῶν ὑπηκόων».⁷⁸ Ἡ διαφαινόμενη κατάργηση τῆς συναλληλίας δημιουργοῦσε μιὰ νέα, πρωτόγνωρη κατάσταση –μετὰ ἀπὸ 1.500 χρόνια– στὴ λειτουργία καὶ τὴ θέση τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς ἐκκλησίας, κατάσταση τὴν ὁποία δὲν μπορούσε νὰ ἀντιληφθεῖ οὔτε καὶ νὰ ἀποδεχθεῖ ἡ κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας ἢ νὰ προσαρμοστεῖ σὲ αὐτήν.

Γιὰ νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα ἡ διαμάχη πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε βασικὰ στοιχεῖα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Πατριαρχείου, τὰ ὁποῖα δὲν λαμβάνονται σοβαρὰ ὑπόψιν ἀπὸ τὴν ιστοριογραφικὴ ἔρευνα.⁷⁹ Τὸ Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, ἡ «Μεγάλη/Μητέρα Ἐκκλησία», ἴσχυε ὡς ὁ προεξάρχων θεσμὸς στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, κατέχοντας τὴν πρωτοκαθεδρία στὴ διοίκηση τῶν Ὀρθοδόξων. Κατεῖχε δηλαδὴ ἐπὶ τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου ἀφενὸς πνευματικὴ δικαιοδοσία, ἀφετέρου διοικητική. Μετὰ τὴν Ἄλωση καὶ ἕως τὴν Ἐπανάσταση ἡ διοικητικὴ δικαιοδοσία ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ὥστε τὸ Πατριαρχεῖο νὰ ἔχει ὡς πρῶτο καὶ βασικό χαρακτηριστικό τὴν ἄσκηση πολιτικῆς ἐξουσίας ἐπὶ τῶν χριστιανῶν ραγιάδων, τὴν ἄσκηση δι-

78. Τὴν ἀπόλυτη διαφοροποίηση κράτους καὶ ἐκκλησίας ἐντοπίζει ὁ π. Νικόλαος Λουδοβίκος (*Ἡ ἀνοικτὴ ἱστορία καὶ οἱ ἐχθροὶ τῆς. Ἡ ἀνοδος τοῦ βελοῦδίνου ὀλοκληρωτισμοῦ*, Ἀθήνα 2020, σ. 83) ἤδη στὸν Θωμὰ Ἀκινάτη.

79. Γιὰ τὴν ἐκκλησία κατὰ τὴν Τουρκοκρατία βλ. Π. Κονόρτας, *Ὀθωμανικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Βεράτια γιὰ τοὺς προκαθήμενους τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας 17ος – ἀρχές 20οῦ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1998· St. Runciman, *Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσία. Τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης μέχρι καὶ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821*, μτφρ. Πολυξένη Αντωνοπούλου, Ἀθήνα 2010.

οικητικῆς, νομοθετικῆς, ἐκτελεστικῆς, δικαστικῆς καὶ οἰκονομικῆς –οὕτως ἢ ἄλλως καὶ πνευματικῆς– ἐξουσίας ἀλλὰ καὶ εὐθύνης.

Τὸ διακύβευμα γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο (ὡς πνευματικὴ καὶ κοσμικὴ διοίκηση) ἦταν μεγάλο, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαστικό. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες –τουλάχιστον στὴν Ἀνατολή– δὲν μετεῖχε ποτὲ ἄμεσα στὴν ἐξουσία. Κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία ἦταν διωκόμενη. Ἡ ἔνταξή της στὸ Ἀνατολικορωμαϊκὸ κράτος τῆς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποτελεῖ βασικὸ θεσμὸ τοῦ κράτους καὶ νὰ ἐπηράζει –ἔμμεσα πάντοτε– τὴν ἄσκηση ἐξουσίας. Ἡ ἔστω ἔμμεση συμμετοχὴ τῆς ἐκκλησίας στὴν ἄσκηση ἐξουσίας ὑπῆρξε πρόβλημα θεολογικὸ καὶ συνειδησιακὸ γιὰ τοὺς χριστιανούς, καθὼς ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ «οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» (Ἰωάν. ιγ' 36). Πολλῶ μᾶλλον, ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία κατηγοροῦσε τὸν Πάπα –ἕως καὶ σήμερα– γιὰ παποκαϊσαρισμό, ἀλλὰ ἡ ἴδια κλήθηκε ἀναγκαστικὰ νὰ ἀναλάβει πατριαρχοκαϊσαρικὸ ρόλο, ὑπὸ ἄλλες πρωτόγνωρες συνθήκες, ὡς «κράτος ἐν κράτει», σὲ ἕνα δεῦτερο ἐπίπεδο ἐξουσίας, ὑπὸ τὸν ὀθωμανὸ σουλτάνο καὶ ἐντὸς τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Τὸ πείραμα γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο ἦταν ἐπικίνδuno, ἀλλὰ ἐπιβεβλημένο λόγω τῶν καταστάσεων, καθὼς χωρὶς ἀντιπροσώπευση τὸ χριστιανικὸ Γένος θὰ διέτρεχε κίνδυνο ἀφομοίωσης καὶ ἐξαφάνισης. Μετὰ τὴν Ἄλωση καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἄσκησε ἄμεσα ἐξουσία, σχεδὸν ἀπόλυτη ἐπὶ τῶν χριστιανῶν ραγιαδῶν. Ἡ ἐξουσία μάλιστα τοῦ Πατριαρχείου δὲν περιοριζόταν μόνον στοὺς Ἑλλήνες, ἀλλὰ ἀφοροῦσε ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Ἔτσι, ἡ δράση τοῦ Πατριαρχείου πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ πρωτίστως ὡς δράση μιᾶς κυβέρνησης τῶν ραγιαδῶν, ἐντὸς τοῦ πολιτικοῦ status τῆς ἐποχῆς.

Τὸ Πατριαρχεῖο συνιστοῦσε ἕναν μηχανισμό ἐξουσίας, ὁ ὁποῖος βέβαια κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ἐπηρεαζόταν ἢ καὶ ἐλεγχόταν ἀπὸ τοὺς Φαναριώτες. Δὲν ἀποτελοῦσε ὅμως ἕνα ἀρτιοσκληρωτικὸ θεσμὸ μὲ τυποποιημένη θέση, ἀλλὰ περιπλοκότερο σχῆμα, ποὺ μποροῦσε νὰ μεταβάλλεται ἀναλόγως τῶν καταστάσεων, τῶν προσώπων καὶ τῶν κύκλων ἐπιρροῆς.⁸⁰ Βασικὸ στοιχεῖο στίς ἐπιλογές του ἦταν ἡ διατήρηση ἰσορροπιῶν

80. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα πρὸς αὐτὸ βλ. στὸ Χαρ. Καρανάσιος, «Ἄτυποι μηχανισμοὶ ἐλέγχου ιδεῶν ἀπὸ τον παραδοσιακὸ λόγο: Ἡ περίπτωση Ἀνθρακίτη καὶ Βούλγαρη», *Ἐλεγχος ιδεῶν καὶ Λογοκρισία ἀπὸ τις ἀπαρχές της ελληνικῆς τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844*, [Πρακτικὰ Συνεδρίου, Λευκωσία 18-20.11.2015], επιμ. Ἰλία Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister κ.ά., Ἀθήνα 2018, σ. 217-237.

μεταξύ των ραγιάδων, των Φαναριωτών και βέβαια του σουλτάνου. Έτσι, γνωρίζοντας από πολιτική ευελιξία, δεν επέτρεπε ακρότητες, ειδικά στο έσωτερικό του, όπως αποδεικνύεται και από την περίπτωση του άφορισμού των φιλοκαλιστών Κολουβάδων το 1776. Βασική και αναγκαστική αρχή ήταν όπως σιδηρόπλοιο ή ύποταγή στον σουλτάνο. Το περιβάλλον ήταν βέβαια γενικώς συντηρητικό, ενώ δεδομένες ήταν και οι φιλοδοξίες ποικίλων προσώπων και παραγόντων. Το Πατριαρχείο αποτέλεσε έναν ανοικτό χώρο εξουσίας, τον οποίο κατελάμβαναν οι πλέον ισχυροί, είτε πρόσωπα είτε μηχανισμοί. Έτσι, η στρατηγική και τακτική του εξαρτώνταν από τη δύναμη των εκάστοτε ισχυρών οικονομικών και πολιτικών παραγόντων του Φαναρίου. Όπως σιδηρόπλοιο, οι παράγοντες που εκπροσωπούσαν τον παραδοσιακό λόγο είχαν πρωτεύοντα ρόλο, αλλά δεν ήταν πάντοτε πανίσχυροι. Μετά όμως την κατάληψη των Έπτανήσων από τους Γάλλους (1797-1798/9), το Πατριαρχείο αντιμετώπιζε έχθρικά τη γαλλική διείσδυση στον ελληνικό χώρο, καθώς και τις νεωτερικές, δημοκρατικές και επαναστατικές ιδέες.

Ο έθναρχικός ρόλος του Πατριαρχείου, λοιπόν, έμπειριε μιαν αντίφαση: Ως κεφαλή των Νεοελλήνων και όλων των Όρθοδόξων του κράτους καλούνταν στις αρχές του 19ου αιώνα και μετά την άποτυχία του Ρήγα να αναλάβει πρωτοβουλία για την άπελευθέρωση του Γένους, αλλά ως εκκλησία του Χριστού δεσμευόταν από την ευαγγελική παράδοση. Με άλλα λόγια, καθώς ο Χριστός και η εκκλησία κατεδίκαιζε κάθε μορφής βία και τον πόλεμο συλλήβδην, το Πατριαρχείο ως εκκλησία δεν έπιτρεπόταν βάσει του Ευαγγελίου να πρωτοστατήσει σε έθνοαπελευθερωτική επανάσταση και σε κανενός είδους επανάσταση – πέραν της αναγκαστικής συμπόρευσης με τον σουλτάνο.

Είναι γνωστό, βέβαια, ότι αρκετοί κληρικοί και αρχιερείς ήταν μέλη της Φιλικής Έταιρείας –προφανώς και ο Γρηγόριος Ε΄ γνώριζε τα σχέδια για την επανάσταση⁸¹–, αλλά ως πρόσωπα και όχι ως έπίσημοι εκπρόσωποι της εκκλησίας.⁸² Βάσει λοιπόν της εκκλησιαστικής παράδοσης αλλά και του αίτήματος για άπελευθέρωση του Γένους, το Πατριαρχείο βρέθηκε να

81. Βλ. τη γνωστή έπιστολή του Γρηγορίου Ε΄ προς τον Σαλώνων Ησαΐα της 20ης Δεκεμβρίου 1820· Παπαδόπουλος – Άγγελόπουλος, *Τά κατά τον αοίδιμον ... πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον Ε΄*, τ. Α΄, σ. 219-222.

82. Βάσει της εκκλησιαστικής παράδοσης, η Έκκλησία συμπαρίσταται στο ποίμνιο σε περίπτωση πολεμικής σύγκρουσης προς υπεράσπιση της άκραιότητας του κράτους ονοεί 'άμαρτάνοντας', για να καλύψει το ποίμνιο, χωρίς όμως να εύλογεί τον πόλεμο και τη βία.

ἀναλαμβάνει δύο ἀντιθετικούς μεταξύ τους ρόλους, τὸν ἐθναρχικό καὶ τὸν πνευματικό. Πέραν ὅμως τῆς ἀπαγόρευσης κάθε ἐπαναστατικῆς πρωτοβουλίας λόγω τοῦ πνευματικοῦ ρόλου τοῦ Πατριαρχείου, ὑπῆρχε μεγάλη ἐπιφυλακτικότητα ἐκ μέρους τοῦ Πατριαρχείου γιὰ ὀργάνωση ἐπανάστασης, λόγω τοῦ φόβου τῶν ἀντιποίνων, τὰ ὁποῖα καὶ ἐπισυνέβησαν. Στὴν περίπτωση ὅμως ποὺ τὸ Πατριαρχεῖο συντασσόταν ἐπίσημα μὲ τὴν Ἐπανάσταση, τότε ὅλοι οἱ ἀρχιερεῖς, κληρικοί ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ ραγιάδες θὰ θεωροῦνταν «προδότες» τοῦ κράτους καὶ «ἀποστάτες» –δεδομένου ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο ἀποτελοῦσε κρατικό θεσμό καὶ οἱ ραγιάδες ἦταν ὑπήκοοι τοῦ κράτους–, ὥστε ὁ ἐξανδραποδισμὸς τους θὰ εἶχε λάβει δραματικές διαστάσεις. Δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονοῦμε, βέβαια, τὸν ἀπαγχονισμό τοῦ Πατριάρχου καὶ τὴν ἐκτέλεση ἱεραρχῶν, καθὼς καὶ ἰσχυρῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν παραγόντων τοῦ Γένους στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀλλοῦ.

Ἐπίσης, ἡ «ἀνάδυση τοῦ νεωτερικοῦ ὑποκειμένου» –μὲ ἐκκίνηση τὴν Ἀναγέννηση καὶ τὸν Ἀνθρωπισμὸ καὶ μὲ ἐπόμενα στάδια τῆ Διαμαρτύρηση, τῆ φυσικῆ θεωρία, τὸν Διαφωτισμὸ καὶ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση– ὀδηγοῦσε ἀφενὸς στὴν ἀμφισβήτηση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ κάθε αὐθεντίας, ἀφετέρου στὴ σχετικοποίηση τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ ἐντέλει καὶ στὴ δημιουργία νέων αὐθεντιῶν, ποὺ ἀναζητοῦσαν τὴ συνοχὴ τῶν κοινωνιῶν σὲ νέες ὀρθολογιστικές, ἀνθρωπιστικές, δημοκρατικές, ἀκόμη καὶ ριζοσπαστικές ἢ καὶ ἐθνικιστικές ἀξίες. Γιὰ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ Πατριαρχείου αὐτὸς ἦταν ἕνας νέος κόσμος, τὸν ὁποῖο δὲν μποροῦσαν νὰ κατανοήσουν, ὥστε νὰ ἀντιτάξουν μιὰν ἀπάντηση, πολλῶ μᾶλλον ὁ νεωτερικός κόσμος ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς ἴδιους ἀπειλή. Αὐτὸ ποὺ φοβόταν τὸν Πατριαρχεῖο, συγκεκριμένα, ἦταν ἡ δημιουργία ἐνὸς ἐλληνικοῦ ἐθνικοῦ κοσμικοῦ ἀθεϊστικοῦ κράτους ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῶν Γάλλων. Πέρα ἀπὸ τοὺς φόβους γιὰ μετάλλαξη τοῦ ἐλληνικοῦ Γένους, τὸ Πατριαρχεῖο καὶ οἱ Φαναριῶτες φοβοῦνταν βέβαια καὶ τὴν ἀπώλεια ἐξουσίας, πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς –καὶ συνακόλουθα τὴν ἀπώλεια οἰκονομικῆς ἰσχύος–, ἐπὶ τῶν ὀρθόδοξων πληθυσμῶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ Μ. Ἀσίας.

Ἔγχαρει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη διαφορὰ σὲ σχέση μὲ τὸ νεωτερικό πνεῦμα: Τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε συνείδηση τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ –καλύτερα: Ρωμιοσύνης, ποὺ συμπεριελάμβανε καὶ ἄλλους πληθυσμούς πλην τῶν Ἑλλήνων–, ὁ ὁποῖος προεπαναστατικά ἀνέπτυσε ἰσχύ σὲ ὅλα τὰ Βαλκάνια, τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Ρωσία, τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴν Αἴγυπτο. Ἐνδεχόμενη ἐπανάσταση θὰ περιορίζε τὸν χῶρο δράσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ συρρικνωνόταν σὲ ἕνα μικρὸ κρατί-

διο, όπως και έγινε. Επίσης, τὸ Πατριαρχεῖο ἀναγνώριζε τὸν σουλτάνο ὡς διάδοχο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἀντίθετα, οἱ νέες πολιτικὲς ιδέες προέβαλλαν τὸν ἐθνικισμὸ καὶ τὰ δημοκρατικὰ δίκαια τοῦ συλλογικοῦ ὑποκειμένου ὡς αὐταξία, στοιχεῖα ποὺ ὀδηγοῦσαν στὴ δημιουργία κράτους στὸ ὁποῖο κυρίαρχος θὰ ἦταν ὁ λαὸς καὶ ὄχι κάποιος ἐστεμμένος ἐξουσιαστής «ἐλέω θεοῦ». Τὸ ἐθνικὸ κοσμικὸ δημοκρατικὸ κράτος στηρίζεται στὸ ἔθνος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκπηγάζει ἡ ἐξουσία. Σέβεται, βέβαια, τὴν ἐκκλησία καὶ κάθε θρησκεία –ὡς ἀτομικὸ δικαίωμα καὶ ἐλεύθερη ἐπιλογή–, θέτει ὅμως κάθε ἐκκλησία ὡς θεσμὸ καὶ κάθε θρησκευτικὴ ἐπιλογή καὶ μεταφυσικὴ ἐκτὸς κράτους, ἐκτὸς τῆς δημόσιας σφαιράς.

Τὸ Πατριαρχεῖο, εἴτε ἐπειδὴ ἀδυνατοῦσε ἐκ τῶν πραγμάτων εἴτε δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ διατυπώσει μιὰν ἀπάντηση στὶς νεωτερικὲς πολιτικὲς ιδέες, ἐπέλεξε τὴν ἀδράνεια καὶ τὴ διατήρηση τοῦ status quo, ὥστε κατέστη ἀναχρονιστικὸ. Ἔτσι, διατυπώνονταν ἀπόψεις περὶ ἀκαίρου τῆς Ἐπανάστασης, ἐπίσης περὶ συνύπαρξης χριστιανῶν καὶ Τούρκων ἐντὸς ἐνὸς νεοθωμανικοῦ κράτους⁸³ ἢ καὶ ἄλωσης «ἐκ τῶν ἔσω» τοῦ κράτους. Τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων ἦταν τὸ Πατριαρχεῖο νὰ περιθωριοποιηθεῖ, πολλῶ μᾶλλον νὰ ἐξοβελιστεῖ ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κράτος.

Τὸ ἐθνικὸ 'γραικογαλλικὸ' κοσμικὸ κράτος τοῦ Κοραῆ

Ὁ Κοραῆς δὲν συνέταξε ἓνα συγκεκριμένο πολιτικὸ μανιφέστο ἢ πρόγραμμα, ὅπως ὁ Ρήγας, ἀλλὰ διατύπωσε τὶς ἀπόψεις του διάσπαρτα ἀλλὰ ἐντονα στὰ πολιτικὰ του κείμενα καὶ στὶς ἐπιστολές του. Ἀρχικά, μὲ τὴν Ἀδελφικὴ διδασκαλία (1798) ἀνασκέυασε τὴν Πατρικὴ διδασκαλία (1798), ἐνῶ στὴ συνέχεια ἐξέδωσε σειρὰ πολιτικῶν φυλλαδίων καὶ κειμένων ἀνώνυμα ἕως καὶ τὴν ἴδρυση τοῦ κράτους.⁸⁴ Τὸ 1801, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντα στὴν Αἴγυπτο (1798-1801), κάλεσε τοὺς «Γραικοὺς» μὲ τὸ Σάλ-

83. Πρβλ. τὴν Πατρικὴ διδασκαλία καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ Μιχαὴλ Περδικάρη.

84. Σάλπισμα Πολεμιστῆριον (1801), *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce* (1803) [Ἐπίτομη περὶ τῆς παρουσίας καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα (1853)], *Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις* (1805), Σάλπισμα Πολεμιστῆριον (21821), *Σημειώσεις εἰς τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους* (ἔκδ. Θ. Π. Βολίδη, Ἀθήνα 1933), *Παράνευσις πολιτικαὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας* (1823), *Περὶ τῶν ἐλληνικῶν συμπερόντων διάλογος δύο Γραικῶν* (1825), *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἀπελευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα νὰ πράξῃ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις διὰ νὰ μὴν δουλωθῇ εἰς Χριστιανούς Τουρκίζοντας* (1830, 1831). Βλ. καὶ τὴν ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ ΚΝΕ/ΕΙΕ *Πολιτικὰ φυλλάδια (1798-1831) τοῦ Κοραῆ*, Ἀθήνα 1983 (μὲ εἰσαγωγὴ τῆς Λουκίας Δρούλια).

πισμα πολεμιστήριον (1801) νὰ συμπαραταχθοῦν στὸν ἀγῶνα τῶν Γάλλων, ἐνῶ στὸ Ἄσμα πολεμιστήριον (1800) θεωροῦσε ὅτι ἡ συμμαχία καὶ φιλία Ἑλλήνων καὶ Γάλλων μπορούσε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ νὰ θεωροῦνται ὡς ἓνα ἔθνος γραικογαλλικό.⁸⁵ Παρόλο ποὺ ὁ ἴδιος τοποθετοῦσε τὴν Ἐπανάσταση τῶν Ἑλλήνων περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ὅταν θὰ εἶχε προχωρήσει ὁ φωτισμὸς τῶν Ἑλλήνων, πίστευε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ χαθεῖ ἡ εὐκαιρία τῆς ἀπελευθέρωσης μέσω τῶν Γάλλων.

Ἡ πρόταση τοῦ Κοραῆ γιὰ τὸ κράτος,⁸⁶ ὅπως διατυπώνεται ἀρχικὰ στὸ *Σάλπισμα πολεμιστήριον*, συναρτᾶται ἄμεσα μὲ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ κοινοῦ τύπου περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Νεοελλήνων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες καὶ περὶ τῆς ὑποταγῆς τους ἐπὶ δύο χιλιετίες σὲ ξένους δυνάστες, ἐνῶ στηλιτεύει τοὺς Τούρκους μὲ τοὺς πλέον βαρύτατους χαρακτηρισμοὺς, ὅσο κανεὶς ἄλλος.⁸⁷ Ὁ Κοραῆς πρεσβεύει ἓνα ἐθνικὸ δημοκρατικὸ κράτος ἰσονομίας, κατὰ μίμησιν τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας. Ὡς πρὸς τὰ γεωγραφικὰ ὅρια δὲν εἶναι σαφῆς, παρὰ μόνον ἀναφέρεται στὴν ἀνάκτηση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, δηλαδὴ: ἡπειρωτικὴ χερσόνησος καὶ τὰ νησιά (ἢ Βόρεια Ἑλλάδα, ἢ Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας δὲν ἀναφέρονται).⁸⁸ Στὴ συνέχεια καὶ ἕως τὸν θάνατό του ὁ Κοραῆς ἐξέλιξε τίς ἀπόψεις του, καθὼς βέβαια οἱ συνθήκες εἶχαν ἤδη μεταβληθεῖ. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν πρόοδο τῆς Ἐπανάστασης ἀλλὰ καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ νέου κράτους ὑπῆρξε συνεχές, ἐνῶ μὲ συχνὰ κείμενά του καθοδηγοῦσε πολιτικὰ τοὺς Ἑλληνες μέχρι τελευταίας πνοῆς.

85. Κοραῆς, *Ἄσμα πολεμιστήριον*, σ. 10: «Τίς ἡ χρεία ἀπὸ ἄλλους; ἢ Γάλλοι καὶ Γραικοὶ δεμένοι, ἢ μὲ φιλίαν ἐνωμένοι, ἢ Δὲν εἶναι Γραικοὶ ἢ Γάλλοι, ἢ Ἄλλ' ἐν ἔθνος Γραικογάλλοι.»

86. Γιὰ τὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Κοραῆ βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Κοραῆ», *Δῆμερο Κοραῆ*, 29 καὶ 30 Ἀπριλίου 1983. *Προσεγγίσεις στὴ γλωσσικὴ θεωρία, τὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ*, [ΚΝΕ/ΕΙΕ], Ἀθήνα 1984, σ. 102-112.

87. Βλ. καὶ τὴν αὐτοβιογραφικὴ ἀναφορά του: «Τὸ παιδιόθεν τρεφόμενον εἰς τὴν ψυχῆν μου κατὰ τῶν Τούρκων μῖσος ἐκατήνησεν, ἀφοῦ ἐγευθην εὐνομουμένης πολιτείας ἐλευθερίαν, εἰς ἀποστροφὴν μανιώδη. Τούρκος καὶ θηρίον ἄγριον ἦσαν εἰς τὸν λογισμὸν μου λέξεις συνώνυμοι, καὶ τοιαῦτα εἶναι ἀκόμη ...» *Συλλογὴ τῶν ... Προλεγομένων ... τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Παρίσι 1833, σ. κ'-κά'.

88. Κοραῆς, *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἀπελευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα*, 1830, σ. 37-38: «... χρεωστοῦν νὰ ἐξαπλώσωσι τὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, καὶ τὰς νήσους αὐτῆς, κατὰ τὴν παλαιὰν αὐτῆς γεωγραφίαν, νὰ συμπεριλάβωσι μὲ ταύτας καὶ τὴν ἀγωνιζομένην Κρήτην, τὴν Σάμον, καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀδικῶς καὶ ἀθέως καταστραφεῖσαν Χίον ...».

Ἡ Κοραΐς –ὅπως σχεδὸν ὅλοι οἱ σύγχρονοὶ τοῦ λόγιου– ἀδυνατοῦσε νὰ ἀντιληφθεῖ τὴ σύζευξη ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ στὸ Βυζάντιο καὶ τὴ δημιουργία ἐνὸς νέου ἑλληνορωμαίκοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ἐνῶ υἰοθετοῦσε τὴ (μὴ ὀργανικὴ) σύνδεση μὲ τὴν κλασικὴ Ἀρχαιότητα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐμπνεύστηκαν κυρίως οἱ Γάλλοι καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἀρχαιοελληνικὴ παιδεία ἔπρεπε νὰ ‘μετακενωθεῖ’ στοὺς Νεοέλληνες, ὥστε νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἀρχαία σοφία καὶ νὰ συνεχίσουν τὴν ἱστορικὴ τους πορεία. Στὸν Κοραΐ ἡ σύνδεση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἡ ὁποία εἶχε ξεκινηθεῖ παλαιότερα καὶ ἴσχυε ὡς ἰδεολόγημα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ,⁸⁹ ἐμφανίζεται παγιωμένη πανηγυρικά.

Πάντως, ὁ Κοραΐς δὲν ἦταν ἀντικληρικαλιστὴς καὶ σεβόταν τὴν ἐκκλησία καὶ τὴν ὀρθόδοξη πίστη.⁹⁰ Μάλιστα, ἐπαινοῦσε τὴν ἐκκλησία γιὰ τὶς πρωτοβουλίες της στὸν χῶρο τῆς παιδείας, ἐπισημαίνοντας τὸν σημαντικὸ ρόλο τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν κληρικῶν δασκάλων στὴν Παιδεία τοῦ Γένους, τὴν «μάθησιν τῶν ἐπιστημῶν», τὴν «ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος», καθὼς καὶ τῶν Βατοπεδινῶν μοναχῶν, ποὺ «συνέδραμαν νὰ φέρωσι τὰ φῶτα τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν πατρίδα των, ὡς μόνην θεραπείαν τῶν πολυχρονίων τῆς πατρίδος πληγῶν».⁹¹ Ὁ ἴδιος ἦταν ἄριστος γνώστης Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ συχνὰ χωρία στὰ ὁποία παραπέμπει. Στὸ *Mémoire* πρὸς τοὺς Observateurs de l’homme στὸ Παρίσι (1803) ἐπαινεῖ ἐπανελημμένα τὸν κλῆρο, ἂν καὶ γενικὰ τὸ ‘διαφημιστικὸ’ αὐτὸ κείμενο δίνει –ὅπως ἀναμενόμενο– κάποια ἐξωραϊσμένη εἰκόνα τῶν Ἑλλήνων.⁹² Ὁ Κοραΐς, παρόλο ποὺ ἀναγνωρίζει ἀκόμη καὶ τὴ συμμετοχὴ κληρικῶν στὸν

89. Εἶναι γνωστὴ ἡ προσπάθεια τῶν ἐλλήνων λογίων προεπαναστατικὰ γιὰ τὴ σύνδεση τῆς Νέας μὲ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἐμβληματικὴ πρὸς αὐτὸ εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος ἀπὸ τὸν Κοζανίτη ἱατροφιλόσοφο Γεώργιο Σακελλάριο καὶ τὸν Ρήγα.

90. Μετέφρασε τὴν Ὀρθόδοξη ὁμολογία τοῦ μητροπ. Μόσχας Πλάτωνα (1782) καὶ μιὰ δευτέρη ἀδήλου (1783), ἐνῶ συνέταξε καὶ τὴν *Σύνοψιν τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας καὶ τῆς Κατηχήσεως εἰς χρῆσιν τῶν Κοινῶν Σχολείων τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους* (1783), ὑπὸ μορφὴν ἐρωταποκρίσεων, καὶ ἕναν *Συνέκδημο ἱερατικὸ* (1830).

91. Κοραΐς, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία*, τ. Α', ἐκδ. ΜΙΕΤ, σ. 323-324. 348.

92. Ἀναφέρει ὅτι μετὰ τῶν 113 συνδρομητῶν τῆς ἐκδόσεως –δὲν κατονομάζει συγγραφέα καὶ ἐπιμελητὴ– τῆς *Πραγματείας τῶν κωνικῶν τομῶν* (Βιέννη 1803), τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε ὁ ἱερομόναχος Ἀνθίμος Γαζής, ὑπῆρχαν 47 κληρικοί, ἐκ τῶν ὁποίων 9 ἐπίσκοποι (Κοραΐς, *Υπόμνημα*, σ. 39, πρβλ. καὶ σ. 40). Ἀκόμη, θεωρεῖ ὅτι ὁ «ἔρωσ τῆς ἰσότητος εἰσεχώρησε ἕως εἰς τὰ μοναστήρια ... ὥστε συνηθροίσθησαν εἰς συνελεύσεις καὶ ἐπανήγαγον τοὺς ἀνωτέρους αὐτῶν εἰς τὴν τήρησιν τοῦ κανόνος» (*Υπόμνημα*, σ. 41-42). Τέλος ἐπαινεῖ τοὺς Ἑλληνας, ἐπειδὴ «οὐχὶ μόνον δὲν συνιστῶσιν Ἱερά δικαστήρια ἀλλ'

Ἀγώνα, φρονεῖ ὅτι τὰ καθήκοντά τους πρέπει νὰ περιοριστοῦν στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, ὥστε νὰ διαφυλαχθεῖ καὶ ὁ ἱερατικὸς τους χαρακτήρας.⁹³

Τὸ πρόβλημα τοῦ Κοραῆ ἔναντι τῆς ἐκκλησίας ἦταν οἱ ἀποφάσεις τοῦ Πατριαρχείου σὲ σχέση μετὰ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ὑπὸ ἴδρουση κράτους – ὁ ἴδιος δὲν ἐφείσθη κατηγοριῶν κατὰ τοῦ Παρίου. Ὅπως-δὴποτε ὁμως, κατὰ τὸν ἴδιο, στὸ νέο κράτος θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει Αὐτοκέφαλη Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, ἀποσχιζόμενη ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο,⁹⁴ χωρὶς νὰ ἔχει θεσμικὸ ρόλο στὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τοῦ κράτους· ἀντιθέτως, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπαχθεῖ στὴν πολιτικὴ ἐξουσία,⁹⁵ ὅπως καὶ ἐπισυνέβη μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ κράτους. Ὁ Κοραῆς, λοιπόν, πρεσβεύει ἓνα κοσμικὸ κράτος, τὸ ὁποῖο θὰ σέβεται μὲν τὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ τὴν ἐκκλησία, ἀλλὰ αὐτὴ δὲν θὰ ἔχει καμία πολιτικὴ ἐπιρροὴ στὸ κράτος, στὴ νομοθεσία καὶ τὶς ἀποφάσεις.

Παρόλο ποὺ ὁ Κοραῆς προέτρεψε τοὺς Ἕλληνες νὰ συνδράμουν τὴ γαλλικὴ ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο, ὥστε ἀμέσως μετὰ νὰ ἀπελευθερωθεῖ καὶ ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα, ἡ βασικὴ του θέση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος ἦταν ὅτι ἔπρεπε πρῶτα νὰ προχωρήσει ὁ φωτισμὸς τοῦ Γένους μέσω τῆς ἐπαφῆς μετὰ τοὺς Γάλλους.⁹⁶ Ὡς πρὸς τὸν χρόνον τοποθετοῦσε τὴν Ἐπανάσταση μιὰ γενιὰ ἀργότερα, περὶ τὸ μέσον τοῦ 19ου αἰῶνα,⁹⁷ ἐνῶ θεωροῦσε ἄκαιρο τὸν χρόνον ποὺ ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση.⁹⁸

Ἡ ἀγάπη καὶ ὁ θαυμασμὸς του πρὸς τοὺς Γάλλους εἶναι μόνιμος καὶ βασικὸ στοιχεῖο σὲ ὅλα τὰ κείμενά του,⁹⁹ ὅσο καὶ ἂν ἀπογοητεύτηκε ἀπὸ

ἀσχολοῦνται εἰρηνικῶς περὶ τὰ μέσα τὰ πρὸς ἐπιμέλειαν τοῦ λογικοῦ των· καὶ πρῶτος ὁ κληρὸς ἄρχεται τῆς ἀναμορφώσεως ταύτης» (Ἰπόμνημα, σ. 60).

93. Κοραῆς, *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἀπελευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα*, 1831, σ. 57-58: «... τοὺς Ἱερατικούς, διότι τοὺς σέβομαι, καὶ σπουδάξω νὰ τοὺς φυλάξω σεβασμίως, ὡς ἐφάνησαν ἕως τώρα, συνεργήσαντες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἑλληνικοὺς ἀγῶνας ... Ἄλλο εἶναι ἡ διὰ συμβουλῆς συνέργεια, ἀκόμη καὶ ἡ δι' ὄπλων, ἂν ἡ χρεια τὸ καλέσῃ, καὶ ἄλλο ἡ διὰ πολιτικῶν πραγματεύσεων. Δέν σε λανθάνει, ὅτι καὶ ἡ θρησκεία ἀποκλείει τοὺς ἱερεῖς ἀπὸ τὰ πολιτικὰ ὑπουργήματα».

94. Κοραῆς, *Πολιτικαὶ παρααινέσεις πρὸς τοὺς Ἕλληνας*, 1823, σ. 316, ὅπου ὑποστηρίζεται καὶ ἡ ἐκλογή ἀρχιερέων καὶ ἱερέων ἀπὸ τὸν κληρὸ καὶ ἀπὸ τὸν λαόν.

95. Κοραῆς, *Συνέκδημος ἱερατικός*, σ. κζ'.

96. «... δὲν διστάζω νὰ εἶπω, ὅτι, καὶ χωρὶς ἄλλων βοήθειαν, μόνοι οἱ Γραικοὶ εἶναι ἱκανοὶ νὰ θεραπεύσωσιν τὴν δυστυχίαν των»· Κοραῆς, *Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις* (1805), σ. 16.

97. Βλ. Πολίτης, «“Ἄν ἤρχιζε μετὰ εἴκοσι χρόνους...”», 242-254.

98. Πολίτης, «“Ἄν ἤρχιζε μετὰ εἴκοσι χρόνους...”», 245-246.

99. Ὁ Κοραῆς ἦταν, βέβαια, ἔμμισθος τῶν Γάλλων. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ (*Συλλογὴ τῶν Προλεγομένων*, σ. κς'-κζ'), λάμβανε 2.000 φράγκα σύνταξη,

αὐτοὺς καὶ τὸν Ναπολέοντα. Περὶ τὸ 1821, λοιπόν, χωρὶς νὰ ἀπαρνιέται τὴ σχεδὸν ταύτιση μὲ τοὺς Γάλλους, προβάλλει ἐντονότερα τὴν ἑλληνικὴ πρωτοβουλία γιὰ ἀπελευθέρωση, ὅμως μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν Γάλλων, τοὺς ὁποίους ἔπρεπε νὰ μιμηθεῖ ἡ Νέα Ἑλλάς ἰδεολογικὰ καὶ πολιτικὰ. Προστασία στοὺς Ἕλληνες μποροῦσαν νὰ προσφέρουν –κατὰ τὸν ἴδιο– μόνον οἱ Γάλλοι, ἐπειδὴ αὐτοὶ πάντοτε βοηθοῦσαν τοὺς Ἕλληνες στὶς κατὰ καιροὺς ἐξεγέρσεις τους ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἦταν καὶ συγγενικοὶ φυλετικὰ λαοί.¹⁰⁰ Λίγους μῆνες μετὰ τὸ ξέσπασμα τῆς Ἐπανάστασης (20 Αὐγ. 1821) θεωρεῖ ὅτι οἱ Ἕλληνες μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν «αὐτουργοὶ τῆς ἐλευθερίας», ἀλλὰ εὐελπιστεῖ νὰ ἔχουν «συνεργὸν τὴν φωτισμένην Εὐρώπην».¹⁰¹

Τὸ κράτος τοῦ Κοραῆ εἶναι προφανῶς κοσμικὸ καὶ ἐθνικὸ,¹⁰² συνεχίζοντας τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα, μετὰ ἀπὸ μακραιωνὴ δουλεία σὲ διάφορους δυνάστες, ἐνῶ ἀκόμη καὶ οἱ Τούρκοι καὶ Ἰουδαῖοι τοῦ κράτους θὰ ἀναγνωρίζονταν ὡς πολῖτες του ὑπὸ προϋποθέσεις.¹⁰³ Ἡ ἐξουσία πηγάζει ἀπὸ τὸν κυρίαρχο λαό (λαϊκὴ κυριαρχία) καὶ ὑπάρχει γιὰ τὸν λαό, ἐνῶ τὸ πολίτευμα πρέπει νὰ εἶναι θεμελιωμένο στὸν Νόμο καὶ τὴν ἰσονομία («ἰσόνομος Πολιτεία»)¹⁰⁴ Ὁ Κοραῆς προτείνει μιὰν ἀβασίλευτη Δημοκρατία μὲ Βουλὴ τῶν Ἀντιπροσώπων μονοετοῦς θητείας, ἐκλεγμένης βέβαια ἀπὸ τὸν λαό, τοὺς πολῖτες καὶ ὄχι ὑπηκόους ἐνὸς μονάρ-

καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Στράβωνα 3.000 ἐτήσιο μισθό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὅμως παραιτήθηκε.

100. Στὸ ἴδιο, σ. 21-23, 36-37, 48. Ἀμφότερες οἱ δύο θέσεις δὲν εὐσταθοῦν ἱστορικά. Ὁ Κοραῆς μάλιστα, πρὸς ἐπίρρωση τῆς θέσης περὶ συγγένειας Ἑλλήνων καὶ Γάλλων, παραθέτει τὸ ἀνιστόρητο ἐπιχείρημα ὅτι Γαλάτες εἶχαν ἐγκατασταθεῖ (προχριστιανικά) στὴ περιοχὴ τῆς Ἄγκυρας (πρβλ. τὴν ἐπιστολὴ Πρὸς Γαλάτας τοῦ ἀποστόλου Παύλου) καὶ εἶχαν δημιουργήσει τὴ «Γραικογαλλία». Ἔτσι, ὀνομάζει τοὺς συγχρόνους τοῦ Γάλλου καὶ «Γαλλογραικοὺς» (στὸ ἴδιο, σ. 34).

101. Κοραῆς, *Σάλπισμα πολεμιστήριον*, ²1821, σ. 1.

102. Στὸ στόχαστρο τοῦ Κοραῆ, πέραν τῶν Τούρκων, τίθενται καὶ οἱ Ρωμαιοκαθολικοί, εἰδικὰ οἱ Ἰησουῖτες ἀλλὰ καὶ οἱ «τουρκίζοντες» Φαναριῶτες. Πρβλ. Κοραῆς, *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἀπελευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα*, 1830, σ. 41: «Μεγάλῃ εὐτυχίᾳ τῆς Ἑλλάδος, ὅτι ἡ ἐκκλησία της δὲν ἔχει Ἰησουῖτας. Τὸ ἱερατεῖον μας ἐξεναντίας, ἀντὶ συμμαχίας μὲ τοὺς ὀλιγαρχικούς, ὡς ἔπραξαν πάντοτε οἱ ἀπόστολοι τοῦ Πάπα Ἰησοῦται, θέλει σπουδάσειν, δὲν ἀμφιβάλλω, νὰ τοὺς θερίξῃ μὲ τὸ ἱερὸν δρέπανον τοῦ εὐαγγελίου».

103. Κοραῆς, *Σημειώσεις εἰς τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822* ἔτους, σ. 12 κ.έ. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. καὶ τὴ σχολιασμένη ἔκδοση ἀπὸ τὸν Π. Μ. Κιτρομηλίδη, [Ἴδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων], Ἀθήνα 2018.

104. Κοραῆς, *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἀπελευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα*, 1830, σ. 41.

χη, ἐπίσης τὴ σύσταση Γερουσίας διετούς θητείας καὶ τὴν ἐκλογή κυβερνήτη μὲ τετραετὴ θητεία.¹⁰⁵ Ἡ ἰδεολογία τοῦ κράτους πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἀξίες, ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀρετὴ, ἡ ἰσότητα καὶ ἡ φιλότιτα.¹⁰⁶ Γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν ὅλα αὐτὰ ἀπαιτεῖται ὁ φωτισμὸς τῶν ὑπηκόων, ὥστε νὰ μεταβληθοῦν σὲ πολιτισμένους πολίτες, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ –φαντασιακοῦ στὸν Κοραή– γάλλου εὐρωπαίου πολίτη. Ἡ θρησκευτικὴ πίστη θεωρεῖται «ἀπλὴ δόξα καὶ ὑπόληψις τοῦ νοῦ περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων πραγμάτων», ἡ ὁποία μένει ἐκτὸς πολιτικοῦ γίνεσθαι, ἀλλὰ ἡ διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς θὰ μπορούσε νὰ συνδράμει στὴ στερέωση τοῦ πνεύματος τῆς ἐλευθερίας.¹⁰⁷ Βάσει, λοιπόν, τῶν πολιτικῶν του ἰδεῶν καὶ προτάσεων, ὁ Κοραὴς μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ὁ προάγγελος τοῦ νεωτερικοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνικοῦ κράτους.

Τὸ ‘ρευστό’ κράτος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας

Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία δὲν διέθετε κάποιο πολιτικὸ μανιφέστο γιὰ τὴν ‘ἐπόμενη μέρα’.¹⁰⁸ Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι κομβικῆς σημασίας γιὰ τὸ κράτος ποὺ ὁραματίζονταν οἱ Φιλικοί. Μιὰ ἐπανάσταση πρέπει νὰ ἔχει πολιτικὴ στόχευση βάσει κάποιας ἰδεολογίας, ἕναν ἀρχηγό, σχέδιο ἔνοπλης δράσης, ἀλλὰ καὶ σχέδιο ὀργάνωσης τῆς νέας διοίκησης.¹⁰⁹ Τὸ τελευταῖο εἶναι τὸ σημαντικότερο, ἂν καὶ προηγῶνται τὰ πρῶτα.

105. Κοραῆς, *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἀπελευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα*, 1830, σ. 3-4, 19 καὶ 37.

106. «Μόνη ἡ ἐλευθερία εἶναι γεννήτρια τῆς ἀρετῆς, ἐπειδὴ μόνη αὐτὴ γεννᾷ τὴν μητέρα τῆς φιλότιτας ἰσότητα, ἸΣΟΤΗΣ ΦΙΛΟΤΗΣ»· Κοραῆς, *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἀπελευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα*, 1830, σ. 31.

107. Κοραῆς, *Συνέκδημος ἱερατικός*, σ. κζ'-κη', με'.

108. Γιὰ τὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία βλ. Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, Ναύπλιον 1834· ὁ ἴδιος, *Δοκίμιον περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Α', Ἀθήνα 1859· Γ. Φράγκος, «Φιλικὴ Ἐταιρεία», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σ. 424-432· Κ. Σβολόπουλος, «Ἡ σύσταση τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Μία ἐπαναπροσέγγιση», *Τὰ Ἱστορικά* 18 (2001), 283-298· Β. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Ὄργανωτικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐθνικῆς ἐπανάστασης», *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Γ', επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Ἀθήνα 2003, σ. 9-32· Ἄννα Μανδουλαρά – Γ. Νικολάου (εκδ.), *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία: Ἐπαναστατικὴ δράση καὶ μυστικὲς εταυρεῖες στὴ νεότερη Εὐρώπη*, Ἀθήνα 2017.

109. Ὁ Κοραῆς ἔγραφε τὸν Μάιο τοῦ 1821: «Νὰ κρημνίσῃ τις οἰκοδομὴν μεγάλην σοφία δὲν χρειάζεται ... Ἡ μεγάλη καὶ τρομερὰ δυσκολία εἶναι εἰς τὴν ἀνοικοδομὴν»· Ἄδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Δ': 1817-1822, Ἀθήνα 1982, σ. 285. Βλ. καὶ Πολίτης, «Ἄν ἤρχιζε μετὰ εἴκοσι χρόνους...», 241.

Ἀπὸ τὰ σχέδια δράσης τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας (Γενικόν, Μερικόν, Σάββα)¹¹⁰ προκύπτει ὅτι τὸ κράτος τῆς Φιλικῆς θὰ ἦταν ἑλληνικὸ ἐθνικὸ κράτος, πολλῶ μᾶλλον καθὼς ἡ Ἐταιρεία ἀναζήτησε συμμαχίες πρὸς ἀντιπερασπισμὸ σὲ ἄλλους Βαλκάνιους, Σέρβους, Μαυροβούνιους, Μολδοβλάχους, Βουλγάρους, ἀκόμη καὶ σὲ πληθυσμοὺς ἀνατολικά τῆς Μ. Ἀσίας. Ἡ μετατόπιση ἀπὸ τὸ νεοβυζαντινὸ πολυεθνικὸ κράτος ὑπὸ ἑλληνικὴ κυριαρχία (Βούλγαρης) στὸ ἐθνικὸ κοσμικὸ κράτος εἶχε πλέον παγιωθεῖ. Στὰ σχέδια τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας ἀναφέρονται συχνὰ οἱ ὅροι Ἑλλάς, Ἑλληνες, ἔθνος, ὅπως βέβαια καὶ στὴν προκήρυξη τοῦ Ἄλ. Ὑψηλάντη «Μάχου ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος» –παλαιότερος συνθηματικὸς τόπος τῶν Ἑλλήνων–, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται στοὺς «Ἑλληνες». Στὴν ἴδια προκήρυξη καταφανῆς εἶναι ἡ σύνδεση τῶν Νεοελλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες, τὴ γενναιότητα τῶν ὁποίων καλοῦνταν οἱ πρῶτοι νὰ μιμηθοῦν. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πολίτευμα, ἡ προκήρυξη ἀναφέρει μόνον ὅτι «Τὸ ἔθνος συναθροιζόμενον θέλει ἐκλέξῃ τοὺς Δημογέροντάς του».

Ἡ Ἐκκλησία βέβαια ὡς θεσμὸς (Πατριαρχεῖο) δὲν ἐμφανίζεται στὰ σχέδια, ἀλλὰ ἡ χριστιανικὴ πίστη χρησιμοποιεῖται πρὸς στήριξη τῆς Ἐπανάστασης: οἱ χριστιανοὶ Ἑλληνες πρέπει νὰ πολεμήσουν καὶ γιὰ τὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ κατὰ τῶν μουσουλμάνων Τούρκων. Ὡστόσο, ἡ ρήξη μὲ τὸ Πατριαρχεῖο εἶναι σαφῆς. Μάλιστα, στὴν περίπτωση ποὺ ἡ Ἐπανάσταση ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη –ὅπως προέβλεπε τὸ Σχέδιον μερικόν– τὸ Πατριαρχεῖο θὰ καλοῦνταν νὰ ἐπιλέξει ἂν θὰ ὑποστήριζε τὴν Ἐπανάσταση ἢ θὰ στοιχοῦνταν μὲ τὸν σουλτάνο· στὴ δευτέρη περίπτωση θὰ θεωροῦνταν ἐχθρὸς τῆς. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὁ Πατριάρχης θὰ θανατωνόταν, εἴτε ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ὡς ἀποστάτης τοῦ κράτους, εἴτε ἀπὸ τοὺς Ἐπαναστάτες ὡς μηδίσας.¹¹¹

Ὡς πρὸς τὴ βοήθεια ἀπὸ ξένες δυνάμεις, ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία στηριζόταν στίς συμμαχίες μὲ τοὺς ἄλλους Βαλκάνιους, ἔχοντας πάντως ἐπιφυλάξεις, ἐνῶ ὁ Ὑψηλάντης προσπάθησε νὰ ἐμπλέξει καὶ μίαν «Κραταιὰν δύναμιν», τὴ Ρωσία· στὸ τέλος, βέβαια, οἱ ἐπαναστάτες ἀπέμειναν μόνοι τους. Τὰ ὅρια τοῦ κράτους δὲν ἦταν σαφῆ. Προεῖχε ὁ ρεαλισμὸς: ὅ,τι μπορεῖ νὰ ἀπελευθερωθεῖ, προφανῶς καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη, ἂν καὶ αὐτὸ ἦταν παρα-

110. Γιὰ τὰ σχέδια τῆς Ἐπανάστασης βλ. Φιλίμων, *Δοκίμιον περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Α', σ. 47 κ.έ.

111. «... ἢ νὰ ἀποθάνῃ ἀπὸ τοὺς ἀσεβεῖς εἰς τὴν ἐπανάστασιν, ἢ διὰ τὴν παρακοῆν νὰ κατ' αὐτὸς καὶ τὸ ποίμνιόν του μετὰ ἄλλοφύλων, ἐὰν δὲν ἐνδώσουν αὐτοὶ καὶ ὑποταχθοῦν» (Σχέδιον μερικόν, ἄρθρο ΙΗ').

κινδυνευμένο· παρὰ ταῦτα τὸ Σχέδιον μερικὸν προέβλεπε κτύπημα στὴν καρδιά τῆς Αὐτοκρατορίας. Τὸ γεωγραφικὸ κέντρο θὰ ἦταν βέβαια ἡ Πελοπόννησος, ἐνῶ ἡ Ἐπανάσταση θὰ μπορούσε νὰ ἐξαπλωθεῖ στὸν νησιωτικὸ χῶρο καὶ ὅπου ὑπῆρχε συμπαγῆς ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπέτρεπαν οἱ συνθήκες. Τὸ ζητούμενο ἦταν νὰ ξεκινήσει καὶ νὰ ἐδραιωθεῖ ἡ Ἐπανάσταση ἀπὸ κάπου, τὴν Πελοπόννησο, μὲ τὴ βοήθεια ἀντιπερισπασμῶν στὰ βόρεια τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου.

Οἱ ἀπόψεις ποὺ παρουσιάστηκαν (ἀπὸ τὸ 1772 ἕως τὸ 1821) γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ κράτους εἶχαν ὁμοιότητες καὶ διαφορές. Γεωγραφικὰ συνέπιπταν περίπου στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο, μὲ ἐπεκτάσεις ἕως τὸν Δούναβη καὶ τὰ μικρασιατικὰ παράλια. Ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν συμπεριλαμβανόταν ρητὰ στὰ ὅρια τῆς χώρας. Διαφορὲς ὑπῆρχαν ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα τοῦ κράτους. Οἱ πρῶτες χρονικὰ ἐκπεφρασμένες ἀπόψεις (τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ Ρήγα) πρέσβευαν ἓνα πολυεθνικὸ κράτος μὲ ἐξέχον καὶ κυρίαρχο τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, ἐνῶ οἱ ἀμέσως ἐπόμενες (Κοραῆ, Ἀωνύμου, Φιλικῆς Ἐταιρείας) σὲ ἓνα ἑλληνικὸ ἐθνικὸ κράτος. Ἡ σύνδεση μὲ τὴν Ἀρχαιότητα κυριαρχεῖ, χωρὶς νὰ λείπει ἐντελῶς ἢ βυζαντινὴ παράδοση. Τὸ κράτος ποὺ προτείνεται ἐντέλει εἶναι κοσμικὸ, ἀλλὰ μὲ σεβασμὸ στὴν ἐκκλησία, χωρὶς ὅμως νὰ τῆς ἀποδίδεται κάποια ἐπιρροή στὸ πολιτικὸ γίγνεσθαι. Ὡς συνέπεια, τὸ κράτος δὲν θὰ ἀποτελοῦσε ἀναβίωση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ θὰ ἦταν νεοελληνικὸ, μὲ σύνδεση πρὸς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Τὸ πολίτευμα ποὺ προτείνεται εἶναι ἢ ἀβασίλευτη δημοκρατία, ποὺ διασφαλίζει τὴν ἰσονομία καὶ δικαιοσύνη. Τέλος, ὡς πρὸς τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ κράτους, ὑπάρχει τόσο ἡ ἀποψη τοῦ ὑπὸ κηδεμονία κράτους (Βούλγαρης), τῆς σύμπραξης μὲ μία μεγάλη δύναμη (Κοραῆς) ἀλλὰ καὶ τῆς πλήρους αὐτονομίας (Ρήγας, Ἀωνύμος, Φιλικὴ Ἐταιρεία).

Ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἀπελευθέρωσης, μόνον ὁ Ρήγας, ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία καὶ μερικῶς ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία πρότειναν στοὺς Ἕλληνες νὰ στηριχθοῦν στὶς δυνάμεις τους, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἀπόψεις προέβαλλαν τὴ σύνδεση εἴτε μὲ κάποια ἀπὸ τὶς μεγάλες δυνάμεις εἴτε μὲ ἄλλους βαλκανικοὺς λαοὺς. Στὴν πράξη, βέβαια, θὰ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ μὴ ἀναμιχθοῦν οἱ ἰσχυροὶ τῆς Εὐρώπης. Γι' αὐτὸ καὶ ἦταν τεράστια ἐπιτυχία τῆς Ἐπανάστασης ποὺ ἔστρεψε αὐτὲς τὶς δυνάμεις ὑπὲρ τοῦ Ἀγώνα. Τὸ Πατριαρχεῖο

δὲν συμμετείχε στὴν Ἐπανάσταση, εἴτε διότι ἦταν ἀδύνατο, εἴτε διότι τὴ θεωροῦσε ἄκαιρη, εἴτε ἐπειδὴ εἶχε κατὰ νοῦ τὴ συνδιοίκηση μὲ τοὺς Ὀθωμανοὺς σὲ ἓνα ἑλληνο-οθωμανικὸ κράτος.

Οἱ ἐξελιξείς, βέβαια, διέψευσαν τὶς προσδοκίες γιὰ ἓνα κοσμικὸ, δημοκρατικὸ, ἀβασίλευτο, πραγματικὰ ἀνεξάρτητο κράτος, γιὰ ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς λόγους: ἀφενὸς λόγω ἀπουσίας συναίνεσης μεταξὺ τῶν συντελεστῶν τῆς Ἐπανάστασης, ἀφετέρου ἐπειδὴ οἱ μεγάλες δυνάμεις προσπάθησαν νὰ ἀσκήσουν ἐπιρροὴ στὸ νέο κράτος καὶ νὰ διατηρήσουν τὴν ἰσχύ τους στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἔτσι, οἱ Νεοέλληνες δέχθηκαν τὴ δημιουργία ἑνὸς μικροῦ ἐλεγχόμενου κρατιδίου, μὲ ξένο καὶ ἑτερόδοξο νεαρὸ καὶ ἄπειρο βασιλιά, ἐνῶ τὸ πολίτευμα ἦταν ἀπόλυτη μοναρχία, χωρὶς σύνταγμα. Τέλος, δημιουργήθηκε ὡς θεσμὸς ἡ Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία ἀποσχίσθηκε διοικητικὰ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο (1833).

Βάσει τῶν συνθηκῶν καὶ τῶν ποικίλων παραγόντων καὶ συμφερόντων, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἑλληνικοῦ χώρου, ἡ Ἐπανάσταση δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐξελιχθεῖ πολὺ διαφορετικά, ἐνῶ θὰ μπορούσε καὶ νὰ εἶχε ἀποτύχει. Ἡ Ἐπανάσταση βέβαια ἐπέτυχε, μὲ μεγάλες θυσίες, καὶ ἰδρύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἑλληνικὸ κράτος. Ἡ Ἐπανάσταση, λοιπόν, τοῦ 1821 ἀποτελεῖ τὸ γενέθλιον τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ποὺ ἔχει ἀναφορὲς στὴν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα, μὲ πάντοτε παρόντα τὰ στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς καὶ χριστιανικῆς παράδοσης, ἀκολουθεῖ ὅμως πρωτίστως τὸ εὐρωπαϊκὸ γίγνεσθαι, προσπαθώντας νὰ συνθέσει ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἱστορικοῦ του παρελθόντος ἐντὸς τῶν σύγχρονων ἐπιρροῶν καὶ ἀπαιτήσεων τῆς μετανεωτερικῆς ἐποχῆς.

SUMMARY

Chariton Karanasios

The multiple dilemma of Modern Hellenism
before the Greek Revolution

During the pre-revolutionary era, especially from the end of the 18th century onwards, the idea of liberation from the Ottomans was pervasive among the Greeks. Nevertheless, among the intellectual and political circles of Hellenism there was no agreement on whether, when, how the Revolution should take place, as well as on what form of government the new state would have, a fact that created for the Greeks a multiple dilemma. The views that advocated prominent scholars, such as Eugenios Voulgaris, Rigas Velestinlis, the Anonymous author of the *Elliniki Nomarhia*, Korais, Michael Perdikaris, but also the Patriarchate and the Filiki Etairia, sparked a fruitful discussion, which ended in intense controversy, yet contributed to the ideological preparation of the Revolution of 1821.

Το τέλος του αιώνα των Φαναριωτών κατά το 1821, σύμφωνα με τα οθωμανικά τεκμήρια

Οι Φαναριώτες έχουν χαρακτηριστεί ως η «αριστοκρατία των Ρωμιών» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹ Η άνοδος των ορθόδοξων αυτών χριστιανών στην υπηρεσία της οθωμανικής διακυβέρνησης θα πρέπει να συνδεθεί με τον ευρύτερο μετασχηματισμό της σχέσης του οθωμανικού κράτους με την κοινωνία κατά τον 17ο αιώνα, και πιο συγκεκριμένα με τη μεταβίβαση της πολιτικής εξουσίας από τους σουλτάνους στους «πολιτικούς οίκους» (kapılar) των βεζίρηδων και των πασάδων.² Οι Φαναριώτες ανέδειξαν κατά τον 18ο και τον αρχόμενο 19ο αιώνα τους δικούς τους «πολιτικούς οίκους», σε στενή σχέση με τους «πολιτικούς οίκους» των βεζιρηδων και των πασάδων, νεμόμενοι, σε ανταγωνισμό μεταξύ τους πάντως, τα αξιώματα του μεγάλου διερμηνέα (δραγομάνου) του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου, του διερμηνέα του στόλου, αλλά και τα σημαντικότερα αξιώματα των ηγεμόνων (ρουμ. οσποδάρων, τουρκ. βοεβόδων, ελλ. πριγκίπων) των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, στα οποία διορίζονταν προνομιακά μετά τη δεύτερη δεκαετία του 18ου αιώνα.³

1. Βλ. Κ. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας»: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας, Αθήνα 2013, σ. 31-43.

2. Για τον εξαιρετικά κρίσιμο αυτό μετασχηματισμό βλ. Rifa'at Abou-El-Haj, «The Ottoman Vezir and Paşa households 1683-1703: A preliminary report», *Journal of the American Oriental Society* 94/4 (1974), 438-447. Στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Κωστής, *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους*, σ. 39.

3. Για τους Φαναριώτες βλ. Χρ. Γ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», *Επιστημονική Ημερίδα "Ρωμοί στην υπηρεσία της Ύψηλής Πύλης"*, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 2001, [Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής], Αθήνα 2002, σ. 15-52· Β. Σφυρόερας, «Οι Φαναριώτες. Θεσμικοί ρόλοι μιας χριστιανικής ηγετικής ομάδας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2002, σ. 297-308· Christine Philliou, «Communities on the Verge: Unraveling the Phanariot Ascendancy in Ottoman Governance», *Comparative Studies in Society and History* 51/1 (2009), 151-181· Χριστίνα

Οι Ηγεμονίες αυτές, που ήταν φόρου υποτελείς στους Οθωμανούς, στη μεθόριο μεταξύ Οθωμανικής και Ρωσικής Αυτοκρατορίας, βρέθηκαν μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774 στη σφαίρα επιρροής επίσης της Ρωσίας ως προστάτιδας δύναμης.⁴ Σύμφωνα με αυτόγραφο διάταγμα (hatt-ı serif) του σουλτάνου Σελίμ Γ΄ του έτους 1802, που επικυρώθηκε και στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1812), οι Φαναριώτες βοεβόδες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών θα διορίζονταν πλέον με επταετή θητεία και η παύση τους θα μπορούσε να γίνει μόνο με την έγκριση της Ρωσίας.⁵ Το 1806 η αντικατάσταση του τότε ηγεμόνα της Βλαχίας Κωνσταντίνου Α. Υψηλάντη από τον Σκαρλάτο Καλλιμάχη, χωρίς την έγκριση της Ρωσίας, οδήγησε τον πρώτο στη διαφυγή στη Ρωσία και, μετά την έκρηξη του ρωσο-οθωμανικού πολέμου (1806-1812), στην επάνοδό του στο Βουκουρέστι με τον ρωσικό στρατό έως το επόμενο έτος.⁶

«Τέσσερα χανεδάκια γνωστά, ατάραχα, πιστά και δοκιμασμένα»

Μετά την εγκατάλειψη του αξιώματος του ηγεμόνα της Βλαχίας από τον Ιωάννη Καρατζά στις 11 Οκτωβρίου 1818 και τη φυγή του στην Ιταλία, καθώς είχε αποκαλυφθεί στην οθωμανική εξουσία η φιλορωσική του στάση, ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ εξέδωσε στα τέλη Ρεμπιγιουλέββελ του έτους 1234 από Εγίρας (18-27 Ιανουαρίου 1819) έναν αυτοκρατορικό κανουνναμέ (kanunname-i hümayun: καταστατικός οργανισμός), που αναδιοργάνωσε τον τρόπο επιλογής των Φαναριωτών, της «τάξης του Φαναρίου» (Fenarlu

Φίλιου, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας: κυβερνώντας Οθωμανούς σε μια εποχή επαναστάσεων*, μτφρ. Ν. Κιοσέογλου, Αθήνα 2021. Για μια πρόσφατη σύνοψη της βιβλιογραφίας βλ. Φωκίων Κοτζαγεώργης, «Οι Φαναριώτες», Δ. Παπασταματίου – Φωκίων Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 141-154. Για τους διερμηνείς (δραγομάνους) γενικότερα βλ. E. Natalie Rothman, *The Dragoman Renaissance: Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*, Ithaca και Λονδίνο 2021.

4. Βλ. Viorel Panaite, «Wallachia and Moldavia from the Ottoman juridical and political viewpoint, 1774-1829», Ant. Anastasopoulos – Elias Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, [University of Crete, Department of History and Archeology], Ρέθυμνο, 2007, σ. 21-44.

5. Βλ. H. Şükrü İlcak, *A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence (1821-1826)*, διδακτ. διατριβή, Harvard University, 2011, σ. 71.

6. Για τον Κωνσταντίνο Α. Υψηλάντη βλ. αναλυτικά Γιάν. Γιαννόπουλος, *Αλέξανδρος & Δημήτριος Υψηλάντης*, Αθήνα 2010, σ. 19-34.

takimi), όπως αναφέρονται στα οθωμανικά τουρκικά,⁷ στα αξιώματα των βοεβόδων και των δραγομάνων. Ο κανουνναμές περιόριζε τις οικογένειες που μπορούσαν πλέον να ανέρχονται σε αυτά τα αξιώματα σε τέσσερις «οίκους» (οθωμ. τουρκ. hanedan-i erba'a, ελλ. *Τετραρχία*):⁸ σύμφωνα με την ελληνική μετάφραση «εις τὴν τοῦ νῦν ἡγεμόνος τῆς Μπογδανίας Καλλιμάχη, εἰς τοῦ νῦν αὐθέντου τῆς Βλαχίας Δρακοζαδὲ Ἀλέκου Σούτζου, εἰς τὸν νῦν ἐκ τῆς φαιμιλίας τοῦ Μιχαήλ Βόδα καταγόμενον νῦν Μέγαν δραγομάνον Δρακοζαδὲ Μιχαλάκην Σούτζον καὶ εἰς τὴν ἐκ τριῶν ἀδελφῶν συγκροτουμένην φαιμιλίαν τοῦ ἀποθανόντος Ἀλεξάνδρου Μουρούζη». Αυτοὶ οἱ οἴκοι, τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη, ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας ἀπὸ το 1812, τοῦ Αλεξάνδρου Σούτσου, διαδόχου τοῦ Ιωάννη Καρατζά στον θρόνο τῆς Βλαχίας ἀπὸ τον Νοέμβριο τοῦ 1818, ἕως τον θάνατό του στο Βουκουρέστι στις 18 ἢ 19 Ιανουαρίου 1821, τοῦ Μιχαήλ Σούτσου, μεγάλου διερμηνέα ἀπὸ το 1817 καὶ βοεβόδα τῆς Μολδαβίας στη συνέχεια, καὶ των γιων τοῦ Αλεξάνδρου Μουρούζη, αποτελοῦσαν σύμφωνα με τον κανουνναμέ τα «4 χανεδάκια γνωστά, ἀτάραχα, πιστά καὶ δοκιμασμένα» (στο οθωμανικό πρωτότυπο: mazanne-i fesad olmayan müstakim ve mücrib madudülmiktar). Επιπλέον, οἱ συγκεκριμένοι οἴκοι μοιράζονταν τὴν υποστήριξη τοῦ συμβούλου τοῦ σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ Χαλέτ εφέντη, καθὼς καὶ ἀντιρωσική πολιτική διάθεση.⁹

Ο Β. Σφυρόερας παραθέτει τὴν ἀποψη τοῦ ρουμάνου ιστορικοῦ Α. Ote-tea ὅτι εμπνευστής τοῦ κανουνναμέ ἦταν ὁ Αλέξανδρος Σούτσος καὶ εκτιμά ὡς συμμετοχοὶ στην ἐκδοση ἢ καὶ στη σύνταξη τοῦ κανουνναμέ τον Μιχα-

7. Τον ὄρο, τον οποίο ἀποδίδει ὡς «phanariot clique», ἐντοπίζει ἡ Χριστίνα Φίλιου ἤδη σε σουλτανικά ἔγγραφα τοῦ Σελίμ Γ΄, που ἀναφέρονται ἀπαξιωτικά στους Φαναριώτες· Φίλιου, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας*, σ. 22-25. Για τους Φαναριώτες, ὅπως τους παρουσιάζουν καὶ ονοματίζουν οἱ οθωμανοὶ χρονικογράφοι, βλ. ἐπίσης Στέφ. Γερασίμου, «Οἱ Φαναριώτες στα οθωμανικά χρονικά», *Ρωμοὶ στην ὑπηρεσία τῆς Ὑψηλῆς Πύλης*, σ. 87-102.

8. Για τον κανουνναμέ βλ. Christine Philiou, «Breaking the *Tetrarchia* and Saving the *Kaymakam*: To be an Ambitious Ottoman Christian in 1821», Anastasopoulos – Kolonos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850*, σ. 181-194, με παραπομπή στο οθωμανικό πρωτότυπο, που φέρει τις υπογραφές τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, των συνοδικῶν μητροπολιτῶν καὶ περίπου 20 μελῶν των οἴκων τῆς Τετραρχίας (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi· στο ἐξῆς: DABOA, Name-i Hümayun, #989, 245). Το σχετικό ἀντίγραφο τοῦ διατάγματος τοῦ σουλτάνου Μαχμούτ Β΄, που ἐκδόθηκε με βίαση τον κανουνναμέ καὶ ἔχω συμβουλευτεί, εἶναι το DABOA, HAT 1140/45341.

9. Picak, *A Radical Rethinking of Empire*, σ. 89. Στο ἴδιο, σ. 50-53, για τον Χαλέτ εφέντη ὡς ἐπικεφαλῆς τοῦ σχεδίου τοῦ σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ για τὴν περικλοπή τῆς ἰσχύος των ἐπαρχιακῶν μεγιστάνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

ήλ Σούτσο.¹⁰ Η Χριστίνα Φίλιου, η οποία παραπέμπει σε μια απόδειξη του Χαλέτ εφέντη 2.000 χρυσών νομισμάτων που έλαβε από τον Αλέξανδρο Σούτσο,¹¹ έχει εισαγάγει στη συζήτηση την ενδιαφέρουσα ιδέα πως ο αποκλεισμός των υπόλοιπων φαναριώτικων οικογενειών μετά τη θέσπιση της Τετραρχίας καθώς και η ματαίωση των φιλοδοξιών τους έκαναν τους αποκλεισμένους ευεπίφορους στην Ελληνική Επανάσταση.¹² Σύμφωνα με αυτόγραφο διάταγμα του σουλτάνου Μαχμούτ Β', ο οποίος σημειώνει ότι η αναδιάρθρωση αυτή του κανουνναμέ του «άρεσε πολύ» (pek beğendim), αποκλείονταν πλέον από τα ηγεμονικά αξιώματα οι γιοι του Δημητράσκου Μουρούζη, οι Ύψηλάντηδες, οι Χαντζερλήδες και οι Ιακωβάκηδες, στους οποίους θα παραχωρούνταν εντούτοις σύνταξη.¹³ Οι Φαναριώτες που πρωταγωνίστησαν στην Ελληνική Επανάσταση (Ύψηλάντηδες, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος) είχαν πάντως ήδη οι περισσότεροι αποχωρήσει από την υπηρεσία στην Ύψηλη Πύλη προ του 1819,¹⁴ ενώ, μεταξύ των μελών της Τετραρχίας, ο Μιχαήλ Σούτσος, μνημένος στη Φιλική Εταιρεία από τον Νοέμβριο του 1820, υποδέχθηκε το 1821 τον Αλέξανδρο Ύψηλάντη στο Ιάσιο.

Στις 2 Φεβρουαρίου 1821 διορίστηκε στην Κωνσταντινούπολη ως διάδοχος του αποθανόντα Αλεξάνδρου Σούτσου στο αξίωμα του ηγεμόνα της Βλαχίας ο Σκαρλάτος Καλλιμάχης, εκ της Τετραρχίας. Τρεις ημέρες μετά τον διορισμό του, στις 5 Φεβρουαρίου, έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη τα νέα για την εξέγερση του Θεοδώρου Βλαδιμηρέσκου στη Μαύρη Βλαχία (Ολτενία). Λίγες ημέρες αργότερα αναχώρησαν από την Κωνσταντινούπολη για τις Ηγεμονίες οι δύο *καϊμμακάμηδες* (τοποτηρητές) του Σκαρλάτου Καλλιμάχη, ο Κωνσταντίνος Νέγρης και ο Στέφανος Βογορίδης,¹⁵ οι οποίοι έφθασαν στο Βουκουρέστι στις 26 Φεβρουαρίου.¹⁶ Τέσσερις ημέρες νωρί-

10. Βλ. Β. Σφυρόερας, «Ο Κανουνναμές του 1819 για την εκλογή Φαναριωτών στις Ηγεμονίες και στη Δραγομανία», *Ο Εραμιστής* 11 (1974), 568-579.

11. Φίλιου, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας*, σ. 73.

12. Philliou, «Breaking the *Tetrarchia* and Saving the *Kaymakam*», σ. 192.

13. Βλ. Ilıcak, *A Radical Rethinking of Empire*, σ. 89, σημ. 189 (με παραπομπή στο DABOA, HAT 45914).

14. Ο Πέτρος Πιζάνιας επισημαίνει πως «στα χιλιάδες στελέχη της Ελληνικής Επανάστασης εντοπίζονται μόλις πέντε Φαναριώτες να έχουν πάρει μέρος με οποιονδήποτε τρόπο στην επαναστατική δράση» βλ. Π. Πιζάνιας, «Από Ραγιάς Έλληνας Πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», ο ίδιος (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα 2009, σ. 27.

15. Για τον Στέφανο Βογορίδη βλ. Φίλιου, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας*.

16. Βλ. Ηλίας Κολοβός – Σουκρού Ιλιτζάκ – Μοχαμάντ Σχαφιάρτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου: αυτόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β' το 1821*, Εκδόσεις Ελληνικού

τερα ο Αλέξανδρος Ύψηλάντης, στις 22 Φεβρουαρίου, είχε διαβεί τον Προύθο και είχε εισέλθει στο Ιάσιο, όπου τον υποδέχθηκε ο ηγεμόνας Μιχαήλ Σούτσος. Το ίδιο βράδυ, σε συνεννόηση με τον Μιχαήλ Σούτσο, οι άνδρες του Αλεξάνδρου Ύψηλάντη δολοφόνησαν τους περίπου 30 μουσουλμάνους που βρίσκονταν στην πόλη, ενώ μια μέρα νωρίτερα, στις 21 Φεβρουαρίου, ο Βασίλειος Καραβιάς, επικεφαλής σώματος 30 Αλβανών που διοικούσε ως «αυθεντικός χωροφύλαξ» στο Γαλάτσι, και στρατολογώντας κεφαλήνιους και άλλους «γραιοκούς» ναύτες από το λιμάνι της πόλης, επιτέθηκε εναντίον του λιμενάρχη Τοπουτζτζή και των ανδρών του. Σύμφωνα με την αναφορά που έφτασε από το Ιάσιο στο Βουκουρέστι στις 10 Μαρτίου, οι άνδρες του Καραβιά τους είχαν σκοτώσει όλους και επιπλέον 80 μουσουλμάνους εμπόρους, επίσης, είχαν συλλάβει 17 άνδρες και είχαν καταλάβει 11 οθωμανικά πλοία, ενώ είχε καεί και ένα τμήμα της πόλης.¹⁷ Οι δύο καϊμμακάμηδες, ο Κωνσταντίνος Νέγρης και ο Στέφανος Βογορίδης, έστειλαν στις 4 Μαρτίου από το Βουκουρέστι αναλυτικό υπόμνημα για τα τεκταινόμενα στις Ηγεμονίες, στο Γαλάτσι και στο Ιάσιο, με βάση την πληροφόρησή τους, στον Μεχμέτ Σελήμ πασά της Σιλίστριας, ζητώντας του να προετοιμάσει στρατιωτική δύναμη, για να εισβάλει στις Ηγεμονίες.¹⁸

Η είδηση για τα γεγονότα στο Γαλάτσι έφτασε στην Κωνσταντινούπολη στις 28 Φεβρουαρίου μέσω Βραΐλας. Κλήθηκαν αμέσως από τον ρεΐς εφέντη (επικεφαλής των διεθνών σχέσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) Χαμίτ μπέη οι καπού κεχαγιάδες (τοποτηρητές) του Μιχαήλ Σούτσου, ο αδελφός του Νικόλαος Σούτσος και ο γαμπρός του Ιωάννης Σχινάς, για εξηγήσεις, και επικαλέστηκαν άγνοια. Όταν την 1η Μαρτίου ειδοποιήθηκαν με ταχυδρόμο του Μιχαήλ Σούτσου για την άφιξη του Αλεξάνδρου Ύψηλάντη στο Ιάσιο, οι δύο τοποτηρητές του διέφυγαν από τις οικίες τους στον Βόσπορο με πλοία προς την Οδησό.¹⁹ Ο Σανή-ζαντέ, επίσημος οθωμανός

Ανοιχτού Πανεπιστημίου, Αθήνα 2021, αρ. 2, που υπογράφουν οι δύο καϊμμακάμηδες, Φίλιου, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας*, σ. 81 και 107, τοποθετεί τον Θεόδωρο Νέγρη αντί του Κωνσταντίνου ως καϊμμακάμη του Σκαρλάτου Καλλιμάχη.

17. Ηλίας Φωτεινός, *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασης το 1821 έτος*, Αθήνα 2020 (Λιψία ¹1846), σ. 87-88. Πρβλ. Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhî 1223-1237/1808-1821*, έκδ. Z. Yilmazer, 2 τ., εκδ. Çamlica, Κωνσταντινούπολη 2008, σ. 1062-1063, ο οποίος αναφέρει ότι σκοτώθηκαν περίπου 300 μουσουλμάνοι, διέφυγαν πολύ λίγοι και κάηκαν περίπου 20 πλοία των μουσουλμάνων.

18. Βλ. παραπάνω, σημ. 15.

19. Γ. Γ. Αγγελόπουλος – Γ. Π. Αγγελόπουλος, *Τα κατά τον αιόδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων Αγώνος τον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε', τ. Β'*, Αθήνα 1866, σ. 124-125 (στο εξής: «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους»).

χρονικογράφος το 1821, τοποθετεί τη φυγή των δύο καπού κεχαγιάδων στις 4 Μαρτίου, αφού είχαν ενημερώσει προηγουμένως τον ρεζί εφέντη Χαμίτ μπέη ότι τάχα θα μετακινούνταν στα Πριγκιπόννησα.²⁰ Ακολούθησε η φυγή του πρώην ηγεμόνα της Μολδαβίας Αλεξάνδρου Χαντζερή στις 7 Μαρτίου.²¹ Σύμφωνα με τον Σανή-ζαντέ, οι οθωμανικές αρχές ενημερώθηκαν για τη φυγή των Φαναριωτών μέσα σε τρεις ημέρες.²² Σύμφωνα με ένα ανώνυμο χειρόγραφο ημερολόγιο των γεγονότων, «εις τὰς ἡ' Μαρτίου ἐβούλωσαν τοὺς οἴκους τους, δηλαδή τοὺς κονφισκάρησαν εὐθύς».²³ Στις 9 Μαρτίου, επιπλέον, ο *μποσταντζήμπασης* (bostancıbaşı: επικεφαλής της αστυνομίας στην Κωνσταντινούπολη) συνέλαβε τον μητροπολίτη Εφέσου Διονύσιο Καλλιάρχη στα Θεραπειά.²⁴

Η οργή του σουλτάνου επί των «προδοτών»

Σύμφωνα με τον Σανή-ζαντέ, η είδηση της κήρυξης της 'στάσης' του «μilletιού των Ρωμιών» (millet-i Rûm) στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, καθώς και οι πληροφορίες που είχαν φτάσει στο μεταξύ και από την Πελοπόννησο μέσω υπομνήματος του Χουρσίτ Αχμέτ πασά από τα Τρίκαλα, συζητήθηκαν και συσχετίστηκαν σε Αυτοκρατορικά Συμβούλια στην Ύψηλή Πύλη τη Δευτέρα 15 Τζεμαζιουλάχιρ 1236 (8 Μαρτίου 1821) καθώς και στην Πύλη του μεγάλου μουφτή την Πέμπτη 18 Τζεμαζιουλάχιρ 1236 (11 Μαρτίου 1821).²⁵

20. Şâni-zâde, *Şâni-zâde Târîhî*, σ. 1056-1057.

21. Κωνσταντίνου Πρεσβύτερου και Οικονόμου των εξ Οικονόμων, *Τα σωζόμενα φιλολογικά συγγράμματα*, Αθήνα 1851, σ. 377.

22. Şâni-zâde, *Şâni-zâde Târîhî*, σ. 1057.

23. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 125. Σε αυτόγραφο διάταγμα του σουλτάνου Μαχμούτ Β' επί υπομνήματος του Χουρσίτ Αχμέτ πασά που εστάλη από τα Τρίκαλα, χρονολογούμενο πιθανώς στις 5 Μαρτίου 1821, ακριβώς τρεις ημέρες δηλαδή μετά τη φυγή των τοποτηρητών του Μιχαήλ Σούτσου, διατάσσεται μυστικά – μέσω προφορικής εντολής– ο καπουδάν πασάς να αυξήσει τον αριθμό των ζαμπίτηδών του (αστυνόμων) που περιπολούν στον Γαλατά, το Πέραν και τις άλλες συνοικίες της Κωνσταντινούπολης, και να τους βάλει να παρατηρούν κρυφά τις δραστηριότητες των ραγιάδων που κατοικούν στα προάστια. Βλ. Κολοβός – Γιτζάκ – Σχαριάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου*, αρ. 1.δ.

24. Ο αδελφός του Γρηγόριος ήταν άνθρωπος του πρώην βοεβόδα της Βλαχίας Κωνσταντίνου Ύψηλάντη και τον είχε ακολουθήσει στη Ρωσία· βλ. αναλυτικά Κ. Λάμπας, «Πατριαρχική Σύνοδος περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων τον Μάρτιο του 1821. Μια μαρτυρία του Κων. Οικονόμου», *Μνήμων* 11 (1987), 128-129, ο οποίος αποδίδει τη σύλληψή του και στα προοδευτικά του φρονήματα.

25. Şâni-zâde, *Şâni-zâde Târîhî*, σ. 1071-1072.

Την ίδια ημέρα, στις 11 Μαρτίου, μετά από την κοινοποίηση φιρμανιού του σουλτάνου, ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ εξέδωσε την πρώτη αφοριστική εγκύκλιό του κατά του κινήματος των «ἀγνώμωνων» Αλεξάνδρου Ύψηλάντη και του Μιχαήλ Σούτσου.²⁶ Την επομένη, 12 Μαρτίου, μετά την προσευχή της Παρασκευής, ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄, σύμφωνα με τον Σανή-ζαντέ, αφού ενημερώθηκε για τη 'στάση' του «μιλλετιού των Ρωμιών», διέταξε οργισμένος τον αγά των γενιτσάρων να προχωρήσει στη γενική σφαγή όλων των Ελληνορθόδοξων (bi'l-cümle Rum reayasina katl-i âmm).²⁷ Έχει σημασία να επισημανθεί ότι ο *σεΐχουλισλάμης* (şeyhülislam: επικεφαλής των ουλεμάδων, των νομομαθών) Τσερκέζ Χατζή Χαλήλ εφέντης επιτίμησε τότε τον Χαλέτ εφέντη, τον σύμβουλο του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄, με την κατηγορία μάλιστα ότι, με την επιλογή του να περιορίσει τους διορισμούς των Φαναριωτών στην Τετραρχία και να στείλει στη Μολδαβία τον νεαρό Μιχαήλ Σούτσο, ήταν υπεύθυνος για αυτή την κατάσταση.²⁸

Μετά την οργή του σουλτάνου και την υιοθέτηση μιας νέας πολιτικής κινήτοποίησης των μουσουλμάνων εναντίον των Ελληνορθόδοξων,²⁹ πολιτική που κλήθηκαν να υλοποιήσουν μάλιστα νεοδιόριστα πρόσωπα στα ανώτατα επίπεδα της οθωμανικής διοίκησης, ξεκίνησαν οι δημόσιες εκτελέσεις Φαναριωτών. Στις 17 Μαρτίου ανέλαβε τα καθήκοντά του ο νέος *κεχαγιάς* (αναπληρωτής) του μεγάλου βεζίρη Χατζή Σαλήχ πασάς. Όπως

26. Το κείμενο του αφορισμού δημοσιεύουν ο Φωτεινός, *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως*, σ. 137-139, και ο Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περι της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Β΄, Αθήνα 1859, σ. 315-317.

27. Şâni-zâde, *Şâni-zâde Târîhî*, σ. 1072. Βλ. και Λεωνίδας Μοίρας, *Η Ελληνική Επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών*, Αθήνα 2020, σ. 63-64, με βάση επίσης τον Σανή-ζαντέ.

28. Şâni-zâde, *Şâni-zâde Târîhî*, σ. 1072-1073. Σύμφωνα με διάφορες πηγές, μεταξύ των οποίων και ο βρετανός πρέσβης Στράνγκφορντ, ο Τσερκέζ Χατζή Χαλήλ εφέντης αρνήθηκε να εκδώσει φετβά για τη γενική σφαγή των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που οδήγησε στη συνέχεια στην αντικατάστασή του από τον Γιασιντζή-ζαντέ Αμπντουλβερχάπ εφέντη. Βλ. Η. Şükrü Pıcaç, «Η οθωμανική πολιτική φιλοσοφία και η αντίδραση στην Ελληνική αταξία», 1821: Η γέννηση ενός έθνους-κράτους, Αθήνα 2010, σ. 94. Πρβλ. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 126: «Τῆ δὲ παρασκευῆ, ἕνδεκα Μαρτίου, συνέλευσις τὸ Μινιστέριον, νὰ γίνη ἀπόφασις τοῦ Σουλτάνου, δηλαδὴ νὰ δώσῃ ὁ Μουφτῆς φετῶν ἔγγραφον κατὰ τὴν θρησκείαν τοὺς, ὅτι νὰ ἀποκεφαλίσουν τὸν ῥαγιάν· ὁ δὲ σεΐσλάμης, ὁ λεγόμενος Μουφτῆς, καὶ κίεχαγάμπεϊς δὲν ἔδωσαν τὴν γνώμην τοὺς. Καὶ ἐθύμωσεν ὁ Σουλτάνος καὶ ἀμέσως τοὺς ἐξώρισεν, τὸν Μουφτῆν τουριζαντέ, καὶ τὸν Κεχαγιάμπεϊν».

29. Για την πολιτική αυτή βλ. αναλυτικά Pıcaç, «Η οθωμανική πολιτική φιλοσοφία και η αντίδραση στην Ελληνική αταξία».

αναφέρει σε υπόμνημά του,³⁰ την ίδια μέρα απαγχονίστηκαν, σύμφωνα με αυτόγραφο διάταγμα του σουλτάνου, «τέσσερεις από τους απίστους, γνωστοί προδότες (kefere-i havene)», οι οποίοι είχαν συλληφθεί και κρατούνταν στη φυλακή του *μποστταντζήμπαση* και στην Ύψηλή Πύλη τις προηγούμενες ημέρες: επρόκειτο για τον πρώην *ποστέλνικο* Νικόλαο Σκαναβή και καϊμμακάμη του Ιωάννη Καρατζά, τον γαμπρό του, *χάτμανο* (μολδαβ. αντίστοιχο του τίτλου του *σπαθάριου*) Μιχαλάκη Μάνο, πρώην *δραγομάνο* του στόλου περί το 1815 (πολλοί Μάνοι ακολουθούσαν τον Ύψηλάντη), τον γυναικάδελφό του Σκαναβή και μέγα λογοθέτη της Μεγάλης Εκκλησίας Θεοδωράκη Ρίζο Νερούλο (και αυτός παλαιότερα *δραγομάνος* του στόλου περί το 1807), ο αδελφός του οποίου βρισκόταν στην ακολουθία του Μιχαήλ Σούτσου, καθώς και τον Αλέκο, τον γιο του Φωτεινού, ο οποίος μόλις είχε φτάσει στην Πόλη από το Ιάσιο, για να τεθεί στην υπηρεσία του Σκαρλάτου Καλλιμάχη, και ο πατέρας του οποίου ήταν ο γιατρός του Μιχαήλ Σούτσου.³¹ Οι εκτελέσεις έγιναν στο Μπαλίχ Παζαρί (Ψαραγορά), το Καπάνι Ντακίχ (Αλευραγορά), το Φανάρι και το Παρμάκ Καπού. Οι εκτελεσθέντες φορούσαν τα επίσημα ενδύματά τους, ενώ τοποθετήθηκαν πινακίδες (*yafta*) στα σώματά τους, που εξηγούσαν τους λόγους των εκτελέσεών τους. Σύμφωνα με ανώνυμο χειρόγραφο ημερολόγιο των γεγονότων, την ώρα που πήγαιναν να αποκεφαλίσουν τον Αλέκο Φωτεινού, εκείνος φώναζε «Γραικοί, πάρτε παράδειγμα από έμένα τόν άθών». Η ίδια πηγή σημειώνει ότι τότε «άρχισε και τὸ πόπολον οἱ Τοῦρκοι νὰ σκοτώνουν εἰς τοὺς δρόμους διὰ ὑπεργουῖστον»,³² εγκαινιάζοντας, στο πλαίσιο της επίσημης οθωμανικής πολιτικής της κινητοποίησης των μουσουλμάνων, μια σειρά κυμάτων βίας στην Κωνσταντινούπολη, που έχουν χαρακτηριστεί από τη σύγχρονη ιστοριογραφία ως «εγκλήματα χάους» σε βάρος των Ελληνορθόδοξων.³³

Στις 18 Μαρτίου ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ διέταξε επίσης την εκτέλεση του «ζιμμή Δημήτρη», γιου τεχνίτη του καπουδάν Χουσεΐν πασά, ο οποίος είχε μόλις συλληφθεί, ενώ κρυβόταν, και είχε φυλακιστεί ως αναμειγμένος στη «στάση». Επρόκειτο για τον «πραγματευτήν Δημητράκην Τσελίκην».³⁴

30. Βλ. Κολοβός – Ιλιτζάκ – Σχαριάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου*, αρ. 5.

31. Βλ. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 126· Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Γ', Αθήνα 1860, σ. 110-111· Φωτεινός, *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως*, σ. 164.

32. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 126.

33. Ilıcak, *A Radical Rethinking of Empire*, σ. 132.

34. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 126· Ο Φωτεινός, *Οι άθλοι της*

Σύμφωνα με το αυτόγραφο διάταγμα του σουλτάνου, ένας από τους αδελφούς του Δημήτρη Τσαλίκη/Δημητρίου Τσαλίκη ήταν επικεφαλής αυλικός του Μιχαήλ Σούτσου και είχε ξεκινήσει τα γεγονότα στο Γαλάτσι. Ο Μαχμούτ Β΄ διέταξε «να απαγχονιστεί στο Καπάνι Ντακί (Αλευραγορά), με μια πινακίδα στερεωμένη στο σώμα του, που θα εξηγεί το έγκλημά του». Ο Δημητράκης κατηγορήθηκε «ὅτι αὐτὸς ἦτουν νὰ γίνη Καπετάν πασᾶς», ήταν δηλαδή αναμειγμένος στο «Μέγα Σχέδιον» της Φιλικής Εταιρείας να πυρποληθεί ο οθωμανικός στόλος μέσα στον ναύσταθμο της Κωνσταντινούπολης.³⁵ Το σουλτανικό διάταγμα πάντως δεν αναφέρει μια τέτοια κατηγορία, που θεωρείται από τον Ιωάννη Φιλήμονα ότι αφορούσε στον Κωνσταντίνο Γκιούστο, ο οποίος ήταν εξάλλου κυβερνήτης της ναυαρχίδας του οθωμανικού στόλου. Μαζί με τον Δημήτρη, ο σουλτάνος διέταξε επίσης να εκτελεστεί και ο βοεβόδας Τσαλίκης Πέτρος. Σύμφωνα με το ίδιο αυτόγραφο διάταγμα του Μαχμούτ Β΄, θα παρέμεναν φυλακισμένοι οι «δύο γηραιοί αδελφοί του Χαντζερλή», δηλαδή του Αλέξανδρου Χαντσερλή, ο οποίος είχε διαφύγει στην Οδησό,³⁶ καθώς και ο μητροπολίτης Εφέσου Διονύσιος Καλλιάρχης. Στους μητροπολίτες που βρίσκονταν πλέον υπό κράτηση, επίσης στη φυλακή είχαν προστεθεί οι μητροπολίτες Νικομηδείας Αθανάσιος και Δέρκων Γρηγόριος, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Σπ. Τρικούπη, συνελήφθησαν όταν επισκέφτηκαν τον ρεΐς εφέντη Χαμίτ μπέη.³⁷ Το ανώνυμο «Χειρόγραφο του 1821» αναφέρει επίσης μεταξύ των εκτελεσθέντων εκείνων των ημερών τον ταχυδρόμο (χοργιέρη) του ηγεμόνα Μιχαήλ Σούτσου, καθώς και «χριστιανούς άγνωρίστους».³⁸

εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασης, σ. 164, τον καταγράφει ως Δημήτριο Τσαλίκη τον Κάλφα, Κομνηνό.

35. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 126.

36. Ο Αλέξανδρος Χαντζερής, πρώην ηγεμόνας, είχε διαφύγει, όπως και άλλοι Φαναριώτες που είχαν συγγενείς ή συνεργάτες στο κίνημα στη Μολδοβλαχία, μεταβαίνοντας στην Οδησό· βλ. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Γ΄, σ. 116. Σύμφωνα με τον Φιλήμονα, ο σουλτάνος θανάτωσε στις 24 Μαρτίου «τον Μιχαήλον Χαντσερλήν διά την ταυτωνυμίαν [με τον πρώην ηγεμόνα Αλέξανδρο Χαντζερή] και τον Γεώργιον Μαυροκορδάτον ένεκα συγγενείας». Ίσως να πρόκειται για αυτά τα πρόσωπα που αναφέρονται εδώ ως «γηραιοί» αδελφοί του Αλέξανδρου Χαντζερή. Σύμφωνα με ανώνυμο χειρόγραφο ημερολόγιο, ο Μιχαήλ Χαντζερλής, μέγας δραγομάνος του στόλου στα 1808, εκτέλεστηκε στη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας, μαζί και με τον Άγα Αλέξανδρο Ράλλη, σαρζενταφαίρ στο Παρίσι στα 1800· βλ. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 128.

37. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Γ΄, σ. 115· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α΄, Λονδίνο 1860, σ. 77.

38. Βλ. και «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 126.

Την Κυριακή 20 Μαρτίου διαβάστηκε από άμβωνος στο Πατριαρχείο, μέσω του δραγομάνου του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου Κωνσταντίνου Μουρούζη, στον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ φερμάνι αμνηστίας και διάταγμα που απευθυνόταν ειδικότερα «προς το Γένος και τον Πατριάρχη», με το οποίο του ζητούνταν να συνοδεύσει με εγκύκλιο αυτό το φερμάνι, αφορίζοντας (εκ νέου) τον Αλέξανδρο Ύψηλάντη, τον Μιχαήλ Σούτσο και τους οπαδούς τους. Μετά από την κοινή σύσκεψη των πατριαρχών, των αρχιερέων, του μεγάλου διερμηνέα του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου Κωνσταντίνου Μουρούζη, του δραγομάνου του στόλου Νικολάου Μουρούζη και όλων των προκρίτων της Κωνσταντινούπολης, συντάχθηκε και υπογράφηκε τότε πάνω στην Αγία Τράπεζα ο γενικός συνοδικός αφορισμός του Αλεξάνδρου Ύψηλάντη, του Μιχαήλ Σούτσου και των επαναστατών γενικά.³⁹

Γύρω στις 2 Απριλίου έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη τα νέα για τη γενικευμένη έκρηξη πλέον της Ελληνικής Επανάστασης στην Πελοπόννησο. Στις 4 Απριλίου, Μεγάλη Δευτέρα, απαγχονίστηκε ο μέγας διερμηνέας του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου Κωνσταντίνος Μουρούζης. Γνωρίζουμε ότι ο Κωνσταντίνος Μουρούζης αμφιταλαντευόταν αν έπρεπε ή όχι να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη.⁴⁰ Τελικά, τον πρόλαβε η θανατική του καταδίκη: την ώρα που εισερχόταν στην κατοικία του μεγάλου βεζίρη τον πλησίασε κάποιος και του έδωσε μια επιστολή του Αλεξάνδρου Ύψηλάντη, την οποία αμέσως κοινοποίησε σε μετάφραση στον ρεΐς εφέντη Χαμίτ μπέη, αποδίδοντάς την σε ραδιουργία. Σύμφωνα με τον άγγλο πρέσβη Στράγκνφορντ, ο σουλτάνος ζήτησε και άλλη μετάφραση της επιστολής, διαπιστώνοντας ότι ο Κωνσταντίνος Μουρούζης είχε παραλείψει ή μετριάσει μια παράγραφο που ενοχοποιούσε μια ξένη δύναμη, προφανώς τη Ρωσία. Σύμφωνα με την εκδοχή του ρώσου πρέσβη Στρογκανώφ, που παραθέτει ο άγγλος ομολόγός του, η παράγραφος που αποσιωπήθηκε αναφερόταν σε προηγούμενη αλληλογραφία μεταξύ Ύψηλάντη και Μουρούζη. Σύμφωνα με την πινακίδα (*yafta*) που κρεμάστηκε πάνω στο νεκρό σώμα του μεγάλου διερμηνέα, ώστε να ανακοινωθούν δημόσια οι λόγοι της εκτέλεσής του, καταδικάστηκε επειδή «συμμάχησε» με τους στασιαστές της Βλαχίας και της Μολδαβίας.⁴¹

39. Το κείμενο του αφορισμού δημοσιεύουν οι Φωτεινός, *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασης*, σ. 140-143, και Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών*, τ. Β΄, σ. 309-315.

40. Λάμπας, «Πατριαρχική Σύνοδος», 130.

41. Βλ. αναλυτικά Λάμπας, «Πατριαρχική Σύνοδος», 131 σημ. 9. Προβλ. την αφήγηση

«*Εντελώς αναξιόπιστοι*»

Ένα υπόμνημα του αναπληρωτή μεγάλου βεζίρη Χατζή Σαλήχ πασά, που χρονολογείται την επομένη της εκτέλεσης του Κωνσταντίνου Μουρούζη,⁴² υποδεικνύει ότι η καρατόμηση του δραγομάνου του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου είχε προταθεί με προηγούμενο υπόμνημα του ίδιου Χατζή Σαλήχ πασά. Την ίδια ημέρα της εκτέλεσης του Κωνσταντίνου Μουρούζη, στις 4 Απριλίου, το Αυτοκρατορικό Συμβούλιο, με βάση διάταγμα του σουλτάνου, συζήτησε το επείγον ζήτημα της αντικατάστασής του. Στο Συμβούλιο οι ανώτεροι αξιωματούχοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμφώνησαν ότι το μιλλέτι των Ρωμιών και ιδιαίτερα οι Φαναριώτες (Fenarlu takimi) ήταν «εντελώς αναξιόπιστοι» (bi'l-küllüyye emniyyet münselib). Ειδικότερα για τους Φαναριώτες, μεταξύ των οποίων διορίζονταν κατά συνήθεια οι δραγομάνοι, επισημάνθηκε ότι, αν και δεν τους αποκαλύπτονταν μυστικές πληροφορίες, αυτοί πληροφορούνταν μέσω των δραγομάνων για κάθε διπλωματική υπόθεση.

Με βάση προηγούμενη διαταγή του σουλτάνου, είχαν ήδη γίνει διερευνητικές ενέργειες, για να βρεθούν μουσουλμάνοι για τη θέση του δραγομάνου: είχε κληθεί στην Υψηλή Πύλη ο Γιαχιά εφέντης, καθηγητής στην Αυτοκρατορική Σχολή Μηχανικών, μαζί με τον γιο του, και του είχαν δοθεί για μετάφραση ελληνικά και γαλλικά έγγραφα που είχαν κατασχεθεί πριν από 15-20 ημέρες, με τη συνδρομή επίσης δύο αντιγραφών του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου. Εντούτοις, οι μεταφράσεις που έκαναν από τα γαλλικά διπλωματικά έγγραφα δεν ήταν πιστές. Ως εκ τούτου, τα μέλη του Συμβουλίου κατέληξαν στην εισήγηση να επιλεγούν ορισμένοι ικανοί γραφείς του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου και του αναπληρωτή μεγάλου βεζίρη, για να πάρουν μαθήματα από τον Γιαχιά εφέντη. Όσοι μάθαιναν να μιλούν και να γράφουν γαλλικά και ελληνικά θα διορίζονταν στο εξής δραγομάνοι. Μέχρι τότε όμως θα έπρεπε αναγκαστικά να διοριστεί ένας «αμερόληπτος Ρωμιός» (bîtaraf Rumlardan biri) ως αναπληρωτής δραγομάνος, με όχι οριστικό διορισμό και με προσοχή, ώστε να «να μη μάθει τίποτε άλλο πέρα από όσα εμπίπτουν στη δικαιοδοσία της υπηρεσίας του». Στη διαβούλευση που έγινε μεταξύ των μελών του Συμβουλίου αναφέρθηκε ότι οι μόνοι από τα μέ-

στο Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών*, τ. Γ', σ. 210-212. Για τους εκτελεσθέντες στη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας του 1821 και την ημέρα του Πάσχα βλ. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 127-129.

42. Κολοβός – Ιλιτζάκ – Σχαριάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου*, αρ. 14.

λη των «Τεσσάρων Δυναστειών» που είχαν μείνει στην Κωνσταντινούπολη ήταν τα μέλη της ακολουθίας του ηγεμόνα της Βλαχίας Σκαρλάτου Καλλιμάχη και ειδικότερα ένας χαρισματικός γιος του.

Από την άλλη πλευρά, συζητήθηκε η επιλογή του Αρμένιου στην καταγωγή ορθοδόξου Σταυράκη Αριστάρχη, καπού κεχαγιά του αποθανόντα ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρου Σούτσου, ο οποίος βρισκόταν σε ρήξη με τις «Τέσσερεις Δυναστείες» και, ως εκ τούτου, ήταν πιο έμπιστος και θα μπορούσε ίσως να πάρει και κάποιες πληροφορίες από τους Ελληνοορθόδοξους. Ο Μαχμούτ Β΄, εν τέλει, στην αυτόγραφη διαταγή που τοποθέτησε επί του υπομνήματος του αναπληρωτή μεγάλου βεζίρη, επέλεξε τον Σταυράκη Αριστάρχη, αν και, όπως σημειώνει, «κανένας Ρωμιός δεν μπορεί να θεωρηθεί έμπιστος από εδώ και στο εξής» (bundan sonra Rumların hiçbirinden emniyet olunmaz), ώσπου να εκπαιδευτούν οι Γιαχιά εφέντης, ένας-δύο υπάλληλοι, καθώς και γραφείς.⁴³ Σύμφωνα με τον Ιωάννη Φιλήμονα, «μετά τὸν Κωνσταντῖνον Μουρούζην διωρίσθη φανερός μὲν μέγας τῆς πύλης διερμηνεὺς ὁ ποστέλνικος Σταυράκης Ἀριστάρχης, μυστικὸς δὲ ὁ ἀλλαξόθρησκος Γιαχιῶ (ἢ Ταγιῶ) ἐφέντης ὁ Καλλιπολίτης».⁴⁴ Ο Γιαχιά [Νατζή] εφέντης ανέλαβε τελικά το αξίωμα του μεγάλου διερμηνέα του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου τον Απρίλιο του 1822, διαδεχόμενος τον Σταυράκη Αριστάρχη, που εξορίστηκε στην Μπόλου.

Το αυτόγραφο διάταγμα του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ που έδωσε την εντολή σύλληψης και εκτέλεσης του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, η οποία έγινε την Κυριακή του Πάσχα, 10 Απριλίου, διέταζε επίσης να συλληφθούν όσοι μεταξύ των επιφανών Ρωμιών έδειχναν «στασιαστική διάθεση» και να τιμωρηθούν με θάνατο (Rumların söz sahiblerinden fesadhas olanlar tehabbüs olunub tertib-i ceza olunsun), καθώς, σύμφωνα με τον σουλτάνο, η «συνήθης βία δεν τους τρομάζει αρκετά, ώστε να τερματίσουν τη στάση τους» (zira olur olmaz şiddetle bunların gözleri korkup fesaddan el çekmiyorlar).⁴⁵

Την επομένη του απαγχονισμού του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, στις 11 Απριλίου, το Αυτοκρατορικό Συμβούλιο, υπό τον νεοαφιχθέντα στην Κων-

43. Σύμφωνα με τον ολλανδό επιτετραμμένο στην Κωνσταντινούπολη Gaspard Testa, ο Σταυράκης Αριστάρχης Κιουρτζήογλου διορίστηκε δραγομάνος την ίδια μέρα της άφιξης του μεγάλου βεζίρη Μπεντερλή Αλή πασά στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή στις 9 Απριλίου 1821· Γ. Θ. Ζώρας, «Ο απαγχονισμός του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄ εις έχθεσιν του Ολλανδού επιτετραμμένου Κωνσταντινουπόλεως», *Παρνασσός* 18/1 (1976), 135.

44. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Γ΄, σ. 214.

45. Κολοβός – Ιλιτζάκ – Σχαριάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου*, αρ. 15.

σταντινούπολη μέγα βεζίρη Μπεντερλή Αλή πασά, σύμφωνα με υπόμνημά του προς τον σουλτάνο,⁴⁶ συζήτησε διεξοδικά για την τύχη των Ρωμιών στην Κωνσταντινούπολη: συζητήθηκαν δύο στάσεις, η αμνήστευση και προστασία (*te'mîn ü istimâlet*) των τεχνιτών, των επαγγελματιών και των «ταπεινών» ραγιαδών του μιλλετιού των Ρωμιών ή η συνέχιση της πολιτικής βίας μέχρι την καταστολή της 'στάσης'. Η διαβούλευση κατέληξε στη μάλλον μετριοπαθή πρόταση να κληθεί ο νέος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Ευγένιος Β', μαζί με τον πατριάρχη Ιεροσολύμων, τον ηγεμόνα της Βλαχίας Σκαρλάτο Καλλιμάχη και άλλα επιφανή μέλη του μιλλετιού των Ρωμιών, στην έπαυλη του τοποτηρητή του μεγάλου βεζίρη Χατζή Σαλήχ πασά, και να τους υποδειχθεί έντονα ότι έπρεπε να αποκαταστήσουν την εμπιστοσύνη στο Ύψηλό Κράτος, αναλαμβάνοντας επίσης συλλογική ευθύνη ως εγγυητές ο ένας του άλλου.

Σύμφωνα με το μακροσκελές αυτόγραφο διάταγμα του σουλτάνου Μαχμούτ Β' επί του υπομνήματος του Μπεντερλή Αλή πασά, «το μιλλέτι των Ρωμιών δεν θα έπρεπε να έχει υποθάψει μια τέτοια αναταραχή ούτε να έχει εμπιστευτεί τους Ρώσους». Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την αντίληψη του σουλτάνου, οι Φαναριώτες, μέσα από τους ανταγωνισμούς για να πετύχουν τους διορισμούς τους, καλλιεργούσαν δεσμούς με τους Ρώσους, «αποκαλύπτοντας όλα τα μυστικά του Ύψηλού μας Κράτους».⁴⁷ Οι μητροπολίτες, επιπλέον, στρατολογημένοι από τους Φαναριώτες, είχαν προετοιμάσει, «με τους λόγους και τα κηρύγματά τους», «τον κόσμο για τη στάση εδώ και πέντε με δέκα χρόνια». Ο Μαχμούτ Β' είχε καταλήξει ότι δεν υπήρχε καμία περίπτωση συνεννόησης με την ηγεσία του μιλλετιού των Ρωμιών: «Έτσι, ό,τι κι αν τους πείτε τώρα, πάλι θα μας παραπλανήσουν με γενικόλογες διακηρύξεις, όπως και πριν». Από την άλλη ωστόσο, ο σουλτάνος θεωρούσε σωστό ότι έπρεπε να διαχωριστούν «οι ταπεινοί άνθρωποι» (*ayak takimi*) του μιλλετιού, οι οποίοι δεν γνώριζαν τίποτα «πριν το μάθουν οι ηγέτες τους» (*milletin küberâ ve sanâdîdi*). Την ίδια στιγμή, εντούτοις, δεν απέσυρε την πολιτική του εξοπλισμού του πλήθους των μουσουλμάνων στην Κωνσταντινούπολη: «Δώσε εντολή στον αγά των γενιτσάρων και στις υπόλοιπες αρχές να προτρέφουν τον [μουσουλμανικό] λαό να μην καταθέσει τα όπλα του, μόλις ακούσει πιθανή φήμη ότι δήθεν οι συντεχνίες άνοιξαν τα μαγαζιά τους, συνεπώς οι Ρωμιοί έχουν αμνηστευθεί.

46. Ό.π., αρ. 17.

47. *Fenarlı takımı beğlik tahsili sevâsiyle Rusyalu'ya intisaba sa'y eyledikleri ve birbirlerini tesabuk için gittikçe artıruş Devlet-i Aliye'mizin cemi-i serâirine Rusyalu'ya vâkıf edüp.*

Δώσε εντολή να στείλουν πολυμελείς ένοπλες περιπόλους, καθώς θα αυξηθούν οι φήμες».

Στην ίδια συνεδρίαση το Αυτοκρατορικό Συμβούλιο συζήτησε υπό τον Μπεντερλή Αλή πασά την τύχη των φυλακισμένων στη φυλακή του μποσταντζήμπαση και εισηγήθηκε να κρεμαστούν, με την έγκριση του σουλτάνου, άλλοι 17 Ρωμιοί από τους φυλακισμένους.⁴⁸ Η διαβούλευση στο Συμβούλιο κατέληξε, σύμφωνα με τον Μπεντερλή Αλή πασά, στο εξής: «να θανατωθούν όλα τα σημαίνοντα πρόσωπα του μιλλετιού [των Ρωμιών], καθώς έχει αποδειχθεί η ανάμειξή τους στη στάση».⁴⁹ Επιπλέον, το Συμβούλιο αποφάσισε σειρά νέων συλλήψεων, προκειμένου οι συλληφθέντες να ανακριθούν σχετικά με τη συνωμοσία που είχε οδηγήσει στα γεγονότα της Επανάστασης. Ειδικότερα, αποφάσισε την κράτηση των επικεφαλής των υδραίων ναυτών του ναυστάθμου, μεταξύ των οποίων και του Κωνσταντίνου Γκιούστου. Ακόμη, το Συμβούλιο, αφού διαπίστωσε –μάλλον με έκπληξη– ότι ορισμένοι μουσουλμάνοι και μουσουλμανικά βακούφια χρησιμοποιούσαν το Πατριαρχείο ως τραπεζική θυρίδα, αποφάσισε να διατάξει τον πατριάρχη να καταστρώσει και να στείλει κατάστιχο με τα ποσά που φυλάσσονταν στο Πατριαρχείο, ώστε να κατασχεθούν στη συνέχεια, αλλά και με τα ονόματα των δώδεκα αρμόδιων επιτρόπων, ώστε να συλληφθούν και να εκτελεστούν. Τέλος, το Συμβούλιο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Σκαρλάτος Καλλιμάχης «προφανώς γνώριζε εκ των προτέρων για τη στάση και δεν αποκλείεται να συμμετείχε και στον σχεδιασμό της, έχοντας μυστικές συνομιλίες με τους Ρώσους, χάρη στην ηγετική του θέση στο μιλλέτι [των Ρωμιών]».⁵⁰ Τα μέλη του Συμβουλίου θεωρούσαν, μάλιστα, ότι, όταν ο ρώσος πρέσβης Στρογκανώφ είχε ζητήσει τον διορισμό δύο ή τουλάχιστον ενός ηγεμόνα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου Σούτσου, είχε σκοπό να απομακρύνει τον Σκαρλάτο Καλλιμάχη από την Κωνσταντινούπολη. Παρά το γεγονός ότι η τιμωρία του Σκαρλάτου μπέη είχε αποφασιστεί, το Συμβούλιο κατέληξε να την αναβάλει προσωρινά, ώστε να μην χρησιμοποιηθεί ως αφορμή από τη Ρωσία, για να κηρύξει πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αφού θα παραβιαζόταν η Συνθήκη του Βουκουρεστίου. Όταν όμως τα μουσουλμανικά στρατεύματα θα διέσχι-

48. Κολοβός – Ιλιτζάκ – Σχαριάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου*, αρ. 18.

49. ... *rehin-i sübut olduđu vechile madde-i fesadda kübera-yi milletin medhalleri olup aletümüm idamları lâzım geldiği beyan.*

50. ... *kendisi kübera-yi milletten bulunmak mülbasesiyle Moskoolu ile ez her cihet mahremiyet tahsil ederek behemehal bu fesada evvel vâkıf olub belki müzâkeresinde dahi beraber bulunması.*

ζαν τον Δούναβη, ο Σκαρλάτος μπέης θα συλλαμβανόταν μαζί με τα παιδιά και όλον τον οίκο του. Ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄, στο αυτόγραφο διάταγμα του, επικύρωσε αυτή την απόφαση σχετικά με τον Σκαρλάτο Καλλιμάχη, γράφοντας τα εξής: «Μέχρι στιγμής ούτε οι επικεφαλής (kübera) ούτε ο απλός λαός (fukara) των Ρωμιών (Rum taifesi) έχουν έρθει να παρακαλέσουν ή έστω να κάνουν ψευδείς δηλώσεις, προκειμένου να σώσουν τη ζωή τους. Ιδιαίτερα ο Σκαρλάτος [Καλλιμάχης] θα έπρεπε να έχει επιχειρήσει με κάθε τρόπο να δώσει εξηγήσεις, καθώς κατέχει ακόμη το αξίωμα του υπηρέτη μας. Η σταθερότητά τους προδίδει ότι έχουν εναποθέσει την εμπιστοσύνη τους αλλού [ενν. στη Ρωσία] και έχουν συμφωνήσει το τι σχεδιάζουν και το πότε. Όλοι γνωρίζουν. Στο εξής δεν επιτρέπεται καμία χαλαρότητα από πλευράς μας στην αντιμετώπιση του ζητήματος (artık bu madde genşek tutmağa gelmez)». Πράγματι, ο Σκαρλάτος Καλλιμάχης εξορίστηκε με όλον τον οίκο του, άνδρες, γυναίκες, παιδιά, υπηρέτες, ένα εντυπωσιακό σύνολο 158 ανθρώπων σύμφωνα με τον Φωτεινό, στην Μπόλου.⁵¹

Σύμφωνα με τον Σανή-ζαντέ, στις 22 Ρετζέπ 1236 (13 Απριλίου 1821), ημέρα Τετάρτη, απολύθηκαν σουλτανικά διατάγματα προς τον καπουδάν πασά, τους καδήδες των Τριών Πόλεων (της Κωνσταντινούπολης), τον αγά των γενιτσάρων κ.ά., που απαγόρευαν τους άσκοπους πυροβολισμούς των μουσουλμάνων και τη λεηλασία των εργαστηρίων και των καταστημάτων των «φτωχών ραγιάδων». Την ίδια στιγμή, εντούτοις, τα διατάγματα επισήμαιναν ότι οι φήμες για την αμνηστία των Ρωμιών δεν ήταν έγκυρες.⁵²

Παρά το διάταγμα, και δεδομένης και της συνέχισης της πολιτικής του εξοπλισμού των μουσουλμάνων στην Κωνσταντινούπολη, η βία συνεχίστηκε, μαζί με τις εκτελέσεις. Σύμφωνα με ανώνυμο ημερολόγιο των γεγονότων, στις 17 Απριλίου ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ διέταξε πάλι σειρά εκτελέσεων: «Αυτούς τούς εύγενείς όλους και αρχιεπισκόπους, εύρίσκονταν εις φυλακήν, και τούς έτιμώρησε, δηλαδή μεγάλες παιδείας, δια να μαρτυρήσουν, αν ήξευραν την εταιρίαν αυτήν». Μεταξύ των 32 εκτελεσθέντων εκείνη την ημέρα, συμπεριλαμβάνονταν, από τις φαναριώτικες οικογένειες, ο Πάνος Μαυροκορδάτος, ο σπαθάρης Δημητράκης Χαντζερλής, ο μπάνος Νικόλαος Χαντζερλής, και ο μέγας λογοθέτης Στεφανάκης Μαυρογένης. Ακο-

51. Βλ. Φωτεινός, *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως*, σ. 165. Πρβλ. Şâni-zâde, *Şâni-zâde Târîhî*, σ. 1262, που αναφέρει λανθασμένα ότι ο βοεβόδας Σκαρλάτος εξορίστηκε στις 7 Σεββάλ 1236 (26 Ιουνίου) με την οικογένειά του και 50 υπηρέτες του στην Καισάρεια.

52. Şâni-zâde, *Şâni-zâde Târîhî*, σ. 1129.

λούθησαν, σύμφωνα με το ίδιο ημερολόγιο, 25 εκτελέσεις στις 19 Απριλίου, 26 στις 23 Απριλίου, 43 στις 27 Απριλίου, 32 στις 30 Απριλίου, 36 στις 6 Μαΐου, όταν εκτελέστηκε και ο δραγομάνος του στόλου Νικολάκης Μουρούζης, 28 εκτελέσεις στις 11 Μαΐου και 33 στις 26 Μαΐου.⁵³

«Δεν είναι παιχνίδι»

Σύμφωνα με απόφαση της 25ης Μαΐου 1821, που παρατίθεται σε εισήγηση του μεγάλου βεζίρη πλέον Χατζή Σαλήχ πασά (είχε αντικαταστήσει τον Μπεντερλή Αλή πασά στα μέσα Απριλίου) στις 27 Μαΐου 1821,⁵⁴ οι ζαμπίτηδες (αστυνόμοι) της Κωνσταντινούπολης είχαν ξεκινήσει να συγκεντρώνουν τους σερσερήδες (τυχοδιώκτες) Ρωμιούς που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη με καταγωγή από την Πελοπόννησο και τα Άγραφα, «παριστάνοντας τους μπακάληδες και τους κηπουρούς», και να τους εξορίζουν στη Μικρά Ασία· θα μεταφέρονταν από το Τελωνείο με καΐκια στη Νικομήδεια. Το ανώνυμο χειρόγραφο ημερολόγιο των γεγονότων στην Κωνσταντινούπολη συμπεριλαμβάνει, μεταξύ των εκτελεσθέντων του Μαΐου, «μπακάλιδες Μωραΐτες» αλλά και «Ρουμελιώτες» που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁵ Επιπλέον, στις 27 Μαΐου αποφασίστηκε η πολιτική αυτή να επεκταθεί και στις συνοικίες του Μπέηογλου, του Γαλατά, και των πέριξ χωριών, αλλά και στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου, και ανατέθηκε σε ειδικό επικεφαλής αξιωματικό. Οι απελαθέντες θα εντοπίζονταν με τη συνδρομή ανδρών του τοπτήμπαση (επικεφαλής του πυροβολικού) και ανδρών από το Πατριαρχείο και θα καταγράφονταν σε κατάστιχο πριν εξοριστούν. Το Αυτοκρατορικό Συμβούλιο αποφάσισε να ζητήσει επιπλέον από τον πατριάρχη Ευγένιο Β΄ να παραδώσει με κατάστιχο 500 επιλεγμένους άνδρες μεταξύ των ταβερνιάρηδων, μούτσων και βαρκάρηδων, ώστε να εργαστούν στην κατασκευή οχυρώσεων κατά μήκος του Βοσπόρου. Για το Αυτοκρατορικό Συμβούλιο ήταν «απολύτως αναγκαίο να υπερασπιστούμε την έδρα του Σουλτανάτου [την Κωνσταντινούπολη], αφού η απερίγραπτη συμπεριφορά και στάση των Ρώσων απέναντι στο Ύψηλό Κράτος είναι εμφανής».

Το αυτόγραφο διάταγμα του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ που τέθηκε στην κεφαλίδα της εισήγησης του μεγάλου βεζίρη καταλήγει ως εξής:⁵⁶

53. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 129-133.

54. Κολοβός – Ιλιτζάκ – Σχαριάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου*, αρ. 28.

55. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 έτους», σ. 133.

56. Σύμφωνα με το Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών*, τ. Γ΄, σ. 236-237, «καθ' ὅσον βίαια

«Ο τοπτσήμπασης και ο Σαλήχ Κοτς να εξορίσουν [όλους] τους Ρωμιούς από το Μπέηογλου και τα περιχώρα του. Αν φάχουν μόνο περιφερόμενους τυχοδιώκτες, με την κυριολεκτική έννοια, δεν θα βρουν ούτε δέκα. Εκτός από τους ντόπιους τεχνίτες, που γνωρίζουμε τις κατοικίες τους, θα πρέπει να εξοριστούν στην Ανατολία μαζί με τις οικογένειές τους όλοι οι άλλοι ικανοί και αρτιμελείς Ρωμιοί.⁵⁷ Δεν είναι παιχνίδι. Οι ραγιαδες πέρασαν τις κόκκινες γραμμές, το ίδιο και η προδοσία του ρώσου πρέσβη [Στρογκανώφ]. Αν τα αφήσουμε αυτά στην τύχη, ο μη γένοιτο, караδοκεί κάθε κίνδυνος. Το Μπέηογλου είναι μεγάλο, γεμάτο κρησφύγετα. Υποθέτω ότι οι [χριστιανοί] προστατευόμενοι έμποροι (*müstemen*) κρύβουν στα σπίτια τους βαρκαρήδες και μούτσους από το μιλλέτι των Ρωμιών ως φρουρούς, για να τους προστατεύσουν αν χρειαστεί. Ο τοπτσήμπασης πρέπει να προσέξει πολύ. Κάθε ύποπτο σπίτι να ερευνηθεί εξονυχιστικά, χωρίς να προηγηθεί ενημέρωση, όπως θα είχαμε υποχρέωση αν επεμβαίναμε στα [ξένα] κράτη».

Σύμφωνα με το ανώνυμο χειρόγραφο ημερολόγιο των γεγονότων:

«Προστάζει ο σουλτάνος ότι να πιάσουν από τους ξένους, όπου εύρισκονται εις τὸ Βυζάντιον, ὄσους ἤμποροῦν τρέχουν οἱ Τοῦρκοι, σπάνουν μαγαζιὰ, ἐργαστήρια. Ἐσυναξαν 700, τοὺς ὁποίους τοὺς ἔβαλαν εἰς τὰ πλοῖα, διὰ νὰ τοὺς ἀπεράσσουν εἰς τὴν Ἀσίαν νὰ τοὺς βάλουν εἰς τὰ κάστρα. Ἐπρεπεν νὰ εἴσαστον καὶ νὰ βλέπετε τὸ θρῆνος· ἡμεῖς ἔθεωρούσαμε, τοὺς ἔστειλαν διὰ ἔξοριαν. Ἐνα καράβι Ἱμπεριάλικον ἐστέκονταν εἰς τὸ Βυζάντιον ἀνοιχτά, ἐτράβιξαν τὴν ἄγκουρα διὰ νὰ φύγη καὶ εὐρέθησαν εἰς τὴν ἄγκουράν του 28 πνιγμένοι, δεμένοι ἕνας τοῦ ἄλλου ἀπὸ τὸ χέρι».

Παρομοίως, στις 2 Ιουνίου, «προσταγή τοῦ Σουλτάνου νὰ πιάσουν ὄσους ἀπὸ τοὺς ξένους ἤμποροῦν τεχνίτες νὰ τοὺς περάσουν διὰ τὴν Ἀσίαν· θρῆνος εἰς τοὺς Γραικοὺς· τρέχουν οἱ Τοῦρκοι, ἐσυναξαν 900, τοὺς ὁποίους ἔβαλαν εἰς τὰ πλοῖα, ἕως τὴν σήμερον οὔτε ἠκούσθησαν τί ἔγιναν ...».⁵⁸ Σύμφωνα με τον Ιωάννη Φιλήμονα, «μέχρι τῶν πεντακοσίων παντοπώλας και βουτυροπώλας Πελοποννησίους ἐπιβιβάσας ἐν πλοίοις ὁ τύραννος [ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄] ἀπέπνιξεν ἐν τῇ θαλάσῃ πρὸ τῆς Νικομηδείας (Σμῆτης). Διὰ δευτέρας ὡσαύτως ἐπιβιβάσεως ἀπέπνιξε συλλέξας ὑπὲρ τοὺς διακοσίους

ὄλως ἐφηρμόττοντο τὰ μέτρα τῆς ἐξουσίας, οὐδεμίαν δίδοντα ἀναβολὴν καὶ οὐδεμίαν παραδεχόμενα ἐξαίρεσιν, ἀθροαὶ δ' ἠρπάζοντο ἀπὸ τῶν οἰκιῶν καὶ εἰς τὴν φυλακὴν ἢ τὴν ἔξοριαν ἐσύροντο αἱ οἰκογένειαι. Δυστυχεῖς οἱ ἀνακαλυπτόμενοι ἐκ τῶν γινομένων ἐρευνῶν ἐν τοῖς ξένοις πλοίοις, εἰ μὴ ἀπετύφλου τοὺς ἐρευνητῆρας ὑπαλλήλους τῆς ἐξουσίας ἢ δωροδοκία προλαμβάνουσα ...».

57. Σύμφωνα με τον *Şâhî-zâde Târîhî*, σ. 1210, οι ρωμιοί εξόριστοι θα συγκεντρώνονταν στο Τελωνεῖο της Κωνσταντινούπολης και θα μεταφέρονταν με καΐκια στη Νικομήδεια και τα περίχωρά της.

58. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 ἔτους», σ. 133-134.

Πελοποννησίους, Ίρουμελιώτας, Αίγαιοπελαγίτας καὶ Κρήτας».⁵⁹

Σύμφωνα με το ανώνυμο χειρόγραφο ημερολόγιο των γεγονότων στην Κωνσταντινούπολη, τα «εγκλήματα χάους» σε βάρος των Ελληνορθόδοξων στην Πόλη κορυφώθηκαν στις 4-5 Ιουνίου 1821, όταν «εφώναζαν εἰς τὸ Σταυροδρόμι εἰς ὅλους τοὺς δρόμους ‘φωτιά’ οἱ Τοῦρκοι, διὰ νὰ δοκιμάσουν πάλιν τοὺς Γραικοὺς». Την επομένη το πρωί ο ὄχλος λεηλάτησε σειρά εκκλησιῶν της Κωνσταντινούπολης και εισέβαλε και στο Πατριαρχεῖο.⁶⁰

Η μυστική δηλητηρίαση του ηγεμόνα Σκαρλάτου Καλλιμάχη

Στις 18 Ιουλίου 1821 ο «Αὐθέντης Σκαρλάτ Βόδας ὁ Καλλιμάχης με ὄλην τὴν οἰκογένειάν του εἰς 158: φυγὰς ὁμοῦ με τοὺς ὑπηρέτας καὶ με τὴν Δομνίτσαν τοῦ Μπεγζαδὲ Γιάγκου» βρισκόταν εξόριστος στη Μπόλου.⁶¹ Σύμφωνα με τον Σκαρλάτο Βυζάντιο, εἶχε μαζί του τον πατέρα του, Αλέξανδρο Καλλιμάχη, και 136 μέλη του οἴκου του, ἄνδρες, γυναίκες και παιδιά, «πάσης πατρίδος καὶ παντὸς ἐπαγγέλματος». Κρατούνταν δε σε περιορισμό σε ἓνα καραβάν-σεράι 40 δωματίων.⁶² Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος αφηγείται ως εξῆς τα γεγονότα που κατέληξαν στον θάνατό του. Στις 26 Οκτωβρίου, ο *μουτεσελλίμης* (mütesellim: διοικητής) της Μπόλου Αχμέτ Ρασίτ εφέντης ἔστειλε στον Σκαρλάτο Καλλιμάχη αγγελιαφόρο,

«εὐαγγελιζομένου τῷ ἡγεμόνι, ὅτι ὁ πρίγκηψ αὐτάδελφός του [Γιάγκος Καλλιμάχης] ἀνακαλεῖται ἐκ Καισαρείας εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἐπαναληφόμενος τὴν προτέραν αὐτοῦ ἀξίαν, καὶ ὅτι ὁ κομιστὴς τῆς χαρμοσύνου ταύτης εἰδήσεως, διαβαίνων ἐντεῦθεν, μέλλει νὰ διανυκτερεύσῃ ἐν τῷ ἀρχεῖφ τοῦ Ἄνθυπάτου [του μουτεσελλίμη], ὅς τις ἐπιθυμεῖ νὰ γένη αὐτόπτης τῆς τοῦ ἡγεμόνος χαρᾶς».

Στη συνέχεια, ο αγγελιαφόρος παρακάλεσε τον Σκαρλάτο Καλλιμάχη να «διέλθωσι τὴν ἑσπέραν ὁμοῦ παίζοντες τὸ ζατρίκιον (τοῦθ' ὅπερ καὶ ἄλλοτε συχνάκις ἐγένετο ἐν διαστήματι τῆς τριμήνου ἐν τῇ ὑπερορίᾳ διαβίωσης τοῦ δυστυχοῦς ἡγεμόνος, δεινοῦ περὶ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς παιδιᾶς)».

59. Φιλῆμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, τ. Γ', σ. 233.

60. «Χειρόγραφον ημερολόγιον του 1821 ἔτους», σ. 134-136. Η τελευταία ημερολογιακή καταγραφή εκτελέσεων στο ημερολόγιο γίνεται στις 18 Ιουνίου 1821. Για ἓναν κατάλογο των εκτελεσθέντων, των φυλακισμένων και ὄσων εἶχαν καταφέρει να διαφύγουν, με χρονολογία 18 Ιουλίου 1821, βλ. Φωτεινός, *Οἱ ἄθλοι της ἐν Βλαχίᾳ Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, σ. 163-167.

61. Φωτεινός, *Οἱ ἄθλοι της ἐν Βλαχίᾳ Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, σ. 165.

62. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἡ περιγραφὴ τοπογραφικῆ, ἀρχαιολογικῆ καὶ ιστορικῆ*, τ. Β', Αθήνα 1862, σ. 110-112.

Ο Σκαρλάτος, πράγματι, μετέβη στην οικία του Κύπριου στην καταγωγή μουτεσελλίμη, όπου έπαιξαν σκάκι και συζήτησαν.

«Άλλ' αΐφνης προσποιείται αποχώρησιν ὡς πρὸς θάκον ὁ ἀνθύπατος, καί, ἅμα ἐξεληθόντος αὐτοῦ, εἰσέρχονται τέσσαρες ὄπλοφόροι (καβάς) καὶ ὁ γραμματοκομιστής, ὅς τις κυρίως ἦν οὐκ ἐπιστολῶν, ἀλλὰ τῆς κεφαλῆς Ἰωάννου τοῦ Καλλιμάχου, καρατομηθέντος πρὸ δέκα ἡμερῶν ἐν Καισαρείᾳ.⁶³ κομιστής, ἀναλαμβάνων τὸ κύριον αὐτοῦ πρόσωπον, ἐξάγει ἀπὸ τοῦ κόλπου αὐτοῦ τὸ τῆς καταδίκης ἔγγραφο, καὶ εἰσελθόντος ἤδη καὶ τοῦ Ἐπάρχου [του μουτεσελλίμη], ἀναγιγνώσκει αὐτό, καὶ διατάττει πάραυτα τὴν ἐκτέλεσιν».

Σύμφωνα πάντοτε με τον Σκαρλάτο Βυζάντιο,

«ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ συγκαλυφθῆ, ὡς πρὸς τὰ ὄμματα τῆς Εὐρώπης τὸ γεγονός», «διότι, κατὰ τὰς συνθήκας, ἡγεμῶν τῆς Δακίας ἐν ἐνεργείᾳ δὲν ἐτιμωρεῖτο ἄκριτος καὶ χωρὶς τῆς εἰδήσεως τῶν ὁμόρων Κρατῶν», «μηνύεται τοῖς ἐν φυλακῇ, ὅψε ἤδη, ὅτι ὁ ἡγεμῶν ἔμεινεν ἀπόπληκτος ἢ ἀσφυκτῆσας ἐκ τῆς ἀναθυμιάσεως τῶν ἀνθράκων, μετακαλεῖται ἐπομένως ὁ ἰατρός, σχάζονται πρὸς ἀφαίμαξιν τοῦ νεκροῦ αἱ φλέβες, παίζεται, ἐνὶ λόγῳ, μέχρι τέλους ἡ τραγικὴ αὕτη κωμωδία, καὶ τέλος, ἄωρι ἤδη τῆς νυκτός, μετακομίζεται φοράδην ὁ νεκρὸς ἐν μέσῳ τῶν οἰμωγῶν καὶ ὀλολυγῶν τῶν οἰκείων του, οἵτινες τὸν ἐλάτρευον διὰ τὰ σπάνια προτερήματά του. Τῇ δὲ ἐπιούσῃ, γενομένης ἐπισημῶς τῆς αὐτοψίας ὑπὸ τῶν ἐν τέλει, καὶ τοῦ ἀρχιδικαστοῦ ἀποφηναμένου ὅτι ὁ θάνατος ἦτον φυσικὸς, ἐκ ἀποπληξίας, ἐζητήθη καὶ παρὰ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ ἔγγραφο ἐπιμαρτυροῦν τὸ τέχνασμα, καὶ ὁ δυστυχῆς υἱὸς μετὰ τῆς βαρυνουμένης χήρας, συμπνίγοντες τοὺς λυγμοὺς αὐτῶν, ἠναγκάσθησαν νὰ προσυπογράψωσιν ἰκετήριον πρὸς τὴν Πύλην, ἐξαιτούμενοι τὸ τῆς Αὐτοκρατορίας ἔλεος ὑπὲρ τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἡγεμόνος, ἀποθανόντος ὑπὸ ἀποπληξίας».

Ὅπως αποκαλύπτει ἓνα οθωμανικὸ τεκμήριο,⁶⁴ ὁ Σκαρλάτος Καλλιμάχης στην πραγματικότητα δηλητηριάστηκε μυστικά, με εντολή του σουλτάνου Μαχμούτ Β', ὥστε νὰ φανεῖ ὅτι πέθανε ἀπὸ φυσικὰ αἰτία καὶ νὰ μὴν παραβιαστεῖ ἡ Συνθήκη του Βουκουρεστίου, καθὼς ἦταν ἀκόμη ἐν ἐνεργείᾳ

63. Ὁ πρῶν μέγας διερμηνέας Ἰωάννης (Γιάγκος) Καλλιμάχης, σύμφωνα με τὸ Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις*, τ. Β', σ. 110, εἶχε ἀπαγχονιστεῖ στην Καισάρεια, ὅπου βρισκόταν ἐξόριστος, στις 15 Ὀκτωβρίου 1821. Σύμφωνα με τὸ Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Α', σ. 92-93, ἡ Πύλη διέταξε νὰ ἀποκεφαλιστεῖ, μαζί με τὸν Εὐστάθιο Ἄγα καὶ τὸν Γεώργιο Βογορίδη. Ὅταν ὁ δῆμιος ἔφτασε στην Καισάρεια, δὲν βρῆκε τοὺς ἄλλους δύο, καὶ ἀποκεφάλισε τὸν Γιάγκο μαζί με δύο υπηρέτες του, μεταφέροντας στην Κωνσταντινούπολη τὰ τρία κεφάλια τοὺς ὡς κεφάλια τοῦ Γιάγκου, τοῦ Εὐσταθίου Ἄγα καὶ τοῦ Γεωργίου Βογορίδη. Ὁ Γεώργιος Βογορίδης πέθανε στην ἐξορία, ἀλλὰ, ὅταν ἐγίνε γνωστὸ ὅτι ὁ Εὐστάθιος Ἄγας ζούσε, ἀποκαλύφθηκε τὸ τέχνασμα τοῦ δημίου.

64. Κολοβός – Πιτζάκ – Σχαριάτ-Παναχί, *Ἡ ὁργὴ τοῦ σουλτάνου*, αρ. 57.

ηγεμόνας της Βλαχίας. Σύμφωνα με την εισήγηση του μεγάλου βεζίρη Χατζή Σαλίχ πασά προς τον σουλτάνο,

«... αν και αποδείχθηκε άχρηστος, κρίθηκε ορθό να μην εκτελεστεί δημοσίως, δεδομένου ότι διατηρούσε ακόμη το αξίωμα του βοεβόδα, αλλά να θανατωθεί με δηλητήριο και να φανεί ότι πέθανε από φυσικά αίτια. Το καθήκον αυτό ανατέθηκε με άκρα μυστικότητα στον Αχμέτ Ρασίντ εφέντη, μουτσελλίμη της Μπόλου, και ζητήθηκε από τον αρχίατρο να ετοιμάσει ένα μπουκαλάκι [με δηλητήριο]. Έστειλα απόρρητη επιστολή στον μουτσελλίμη με τον καπού τσοχαντάρη του, όπου συμπεριλαμβανόταν αντίγραφο της διαταγής της Αυτού Μεγαλειότητας και σχέδιο με οδηγίες δικής μου έμπνευσης για το πώς θα εξαπατήσει τον Σκαρλάτο –σαν να πρόκειται για εχθρό– και θα τον κάνει να πει το δηλητήριο. Σύμφωνα με το σχέδιο, θα έπρεπε να στείλω δημοσίως άλλο γράμμα που θα καλεί τον Σκαρλάτο να επισκεφθεί τον μουτσελλίμη, ο οποίος θα του έλεγε ότι δεν υπάρχει λόγος να φοβάται για τη ζωή του, παρότι η Αυτού Μεγαλειότητα είχε διατάξει την εκτέλεση του ίδιου του αδελφού του, του πρώην δραγομάνου Γιάγκου [Ιωάννη Καλλιμάχη] εξαιτίας της συμμετοχής του τελευταίου στην εξέγερση της Καισάρειας. Ο μουτσελλίμης θα προσκαλούσε τον Σκαρλάτο, ούτως ώστε να του παραδώσει την επιστολή και να του παράσχει διαβεβαιώσεις, ενώ στη συνέχεια θα τον δηλητηρίαζε και θα ανακοίνωνε τα εξής: “Τα νέα για τον αδελφό του τον τάραξαν βαθύτατα και απεβίωσε”. Ακολούθως, θα έπρεπε να στείλει στη Βασιλεύουσα μια πράξη ιεροδικαστικής νεκροφίας [για τον θάνατο του Σκαρλάτου], σύμφωνα με το προσχέδιο που του υπέβαλα, ώστε, αν παραστεί ανάγκη, να μπορεί να παρουσιαστεί στους πρέσβεις. Δεν έχει επιστρέψει ακόμη ο καπού τσοχαντάρης, μέσω του οποίου πιθανώς κομίζει απόρρητη επιστολή ο μουτσελλίμης. Ωστόσο, χθες παραλήφθηκαν δύο επιστολές του, καθώς και η αναφορά του ναΐπη της Μπόλου, που δηλώνουν ότι έτσι ή αλλιώς ο Σκαρλάτος είναι νεκρός. Ο μουτσελλίμης αποδείχθηκε πολύ ικανός, εκτελώντας την αποστολή του απολύτως σύμφωνα με τις οδηγίες που είχε λάβει».

Ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ στο αυτόγραφο διάταγμά του δίνει συγχαρητήρια στον μουτσελλίμη για την επιτυχή έκβαση της δηλητηρίασης, υπό άκρα μυστικότητα, καθώς η διαταγή δεν ανακοινώθηκε ούτε στα μέλη του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου, πλην ορισμένων που είχαν ενημερωθεί εμπιστευτικά.

Στο Συμβούλιο συζητήθηκε η τύχη της περιουσίας του Γιάγκου Καλλιμάχη στην Καισάρεια, του Σκαρλάτου Καλλιμάχη στην Μπόλου, και των δύο στην Κωνσταντινούπολη. Ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ αποφάσισε, όπως γράφει, να μην δημευθεί η περιουσία του Σκαρλάτου Καλλιμάχη:

«Δεν θα άρμοζε να διατηρηθούν τα υπάρχοντα του Σκαρλάτου [Καλλιμάχη] στο θησαυροφυλάκιο, όποια κι αν είναι αυτά. Δεν έχει και τίποτε που να επιθυμούμε. Κι αν είχε μετρητά, κανείς δεν ξέρει σε ποιο μοναστήρι βρίσκονται ούτε και

μπορεί να τα βρει. Να γράψεις μια επιστολή προς στον μουτσελλίμη, που να φαίνεται ότι λυπόμαστε για τον θάνατο του Σκαρλάτου· και να του υποδείξεις να επιστρέψει στους κληρονόμους του όλα τα περιουσιακά στοιχεία που άφησε εκεί. Η ακίνητη και κινητή περιουσία του εκτελεσθέντος Γιάγκου [Καλλιμάχη] και του γραμματικού του να κατασχεθούν. Ο ανώτερος τσοχαντάρης του Γιάγκου δεν είχε ιδιοκτησία· αρκεί που του αφαιρέθηκε η ζωή. Ο Γιάγκος αποδείχθηκε ότι ήταν ο μεγαλύτερος απ' όλους τους προδότες. Στην παραθαλάσσια έπαυλη που έχτισε στα Θεραπειά απεικονίζεται ένας αετός. Να γκρεμιστεί εκ βάθρων και το οικόπεδο να πουληθεί. Έτσι κι αλλιώς, η έπαυλη δεν θα άξιζε πολλά, αν πουλιόταν. Αλλά και 200 πουγγιά [100.000 γρόσια] να έπιανε, που δεν είναι λίγα, και πάλι πρέπει να κατεδαφιστεί. Για τη δόξα του Προφήτη, να έχουν την κατάρα του Αλλάχ! Τα υπάρχοντα του Σκαρλάτου στην Κωνσταντινούπολη να μην κατασχεθούν».

Το τέλος του αιώνα των Φαναριωτών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες

Το καλοκαίρι του επόμενου έτους, 1822, οι δύο καϊμακάμηδες του Σκαρλάτου Καλλιμάχη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες απομακρύνθηκαν από τα αξιώματά τους, συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν μέσω Σιλίστριας στην Κωνσταντινούπολη· ο Στέφανος Βογορίδης εξορίστηκε στη συνέχεια στη Μικρά Ασία για έναν χρόνο. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους η Υψηλή Πύλη διόρισε τους πρώτους, μετά από έναν αιώνα, γηγενείς βοεβόδες στις Ηγεμονίες, τον Γρηγόριο Δ' Γκίκα στη Βλαχία και τον Ι. Αλέξανδρο Στούρτζα στη Μολδαβία. Γνωρίζουμε ότι οι γηγενείς βογιάρροι που είχαν καταφύγει στο Μπρασόβ της Τρανσυλβανίας διαπραγματεύονταν ήδη με την Υψηλή Πύλη εναντίον του Βογορίδη, προωθώντας τους δικούς τους υποψηφίους.⁶⁵ Από ένα αχρονολόγητο οθωμανικό έγγραφο⁶⁶ πληροφορούμαστε ότι ο βλάχος βογιάρρος Νικολάε Γκολέσκου⁶⁷ είχε μάλιστα υποβάλει αναλυτικό υπόμνημα (*mufassal arzuhal*) στον σουλτάνο Μαχμούτ Β' για την κατάσταση

65. Φίλιου, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας*, σ. 107.

66. BOA, HAT 45441. Ευχαριστώ τους συνάδελφους και φίλους Σουκρού Ιλιτζάκ και Μ. Σχαριάτ-Παναχί, που εντόπισαν το έγγραφο και το μετέφρασαν, στο πλαίσιο έρευνας στο πρόγραμμα του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, στο οποίο συνεργαστήκαμε («200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση»).

67. Ο Nicolae Golescu (1772/3-1829), γιος του μεγάλου μπάνου Ράντου Γκολέσκου (1746-1818) και της Ζωϊτσας Φλορέσκου, με το προσωνύμιο Ντελή Αγάς, υπήρξε μέγας βόρνικος (*mare vornic*) στη Βλαχία. Ευχαριστώ την καλή συνάδελφο και φίλη Lidia Cotovanu, που έθεσε στη διάθεσή μου τα βιογραφικά του στοιχεία με βάση τη βιβλιογραφία στα ρουμανικά· βλ. *Documente privind Istoria României. Răscoala din 1821*, τ. III, *Documente interne*, έκδ. Α. Oșetea et alii, Βουκουρέστι 1960, Index, sub voce Golescu Nicolae.

στις Ηγεμονίες, προτείνοντας την αποπομπή όλων των ρωμιών βογιάρων, αλλά και των αλβανών και των βουλγάρων (Arnavud ve Bulgar taifesi), από τη Βλαχία και τη Μολδαβία. Το υπόμνημα του Νικολάε Γκολέσκου συζητήθηκε στο Αυτοκρατορικό Συμβούλιο, που επισήμανε, έχοντας ενημερώσει και τους πρεσβευτές στην Κωνσταντινούπολη, ότι όσο διαρκεί η 'στάση' του «μιλλετιού των Ρωμιών» είναι αδύνατον να διοριστούν βοεβόδες από το μιλλέτι αυτό και, συνεπώς, δεν υπήρχε άλλη λύση, παρά να διοριστούν βοεβόδες από τους γηγενείς βογιάρους, «όπως γινόταν τα παλαιότερα χρόνια, παραβλέποντας το γεγονός ότι ήταν οι απρέπειές τους στο παρελθόν που έκαναν τον διορισμό των Ρωμιών προτιμότερο για τα τελευταία εκατό χρόνια». ⁶⁸ Σύμφωνα με το σκεπτικό που ανέπτυξε ο μέγας βεζίρης στην εισήγησή του στον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄,

«... δεν είναι απίθανο οι ντόπιοι βογιάροι να αρχίσουν να διαπράττουν απρέπειες ξανά, όπως έκαναν στο παρελθόν. Ωστόσο, αφού μισούν την τρέχουσα κυριαρχία των Ρωμιών στις θέσεις των βοεβόδων και των βογιάρων των δύο Ηγεμονιών, ίσως είναι ευκολότερο να κατορθώσουμε να εξορίσουμε τους Ρωμιούς από τα χώματα αυτά, μέσω του διορισμού γηγενών βογιάρων. Ίσως είναι αναμενόμενο για κάποιον διάστημα, πέντε με δέκα χρόνια το λιγότερο, ότι θα προτιμούν να παραμένουν πιστοί, προκειμένου να δείξουν μια αρεστή εικόνα στην Ύψηλή Πύλη και να προστατέψουν την πατρίδα τους (*vatan*) από τα τεχνάσματα των αντιπάλων τους. Για τον λόγο αυτό, είναι το μικρότερο κακό στην παρούσα κατάσταση να επιλέξουμε και να διορίσουμε βοεβόδες μεταξύ των γηγενών βογιάρων, προκειμένου να δώσουμε ένα μάθημα στους Ρωμιούς και να αποκαταστήσουμε κάποια τάξη στις δύο Ηγεμονίες. Η άμεση ενεργοποίηση της διαδικασίας επιλογής θα μας απαλλάξει επίσης από τις πιέσεις και την κακία των Φράγκων».

Ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ ενέκρινε την εισήγηση, σημειώνοντας τα εξής:

«Αν οι ντόπιοι βογιάροι πρόκειται να αναλάβουν να προστατεύσουν το Ύψηλό μας Κράτος, θα είναι καταλληλότερο να διορίσουμε βοεβόδες μεταξύ αυτών, παρά μεταξύ των Ρωμιών, έπειτα από όλες τις προδοσίες των τελευταίων. Γράψε αμέσως στον βαλή [κυβερνήτη] της Σιλίστριας και κάνε τον να βρει και να συγκεντρώσει μερικούς κατάλληλους μολδαβούς και βλάχους βογιάρους με κάθε τρόπο».

Γνωρίζουμε ότι ο Νικολάε Γκολέσκου υπήρξε μέλος της αποστολής των βλάχων και μολδαβών βογιάρων στην Κωνσταντινούπολη στις 16 Απριλίου

68. ... *filkadim Eflâk ve Boğdan voyvodaları yerli boyarlardan nasb olunur iken bunların dahi mukaddemlerde bazı uygunsuzlukları zuhuruna mebni yüz seneden berü Rumlardan nasb olunagelmış.*

1822, με στόχο να επιτύχουν την εκλογή νέων ηγεμόνων μεταξύ των αυτοχθόνων.⁶⁹ Η διαβούλευση αυτή κατέληξε στον διορισμό των ηγεμόνων Γκίκα και Στούρτζα τον Αύγουστο του 1822, βάζοντας τέλος στον αιώνα των Φαναριωτών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.

Εν κατακλείδι. Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης διέρρηξε τελείως την ήδη κλονισμένη εμπιστοσύνη μεταξύ της χριστιανικής αριστοκρατίας των Φαναριωτών και της οθωμανικής εξουσίας. Διέρρηξε την παλαιότερη συμβολιακή σύσταση της σχέσης μεταξύ της οθωμανικής εξουσίας και της κοινωνίας της αυτοκρατορίας, που διαμεσολαβούνταν πριν από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης μέσω των ηγετικών ομάδων του *μιλλετιού* των Ελληνορθόδοξων, των Φαναριωτών και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η ηγεσία του *μιλλετιού* θεωρήθηκε υπεύθυνη για την ‘προδοσία’, ακόμη και αν δεν μετείχε στην Ελληνική Επανάσταση. Στη συνέχεια, και καθώς το *μιλλέτι των Ρωμιών* παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, το νέο πλαίσιο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (*Τανζιμάτ*) θα επαναφέρει, με νέους όρους, το ζήτημα της σχέσης της ηγεσίας των Ελληνορθόδοξων με την οθωμανική εξουσία, ζήτημα που θα εμπλέξει βέβαια το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ενώ θα αναδειχθούν και οι λεγόμενοι Νεοφαναριώτες.⁷⁰

69. Βλ. Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țările românești, 1821-1822*, Βουκουρέστι 1945, σ. 355.

70. Βλ. σχετικά Παρ. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος – αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα 1998· Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση: προς μία ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003.

SUMMARY

Elias Kolovos

The end of the ‘century of the Phanariots’
in 1821 according to the Ottoman sources

The paper describes the Ottoman response against the Phanariot aristocracy in Istanbul after the outbreak of the Greek Revolution in 1821: prominent Phanariots who had not fled from the Ottoman capital, were executed in public in Istanbul. The paper focuses on the Ottoman imperial sources (*hatt-ı hümayun*) which describe the Phanariots as “totally unreliable”. One of the rescripts of Sultan Mahmud II, top secret at its time, orders the secret poisoning of the Voivode of the Danubian Prinicipalities, the Phanariot Skarlatos Kallimachis, who had been exiled in Bolu. The poisoning was kept secret in order to avoid the violation of the Treaty of Bucharest (1812). Finally, the paper ends with discussing the replacement of the Phanariots in the Danubian Principalities with local Wallachian and Moldavian aristocrats in 1822, which put an end to the “century of the Phanariots”.

Ρωμιοί εκτελεσθέντες και φυγάδες στη Θεσσαλονίκη του 1821

Η συμμετοχή της Θεσσαλονίκης στην Επανάσταση του 1821 έχει τεκμηριωθεί μέσα από πολλά δημοσιεύματα τοπικών λογίων και ιστορικών.¹ Λόγω της καταγωγής αυτών των συγγραφέων από την πόλη ή των δεσμών τους με αυτήν, έγινε προσπάθεια να τονιστούν κάποια γεγονότα, προκειμένου να εξαρθεί ο ρόλος της μακεδονικής πρωτεύουσας στην όλη επαναστατική κινητοποίηση. Αυτή η ιστοριογραφική προσπάθεια, ωστόσο, έβρισκε προσκόμματα στη σχεδόν πλήρη απουσία ελληνικών πηγών για όσα συνέβησαν στην πόλη κατά τη διάρκεια της εξέγερσης στη Χαλκιδική ή λίγο μετά στη Νάουσα. Μόνο προφορικές μαρτυρίες που καταγράφηκαν για πρώτη φορά στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα μπορούσαν να προσαχθούν ως τεκμήρια όσων είχαν συμβεί εβδομήντα χρόνια πριν.² Η δημοσίευση, ήδη από τη δεκαετία του 1940 –αρκετά νωρίς–, και αξιοποίηση του οθωμανικού υλικού του τοπικού ιεροδικείου και των εκθέσεων ξένων προξένων που υπηρετούσαν στην πόλη εκείνη την εποχή βοήθησε ώστε να τεκμηριωθούν κάποιες από τις πληροφορίες που μεταφέρονταν από την τοπική προφορική παράδοση.³ Ακόμη και σήμερα, πάντως, αποτελεί πεδίο ιστοριογραφι-

1. Βλ. τα πιο πρόσφατα δημοσιεύματα, στα οποία υπάρχει πλήρης αναγραφή των προγενέστερων δημοσιευμάτων: Α. Καραθανάσης, *Στην Θεσσαλονίκη: 1821 και 1822*, Θεσσαλονίκη 2008· Ευάγγ. Χερίμογλου, *Το «κοινό της πολιτείας» και οι περιπέτειές του. Ο χριστιανικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης πριν, κατά και μετά την Επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 2008.

2. Πρόκειται για το τότε μέλος της γαλλικής παροικίας, τον François Parsy, ο οποίος έδωσε συνέντευξη το 1894 σε ανώνυμο Θεσσαλονίκη: βλ. Καραθανάσης, *Στην Θεσσαλονίκη*, σ. 12.

3. Το πρώτο δημοσίευμα που έκανε χρήση δυτικών προξενικών αρχείων είναι το Μ. Lascaris, «La révolution grècque vue de Salonique: rapports des consuls de France et d'Autriche (1821-1826)», *Balcenia* 6 (1943), 145-168. Ο πρώτος που μελέτησε τα αρχεία του οθωμανικού ιεροδικείου της πόλης, μέσω μεταφράσεων που διενήργησαν υπάλληλοι

κής αντιπαράθεσης η έκταση των εκτελέσεων που έλαβαν χώρα στην πόλη, καθώς η βασιική μέχρι πρόσφατα γραπτή πρωτογενής πηγή που μιλούσε για μαζικές εκτελέσεις, το «οδοιοπορικό» του «Χαϊρουλλάχ εφέντη», αποδείχθηκε πλαστή.⁴ Η ύπαρξη εκτελέσεων Ρωμιών, πάντως, είναι ιστορικό γεγονός, πολύ καλά τεκμηριωμένο στις πηγές. Το διακύβευμα είναι κατά πόσο υπήρξαν μαζικές εκτελέσεις άμαχου πληθυσμού ή όχι. Επί του παρόντος, γι' αυτό το ερευνητικό ζητούμενο δεν μπορεί να δοθεί πειστικά θετική απάντηση. Ύστερα από αυτά, το παρόν κείμενο στόχο έχει να παρουσιάσει με συνθετικό τρόπο τους εκτελεσθέντες και φυγάδες Ρωμιούς Θεσσαλονικιούς, αξιοποιώντας όλο το υπάρχον οθωμανικό υλικό του τοπικού ιεροδικείου και να συνεισφέρει στην καλύτερη γνώση της συμμετοχής των Θεσσαλονικιών στη μεγάλη επαναστατική κινητοποίηση του 1821, ενώ θα διερευνηθεί η ύπαρξη σχεδίου δράσης για την εξέγερση και στην πόλη.⁵

Εξαρχής, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι οθωμανικές πηγές έχουν τους περιορισμούς τους. Δεν σώζεται στο αρχείο του ιεροδικείου καμιά καταχώριση που να έχει συνολικά όλους όσοι εκτελέστηκαν ή διέφυγαν από την

του μεταφραστικού γραφείου Θεσσαλονίκης, ήταν ο Ι. Βασδραβέλλης. Βλ. δύο από τα βασικά δημοσιεύματά του επί του θέματος: Ι. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνες, 1796-1832*, Θεσσαλονίκη 21950· ο ίδιος, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας*, Θεσσαλονίκη 1946. Έκτοτε με τα προξενικά αρχεία ασχολήθηκαν οι: Κ. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία αναφερόμενα στην Μακεδονία πριν και μετά το 1821*, Θεσσαλονίκη 1975· ο ίδιος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840 (Σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις Ευρωπαίων προξένων)», *Μακεδονικά* 16 (1976), 74-173· Καραθανάσης, *Στην Θεσσαλονίκη*· ο ίδιος, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1800-1825. Μια εικοσιπενταετία εν μέσω θυέλλης*, Θεσσαλονίκη 1996. Βλ. και μια δυτική πηγή στο Γ. Σούλης, «Η Θεσσαλονίκη κατά τας αρχάς της ελληνικής επαναστάσεως», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), 583-589. Περιλήψεις ή μεταφράσεις από τους ιεροδικαστικούς κώδικες δημοσίευσε, πάλι στηριζόμενος σε μεταφράσεις των γνωστών μεταφραστών, ο Γ. Ν. Σταμπουλής, *Τα φερμάνια για την Θεσσαλονίκη, 1387-1912*, Θεσσαλονίκη 2000. Για τις προφορικές παραδόσεις περί εκτελέσεων Θεσσαλονικιών βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η ελληνική επανάσταση του 1821», *Παγκαρπία μακεδονικής γης: Μελέτες Απ. Βακαλόπουλου*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 88. Τέλος, πρόσφατα άρχισε να αξιοποιείται και το υλικό από το οθωμανικό αρχείο της Κωνσταντινούπολης: βλ. Η. V. Aydın, «1821 Yunan İsyani Sirasında Selanik Sancağı ve İsyana Karşı Alınan Önlemler», *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33/2 (2018), 303-334.

4. Μ. Σαρηγιάννης, «Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: Ο “Χαϊρουλλάχ Εφέντης” του Αβραάμ Ν. Παπάζογλου», *Μνήμων* 34 (2015), 11-36. Βλ. και προσπάθεια αναθεώρησης της άποψης στο Γ. Ταχόπουλος, «Σφαγές στη Θεσσαλονίκη τοῦ 1821. Μύθος ἢ πραγματικότητα;», www.academia.edu.

5. Ο Βασδραβέλλης δημοσίευσε λίγες καταχωρίσεις επί του θέματος, ενώ ο Σταμπουλής περισσότερες, αν και κυρίως σε μορφή περιλήψεων. Βοηθητικά θα χρησιμοποιηθεί και υλικό από το οθωμανικό αρχείο της Κωνσταντινούπολης.

πόλη. Ως εκ τούτου, τα ονόματα που θα αναφερθούν στην παρούσα εργασία δεν αντικατοπτρίζουν το σύνολο των εκτελεσθέντων και των φυγάδων, αλλά μόνο όσα πρόσωπα καταχωρίστηκαν στους κώδικες για κάποιον λόγο. Παρ' όλα αυτά, δείχνουν μια τάση και ένα προφίλ γι' αυτούς τους ανθρώπους. Οι πηγές αυτές, επίσης, δεν αναφέρουν την ημερομηνία διενέργειας της εκτέλεσης ή της φυγής. Μόνο ένα *terminus ante quem* μπορεί να τεθεί γι' αυτήν, με βάση την καταχώριση, χωρίς να γνωρίζουμε πότε συνέβη το γεγονός της εκτέλεσης ή της φυγάδευσης. Το πρόβλημα επιτείνεται από το ότι ούτε οι δυτικές πηγές είναι σαφείς, καθώς οι εκτελέσεις, όπως και οι φυγαδεύσεις, δεν πρέπει να συνέβησαν όλες ταυτόχρονα.

Οι εκτελεσθέντες

Η φυλάκιση κάποιων προκρίτων της πόλης συνέβη σε σύντομο διάστημα μετά την εκδήλωση της Επανάστασης στην περιοχή με τα γεγονότα του Πολύγυρου κατά τον Μάιο του 1821, όπως προκύπτει από αναφορές του αναπληρωτή διοικητή της πόλης (*mütesellim*) Γιουσούφ μπέη προς τον σουλτάνο και την απάντηση του τελευταίου. Έως τα μέσα Ιουνίου είχε φυλακιστεί, με πρόταση του Γιουσούφ, το σύνολο των χριστιανών της πόλης.⁶ Η διαδικασία των εκτελέσεων έγινε μάλλον σταδιακά, με βάση τα γεγονότα στα πεδία των μαχών, και μάλλον θεωρείται βέβαιο ότι δεν έγιναν μαζικές εκτελέσεις σε μια μόνο χρονική στιγμή. Η πρώτη σχετική με εκτελέσεις καταχώριση στους ιεροδικαστικούς κώδικες είναι δύο σουλτανικά διατάγματα (*φιρμάνια*) για την κατάληψη υπέρ του δημοσίου των περιουσιών των

6. Τα δύο υπομνήματα του Γιουσούφ μπέη σώζονται στο οθωμανικό αρχείο της Κωνσταντινούπολης, που υπάγεται στα Κρατικά Αρχεία της Προεδρίας της Δημοκρατίας (T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi: BOA), στη συλλογή Hatt-ı Hümayun (HAT) με ταξινομικούς αριθμούς: 863/38476 και 864/38549 (21 Ραμαζάν 1236 [10/22.6.1821]). Σύμφωνα με επιστολή του αμερικανού ιεραποστόλου Pliny Fisk προς συνάδελφό του στη Βοστώνη, στις 15 Ιουνίου είχαν φυλακιστεί 1.700 χριστιανοί, την επομένη είχαν απελευθερωθεί κάποιοι φυλακισμένοι επαγγελματίες (κρεοπώλες, αρτοποιοί κτλ.), αλλά παρέμεναν περί τους 1.300 ακόμη (Σούλης, «Η Θεσσαλονίκη», σ. 585 και 587). Βλ. και καταχώριση στον κώδικα της ενορίας του Αγ. Αθανασίου, που επιβεβαιώνει ότι οι χριστιανοί κάτοικοι της πόλης φυλακίστηκαν (Χεχίμογλου, *Το «κοινόν της πολιτείας»*, σ. 27). Για τη γενικότερη οθωμανική πολιτική σύλληψης των προκρίτων και των εκπροσώπων της εκκλησίας σημαντικών πόλεων της αυτοκρατορίας αμέσως μετά την έκρηξη της Επανάστασης πρβλ. Η. Ş. Ilıcak, «A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society During the Greek War of Independence (1821-1826)», *αδημ. διδαχτ. διατριβή*, Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ, Χάρβαρντ 2011, σ. 184 σημ. 49.

εκτελεσθέντων, λόγω συμμετοχής στην Επανάσταση, «εμπόρων της Ευρώπης» (avrupa tüccarları)⁷ και Ρωμιών Θεσσαλονικιών, Χριστοδούλου Μπαλάνου και (Χατζη)Χρήστου Μενεξέ, χρονολογούμενα στις 22.7./3.8.1821 και 1/13.8.1821 αντίστοιχα.⁸ Οι εν λόγω Ρωμιοί χαρακτηρίζονται στις καταχωρίσεις ως πολύ εύποροι (eshab-i servet ve yesar) και ότι, όντες μεταξύ των μελών του ρωμαίικου μιλετιού και εκ των προκρίτων του, επειδή είχαν αναμιχθεί στην Επανάσταση και, καθώς ήταν και επίτροποι της μητρόπολης, εκτελέστηκαν με απόφαση του αναπληρωτή διοικητή (mütesellim) της πόλης.⁹ Η περιουσία των δύο πλούσιων εμπόρων καταγράφηκε και καταχωρίστηκε δύο μήνες αργότερα στον κώδικα του ιεροδικείου, προκειμένου να καταληφθεί υπέρ του δημοσίου και να εκποιηθεί, σύμφωνα με το σουλτανικό διάταγμα που είχε εκδοθεί επ' αυτού.

Ειδικότερα, η αναλυτική καταγραφή της περιουσίας του Χρήστου Μενεξέ υπολογίστηκε σε 77.304 γρόσια και τα χρέη του σε 120.568, ενώ άλλα 47.422 γρόσια τού χρωστούσαν διάφοροι, οι οποίοι αδυνατούσαν να εξυπηρετήσουν για ποικίλους λόγους τις οφειλές τους.¹⁰ Στην καταγραφή το-

7. Για τους avrupa tüccarları βλ. Sophia Laiou, «The Ottoman Greek 'Merchants of Europe' at the beginning of the 19th Century», *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theodorides. Studies on the Ottoman Empire and Turkey*, τ. II, επιμ. Evangelia Balta – G. Salakides – Th. Stavrides, Κωνσταντινούπολη 2014, σ. 313-331.

8. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (IAM), Ιεροδικαστικοί Κώδικες (ΙΚ), τ. 205, σ. 146-147 (4 και 14 Ζίλκαντε 1236)· περίληψη: Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 275-276. Η εκτέλεση των δύο ρωμιών προκρίτων έλαβε χώρα στις 21 Ιουλίου, σύμφωνα με τη μοναδική σωζόμενη έκθεση ξένου προξένου της πόλης, αυτού της Ολλανδίας, Εβραίου Mattatia d' Abram (Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα στοιχεία*, 70). Οι δύο Ρωμιοί χαρακτηρίζονται στην έκθεση ως *negozianti*. Βλ. και Χεχίμογλου, *Το «κοινό της πολιτείας»*, σ. 26. Οι μεν δημοσιευθείσες εκθέσεις του αυστριακού προξένου δεν αναφέρονται στα εντός της πόλης διαδραματιζόμενα, αλλά μόνο στα τεκταινόμενα στα πεδία των μαχών, οι δε του γάλλου προξένου λείπουν για το 1821 από τον σχετικό φάκελο της αλληλογραφίας στα γαλλικά αρχεία.

9. IAM/IK 205, σ. 147: ... *Rum milleti beyyininde derkar olan fesadda medhali oldukların söz sahiblerinden metropolid vekilleri olan piskoposlarının ve avrupa tüccarından Balano ve Menekselü Acı Hristo nam hayınların bu defaa mütesellim mumayleyh marifetiyle katl ü i'dam olunarak ...* (η υπογράμμιση είναι του γράφοντα).

10. Η αναλυτική περιουσία του βρίσκεται καταχωρισμένη στο IAM/IK 206, σ. 110-115 (25 Μουχαρέμ 1237/23.10.1821)· μετάφραση, αλλά όχι πλήρης, στο Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 217-218 (αρ. 25). Το κατάστιχο σώζεται και στο οθωμανικό αρχείο της Κωνσταντινούπολης· βλ. BOA, D.BŞM.MHF.d. 13339. Το φερμάνι για την περιουσία του Μενεξέ είναι καταχωρισμένο στο IAM/IK 205, σ. 167/2 (29 Σαφέρ 1237/25.11.1821). Έναν μήνα αργότερα έγινε εκκαθάριση της περιουσίας του Μενεξέ, ύστερα από την εκποίηση που είχε κάνει το δημόσιο, ώστε να μοιραστεί το εισπραχθέν ποσό στους δανειστές του. Το ποσό που εισπράχθηκε ήταν 39.469 γρόσια, αλλά στους δανειστές

νίζεται ότι η απόδοση της περιουσίας του Μενεξέ στους κληρονόμους του, στους οποίους περιλαμβάνονταν τα έξι ορφανά παιδιά του, ήταν θέμα της μεγαλοθυμίας του σουλτάνου. Το φερμάνι που εκδόθηκε έναν μήνα μετά, πράγματι, διευθετούσε υπέρ των κληρονόμων την περιουσία. Εκεί συνοψίζεται ότι η περιουσία ανερχόταν σε ένα φόρτωμα (yük) και 24.724 γρόσια ως οφειλές προς αυτόν, καθώς και σε ένα φόρτωμα και 20.500 γρόσια ως χρέη αυτού προς τρίτους. Για τον ίδιο τον Μενεξέ η έως τώρα έρευνα έχει δείξει ότι καταγόταν από το χωριό Βρανιανά των Αγράφων, ο πατέρας του ονομαζόταν Γεώργιος και ο ίδιος είχε μεταναστεύσει στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου αιώνα. Κατοικούσε στη συνοικία του Αγίου Νικολάου, στο κέντρο της πόλης, ήταν επίτροπος του ναού του Αγίου Μηνά και ήταν αρωματοπώλης (attar, *αχτάρης*). Θεωρείται από τους πρώτους που μύηθηκαν στη Φιλική Εταιρεία, αλλά τίποτε περισσότερο ή τεκμηριωμένο δεν υπάρχει γι' αυτήν του τη σχέση.¹¹ Παρ' όλη τη μεγάλη περιουσία του, κινητή και ακίνητη, είχε επενδύσει χρήματα σε έντοκο δανεισμό και, έχοντας και ο ίδιος δάνεια, δεν τα είχε αποπληρώσει, με αποτέλεσμα μετά τον θάνατό του να υπάρχει παθητικό στην περιουσία του και οι δανειστές να του ζητούν την εκποίηση των δεκατεσσάρων ακινήτων που κατείχε στην πόλη. Πρόκειται, συνεπώς, για έναν δραστήριο έμπορο, ο οποίος μετείχε ενεργά στη ρωμαίικη κοινότητα της πόλης, είχε επαφές με μέλη της Φιλικής Εταιρείας και ήταν από αυτούς στους οποίους υπολόγιζαν οι επαναστάτες για τα όποια σχέδιά τους.

Ο Χριστόδουλος Μπαλάνος, γιος του Παναγιώτη, προσομοιάζει με τον Μενεξέ σε πολλά. Ήταν και αυτός «έμπορος της Ευρώπης» από το 1818,¹²

μοιράστηκαν τα 29.781, διότι τα υπόλοιπα 9.688 είχαν μοιραστεί στον απεσταλμένο για τη διευθέτηση της περιουσίας, στον *καζασκέρη* (δικαστή του στρατού), ο οποίος έλαβε *resm-i kismet* (φόρο καταγραφής κληρονομιάς), σε έξοδα για την έκδοση ιεροδικαστικού εγγράφου και στην υπηρεσία των ορφανών (IAM/IK 212, σ. 51-55, 1 Μουχαρέμ 1240/26.8.1824· περίληψη: Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 330). Για το διάταγμα (μπουργιουρντί) περί της είσπραξης *resm-i kismet* από τον *καζασκέρη* βλ. IAM/IK 207, σ. 11/2 (μέσα Ρεμπιουλάχρι 1237/5-14.1.1822).

11. Συγκεντρωμένες οι πληροφορίες και η βιβλιογραφία γι' αυτόν στο Χεχίμογλου, *Το «κοινόν της πολιτείας»*, σ. 38-41. Πρβλ. όμως για έναν θεσσαλονικιο ράφτη, τον Δημήτριο Μενεξέ, που καταχωρίζεται στα κατάστιχα βαπτίσεων της ελληνικής κοινότητας Βενετίας το 1637· Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 257.

12. Το έγγραφο διορισμού του (βεράτι) ως «εμπόρου της Ευρώπης» βρίσκεται στους ιεροδικαστικούς κώδικες (IAM/IK 203, σ. 137-138 [αρχές Σαμπάν 1233/6-15.6.1818]). Στο οθωμανικό αρχείο της Κωνσταντινούπολης σώζεται η αίτησή του για την έκδοση βερατιού. Σημειώνεται ότι είχε πληρώσει τον φόρο υπέρ του δημοσίου (*resm-i miri*),

δραστήριο μέλος της τοπικής κοινότητας και εκκλησίας, του οποίου η περιουσία, όμως, ήταν μεγαλύτερη από αυτήν του Μενεξέ. Ωστόσο, και αυτός μετά την εκτέλεσή του άφησε χρέη, τα οποία δεν ήταν δυνατόν να αποπληρωθούν. Τα χρέη του συμποσούνταν σε 434.557 γρόσια, ενώ οι απαιτήσεις του από τρίτους σε 201.213 γρόσια.¹³ Το οθωμανικό δημόσιο, το οποίο έλαβε την περιουσία του Μπαλάνου, ταλαιπωρήθηκε για αρκετά χρόνια μέχρι να την εκκαθαρίσει και να τη μοιράσει σε κληρονόμους και πιστωτές του εκτελεσθέντος.¹⁴ Ο Μπαλάνος καταγόταν από τις Σέρρες, ήταν έμπορος βαμβακιού και πιθανώς ήρθε στην πόλη στα τέλη του 18ου αιώνα, αφού ήδη στις αρχές του 19ου ήταν πολύ γνωστός και δραστήριος παράγοντας της ρωμαϊκής κοινότητας της πόλης. Φαίνεται ότι μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία τον Δεκέμβριο του 1820 από τον Δημήτριο Ίπατρο. Νυμφεύτηκε την Άννα, κόρη του Γιακουμή Πάικου, ενός άλλου εύπορου μέλους της ρωμαϊκής κοινότητας.¹⁵ Συνεπώς, το προφίλ του Μπαλάνου ταιριάζει με αυτό του Μενεξέ και αμφοτέρων διαγράφεται ως ιδανικό, για να στοχοποιηθούν από την οθωμανική εξουσία στην περίπτωση της Επανάστασης. Δεν αποτελεί καθόλου έκπληξη το ότι ήταν οι πρώτοι που εκτελέστηκαν, καθώς ήταν από τα πιο προβεβλημένα μέλη της κοινότητας.

Ο τρίτος εκτελεσθείς ήταν ο εκπρόσωπος της τοπικής εκκλησίας. Εφόσον ο μητροπολίτης της πόλης Ιωσήφ βρισκόταν ως συνοδικός στην Κωνσταντινούπολη, όπου και εκτελέστηκε, ο αντικαταστάτης/τοποτηρητής του, επίσκοπος Κίτρου Μελέτιος, αποτελούσε εξίσου στόχο. Η περιουσία του

ύψους 1.500 γροσιών. Η ημερομηνία του εγγράφου είναι η 3η Σαμπάν 1233/8.6.1818 (BOA, A.DVN.TCR 10). Ευχαριστώ τη φίλη και συνάδελφο αναπλ. καθηγήτρια κυρία Σοφία Λαΐου για την πληροφορία.

13. Η αναλυτική καταγραφή της περιουσίας του βρίσκεται στο IAM/IK 206, σ. 118-131 (25 Μουχαρέμ 1237/23.10.1821). Όχι πλήρης μετάφραση των πιστωτών και δανειστών του υπάρχει στο Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 217-218 (αρ. 26). Βλ. και καταγραφή των χρυσαφικών της οικίας του, τα οποία στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, στο IAM/IK 209, σ. 5-14 (9 Τζεμαζιουλάχιρ 1237/1.2.1822)· μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 237-238 (αρ. 43). Για την οφειλή του 11.000 γροσιών προς τον ολλανδό πρόξενο της πόλης βλ. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα στοιχεία*, σ. 70-71 και 89-91.

14. Βλ. τις σχετικές καταχωρίσεις στο IAM/IK 207, σ. 12/1 (μέσα Ρεμπιουλάχιρ 1237/5-14.1.1822), σ. 18 (16 Ρεμπιουλέβελ 1237/11.12.1821· μετάφραση: Σταμπούλης, *Τα φερμάνια*, σ. 296), σ. 33 (28 Τζεμαζιουλάχιρ 1237/22.03.1822· μετάφραση: Σταμπούλης, *Τα φερμάνια*, σ. 309). Για το τελευταίο βλ. και BOA, Cevdet Maliye (C.ML.) 77/3530· IAM/IK 207, σ. 117/1 (23 Ρεμπιουλέβελ 1238/8.12.1822) και σ. 117/2 (23 Σαφέρ 1238/9.11.1822)· IAM/IK 214, σ. 122 (24 Ζίλκαντε 1240/10.7.1825).

15. Συγκεντρωμένες οι πληροφορίες για τη ζωή του στο Χεχίμογλου, *Το «κοινόν» της πολιτείας*», σ. 41-45.

δημεύτηκε υπέρ του δημοσίου, αλλά δεν μπορεί να συγκριθεί σε μέγεθος με αυτές των άλλων δύο εμπόρων και γι' αυτό η τύχη της δεν απασχόλησε ιδιαίτερα το οθωμανικό δημόσιο. Δεν υπήρχαν, εξάλλου, κληρονόμοι.¹⁶ Στο πρόσωπο του Μελετίου η τοπική οθωμανική εξουσία έβλεπε τη θρησκευτική αρχή των Ρωμιών της πόλης και, όπως έπραξαν και σε άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας, τον εκτέλεσαν προφανώς για συμβολικούς λόγους. Δεν υπάρχουν στοιχεία για οποιαδήποτε σχέση του με τη Φιλική Εταιρεία ή την Επανάσταση.

Μια δεύτερη ομάδα εκτελεσθέντων συγκροτούν πρόσωπα που αναφέρονται σε ένα φερμάνι, προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα της δήμευσης υπέρ του δημοσίου των περιουσιών τους.¹⁷ Πρόκειται για τους: παντοπώλη Αναγνώστη, γουναρά Αναστάση, αρωματοπώλη Κωνσταντή, αρωματοπώλη Νάνο και υποδηματοποιό Νάνο. Γι' αυτούς η Πύλη αποφάνθηκε ότι η περιουσία τους ήταν μικρή, ότι τα εμπορεύματα μέσα στα καταστήματά τους ήταν κατεστραμμένα και ότι τα ακίνητά τους ανήκαν στις συζύγους τους και, άρα, δεν μπορούσαν να εκποιηθούν υπέρ του οθωμανικού δημοσίου. Πάντως, δηλώνεται στο φερμάνι ότι ο γουναράς Αναστάσης χρωστούσε στον Μπαλάνο 10.000 γρόσια. Έτσι, ύστερα από εισηγήσεις του ειδικού απεσταλμένου από την πρωτεύουσα για την υπόθεση και του *μουτεσελίμη* της πόλης, αποφασίστηκε να αποδοθούν οι περιουσίες τους στους κληρονόμους. Σε ένα ταυτόχρονα εκδοθέν φερμάνι προς τον καδή Θεσσαλονίκης σχετικά με την απόδοση του φόρου κληρονομιάς (*resm-i kismet*) στον *καζασκέρη* της Ρούμελης (αντίστοιχο αυτού που είχε εκδοθεί για τον Μενεξέ) από τις περιουσίες αποθανόντων, αναφέρονται μόνο οι Αναγνώστης και Αναστάσης μαζί με τον Μπαλάνο. Μάλιστα, αμφότεροι χαρακτηρίζονται ως *επικεφαλής* των συντεχνιών τους (*bakkalbaşı, kürkçibaşı*).¹⁸

16. Τα σχετικά έγγραφα είναι: IAM/IK 205, σ. 147 (14 Ζιλκαντε 1236/13.8.1821), όπου το φερμάνι, και σ. 154 (25 Μουχαρέμ 1237/23.10.1821), όπου το κατάστιχο της περιουσίας. Για το πρώτο βλ. περίληψη στο Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 275-276. Για το δεύτερο βλ. μετάφραση στο Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 221-222 (αρ. 27)· Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 283-284. Πρβλ. το κατάστιχο και στο οθωμανικό αρχείο της Κωνσταντινούπολης BOA, D.BŞM.MHF.d.13340. Η περιουσία του ήταν μια τυπική ενός αρχιερέα, με ενδύματα και αντικείμενα, αλλά χωρίς ρευστό ή πιστωτικές δραστηριότητες και όχι σε μεγάλο ύψος.

17. IAM/IK 207, σ. 9/1 (13 Ρεμπιουλέβελ 1237/9.12.1821)· μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, 232-233 (αρ. 37)· Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 295-296. Βλ. Χεκίμογλου, *Το «κοινόν της πολιτείας»*, σ. 27, όπου αναφέρεται ότι στις 29 Ιουλίου θανατώθηκαν άλλοι πέντε πρόκριτοι, με βάση βρετανική πηγή.

18. IAM/IK 207, σ. 12/1 (μέσα Ρεμπιουλάχιρ 1237/5-14.12.1821).

Η περιουσία αυτών των προσώπων καταχωρίζεται σε άλλον κώδικα.¹⁹ Ο γουναράς Αναστάσης είχε να λαμβάνει 13.810,5 γρόσια, ενώ τα χρέη του ήταν 19.601 γρόσια και 36 παράδες. Από αυτά μάλιστα χρωστούσε στον Μπαλάνο 9.509 γρόσια. Προφανώς, σε αυτό το πρόσωπο αναφερόταν το προαναφερθέν φερμάνι και όχι στον Αναγνώστη. Για τον τελευταίο η καταγραφείσα περιουσία του στην οικία του και σε δύο παντοπωλεία του συμποσούνταν σε μόλις 2.699 γρόσια.²⁰ Αντίστοιχα, του αρωματοπώλη (attar) Κωνσταντίνου η περιουσία ανερχόταν σε 679 γρόσια, του επίσης αρωματοπώλη Νάνου σε 1.859 γρ. και του υποδηματοποιού Νάνου σε 805 γρόσια. Από τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνεται η αιτίαση του φερμανιού περι μικρών περιουσιών.

Οι παραπάνω φαίνεται ότι ήταν οι επιβεβαιωμένα εκτελεσθέντες στην πόλη το καλοκαίρι του 1821. Οι δύο «έμποροι της Ευρώπης» εκτελέστηκαν όχι μόνο λόγω της σχέσης τους με τη Φιλική Εταιρεία, αλλά και επειδή ήταν εξέχοντα μέλη της κοινότητας των Ρωμιών, ενώ είχαν στενή σχέση με την τοπική μητρόπολη, αφού η τελευταία ήταν θεσμικά η υπόλογο στην οθωμανική εξουσία για τους ρωμιούς υπηκόους. Τα υπόλοιπα πέντε πρόσωπα δεν φαίνεται να ανήκαν στην ελίτ των Ρωμιών. Η εκτέλεσή τους θα προκλήθηκε μάλλον από τη συμμετοχή τους σε επαναστατικές διεργασίες, πιθανώς αναλαμβάνοντας να ξεσηκώσουν τις ρωμαίικες συντεχνίες της πόλης. Ο Αναγνώστης, ειδικά, θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον ομώνυμο του θεσσαλονικιο παντοπώλη που είχε συλληφθεί στην πόλη ήδη πριν από την εκδήλωση της Επανάστασης.²¹ Αν η ταύτιση ισχύει, τότε στο πρόσωπο αυτό θα πρέπει να δούμε τον κινητήριο μοχλό μιας κυοφορούμενης εξέγερσης των Ρωμιών της Θεσσαλονίκης, καθώς στην κατοχή του είχαν βρεθεί επαναστατικά έγγραφα, και μάλιστα στη σερβική γλώσσα. Η ιδιότητά του ως επικεφαλής των ρωμιών παντοπωλών τού έδινε τη δυνατότητα να κινητοποιήσει κρίσιμο αριθμό κατοίκων. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για τον γουναρά Αναστάση, ειδικά εάν αυτός ταυτιστεί με τον πλουσιότερο γουναρά της πόλης το 1792, τον Αναστάσιο Ιωάννου.²² Φαίνεται, δηλαδή, ότι το σχέδιο των επαναστατών ήταν να διεισδύσουν σε βασικές συντεχνίες των

19. IAM/IK 209, σ. 16· περίληψη: Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 317.

20. Η καταχώριση δίνει σύνολο 3.772 γροσιών.

21. Βλ. IAM/IK 205, σ. 127 (αρχές Σαμπάν 1236/4-13.5.1821)· μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 191-192 (αρ. 4)· Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 261-262. Για την ταύτιση των δύο βλ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 69.

22. Για τον Αναστάσιο Ιωάννου βλ. Ευάγγ. Χεχίμογλου, «Οι συντεχνίες στη Θεσσα-

Ρωμιών στην πόλη, οι οποίες θα ξεσηκώνονταν. Οι περιπτώσεις των Μπαλάνου και Μενεξέ θα πρέπει να διαχωριστούν, καθώς η εκτέλεσή τους είχε καθαρά παραδειγματικό χαρακτήρα, όπως και του επισκόπου.

Το σημαντικότερο πρόσωπο, όμως, που θανατώθηκε στην πόλη, του οποίου πάντως η εκτέλεση δεν έχει άμεση σχέση με τα γεγονότα της Χαλκιδικής, ήταν ο Μανολάκης Τζάνογλου (Κυριακού). Η ύπαρξη πολλών καταχωρίσεων στους κώδικες του ιεροδικείου γι' αυτόν οφείλεται αφενός στην εξέχουσα θέση που κατείχε στην τοπική κοινωνία και αφετέρου στην πολύ μεγάλη περιουσία του. Στη συνέχεια παρατίθενται τα έως τώρα γνωστά στοιχεία για το πρόσωπο αυτό.

Η ελληνική βιβλιογραφία ονομάζει τον εν λόγω Μανολάκη Κυριακού, χωρίς όμως να αιτιολογείται το επίθετο. Το πρόσωπο και η οικογένειά του έχουν αφήσει κάποιο αποτύπωμα σε ελληνικές πηγές της εποχής, όπως συνέβη και με άλλες εύπορες θεσσαλονικιώτικες οικογένειες. Σε έγγραφο του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης του 1794, σχετικά με το κληροδότημα πλούσιου Θεσσαλονικιού της Βενετίας προς τη γενέτειρά του, υπογράφουν διάφορα έγκριτα πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας. Μεταξύ αυτών υπάρχει και η υπογραφή *Τζάνως Κυριακώ*.²³ Αναμφίβολα πρόκειται για τον πατέρα του εν λόγω Μανολάκη. Κατά συνέπεια, το «Κυριακού» ήταν το όνομα του παππού του Μανολάκη, που είχε καταστεί, κατά κάποιο τρόπο, οικογενειακό. Σε κώδικα εσόδων-εξόδων του ναού του Αγ. Αθανασίου αναφέρεται ο Μανολάκης Κυριακού ως χορηγός για τα έτη 1819-1821.²⁴ Με βάση φερμάνι σχετικά με την άρση του βερατιού διορισμού του, πληροφορούμαστε ότι το έτος 1232/1816 ο Μανολάκης είχε διοριστεί υποπρόξενος της Δανίας στη Θεσσαλονίκη.²⁵ Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται ότι είχε γεννηθεί στη Θεσσαλονίκη, ότι ανήκε στην τάξη των *ραγιαδών* και ότι κατείχε ακίνητη

λονίκη, 1792-1865: Η περίπτωση των γουναράδων», *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ιστορία, τέχνη, κοινωνία (18ος-20ός αι.)*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 491. Το πρόσωπο αυτό υπογράφει ως ένας «ἐκ τῶν εὐγενεστάτων ἀρχόντων» της πόλης σε έγγραφα της κοινότητας των ετών 1794 και 1796· Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα στοιχεία*, σ. 23, 29, 32.

23. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα στοιχεία*, σ. 29. Το βαπτιστικό του πατέρα του Μανολάκη ίσως υποδεικνύει μια καταγωγή από νησιωτικό περιβάλλον ή και τη Σμύρνη.

24. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα στοιχεία*, σ. 37.

25. ... *medine-i Selanik'de Danimarkalu tarafından konsolos vekili nasib olunmuş olan ...*: IAM/IK 207, σ. 42 (μέσα Ρετζέμπ 1237/7-16.4.1822)· μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 252-253 (αρ. 58)· Σταμπουλής, σ. 311-312. Δεν κατέστη δυνατό να βρεθεί στον κώδικα του έτους 1232 το φερμάνι διορισμού του Μανολάκη.

περιουσία στην περιοχή από πάππου προς πάππον.²⁶ Επρόκειτο συνεπώς για γηγενή Θεσσαλονικιό, τουλάχιστον δεύτερης γενιάς, όπως μόλις αναφέρθηκε. Σύμφωνα πάντα με το ίδιο φιρμάνι, οι πρόκριτοι του βιλαετιού (nücuhi vilayet) είχαν ζητήσει την άρση της προστασίας που του παρείχε η θέση του ως υποπροξένου, αφού σύμφωνα με τον νόμο ένας ραγιάς δεν μπορούσε να κατέχει θέση προξένου ή υποπροξένου. Δύο μήνες αργότερα, και συγκεκριμένα στις 21 Ιουνίου 1822, ο Μανολάκης εκτελέστηκε.²⁷

Το γεγονός της σύλληψης και τελικά θανάτωσης του Μανολάκη Τζάνογλου τάραξε την κοινωνία της Θεσσαλονίκης και κινητοποίησε τους προξένους των ξένων χωρών. Έτσι, και σε αντίθεση με τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1821, είμαστε αρκετά καλά πληροφορημένοι για το παρόν γεγονός. Ο αυστριακός πρέσβης σε αναφορά του προς τον καγκελάριο Μέτερνιχ (10.4.1822)²⁸ πληροφορεί κατ' αρχάς ότι ο Μανολάκης ήταν παλαιότερα αυστριακός προστατευόμενος, ιδιότητα την οποία δεν μπορούσε να επικαλεστεί πλέον, αφού ήταν υποπρόξενος της Δανίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, η αιτία της σύλληψης του Μανολάκη ήταν ότι κατείχε ο ίδιος σκλάβους και ότι είχε δανείσει ποσό 60.000 γροσιών στους αγιορείτες μοναχούς. Οι αιτιάσεις φαίνονταν στον πρέσβη βάσιμες, αλλά δεν δικαιολογούσαν την πράξη της σύλληψης. Στη συνέχεια, ενημερώνει για τις ενέργειες του δανού πρέσβη να προκαλέσει νέο φιρμάνι, με το οποίο θα προστατεύεται ο Μανολάκης. Καταλήγει στην αναφορά του, λέγοντας ότι ανέθεσε τον χειρισμό της υπόθεσης στον διερμηνέα της πρεσβείας, ώστε να έρθει σε συνεννόηση με τους πρέσβεις των άλλων χωρών για μια από κοινού διαμαρτυρία. Ήδη ο γάλλος πρέσβης ήταν πρόθυμος για κάτι τέτοιο, σε αντίθεση με τους πρέσβεις της Αγγλίας και της Πρωσίας, οι οποίοι ήταν απρόθυμοι.

Ο άγγλος πρέσβης Στράνγκφορντ (Strangford), από την πλευρά του, ενημερώνει την κυβέρνησή του ότι η κατηγορία εναντίον του Μανολάκη οφειλόταν στην αλληλογραφία που αυτός είχε με τους επαναστάτες στην

26. *Danmarkalu cinsinden olmayub Selanik'de tevelliüd itmiş sahih deo[let]-i aliyyemden cizyegüzar reayasından olub hatta ol tarafda ebad-i ecdadından muntakil emlak ve arazısı dahi oldığıni ...* (οι υπογραμμίσεις είναι του γράφοντα).

27. Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη*, σ. 29 (δίνει την 20ή Ιουνίου)· ο ίδιος, *Οι Μακεδόνες*, σ. 141-142 (όπου αναγράφεται η 20ή Μαΐου). Οι ξένοι πρόξενοι δίνουν την ημερομηνία 21 Ιουνίου· Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία*, σ. 41-42· ο ίδιος, *Στην Θεσσαλονίκη*, σ. 17-18· Χεκίμογλου, *Το «κοινόν της πολιτείας»*, σ. 29-30· Aydın, «1821», 323-324.

28. Lascaris, «La révolution grècque vue de Salonique», 152-154.

Πελοπόννησο.²⁹ Επισυνάπτει στο έγγραφό του αναφορά προς αυτόν του άγγλου προξένου Θεσσαλονίκης, Φράνσις Σαρνό (Francis Charnaud), από 22ας Μαρτίου, η οποία εξέθετε με λεπτομέρειες τα γεγονότα. Σύμφωνα με αυτήν, στις 21 Μαρτίου είχε συλληφθεί ο Μανολάκης και είχε ζητήσει με επιστολή του προς όλους τους προξένους των ξένων χωρών στη πόλη (Γαλλίας, Αυστρίας, Ολλανδίας, Πρωσίας και Σουηδίας) τη μεσολάβησή τους για απελευθέρωσή του. Οι πρόξενοι συναντήθηκαν στην οικία του γάλλου πρόξενου, για να διαμαρτυρηθούν, διότι η πράξη αυτή αποτελούσε παραβίαση των Διομολογήσεων. Ο διερμηνέας του προξενείου της Αγγλίας τους ενημέρωσε ότι ο διοικητής ισχυρίστηκε πως δεν συνέλαβε τον υποπρόξενο της Δανίας, αλλά τον ρωμίο ραγιά Μανόλη Τζάνου Κυριακού. Στη συνέχεια, ο Σαρνό περιγράφει τις ενέργειες που έκαναν για να πετύχουν τον σκοπό τους, οι οποίες όμως όλες απέβησαν άκαρπες. Η μόνη άλλη αναφορά του άγγλου προξένου σχετική με τον Μανολάκη είναι αυτή που ανακοινώνει τη θανάτωσή του στις 21 Ιουνίου 1822.³⁰ Οι δημοσιευμένες αναφορές του ολλανδού προξένου είναι αναλυτικές σχετικά με τη σύλληψή του και τις ενέργειες που είχαν κάνει οι πρόξενοι.³¹ Στη σχετική έκδοση δεν περιέχονται οι αναφορές που θα μιλούσαν για τη θανάτωση του Μανολάκη, ενώ στην αναφορά σχετικά με τις αιτίες της καταδίκης του Μανολάκη δεν γίνεται αναλυτική έκδοσή της.³² Τέλος, ο γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη σε αναφορά (25.4.1822) ενημερώνει επίσης τον πρέσβη για τις από κοινού άκαρπες ενέργειες των προξενικών αρχών προς τον διοικητή της πόλης, Μεχμέτ Εμίν πασά (Εμπού Λουμπούτ) σχετικά με την απελευθέρωση του Μανολάκη, ο οποίος κρατούνταν φυλακισμένος ήδη επί 33 μέρες.³³

Πέραν των παραπάνω αιτιών για τη σύλληψη του Μανολάκη, η βιβλιογραφία αναφέρει άλλους δύο λόγους. Σύμφωνα με τον Πουκεβίλ, αιτία της σύλληψής του ήταν η άρνηση του Μανολάκη να χορηγήσει και δεύτερο δάνειο στον διοικητή της Θεσσαλονίκης Μεχμέτ Εμίν πασά, ύψους 100.000 γροσιών, ένα εξίσου σημαντικό ποσό με το πρώτο που είχε ήδη δώσει. Προχωρώντας τον συλλογισμό του Πουκεβίλ, ο Βασδραβέλλης υποστηρίζει ότι ο οθωμανός διοικητής στόχευε να διαρπάξει την τεράστια περιουσία του

29. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα στοιχεία*, σ. 55-56.

30. Στο *ίδιο*, σ. 60 (υπόμνημα 10.7.1822).

31. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα στοιχεία*, σ. 92-95 (αρ. 29-33). Αναλυτική είναι κυρίως η έκθεση αρ. 29.

32. Στο *ίδιο*, σ. 95 (αρ. 33).

33. Lascaris, «La révolution grècque vue de Salonique», 156-157.

Μανολάκη και έβρισκε διαφόρους τρόπους για κάτι τέτοιο.³⁴ Η άλλη εκδοχή είναι αυτή που παρουσίασε ο οθωμανός διοικητής σε υπόμνημά του προς τον σουλτάνο.³⁵ Σύμφωνα με αυτήν, όταν έφτασε το φιρμάνι περί επαναφοράς του Μανολάκη στη θέση του ραγιά, άρα και περί άρσης του δικαιώματος του *mustemin* (προστατευόμενου), ο διοικητής βρισκόταν στη Νάουσα για την καταστολή της εκεί εξέγερσης. Κάλεσε τον Μανολάκη να πάει να τον συναντήσει στο στρατόπεδο. Ο Μεχμέτ Εμίν απαίτησε τη συμμόρφωση του Μανολάκη με το διάταγμα και επιπλέον τη μετάπτωση στη θέση του ραγιά, πέραν του ιδίου, και του αδελφού του Γρηγοράκη. Ο τελευταίος είχε καταφέρει να διαφύγει, πιθανώς στη Γαλλία (*galiba Firengistan'a firariyeti caygir zamir*),³⁶ και ως εκ τούτου ο διοικητής φυλάκισε τον Μανολάκη. Ο Μανολάκης προσπάθησε να δαλεάσει τον Μεχμέτ Εμίν, προσφέροντάς του χρήματα, για να ελευθερωθεί.³⁷ Η θέση του ήταν επιβαρυνόμενη, διότι, επιπλέον, είχε αποδειχθεί η εμπλοκή του στην εξέγερση της Χαλκιδικής.³⁸ Ύστερα από αυτά, ο Μανολάκης προσπάθησε μεταμφιεζόμενος να δραπετεύσει τη νύχτα του Μπαϊραμιού (*id-i şerif gecesi olan leyla-i hamis*), αλλά παρακολουθήθηκε, συνελήφθη και, εφόσον δεν υπήρχε πιθανότητα συμμόρφωσής του, εκτελέστηκε.³⁹ Στη συνέχεια του υπομνήματος ο διοικητής ενημέρωνε την Πύλη για τις ενέργειές του σχετικά με την σφράγιση της

34. F. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce*, τ. III, Παρίσι 1824, σ. 528· Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη*, σ. 22-24· ο ίδιος, *Οι Μακεδόνες*, σ. 105-107. Χερίμ-γλου, *Το «κοινόν της πολιτείας»*, σ. 30.

35. BOA, HAT 494/24249 (1 Σεβάλ 1237/21.6.1822). Στο ίδιο έγγραφο υπάρχει η διαβίβαση του μ. βεζίρη προς τον σουλτάνο, προκειμένου να εκδοθεί φιρμάνι. Στους κώδικες του ιεροδικείου σώζεται το *λάμι* (γνωστοποίηση) που στάλθηκε από τον καδή Θεσσαλονίκης προς την Πύλη (IAM/IK 208, σ. 30 [2 Σεβάλ 1237/22.6.1822], μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 261-263 [αφ. 68], Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 313-315). Το πρωτότυπο με την υπογραφή του καδή, Μιραλέμ-ζαντέ Χασάν, σώζεται στην Κωνσταντινούπολη (BOA, HAT 497/24382). Η εξιστόρηση των γεγονότων στα δύο έγγραφα, δηλαδή το *λάμι* και το υπόμνημα του διοικητή, γίνεται με εκπληκτικά όμοια φρασσεολογία.

36. Κατά τον Καραθανάση (*Στην Θεσσαλονίκη*, σ. 18 σημ. 45) ήταν ξάδελφος του Μανολάκη και διέφυγε στο Μεσολόγγι, όπου τον συναντούμε το 1824.

37. ... *taraf çakeriye bil-vasita külliyetli akçe arz itdiğinden numayan olmağın tehallüsü tecviz olunmayub ...*

38. Στο διαβιβαστικό υπόμνημα του μ. βεζίρη προς την Πύλη, που υπάρχει μαζί με την αναφορά του Μεχμέτ Εμίν, αναφέρεται ότι ο Μανολάκης έστειλε τρόφιμα, μπαρούτι και μολύβι στους επαναστάτες της Κασσάνδρας (*Kesendire ussatina zahire ve barut ve kursun irsaliye sade fesadda medhali oldığı tebeyyün ve tahkik eylediğinden*).

39. ... *min badehu kabil islah olmadığı ve rea'yetden nugülle niyeti tebeyyün itmekle bil-iktiza i'dam olundukdan sonra ...*

οικίας του Μανολάκη, προκειμένου να καταγραφεί η περιουσία του. Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια είναι ότι, όταν πήγαν στην οικία του ο εκπρόσωπος του διοικητή (kethüda) και ο καδής, την περιέγραψαν ως μεγάλη, όμοια με φρούριο.⁴⁰ Η τεράστια περιουσία του Μανολάκη Τζάνογλου αποτέλεσε έκτοτε «πονοκέφαλο» για την οθωμανική διοίκηση, αφού, έχουσα το δικαίωμα της δήμευσής της, ενεπλάκη σε μακρόχρονους δικαστικούς αγώνες για την ικανοποίηση των πιστωτών του εκτελεσθέντα.⁴¹

Ο Μανολάκης αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Η θέση του ως υποπροξένου Δανίας και η μεγάλη περιουσία του, όπως προαναφέρθηκε, καθόρισαν τη μοίρα του.⁴² Αν πιστέψουμε τις οθωμανικές αιτιάσεις, και αυτός ενεπλάκη στην Επανάσταση, και μάλιστα ενεργά. Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο γι' αυτό το πρόσωπο είναι ότι η οικογένειά του δεν άφησε ίχνη στην πόλη και στην ιστορία της: όπως ξαφνικά εμφανίστηκε, έτσι και έσβησε. Η μητέρα του, η γυναίκα του Μαρία, η πεθερά του, ο αδελφός και ο κουνιάδος του, κατόρθωσαν να διαφύγουν από την πόλη και μετέβησαν στη Δύση.⁴³

40. ... *konak-ı mezkur bigayet cesim ve metin manend husn-i hasin olub ...* Για τον τρόπο σύλληψής του βλ. και την αναφορά του γάλλου προξένου, ο οποίος διέμενε απέναντι από την οικία του Μανολάκη και είδε ιδίως όμμασι την εισβολή των οθωμανικών αρχών στο σπίτι του (Lascaris, «La révolution grècque vue de Salonique», 159-160).

41. Η τελευταία πράξη που εντοπίστηκε αναφορικά με την εκκαθάριση της περιουσίας του χρονολογείται από το 1247/1832: Ι. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, τ. Α': *Αρχείον Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 523.

42. Η περιουσία του Μανολάκη, σε αντίθεση με αυτές των Μενεξέ και Μπαλάνου, δεν καταγράφηκε σε μια συγκεντρωτική καταχώριση. Για κάποια δάνεια που είχε δώσει και για τα ακίνητά του στην πόλη βλ. τις καταχωρίσεις στο IAM/IK 210, σ. 15-16 (10 Σαμπάν 1238/22.4.1823· περίληψη: Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 320), 214, σ. 6 (6 Ρεμπιουλάχιρ 1240/28.11.1824· περίληψη: Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 330-331), 218, σ. 59/2 (19 Ραμαζάν 1242/16.4.1827), 219, σ. 22/2 (3 Ζιλχιτζε 1243/16.6.1828· περίληψη: Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 370), 222, σ. 95/1 (21 Σεβάλ 1244/26.4.1829). Πρβλ. και BOA, C.ML. 147/6242 (5 Ζιλχαντε 1237/24.7.1822).

43. Βλ. IAM/IK 214, 9 (6 Ρεμπιουλάχιρ 1240/), φερμάνι προς τον διοικητή της πόλης Ιμπραήμ πασά και τον καδή: ... *halik-i mersumun karısı mersum Mariya anası nam nasraniye ile me'an bundan akdem diyar-i Efrence gitmiş oldukları ...* Λίγο πιο κάτω το κείμενο αναφέρει ότι η σύζυγος του Μανολάκη δεν ήταν οθωμανή υπήκοος και Ρωμιά: ... *mersum Mariya nasraniye ihtilal malumedden dolayi müddet ve ahara vatan asliyesi olan mahruse-i mezbureyi gelmesi muhtemel oldiğim ...* Βλ. και στους καταλόγους των ακινήτων των φυγάδων Ρωμιών τις αναφορές σε συγγενείς του Μανολάκη: IAM/IK 214, σ. 8: ... *Maktul Manolaki kain validesi ve Haris'in ve kayni Liğor firarilerin emlaklarıdır* IAM/IK 220, σ. 29: *halik-i Canoğlı Manolaki zimminin kayni ve zevce ve kayn validesi firariyelerin emlaklarından ...* Πιο κάτω, για άλλο ακίνητο: ... *maktul-i mersum Canoğlı Manolaki validesi firariye __ nam nasraniyenin Selanik'de harab dükkam*. IAM/IK 222, σ. 70: ... *Canoğlı halik Manolaki anası firariyenin ...* Σε κατάστιχο των οφειλών του Μανολάκη, που σώζεται στο οθωμανικό

Οι φυγάδες

Εκτός από τους εκτελεσθέντες, υπήρχαν και οι φυγάδες. Επρόκειτο για πλούσιους Έλληνες, οι οποίοι πρόλαβαν και διέφυγαν της σύλληψης, είτε επειδή είχαν εμπλακεί στην Επανάσταση, είτε επειδή και μόνο διέθεταν μεγάλη περιουσία και, ως εκ τούτου, ήταν εύκολος στόχος για την οθωμανική διοίκηση, προκειμένου να τους τη δημεύσει. Τα πρόσωπα που αναφέρονται στις σχετικές καταχωρίσεις του ιεροδικείου είναι αυτά που προφανώς κατείχαν αρκετή περιουσία, η οποία είχε δεσμευτεί υπέρ του οθωμανικού δημοσίου, ώστε να ενδιαφέρεται η διοίκηση για την εκκαθάρισή της. Ως εκ τούτου, οι παρακάτω αναφερόμενοι δεν αποτελούν το σύνολο των φυγάδων ρωμιών εμπόρων. Πάντως, θα πρέπει να ήταν οι ευπορότεροι.

Ο Μανόλης Ρίζου (Rizoğlı) ήταν έμπορος (bazirgân), ο οποίος είχε διαφύγει κατά τη διάρκεια της Επανάστασης (ihtilal esnalarında firar eden).⁴⁴ Η οικία του στη συνοικία Παλαιού Τζαμιού (Αχειροποιήτου) ήταν κλειδωμένη, ώστε ανοίχτηκε με άδεια του διοικητή της πόλης και καταγράφηκαν τα πράγματα.⁴⁵ Δυστυχώς, η καταγραφή της περιουσίας του διακόπτεται στον κώδικα, ο οποίος συνεχίζει με άλλο φύλλο, συρραμμένο μαζί. Έτσι, δεν είμαστε σε θέση να τη δούμε ολοκληρωμένα και να γνωρίζουμε το μέγεθός της. Το πρόσωπο αυτό πιθανώς ταυτίζεται με κάποιον που συναντάται περίπου σαράντα πέντε χρόνια πριν. Το 1776 αναφέρεται τόσο σε γαλλική όσο και βενετική προξενική πηγή ένας Μανόλης Ρίζου ως ο σημαντικότερος εταίρος της αυστριακής εταιρείας Στάρεμπεργκ, ενώ στο κατάστιχο της κοινότητας της πόλης του 1792 ήταν ο δεύτερος σε ποσότητα κοινοτικής εισφοράς και άρα πλουσιότερος Ρωμιός, μετά τον Ιωάννη Γούτα Καφταντζόγλου. Δύο χρόνια μετά υπογράφει και αυτός, όπως και ο πατέρας του Μανολάκη Τζάνογλου, το προαναφερθέν μητροπολιτικό έγγραφο

αρχείο της Κωνσταντινούπολης, αναφέρεται ότι ο γυναικάδελφος και γραμματέας του Μανολάκη διέφυγε με γαλλικό πλοίο, το οποίο είχε έρθει νωρίτερα στη Θεσσαλονίκη. Πιθανώς πήρε μαζί του τη σύζυγο του Μανολάκη και αδελφή του, αν και δεν αναφέρεται ρητά στο έγγραφο· βλ. BOA, C.ML. 147/6242 (5 Ζίλκαντε 1237/24.7.1822): *Halik-i mersumun asl yazıcısı olan kaymı mukaddemce Selanik'e gelmiş olan bir kıta Fırancau miri sefinesiyle firar eylediğinden ...*

44. IAM/IK 209, σ. 60/2 (12 Ζίλκαντε 1237/31.7.1822)· περιλήψη: Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 317.

45. Το οίκημά του (konak) αναφέρεται σε κατάλογο εξόδων του επιστάτη της πόλης (şehir kethüdası): IAM/IK 207, σ. 108 (τέλη Ζίλκαντε 1237/18-27.8.1822), μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία*, Α', σ. 461 (αφ. 369).

για το κληροδότημα του Θεσσαλονικιού.⁴⁶ Αν τα δύο πρόσωπα ταυτίζονται, τότε ο Μανόλης θα πρέπει να βρισκόταν σε προχωρημένη ηλικία κατά την εποχή της Επανάστασης. Το γεγονός ότι δεν καταχωρίζεται ως «έμπορος της Ευρώπης», καθώς και η απουσία του από κατάλογο των προστατευόμενων (mustamin) της πόλης από το 1820,⁴⁷ οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, αν είχε παλαιότερα κάποια προνόμια, θα τα είχε χάσει. Η καταχώριση, πάντως, αυτή καθαυτή αποδεικνύει ότι ήταν σημαίνον μέλος της ρωμαϊκής κοινότητας, ώστε λογικά να προσπαθήσει να διαφύγει.

Από ένα φιρμάνι του 1823 πληροφορούμαστε για κάποια μη εξυπηρετηθέντα δάνεια δύο άλλων φυγάδων ρωμιών εμπόρων, του Γιώργου Πεσέ και του Δημήτρη παπα-Αποστόλη.⁴⁸ Τα δύο πρόσωπα χαρακτηρίζονται ως «έμποροι της Ευρώπης», αλλά και ως προδότες (hainlar), λόγω της συμμετοχής τους στην Επανάσταση. Η αιτία έκδοσης του εγγράφου ήταν ότι οι φυγάδες αυτοί είχαν να λαμβάνουν χρήματα από εννέα μη μουσουλμάνους. Επειδή το οθωμανικό δημόσιο, ύστερα από σουλτανικό φιρμάνι, δήμευσε τις περιουσίες των φυγάδων Ρωμιών, είχε έννομο συμφέρον να προσπαθήσει να εισπράξει τα χρήματα αυτά. Από τον σύντομο κατάλογο των χρεών που ακολουθεί το φιρμάνι προκύπτει ότι ο μεν Πεσές είχε μικρό ποσό δανείων (8.525 γρ.), ενώ ο Δημήτρης παπα-Αποστόλου μεγάλο (50.207 γρ.). Αυτός ήταν και ο λόγος που τα σχεδόν 60.000 συνολικά γρόσια ήταν απαραίτητα για το οθωμανικό κράτος, όπως αναφέρεται στο κείμενο,⁴⁹ ειδικά σε μια περίοδο που η διεξαγωγή των επιχειρήσεων στο νότιο μέτωπο της ελληνικής χερσονήσου βρισκόταν σε κρίσιμο σημείο.

46. Ν. Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 232-233· Μέρτζιος, *Μνημεία*, σ. 422-423· Ευάγγ. Χεκίμογλου, «Των ρουφετίων, μεγάλων και μικρών. Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα», *Πρακτικά Ε' επιστημονικού Συμποσίου, Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 122 σημ. 33 και σ. 127. Χαρακτηρίζεται ως παρεκτεντές (perakende), όπως και ο Καφταντζόγλου, διότι δεν ανήκαν σε συντεχνίες, ενδεχομένως λόγω του ότι ασχολούνταν με το διεθνές εμπόριο ή απλώς το λιανεμπόριο· Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα στοιχεία*, σ. 29: *έμανουήλ ρίζου*.

47. IAM/IK 205, σ. 51 (3 Ζίλχιτζε 1235/12.9.1820)· μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία*, Α', σ. 424-425 (αρ. 299).

48. IAM/IK 210, σ. 36 (22 Σεβάλ 1238/2.7.1823)· μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 303-304 (αρ. 94), περίληψη: Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 322. Λανθασμένα θεωρήθηκαν οι δύο έμποροι από τον Βασδραβέλλη ως εκτελεσθέντες, παραπέμποντας μάλιστα στο ίδιο έγγραφο (Βασδραβέλλης, *Η Θεσσαλονίκη*, σ. 15· ο ίδιος, *Οι Μακεδόνες*, σ. 72).

49. ... *hazine-i amiremin dahi mesarifat kesiresi derkar idüžine binaen ...*

Από τον κύκλο των δανείων που παρατίθενται στο προαναφερθέν φερμάνι δεν μπορεί να διαφανεί η επιφάνεια ή το είδος των εμπορικών επιχειρήσεων των δύο εμπόρων. Τα συνηθισμένα ονόματα αυτών των προσώπων δεν βοηθούν στην αναζήτηση στις υπάρχουσες τοπικές πηγές, ώστε να ταυτιστούν και να δοθεί το προφίλ αυτών των προσώπων.⁵⁰ Ένας κατάλογος όμως των «εμπόρων της Ευρώπης», που σώζεται στο οθωμανικό αρχείο της Κωνσταντινούπολης και έχει δημοσιευθεί, διασώζει το όνομα ενός από αυτούς. Πρόκειται για τον Δημήτρη παπα-Αποστόλου, ο οποίος απαντά το 1815 ως διαμένων στο χάνι Βαλιντέ της Κωνσταντινούπολης.⁵¹

Πέραν αυτών, για τους υπόλοιπους ρωμιούς φυγάδες εμπόρους η πληροφόρησή μας προέρχεται κατά βάση από επτά κατάστιχα των ακινήτων τους, τα οποία το οθωμανικό δημόσιο προσπάθησε να αξιοποιήσει, αφού τα είχε δημεύσει.⁵²

Πρώτοι αναφερόμενοι είναι τα εγγόνια του Τσίτσι Νάνου Καφταντζόγλου. Πρόκειται για τον Λυσίμαχο, τον Λύσανδρο και τον Κώνο (Δαΐφωνα;), τέκνα του Μερκουρίου, ο οποίος είχε πεθάνει πριν από την Επανάσταση. Η οικογένεια –και ο Νάνος ειδικότερα– αποτελούσε τον πλουσιότερο εμπορικό οίκο της πόλης στις αρχές του 19ου αιώνα, με βάση τις γαλλικές προξενικές πηγές.⁵³ Τα τρία εγγόνια του Νάνου (*Çici Nano torunlari nefer 3*) ήταν ανάμεσα σε αυτούς που το 1820 είχαν εξαναγκαστεί να επανέλθουν στην οθωμανική υπηκοότητα, χωρίς να αναφέρεται ποια υπηκοότητα κατείχαν έως τότε.⁵⁴ Το ίδιο έτος ο Λυσίμαχος είχε λάβει βεράτι διορισμού

50. Έχει άραγε σχέση ο Γιώργος Πεσές με τον Νικόλαο Πέτσο, που υπογράφει έγγραφο του 1766 και αναφέρεται σε καταχώριση του βενετικού προξενείου το 1745 (Μέρτζιος, *Μνημεία*, σ. 328 και 400);

51. Laiou, «The Ottoman Greek 'Merchants of Europe'», σ. 331.

52. Πρόκειται κατά σειρά για τα εξής: IAM/IK 214, σ. 7/2 (χ.χ.), 214, σ. 8 (χ.χ.), 214, σ. 34 (χ.χ.), σ. 61 (15 Ρετζέμπ 1240/5.3.1825), 216, σ. 35/1 (Τζεμαζιουλάχιρ 1241 /11.1.-9.2.1826), 220, σ. 29/1 (27 Σαμπάν 1243 (14.3.1828), και 222, σ. 69 (27 Σαμπάν 1244/4.3.1829). Υπάρχει και ένα φερμάνι για έναν από αυτούς, για το οποίο βλ. παρακάτω.

53. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, σ. 387· Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840», σ. 100-101· Μυρσίνη Κ. Αθανασιάδου, *Εμπορικές σχέσεις Θεσσαλονίκης-Βενετίας κατά τον 18ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 148-153. Ειδικά για τον Νάνο Καφταντζόγλου, που ήταν σημαντική προσωπικότητα της πόλης, βλ. Ευάγγ. Χειμίογλου, «Ιωάννης Γούτα Καυταντζόγλου. Το πρόσωπο μέσα στην εποχή του», *Γρηγόριος ο Παλαμάς 78/758* (1995), 407-464.

54. IAM/IK 205, σ. 51 (3 Ζίλχιτζε 1235/12.9.1820)· μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, τ. Α', σ. 424-425 (αρ. 299). Ο ίδιος ο Νάνος Καφταντζόγλου, πάντως, ήταν προστατευόμενος του προξενείου της Πρωσίας με βεράτι του 1205/1791 (Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, τ. Α', σ. 352 [αρ. 250]).

του ως «εμπόρου Ευρώπης», ενώ τα άλλα δύο αδέλφια του ορίστηκαν με φερμάνια υπάλληλοί του.⁵⁵ Με την έκρηξη της Επανάστασης όλοι διέφυγαν και εγκαταστάθηκαν στη Μασσαλία.⁵⁶

Τα ακίνητα των εγγονών ήταν τα περισσότερα σε αριθμό και αξία από όσα ανήκαν σε φυγάδες Ρωμιούς.⁵⁷ Οι αποθήκες καπνού αποδεικνύουν την ενασχόλησή τους με το καπνεμπόριο, ενώ η τοποθεσία των οικιών τους στη συνοικία των Φράγκων δείχνει ότι ο οίκος δραστηριοποιούνταν στην εκμίσθωση ακινήτων σε ξένους παράγοντες της πόλης. Με βάση τα κατάστιχα –και σε σύγκριση με τη διαθήκη του Νάνου Καφταντζιόγλου– η ακίνητη περιουσία που κατασχέθηκε και πλειστηριάστηκε, για να αξιοποιηθεί, είναι η εξής:

55. IAM/IK 205, σ. 54 (μέσα Ραμαζάν 1235/22.6-1.7.1820), σ. 56/2 και σ. 57/1 (τέλη Σεβάλ 1235/1-11.8.1820)· περίληψη: Σταμπούλης, *Τα φερμάνια*, σ. 252.

56. Αθανασιάδου, *Εμπορικές σχέσεις*, σ. 152· Καραθανάσης, *Στην Θεσσαλονίκη*, σ. 13, σημ. 30.

57. Για τα ακίνητα του Νάνου, όπως τα κατέγραψε στη διαθήκη του και τα κληροδότησε στα εγγόνια του, βλ. Γ. Π. Αγγελόπουλος, *Τα κατά τον αοίδημον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων Αγώνος τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε΄*, Αθήνα 1865, σ. 421· Χεκίμογλου, «Ιωάννης Γούτα Καυταντζιόγλου», 431-432 σημ. 110, 438 και 459-463, όπου προσπάθεια ταύτισής τους. Αν εξαιρεθεί η οικία όπου διέμενε η κόρη του Δόμνα, τα υπόλοιπα επτά σχεδόν ταυτίζονται με αυτά που καταγράφουν τα κατάστιχα του ιεροδικείου. Έτσι, η ταύτιση που υπάρχει στον παρακάτω πίνακα έγινε με βάση τις πληροφορίες στο άρθρο του Χεκίμογλου, οι οποίες επιβεβαιώνονται από τα στοιχεία των οθωμανικών καταχωρίσεων.

Ακίνητα εγγονών Τσίτσι Νάνου Καφταντζόγλου

ΕΙΔΟΣ	ΔΙΑΘΗΚΗ	ΤΟΠΟΣ	ΕΝΟΙΚΙΑΣΤΗΣ	ΑΕΙΑ ⁵⁸
μεγάλο κονάκι ⁵⁹	τὸ ὄσπίτιον μου ὀλόκληρον	συν. Γιασί γιοιλ / Ακτσέ Μεστζίντ	γάλλος γιατρός	6.000
μεγάλο κονάκι με αποθήκες	τὸ σπίτι ὅπου κατοικεῖται παρὰ τοῦ Ἄβ-βουτ, ὡς εἶναι χωρισμένον τὴν σήμερον	συν. Φράγκων	γραμμιατέας (kapçilar) αουστριακού προξένου	8.000
4 καμένες οικίες και 1 καλή	τὸ ὄσπίτιον, ὀνομαζόμενον τοῦ Ρουφίου, ὀμοῦ μὲ τὰ ὄπισθεν κατοικούμενα πέντε ὄσπιτάκια, ὅπου κατοικοῦν οἱ Χιώταις ⁶⁰	δίπλα στο προηγούμενο	Ραγιαδες	1.500
ἡμισυ κονακιού	ἡμισυ ὄσπίτιον ὅπου κατοικεῖ ὁ Σιαρινός	συν. Φράγκων	ἀγγλος προξενος	1.500
κονάκι ⁶¹	τὸ ὄσπίτιον, ὀνομαζόμενον τοῦ Φεράτου	συν. Φράγκων	ὀλλανδός προξενος	3.000
ἀδεια διώροφη αποθήκη καπνῶν και μαλλιών	τὰ μαγαζεῖά μου κάτω εἰς τὸν γιαλὸν	στη σιάλα καπνοῦ δίπλα στο βυρσοδεψεῖο		10.000
ἀδεια αποθήκη καπνοῦ		κοντὰ στην προηγούμενη		8.000

Πηγή: IAM/IK 214, 7/2, 34, 61, 216, 35/1, 220, 29, 222, 69-70

58. Τα διάφορα κατάστιχα συντάχθηκαν για την πώληση των ακινήτων. Καθώς η πώληση δεν επιτυγχάνεται, οι τιμές αλλάζουν. Στον πίνακα εμφανίζονται οι αρχικές τιμές, με τις οποίες δημοπρατήθηκαν τα εν λόγω ακίνητα, όπως και οι αρχικοί ενοικιαστές τους.

59. Πρβλ. IAM/IK 216, σ. 35/1, όπου το οίκημα τοποθετείται κοντά στο «Γιασί Γιοιλ», δηλαδή τη σημερινή οδό Εγνατία. Στο IAM/IK 222, σ. 69 αναφέρεται ότι πρόκειται για τεράστιο σπίτι, το οποίο, όμως, επειδή είναι μεγάλο, χρήζει πολλών επισκευών (... konak-i mezkur cesimi bir konak olmak hasebiyle külliyyetli tamire muhtac iditindin).

60. Πρβλ. IAM/IK 216, σ. 35/1, όπου το οίκημα καταγράφεται ότι κατοικείται από Χιώτες (Sakizhilar sakin oldigi hane).

61. Στο IAM/IK 216, σ. 35/1, αναφέρεται ότι στο σπίτι διαμένει ο έμπορος (bazarçian) Matatya. Πρόκειται για τον εβραίο προσταυτούμενο του ολλανδικού προξενείου και προξένου του το 1821, Mattatia d' Abram (βλ. παραπάνω, σημ. 8).

Ένας δεύτερος φυγάς έμπορος ήταν ο Γιακουμής, γιος Αργύρη ή Πολύζου.⁶² Διέθετε μια μεγάλη οικία στη συνοικία Τσελεμπί Μπακάλ,⁶³ λίγο δυτικότερα της Ροτόντας, με αρχική τιμή πώλησης 1.500 γρόσια και με ενοικιαστή έναν χριστιανό αρτοποιό. Το πρόσωπο δεν έχει ταυτιστεί στις διαθέσιμες πηγές· προφανώς δεν ανήκε στους πολύ εύπορους. Πάντως, η φυγή του αποδεικνύει κάποια σχέση με τους επαναστάτες.

Για το επόμενο πρόσωπο διαθέτουμε καλύτερη πληροφόρηση. Πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Σκαμπάλη. Από ένα φιρμάνι του 1825 προς τον διοικητή της πόλης Ομέρ πασά (Βρυώνη) και τον καδή πληροφορούμαστε αρκετά στοιχεία για τη ζωή του.⁶⁴ Η έκδοση του φερμανιού είχε προκληθεί από αίτημα του άγγλου πρέσβη προς την Πύλη για απόδοση σε αυτόν της οικίας που κατείχε ο Κωνσταντίνος Σκαμπάλης στη Θεσσαλονίκη, καθώς ετύγχανε άγγλος υπήκοος. Ύστερα από έρευνα στα αρχεία και μέσω αναφοράς του μ. βεζίρη προέκυψε ότι ο Σκαμπάλης είχε γεννηθεί στις Σέρρες, όπου διαβιούσε ακόμη ο αδελφός του, είχε μετακομίσει στη Θεσσαλονίκη και ήταν οθωμανός υπήκοος. Επειδή είχε αναμιχθεί, συνεχίζει το έγγραφο, στην Επανάσταση, ο Σκαμπάλης έφυγε μαζί με την οικογένειά του στην Αίγυπτο. Από εκεί κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πέθανε πριν από την ημερομηνία έκδοσης του παρόντος. Το επώνυμο Σκαμπάλης απαντά σε κατάλογο μελών ξένων προξενείων του 1797. Κάποιος Γεώργιος Χατζή Σκαμπάλης, ενδεχομένως πρόγονος, ήταν υπάλληλος του προξενείου των Δύο Σικελιών, με βεράτι του 1199/1785.⁶⁵ Πέραν τυχόν συγγενείων, ο Κωνσταντίνος Σκαμπάλης θα είχε κάποιου είδους προστασία από την Αγγλία, ώστε ο ίδιος ο πρέσβης να κινηθεί προς διεκδίκηση της οικίας του στη Θεσσαλονίκη. Πάντως, από τον σχετικό κατάλογο των «προστατευόμενων» του 1820 που σώζεται στους κώδικες του ιεροδικείου απουσιάζει το όνομά

62. Το πρώτο πατρώνυμο αναφέρεται σε φιρμάνι (IAM/IK 216, σ. 61) και το δεύτερο σε κατάστιχο (IAM/IK 220, σ. 29/1). Βλ. επίσης για τις διάφορες τιμές και μεταβιβάσεις στα: IAM/IK 214, σ. 8· 216, σ. 35/1 και 222, σ. 69.

63. Με αυτό το όνομα είναι γνωστό το ανατολικό τμήμα της σημερινής οδού Φιλίππου και ανήκε στη συνοικία Κοτζά Κασίμ πασά· Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 128.

64. IK 214, σ. 148/1 (2 Σαφέρ 1241/16.9.1825)· περίληψη: Σταμπουλής, *Τα φερμάνια*, σ. 346.

65. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία*, Α', σ. 353 (αρ. 250). Ο οίκος του Κ. Σκαμπάλη ήταν από τους ισχυρότερους της πόλης, σύμφωνα με την άποψη του γάλλου προξένου Φ. Μπωζούρ (Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840», σ. 100).

του.⁶⁶ Η οικία του Σκαμπάλη στη συνοικία Αγίας Σοφίας νοικιαζόταν από Εβραίο, ενώ η αρχική τιμή πώλησής της ήταν 7.300 γρόσια, απόδειξη ότι ήταν μεγάλη.⁶⁷

Ο Χρήστος Χατζηδήμου ή Χατζηχρήστος Δήμου, όπως απαντά εξίσου στις καταχωρίσεις του ιεροδικείου, εντοπίζεται επίσης στη θεσσαλονικιώτικη κοινωμία. Ενδεχομένως να ήταν ήδη αποθανών κατά την Επανάσταση, διότι η σχετική καταχώριση στους κώδικες αναφέρει ότι η σύζυγός του ήταν φυγάς. Προφανώς, ήταν γνωστό πρόσωπο της κοινωμίας της Θεσσαλονίκης, όπως δείχνει και ο τίτλος «χατζής» στο όνομά του. Ενδεχομένως, ταυτίζεται με ομώνυμο πρόσωπο της συντεχνίας των γουναράδων, όπως καταγράφεται στο κατάστιχο της κοινότητας Θεσσαλονίκης του 1792. Κατοικούσε στη συνοικία Παναγούδας και ήταν μέλος επιφανούς οικογένειας, η οποία δεν εμφανίζεται σε πηγές κατά τα μετεπαναστατικά χρόνια. Ο ίδιος, τέλος, ήταν προστατευόμενος του ολλανδικού προξενείου, σύμφωνα με βεράτι του 1204/1790.⁶⁸ Η ακίνητη περιουσία του αποτελούνταν από μία δίθυρη οικία και –από πίσω της– δύο οπωροπωλεία (sebzevatci dükkanları) στη συνοικία του Αγίου Νικολάου, με αρχικές τιμές 3.250 γρόσια για τις οικίες και 800 γρόσια για τα καταστήματα, ενώ ένα τρίτο όμοιο κατάστημα κοστολογήθηκε 710 γρόσια. Στην οικία διέμενε αρχικά ο επόπτης των μεταλλείων των Σιδηροκαυσίων (maden emini).⁶⁹ Το είδος της προς αξιοποίηση περιουσίας του δεν σχετίζεται με γουναρά. Πάντως, ήταν μέλος της γνωστής οικογένειας γουναράδων της πόλης και ενδεχομένως σχετίστηκε με την Επανάσταση.

Ο επόμενος ρωμιός φυγάς είναι ο Παναγιώτης Χατζηγούσιος. Η ακίνητη περιουσία του αποτελούνταν από ένα πλούσιο οίκημα (κονάκι) στη συνοικία Αγίου Νικολάου, στην οποία διέμενε αρχικά ως ενοικιαστής ο αγάς των κονακιών της πόλης (Selanik konakçisi ağa) Οσμάν μπέης και ήταν κο-

66. IAM/IK 205, σ. 51· μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία*, Α', σ. 424-425 (αρ. 299).

67. IAM/IK 214, 8· 216, σ. 35/1, σ. 61· 220, σ. 29/1· 222, σ. 69. Πάντως, σε σημείωση στο κατάστιχο αναφέρεται ότι ο Σκαμπάλης όντως έγινε προστατευόμενος (mustamin ber takrib olub).

68. Χερίμογλου, «Οι συντεχνίες στη Θεσσαλονίκη, 1792-1865», σ. 488, 492 και 493 για το κατάστιχο του 1865· Χερίμογλου, «Των ρουφετιών», σ. 128, όπου αναφέρονται στους εύπορους της κοινότητας οι γουναράδες Γούτας και Χρήστος Χατζηδήμου· Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία*, Α', σ. 353 (αρ. 250).

69. IAM/IK 214, σ. 8· 216, σ. 35/1, σ. 61· 220, σ. 29/1· 222, σ. 69.

στολογημένη 10.000 γρόσια.⁷⁰ Ο Παναγιώτης Χατζηγούσιος καταχωρίστηκε ως κατέχων την αυστριακή υπηκοότητα λίγο πριν από την Επανάσταση και δεν αποδέχθηκε την οθωμανική, ενώ στο κατάστιχο της κοινότητας του 1792 βρίσκεται δέκατος πέμπτος στη σειρά των πλουσιότερων Ρωμιών και χαρακτηρίζεται ως *αμπατζής*.⁷¹ Πάντως, το 1819 είχε λάβει βεράτι ως «έμπορος της Ευρώπης». ⁷² Πιθανώς, ενεπλάκη στην Επανάσταση και γι' αυτό διέφυγε, αφού κανονικά θα έπρεπε να προστατευόταν από το αυστριακό προξενείο. Η οικογένειά του ανήκε στις εξέχουσες των Ρωμιών της πόλης, όπως αποδεικνύεται από έγγραφο του 1823 περί του ρωμαϊκού νοσοκομείου της πόλης, στο οποίο αναγράφονται οι επιφανέστεροι εκπρόσωποι των Ρωμιών (... *bilcümle reayalar tarafından vekilleri olan eşher-i Rumiyanın*), μεταξύ των οποίων ο Χατζη-Γούσιος, γιος Χατζη-Παναγιώτη, ενώ στον κώδικα του Αγ. Αθανασίου αναγράφεται ως επιστάτης φυλακών μεταξύ των ετών 1820-1825.⁷³ Αυτή η πηγή, συνταγμένη δύο μόλις χρόνια μετά την Επανάσταση, καθώς και η καταχώριση ενός Νικολάου Χατζηγούσιου ως έλληνα υπηκόου στην απογραφή του 1838, ο οποίος, μάλιστα, χαρακτηρίζεται ως ντόπιος Θεσσαλονικιός αλλά χωρίς ακίνητη περιουσία,⁷⁴ είναι ενδείξεις ότι η οικογένεια δεν εξαφανίστηκε, αλλά θα πρέπει να έχασε αρκετό μέρος της περιουσίας της.

Τελευταίος φυγάς ήταν ένας ανώνυμος. Αναφέρεται ότι διέφυγε στη Δύση (*diyar-i Eftenc firar eden*) και ότι η οικία του, η οποία διανοίχτηκε δυνάμει σουλτανικού φερμανιού, βρισκόταν στη συνοικία *Παλαιού Τεμένους* (Αχειροποιήτου). Η κατοικία, η οποία ήταν πέτρινη με σιδερένια θύρα, δόθηκε ως ενοίκιο στον Ελχάτζ Χασάν αγά, έφορο των μεταλλείων (*maden nazırı*).⁷⁵ Από την περιουσία που καταγράφηκε, όταν διανοίχτηκε η οικία,

70. IAM/IK 214, σ. 8· 216, σ. 35/1, σ. 61· 220, σ. 29/1· 222, σ. 69. Σε μια καταχώριση η οικία τοποθετείται στην αρχή της αγοράς (*çarşu başında*).

71. IAM/IK 205, σ. 51· μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία*, Α', σ. 424-425 (αρ. 299)· Χεκίμογλου, «Των ρουφετίων», σ. 128.

72. IAM/IK 203, σ. 139 (αρχές Ρεμπιουλέβελ 1234/29.12.1818-7.1.1819). Το συγκεκριμένο είναι το φερμάνι που γνωστοποιεί στις τοπικές αρχές την έκδοση βερατιού, το οποίο έπρεπε να καταχωριστεί στον ιεροδικαστικό κώδικα.

73. IAM/IK 212, σ. 5/3 (27 Ρεμπιουλάχιρ 1239/13.12.1823)· μετάφραση: Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία*, Α', σ. 476-477 (αρ. 389)· Σταμπούλης, *Τα φερμάνια*, σ. 326-327. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα στοιχεία*, σ. 38. Το ίδιο πρόσωπο ήταν από τα πλουσιότερα της ρωμαϊκής κοινότητας της πόλης σύμφωνα με το κατάστιχο του 1792 και ήταν *αμπατζής*: Χεκίμογλου, «Των ρουφετίων», σ. 128.

74. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία*, Α', σ. 538 (Παράρτημα, αρ. 11).

75. IAM/IK 216, σ. 131 (17 Μουχαρέμ 1242/21.8.1826). Η περίπτωση να πρόκειται

διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο μόνον για οικιακά σκεύη, εκτός από μια ποσότητα ελληνικών και γαλλικών βιβλίων (*firenk ve rumi kitabları*), κοστολογούμενων στα 100 γρόσια· αυτό το στοιχείο δείχνει βέβαια την επαφή του φυγάδα με τη Δύση. Το σύνολο της περιουσίας του ανερχόταν σε 2.823 γρόσια και 36 παράδες, μια μάλλον μικρή περιουσία. Θα πρέπει, πάντως, να λαμβάνεται υπόψιν ότι δεν καταγράφονται τα δάνεια, τα χρέη του ή και τα χρήματα σε ρευστό, τα οποία, κρίνοντας από άλλες παρόμοιες περιουσίες εμπόρων, υποθέτουμε ότι συγκροτούσαν ένα αρκετά σεβαστό κεφάλαιο.

Σκέψεις για μελλοντική έρευνα

Η Θεσσαλονίκη βρέθηκε στις παρυφές της Επανάστασης. Το μεγάλο αστικό κέντρο των Βαλκανίων περισσότερο ήταν χρήσιμο για την οθωμανική εξουσία ως διαμετακομιστικό κέντρο ανθρώπων, ζώων, χρημάτων και πολεμοφοδίων προς τον νότο, παρά αποτελούσε επαναστατικό κέντρο των Ελλήνων. Παρ' όλα αυτά, οι περιπτώσεις των εκτελεσθέντων και των φυγάδων Ρωμιών μπορούν να παρέχουν μια βάση, για να γίνει αντιληπτό τι προσπάθησαν οι επαναστατημένοι να οργανώσουν στην περιοχή.

Από τα παραπάνω πρόσωπα μπορεί να υποθεθεί ότι το τυχόν σχέδιο Επανάστασης στη Μακεδονία συμπεριελάμβανε τη Θεσσαλονίκη, παρ' όλη τη σχετικά μικρή δημογραφική δύναμη του ελληνικού στοιχείου της πόλης.⁷⁶ Ήταν κυρίως η οικονομική ευμάρεια και ο δυναμισμός της ελληνικής εμπορικής τάξης στοιχεία στα οποία θα έστρεφε την προσοχή του οποιοδήποτε επαναστατικό σχέδιο. Έτσι, οι πλούσιοι ρωμιοί έμποροι, οι οποίοι είχαν πάρει από τους Γάλλους, κατά τα γραφόμενα των τελευταίων, την πρωτοκαθεδρία στο εμπόριο της μακεδονικής πρωτεύουσας, ήταν διαθέσιμοι, ώστε να χρηματοδοτήσουν όποια επαναστατική κίνηση λάμβανε χώρα στην περιφέρειά της. Με αυτόν τον τρόπο θα πρέπει να αντιλη-

για το ίδιο σπίτι με αυτό του Χρήστου Χατζηδήμου, του οποίου ενοικιαστής ήταν ο εμίνης των μεταλλείων, δεν είναι πιθανή, καθώς βρισκόταν σε άλλη, αν και γειτονική, συνοικία. Άλλη πιθανότητα είναι να ταυτίζεται με τον Μανόλη Ρίζογλου, ο οποίος επίσης διέθετε οικία στη συνοικία *Παλαιού Τεμένους*. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν προκύπτει από τις καταχωρίσεις, αφού η συγκεκριμένη καταγραφή περιουσίας είναι πλήρης, σε αντίθεση με αυτήν του Ρίζογλου.

76. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, σ. 17-18. Στο γύρισμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα οι Εβραίοι ήταν πια το τρίτο πληθυσμιακά στοιχείο της πόλης και είχαν υπερκεραστεί από τους χριστιανούς, έχοντας τους μουσουλμάνους στην πρώτη θέση.

φθούμε τυχόν συμμετοχή τους στην Επανάσταση της Χαλκιδικής.

Το ότι μεταξύ των εκτελεσθέντων εμφανίζονται και μέλη των συντεχνιών δείχνει ότι το επαναστατικό σχέδιο για τη Θεσσαλονίκη υπερέβαινε τον απλό στόχο της χρηματοδότησης του αγώνα από τους πλούσιους εμπόρους. Στόχευε, πιθανώς, σε κινητοποίηση του ρωμαίικου στοιχείου της πόλης προς μια εξέγερση, η οποία, σε συνδυασμό με την προσδοκώμενη προέλαση των επαναστατικών σωμάτων από την ύπαιθρο, θα επιτύγχανε τον στόχο της εκδίωξης της οθωμανικής εξουσίας από τη μακεδονική πρωτεύουσα. Η κινητοποίηση δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς τη συμμετοχή των συντεχνιών. Οι εκτελεσθέντες, πλην των Μπαλάνου και Μενεξέ, ήταν μέλη συντεχνιών, ενώ οι δύο από αυτούς μάλλον ήταν επικεφαλής κάποιων από αυτές. Ήταν τυχαία επιλεγμένες οι συντεχνίες; Πιθανώς όχι. Από τον κοινοτικό κώδικα του 1792/94 και από σκόρπιες πηγές προκύπτει ότι στη συντεχνία των γουναράδων μετείχαν αποκλειστικά χριστιανοί και ήταν η πλουσιότερη όλων.⁷⁷ Πέραν αυτής, της οποίας τον επικεφαλής συνέλαβαν και εκτέλεσαν οι Οθωμανοί, οι συντεχνίες των αρωματοπωλών, των παντοπωλών και των υποδηματοποιών ελέγχονταν επίσης από χριστιανούς, ενώ η οικονομική τους επιφάνεια και το δημογραφικό δυναμικό τους ήταν αξιόλογες. Συνεπώς, φαίνεται ότι ήταν στοχευμένες οι κινήσεις και με σχέδιο, αν και τελικά αυτό δεν πέτυχε. Ερώτημα παραμένει το κατά πόσο οι φυγάδες έμποροι, των οποίων η περιουσία δημεύτηκε, είχαν ενεργή συμμετοχή σε αυτά τα σχέδια, πέρα από τη χρηματοδότηση, ή αν διέφυγαν επειδή απλώς φοβήθηκαν τα αντίποινα της οθωμανικής διοίκησης. Οι περιπτώσεις των Πεσέ, παπα-Αποστόλη και Σκαμπάλη οδηγούν προς την πρώτη κατεύθυνση. Η περίπτωση του Μανολάκη Τζάνογλου παραμένει εξαιρετική, τόσο για το οικονομικό βάρος του προσώπου αυτού όσο και για τον χρόνο διενέργειας της εκτέλεσής του.

Από την έως τώρα βιβλιογραφία έχει τεκμηριωθεί η δημογραφική και οικονομική αφαίμαξη των Ρωμιών της πόλης λόγω της Επανάστασης.⁷⁸ Η

77. Χεκίμογλου, «Των ρουφετίων», σ. 124-125· Χεκίμογλου, «Οι συντεχνίες στη Θεσσαλονίκη, 1792-1865», σ. 480-481 και 484-495 (για τους γουναράδες). Σε πίνακα με τις συντεχνίες κατά το πρώτο μισό του 19ου αι., οι οποίες πλήρωναν φόρο στις γιορτές του Αγ. Γεωργίου και του Αγ. Δημητρίου, απουσιάζουν πλήρως οι γουναράδες και οι υποδηματοποιοί, ενώ οι αρωματοπώλες/μυροπώλες ανήκαν στις μικτές θρησκευτικά συντεχνίες. Φαίνεται, πάντως, ότι ο κατάλογος δεν είναι πλήρης· M.T.S. Panahi, «Οι συντεχνίες και οι τιμές των προϊόντων στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 19ου αιώνα», *ΙΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (26-28.5.1995). Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 275-277.

78. Χεκίμογλου, *Το «κοινόν της πολιτείας»*, σ. 32-36. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε

Θεσσαλονίκη αποτελεί μια περίπτωση καταστροφής –μεταξύ άλλων–, που επέφερε η Επανάσταση στο ρωμαίικο στοιχείο της. Μια κοινωνικο-οικονομική αναστρωμάτωση έλαβε χώρα κατά τη δεκαετία του 1830. Το ρωμαίικο στοιχείο θα χρειαστεί αρκετές δεκαετίες, για να επανέλθει σε τροχιά οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης. Δεν υπάρχει χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της κατάστασης από το πρόσωπο του Μανολάκη Τζάνογλου, ενός μεγιστάνα του πλούτου, ο οποίος εκτελέστηκε ως εξιλαστήριο θύμα της επαναστατικής συγκυρίας, χωρίς να αφήσει, παρά ελάχιστα, ίχνη στην τοπική μνήμη. Μια οδός κοντά στη Ροτόντα θα θυμίζει στον φιλοπερίεργο κάτοικο ή επισκέπτη της πόλης την ιστορία του. Ακόμη μικρότερες οδούς επιφύλαξε η τοπική κοινωνία στους άλλους δυο εκτελεσθέντες, τον Χριστόδουλο Μπαλάνο και τον Χρήστο Μενεξέ. Η μνήμη είναι επιλεκτική. Η κοινωνία της Θεσσαλονίκης αναζήτησε αλλού τους ήρωες της τοπικής ιστορίας της και όχι στους τρεις ρωμιούς εμπόρους ή πολύ περισσότερο στον παντοπώλη Αναγνώστη, τον γουναρά Αναστάση, τον αρωματοπώλη Νάνο, τον αρωματοπώλη Κωνσταντίνο και τον υποδηματοποιό Νάνο.

καταγραφή των συντεχνιών της πόλης το 1243/1827 απουσιάζουν αυτές των γουναράδων και των υποδηματοποιών, ενώ από αυτή των αρωματοποιών οι Ρωμιοί συγκροτούσαν λιγότερο από το μισό ποσοστό (43%), έχοντας οι Εβραίοι το μεγαλύτερο. Μόνο οι ρωμιοί παντοπώλες συνιστούσαν αυτόνομη συντεχνία (ΙΚ 219, σ. 61-70).

SUMMARY

Phokion Kotzageorgis

Greek Ottomans executed and fugitives in Salonica in 1821

The paper aspires to present a comprehensive picture of the Greek-Orthodox Ottoman subjects, who either were executed by the Ottoman authorities in the aftermath of the uprising in Halkidiki (May-December 1821) or were succeeded in abandoning the city. The list of the persons is not complete since it is based only on the material of the local Ottoman court. The studied persons were among the richest inhabitants of the city and their fortunes were confiscated by the Ottoman state. The paper concludes with a research suggestion as to the revolutionary plan in the region: it argues that the instigators had attempted to uprise the Christians of the city, through some guilds, controlled by themselves.

Γεώργιος Κουτζακιώτης

Ο Ρήγας, ο Παζβάντογλου και το
επαναστατικό εγχείρημα του 1797.
Μερικές επισημάνσεις

«Όταν δοκιμάσουμε να εντοπίσουμε τα ίχνη του [Ρήγα] στον ιστορικό χρόνο», όπως παρατηρεί εύστοχα ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «αποβαίνει μια άκρως φευγαλέα παρουσία».¹ Ωστόσο, όσα γνωρίζουμε έως σήμερα δείχνουν ότι ο Βελεστινλής είχε επιτύχει την ενότητα θεωρίας και πράξης στην επαναστατική πολιτική και ότι το επαναστατικό σχέδιό του διακρινόταν για τη σαφήνεια και για τον ρεαλισμό του.²

Αν και οι περισσότερες λεπτομέρειες του σχεδίου του παραμένουν άγνωστες, αυτό θα πρέπει να πληρούσε μια προϋπόθεση απολύτως αναγκαία σε κάθε επαναστατικό σχέδιο και γι' αυτό διαχρονική: την ύπαρξη ενός πολυπρόσωπου δικτύου, μυστικά οργανωμένου και ιεραρχικά δομημένου, του οποίου τα μέλη είχαν αναλάβει να εκτελέσουν διαφορετικά μέρη του σχεδίου. Με άλλα λόγια, κανένα επαναστατικό σχέδιο, το οποίο μάλιστα εισέρχεται στη φάση της εφαρμογής του, όπως ήταν το σχέδιο του Ρήγα κατά τη στιγμή της σύλληψής του, δεν θα μπορούσε να είναι υπόθεση μιας ολιγομελούς ομάδας, όπως αυτή που εντέλει οι Αυστριακοί κατάφεραν να συλλάβουν, και δη μιας ομάδας της οποίας ο ρόλος φαίνεται να εστιαζόταν στην ιδεολογική θεμελίωση και στην προπαγάνδα του κινήματος. «Στις αποσκευές του ταξιδιού και της επανάστασης, ο επικίνδυνος ταξιδιώτης [ο Ρήγας] δεν μετέφερε ούτε όπλα ούτε πυρομαχικά ούτε στρατιωτικά σχέ-

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο Βασίλη Σιακωτό για τη βιβλιογραφική βοήθειά του και για τις συζητήσεις μας.

1. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο οραματιστής της «Ελληνικής Δημοκρατίας»*, Αθήνα 2009, σ. 13.

2. Στο ίδιο, σ. 52, 53· πρβλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ο Ρήγας πίσω από τον Βελεστινλή*, Αθήνα 2014, σ. 111, 114.

δια», όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Γ. Μαργαρίτης, για να διατυπώσει όμως εντέλει την υπόθεση ότι «δεν υπήρξε καιρός για συγκροτημένα σχέδια και μεθοδικές προετοιμασίες».³ Αλλά η αγορά και η μεταφορά όπλων και πυρομαχικών μέσω της Τεργέστης, υπό το αυστηρό βλέμμα των αψβουργικών αρχών, συνιστούσαν αναμφίβολα μια ριψοκίνδυνη ενέργεια.

Η οργανωμένη και στοχευμένη εκδοτική δραστηριότητα του Βελεστινλή και των συντρόφων του στη Βιέννη δείχνουν ανθρώπους που μόνον αφέλεις ή επιπόλαιοι δεν μπορούν να χαρακτηριστούν.⁴ Θα πρέπει να δεχθούμε, λοιπόν, ότι κάποιοι άλλοι είχαν αναλάβει το στρατιωτικό-επιχειρησιακό μέρος του σχεδίου. Οι παράλληλες τότε προσπάθειες συνεννόησης των Μανιατών με τον Βοναπάρτη και η μυστική συνάντηση τεσσάρων ελλήνων απεσταλμένων με τους Μανιάτες στο Μαραθονήσι, μετά την εκεί άφιξη των Stéphanopoli, φαίνονται να εγγράφονται στο ίδιο σχέδιο⁵ και ασφαλώς να αφορούν στο στρατιωτικό σκέλος του. Οι αψβουργικές αρχές είχαν αναγνωρίσει, εξάλλου, ότι το επαναστατικό δίκτυο που είχαν εντοπίσει ήταν ευρύτατο και γι' αυτό πιθανολογούσαν ότι είχε συγκροτηθεί από κάποια μυστική οργάνωση.⁶

Παρ' όλα αυτά και, επιπλέον, παρόλο που αναγνωρίζεται ότι ο μυστικός εταιρισμός αποτελούσε κανονικότητα της εποχής, οι επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν στην ιστοριογραφία ως προς το αν το εγχείρημα του Ρήγα εγγραφόταν στη δράση κάποιας μυστικής οργάνωσης δεν έχουν εντελώς αρθεί.⁷ Οι σχετικές μαρτυρίες, ιδιαίτερα του Χριστόφορου Περραιβού, θεω-

3. Γ. Μαργαρίτης, «Τα στρατιωτικά σχέδια του Ρήγα», *Αντί*, περίοδος β', 652 (16 Ιανουαρίου 1998), 56, 59.

4. Πρβλ. Μαργαρίτης, «Τα στρατιωτικά σχέδια του Ρήγα», 59: «Γιατί το να υποθέσουμε ότι ο Ρήγας δεν ήταν παρά ένας οραματιστής, ανίκανος να αντιληφθεί τις παραμέτρους της ανατρεπτικής δράσης, έρχεται σίγουρα σε αντίθεση με την προϊστορία του». Πρβλ. επίσης Δ. Καραμπερόπουλος, «Η άδικη κρίση του Ιω. Φιλήμονος για τον επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 38 (2000), 257-272 = ο ίδιος, *Μελέτες για τον Ρήγα Βελεστινλή. Τριάντα χρόνια (1990-2020)*, Αθήνα 2020, σ. 519-540, όπου αναίρεται η άποψη ότι ο Ρήγας ήταν «όχι τόσο σκεπτικός και κρυφίνους [...], άλλ' επιπόλαιοις εξεταστής τών πραγμάτων και μάλλον τής καταστάσεως του Έθνους του» (Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834, σ. 90-91).

5. Γ. Κουτζακιώτης, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797, οι Γάλλοι και ο Ρήγας. Μια νέα ανάγνωση με βάση αναξιολογητές πηγές», *Ο Ερανιστής* 30 (2021), 205 κ.ε.

6. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής*, σ. 51-52.

7. Βλ. κυρίως Α. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας*, [Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10], Αθήνα [1954], σ. 67-71. Εξάιρεση αποτελεί η άποψη του Λουκά Αξελού, ο οποίος, ωστόσο, διαπιστώνει ότι «το καθαυτό οργανωτικό άπλωμα της εταιρείας ήταν μάλλον περιορισμένο» βλ.

ρήθηκαν από τον Άμαντο αβάσιμες, επειδή απλά η αυστριακή αστυνομία είχε διατυπώσει μόνον υπόνοιες για την ύπαρξη μυστικής οργάνωσης και δεν την είχε ανακαλύψει κατά την ανάκριση.⁸ Η άποψη του Αμάντου, αν και αργότερα αναδιατυπώθηκε κατά τρόπο που δεν ήταν πλέον απόλυτη, δεν αναιρέθηκε από τον Βρανούση, μολονότι αυτός έκρινε ότι «μερικά πράγματα –ίσως τα πιο επιβαρυντικά– κατόρθωσαν να τ' αποκρύψουν οι ανακρινόμενοι και περιορίστηκαν να καταθέσουν ή να ομολογήσουν μόνον όσα, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, είχαν αποκαλυφθή».⁹ Πράγματι, οι λιγιστές διαθέσιμες πηγές μας πληροφορούν για τρία επιβαρυντικά στοιχεία, που δήλωναν την ύπαρξη μυστικής οργάνωσης ή πρόδιδαν τα μέλη της και τα οποία ο Βελεστινλής κατάφερε να αποκρύψει, τα δύο πρώτα σε συνεργασία με τον Περραιβό ή με τον Γεώργιο Καλαφάτη.

Το πρώτο στοιχείο ήταν η «εθνική» σφραγίδα,¹⁰ η οποία προφανώς πιστοποιούσε την αυθεντικότητα εγγράφων που τα μέλη της οργάνωσης λάμβαναν από τον Ρήγα. Μια σφραγίδα δεν θα είχε ασφαλώς καμία χρησιμότητα σε μια ανοργάνωτη και ολιγάριθμη ομάδα οραματιστών· άλλωστε, αν η ομάδα ήταν ολιγάριθμη, η σφραγίδα δεν θα χαρακτηριζόταν «εθνική». Με άλλα λόγια, η ύπαρξη της σφραγίδας, την οποία μαρτυρούν οι Γ. Καλαφάτης, Χρ. Περραιβός και Ι. Φιλήμων, υποδηλώνει όχι μόνο τον οργανωτικό χαρακτήρα του εγχειρήματος αλλά και το πλήθος των μελών της οργάνωσης.

Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα 2012, σ. 151-169 (το χωρίο στη σ. 161). Πρβλ. επίσης την άποψη του Β. Παναγιωτόπουλου ότι «το ζήτημα αυτό (της ύπαρξης «Εταιρείας» του Ρήγα με την απαραίτητη οργανωτική μεθοδολογία, οργανωτική δομή και θεσμική υπόσταση) τέθηκε αναχρονιστικά, δηλαδή μετά την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και κατ' αναλογία προς αυτήν, ως ένα είδος επαναστατικής και ιστορικής συνέχειας του νέου εγχειρήματος»· βλ. *Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του πρίγκιπα Γεώργιου Καντακουζηνού. Χάλλη της Σαξονίας 1824*, μτφρ. Χ. Μ. Οικονόμου, εισ.-σχόλια-επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 2015, σ. 184.

8. Κ. Άμαντος (εκδ.), *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, [Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη, 7], Αθήνα 1930, σ. ιβ'-ιδ'· ο ίδιος, «Ρήγας Βελεστινλής», *Ελληνικά* 5 (1932), 47-54.

9. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 67-68 και σημ. 3, όπου η παρατήρηση για τον Κ. Άμαντο.

10. Λ. Βρανούσης, «Η σημαία, το εθνόσημο και η σφραγίδα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» του Ρήγα», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος* 8 (1992), 368-375.

Το δεύτερο στοιχείο ήταν ένας «φάκελος γραμμάτων», που πρόδιδαν τη δικτύωση της εταιρείας με πολλούς έλληνες μεγαλεμπόρους. Τα «γράμματα» αυτά, όπως ο Περραιβός διευκρινίζει, έφεραν τις υπογραφές διαφόρων ελλήνων μεγαλεμπόρων της Βιέννης, μελών της οργάνωσης, με καταγωγή από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, και απευθύνονταν προς συγγενείς και εμπορικούς συνεταιίρους τους: «χρείας τυχούσης [τα γράμματα αυτά] έμελλαν να χρησιμεύσωσιν εις την Έλλάδα εις περιλαβήν χρημάτων».¹¹ Επρόκειτο προφανώς για συναλλαγματικές, με τις οποίες θα καλύπτονταν οι πρώτες οικονομικές ανάγκες της επικείμενης επανάστασης,¹² πράγμα που επίσης υποδηλώνει ότι το επαναστατικό σχέδιο είχε τότε εισέλθει στη φάση της εφαρμογής του. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει μια ανώνυμη βιογραφία του Ρήγα, που δημοσιεύθηκε μόλις πέντε χρόνια μετά τον θάνατό του (1803) σε περιοδικό του Βερολίνου και η οποία αναφέρει ότι οι «συνωμότες της Βιέννης» συνέλεξαν χρήματα και ότι, κατά τη στιγμή της σύλληψής τους, «είχον ήδη συγκεντρώσει αρκούνη ποσόν».¹³

11. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιδίδιμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήνα 1860, σ. 27-28· πρβλ. ο ίδιος, *Απομνημονεύματα πολεμικά, διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους*, τ. 1: *Περιέχων τας από των 1820 μέχρι τέλους του 1822, Αθήνα 1836*, σ. ια'.

12. Πρβλ. τη γενική αναφορά του Βρανούση (Ρήγας, σ. 93) ότι ο Ρήγας είχε βρει οικονομικούς πόρους για την πραγματοποίηση του επαναστατικού σχεδίου του από τον Ελληνισμό της Διασποράς, ο οποίος μερικά χρόνια πριν είχε χρηματοδοτήσει τις επιχειρήσεις του Λάμπρου Κατσώνη. Για τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων του Λ. Κατσώνη βλ. Όλγα Κατσαρδής-Hering, «Μύθος και Ιστορία. Ο Λάμπρος Κατσώνης, οι χρηματοδότες του και η πολιτική τακτική», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Μανούσακα*, τ. 1, Ρέθυμνο 1994, σ. 195-214. Ωστόσο, η υπόθεση της συγγραφέως ότι οι έλληνες έμποροι της Τεργέστης χρηματοδότησαν τις επιχειρήσεις του Κατσώνη, κυρίως προσδοκώντας κέρδη, δεν απαντά ικανοποιητικά στο ερώτημα: γιατί οι ίδιοι έμποροι επένδυσαν κατ' επανάληψη τεράστια ποσά στις επιχειρήσεις του Κατσώνη, οι οποίες είχαν φανεί αρκετά νωρίς ότι ήταν, αν όχι ελλειμματικές, τουλάχιστον προβληματικές (λείες αμφισβητήσιμης νομιμότητας). Το ότι αρκετοί από αυτούς τους εμπόρους διεκδίκησαν αποζημιώσεις από τη ρωσική αυλή είναι διαφορετικό ζήτημα: άλλωστε, δεν διεκδίκησαν αποζημιώσεις από τον Κατσώνη.

13. Δ. Α. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος. Ιστορική, δογματική και κριτική έρευνα επί τη βάσει των ανεκδότων του Έθνους αρχείων μετά εκατόν εξήκοντα φωτοτυπιών και εικόνων*, τ. 1: *Αγώνες τεσσάρων αιώνων υπέρ της πολιτικής ελευθερίας. Από της Αλώσεως μέχρι της 3 Σεπτεμβρίου 1843 (1453-1843), μετά γενικής εισαγωγής εις το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον*, Αθήνα 1935, σ. 106. Για το χωρίο στο γερμανικό πρωτότυπο βλ. στο «Nachricht von den Neugriechen. Aus den Papieren eines Mannes, der sich lange im türkischen Reiche aufgehalten hat», *Neue Berlinische Monatsschrift* 9 (Jänner bis Junius, 1803), σ. 383.

Το τρίτο στοιχείο αναφέρεται αργότερα σε μια επιστολή που πιθανώς συντάχθηκε από τον Αλέξανδρο Καντακουζηνό (1781-1841) και, επίσης, καταγράφηκε ως προφορική παράδοση από τον Γεώργιο Γαζή (1795-1855). Πιο συγκεκριμένα, ο συντάκτης της εν λόγω επιστολής, θέλοντας να δώσει στον παραλήπτη της μια ιδέα της μεγαλοφυχίας του Ρήγα, γράφει μεταξύ άλλων:¹⁴

«Όταν πιάστηκε πήρε την απόφαση να υποφέρει με καρτερία όλα τα δεινά, χωρίς να προδώσει κανέναν από τους μυστικούς του φίλους. Οι υπογραφές όλων αυτών που είχαν γραφτεί στον σύνδεσμο ήταν γραμμένες σε ένα τετράδιο, το οποίο κουβαλούσε πάντοτε μαζί του. Η ανακάλυψη αυτού του εγγράφου θα οδηγούσε, χωρίς αμφιβολία, πολλούς στην καταστροφή. Και αφού δεν έβλεπε άλλο τρόπο να τους σώσει, ξέσκισε τη νύχτα το τετράδιο και το κατάπιε μαζί με τα ονόματα των πατριωτών του».

Τα ίδια λίγο πολύ αναφέρει και ο Γαζής εξιστορώντας τον βίο του Βελεστινλή:¹⁵

«... είχε μαζί του [κατά τη σύλληψή του] και τὸν κατάλογον τῶν ἐταιριστῶν (οἵτινες ἦσαν πλείστοι σημαντικοὶ ἄνδρες ἐκ τῶν ὁμογενῶν), ὃν ἐπρόλαβε καὶ τὸν ἔφαγε· καὶ οὕτως ἠλευθέρωσε τὸ ἔθνος ἀπὸ μέγαν κίνδυνον, πολλοὺς δὲ καὶ μεγάλους ἄνδρας, καὶ οἰκογενείας τῆς Τουρκίας, ἀπὸ τὸν ἐξολοθρευμόν».

Η ύπαρξη του καταλόγου των μελών επιβεβαιώνεται από μια σύγχρονη με τα γεγονότα μαρτυρία, που είδε το φως της δημοσιότητας κατά τα τελευταία χρόνια. Μια έκθεση που έστειλε ο πρόξενος της Ρωσίας στην Τεργέστη, ο κερκυραίος κόμης Σπυρίδων Βαρούχας, προς την τσαρική κυβέρνηση, τρεις ημέρες μετά τη σύλληψη του Ρήγα (22 Δεκεμβρίου 1797), μας πληροφορεί ότι ανάμεσα στα χαρτιά του Βελεστινλή υπήρχε όντως ένας κατάλογος με «υπογραφές των είκοσι οχτώ χιλιάδων Ελλήνων από όλους τους τόπους που αποφάνθηκαν υπέρ της επανάστασης».¹⁶ Αν και ο αριθμός των υπογραφών φαίνεται υπερβολικός, η μαρτυρία του Βαρούχα θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψιν, καθώς κατά κανόνα οι πρόξενοι φρόντιζαν

14. Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση, σ. 184.

15. Γ. Γαζής, *Λεξικόν της Επαναστάσεως και άλλα έργα αυτοβιογραφικά και πατριδογραφικά, λόγοι διάφοροι, βιογραφία Μπότσαρη και Καραϊσκάκη, Τρόπαιον Δελβινακίου*, εκδοτική επιμ. Α. Βρανούση, με ιστορικές σημειώσεις στο Λεξικόν του Ν. Πατσέλη, Ιωάννινα 1971, σ. 129.

16. Γ. Α. Αρς, «Ρωσικές αρχαιακές πηγές για τον Ρήγα Βελεστινλή», *Υπέρεια* 5 (2010), 796. Βλ. επίσης ο ίδιος, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία. Ο απελευθερωτικός αγώνας του ελληνικού λαού στις αρχές του 19ου αιώνα και οι ελληνορωσικές σχέσεις*, μτφρ. Παναγιώτα Ματέρη – Δ. Πατέλης, Αθήνα 2011, σ. 150.

για την έγκυρη ενημέρωση των προϊσταμένων τους. Πληροφοριοδότης του Βαρούχα θα μπορούσε να είναι κάποιος που γνώριζε τα πράγματα από κοντά, όπως ο αξιωματικός του ρωσικού στρατού Γαβριήλ Παλατίνος από την Κεφαλονιά, ο οποίος είχε εμπλακεί στις απελευθερωτικές κινήσεις του 1797 και φαίνεται να γνώριζε τον Ρήγα.¹⁷

Επιπλέον, περίπου τρεις μήνες μετά τη σύλληψη του Βελεστινλή, ο Δωρόθεος Βουλησμάς, σε μια επιστολή που έστειλε από την Κωνσταντινούπολη στον Νικηφόρο Θεοτόκη στη Μόσχα, χαρακτηρίζει ως «γνωστούς» τους δημιουργούς «τοῦ πανταχοῦ τῶν ὑπὸ τὴν Ὀθωμανικὴν ἀρχὴν Ὀρθοδόξων ... νεοτυπώτου κεφαλαιώδους συστήματος, καὶ κατ' αὐτῆς [της οθωμανικῆς ἀρχῆς] ἅπαντας εἰς ἀποστασίαν διεγείροντος» [της *Νέας Πολιτικῆς Διοικήσεως* του Ρήγα]· και προσθέτει ότι το επαναστατικό σχέδιο αυτών των «γνωστών» αποτελούσε «παρ' ἡμῖν μυστικόν», καθὼς «οὐ πολλοὶ τοῦτο τῶν ἡμετέρων οἶδασι, μὴ διαδοθέντων τῶν τυπωθέντων». Μάλιστα, ο Βουλησμάς θεωρούσε δεδομένο ότι τα «ὀκτῶ ἢ δέκα κιβώτια» με τα επαναστατικά αυτά φυλλάδια, αν δεν είχαν κατασχεθεί, θα προκαλούσαν «παντελῆ ὄλεθρον τοῖς ἡμετέροις».¹⁸ Η αναφορά αυτή του Βουλησμά μαρτυρεί ότι η έκδοση του επαναστατικού φυλλαδίου εγγραφόταν στη δράση μιας μυστικής οργάνωσης με γνωστά πρόσωπα και με επιρροή σε διάφορα μέρη της σουλτανικής επικράτειας, γεγονός που εξηγεί και τον φόβο του για «παντελῆ ὄλεθρον» των ορθοδόξων. Παράλληλα, η ίδια μαρτυρία δηλώνει ότι οι ανώτεροι εκκλησιαστικοί κύκλοι γνώριζαν τότε τις επαναστατικές αυτές κινήσεις και ότι, παρόλο που τις θεωρούσαν οργανωμένες «ὑπὸ γνωστών καὶ ὁμολογουμένως ἐχθρῶν» της Εκκλησίας, τις κρατούσαν μυστικές, φοβούμενοι τις καταστροφικές συνέπειες που θα είχε για το ποίμνιό τους η ανακάλυψή τους από τους Οθωμανούς. Άλλωστε, οι μνήμες των Ορλωφικών ήταν ακόμη νωπές.

Πέρα από τις μαρτυρίες των συγχρόνων του Ρήγα, δύο λίγο μεταγενέστεροί του, οι οποίοι γνώριζαν καλά τα πράγματα της εποχής τους, επιβεβαιώνουν τη δικτύωση του Βελεστινλή με πρόσωπα εγνωσμένου κύρους αλλά και την απήχηση του σχεδίου του σε κύκλους που δεν μπορούν να θεωρηθούν εκκολαπτήρια ριζοσπαστικών ιδεών. Πιο συγκεκριμένα, η προαναφερόμενη επιστολή που αποδίδεται στον Αλέξανδρο Καντακουζηνό μάς

17. Κουτζακιώτης, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797», 202, 208-209, 241 κ.ε.

18. [Μονή Χρυσοποδαριτίσσης Νεζερών Πατρών], *Οι Κολλυβάδες και ο Δωρόθεος Βουλησμάς. Το ζήτημα της «ανακρίσεως» του Πηδαλίου και του Κανονικού* [Κολλυβαδική Γραμματεία, αρ. 3], Αθήνα 2020, σ. 908-909.

πληροφορεί επίσης ότι ο Ρήγας είχε ιδρύσει «μια Ένωση των πιο μορφωμένων ανθρώπων του λαού του». Επίσης, ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος (1786;-1841), ο οποίος συντάξε μία από τις πρώτες βιογραφίες του Βελεστινλή, προφανώς με βάση πληροφορίες που άντλησε από ελληνικούς κύκλους στο Βουκουρέστι και έπειτα στο Παρίσι όπου έζησε, γράφει ότι ο Ρήγας είχε οργανώσει «μια μεγάλη μυστική εταιρεία», εξασφαλίζοντας τη συνδρομή «επισκόπων, αρχόντων, πλούσιων εμπόρων, λογίων, αξιωματικών του στρατού και του ναυτικού, με μια λέξη, την ελίτ του ελληνικού έθνους, καθώς και πολλούς διακεκριμένους ξένους». Μάλιστα, ο Νικολόπουλος προσθέτει ότι ο Ρήγας, μετά την εγκατάστασή του στη Βιέννη, διατηρούσε μυστική αλληλογραφία με τα κορυφαία μέλη της εταιρείας, που βρίσκονταν σε διάφορα μέρη του ελληνικού και ευρωπαϊκού χώρου.¹⁹

Το επαναστατικό αυτό δίκτυο δεν θα μπορούσε ασφαλώς να συγκροτηθεί μόνο δι' αλληλογραφίας αλλά και με εκ του σύνεγγυς επαφές και συνεννοήσεις, στις οποίες ο Ρήγας θα πρέπει να διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο. Πράγματι, ο Νέστωρ Καμαριανός, αξιοποιώντας στο έπακρο τα λιγιστά δεδομένα για τη ζωή και τη δράση του Ρήγα, διαπίστωσε ότι στο διάστημα των ετών 1790-1796 ο Βελεστινλής, για να συγκεντρώσει μέρος του αναγκαίου υλικού για την κατασκευή των χαρτών του, ταξίδεψε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.²⁰ Η διαπίστωση αυτή μας επιτρέπει να θεωρήσουμε πλέον βάσιμη την πληροφορία ότι ο Ρήγας βρισκόταν στην Τεργέστη στις 13 Οκτωβρίου 1794 και ότι είχε φθάσει εκεί από τη σουλτανική επικράτεια, μαζί με τον Ιωάννη Παπαστεφάνου από το Συρράκο· οι δύο άνδρες εμφανίζονταν «ώς δερματέμποροι μὲν κατὰ τὸ φαινόμενον, πράγματι δὲ δι' ἔθνικους σκοπούς».²¹ Το ότι ο Ρήγας δεν πραγματοποίησε τα ταξίδια του με την αληθινή ιδιότητά του αναφέρεται και από τον Παναγιώτη Καλε-

19. Βλ. αντίστοιχα *Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση*, σ. 183-184, και C. Nicolopoulo, «Notice sur la vie et les écrits de Rhigas, l'un des principaux auteurs de la révolution qui a pour but l'indépendance de la Grèce», *Revue Encyclopédique* 21 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1824), 275-276 (η μτφρ. όλων των ξενόγλωσσων παραθεμάτων είναι του συγγραφέα της παρούσας μελέτης). Τις πληροφορίες του Κ. Νικολόπουλου αναπαρήγε τότε και ο F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Histoire de la Régénération de la Grèce, comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Παρίσι 21825, σ. 132-133. Για τον Κ. Νικολόπουλο βλ. ιδιαίτερα την εισαγωγή του Αλ. Πολίτη στην έκδοση *Η Βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου-Αγαθόφρονος Νικολόπουλου στην Ανδρίτσαινα. Κατάλογος*, [KNE/EIE, αρ. 34], Αθήνα 1987, σ. 17-42.

20. Nestor Camariano, «Rhigas Veletinlis. Complètement et corrections concernant sa vie et son activité. II», *Revue des Études sud-est européennes* 19 (1981), 53-56.

21. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 38-39.

βρά (1790 – post 1873), ο οποίος όμως εγγράφει τη δράση του Βελεστινλή στο ευρύτερο, οθωμανικό πλαίσιο:²²

«... δι' ἀδειας καὶ ἐξόδων τοῦ Ναπολέοντος, ἐπὶ τῇ συστάσει αὐτοῦ πρὸς ὅλα τὰ ἐν τῇ Τουρκίᾳ Γαλλικὰ προξενεῖα, περιῆλθεν ὡς Δερβίσης ἀπανταχοῦ τῆς Τουρκίας, ὑπὸ τὸ πρόσχημα διδασκάλου τῆς ἠθικῆς. Καὶ μυστικῶς μὲν ἐδίδασκε τοὺς Ντερέμπεϊδας [= αγιάνηδες], ἤτοι τοὺς Γιαντισάρους, διὰ νὰ συνεννοηθῶσι μετὰ τοῦ Ναπολέοντος ἵνα ὑποστηρίξῃ αὐτοὺς εἰς ἐπανάστασιν κατὰ τοῦ Σουλτάν-Σελήμη καὶ ἀναδείξῃ μικροὺς ἡγεμόνας ἀνεξαρτήτους».

Παραβλέποντας τις αναφορές του Καλεβρά για τον ρόλο του Βοναπάρτη –αναφορές που δεν έχουν τεκμηριωθεί έως σήμερα από τις γαλλικές διπλωματικές πηγές–, η πληροφορία του για τον Ρήγα δεν φαίνεται ανεδαφική, αν λάβουμε υπόψιν ότι ο επίσημος χρονικογράφος της σουλτανικής αυλής Mehmed Es'ad Efendi (1789-1848) γράφει αργότερα ότι έλληνες κατ'άσκοποι κυκλοφορούσαν μεταμφιεσμένοι σε μουσουλμάνους, ιδιαίτερα σε μπεκτασήδες δερβίσηδες, ούτως ώστε να σπείρουν τη διχόνοια μεταξύ των μουσουλμάνων.²³

Μετά από την εμπειρία των Ορλωφικών, οι συνεννοήσεις με μουσουλμάνους αγιάνηδες, και δη με εκείνους των αλβανικών περιοχών, θα πρέπει να είχαν κριθεί αναγκαίες για την επιτυχία οποιουδήποτε ελληνικού επα-

22. Π. Καλεβράς, *Επιστολαί ή Τα κατά την Επανάστασιν της Ελλάδος και τα προ αυτής συμβάντα, ανέκδοτα πολιτικά και θρησκευτικά μυστικοσυμβούλια ήτοι Εταιρείαι της Ασίας και της Ευρώπης ως προς την Ελλάδα και της Ελλάδος ως προς εαυτήν. Σύγγραμμα λίαν περιεργον*, Αθήνα 1856, σ. 8. Πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής*, σ. 49.

23. Z. Yilmazer (εκδ.), *Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi. Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi. Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle, 1237-1241/1821-1826, neşre hazırlayan*, Κωνσταντινούπολη 2000, σ. 16. Ευχαριστώ θερμά τον οθωμανολόγο Δημήτρη Λούπη για τον εντοπισμό αυτής της πηγής και για τον σχολιασμό της συγκεκριμένης μαρτυρίας. Βλ. επίσης Η. S. Ilicak, *A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence (1821-1826)*, διδακτ. διατριβή, Harvard University, Κέμπριτζ/Μασαχουσέτη, Σεπτέμβριος 2011, σ. 193. Ας προστεθεί και η παράδοση που διηγείται ο Χριστ. Περραιβός (*Σύντομος βιογραφία*, σ. 55-59), μετά την εξιστόρηση του βίου του Ρήγα, για έναν ιερομόναχο της μονής Αγίας Αικατερίνης Σινά με καταγωγή από τον Τύρναβο, ο οποίος είχε μεταμφιεστεί σε δερβίση και είχε προκαλέσει τον αφανισμό των περισσότερων μουσουλμανικών οικογενειών της γενέτειράς του, συμβουλευόντάς τους να μη λαμβάνουν προφυλάξεις κατά τη διάρκεια μιας επιδημίας πανώλης περί τα μέσα του 18ου αιώνα. Επίσης, είναι αξιοσημείωτο ότι ο F. W. Hasluck (*Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των σουλτάνων*, επιμ. Μ. Μ. Hasluck, Αθήνα 2004, σ. 771, 784 σημ. 144) λαμβάνει σοβαρά υπόψιν και αξιοποιεί την εν λόγω πληροφορία του Π. Καλεβρά, ενώ ο Κ. Άμαντος («Ρήγας Βελεστινλής», 53 σημ. 2) τη θεωρεί «μωρολόγημα».

ναστατικού σχεδίου, ούτως ώστε να αποφευχθεί η σύμπραξη των Αλβανών με τη σουλτανική κυβέρνηση.²⁴ Μια ελληνο-αλβανική συνεννόηση υποδηλώνει το γεγονός ότι τις ίδιες περίπου ημέρες, κατά το θέρος του 1797, ο μπέης της Μάνης Τζανέτος Γρηγοράκης και ο αγιάνης της Σκόδρας Ιμπραήμ Μπουσατλή, ηγέτες με γνωστές τότε αποσχιστικές διαθέσεις, είχαν στείλει ‘πρεσβείες’ στον Βοναπάρτη. Την ίδια ερμηνεία στις κινήσεις αυτές δίνει, εξάλλου, και ο ευρωπαϊκός Τύπος της εποχής, που κάνει λόγο ρητά για σχέδιο σύμπραξης των Ελλήνων με τους αγιάνηδες της Σκόδρας και του Βιδινίου εναντίον του σουλτάνου.²⁵

Η συνεννόηση του Ρήγα με τον αγιάνη του Βιδινίου Οσμάν Παζβάντογλου (γνωστότερο ως Πασβάνογλου στην ελληνική βιβλιογραφία) μέσω του Δημητρίου Τουρναβίτη θεωρείται στην ιστοριογραφία ως το κυριότερο έρεισμα του επαναστατικού εγχειρήματος του Βελεστινλή στον οθωμανικό χώρο.²⁶ Ανεξάρτητα από τον ρόλο του Τουρναβίτη, για τη γνωριμία και τη φιλία του ίδιου του Ρήγα με τον Παζβάντογλου κύρια πηγή αποτελούν τα έργα του Περραιβού.²⁷ Εντούτοις, οι σημαντικότεροι μελετητές του βίου και του έργου του Βελεστινλή είτε διατύπωσαν επιφυλάξεις για τις μαρτυρίες αυτές,²⁸ είτε τις θεώρησαν προβληματικές, με το επιχείρημα ότι η μνήμη του Περραιβού ήταν εξασθενημένη λόγω γήρατος, ή ακόμη τις χαρακτήρισαν και αποκυήματα της φαντασίας του.²⁹ Αλλά το επιχείρημα της αδύ-

24. Πρβλ. τις σκέψεις για τους Αλβανούς που διατυπώνει αργότερα ο Καποδίστριας στο Κ. Δαφνής (εκδ.), *Ιστορικά κείμενα. Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 6, Κέρκυρα 1985, σ. 237, 240.

25. Βλ. Κουτζακιώτης, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797», 205-210, 223-228, 233, όπου εξετάζεται λεπτομερώς το ζήτημα αυτών των ‘πρεσβειών’.

26. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 23-24, 53-58· Κ. Σβολόπουλος, «Ο Βοναπάρτης, ο Πασβάνογλου και τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα. Αποκαλυπτικές μαρτυρίες από τα γαλλικά και βρετανικά αρχεία», *Νέα Εστία* 152/1747 (Ιούλιος-Αύγουστος 2002), 126-134· ο ίδιος, «Επανεκτιμώντας την επαναστατική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 80 (2005), 142-145· Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής*, σ. 49, 52-53. Ωστόσο, ο Β. Παναγιωτόπουλος διατυπώνει επιφυλάξεις για την πρόσληψη των επίμονων αγώνων του Παζβάντογλου κατά των μεταρρυθμίσεων του Σελίμ Γ΄ ως αγώνων κατά του σουλτανικού καθεστώτος γενικώς· βλ. Β. Παναγιωτόπουλος – Δ. Δημητρόπουλος – Π. Μιχαηλάρης (εκδ.), *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χωτζή Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών*, τ. 4, εισαγωγή – ευρετήρια – γλωσσάρι. [ΙΝΕ/ΕΙΕ, αρ. 95], Αθήνα 2009, σ. 36-37.

27. Περραιβός, *Απομνημονεύματα*, σ. ιγ΄· ο ίδιος, *Σύντομος βιογραφία*, σ. 10-11, 13-16, 32-33, 44.

28. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 23-24, 53-58.

29. Άμαντος, «Ρήγας Βελεστινλής», 43 κ.ε.· ο ίδιος, «Ρήγας Φεραίος», *Νέα Εστία*

ναμης μνήμης του υπέργηρου Περραιβού (1773-1863) δεν ευσταθεί, αφού όσα ο Περραιβός εξιστορεί στη *Σύντομον βιογραφίαν* του Ρήγα (1860) τα αναφέρει απαράλλακτα αλλά συνοπτικά και στα *Απομνημονεύματά* του (1836)· ενώ ο αδικαιολόγητος ισχυρισμός ότι ο Περραιβός επινόησε ιστορίες, δεν μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπόψιν. Είναι επόμενο ο Περραιβός να εξιστορεί με ανακρίβειες γεγονότα στα οποία δεν υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας ή να μη μεταφέρει πιστά όσα άκουσε προ πολλού από τον Ρήγα και τους συντρόφους του. Ωστόσο, όσα αναφέρει έχουν πυρήνα αλήθειας, όπως θα δούμε, και ως τέτοια θα πρέπει να αξιοποιηθούν.

Η γνωριμία και η φιλία του Ρήγα με τον Παζβάντογλου, σύμφωνα με τον Περραιβό, αναγόταν στα πρώτα χρόνια του ρωσο-αυτρο-οθωμανικού πολέμου (1787-1792). Ο Ρήγας ήταν τότε «έν τῇ παραδουναβείῳ πόλει, Κραϊόβα, δευτερευούση τοῦ Βουκουρεστίου» ένας από τους *ἐπιστάτας*, τους οποίους ο ηγεμόνας της Βλαχίας Νικόλαος Μαυρογένης είχε διορίσει «εἰς τὰ παραδουνάβεια, ὅπου ἀπέβαινον τὰ στρατεύματα», με αρμοδιότητα «νὰ διακρινῶσι τὰς διαταγὰς τοῦ ἡγεμόνος πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ στρατοῦ, ἵνα διατηρῆται εὐταξία, καὶ ἀποχὴ πάσης καταχρήσεως πρὸς τοὺς κατοίκους». Ανάμεσα στα στρατεύματα που διήλθαν τότε από εκεί ήταν και ένα σώμα 1.200 ανδρῶν με επικεφαλῆς τον Παζβάντογλου, το οποίο στρατοπέδευσε «εἷς τινα κωμόπολιν οὐ μακρὰν ἀπέχουσαν τῆς πρωτευούσης [Βουκουρεστίου]». Εκεί διαδραματίστηκε, κατά τον ίδιο πάντοτε συγγραφέα, ένα επεισόδιο μεταξύ του Παζβάντογλου και του «ἐπιστάτη τῶν τροφῶν, ὅστις ὑπῆρχε θεῖος τοῦ ἡγεμόνος», το οποίο προκάλεσε στη συνέχεια την οργή του Μαυρογένη, από την οποία ο αγιάνης του Βιδινίου σώθηκε κρυφά χάρη στον Βελεστινλή.³⁰

Με βάση αυτές τις πληροφορίες, ή καλύτερα παρερμηνεύοντάς τες, καθιερώθηκε σταδιακά στην ιστοριογραφία η άποψη ότι ο Ρήγας είχε διατελέσει *καίμακάμης* ή *έπαρχος* στην Κραϊόβα, άποψη που ο Καμαριανός απέδειξε ανυπόστατη, χαρακτηρίζοντας παράλληλα –και άδιστα– όσα εξιστορεί ο Περραιβός ως αποκυήματα της φαντασίας του.³¹ Πάντως, με μια προσεκτική ανάγνωση του κειμένου του Περραιβού επισημαίνει κανείς ένα

43 (1948), 399· Απ. Β. Δασκαλάκης, «Ρήγας και Περραιβός», *Παρνασσός*, περίοδος β', 4 (1962), 396-433· ο ίδιος, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1964, σ. 208-211· Nestor Camariano, «Rhigas Velestinlis. Complètement et corrections concernant sa vie et son activité. I», *Revue des Études sud-est européennes* 18 (1989), 703.

30. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία*, σ. 9-11.

31. Camariano, «Rhigas Velestinlis ... I», 697-703.

γεωγραφικό λάθος και μια αντίφαση: Η Κραϊόβα χαρακτηρίζεται παραδουνάβια πόλη, από την οποία μάλιστα τα οθωμανικά στρατεύματα διέρχονταν στο έδαφος της Βλαχίας· ενώ ο Παζβάντογλου αναφέρεται ότι είχε στρατοπεδεύσει σε μια κωμόπολη που δεν απείχε πολύ από το Βουκουρέστι. Με άλλα λόγια, δεν εξετάστηκε μήπως τα γεγονότα αυτά, τα οποία χρονολογούνται από τον Βρανούση γύρω στα 1788,³² δεν είχαν διαδραματιστεί στην Κραϊόβα αλλά σε κάποια άλλη πόλη της ηγεμονίας, στις όχθες του Δούναβη και κοντά στην πρωτεύουσά της.

Αν και οι πληροφορίες των πηγών για τη δράση του Οσμάν Παζβάντογλου πριν από τη δεκαετία του 1790 είναι ελάχιστες και δεν ταυτίζονται πλήρως, είναι ωστόσο βέβαιο ότι στις 9 Δεκεμβρίου 1787 εκδόθηκε ένα φερμάνι που διέταζε τις οθωμανικές αρχές του Βιδινίου να συλλάβουν και να εκτελέσουν τον Ομέρ Παζβάντογλου και τον γιο του Οσμάν ως οργανωτές μιας εξέγερσης και ότι αυτοί αντιστάθηκαν και έπειτα κατάφεραν να διαφύγουν· τελικά ο Ομέρ συνελήφθη και αναφέρεται στις 6 Ιουνίου 1788 ότι είχε ήδη εκτελεστεί, ενώ ο Οσμάν διέφυγε της σύλληψης.³³ Οι δύο παλαιότερες βιογραφίες του Παζβάντογλου, του Κωνσταντίνου Γεωργιάδη Κούτζικου (1800) και του γάλλου αξιωματικού Mériage (1808), μας πληροφορούν ότι ο Οσμάν κατέφυγε τότε στη Βλαχία και προσέφερε στρατιωτικές υπηρεσίες στον ηγεμόνα της,³⁴ γεγονός που συμφωνεί και με τη διήγηση του Περραιβού. Πιο συγκεκριμένα, ο Mériage αναφέρει: «Αυτός ο έλληνας ηγεμόνας [N. Μαυρογένης] στρατολόγησε πολυάριθμα στίφη αλβανών, βλάχων, τούρκων εθελοντών από διάφορες περιοχές. Ο Οσμάν [Παζβάντογλου] κατατάχθηκε στα στρατεύματά του και είχε τις πρώτες του πολεμικές εμπει-

32. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 23.

33. Vera Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans à la fin du XVIIIe siècle*, [Les Cahiers du Bosphore, αρ. 36], Κωνσταντινούπολη 2005, σ. 49-57· πρβλ. R. W. Zens, *The Ayanlik and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Ottoman Social Change, 1791-1815*, διδακτ. διατριβή, University of Wisconsin-Madison 2004, σ. 99-107· Rossitsa Gradeva, «Osman Pazvantoglu of Vidin: Between Old and New», *Princeton Papers: Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies* 13 (2005), 120-121.

34. Αντίθετα, η Gradeva, αγνοώντας ή παραβλέποντας τις δύο αυτές μαρτυρίες, γράφει: «Pazvantoglu did indeed have problems with the Wallachian prince and took part in the war with the Austrians in 1787-91»· βλ. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 139· η ίδια, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire at the End of the Eighteenth Century: Osman Pazvantoglu and Rhigas Velestinlis», *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation. Proceedings of an international conference held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, επιμ. Ant. Anastasopoulos – Elias Kolovos, Ρέθυμνο 2007, σ. 83.

ρίες στη Βλαχία».³⁵ Ο Κούτζικος διευκρινίζει ότι τα γεγονότα αυτά έλαβαν χώρα το 1788 και, επίσης, παραθέτει τις ακόλουθες λεπτομέρειες:³⁶

«... επρόσφυγαν [οι Ομέρ και Οσμάν Παζβάντογλου] με 600 ανθρώπους των εις τὸν Μαυρογένην ἡγεμόνα τῆς βλαχίας. Τοῦτος τοὺς ἐδέχθη, τοὺς ἔκαμεν μπίν-μπασιδες (χιλίαρχους ἤτοι ἐξουσιαστὰς ἐπάνω εἰς χιλίους) καὶ ἐδιώρισεν τὸν Ὀμάραγαν εἰς τὸ ἐξερνέτζι, τὸν δὲ [Οσμάν] Πασβανζόγλου εἰς τὸ γγιούργγιωβον [Τζιούρτζιου]».

Στη συνέχεια εξιστορεῖ τη σύλληψη και την εκτέλεση του Ομέρ από τις αρχές του Βιδινίου και τον τρόπο με τον οποίο ο Οσμάν εκδικήθηκε για τον θάνατο του πατέρα του. Ο Παζβάντογλου βρισκόταν λοιπόν ὄντως σε μια παραδουνάβια πόλη της Βλαχίας που δεν απείχε πολύ από το Βουκουρέστι, στο Τζιούρτζιου, γεγονός που σημαίνει ότι ο Περραιβός συγγείει την πόλη αυτή με την Κραϊόβα αλλά, κατά τα άλλα, οι πληροφορίες του για τον Παζβάντογλου ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα.

Πού βρισκόταν όμως τότε ο Ρήγας; «Τῷ 1788 ἔτει, ὄντας εἰς τὸ Γγίργγιωβον εἶδον (τῇ παραμονῇ τοῦ ἁγίου Γεωργίου [= 22 Ἀπριλίου]) ...», σημειώνει ο ίδιος στον *Νέον Ανάχαρσιν*,³⁷ αφήνοντας να εννοηθεῖ ότι η παραμονή του στην πόλη αυτή δεν ήταν εφήμερη. Κατά συνέπεια, ο Βελεστινλής βρισκόταν στο Τζιούρτζιου την ίδια περίοδο με τον Παζβάντογλου και άρα εκεί θα μπορούσαν να έχουν διαδραματιστεῖ ὅσα διηγείται ο Περραιβός.³⁸ Η διαπίστωση αυτή αἰρεί τις επιφυλάξεις για το αν οι πορείες του Ρήγα και του Παζβάντογλου είχαν διασταυρωθεῖ.³⁹ Παράλληλα, η ίδια διαπίστωση

35. G. Yakschitch, «Documents et Mémoires. Notes sur Passvan-Oglou, 1758-1807, par l'adjutant-commandant Mériage», *La Revue Slave* 1 (1906), 269.

36. Κ. Γεωργιάδης Κούτζικος, *Βιογραφία του Πασβανζόγλου, τριῶν τουϊῶν πασιὰ της οθωμανικῆς αυτοκρατορίας, και πληρεξουσίου αρχηγού (κομαντάτου) εἰς Βιδίνι, και ὄλον το παραδούναβι, συλλεχθεῖσα ἀπὸ τα γερμανικά*, Πέστη 1800, σ. 7 κ.ε.

37. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 19 σημ. 1· ο ίδιος (επιμ.), *Εφημερίς. Η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθή. Βιέννη 1791-1797. Εκδότες: Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου*, τ. 5: *Προλεγόμενα*. [ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 1995, σ. 192. Βλ. επίσης Camariano, «Rhigas Velestinlis ... I», 691 σημ. 21, 701.

38. Πρβλ. Βρανούσης (επιμ.), *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 192: «Η μαρτυρημένη παρουσία του Πασβάντογλου και του Ρήγα τὸ 1788 στο Γιούργεβο, καθώς και κάποιες άλλες σχετικές μαρτυρίες, επιτρέπουν να προσεγγίσουμε στον ιστορικό πυρήνα των παραδόσεων που μιλούν για κάποια συνάντηση του Ρήγα με τον Πασβάντογλου, την εποχή εκείνη, στα παραδουνάβια της Βλαχίας». Πρβλ. επίσης στο ίδιο, σ. 574.

39. Επιφυλάξεις ακόμη και για το αν οι πορείες των δύο ανδρῶν είχαν διασταυρωθεῖ διατύπωσε η Gradeva («Osman Pazvantoglu», 139 και «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 83).

ση μας δείχνει τελικά ότι, αν ο Βελεστινλής εκτελούσε τότε κάποια ηγεμονική υπηρεσία, αυτή δεν ήταν τόσο σημαντική όσο εκείνη του καϊμακάμη της Κραϊόβας, όπως οι μελετητές του Ρήγα είχαν υποθέσει, γεγονός που τους οδήγησε στην εικασία ότι ο Ρήγας θα μπορούσε να είχε στενές σχέσεις με τον Μαυρογένη. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι στη σχετική ιστοριογραφική συζήτηση δεν έχει ληφθεί υπόψιν το γεγονός ότι κατά το ίδιο έτος, πριν από την κατάληψη του Βουκουρεστίου από τους Αυστριακούς (Οκτώβριος 1788), ο Μαυρογένης είχε εγκαταλείψει τη Βλαχία και είχε αφήσει τον Δ. Τουρναβίτη «τοποτηρητήν του ἤ Καϊμακάμην».⁴⁰

Η R. Gradeva διατύπωσε σοβαρές επιφυλάξεις όχι μόνο για το αν υπήρξε συνάντηση και οποιαδήποτε επικοινωνία του Ρήγα με τον Παζβάντογλου, αλλά επίσης και για το αν τα γεγονότα που αναφέρονται στον Θούριο ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα της εποχής κατά την οποία γράφτηκε. Η βουλγάρικη ιστορικός εξέτασε ιδιαίτερα μερικούς από τους ωραιότερους στίχους, εκείνους που απευθύνονται στον Παζβάντογλου και για τους οποίους έχει χυθεί πολύ μελάνι στην ιστοριογραφία και δη την ελληνική: τους παραθέτουμε:⁴¹

«Τί στέχεις Πασβαντζιόγλου τόσον ἐκστατικός;
Τινάξου στὸ Μπαλκάνι, φώλιασε σὰν ἀητός.
Τοὺς μπούφους καὶ κοράκους καθόλου μὴν ψηφᾶς,
μὲ τὸν ραγιά ἐνώσου, ἂν θέλῃς νὰ νικᾶς.
Συλήστρα καὶ Μπραΐλα, Σμαήλι καὶ Κιλί,
Μπενδέρι καὶ Χωτήνι, ἐσένα προσκαλεῖ.
Στρατεύματά σου στείλε, κι ἐκεῖνα προσκυνοῦν
γιατὶ στὴν τυραννίαν νὰ ζήσουν δὲν μποροῦν»

Η Gradeva, μη λαμβάνοντας υπόψιν το ενδεχόμενο ο Βελεστινλής να έχει επιφέρει αυθαίρετες επεμβάσεις στον χωροχρονικό καμβά των αφηγηόμενων γεγονότων (ποιητική άδεια), διερευνά αν πράγματι οι κάτοικοι των πόλεων Σιλίστρα, Βραΐλα, Ισμαήλ, Κίλια, Μπεντέρ (ή Τιγκίνα) και Χοτίν είχαν προσκαλέσει τον Παζβάντογλου να τις απελευθερώσει ή, έστω, αν είχαν εκφράσει την υποστήριξή τους προς αυτόν: και διαπιστώνει εντέλει ότι ερείσματα του 'απειθαρχού' αγιάνη υπήρχαν μόνο στη Σιλίστρα και πιθα-

40. Δ. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, και Μολδαβίας εκ διαφόρων παλαιών και νεωτέρων συγγραφέων συνεργανισθείσα*, τ. 2, Βιέννη 1818, σ. 368-369. Βλ. επίσης Camariano, «Rhigas Velestinlis ... I», 701.

41. Π. Μ. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 5: *Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομοποδανίας*, Αθήνα 2000, σ. 76.

νώς στη Βραΐλα και το Ισμαήλ. Αλλά ακόμη και για τις πόλεις αυτές παρατηρεί ότι τα δεδομένα δεν συνάδουν με τον χρόνο σύνθεσης του *Θουρίου* (περί τον Αύγουστο του 1796, κατά τον Α. Δασκαλάκη, του οποίου την άποψη δέχεται) και ακριβέστερα ότι είναι μεταγενέστερα κατά περίπου ένα έτος,⁴² μη εξετάζοντας την περίπτωση το έργο να έλαβε την τελική μορφή του αργότερα, λίγο πριν από την έκδοσή του (πιθανότατα τον Νοέμβριο του 1797⁴³), και άρα οι εν λόγω στίχοι να προστέθηκαν τότε.⁴⁴

Πάντως, οι συγκεκριμένες πόλεις απαριθμούνται στον *Θούριο* κατά γεωγραφική σειρά, από τον νότο προς τον βορρά, και αποτελούσαν τα οθωμανικά οχυρά που ήλεγχαν την ανατολικότερη παραδουνάβια περιοχή και το Δέλτα του ίδιου ποταμού (Σιλίστρα, Βραΐλα, Ισμαήλ, Κίλια), καθώς και τα βόρεια σύνορα της Μολδαβίας, που ορίζονταν από τον ποταμό Δνείστερο (Μπεντέρ, Χοτίν). Με άλλα λόγια, οι πόλεις αυτές βρίσκονταν σε σημεία διαμετρικά αντίθετα από το Βιδίνι, στα ανατολικά και στα βόρεια, και, αν ο Παζβάντογλου τις κατακτούσε, θα αποκτούσε τον έλεγχο της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Η μοναδική περίοδος πριν από τη σύλληψη του Ρήγα (19 Δεκεμβρίου 1797) που κάτι τέτοιο φαινόταν πιθανό ήταν το φθινόπωρο του 1797, όταν τα στρατεύματα του αγιάνη κινήθηκαν προς τα ανατολικά, επιτέθηκαν στην παραδουνάβια πόλη Ρούσε, διέσχισαν τον Δούναβη, έφθασαν στο Βουκουρέστι και απαίτησαν από τον ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρο Ύψηλάντη να τους παραδώσει τους θησαυρούς του αγιάνη της Νικόπολης, τους οποίους φύλαγε.⁴⁵ Άλλωστε, ο «φίλος και έμπιστος» του Παζβάντογλου Δ. Τουρναβίτης είχε εκμυστηρευθεί στον Jean-François Carra-Saint-

42. Gradeva, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 74-76. Ωστόσο, η ίδια, σε άλλη μελέτη της («Osman Pazvantoglu», 136), διατυπώνει διαφορετική υπόθεση για τον χρόνο σύνθεσης του *Θουρίου*: «probably in 1796 or in the beginning of 1797».

43. Κιτρομηλίδης, *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα*, τ. 5, σ. 21.

44. Πρβλ. Α. Daskalakis: «“Thourios Hymnos”, le chant de la liberte de Rhigas Velestinlis», *Balkan Studies* 4 (1963), 320: «Είναι πιθανό μετά την εγκατάστασή του στη Βιέννη [ο Ρήγας] να έκανε διορθώσεις ή να πρόσθεσε μερικούς στίχους».

45. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 142. Πρβλ. την επιστολή του Peter Philipp von Herbert-Rathkeal, επιτετραμμένου (*internuntius*) των Αψβούργων στην Κωνσταντινούπολη, προς τον υπουργό Εξωτερικών βαρόνο Thugut (Πέραν, 1797), όπου αναφέρεται: «... απειλεί (ο Παζβάντογλου) να καταστρέψει το Ρουσσούκ [Ρούσε], αν οι κάτοικοι δεν υποταχθούν στις διαταγές του, και τότε θα γινόταν κύριος της Βλαχίας, καθώς οι απευθείας συκοινωνίες με την πρωτεύουσα [Κωνσταντινούπολη] θα διακόπτονταν απολύτως»· η επιστολή δημοσιεύεται στο L. I. Popov (εκδ.), «Prinos za izuchavane minaloto na bulgarskoto otechestvo», *Sbornikŭ za Narodni Umotvoreniya, Nauka i Knizhnina* 24 (1908), 16-17 (το χωρίο στη σ. 16).

Cyr, γάλλο επιτετραμμένο στην Κωνσταντινούπολη, ότι ο αγιάνης σκόπευε να κυριεύσει τη Βλαχία αμέσως μετά την παράδοση της πόλης Ρούσε.⁴⁶ Ωστόσο, οι στίχοι του *Θουρίου* δεν εξέφραζαν μόνο τις προθέσεις του Παζβάντογλου αλλά και την ιστορική πραγματικότητα, αφού τότε ο αγιάνης είχε ήδη κυριεύσει οχυρές θέσεις στους πρόποδες του Αίμου (στο *Μπαλκάνι του Θουρίου*), οι κάτοικοι των πόλεων Σιλίστρα και Βραΐλα είχαν στείλει αντιπροσώπους τους στον Παζβάντογλου, ενώ ένας από τους αρχηγούς των Τατάρων της Βεσσαραβίας, στην οποία βρίσκονταν και οι πόλεις Ισμαήλ και Κίλια, είχε προσφερθεί να βοηθήσει τον αγιάνη του Βιδινίου. Πιο συγκεκριμένα, ο Pierre-Jean Ruffin, προσωρινός επιτετραμμένος της Γαλλίας στην Υψηλή Πύλη, ενημερώνοντας τον υπουργό Εξωτερικών Talleyrand, μετέφερε τις ακόλουθες πληροφορίες που είχε λάβει από τον Carra-Saint-Cyr, όταν αυτός διατελούσε γενικός πρόξενος στο Βουκουρέστι:⁴⁷

«Οι επιστολές της 10ης και της 21ης του ίδιου μήνα (*frimaire*) [= 30 Νοεμβρίου και 11 Δεκεμβρίου 1797], που λάβαμε από τον πολίτη στρατηγό Carra-Saint-Cyr, αναγγέλλουν ότι ο Παζβάντογλου είχε κυριεύσει το Σέλιβι [Σεβλίεβο], θέση ακόμη πιο ισχυρή από τη Νικόπολη –της οποίας ήδη είχε γίνει κύριος– και ευρισκόμενη μεταξύ Τυρνόβου και Βράτσας κοντά στο Μπαλκάνι [Αίμο]· ότι είχε καταλάβει, χωρίς αντίσταση, το Πάζαρτζικ, που λίγο απέχει από τη Βάρνα [προφανώς το Γενί Παζάρ (Νόβι Παζάρ) συγγέεται με το Πάζαρτζικ]· ότι οι πόλεις Βραΐλα και Σιλίστρα είχαν στείλει αντιπροσωπείες προς αυτόν· ότι αρκετά μεγάλος αριθμός Βοσνίων ερχόταν να αυξήσει το στράτευμά του· ότι ο αρχηγός μιας ορδής Τατάρων της Βεσσαραβίας τού είχε στείλει ειδοποίηση να προσφέρει βοήθεια· ότι δεν έμενε πλέον στη Βουλγαρία να κυριευθεί παρά μόνο το φρούριο του Ρουστσούκ [Ρούσε]· ότι θα έκανε επίθεση σε αυτό σε λίγες ημέρες· ότι

46. Βλ. την επιστολή του J.-F. Carra-Saint-Cyr προς τον Talleyrand, Πέραν, 6 pluviôse an VI (25 Ιανουαρίου 1798), στο Popov, «Prinos za izuchavane minaloto», 135-137 (η πληροφορία για την πρόθεση του Παζβάντογλου να κυριεύσει τη Βλαχία στη σ. 137).

47. Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (στο εξής CADN), Constantinople, B, 14, πρόχειρο της επιστολής του P.-J. Ruffin προς τον Talleyrand, Κωνσταντινούπολη, 7 nivôse an VI (27 Δεκεμβρίου 1797): «Les lettres des 10 et 21 du même mois [frimaire] reçues du C(itoyen) G(énéral) Carra-St Cyr annoncent que Pasvand-oglu s'étoit emparé de Selvie, place encore plus forte que Nicopolis, dont il s'étoit déjà rendu maître et située entre Tournova et Ourazza près le Balcan; qu'il avoit pris, sans résistance, Bazardjik, peu éloigné de Varna; que les villes d'Ibrahim et de Silistre avoient député vers lui; que les Bochnaks venoient en assez grand nombre grossir son armée; que le chef d'une horde de Tartares de Bessarabie lui avoit envoyé offrir des secours; qu'il ne restoit plus en Bulgarie que la forteresse de Roustchiouk; qu'il devoit en faire l'attaque sous peu de jours; que celle de Giorgiova située sur le Danube à l'opposite de Roustchiouk ne pourroit tenir longtems, quoique dans les guerres passées elle eût résisté à des forces considérables».

εκείνο της Γκιόργκιοβα [Τζιούρτζιου], που βρίσκεται στις όχθες του Δούναβη απέναντι από το Ρουσσούκ, δεν θα μπορούσε να κρατήσει πολύ καιρό, αν και στους πολέμους που έγιναν είχε αντισταθεί σε ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις».

Οι πληροφορίες του Carra-Saint-Cyr προφανώς προέρχονταν από τον Δ. Τουρναβίτη, ο οποίος δεν ήταν τότε μόνο έμπιστος του Παζβάντογλου αλλά και προστατευόμενος (*beratli*) της Γαλλίας.⁴⁸ Τις ίδιες πληροφορίες θα πρέπει να είχε λάβει κατά τον Νοέμβριο του 1797 και ο Ρήγας στη Βιέννη. Διαφορετικά, δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί η ταύτιση του περιεχομένου των στίχων του Θουρίου για τον Παζβάντογλου με τις πληροφορίες του προηγούμενου αποσπάσματος.

Ανάμεσα στα επιχειρήματα που προέβαλε η Gradeva, για να τεκμηριώσει την άποψή της ότι δεν υπήρξε καμία επικοινωνία του Ρήγα με τον Παζβάντογλου, είναι και το ακόλουθο: Ο αγιάνης είχε διακηρύξει ότι αγωνιζόταν μόνο εναντίον των αδικιών και των μεταρρυθμίσεων του σουλτανικού καθεστώτος, με σκοπό την υπεράσπιση της μουσουλμανικής πίστης και των οθωμανικών ηθών. Κατά συνέπεια, η βουλγάρα ιστορικός διαπιστώνει ότι: «The subversion of the Ottoman Sultan was never proclaimed as a goal in itself and it would not have earned him the massive support among the Muslims he enjoyed».⁴⁹ Ωστόσο, η ίδια, σε άλλη μελέτη της, όπου εξετάζει αναλυτικά το ζήτημα αυτό, δέχεται ότι μεταξύ των πραγματικών προθέσεων του Παζβάντογλου ήταν και η εξής: «He also planned to usurp the throne and replace the Ottoman dynasty»· και έπειτα παραθέτει τις σχετικές με αυτά τα σχέδιά του μαρτυρίες. Αλλά στη συνέχεια του ίδιου κειμένου, πριν να αναφερθεί και πάλι στις διακηρύξεις του Παζβάντογλου, γράφει: «Pazvantoglu seems to have had a story for each of the Great Powers, his Christian associates, and the Muslims, and it did not necessarily envisage a dynasty change».⁵⁰ Εντούτοις, σύμφωνα με τη Mutaftchieva, τα πράγματα δεν ήταν τόσο περίπλοκα: Οι διακηρύξεις του Παζβάντογλου ήταν απλά μέρος της δημαγωγίας του και ως τέτοιες θα πρέπει να εκληφθούν.⁵¹ Με

48. Κατά την έρευνά μου στα γαλλικά Διπλωματικά Αρχεία εντόπισα μέρος της αλληλογραφίας του Δ. Τουρναβίτη με τη γαλλική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, που αποσαφηνίζει, μεταξύ άλλων, και το ζήτημα της προστασίας του. Τις επιστολές αυτές πρόκειται να δημοσιεύσω και να σχολιάσω σύντομα σε άλλη μελέτη μου.

49. Gradeva, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 92.

50. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 125-132 (τα χωρία στις σ. 126 και 127 αντίστοιχα).

51. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 136.

άλλα λόγια, όσα ο αγιάνης του Βιδινίου διακήρυσσε δημόσια δεν δήλωναν αναγκαστικά και τις πραγματικές προθέσεις του.

Η Gradeva θεωρεί επιπλέον, με βάση τις διακηρύξεις του Παζβάντογλου, ότι ο αγιάνης ήταν προσηλωμένος στην ισλαμική παράδοση και εχθρός οποιωνδήποτε 'ευρωπαϊκών' και 'άπιστων' νεωτερισμών (άρα δεν θα μπορούσε να είχε κοινές ιδέες και στόχους με τον Ρήγα). Μάλιστα, η βουλγάρα ιστορικός αμφισβητεί ακόμη και τη σχέση του Παζβάντογλου με την ετερόδοξη μουσουλμανική ομάδα των μπεκτασήδων, μια σχέση που αναφέρεται συχνά στην ιστοριογραφία, επειδή, κατά τη γνώμη της, έχει παρερμηνευθεί το γεγονός ότι ο αγιάνης του Βιδινίου είχε πολλούς χριστιανούς στην υπηρεσία του και έδειχνε ανεκτικός προς τους χριστιανούς 'υπηκόους' του, όπως ακριβώς και ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων, που ήταν μπεκτασής. Πέρα από χριστιανικές μαρτυρίες της εποχής που χαρακτηρίζουν τον Παζβάντογλου συντηρητικό μουσουλμάνο, η Gradeva τεκμηριώνει τη συγκεκριμένη άποψή της και με τη δική της παρατήρηση ότι η βιβλιοθήκη του αγιάνη και τα δημόσια έργα που κατασκεύασε δεν μαρτυρούν κάποια σχέση του με τον μπεκτασισμό.⁵²

Ωστόσο, σε αυτό το σκεπτικό φαίνεται να μη λαμβάνει υπόψιν της ένα σημαντικό στοιχείο, το οποίο βέβαια γνωρίζει: Ο Παζβάντογλου ήταν, όπως και ο πατέρας του, αξιωματούχος των γενιτσάρων, υποστήριξε σταθερά τη διατήρηση του στρατιωτικού αυτού σώματος (γι' αυτό ήταν και εναντίον των μεταρρυθμίσεων Nizam-ı Cedid του σουλτάνου Σελίμ Γ'), αλλά και υποστηριζόταν διαρκώς από τους γενίτσαρους, των οποίων η σχέση με τον μπεκτασισμό θεωρείται δεδομένη. Επιπλέον, τα άτακτα σώματα των Κιρτζαλήδων που συνεργάζονταν με τον αγιάνη του Βιδινίου προέρχονταν από ένα σημαντικό μπεκτασικό κέντρο.⁵³ Πώς είναι λοιπόν δυνατό ο Παζβάντογλου να μην ενστερνιζόταν τις αρχές του μπεκτασισμού; Άλλωστε, σύμφωνα με μια εκδοχή του βίου του, «η οικογένεια καταγόταν από την Τούζλα στη Βοσνία, είχε σλαβικό αίμα και η εξωμοσία της δεν είχε διακόψει τους δεσμούς των Παζβάντογλου με τους μη μουσουλμάνους συγγενείς τους και ακόμη με τη θρησκεία των προγόνων τους».⁵⁴ Ας προστεθεί και η πρώιμη σχετική μαρτυρία του Émile Gaudin, πράκτορα της Γαλλίας στο Βουκουρέ-

52. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 130-131.

53. Hasluck, *Χριστιανισμός και Ισλάμ*, σ. 770-771. Αξίζει να προστεθεί ότι ο Hasluck δέχεται ότι ο Ρήγας βρισκόταν σε συνεννόηση με τον Παζβάντογλου και ότι οι σχέσεις τους εδράζονταν στις μπεκτασικές αρχές.

54. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 50.

στι, που εντοπίσαμε πρόσφατα στα γαλλικά διπλωματικά αρχεία:⁵⁵

«... πρέπει να διορθώσω ένα λάθος που έκανα για την καταγωγή του [Παζβάντογλου]», έγραφε στον προϊστάμενό του στην Κωνσταντινούπολη, «γιατί δεν με είχαν αρχικά πληροφορήσει καλά [...] Δεν είναι ο πατέρας του που ασκούσε το επάγγελμα του παζβάντ [= φύλακα], αλλά ο παππούς του ή ο προπάππος του· ήταν ένας ‘Έλληνας’ [χριστιανός ορθόδοξος] από τη Βουλγαρία, πολύ φτωχός, που ήρθε στο Βιδίνι και έγινε μουσουλμάνος».

Όσο ζούσε ο Ρήγας, ο αγιάνης του Βιδινίου είχε δύο έμπιστους, τον Δ. Τουρναβίτη και ένα άλλο πρόσωπο, του οποίου ο ιδιαίτερος αυτός ρόλος δεν έχει αναφερθεί έως τώρα στη σχετική με τον Παζβάντογλου ή με τον Ρήγα ιστοριογραφία.⁵⁶ Πρόκειται για τον μητροπολίτη Βιδίνης Γρηγόριο (1791-1798). Ο Γρηγόριος καταγόταν από τη Ζουμπάτα Αχαΐας, διετέλεσε αργότερα μητροπολίτης Δέρκων (1801-1821), υπήρξε από τα πρώτα μέλη της Φιλικής Εταιρείας και απαγχονίστηκε το 1821 μαζί με άλλους αρχιερείς στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁷ Βέβαια, είναι ήδη γνωστά δύο γεγονότα που μαρτυρούν τις καλές σχέσεις του Γρηγορίου με τον Παζβάντογλου: Ο μητροπολίτης και οι χριστιανοί προύχοντες του Βιδινίου είχαν απευθύνει κατά τις αρχές του 1796 μια αναφορά στον σουλτάνο Σελίμ Γ΄, ζητώντας του να συγχωρέσει τον αγιάνη τους «ώς δικαιοτάτον, και ύπερασπιστήν ένθερμον όλων τών τῆς βασιλείας ραγιαδων».⁵⁸ Επίσης, ο Γρηγόριος είχε σταλεί από τον Παζβάντογλου στο Βουκουρέστι, κατά τις αρχές του επόμενου έτους, για να ευχηθεί εκ μέρους του στον νεοδιόριστο ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρο Υψηλάντη «τὴν τῆς Αὐθεντείας ἀπόλαυσιν».⁵⁹ Η Gradeva έχει

55. CADN, Constantinople, E, 160, επιστολή του É. Gaudin προς τον R. Verninac, Βουκουρέστι, 15 frimaire an IV (6 Δεκεμβρίου 1795): «... je dois rectifier une erreur que j'ai commise sur son origine, parce qu'on m'avait d'abord mal informé [...] Ce n'est pas son père qui exerçait le métier de Passavandgi, mais son ayeul ou bisayeul; c'était un Grec de Bulgarie, fort pauvre, qui vint à Vidin & se fit musulman».

56. Οι ίδιες πληροφορίες που αναφέρονται στη συνέχεια για τον μητροπολίτη Βιδίνης Γρηγόριο παρατίθενται και στο Κουτζακιώτης, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797», 234-237. Η επανάληψή τους εδώ κρίθηκε αναγκαία, για να κατανοήσει καλύτερα ο αναγνώστης τη σημασία των σχέσεων του Γρηγορίου με τον Παζβάντογλου.

57. Βλ. κυρίως Στ. Θωμόπουλος, «Ο μέγας Δέρκων Γρηγόριος», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 1/2 (1928), 52-100.

58. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, σ. 383 σημ. Η Πύλη θα χορηγούσε εντέλει αμνηστία στον Παζβάντογλου τον Φεβρουάριο του 1796, αλλά η μεταξύ τους ειρήνη ήταν στην πραγματικότητα ένα είδος ανακωχής· βλ. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 115-116.

59. Βρανούσης (επιμ.), *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 210-211 και τ. 6, *Εφημερίς – έτος έβδομον. 1797*, Αθήνα 1995, σ. 207.

ήδη παρατηρήσει ότι ορθόδοξοι χριστιανοί («Greeks») προσέφεραν ‘διπλωματικές’ υπηρεσίες στον αγιάνη του Βιδινίου και, μεταξύ αυτών, αναφέρει και τον διάδοχο του Γρηγορίου στον μητροπολιτικό θρόνο, τον Καλλίνικο.⁶⁰

Ωστόσο, ο ρόλος του Γρηγορίου δεν περιοριζόταν μόνο στην αποκατάσταση ή στην καλλιέργεια των ‘διπλωματικών’ σχέσεων του Παζβάντογλου. Στις 8 Ιανουαρίου 1798 ο Louis-Noël Flury, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στο Βουκουρέστι, έγραψε μια κρυπτογραφημένη επιστολή στον Talleyrand, στην οποία παρέθετε πληροφορίες για τον Παζβάντογλου, που του είχε δώσει ένας κερχουραίος γιατρός, τον οποίο ο Flury είχε στείλει κοντά του, για να τον ενημερώνει για τις κινήσεις του αγιάνη μεταξύ αυτών των πληροφοριών αναφέρονται και οι ακόλουθες:⁶¹

«Δεν τον προσεγγίζει κανείς [τον Παζβάντογλου] παρά μόνο σε κάποια απόσταση· μόνο η μητέρα του ετοιμάζει τα γεύματά του. Προκαλεί τον σεβασμό από φόβο σε όλους όσοι βρίσκονται υπό τις διαταγές του και δεν δέχεται μέχρι τώρα να του μιλά κανείς ελεύθερα παρά μόνο ένας έλληνας επίσκοπος, άνθρωπος οξύνοους, και ένας γάλλος προστατευόμενος [ο Δ. Τουρναβίτης]».

Αν ο Παζβάντογλου ήταν όντως προσηλωμένος στην ισλαμική παράδοση και εχθρός οποιωνδήποτε ‘άπιστων’ νεωτερισμών, όπως υποστηρίζει η Gradeva, δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός ότι οι μόνοι έμπιστοι του αγιάνη ήταν τότε χριστιανοί και, ακόμη περισσότερο, ότι ο πρώτος από αυτούς ήταν ο ορθόδοξος αρχιερέας της περιοχής. Ανεξάρτητα από τις σχέσεις του με τον Παζβάντογλου, ο Γρηγόριος θα πρέπει επίσης να ενταχθεί στο εκτεταμένο επαναστατικό δίκτυο του 1797 λόγω των παλαιών σχέσεών του, από την περίοδο της αρχιερατείας του στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας (1777-1790), με τους Μανιάτες και με τους κλέφτες του Μοριά, ιδιαίτερα με τον Ζαχαριά (Ζαχαρία) από τη Βαρβίτσα Λακωνίας, αυτόν που ο Βελεστινλής προτρέπει τους συγχρόνους του να δουν ως παράδειγμα για το «πώς τρώγει την Τουρκία».⁶² Μάλιστα, λόγω αυτών των σχέσεών του ο Γρηγόριος αναφέρεται ότι διέφυγε με πλοιάριο από το Μαραθονήσι, κατά τα μέσα του 1790, όταν ο πασάς της Τρίπολης έστειλε στρατιώτες στον Μυστρά, για να τον συλλάβουν.⁶³ Ας προστεθεί ότι ο Ζαχαριάς βρισκόταν

60. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 135, 144-145.

61. Eud. de Hurmuzaki (εκδ.), *Documente privitoare la istoria românilor*, τ. 3: *Συμπλήρωμα I, 1709-1812*, Βουκουρέστι 1889, σ. 482.

62. Κιτρομηλίδης, *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα*, τ. 5, σ. 156.

63. Θωμόπουλος, «Ο μέγας Δέρκων Γρηγόριος», 57-61.

στην υπηρεσία του μπέη της Μάνης Τζανέτου Γρηγοράκη⁶⁴ και ότι λίγο αργότερα αυτοί οι δύο ήταν ανταποκριτές στην Πελοπόννησο του εφήμερου πρακτορείου γαλλικού εμπορίου (14 Νοεμβρίου 1798 – 10 Απριλίου 1799) που είχε ιδρυθεί στην Αγκόνα από το Διευθυντήριο για την άσκηση γαλλικής επιρροής στους ελληνικούς και αλβανικούς πληθυσμούς· ένας από τους επικεφαλής του πρακτορείου ήταν ο Κ. Σταμάτης. Ο Βρανούσης εικάζει ότι ο Σταμάτης είχε συνδεθεί τότε με το δίκτυο των συντρόφων και των οπαδών του Ρήγα «από τους πατριωτικούς κύκλους της Βιέννης ως την Ήπειρο και τη Μάνη».⁶⁵

Μετά τον τραγικό θάνατο του Ρήγα (24 Ιουνίου 1798) αναφέρεται ότι ο μητροπολίτης Γρηγόριος εγκατέλειψε με τέχνασμα το Βιδίни, χωρίς την άδεια του Παζβάντογλου, για να διασκεδάσει τις υποψίες των οθωμανικών αρχών για τις φιλικές σχέσεις του με αυτόν.⁶⁶ Η ‘απόδραση’ του Γρηγορίου από το Βιδίни γίνεται ευκολότερα κατανοητή, αν λάβει κανείς υπόψιν ότι στο μεταξύ τόσο αυτός όσο και ο Δ. Τουρναβίτης είχαν στοχοποιηθεί από τη δημοσίευση των πληροφοριών του L.-N. Flury στον Τύπο και ότι ο Τουρναβίτης είχε στραγγαλιστεί στον ναύσταθμο της Κωνσταντινούπολης στις 8 Φεβρουαρίου 1798, κατ’ εντολήν του καπουντάν πασά, μετά από φρικτά βασανιστήρια τριών ημερών,⁶⁷ γεγονός που ασφαλώς ο Γρηγόριος είχε έγκαιρα πληροφορηθεί. Η φυγή του Γρηγορίου κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Βιδινίου από τον οθωμανικό στρατό (Μάιο-Οκτώβριο 1798) θα πρέπει να εξόργισε τον Παζβάντογλου, καθώς ήρθε να προστεθεί στην απώλεια του Τουρναβίτη. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που ο επίσκοπος Βράτσας Σωφρόνιος, ο οποίος έφθασε λίγο αργότερα στο Βιδίни, αναφέρει ότι ο αγιάνης ήταν «για κάποιον λόγο» θυμωμένος με τον επιχώριο αρχιερέα, τον μισούσε και τον είχε διώξει.⁶⁸ Ωστόσο, θεωρούμε απίθανο, κατά την κρίσι-

64. *Ιστορικά αλήθειαι συμβάντων τινών της Μάνης από του 1769 και εντεύθεν. Ο Τζανέμπης Καπετανάκης Γρηγοράκης και η οικογένειά του*, [Αθήνα] 1858, σ. 9 σημ. (α).

65. Α. Βρανούσης, «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή. Η φιλογαλλική και η αντιγαλλική προπαγάνδα», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 15-16 (1965-1966), 159-165.

66. Θωμόπουλος, «Ο μέγας Δέρκων Γρηγόριος», 63-64.

67. Hurmuzaki, *Documente*, τ. 3: *Συμπλήρωμα Ι*, σ. 493· πρβλ. Ρορον, «Prinos za izuchavane minaloto», 138. Για τη δημοσίευση των πληροφοριών του L.-N. Flury στον Τύπο βλ. Κουτζακιώτης, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797», 234-237.

68. Σωφρόνιος, επίσκοπος Βράτσας, *Η ζωή και τα παθήματα*, μτφρ. – σχόλια Αντ.-Αμ. Ταχιάος, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 50. Ο Ταχιάος, σχολιάζοντας τις πληροφορίες αυτές, γράφει: «Ο Παζβάντογλου μισούσε τον Έλληνα μητροπολίτη Βιδινης Γρηγόριο,

μη εκείνη περίοδο της πολιορκίας, ο Παζβάντογλου να έδωχνε τον μοναδικό τότε έμπιστό του, καθώς αυτός θα μπορούσε να αποκαλύψει πολύτιμες πληροφορίες στους αντιπάλους του.

Η Gradeva έχει εν μέρει σχολιάσει, επίσης, δύο έγγραφα τα οποία, αν και δημοσιευμένα το 1890, δεν είχαν αξιοποιηθεί από τους ιστορικούς που είχαν προηγουμένως διερευνήσει τις σχέσεις του αγιάνη του Βιδινίου με τον Ρήγα.⁶⁹ Πρόκειται για την έκθεση που είχαν επιδώσει στον γάλλο υπουργό Εξωτερικών Talleyrand δύο απεσταλμένοι του Παζβάντογλου και για την αναφορά που ο ίδιος υπουργός είχε υποβάλει στον πρώτο ύπατο Βοναπάρτη, μετά τη συνάντησή του με τους απεσταλμένους αυτούς, κατά τις 23 Σεπτεμβρίου – 22 Οκτωβρίου 1801 (η αναφορά συντάχθηκε κατά τον μήνα vendémiaire an X, ο οποίος αντιστοιχεί σε αυτό το χρονικό διάστημα).⁷⁰ Οι απεσταλμένοι του αγιάνη, οι οποίοι είχαν μεταβεί κατ' εντολήν του μυστικά στο Παρίσι, ήταν, όπως γράφει ο Talleyrand, «δύο Έλληνες, κάποιος Πολυζώης Κοντός (*Polisoï-Condon*), εφημέριος του Κάρλοβιτς [Σρέμσκι Καρλόβτσι] και δάσκαλος ελληνικών και λατινικών στη Βιέννη,⁷¹ και κάποιος Νεδέλκος Πόποβιτς, ο οποίος δήλωνε 'επικεφαλής των εμπόρων' (*Bezergeane-bashi*) [*bezirganbaşı*] του πασά του Βιδινίου»· επίσης, όπως προσθέτει ο υπουργός, ο δεύτερος ήταν ένας από τους πιο έμπιστους ανθρώπους του Παζβάντογλου, ήταν επιφορτισμένος με τη διαχείριση των οικονομικών του και της εξωτερικής αλληλογραφίας του και έφερε τον τίτλο του γιατρού (*médecin*) του πασά.⁷²

Ο ιερέας Πολυζώης Κοντός από τα Ιωάννινα είναι γνωστό και αμφιλε-

επειδή ο τελευταίος το 1798 συμβούλευε τους προκρίτους της πόλης να παραδώσουν τον επαναστάτη στον τακτικό στρατό» (στο ίδιο, σ. 87). Το σχόλιο αυτό δεν συνοδεύεται από κάποια παραπομπή και προφανώς αποτελεί εκτίμηση του Ταχιάου. Για την πολιορκία αυτή του Βιδινίου βλ. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 155-164.

69. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 137 κ.ε.· η ίδια, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 87 κ.ε.

70. I. Pavlović, *Ispisi iz francuskih arhiva. Materijal za istoriju Balkanskog Poluostrva, naročito Srbije, s kraja prošlog i početka današnjeg veka*, [Spomenik, Srpska Kraljevska Akademija, αρ. 2], Βελιγράδι 1890, σ. 121-126.

71. Οι εφημέριοι του ορθόδοξου ναού του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης αναγνώριζαν ως επιχώριο επίσκοπο τον μητροπολίτη του Κάρλοβιτς· για το ζήτημα της υπαγωγής του ναού ενδεικτικά βλ. Γ. Χ. Τσιγάρας, *Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Βιέννης. Ιστορία και Τέχνη*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 36-40. Ωστόσο, ο Πολυζώης Κοντός, πριν από την αναχώρησή του για το Παρίσι, δεν διατελούσε εφημέριος στη Βιέννη αλλά στην Τοκάια (Τοκάι)· βλ. Βρανούσης (επιμ.), *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 736-737, όπου αξιοποιείται και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

72. Pavlović, *Ispisi iz francuskih arhiva*, σ. 123.

γόμενο πρόσωπο της εποχής, αλλά οι διαθέσιμες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του είναι αποσπασματικές. Τα εν λόγω έγγραφα συμπληρώνουν ορισμένα κενά στη βιογραφία του και, συγκεκριμένα, μαρτυρούν ότι ο Κοντός βρισκόταν ήδη στο Παρίσι το φθινόπωρο του 1801 και ότι ο «αυθέντης φίλος αὐτοῦ» με τον οποίο είχε μεταβεί εκεί ήταν ο Νεδέλκος Πόποβιτς.⁷³ Λιγοστά είναι όσα γνωρίζουμε για τη δράση του τελευταίου,⁷⁴ που φαίνεται να εγκαταστάθηκε στο Βιδίνι μετά τον μαρτυρικό θάνατο του Δ. Τουρναβίτη και να προσέφερε ανάλογες υπηρεσίες στον Παζβάντογλου. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι, σύμφωνα με μια συστατική επιστολή του επιτετραμμένου των Αφβούργων στην Κωνσταντινούπολη Peter Philipp von Herbert-Rathkeal, ο μητροπολίτης Βιδίνης Γρηγόριος είχε δοσοληψίες με τον ελληνικό εμπορικό οίκο της Βιέννης «Αλέξιος του Γεωργίου και Νεδέλκος Πόποβιτς και Συντροφία». Ακριβέστερα, η επιστολή αυτή, με ημερομηνία 12 Αυγούστου 1798, μας πληροφορεί ότι οι δεύτεροι όφειλαν στον πρώτο ένα σημαντικό ποσό (πλέον των 10.000 πιάστρων) από χρεωστικά ομόλογα που είχαν συνταχθεί κατά τη διετία 1795-1796· επίσης, ότι ο Γρηγόριος είχε πληρεξουσίό του στη Βιέννη τον Μιχαήλ *Courbi* (πιθανώς Κούρτη) και ότι ο μέγας διερμηνέας της Ύψηλης Πύλης Κωνσταντίνος Ύψηλάντης είχε μεσολαβήσει τότε υπέρ του μητροπολίτη.⁷⁵ Η εμπλοκή ελλήνων εμπόρων της Βιέννης αλλά και Φαναριωτών στις υποθέσεις του Βιδινίου κατά την περίοδο της ανταρσίας του Παζβάντογλου είναι προφανής.

Οι δύο απεσταλμένοι του πασά του Βιδινίου είχαν κάνει τότε λόγο στον Talleyrand και για τις προηγούμενες ανεπιτυχείς προσπάθειες συνεννόησης του Παζβάντογλου με τον Βοναπάρτη, στις οποίες εγγραφόταν, σύμφωνα με αυτούς, και το γεγονός της σύλληψης του Ρήγγα και των συντρόφων του.

73. Τα διαθέσιμα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία για τον Πολυζώη Κοντό συνοψίζει ο Βρανούσης, *Εφημερίς*, τ. 5, ιδιαίτερα σ. 733-752.

74. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 141-142· η ίδια, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 89.

75. Popov, «Prinos za izuchavane minaloto», 34. Ο αναφερόμενος στο έγγραφο αυτό Αλέξιος του Γεωργίου Πόποβιτς πιθανώς ήταν γιος του μεγάλεμπορου Γεωργίου Πόποβιτς, υπηκόου των Αφβούργων, ο οποίος το 1792 είχε ιδρύσει την εμπορική επιχείρηση «Γεώργιος Πόποβιτς και Συντροφία» με καταστήματα στη Βιέννη και την Κωνσταντινούπολη· βλ. Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος – μέσα 19ου αιώνα)*, Αθήνα 2011, ιδιαίτερα σ. 390. Έλληνας έμπορος ονόματι Μιχαήλ Κούρμπης (*Courbi*) δεν μαρτυρείται τότε στη Βιέννη. Πρόκειται μάλλον για τον επίσης μεγάλεμπορο και υπήκοο των Αφβούργων Μιχαήλ Κωνσταντίνου Κούρτη, ο οποίος την ίδια περίοδο είχε εμπορική επιχείρηση με καταστήματα στη Βιέννη και το Βουκουρέστι· βλ. στο ίδιο, ιδιαίτερα σ. 388.

Δεδομένου του ενδιαφέροντος του σχετικού αποσπάσματος, αξίζει να το παραθέσουμε εδώ σε ελληνική μετάφραση:⁷⁶

«Πριν από μερικά χρόνια, ανακάλυψαν στη Βιέννη μια ευρεία συνωμοσία εναντίον της Τουρκίας, την οποία εξύφαιναν οι πράκτορες του Παζβάντογλου. Ο Πολυζώης Κοντός ήταν ανάμεσά τους. Οκτώ Έλληνες [= ο Ρήγας και οι εκτελεσθέντες σύντροφοί του] παραδόθηκαν στον πασά του Βελιγραδίου που τους στραγγάλισε. Ο Πολυζώης βεβαιώνει ότι ήταν οι σπουδαιότεροι άνδρες του έθνους του. Δεκαπέντε ή είκοσι εξορίστηκαν σε διάφορες επαρχίες του [αυτοκρατορικού] οίκου της Αυστρίας. Εκείνος, ο Πολυζώης, θεωρήθηκε απλά ύποπτος και στερήθηκε μόνο την έδρα του δασκάλου ελληνικών στη Βιέννη.

Η ανακάλυψη αυτής της συνωμοσίας υπήρξε η κατάληξη της αποστολής ενός ανθρώπου [= του Ρήγα] που ο Παζβάντογλου έστειλε στον πρώτο ύπατο [Βοναπάρτη] και ο οποίος συνελήφθη. Τα έγγραφα που έφερε μαζί του οδήγησαν τις αυστριακές ανακριτικές αρχές στο να εξετάσουν τους πράκτορες του πασά και τις αλληλογραφίες τους. Μετά από αυτή την αποτυχία ο Παζβάντογλου έστειλε επανειλημμένα αντιπροσώπους του, αλλά χωρίς να τους εφοδιάζει με έγγραφα. Όλοι συνελήφθησαν ή δολοφονήθηκαν. Ο Νεδέλκος είναι ο μόνος που κατάφερε να εκτελέσει τις διαταγές του αυθέντη του».

Οι μαρτυρίες αυτές επιβεβαιώνουν την ιστοριογραφική άποψη ότι το επαναστατικό εγχείρημα του 1797 βασιζόταν κυρίως στη σύμπραξη του Ρήγα με τον Παζβάντογλου. Βέβαια, οι απεσταλμένοι του αγιάνη στον Talleyrand παρουσίασαν τον Βελεστινλή και τους συντρόφους τους ως πράκτορες του Παζβάντογλου, σε αντίθεση με τις ελληνικές πηγές που θέλουν τον αγιάνη να καθοδηγείται από τον Ρήγα.⁷⁷ Αλλά γιατί να μη ίσχυαν και τα δύο, αφού οι ρόλοι των δύο αυτών πρωταγωνιστών ήταν μοιρασμένοι και δεν επικαλύπτονταν μεταξύ τους; Στρατιωτικός ήταν ο ρόλος του Παζβάντογλου, οργανωτικός και διπλωματικός ο ρόλος του Βελεστινλή. Μάλιστα, η απώλεια του Ρήγα φαίνεται ότι είχε αφήσει δυσαναπλήρωτο κενό, αφού ο πασάς του Βιδινίου δήλωνε ρητά στη γαλλική κυβέρνηση μέσω των απεσταλμένων του ότι «δεν [ήταν] ικανός παρά μόνο να κατακτά και να καταλύει και όχι να οργανώνει μια νέα διοίκηση», πράγμα που έκανε ο Ρήγας. Εύλογα λοιπόν ο Παζβάντογλου ζητούσε, όπως πρόσθεταν ο Νεδέλκος και ο Κοντός, «ο πρώτος ύπατος [Βοναπάρτης] να τον βοηθήσει με τις συμβουλές του και να του υποδείξει όχι μόνο τις αποφάσεις που πρέπει να

76. Pavlović, *Ispisi iz francuskih arhiva*, σ. 125.

77. Πρβλ. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 140· η ίδια, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 88.

λάβει, αλλά ακόμη και τον στόχο στον οποίο πρέπει να φθάσει».⁷⁸

Οι δύο απεσταλμένοι εκμυστηρεύθηκαν στον Talleyrand επίσης και τις ελπίδες που έτρεφε ο αγιάνης του Βιδινίου το 1797 για τη γαλλική πολιτική στην ανατολική Μεσόγειο, ελπίδες οι οποίες –ασφαλώς όχι τυχαία– συνάδουν με το επαναστατικό όραμα του Ρήγα:⁷⁹

«Όταν ο στρατηγός Βοναπάρτης σχεδίασε μια στρατιωτική επιχείρηση στην Ανατολή, ο Παζβάντογλου είχε τις καλύτερες ελπίδες. Ευελπιστούσε ότι ο δημοκρατικός στρατηγός θα κατάφερε τα πρώτα χτυπήματα στη Ρούμελη [Βαλκάνια] και ότι θα ίδρυε στην Κωνσταντινούπολη μια ‘πολεμική’ Δημοκρατία (*République guerrière*). Ήταν αποφασισμένος να του προσφέρει τη βοήθειά του, τα θησαυροφυλάκιά του και την αφοσίωση των οπαδών του.

Όταν ο στόχος της γαλλικής εκστρατείας έγινε γνωστός [= η απόβαση στην Αίγυπτο], [ο Παζβάντογλου] σκέφτηκε ότι η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης είχε αναβληθεί και αποφάσισε να κρατήσει απλά μια αμυντική στάση [έναντι του σουλτάνου], ωστόσο φθάσει η στιγμή που θα μπορούσε να ενώσει τις δυνάμεις του με εκείνες του γάλλου στρατηγού».

Οι λεπτομέρειες αυτές και άλλες για το σκεπτικό του Παζβάντογλου, οι οποίες διατυπώνονται στην αναφορά του Talleyrand, καθώς και στην έκθεση των απεσταλμένων του αγιάνη, αίρουν οποιεσδήποτε επιφυλάξεις έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για τον ρεαλισμό του επαναστατικού σχεδίου του Ρήγα, αφού, όπως είδαμε, το ίδιο σχέδιο είχε ενστερνιστεί και ο αγιάνης του Βιδινίου. Παράλληλα, τα εν λόγω κείμενα αποδεικνύουν ότι και μετά τον θάνατο του Ρήγα ο Παζβάντογλου εξακολουθούσε να επιδιώκει την ανατροπή του σουλτάνου και την επιβολή ενός φιλελεύθερου καθεστώτος στην Κωνσταντινούπολη, θεωρώντας, ωστόσο, την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου δυνατή μόνο αν εξασφάλιζε την υποστήριξη μιας Μεγάλης Δύναμης και δη αναθεωρητικής ως προς τις γεωπολιτικές ισορροπίες, όπως φαινόταν τότε η Γαλλία. Ως προς αυτό χαρακτηριστική της αποφασιστικότητας και της προσήλωσης του πασά του Βιδινίου είναι και η ακόλουθη πρόταση που υποβλήθηκε από τους απεσταλμένους του στη γαλλική κυβέρνηση:⁸⁰

«Ζητεί [ο Παζβάντογλου] να σταλεί ένας Γάλλος είτε στο Βιδίνι είτε στην πιο κοντινή στην επικράτεια του πασά γερμανική πόλη. Ο Γάλλος αυτός θα αναχωρήσει άμεσα με τον Νεδέλκο Πόποβιτς, που έχει εντολή να τον οδηγήσει [εκεί], ενώ ο Πολυζώης Κοντός θα παραμείνει ως όμηρος. Ο τελευταίος ζητεί να τον

78. Pavlović, *Ispisi iz francuskih arhiva*, σ. 124.

79. Στο ίδιο.

80. Στο ίδιο, σ. 124-125.

θέσουν υπό κράτηση, για να τον τιμωρήσουν με θανατική ποινή, αν ο γάλλος απεσταλμένος, εξετάζοντας τους τρόπους και τις απόψεις του πασά, δεν πειστεί για την ειλικρίνεια και την ορθότητα των δηλώσεών τους».

Μια τέτοια πρόταση προς τη γαλλική κυβέρνηση, με όρο την αιχμαλωσία ενός ανθρώπου και με εγγύηση τη ζωή του, δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ήταν «merely a ploy on the part of Pazvantoglu»,⁸¹ ιδιαίτερα όταν ο άνθρωπος που έθετε τη ζωή του ως εγγύηση ήταν ένας από αυτούς που υπέβαλαν την πρόταση και όχι ο ίδιος ο αγιάνης.

Επίσης, οι πληροφορίες της αναφοράς του Talleyrand για τη σύλληψη του Ρήγα επιτρέπουν την επανεκτίμηση μιας πληροφορίας του Περραιβού, η οποία έχει θεωρηθεί ανακριβής.⁸² Οι δύο απεσταλμένοι του Παζβάντογλου είχαν αναφέρει στον γάλλο υπουργό, όπως είδαμε, ότι ο συνωμοτικός κύκλος της Βιέννης είχε αποκαλυφθεί, όταν οι αψβουργικές αρχές συνέλαβαν τον άνθρωπο που ο αγιάνης του Βιδινίου είχε στείλει στον Βοναπάρτη, εννοώντας ασφαλώς τον Βελεστινλή. Η πληροφορία αυτή συμφωνεί με τη μαρτυρία του Περραιβού ότι ο Ρήγας είχε προγραμματίσει να μεταβούν μαζί από την Τεργέστη στη Βενετία, για να συναντήσουν τον γάλλο στρατηλάτη.⁸³ Βέβαια, στις 15 Νοεμβρίου 1797 ο Βοναπάρτης είχε εγκαταλείψει τη Στρατιά της Ιταλίας,⁸⁴ πράγμα που προφανώς ο Ρήγας δεν γνώριζε κατά την άφιξή του στην Τεργέστη (19 Δεκεμβρίου), καθώς είχαν μεσολαβήσει μόνο μερικές εβδομάδες.

Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ένα ακόμη στοιχείο που εντοπίσαμε στον Τύπο της εποχής και το οποίο μας δείχνει ότι, μετά τη σύλληψη του Ρήγα, η φιλία του με τον Παζβάντογλου αποτελούσε πλέον κοινό μυστικό. Έχει γίνει επανειλημμένα λόγος στην ιστοριογραφία για την παράδοση που θέλει τον αγιάνη του Βιδινίου να επεμβαίνει την τελευταία στιγμή, για να διασώσει τον φίλο του Ρήγα, ματαιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη μεταγωγή του Βελεστινλή στην Κωνσταντινούπολη και επισπεύδοντας την εκτέλεσή του στο Βελιγράδι.⁸⁵ Ωστόσο, μια τέτοια κίνηση του Παζβάντογλου ήταν αδύνατη εκείνη την περίοδο, όπως παρατήρησε Α. Velkon, καθώς ο αγιάνης

81. Gradeva, «Osman Pazvantoglu», 138· η ίδια, «Secession and Revolution in the Ottoman Empire», σ. 88.

82. Άμαντος, «Ρήγας Βελεστινλής», 43.

83. Περραιβός, *Απομνημονεύματα*, σ. θ'-ι'· ο ίδιος, *Σύντομος βιογραφία*, σ. 25-26.

84. Για το πότε εγκατέλειψε ο Βοναπάρτης το Μιλάνο βλ. Α.-Μ. Perrot, *Itinéraire général de Napoléon, chronologie du Consulat et de l'Empire*, Παρίσι 1845, σ. 56.

85. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 103 σημ. 1.

βρισκόταν υπό πολιορκία στο Βιδίνι από τα σουλτανικά στρατεύματα.⁸⁶ Δεν αποκλείεται όμως η παράδοση αυτή να απηχεί μεταγενέστερες εκδικητικές ενέργειες του Παζβάντογλου για τον θάνατο του Ρήγα. Πιο συγκεκριμένα, μια ανταπόκριση από το Σεμλίνο (Ζέμουν) που συντάχθηκε στις 24 Νοεμβρίου 1799 και δημοσιεύτηκε σε γαλλική εφημερίδα αναφέρει τα εξής:⁸⁷

«Πληροφορούμαστε από το Βιδίνι ότι ο Παζβάντογλου τέθηκε εκ νέου επί ποδός πολέμου και ότι έχει ήδη κινητοποιήσει δεκαπέντε χιλιάδες άνδρες από την πλευρά της Νίσσας [Νις]. Ο πασάς του Βελιγραδίου έθεσε το φρούριο σε κατάσταση άμυνας, δίνοντας εντολή να τοποθετηθούν κανόνια πάνω στα τείχη. Με αυτή την κινητοποίηση πιστεύουμε γενικά ότι ο Παζβάντογλου θέλει να έρθει να εκδικηθεί για τον θάνατο του ευνοουμένου του».

Ας προστεθεί ότι την άνοιξη του 1798 ο Παζβάντογλου είχε επιτεθεί στην Ολτενία, για να εκδικηθεί τον ηγεμόνα της Βλαχίας Κωνσταντίνο Χαντζερή, τον οποίο θεωρούσε υπεύθυνο για τη σύλληψη και την εκτέλεση του μυστικού απεσταλμένου του Δ. Τουρναβίτη στην Κωνσταντινούπολη.⁸⁸

Όσα παρατέθηκαν και σχολιάστηκαν δίνουν αφορμή, για να προβούμε, εν κατακλείδι, σε ορισμένες γενικές διαπιστώσεις. Πέρα από τη σύμπραξη του Ρήγα με τον Παζβάντογλου για την ανατροπή του σουλτάνου, το ίδιο το ιστορικό αποτύπωμα της δράσης του Βελεστινλή υποδηλώνει ότι το επαναστατικό εγχείρημα του 1797 δεν ήταν προσπάθεια μιας ολιγομελούς και ανοργάνωτης ομάδας. Η άμεση αντίδραση των αψβουργικών και των οθωμανικών αρχών αποδεικνύει, εξάλλου, τη σοβαρότητα του εγχειρήματος. Διαφορετικά, η δράση του Ρήγα θα είχε παραδοθεί γρήγορα στη λήθη και, πολύ περισσότερο, δεν θα εκλαμβανόταν από την ίδια γενιά ανθρώπων που μόλις δύο δεκαετίες μετά σχεδίασε και πραγματοποίησε την Ελληνική Επανάσταση ως ένα σημαντικό επεισόδιο του απελευθερωτικού τους αγώνα. Άλλωστε, περιπτώσεις όπως του Χριστόφορου Περραιβού και του μητροπολίτη Γρηγορίου, στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως, με την

86. A. Velkov, «Τι στέκει Πασβατζόγλου, τόσον εκστατικός;» (μτφρ. Ανδρέας Λυμπεράτος), *Υπέρεια* 3 (2002), 620-621 [= *Ρήγας Βελεστινλής. Διαφωτιστής, επαναστάτης, μάρτυρας*, έκδοση της εφ. Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2007, σ. 138].

87. Βλ. την ανταπόκριση «Semlin, le 3 frimaire [= 24 Νοεμβρίου]», στην εφ. *La Clef du Cabinet des Souverains*, αρ. 1064 (21 Δεκεμβρίου 1799), 8909-8910.

88. Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans*, σ. 154.

εμπλοκή τους στα γεγονότα τόσο του 1797 όσο και του 1821, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός δικτύου με επαναστατική στόχευση και προσήλωση στην ιδέα της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα. Ένα τέτοιο δίκτυο, που το 1797 'χωρούσε' επίσης τον αγιάνη του Βιδινίου Οσμάν Παζβάντογλου ή τον αντιδιαφωτιστή ιερέα Πολυζώη Κοντό, δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί παρά μόνο με ένα πρόταγμα: την απελευθέρωση από τη σουλτανική τυραννία.

RÉSUMÉ

Georges Koutzakiotis

Rhigas, Pazvantoğlu et l'entreprise révolutionnaire
de 1797: quelques remarques

La présente étude explore la validité de deux points de vue: l'opinion dominante dans l'historiographie que le dessein révolutionnaire de Rhigas Velestinlis et de ses compagnons était l'œuvre d'un groupe restreint de visionnaires; d'autre part, celle énoncée récemment par Rossitsa Gradeva, à savoir que la participation à ce projet d'Osman Pazvantoğlu, *ayan* de Vidin, n'a existé que dans l'imagination de l'auteur du *Thourios*. Une lecture différente de témoignages inconnus, ou moins connus, remet en question ces deux points de vue et démontre les faits suivants. D'une part, que le projet de révolution de Rhigas avait été organisé secrètement par un réseau nombreux; d'autre part, que Rhigas et Pazvantoğlu se connaissaient dès 1788 et qu'ils avaient embrassé le même projet. Les deux hommes avaient vainement cru que leur plan, qui visait avant tout la libération de la tyrannie du sultan, pouvait se réaliser avec l'appui de la France, car elle était la seule Grande Puissance de l'époque qui semblait suivre une politique de révision des équilibres géopolitiques.

Οθωμανοί έλληνες σαράφηδες στην Κωνσταντινούπολη του 1821

Για την Οθωμανική Αυτοκρατορία η περίοδος από τον 18ο έως τις πρώτες δύο δεκαετίες του 19ου αιώνα ήταν εποχή αντιφατική και παράλληλα μεταβατική· αντιφατική, διότι –με εξαίρεση την εξέγερση του Πατρώνα Χαλίλ το 1730– την πολιτική σταθερότητα και οικονομική ανάπτυξη των πρώτων δεκαετιών διαδέχθηκε μια περίοδος βαθιάς οικονομικής και πολιτικής κρίσης. Από τη δεκαετία του 1760 η ύφεση συνοδεύτηκε από στρατιωτικές ήττες και εδαφικές απώλειες, καθώς και από πολιτικές αναταραχές, που κορυφώθηκαν με την εκτέλεση δύο σουλτάνων (των Σελίμ Γ΄ και Μουσταφά Δ΄)· μεταβατική, διότι την εποχή αυτή επιχειρήθηκαν μια σειρά από πολιτικές που προοιωνίζονταν τη στροφή προς τον εκδυτικισμό του 19ου αιώνα· αναφέρομαι στον εκσυγχρονισμό του οθωμανικού στρατού και στόλου στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και το άνοιγμα των πρεσβειών στην Ευρώπη στα τέλη του ίδιου αιώνα.¹ Επιπλέον, αυτή η στενότερη επαφή με την Ευρώπη εξελίχθηκε παράλληλα με την ολοένα και εντονότερη παρουσία των ισχυρότερων ευρωπαϊκών οικονομιών στην Ανατολική Μεσόγειο και την περιθωριοποίηση του οθωμανικού εμπορίου σε παγκόσμιο επίπεδο.² Η

* Οφείλω ευχαριστίες στον συνάδελφο Φωκίωνα Κοτζαγεώργη για τις παρατηρήσεις του.

1. Βλ. M. Genç, «L'économie ottomane et la guerre», *Turcica* 27 (1995), 177-196. Για μια επισκόπηση των σημαντικότερων εξελίξεων του 18ου αιώνα βλ. Chr. Neumann, «Political and Diplomatic Developments», *The Cambridge History of Turkey*, τ. 3, Κέιμπριτζ 2006, σ. 52-62. Οι μεταρρυθμιστικές πολιτικές του Σελίμ Γ΄ αναλύονται στο St. Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under the Sultan Selim III, 1789-1807*, Κέιμπριτζ/Μασσαχουσέτη 1971.

2. E. Eldem, «Capitulations and Western Trade», Suraiya N. Faroqhi (εκδ.), *The Cambridge history of Turkey*, τ. 3: *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Κέιμπριτζ 2006, σ. 325, όπου: «With the explosion of commercial routes and overseas trade throughout this period, the Ottoman Empire had found itself relegated to a completely marginalised position in global trade».

Ελληνική Επανάσταση εκδηλώθηκε στο τέλος αυτής της πολυτάραχης και αντιφατικής εποχής. Όταν αυτή ξέσπασε, η οθωμανική κεντρική εξουσία είχε επαναφέρει το συγκεντρωτικό μοντέλο άσκησης εξουσίας, καθορίζοντας εκ νέου τις σχέσεις κέντρου και περιφέρειας. Εξακολούθησε όμως να στερείται ενός ισχυρού, πειθαρχημένου και σύγχρονου στρατού καθώς και να αντιμετωπίζει σοβαρά οικονομικά προβλήματα.

Δημοσιονομικές αλλαγές και οι οθωμανοί σαράφηδες

Δύο σημαντικές εξελίξεις που σημειώθηκαν κατά την περίοδο αυτή και προσιδιάζουν περισσότερο στη μεταβατικότητα της περιόδου, καθώς εξακολουθούσαν να υφίστανται για μεγάλο διάστημα κατά τον 19ο αιώνα, είναι αφενός η διεύρυνση της εφαρμογής του συστήματος των φοροενοικιάσεων³ και αφετέρου η ανάπτυξη του εμπορίου της αυτοκρατορίας με τη Δύση, ειδικά από τα τέλη του 18ου αιώνα και εξής.⁴ Αμφότερες οι εξελίξεις δρομολόγησαν στον χώρο της οικονομίας μια σειρά από δραστηριότητες και συνέβαλαν στην κάθετη διάχυση του πλούτου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως θα φανεί παρακάτω. Και αν αυτό είναι κατανοητό ως προς την ανάπτυξη του εμπορίου, είναι ανάγκη να δοθούν εξηγήσεις, όσον αφορά τις φοροενοικιάσεις. Το δημοσιονομικό αυτό σύστημα είσπραξης των φόρων εφαρμοζόταν στην αυτοκρατορία ήδη από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, με τη μορφή της τριετούς εκμίσθωσης του δικαιώματος της είσπραξης των φόρων με δικαίωμα ανανέωσης (*iltizam*). Σταδιακά και όσο οι ανάγκες του κράτους σε ρευστό μεγάλωναν, ολοένα και περισσότερες φορολογικές ενότητες (*mukataa*) εντάσσονταν σε αυτό. Ωστόσο, η πλέον σημαντική αλλαγή σημειώθηκε το 1695, όταν θεσπίστηκαν τα ισόβια συμβόλαια φοροενοικίασης (*malikâne*).⁵ Τα συμβόλαια *μαλικιανέ* αφορούσαν

3. Παρά τη δηλωμένη πρόθεση στο διάταγμα του «Περιπτέρου των Ρόδων» (*Gülhane*) του 1839 να καταργηθούν οι φοροενοικιάσεις, αυτές δεν καταργήθηκαν παρά αρκετά αργότερα, εξαιτίας του εύρους των οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων που εξυπηρετούνταν από το συγκεκριμένο σύστημα, καθώς και της ανυπαρξίας εναλλακτικού και αποτελεσματικού φορολογικού συστήματος· βλ. St. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. Β', Κέιμπριτζ 1977, σ. 60-61, 94-99.

4. M. Genç, «A Study of the Feasibility of Using 18th Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity», H. İslamoğlu-İnan (εκδ.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Κέιμπριτζ 1987, σ. 353-354, 358· R. Kaşaba, *The Ottoman Empire and the World Economy*, Άλμπανυ – Νέα Υόρκη 1988, σ. 18-20.

5. Ariel Salzmann «Ancient Regime Revisited», *Politics and Society* 21/4 (1993), 401-402.

μεγάλες φορολογικές ενότητες και αποκτούνταν μετά από πλειοδοτικό διαγωνισμό, που οργάνωνε η οθωμανική διοίκηση. Οι πλειοδότες έπαιρναν το συμβόλαιο, συχνά συνεταιριζόμενοι μεταξύ τους και δανειζόμενοι χρήματα από τρίτους, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα κεφάλαια που απαιτούνταν για την επένδυση.⁶

Με τη μέθοδο του *μαλικιανέ* το κράτος, σε μεγάλο βαθμό, έλυνε το πρόβλημα της έλλειψης ρευστού, που ταλάνιζε την οθωμανική οικονομία από τα μέσα του 18ου και εξής, καθώς οι ανάγκες για τη χρηματοδότηση των εκστρατειών και την κάλυψη των αναγκών του παλατιού αποτελούσαν σταθερές πηγές εξόδων. Επρόκειτο για έναν μεγάλης διάρκειας έμμεσο εσωτερικό δανεισμό, από τον οποίον δεν επωφελούνταν μόνο το κράτος αλλά και η πολιτική-οικονομική ελίτ της αυτοκρατορίας.⁷ Ωστόσο, δυνατότητα συμμετοχής στους πλειοδοτικούς διαγωνισμούς είχαν, παράλληλα, οι απλοί υπήκοοι καθώς και οι επαρχιακοί προύχοντες, με την προϋπόθεση ότι διέθεταν κεφάλαια, για να τα επενδύσουν προς απόκτηση ενός *μαλικιανέ*. Η δυνατότητα επένδυσης σε ένα συμβόλαιο *μαλικιανέ* άνοιγε τον δρόμο σε – λιγότερο ή περισσότερο– πλούσιους Οθωμανούς, ώστε να αναζητήσουν τρόπους εκμετάλλευσης των κεφαλαίων τους, ακολουθώντας το παράδειγμα των αξιωματούχων.⁸ Φαίνεται ότι στις αρχές του 18ου αιώνα αρκετοί από αυτούς ήταν μη μουσουλμάνοι, γεγονός που το 1714 προκάλεσε την έκδοση

6. Οι επενδυτές προκατέβαλλαν στο κράτος ένα μεγάλο ποσό (*muaccele*), που αντιστοιχούσε στο διπλάσιο ή τριπλάσιο ετήσιο έσοδο που απέρρεε από τον *μουκατά*. Στη συνέχεια οι κάτοχοι των συμβολαίων πλήρωναν ετησίως το *mal-i miri*, ποσό σαφώς μικρότερο, το οποίο όμως καθοριζόταν από το κράτος πριν από τον διαγωνισμό. Αντιθέτως, το ύψος του *μουατζελέ* προέκυπτε κατά τη διάρκεια του διαγωνισμού και δεν μπορούσε να είναι μικρότερο κάτω από ένα όριο που έθετε η αρμόδια οικονομική υπηρεσία· βλ. M. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Κωνσταντινούπολη 2000, σ. 102-106.

7. Η τελευταία αποκτούσε την ισόβια πρόσβαση σε μεγάλες φορολογικές ενότητες, που δυνητικά θα μπορούσαν να αποβούν κερδοφόρες, ενώ, παράλληλα, είχε τη δυνατότητα «αποκατάστασης» των κληρονόμων της μέσα από την επαναγορά του συμβολαίου μετά τον θάνατο των κατόχων· Salzman, «Ancient Regime Revisited», 401-402, 406. Βλ. επίσης η ίδια, *Toqueville in the Ottoman Empire. Rival Paths to the Modern State*, Brill, 2004, σ. 108, σχετικά με την κατοχή μεγάλων συμβολαίων από ανώτατους αξιωματούχους, που διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο 1787-1788.

8. Η ανταπόκριση ήταν τέτοια, που στις αρχές του 18ου αιώνα ο οθωμανός χρονικογράφος Ρασίντ εφέντη διαμαρτυρήθηκε για τη δυνατότητα πλούσιων υπηκόων να κατέχουν συμβόλαια και να μεταχειρίζονται τη φορολογική ενότητα «σαν να τους ανήκε», εξαλείφοντας την απόσταση που έπρεπε να τους χωρίζει από τους αξιωματούχους· Salzman, *Toqueville in the Ottoman Empire*, σ. 96-97 και σημ. 87.

φιρμανιού, το οποίο απαγόρευε στους τελευταίους να μετέχουν στους διαγωνισμούς για τα συμβόλαια *μαλικιανέ*.⁹ Όπως θα φανεί παρακάτω, οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι συνέχισαν να επωφελούνται από το σύστημα *μαλικιανέ* μέσα από τον δανεισμό των υποψήφιων επενδυτών.

Ακόμη ένα δημοσιονομικό εργαλείο που εφαρμόστηκε το 18ο αιώνα και επέτρεπε σε μικροεπενδυτές να συμμετέχουν στον εσωτερικό δανεισμό του κράτους ήταν το σύστημα *εσχάμ* (*esham*), κατά λέξη «μερίδια». Το σύστημα εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 1775 και επιχειρούσε, αφενός, να ελαφρύνει το τεράστιο δημοσιονομικό βάρος που προκάλεσε στους Οθωμανούς η ήττα από την Ρωσία στον πόλεμο του 1768-1774 και, αφετέρου, να διευρύνει τη βάση των δυνάμει επενδυτών. Το μερίδιο (*sehm*) ήταν ένα είδος ομολόγου, το οποίο προέκυπτε, όταν η ετήσια ονομαστική αξία ενός *μουκατά* χωριζόταν σε μερίδια, τα οποία το κράτος πωλούσε σε ενδιαφερόμενους έναντι ενός ποσού (επίσης ονομαζόμενου *μουατζελέ*). Οι αγοραστές κατείχαν ισοβίως τα μερίδια, ετησίως εισέπρατταν από το κράτος το «κέρδος» (*faiz*) και είχαν το δικαίωμα να μεταβιβάσουν σε τρίτο το μερίδιό τους. Σημειώνεται ότι, μετά το 1792 και σε αντίθεση με το σύστημα *μαλικιανέ*, στις επενδύσεις των *εσχάμ* μπορούσαν να μετέχουν οι πάντες, ανεξαρτήτως θρησκευματος και φύλου.¹⁰

Καίριο ρόλο στην εφαρμογή και των δύο δημοσιονομικών εργαλείων έπαιξαν οι *σαράφηδες*, επαγγελματική ομάδα η οποία αρχικά ασχολούνταν με την αλλαγή των νομισμάτων και τη διακίνηση πολύτιμων μετάλλων. Στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, όμως, η ομάδα αυτή είχε επεκτείνει τη δραστηριότητά της στην προμήθεια του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου με άργυρο και χρυσό, επίσης, την παροχή πιστώσεων σε ιδιώτες και υποψήφιους επενδυτές στα συμβόλαια φοροενοικίασης, ακόμη, τη μεταφορά χρημάτων μέσω συναλλαγματικών και, τέλος, στο εμπόριο ειδών πολυτελείας. Η παροχή πιστώσεων σε όσους συμμετείχαν σε πλειοδοτικούς διαγωνισμούς σήμαινε παράλληλα ότι οι *σαράφηδες* αναλάμβαναν και τον ρόλο των *εγγυητών* (*kefil*) προς το κράτος, η παρουσία των οποίων αποτελούσε προϋπόθεση για τη συμμετοχή κάποιου σε πλειοδοτικό διαγωνισμό.¹¹ Επιπλέον, οι *σαράφηδες* επωμίζονταν τη λογιστική διαχείριση των συμβολαίων εκμίσθωσης και στο πλαίσιο αυτό επικοινωνούσαν με τους υπενοικιαστές

9. Salzmann, *Toqueville in the Ottoman Empire*, σ. 114.

10. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, σ. 184-193.

11. N. Koyuncu, «Osmanlı Devleti'nde Sarrafların Mültezimlere Kefilligi», *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5/1 (2014), 301-304.

των συμβολαίων και αναλάμβαναν τις πληρωμές στο κρατικό ταμείο. Στην περίπτωση των εσχάμ ήταν αυτοί που εκ μέρους του κράτους απένεμαν τα κέρδη στους δικαιούχους. Με βάση τα παραπάνω, αντιλαμβάνεται κανείς ότι, όσο περισσότερο διευρυνόταν το σύστημα των φοροενοικιάσεων και το κράτος βασιζόταν στον εσωτερικό δανεισμό για την κάλυψη των δαπανών του, τόσο μεγαλύτερη σημασία αποδιδόταν στους σαράφηδες, καθώς αυτοί εξασφάλιζαν την εύρυθμη λειτουργία του συστήματος. Δεν είναι τυχαίο ότι από το 1691, όταν πρωτοεμφανίζεται στις πηγές η συντεχνία των σαράφηδων της Κωνσταντινούπολης, έως το 1835 εκδόθηκαν 14 κρατικοί κανονισμοί, που στόχευαν στη ρύθμιση εσωτερικών ζητημάτων της συντεχνίας και κυρίως στην αποτροπή άσκησης του επαγγέλματος εκτός αυτής. Ο στόχος ήταν ο έλεγχος των ατόμων που επιθυμούσαν να ασκήσουν το επάγγελμα.¹² Η ένταξη στη συντεχνία προϋπέθετε οικονομική επιφάνεια, φερεγγυότητα, την ύπαρξη εγγυητή που εγγυούνταν για τα παραπάνω, καθώς και επαγγελματική έδρα.¹³ Αυτές οι προϋποθέσεις, μαζί με την πληρωμή ενός ποσού στη συντεχνία, οδηγούσαν στην απόδοση του γκεντίκ (gedik), δηλαδή της άδειας άσκησης επαγγέλματος και κατοχής χώρου εργασίας.¹⁴ Οι κάτοχοι του γκεντίκ ήταν υποχρεωμένοι να εξυπηρετούν τις κρατικές ανάγκες.¹⁵ Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα έως το 1820 τα μέλη της συντεχνίας των σαράφηδων στην Κωνσταντινούπολη κυμαίνονταν μεταξύ 72 και 73 μελών, με την πλειονότητά τους να είναι Αρμένιοι και να ακολουθούν οι Έλληνες και οι Εβραίοι.¹⁶

Σημειώνεται ότι, όπως συνέβαινε και σε άλλα επαγγέλματα, υπήρχαν διαφορετικά πεδία δράσης, αναλόγως με το αν κάποιος δρούσε εντός ή εκτός της συντεχνίας. Όσοι κινούνταν εκτός μπορούσαν να είναι ξένοι μπερατλήδες, κάτι που ήταν σύνηθες.¹⁷ Από την άλλη, σύμφωνα με τον Cezar, τα μέ-

12. Ö. F. Bölükbaşı, «İstanbul Sarrafları (1691-1835)», *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 30 (2014), 20-25.

13. Bölükbaşı, «İstanbul Sarrafları», 30.

14. Y. Cezar, «The Role of the Sarrafs in the Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries», C. Imber – K. Kiyotaki (εκδ.), *Frontiers of Ottoman Studies*, τ. 1, Λονδίνο 2005, σ. 62. Σημειώνεται ότι το γκεντίκ μπορούσε να αποδοθεί στον γιο του κατόχου μετά τον θάνατο του τελευταίου.

15. Bölükbaşı, «İstanbul Sarrafları», 21.

16. Bölükbaşı, «İstanbul Sarrafları», 49-73, όπου δημοσιεύονται τα ονόματα των μελών. Βλ. επίσης στο ίδιο, 32 σημ. 56, όπου σημειώνεται ότι κατά την ίδια περίοδο στην Κωνσταντινούπολη καταγράφονται μουσουλμάνοι σαράφηδες, χωρίς όμως να μετέχουν στη συντεχνία.

17. Αρκετοί από τους γνωστούς σαράφηδες ήταν μπερατλήδες· βλ. O. Jamgocyan,

λη της συντεχνίας ασχολούνταν με πιστώσεις, την αλλαγή των νομισμάτων και είχαν δοσοληψίες με το αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο (Darbhane-i Amire), ενώ όσοι σαράφηδες διέθεταν μεγαλύτερα κεφάλαια δραστηριοποιούνταν σε διαφορετικό επίπεδο, χωρίς να υπόκεινται στους αυστηρούς κανόνες της συντεχνίας. Είναι οι τελευταίοι που είχαν δοσοληψίες με το αυτοκρατορικό ταμείο (Hazine-i Amire), εμπλέκονταν στις φοροενοικιάσεις, λειτουργούσαν ως σαράφηδες μεγάλων βεζίρηδων (sarrafbaşı) ή άλλων ανώτερων αξιωματούχων ή προμηθευτές (bazirgânbaşı) ειδών πολυτελείας (υφασμάτων, κοσμημάτων και πολύτιμων λίθων) και πρώτων υλών του παλατιού, του χαρεμιού και άλλων υψηλών αξιωματούχων.¹⁸ Στις περιπτώσεις αυτές ήταν αναγκαία η ένταξη στα πελατειακά δίκτυα που αναπτύσσονταν γύρω από το παλάτι. Η σχέση αξιωματούχου και σαράφη ήταν σχέση αλληλεξάρτησης, οι διακυμάνσεις της οποίας ορίζονταν από την εξέλιξη της καριέρας των αξιωματούχων. Είναι αρκετά τα παραδείγματα σαράφηδων που έχασαν τη ζωή τους μετά τον θάνατο ή την εκτέλεση του αξιωματούχου στον οποίον υπηρετούσαν, ή στην καλύτερη περίπτωση έχαναν μέρος ή ολόκληρη την περιουσία τους.¹⁹

Στο άρθρο αυτό θα διερευνηθεί η δραστηριότητα των οθωμανών ελλήνων σαράφηδων στην Κωνσταντινούπολη κατά τις παραμονές της Επανάστασης. Θα υποστηριχθεί ότι η περίπτωση των πλούσιων σαράφηδων καταδεικνύει τα όρια της επίτευξης οικονομικής ισχύος και επιρροής των οθωμανών Ελλήνων που είχαν συναλλαγές με το οθωμανικό κράτος και ανώτατους αξιωματούχους. Ο πλούτος και ο πολυτελής τρόπος διαβίωσης κάποιων από αυτούς συνυπήρχε με την ιδιότητά τους ως ζιμμήδων, δηλαδή ως κατώτερων αλλά προστατευόμενων οθωμανών υπηκόων. Το υλικό που

Les Banquiers des Sultans, Παρίσι 2013, σ. 108-110. Επίσης, δεν είναι απόλυτο ότι μέλη της συντεχνίας και σαράφηδες του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου δεν μπορούσαν να είναι μπερατλήδες. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ο περίφημος Πετράκης, γιος του Κυριάκου, ο οποίος εκτελέστηκε το 1786 και ο οποίος είχε αποκτήσει μπεράτι προστασίας, με τη μεσολάβηση υψηλόβαθμου οθωμανού αξιωματούχου: βλ. E. Ünlü, «18 Yüzyılda Osmanlı Eliti bir Darphane Sarrafının Muhallefatı: Bedros nam-ı diğer Petraki», *OTAM* [Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi] 43 (2018), 291-292.

18. Cezar, «The Role of the Sarrafs», σ. 62-63. Ο ίδιος αναφέρει ότι αυτής της κατηγορίας οι σαράφηδες ανήκαν στην κατηγορία των εμποροτραπεζίτων («merchant-bankers»).

19. Jamgocyan, *Les Banquiers des Sultans*, σ. 127.

χρησιμοποιείται είναι κυρίως τα οθωμανικά κατάστιχα που καταγράφουν την περιουσία τους, η οποία κατέληξε στο αυτοκρατορικό ταμείο, όταν κάποιιο από αυτούς εκτελέστηκε με την –ασαφή– κατηγορία της συμμετοχής τους στην Ελληνική Επανάσταση, ή επειδή εγκατέλειψαν την Κωνσταντινούπολη εξαιτίας αυτής. Τα κατάστιχα καταγράφουν το εύρος των πιστωτικών δικτύων που διατηρούσαν, τη συμμετοχή τους σε φοροενοικιάσεις, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις καταχωρίζεται το σύνολο της κατασχεμένης κινητής περιουσίας που βρέθηκε εντός των οικημάτων των συγκεκριμένων σαράφηδων.²⁰

Ο Δημητράκης (Παπαρηγόπουλος)

Με βάση τις πληροφορίες των καταστίχων, ο πλέον εύπορος από τους Έλληνες σαράφηδες φαίνεται ότι ήταν ο Δημητράκης με καταγωγή από την Πελοπόννησο, ο οποίος εκτελέστηκε στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές Απριλίου του 1821 μαζί με άλλους επιφανείς Έλληνες. Στα οθωμανικά έγγραφα καταγράφεται ως σαράφης Morali (Μοραΐτης) Δημητράκης γιος του Νικολή και δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με τον τόπο γέννησής του. Η χρήση του προσωνυμίου του, πάντως, παραπέμπει σε πρόσφατη μετανάστευση στην Κωνσταντινούπολη και στη χρησιμοποίηση εκ μέρους του των δεσμών της μοραϊτικής καταγωγής, για να προωθήσει τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες και να διευρύνει τις συνεργασίες του. Τη χρησιμοποίηση του δικτύου των επιφανών Πελοποννησίων εκ μέρους του Δημητράκη επιβεβαιώνει ο λόγιος Παναγιώτης Κοδρικιάς, που έζησε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των ετών 1795 και 1797, η καταγεγραμμένη μαρτυρία του οποίου αποτελεί πολύτιμη πηγή για την κοινότητα των Ελλήνων της εποχής. Ο Κοδρικιάς συναναστράφηκε τον Δημητράκη, τον οποίο περιγράφει ως σαράφη και ευνοούμενο του Πελοποννήσιου στην καταγωγή Σεγίντ Αλή εφέντη (Seyyid Ali Efendi), για τον οποίο γνωρίζουμε ότι ήταν ο πρώτος οθωμανός πρέσβης στο Παρίσι (1795-1802) και στη συνέχεια ανώτερος αξιωματούχος με θητεία σε θέσεις της οικονομικής υπηρεσίας.²¹ Ο Κοδρικιάς

20. Χρησιμοποιήθηκαν τα κατάστιχα Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], D.BŞM.d. 1338, D.BŞM.MHF d. 13342, D.BŞM.d.8201, MAD.d.9764, ΥΒ 4.119, από όπου αντλήθηκαν οι πληροφορίες για τους σαράφηδες που αναφέρονται στο άρθρο.

21. Διερμηνέας του Seyyid Ali Efendi ήταν ο Κοδρικιάς. Για τον Morali Ali Efendi βλ. Shaw, *Between Old and New*, σ. 188-189, 449-450 σημ. 22. Βλ. επίσης M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmani*, τ. III, Κωνσταντινούπολη 1996, σ. 650.

επισκεπτόταν τον Δημητράκη στην οικία του στο Φανάρι και στον οντά του, δηλαδή την επαγγελματική του έδρα, σε χάνι της Κωνσταντινούπολης, ενώ τον αναφέρει και ως ιδιοκτήτη ενός εμπορικού πλοίου.²² Έτσι, σύμφωνα με τον Κοδρικά, στο τελείωμα του 18ου αιώνα ο Μόραλη Δημητράκης ανήκε ήδη στον κύκλο των πλουσίων του Φαναρίου.

Την περιγραφή του Κοδρικά επιβεβαιώνει ο Βρετανός Leake, ο οποίος, όταν συναντήθηκε το 1805 στην Πελοπόννησο με τον οθωμανό διοικητή Βανλή Μεχμέτ πασά (Vanlı Mehmet Paşa), αναφέρθηκε στους ανθρώπους του τελευταίου στην Κωνσταντινούπολη. Από αυτούς, «his most active partisan there» ήταν ο Δημήτρης Παπαρρηγόπουλος από την Τρίπολη της Πελοποννήσου, ο οποίος ξεκίνησε «by carrying on a small business as a sarraf, or broker, in which capacity he served Aly Efendi ...». Στη συνέχεια, με τις παραινήσεις του Δημήτρη για αποστολή στον σουλτάνο γαλλικών προϊόντων, τα οποία εκτιμούσε ιδιαίτερα ο Σελίμ Γ', ο οθωμανός πρέσβης κέρδισε την εύνοια του σουλτάνου, και αυτός με τη σειρά του μεσολάβησε για την απόδοση του γαλλικού μπερατιού στον σαράφη του. Όταν ο Ali Efendi επέστρεψε στην πρωτεύουσα το 1803 και ανέλαβε επόπτης των οικονομικών του οθωμανικού στόλου, ο Δημητράκης ευνοήθηκε ιδιαίτερα ως σαράφης, με αποτέλεσμα να θεωρείται όμοιος με πασά τριών ιππουριδίων («he is now courted by a Pasha of Three Tails»)²³ Επομένως, ο Μόραλη Δημητράκης των οθωμανικών πηγών και ο Δημητράκης του Κοδρικά ταυτίζεται με τον σαράφη Δημήτρη Παπαρρηγόπουλο, που αναφέρει ο Leake.²⁴ Σύμφωνα με τον τελευταίο, το 1805 ο Μόραλη Δημητράκης ήταν ήδη πλούσιος, μπερατλής της Γαλλίας και εκπρόσωπος των συμφερόντων του οθωμανού διοικητή της Πελοποννήσου. Έτσι εξηγείται η πληροφορία ότι οι Πελοποννήσιοι τον αποκαλούσαν «κόνσολα των Μωραϊτών»,²⁵ προφανώς διότι μεσολαβούσε για τη διεκπεραίωση ζητημάτων που αφορούσαν τους χριστιαν-

22. Παν. Κοδρικάς, *Εφημερίδες*, έκδ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 1963, σ. 124, 126, 129.

23. W. M. Leake, *Travels in the Morea*, τ. Ι, Άμστερνταμ 1968, σ. 86-87.

24. Βλ. επίσης χειρόγραφο ανώνυμο –πιθανόν Επτανήσιου– αυτόπτη μάρτυρα, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1863 και στο οποίο αναφέρεται ο Δημητράκης ως Παπαρρηγόπουλος: «Χειρόγραφο του 1821 έτους», *Πανδώρα* 14 (1863), 201. Ο αδελφός του Δημητράκη, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, επιχειρηματίας στην Κωνσταντινούπολη που πέθανε το 1819, ήταν έφορος του σχολείου της Βυτίνας το 1804· βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα 1986, σ. 441.

25. Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Ε', Αθήνα 1887, σ. 716.

νούς της Πελοποννήσου, παράλληλα με την προώθηση των συμφερόντων υψηλών οθωμανών αξιωματούχων.

Λίγα χρόνια αργότερα ο σαράφης Δημητράκης θα χάσει τη ζωή του με σουλτανική εντολή, η περιουσία του θα κατασχεθεί, ενώ η σύζυγός του Ταρσία Νικοκλή θα διαφύγει στην Οδησό με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.²⁶ Αν και δεν είναι σαφής η κατηγορία που βάρυνε τον Δημητράκη, καθώς αναφέρεται μόνο η ανάμειξή του στις «υφιστάμενες ταραχές στο μιλλέτι των Ρωμιών»,²⁷ υποθέτει κανείς ότι η καταγωγή του από την Πελοπόννησο, οι διασυνδέσεις του με οθωμανούς αξιωματούχους και τα μεγάλα ποσά που του οφείλονταν, τον κατέστησαν εύκολο θύμα της κρατικής βίας.

Όπως και στις άλλες περιπτώσεις των Ελλήνων που εκτελέστηκαν ή διέφυγαν από την Κωνσταντινούπολη εξαιτίας της έκρηξης της Ελληνικής Επανάστασης, η εκτέλεση του σαράφη Δημητράκη συνοδεύτηκε από την κατάσχεση της ακίνητης και κινητής περιουσίας στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και από λεπτομερή καταγραφή των οφειλών προς αυτόν, με σκοπό να εισπραχθούν από το κρατικό ταμείο. Η ανάλυση της περιουσιακής κατάστασης και των πιστωτικών συναλλαγών του καταδεικνύει το μέγεθος του πλούτου του.

26. Η οικογένεια της Ταρσίτζας κατέληξε το 1830 στο Ναύπλιο. Σημειώνεται ότι μαζί με τον Δημητράκη εκτελέστηκε ένας από τους γιους του, καθώς και ο γαμπρός του, Δημήτρης Σκαναβής.

27. BOA, C.ML 312-12799: *Rum millet-i beyninde vaki olan fesadatda medhalleri olduđu tahkik birle be-irade-i şahane cezaları tertib olumb bi-l-cümlle emlakları canib-i miriden zabt olan zimmilerden olub katilen halik olan Valide ham sarrafatından Moralı Dimitraki veled-i Nikoli zimminin ...*

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατασχεμένη ακίνητη περιουσία του σαράφη
Μόραλη Δημητράκη και των συγγενών πρώτου βαθμού
(Πηγή: BOA, BŞM.MHF 1338, EV.HMH d.8708, MAD.d., 9764)

ΚΑΤΟΧΟΣ	ΑΚΙΝΗΤΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΠΟΣΟΤΗΤΑ	ΠΡΟΚΑΤΑΒΟΛΗ	ΑΓΟΡΑΣΤΗΣ
Δημητράκης	παραθαλάσσια οικία ²⁸	συνοικία Mirkonoglu ²⁹	11	32.500 γρ.	σύζυγος του Σερίφ πασά (Şerif Paşa) από το Χαλέπι
κόρη του Δημητράκη ³⁰	κουρείο	συνοικία Mirkon oğlu	1	1.250 γρ.	—
Δημητράκης	παραθαλάσσια οικία	χωριό Αρβανιτοχώρι (Arnavudköy)	1	21.000 γρ.	—
Δημητράκης	παραθαλάσσια οικία	συνοικία Φανάρι	1	30.000 γρ.	σαράφης Μπαζιργκιάν Μπεχοράκη
Δημητράκης	οντάς	χάνι Καλτζιλάρ	1	3.000 γρ.	—
Δημητράκης	οντάς	χάνι Καλτζιλάρ	1	2.250 γρ.	—
Δημητράκης	οντάς ³¹	χάνι Τζεντίντ-ι Κεμπίρ	1	2.400 γρ.	—

28. Η οικία ανήκε στο βακούφι Hamidiye, που ιδρύθηκε από τον σουλτάνο Αμπντουλχαμίντ Α' (Abdülhamid, 1774-1789) και στο οποίο καταβαλλόταν ενοίκια. Τα ενοίκια που όφειλε ο Δημητράκης στο βακούφι για τρία έτη, 1819-1821 (έτ. εγίρας 1234-1236), ήταν συνολικά 45 γρόσια, ποσό ιδιαίτερα χαμηλό· βλ. BOA, C.ML 109/4818, όπου τον Ιανουάριο του 1822 ο εισπράκτορας του βακουφίου ζητεί να προσμετρηθούν στα έσοδα του ιδρύματος τα έσοδα που εισπράχθηκαν εκ μέρους του κρατικού ταμείου από την πώληση και τα ενοίκια.

29. Πρόκειται για τη σημερινή συνοικία Emirgan, στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου.

30. Στο κατάστιχο BOA, MAD.d.9764, σ. 3, αναφέρεται ότι το κουρείο ανήκε στον ίδιο τον Δημητράκη και ότι στις 20.9.1822 πωλήθηκε το γκεντίκ αντί 1.200 γροσίων ως προκαταβολής στον ζιμμή Τομάζο, γιο του Χατζαντόρ. Παρόλα αυτά, στο D.BŞM.d.1338 το κουρείο καταγράφεται ως ιδιοκτησία της θυγατέρας του Δημητράκη.

31. BOA, EV.HMH d.8708, σ. 3. Περιγράφεται ως γκεντίκ του οντά. Το ποσό των 2.400 γροσίων προέκυψε από δημοπρασία και εισπράχθηκε από το βακούφι του Laleli.

σύζυγος και κόρη	οντάς με εξοπλισμό και γκεντίκ	χάνι Βαλιντέ	1	22.200 γρ.	—
Δημητράκης	κατάστημα υφασμάτων	Αγορά	11	14.000 γρ.	Τζανίχ γιος Συμεών σαράφης

Από τον πίνακα 1 προκύπτει ότι το 1821 ο Δημητράκης ήταν ιδιοκτήτης δύο παραθαλάσσιων οικημάτων και μιας οικίας που ενοικίαζε από βακούφι, συνολικής αξίας τουλάχιστον 83.500 γροσίων, καθώς στα κατάστιχα καταγράφεται το ποσό της προκαταβολής με την οποία θα πωλούνταν τα οικήματα. Επίσης, ήταν κάτοχος δύο δωματίων (οντάδων) στο χάνι Καλτζιλάρ, συνολικής αξίας τουλάχιστον 5.250 γροσίων, ενός δωματίου στο χάνι Τζεντίτ-ι Κεμπίρ, ενώ η σύζυγός του και η κόρη του κατείχαν δωμάτιο με εργαστηριακό εξοπλισμό και την άδεια άσκησης επαγγέλματος στο χάνι της Βαλιντέ (valide: η σουλτανομήτωρ), αξίας 22.200 γροσίων. Ακόμη, κατείχε ένα κατάστημα πώλησης υφασμάτων και η κόρη του ένα κουρείο. Είναι πιθανόν η έδρα των πιστωτικών δραστηριοτήτων του Δημητράκη να βρισκόταν στο χάνι της Βαλιντέ, όπως αναφέρεται σε οθωμανικό έγγραφο του 1822.³² Πάντως, με εξαίρεση το κουρείο στο όνομα της κόρης του, το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων του σαράφη βρισκόταν στο εμπορικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης.

Οι καταγεγραμμένες πιστωτικές συναλλαγές του Δημητράκη φέρνουν στην επιφάνεια το δίκτυο των επιχειρηματικών του επαφών. Προτού αναφερθώ σε αυτές, πρέπει να σημειωθεί, αφενός, ότι δεν γνωρίζουμε τον χρόνο παραχώρησης των δανείων και, αφετέρου, ότι από τις συνολικά 58 καταγραφές μόνο πέντε εξοφλήθηκαν –εν μέρει ή συνολικά– και μάλιστα καθυστερημένα.³³ Από την ανάλυση προκύπτει ότι έως τον θάνατό του ο συγκεκριμένος σαράφης είχε παραχωρήσει πιστώσεις συνολικού ύψους 796.915,5 γροσίων. Ξεχωρίζουν τα 120.258,5 γρόσια τα οποία ο σαράφης έδωσε ως δάνειο στον αγά και τους κατοίκους του καζά Γκεμλίχ (Gemlik), καθώς και τα 126.685 γρόσια που δάνεισε στον βοεβόδα Χαφίζ Χουσεΐν εφέντη (Hafiz Hüseyin Efendi). Ειδικά το τελευταίο ποσό σχετιζόταν με την ενοικίαση των φόρων, καθώς αναφέρεται ότι το μεγαλύτερο μέρος αφορούσε

32. Βλ. σημ. 27.

33. Τα δάνεια που είχε παραχωρήσει καθώς και οι οφειλές του Δημητράκη καταγράφονται στο κατάστιχο BOA, YB.4.119, σ. 104-106.

τον μουκατά του Τίρε (Tire, Θείρα Σμύρνης). Κατά τα άλλα, το 49,6% (395.790 γρόσια) των πιστώσεων δόθηκε σε μουσουλμάνους προύχοντες (αγιάν/ayan) και αξιωματούχους που έδρευαν στην Πελοπόννησο ή προέρχονταν από αυτήν. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο αγιάνης της Κορίνθου Κιαμήλ μπέη (Kâmil Bey) (σύνολο οφειλόμενων 150.013 γρόσια) και ο επικεφαλής των ουλεμάδων (nakibüleşraf) της Τρίπολης Ζεκερύα εφέντη (Zekerya Efendi) και ο γιος του Μεχμέτ μπέης (Mehmed Bey), αλλά και άνθρωποι της ακολουθίας τους. Δεν λείπουν βέβαια οι χριστιανοί με πελοποννησιακή καταγωγή ή διαμένοντες στην Πελοπόννησο, όπως οι μητροπολίτες Κορίνθου και Τρίπολης· είναι όμως σαφώς λιγότεροι. Η άλλη ομάδα των πιστώσεων αφορά στον πρώην ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρο Σούτσο μπέη και την οικογένειά του. Ο Αλέξανδρος Σούτσος είχε λάβει δάνειο 89.731 γρόσια και η σύζυγός του Ευφροσύνη άλλα 33.400 γρόσια.³⁴ Αρκετά μικρότερα ποσά έλαβαν επίσης δύο συγγενείς και δύο μέλη της ακολουθίας τού μπέη (σύνολο 2.943 γρόσια). Κατά τα άλλα, στους υπόλοιπους οφειλέτες τού Δημητράκη συγκαταλέγονταν αξιωματούχοι του παλατιού, υψηλόβαθμοι ουλεμά αλλά και ο Κωνσταντίνος Μουρούζης, πρώην δραγουμάνος της Ύψηλης Πύλης. Τα δάνεια που είχε χορηγήσει ο σαράφης Δημητράκης στον χώρο της οικονομίας ήταν συγκριτικά λιγότερα. Συγκεκριμένα, διανεμήθηκαν 45.701 γρόσια σε χριστιανούς και μουσουλμάνους μέλη συντεχνιών (τους γουναράδες και τους πωλητές μάλλινων υφασμάτων αντίστοιχα), σε χριστιανούς που ανήκαν στους «εμπόρους της Ευρώπης»,³⁵ καθώς και σε έναν καπετάνιο από τη Σαντορίνη.

Σημειωτέον, επίσης, ότι ο συγκεκριμένος σαράφης αναλάμβανε τη φύλαξη χρηματικών ποσών στο χάνι της Βαλιντέ, όπου είχε οντά, λειτουργώντας ως οιονεί τράπεζα. Ως προς αυτήν τη δραστηριότητα, ενώ είναι γνωστό ότι η φύλαξη ρευστού σε μια οικονομία από την οποία έλειπαν τα πιστωτικά ιδρύματα ήταν μια δραστηριότητα που αναλάμβαναν κατεξοχήν οι σαρά-

34. Όταν έγινε η καταγραφή των πιστώσεων του αποθανόντος Δημητράκη, ο Αλέξανδρος Σούτσος ήταν ήδη νεκρός και είναι άγνωστο εάν το οθωμανικό κράτος μπόρεσε να πάρει πίσω τα οφειλόμενα.

35. Επρόκειτο για οθωμανούς χριστιανούς, οι οποίοι εντάχθηκαν στο οθωμανικό σύστημα (nizam) που εφαρμόστηκε το 1802 και το οποίο τους επέτρεπε να ασχούν εμπόριο με τη Δύση με τους ίδιους προνομιακούς όρους που ίσχυαν για τους ευρωπαϊούς εμπόρους και τους «προστατευόμενους» (μπερατλήδες)· βλ. σχετικά Sophia Laiou, «The Ottoman Greek 'Merchants of Europe' at the Beginning of the 19th Century», *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theodorides. Studies on the Ottoman Empire and Turkey*, τ. 2, εκδ. Evagelia Balta – G. Salakidis – Th. Stavrides, Κωνσταντινούπολη 2014, σ. 313-331.

φηδες, αυτή δύσκολα ανιχνεύεται στα οθωμανικά τεκμήρια. Η αιτία είναι ότι πίσω από την παρακαταθήκη υπήρχαν ιδιωτικές συμφωνίες για πιθανή καταβολή τόκου στον καταθέτη, τη διάρκεια της φύλαξης και τη δυνατότητα ή μη χρησιμοποίησης των κεφαλαίων από τον σαράφη, και οι συμφωνίες αυτές συνήθως δεν κατετίθεντο στα οθωμανικά ιεροδικεία. Στην περίπτωση του Δημητράκη αποκαλύπτεται η πτυχή αυτή της δραστηριότητάς του από την αξίωση του Αχμέτ Ρεσίντ αγά (Ahmed Resid Ağa) τον Δεκέμβριο του 1821, να του επιστραφούν, από το ποσό της πώλησης της κατασχεμένης περιουσίας του Δημητράκη, 7881,5 γρόσια, τα οποία είχε δώσει στον σαράφη το 1820. Μάλιστα, ο ίδιος χαρακτήρισε το ποσό ως δάνειο, για το οποίο έλαβε από τον Δημητράκη ομόλογο, αλλά οι μάρτυρες έκαναν λόγο για παρακαταθήκη (*bi-l-emané vaz al-yed*).³⁶

Από το «πελατολόγιο» του Δημητράκη προκύπτει ότι οι διασυνδέσεις του με τους φορείς της κρατικής εξουσίας ήταν σαφώς περισσότερες από ό,τι αυτές με τον χώρο της οικονομίας, γεγονός που μαρτυρεί τη στόχευση της δραστηριότητάς του ως σαράφη να έχει περισσότερες συναλλαγές με φορείς της κρατικής εξουσίας παρά με απλούς οθωμανούς υπηκόους. Το συμπέρασμα αυτό συμφωνεί με τις πληροφορίες του Κοδρικά για διασυνδέσεις του Δημητράκη με τον Σεγίντ Αλή εφέντη, κυρίως όμως με τη συμμετοχή του σαράφη στη φοροενοικίαση τμημάτων φορολογικών ενότητων της Πελοποννήσου. Συγκεκριμένα, ο Δημητράκης, για τα έτη 1803-1805 έδρασε ως ενοικιαστής των εσόδων του μισού *μουκατά* της Τρίπολης, του Λεονταρίου και των εξαρτημάτων, καθώς και του 1/4 του *μουκατά* της Κορίνθου και των εξαρτημάτων, λειτουργώντας εκ μέρους της δικαιούχου (*mutasarrife*) Χαμπιμπέ Χανιμεφέντη (*Habibe Hanimefendi*). Σε τρία διαδοχικά χρεωστικά ομόλογα ο Δημητράκης αναλάμβανε την υποχρέωση καταβολής στη δικαιούχο των κερδών (*bedel-i iltizam faizi*), που ανέρχονταν συνολικά σε 48.800 γρόσια.³⁷ Η ενασχόληση του σαράφη με τα δημόσια οικονομικά αφορούσε και τη συμμετοχή του στο σύστημα των *εσχάμ*. Ο προαναφερθείς Αχμέτ Ρεσίντ αγάς είχε διεκδικήσει επιπλέον το ποσό των 2.388 γροσίων, που αντιστοιχούσαν στα κέρδη από τα *εσχάμ*, τα οποία είχε εισπράξει ο Δημητράκης ως πληρεξούσιός του.³⁸ Όπως αναφέρθηκε πα-

36. BOA, C.ML. 470/19148. Για τη χρήση της παρακαταθήκης (*emanet*) βλ. J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Οξφόρδη 1964, σ. 157.

37. BOA, TS.MAe 924/4, TS.MAe 482/24, TS.MAe 398/11.

38. BOA, C.ML. 470/19148: *be berat-ı alısan mutasarrif olduğum eshamın faizleri olub halik-i mersumun sağlığında emr ve tevkilimle mahallarından kabz edüb.*

ραπάνω, η συμμετοχή των σαράφηδων στην καταβολή των κερδών από τα εσχάμ ανήκε ούτως ή άλλως στις τυπικές δραστηριότητές τους. Η επένδυση 1.000 γροσίων το 1799 από τη σύζυγο του Δημητράκη, Ταρσίτζα, στα εσχάμ της φορολογικής ενότητας του φόρου ζετζριγιέ (zeczriye) έγινε προφανώς με την ανάμειξη του Δημητράκη και καταδεικνύει την επιδίωξη εκμετάλλευσης κάθε επενδυτικής ευκαιρίας από την οικογένεια, από τη στιγμή που κάλυπταν τη βασικότερη προϋπόθεση, δηλαδή την κατοχή ρευστού.³⁹

Με τα έως τώρα στοιχεία, τα χρέη που άφησε ανεξόφλητα ο Μοραϊτής Δημητράκης ανέρχονταν σε 69.122 γρόσια, και αφορούσαν ποσά σε αρμένιους μεγαλύτερους, οθωμανούς αξιωματούχους, απλούς μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους υπηκόους. Δεν είναι γνωστές οι αιτίες λήψης των δανείων· φαίνεται πάντως ότι μία οφειλή 2.387 γροσίων αφορούσε τη μη καταβολή του κέρδους από τα εσχάμ.⁴⁰

Ακόμη και αν υποθέσουμε ότι μέρος του ρευστού που διακινούσε ο Μόραλη Δημητράκης παραχωρούνταν με συναλλαγματικές, το ύψος των πιστώσεων και των οφειλών μαρτυρεί μεγάλη οικονομική ευχέρεια. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγεί και η καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων που βρέθηκαν στην οικία του στο Φανάρι, που φαίνεται ότι ήταν η κύρια κατοικία του σαράφη και η οποία καταχωρίζεται στο όνομα της συζύγου του, καθώς και στην οικία στη συνοικία Mirkonoglu (Emirgan). Στη μεν πρώτη η αξία τους υπολογίστηκε στα 7.500 γρόσια και δεν περιλαμβάνει όσα αντικείμενα μπόρεσαν τα μέλη της οικογένειας που διέφυγαν να πάρουν μαζί τους. Σε όσα αντικείμενα εγκαταλείφθηκαν καταχωρίζονται, μαζί με τα υφάσματα και την αναγκαία επίπλωση, καθρέπτες, τραπέζια και καρέκλες, καθώς και ακριβά, πολύτιμα αντικείμενα (κρυστάλλινη φιάλη, λεκάνες νερού κατασκευασμένες στην Αγγλία), που υποδηλώνουν τον πολυτελή και εξευρωπαϊσμένο τρόπο ζωής που ακολουθούσε η οικογένεια.⁴¹ Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν τον επτανήσιο αυτόπτη μάρτυρα των ταραχών του 1821 στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος χαρακτηρίζει τον Παπαρηγόπουλο «πραγματευτή εν καταστάσει υπέρ του μιλουνίου».⁴²

39. BOA, AE SSLM III 78-4728, σ. 1. Ο φόρος ζετζριγιέ (zeczriye) επιβαλλόταν στα οινοπνευματώδη ποτά και πληρωνόταν από τους μη μουσουλμάνους οθωμανούς υπηκόους.

40. BOA, YB 4.119, σ. 104.

41. BOA, D.BŞM.MHF d. 13342, σ. 3.

42. «Χειρόγραφο του 1821 έτους», σ. 201.

Ο Κωστάκης, γιος Σκαρλάτου

Την ίδια εποχή με την εκτέλεση του Μοραΐτη Δημητράκη, η οθωμανική διοίκηση διέταξε την κατάσχεση και καταγραφή της περιουσίας ενός άλλου έλληνα σαράφη, του Κωστάκη, γιου του Σκαρλάτου, ο οποίος είχε προλάβει να εγκαταλείψει εγκαίρως την οθωμανική πρωτεύουσα. Αντίστοιχα με την περίπτωση του Δημητράκη, είναι πολύ λίγες οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον ίδιο. Φαίνεται ότι ήταν γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη και, εάν η υπόθεσή μου είναι σωστή, ότι δηλαδή ήταν γιος του Σκαρλάτου, που αναφέρεται από τον Κοδρικά, στο τέλος του 18ου αιώνα ο πατέρας του είχε ήδη διασυνδέσεις με υψηλούς οθωμανούς αξιωματούχους της Υψηλής Πύλης⁴³ καθώς και πλούτο, όπως μαρτυρεί η οικία στο Φανάρι.⁴⁴ Επομένως, ο Κωστάκης προερχόταν από οικογένεια που ανήκε στην ελίτ των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και έτσι το 1805 ήταν σε θέση να αγοράσει από τον πατέρα του το γκεντίκ ενός οντά στο χάνι της Βαλιντέ έναντι 2.000 γροσίων, καθώς και το γκεντίκ ενός καταστήματος πώλησης υφασμάτων στο Σαντάλ μπεζεστένι (Sandal Bedesten) έναντι 12.500 γροσίων.⁴⁵ Δεκαέξι χρόνια αργότερα, σε διαφορετικά μεταξύ τους οθωμανικά τεκμήρια, ο Κωστάκης καταγράφεται από την οθωμανική διοίκηση ως μέλος της συντεχνίας των σαράφηδων⁴⁶ και γιος σαράφη.⁴⁷ Αυτό σημαίνει ότι υπαγόταν στους κανονισμούς της ίδιας της συντεχνίας, η οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τελούσε υπό τη διαρκή εποπτεία και της οθωμανικής διοίκησης.

Η καταγραφή των πιστώσεων που παραχώρησε ο Κωστάκης περιλαμβάνεται σε δύο διαφορετικά κατάστιχα, τα οποία συντάχθηκαν μετά τη δήμηση της περιουσίας και τα οποία εν μέρει μόνο επικαλύπτονται. Στο πρώτο περιλαμβάνονται οι πιστώσεις που έδωσε ο συγκεκριμένος σαράφης, όπως και άλλοι Έλληνες, φυγάδες ή εκτελεσμένοι, οι οποίες, όπως δηλώνεται χαρακτηριστικά, καταγράφηκαν, όταν εντοπίστηκαν τα αντίστοιχα

43. Κοδρικάς, *Εφημερίδες*, σ. 92: όπου «... ανταμώθην μετά του μισέρ Σκαρλάτου, ός τις ην ένας των προστατευόντων τους Αθηναίους, ισχύων παρά τε τω βαλιδέ κεχαγιασί και παρά τω τζελεπή εφένδη».

44. Κοδρικάς, *Εφημερίδες*, σ. 93.

45. BOA, C.BLD 103/5102.

46. ΥΒ 4.119, σ. 173. Ας σημειωθεί ότι το όνομα του Κωστάκη, γιου του Σκαρλάτου, δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των σαράφηδων της Κωνσταντινούπολης το 1820 που δημοσιεύει ο Bölükbaşı, «Istanbul Sarrafları», 63-83.

47. BOA, D.BŞM.MHF d.1338, σ. 9.

οθωμανικά έγγραφα «σε στρώματα, καλάθια και σεντούκια».⁴⁸ Στο κατάστιχο αυτό ο Κωστάκης εμφανίζεται να έχει παραχωρήσει δάνεια έως και δέκα χρόνια πριν από τη φυγή του. Οι οφειλέτες ήταν όλοι οθωμανοί αξιωματούχοι ή απλοί μουσουλμάνοι. Στη δεύτερη πηγή οι 34 καταγεγραμμένοι οφειλέτες τού σαράφη Κωστάκη είναι μουσουλμάνοι και χριστιανοί. Στους τελευταίους συμπεριλαμβάνονται μέλη του φαναριώτικου οίκου Χαντζερή (Hancerli)· για τους περισσότερους, ωστόσο, δεν αναφέρεται η ιδιότητά τους. Και στις δύο πηγές η πλειονότητα των μουσουλμάνων οφειλετών ήταν χαμηλόβαθμοι ή μεσαίας βαθμίδας αξιωματούχοι (αγάδες, μπέηδες).⁴⁹ Με βάση τις δύο πηγές, οι πιστώσεις που είχε παραχωρήσει ο Κωστάκης ανέρχονταν σε 110.405 γρόσια, με ποσά που κυμαίνονταν από 40 έως 16.000 γρόσια και μέσο όρο πίστωσης 3.505 γρόσια. Αναφέρεται, εντούτοις, ότι ο σαράφης είχε χρέη συνολικού ύψους 71.041,5 γρόσια,⁵⁰ τα οποία θα λάμβαναν οι δικαιούχοι μετά την είσπραξη των οφειλών και την πώληση της περιουσίας. Τέλος, στις καταχωρήσεις που αφορούν στον Κωστάκη, γιο του Σκαρλάτου, καταγράφονται κοινές πρακτικές των σαράφηδων, όπως η λήψη ενεχύρου⁵¹ και η χρήση περιουσίας των οφειλετών έως την εξόφληση του δανείου (istiğlal).⁵²

Αν προχωρήσουμε σε μια συγκριτική θεώρηση της δράσης των δύο ελλήνων σαράφηδων, έτσι όπως αποτυπώνεται στα οθωμανικά αρχεία, προκύπτει ότι ο σαράφης Δημητράκης είχε παραχωρήσει σχεδόν επταπλάσιο ποσό σε πιστώσεις (796.915,5 γρόσια), με μέσο όρο τα 13.507 γρόσια και ποσά που κυμαίνονταν από 100 έως 126.865 γρόσια. Επιπλέον, ο Δημητράκης διέθετε ακίνητη περιουσία αξίας 105.150 γρόσια, χωρίς σε αυτή να συμπεριλαμβάνονται τα ακίνητα στο όνομα της συζύγου και της κόρης του. Όσον αφορά στον σαράφη Κωστάκη, δεν γνωρίζουμε τι απέγιναν ο οντάς στο χάνι της Βαλιντέ και το κατάστημα πώλησης υφασμάτων στο

48. BOA, D.BŞM.d.8201. Οι υπόλοιποι καταγεγραμμένοι πιστωτές είναι ο Χατζή Βασίλης, ο Χιώτης Αλεξανδρής Τζίκ(φ)ο, ο (Αρμένιος) Μιγριντίτς, ο τσοχατζής Αντώνης, ο γαμπρός του Σκαρλάτου, σαράφης Κωνσταντής.

49.. BOA, ΥΒ 4.119, σ. 173-174. Από τους 40 οφειλέτες του Κωστάκη αφαιρέθηκαν όσοι συμπεριλαμβάνονταν στο BOA, D.BŞM.d.8201.

50. Στα 60.821,5 γρόσια που καταγράφονται ως χρέη στο BOA, ΥΒ 4.119, σ. 174, προστέθηκαν τα 10.220 γρόσια, τα οποία το 1824 η Ρουκιγιέ Χανίμ (Rukiye hanım) ισχυρίστηκε στην Ύψηλή Πύλη ότι είχε δανείσει στον συγκεκριμένο σαράφη: MAD.D 9764, 490.

51. BOA, D.BŞM.d.8201, σ. 2.

52. BOA, ΥΒ 4.119, σ. 173-174.

Σαντάλ μπεζεστένι. Αντί για αυτά, λόγος γίνεται μόνο για τον οντά που ενοικιάζε στο χάνι Τσινιλλί, ενώ η μόνη ακίνητη περιουσία που εμφανίζεται να κατέχει το 1821 ήταν ένα αμπέλι στο Αρβανιτοχώρι, το οποίο κατασχέθηκε.⁵³ Είναι πιθανόν τα χρέη που αναφέρθηκαν παραπάνω να είχαν οδηγήσει στην απώλεια μέρους της περιουσίας του ή να είχε φροντίσει να τα εκποιήσει πριν από τη φυγή του. Επιπλέον, ο Μοραΐτης Δημητράκης είχε πολυσχιδή δραστηριότητα, που υπερέβαινε αυτή του απλού σαράφη. Το εργαστήριο υφασμάτων, οι τέσσερις οντάδες-γραφεία σε διαφορετικά χάνια και –κυρίως– η ιδιοκτησία πλοίου καταδεικνύουν την ύπαρξη συμπληρωματικών δραστηριοτήτων, που συνέβαλλαν στην ανατροφοδότηση των χρηματικών διαθεσίμων.⁵⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Πιστώσεις και οφειλές των δύο σαράφηδων
(Πηγή: BOA, D.BŞM.d.8201, BOA, ΥΒ 4.119)

	ΠΙΣΤΩΣΕΙΣ	ΧΡΕΗ
Μοραΐτης Δημητράκης	796.915,5 γρ.	69.122 γρ.
Κωστάκης, γιος Σκαρλάτου	110.405 γρ.	71.041,5 γρ.

Η διαφορά μεταξύ των δύο ελλήνων σαράφηδων ως προς το μέγεθος των κεφαλαίων που διακινούσαν και την αξία της ακίνητης περιουσίας τους είναι παραπάνω από εμφανής. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η δυνατότητα ανάληψης περισσότερων επιχειρηματικών πρωτοβουλιών από τον Δημητράκη οφειλόταν στη μη ένταξή του στη συντεχνία των σαράφηδων της Κωνσταντινούπολης. Το γεγονός αυτό του έδινε πολύ μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους από όσα θα είχε ο Κωστάκης ως μέλος της συντεχνίας.

Αντί επιλόγου:

Οι οθωμανοί έλληνες σαράφηδες στη δίνη της Επανάστασης

Οι περιπτώσεις των δύο ελλήνων σαράφηδων επιβεβαιώνουν την εικόνα της Κωνσταντινούπολης στις αρχές του 19ου αιώνα ως της πόλης όπου η οι-

53. BOA, D.BŞM.MHF.d. 1338, σ. 9. Το αμπέλι πωλήθηκε σε μουσουλμάνο έναντι 525 γροσίων.

54. Βλ. Ünlü, «18 Yüzyılda Osmanlı Eliti bir Darphane Sarrafı», 291, όπου περιγράφονται οι επιχειρηματικές δραστηριότητες του σαράφη Πετράκη, στις οποίες μεταξύ άλλων περιλαμβάνονταν η πλοιοκτησία.

κονομική δραστηριότητα σε μεγάλο βαθμό καθοδηγούνταν από το κράτος. Οι φοροενοικιάσεις, το εμπόριο προμηθειών για το παλάτι, τους αξιωματούχους και για τους κατοίκους της οθωμανικής πρωτεύουσας, συνέθεταν σε μεγάλο βαθμό τον πυρήνα της οικονομίας της Κωνσταντινούπολης.⁵⁵ Ειδικά οι φοροενοικιάσεις δημιουργούσαν έναν κύκλο ροής χρήματος στον οποίο κρίσιμο ρόλο έπαιζαν οι σαράφηδες ως πιστωτές των επενδυτών και διαχειριστές των χρηματικών ροών προς τους δικαιούχους και το κρατικό ταμείο.⁵⁶ Για όσους επιδίωκαν τη συναλλαγή με το κράτος προϋπόθεση πλουτισμού ήταν η ένταξη στα πελατειακά δίκτυα που αναπτύσσονταν με κέντρο το παλάτι και τους οθωμανούς αξιωματούχους. Η καλλιέργεια επαφών με πρόσωπα-κλειδιά μαζί με την εκμετάλλευση των δεσμών συγγένειας και κοινής καταγωγής άνοιγαν τον δρόμο για ανάπτυξη επενδυτικών πρωτοβουλιών που μπορούσαν να αποφέρουν ικανοποιητικά κέρδη. Είναι χαρακτηριστικό πως ο Μοραΐτης Δημητράκης επωφελήθηκε από τη σχέση του με τον επίσης Μοραΐτη Σεγίντ Αλή εφέντη. Πάντως, η συμμετοχή σε αυτά τα δίκτυα μπορούσε να αποδειχθεί ευεργετική αλλά και ριψοκίνδυνη, καθώς εξέθετε τους εμπλεκόμενους σε κινδύνους, από την αυθαίρετη καθυστέρηση εξόφλησης χρεών εκ μέρους των αξιωματούχων έως την άσκηση άμεσου κρατικού ελέγχου, συχνά με ολέθριες συνέπειες για τους ίδιους. Στην τελευταία περίπτωση η κατάσχεση τη περιουσίας των ανθρώπων αυτών σήμαινε την οικονομική καταστροφή των ίδιων και των οικογενειών τους.

Στις αρχές του 19ου αιώνα η κατοχή πλούτου από ένα μικρό, αλλά ιδιαίτερα δυναμικό τμήμα των Οθωμανών Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης αποτελεί γεγονός. Εξίσου πραγματικότητα ήταν το γεγονός ότι ο πλούτος και οι κοινωνικές συνδηλώσεις του πραγματώνονταν εντός του θεσμικού πλαισίου που όριζε η πολιτικο-θρησκευτική ταυτότητα των ανθρώπων αυτών. Για το οθωμανικό κράτος όλοι οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι θεωρούνταν κατώτεροι, και αυτή η κατωτερότητα όφειλε να αποδεικνύεται μέσα από τις συνθήκες διαβίωσης. Με αυτόν τον τρόπο διατηρούνταν η κοινωνική ισορροπία με πολιτικούς και θρησκευτικούς όρους. Αυτό το θεσμικό πλαίσιο, ωστόσο, δεν εμπόδιζε τους εύπορους έλληνες οθωμανούς υπηκόους να κατασκευάζουν μεγαλοπρεπείς οικίες στο Φανάρι και τα χωριά

55. E. Eldem, «From Imperial to Peripheralized Capital», E. Eldem (εκδ.), *The Ottoman City between East and West*, Κέμπριτζ 1999, σ. 163.

56. M. Nizri, «Rethinking Center-Periphery Communication», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 59/3 (2016), 488.

του Βοσπόρου, και να ζουν με διακριτική πολυτέλεια. Πρόκειται για μια αντίφαση, την οποία περιγράφει ο γιος του προαναφερθέντος Δημητράκη, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο πλέον επιφανής έλληνας ιστορικός του 19ου αιώνα: «ει και πολλά κατά την εποχήν ταύτην επάθομεν δυστυχήματα, αληθώς όμως ειπείν, ουδεμία ξενική κυριαρχία έδωσεν εις ημάς τοσαύτην άνεσιν και άδειαν προς την ρύθμισιν ταύτην και ανάπτυξιν, όσον η Οθωμανική».⁵⁷

Αν όχι και οι δύο σαράφηδες, ο Μοραΐτης Δημητράκης με βεβαιότητα κινούνταν στον ίδιο σχεδόν κοινωνικό και οικονομικό κύκλο επαφών με τα στελέχη της Φιλικής Εταιρείας, όταν τα τελευταία το 1818 και για λίγους μήνες βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Η εκεί παρουσία τους θα προκαλέσει αναβρασμό στην οικονομική ελίτ των Οθωμανών Ελλήνων, καθώς αρκετοί μεγαλέμποροι θα γίνουν μέλη της Φιλικής. Κατά τον Φιλήμονα, «η Κωνσταντινούπολις ηύξησε τον ενθουσιασμόν της εις την υπόθεσιν της Ελλάδος τοιούτον, ώστε το Μυστήριον έγινε γνωστόν εις όλας τας τάξεις και εις τας γυναίκας ακόμη». Οι δε συναντήσεις γίνονταν «υπό το πρόσχημα των Χορών και των Αποσπερίδων».⁵⁸ Η Γιακωβάκη, με βάση τις πηγές, ομιλεί για διείσδυση, «η οποία μάλιστα παίρνει τα χαρακτηριστικά εφόδου».⁵⁹ Φαίνεται, επομένως, ότι ένας δραστήριος και επιφανής παράγοντας της κοινότητας των Οθωμανών Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, όπως ο σαράφης Δημητράκης, είναι αδύνατον να μην γνώριζε την ύπαρξη της Φιλικής και τα σχέδιά της, αν και το όνομά του δεν συγκαταλέγεται στον κατάλογο των μελών της.⁶⁰ Μάλιστα, στο οθωμανικό κατάστιχο που καταγράφει τα δάνεια που παραχώρησε ο Δημητράκης εμφανίζεται στους οφειλέτες το ηγετικό στέλεχος της Φιλικής στην Κωνσταντινούπολη, ο έμπορος Παναγιώτης Σέκερης, επίσης Πελοποννήσιος, ο οποίος του όφειλε 332 γρόσια.⁶¹ Ωστόσο, παραμένει άγνωστο σε ποιον βαθμό ο σαράφης Δημητράκης εν-

57. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 148, όπου το απόσπασμα.

58. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834, σ. 308-309.

59. Νάσια Γιακωβάκη, «Οδησός, Κωνσταντινούπολη, Ισμαήλι: τρεις οργανωτικοί σταθμοί ενός αχαρτογράφητου δρομολογίου», *Οι πόλεις των Φιλικών: οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου*, επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, [Ιδρυμα Βουλής των Ελλήνων], Αθήνα 2018, σ. 188.

60. Βαλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του Αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937.

61. ΥΒ.4/119, 105. Στο κατάστιχο αναφέρεται ότι ο «Μοραΐτης» Σέκερης διέμενε στο Χάνι Navyar.

στερνιζόταν τα επαναστατικά σχέδια· αν, για παράδειγμα, συμμεριζόταν την επαναστατική ορμή ή κρατούσε μια πιο μετριοπαθή στάση, εξαιτίας των επαφών του με κρατικούς αξιωματούχους. Αν, με άλλα λόγια, ανήκε στους επιχειρηματίες που άκουγαν με περίσκεψη το «Μεγάλο Σχέδιο» που σχεδίαζαν κάποιοι Φιλικοί και το οποίο προέβλεπε τη δολοφονία του σουλτάνου και την πυρπόληση του οθωμανικού στόλου και περιοχών της πρωτεύουσας, με στόχο την κατάληψή της.⁶² Ήταν άραγε το δάνειο προς τον Σέκερη μια απλή οικονομική συναλλαγή ή αποτελούσε κρυφή δωρεά του Δημητράκη για τις ανάγκες της Φιλικής Εταιρείας; Και μήπως η γνωριμία του με τον Σέκερη, ο οποίος είχε καταγγεληθεί στην οθωμανική διοίκηση λίγο πριν από το ξέσπασμα της Επανάστασης ως συνωμότης αλλά τελικά απηλλάγη,⁶³ ήταν μια από τις αιτίες που οδήγησαν στην εκτέλεση του σαράφη, την οποία, δεν απέτρεψε η ιδιότητά του ως προστατευομένου (beratlı) της Γαλλίας; Από την άλλη πλευρά, η διαφυγή του Κωστάκη, γιου του Σκαρλάτου, δεν γνωρίζουμε εάν έγινε τον Μάρτιο του 1821, όταν ξεκίνησαν οι εκτελέσεις επιφανών Οθωμανών Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, ή νωρίτερα. Δεν αποκλείεται η απουσία περιουσιακών στοιχείων, πλην ενός αμπελιού, να οφείλεται στο ότι είχε πωλήσει εγκαίρως την όποια περιουσία διέθετε, προκειμένου να προλάβει να φύγει.

Τα ερωτήματα είναι πολλά και δύσκολο να απαντηθούν με τις έως τώρα γνωστές αρχειακές πηγές. Αυτό όμως που μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα είναι ότι οι οθωμανοί έλληνες μεγαλέμποροι και σαράφηδες γνώριζαν ότι τα περιθώρια πλουτισμού υπήρχαν, όπως μαρτυρεί και ο γιος του Δημητράκη, Κων. Παπαρρηγόπουλος. Έλειπαν όμως οι πολιτικοί όροι που θα εξασφάλιζαν καταρχήν συνθήκες ασφάλειας ως προς την κατοχή του πλούτου. Η συχνότητα των κατασχέσεων των περιουσιών που σημειώνεται από τα τέλη του 18ου αιώνα⁶⁴ επέτεινε την αβεβαιότητα την οποία προκαλούσε η απουσία του δικαιώματος ιδιοκτησίας, ακόμη και για περιουσιακά στοιχεία που θεωρούνταν μούλκια ('ιδιόκτητα'), όπως οι οικίες. Επιπλέον, απουσίαζε η δυνατότητα πρόσβασης στην πολιτική εξουσία και η δημιουργία εκείνων των συνθηκών που θα οδηγούσαν στον έλεγχό της. Η οικονομική ασφάλεια και η πολιτική «επένδυση» του πλούτου, μαζί, φυσικά, με την

62. Μαρία Ευθυμίου, «Το 'Μέγα Σχέδιο' ή πώς Φιλικοί υπέλαβον δυνατά τα αδύνατα», *Οι πόλεις των Φιλικών*, σ. 46, 49.

63. Φιλίμων, *Δοκίμιον ιστορικό*, σ. 312-313.

64. Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996, σ. 58, 92.

ιδέα του έθνους, που φαίνεται ότι την ενστερνίζονταν αρκετοί Οθωμανοί Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, αποτελούσαν ζητούμενα για τους οθωμανούς έλληνες επιχειρηματίες και εμπόρους, που συμμετείχαν στην Επανάσταση ή υπήρξαν απλοί υποστηρικτές της.

SUMMARY

Sofia Laiou

Ottoman Greek sarrafs in Istanbul in 1821

This paper presents the entrepreneurial activities of two Ottoman Greek sarrafs. It starts with highlighting the increased importance the activity of the sarrafs assumed in the 18th century as a result of the expansion of the tax-farming system and their contribution in the Ottoman economy as creditors and investors. The paper refers specifically to Moralı Dimitraki and Kostaki son of Skarlatos, both well-to-do sarrafs in the Ottoman capital in the beginning of the 19th century. It examines in a comparative perspective their entrepreneurial strategies and the property they possessed by 1821, as well as the political and social environment in which they acted. In this respect it poses the question of the impact of the revolutionary ideas on the wealthy Ottoman Greeks merchants and entrepreneurs.

Γκαρος Μαντούβαλος

Ο θάνατος στα χρόνια της Επανάστασης μέσα από τις αφηγήσεις του Anton Prokesch

Αποτελεί κοινό τόπο η διαπίστωση ότι ο εορτασμός εθνικών επετείων συνιστά μια ευκαιρία για αναστοχασμό και μια εκ νέου ανάγνωση του ιστορικού παρελθόντος, μέσα από τη διατύπωση ποικίλων ερωτημάτων, συνυφασμένων με τις εξελίξεις της ιστοριογραφίας και τα παραγόμενα πορίσματα της σύγχρονης ιστορικής έρευνας. Η επανεγκόλπωση ενός μείζονος σημασίας ιστορικού γεγονότος, όπως είναι η Ελληνική Επανάσταση, στο πλαίσιο μιας νέου τύπου ερμηνευτικής προσέγγισης, που αναδεικνύει πολύπλευρες εμπειρίες όσων βίωσαν την επαναστατική περίοδο, αποτελεί απαραίτητη συνθήκη για την πολυπρισματική διερεύνηση ενός πολιτικού εγχειρήματος, που επέφερε ρωγμή σε συνειδήσεις ατόμων και πληθυσμιακών ομάδων στον ελλαδικό (και όχι μόνον) χώρο.¹

Δεν είναι, επίσης, λίγες οι φορές που μελετητές του επαναστατικού φαινομένου επισημαίνουν την ανάγκη για περαιτέρω εξέταση των υπαρχουσών πηγών (ελληνικών, οθωμανικών, ευρωπαϊκών κ.λπ.), προκειμένου να διαμορφωθεί μια σφαιρικότερη εικόνα, τόσο του τοπικού και οθωμανικού πλαισίου όσο και του γενικότερου ευρωπαϊκού και παγκόσμιου, μέσα στο οποίο ενεγράφη η Επανάσταση του 1821.² Η διευρυμένη θεώρηση πτυχών

1. Προς την κατεύθυνση αυτή κινήθηκε και το συνέδριο που διοργάνωσε πριν από λίγα χρόνια η Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού· βλ. *Όψεις της Επανάστασης του 1821. Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 12-13.6. 2015*, επιμ. Δ. Δημητρόπουλος – Χρ. Λούκος – Παν. Μιχαηλάρης, Αθήνα 2018.

2. Χρ. Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821. Από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και σιωπή», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Αθήνα 29.10.-3.11.2002*, επιμ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης – Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, τ. 1, Αθήνα 2004, σ. 591· ο ίδιος, «Some suggestions for a bolder incorporation of studies of the Geek Revolution of 1821 into their ottoman context», *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850. Conflict, Transformation, Adaptation. Proceedings of an international conference, Rethymno 13-14.12.2003*,

της Επανάστασης, όπως είναι ο φιλελληνισμός,³ το κατεξοχήν αντικείμενο μελέτης της υπερεθνικής διάστασης του επαναστατικού φαινομένου, μαρτυρεί την τάση για την προσέγγισή της ως διεθνούς γεγονότος. Ωστόσο, η Επανάσταση μπορεί να μελετηθεί υπό το πρίσμα της διεθνικότητας όχι μόνον ως μία υπόθεση που υποκίνησε τα φιλελληνικά αισθήματα, αλλά και ως ένα εγχείρημα που προσήλκυσε το ενδιαφέρον και την προσοχή των πολεμίων του Αγώνα. Αντιφιλέλληνες/μισέλληνες⁴ και δυνάμεις της αντίδρασης, που διέκειντο εχθρικά απέναντι σε κάθε φιλελεύθερο και απελευθερωτικό, επαναστατικό κύμα του 19ου αιώνα, αντιμετώπισαν την Επανάσταση αφενός ως έναν αποσταθεροποιητικό παράγοντα στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αφετέρου ως μια επικίνδυνη και εξαπλωνόμενη συνωμοσία, που αντέκειτο στις αρχές της Ιεράς Συμμαχίας.

Υπ' αυτήν την έννοια, στον χώρο όπου αναπτύχθηκαν επαναστατικές εστίες, δεν συνέρρεαν ή δεν δραστηριοποιούνταν μόνον φιλέλληνες και μαχητές της ελευθερίας,⁵ αλλά και πρόσωπα με διάφορες ιδιότητες και πολυποίκιλη δράση, που δεν διαπνέονταν από αισθήματα αλληλεγγύης προς τους επαναστατημένους Έλληνες. Περιηγητές, διπλωματικοί υπάλληλοι, πρόξενοι, απεσταλμένοι ή πράκτορες ξένων δυνάμεων κ.ά. βρέθηκαν στο

επιμ. Α. Anastasopoulos – Ε. Kolovos, Ρέθυμνο 2007, σ. 195-203· *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης: Κέρκυρα 3-5.5.2007*, επιμ. Π. Πιζάνιας, Αθήνα 2009· Άννα Καρακατσούλη, *Μαχητές της Ελευθερίας' και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνική της διάσταση*, Αθήνα 2016· Η. Κολοβός – Σ. Γιτζάκ – Μ. Σχαριάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου. Αυτόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β' το 1821*, Αθήνα 2021· Η. Σ. Plicak (εκδ.), "Those Infidel Greeks": *The Greek War of Independence through Ottoman Archival Documents*, τ. 1-2, Λέιντεν 2021.

3. Για τον φιλελληνισμό βλ. ενδεικτικά Loukia Droulia, *Philhellenisme. Ouvrages inspirés par la Guerre de l'Indépendance grecque 1821-1833. Répertoire Bibliographique*, β' έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 2017 [1974]. Βλ. επίσης J. Dimakis, *La guerre de l'indépendance grecque vue par la presse française*, Θεσσαλονίκη 1968· Regine Quack-Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes, 1821-1827*, Μόναχο 1984· A. Noe (εκδ.), *Der Philhellenismus in der westeuropäischen Literatur 1780-1830*, Άμστερνταμ – Ατλάντα 1994· Ε. Konstantinou (εκδ.), *Europäischer Philhellenismus. Die europäische Presse bis zur ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Φραγκφούρτη κ.α. 1994· ο ίδιος (εκδ.), *Ausdrucksformen des europäischen und internationalen Philhellenismus vom 17.-19. Jahrhundert*, Φραγκφούρτη κ.α. 2007.

4. Ι. Δημάκης, *Ο 'Oesterreichischer Beobachter' της Βιέννης και η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1827. Συμβολή εις την μελέτην του ευρωπαϊκού αντιφιλελληνισμού*, Αθήνα 1977· G. Grivaud, *Les mishellenismes*, Αθήνα 2001.

5. Για τους φιλέλληνες που ήρθαν στην Ελλάδα, προκειμένου να πολεμήσουν στο πλευρό των επαναστατών, βλ. Καρακατσούλη, *Μαχητές της Ελευθερίας' και 1821*.

θέατρο του πολέμου, καταγράφοντας συχνά τις αναμνήσεις και τις περιπέτειές τους. Μάλιστα, πολλοί εξ αυτών προχώρησαν σε δημοσίευση έργων, εκ των οποίων άλλα ήταν εν είδει απομνημονεύματος, άλλα εν είδει επιστολών, εκθέσεων, προσωπικών ημερολογίων, και άλλα ιστοριογραφικά.⁶

Στην ετερόκλητη αυτή χορεία των Ευρωπαίων που ταξίδευαν στην οθωμανική Ανατολή, ανήκε και ο Anton Prokesch (1795-1876) (εικ. 1), ο οποίος επρόκειτο να αναδειχθεί σε «έναν από τους πιο σημαντικούς παράγοντες στη διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στην Ευρώπη και στην Ανατολή τον 19ο αιώνα».⁷ Από το 1824 έως το 1830, υπηρετώντας ως αξιωματικός του αυστριακού πολεμικού ναυτικού στην Ανατολική Μεσόγειο, ανέλαβε αρχικά την ενημέρωση του Αυλικού Πολεμικού Συμβουλίου (Hofkriegsrat) της Αυστριακής Αυτοκρατορίας και αργότερα την απευθείας πληροφόρηση του καγκελάρου Klemens von Metternich για την εξέλιξη της Ελληνικής Επανάστασης. Στο διάστημα αυτό γνώρισε από κοντά πρόσωπα που διαδραμάτισαν καίριο ρόλο στα γεγονότα του 1821, έγινε μάρτυρας μαχών και εκτροπών, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις συμμετείχε ενεργά και ο ίδιος σε πολιτικές-διπλωματικές διεργασίες, όπως στις ανταλλαγές αιχμαλώτων το 1828.⁸ Στα χρόνια που ήταν πρέσβης της Αυστρίας στην Ελλάδα (1834-48)⁹

6. G. Hering, «Der griechische Unabhängigkeitskrieg und der Philhellenismus», Noe (εκδ.), *Der Philhellenismus in der westeuropäischen Literatur 1780-1830*, σ. 58-71· Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ιστορικές πηγές του Αγώνα. Έγγραφα, Απομνημονεύματα, Πρώτες Ιστορίες», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 3: *Η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1832. Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα 2003, σ. 382-387· P. S. Vallianos, «Historiographical Traditions and Debates», P. M. Kitromilides – K. Tsoukalas (εκδ.), *The Greek Revolution. A Critical Dictionary*, Κέιμπριτζ/Μασαχουσέτη – Λονδίνο 2021, σ. 668-693.

7. D. Bertsch, *Anton Prokesch von Osten (1795-1876). Ein Diplomat Österreichs in Athen und an der Hohen Pforte. Beiträge zur Wahrnehmung des Orients im Europa des 19. Jahrhunderts*, Μόναχο 2005, σ. 19.

8. Στο ίδιο, σ. 85-86, 98-99.

9. Για την περίοδο κατά την οποία ήταν πρέσβης στην Ελλάδα βλ. Ariadni Moutafidou, «Villa und Landgut des Prokesch von Osten in Athen. Vermietung und Staatsanleihe 1844-1851», *Biblos* 48/2 (1999), 291-296· η ίδια, «Anton Prokesch von Osten in Athen 1834-1839. Ein Beitrag zu einem differenzierten Bild seiner politischen Ziele und seines Staatskonzepts», *Österreichische Osthefte* 43/1-2 (2001), 27-44· η ίδια, «Anton Prokesch-Osten and the Kingdom of Greece», H. Kröll (εκδ.), *Austrian-Greek Encounters over the Centuries: History – Diplomacy – Politics – Arts – Economics*, Innsbruck 2007, σ. 117-126.

αποφάσισε να ανασυστήσει τα επαναστατικά γεγονότα, συγγράφοντας το *opus magnum* του, που έχει τίτλο *Ιστορία της Επανάστασης των Ελλήνων (Geschichte des Abfalls der Griechen)*¹⁰ και αποτελεί εμμέσως μια «αυτοβιογραφική μαρτυρία».¹¹

Ωστόσο, την υποκειμενική εμπειρία του από τον πόλεμο κατά τη διάρκεια του Αγώνα αποτύπωσε με μεγαλύτερη ενάργεια στα *Ενθυμήματα και Αναμνήσεις (Denkwürdigkeiten und Erinnerungen)* (εικ. 2) –δείγμα της οριενταλιστικής σκέψης της εποχής του–, που δημοσιεύθηκαν σε τρεις τόμους κατά τη δεκαετία του 1830.¹² Πρόκειται για καταγραφές εντυπώσεων, σκέψεων και αναμνήσεων από τα ταξίδια του στο Λεβάντε, στις οποίες ο αναγνώστης διακρίνει την αμεσότητα της αφήγησής του, σε συνάρτηση με το εκλεπτυσμένο ύφος ενός καλλιεργημένου αξιωματικού του πολεμικού ναυτικού, καθώς σε αυτές αντανακλώνται τόσο η κλασική του παιδεία, το εύρος των γνώσεων και επιρροών του (λογοτεχνικών, αρχαιολογικών, ιστορικών κ.λπ.),¹³ όσο και το ισχυρό πολιτικό του αισθητήριο.

Με οξυδερκή πέννα και διεισδυτική ματιά ο Prokesch επιχειρεί να αναλύσει πολεμικά και πολιτικά γεγονότα της Επανάστασης καθώς και όψεις της καθημερινότητας όσων έζησαν μέσα στη δίνη των συγκρούσεων. Βιώματα απλών ανθρώπων που γνώρισαν την ένδεια, την εξαθλίωση, τη στέρηση, την πείνα, τη βία, τις απώλειες, με λίγα λόγια τη φρίκη του πολέμου, παρελαύνουν μέσα από τις σελίδες των *Ενθυμημάτων* του, που μαζί με τις επιστολές προς τον λόγιο πατριό του Julius Schneller¹⁴ (εικ. 3) συγκρο-

10. A. Prokesch von Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Türkischen Reiche im Jahre 1821 und der Gründung des Hellenischen Königreiches. Aus diplomatischem Standpunkte*, τ. 1-6, Βιέννη 1867 [Αντ. Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία της Επανάστασης των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού Κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου διπλωματικώς εξεταζομένη*, μτφρ. Γ. Ε. Αντωνιάδης, τ. 1-2, Αθήνα 1868-1869]. Για μια ευσύνοπτη ιστοριογραφική συζήτηση γύρω από το πολύτομο αυτό έργο του βλ. P. S. Vallianos, «Historiographical Traditions and Debates», σ. 679-681.

11. H. Heppner, «Anton Prokesch von Osten und die zeitgenössische wissenschaftliche Szene», *Anton Prokesch von Osten. Sammler, Gelehrter und Vermittler zwischen den Kulturen. Akten des Internationalen Symposiums, Graz 20-22.10. 2016*, επιμ. K. Peitler – Elisabeth Trinkl, Graz 2019, σ. 139.

12. A. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient*, τ. 1-3, Στουτγάρδη 1836-1837.

13. M. as-Sayyid Omar, *Anton Prokesch-Osten, ein österreichischer Diplomat im Orient*, Φραγκφούρτη 1993, σ. 65-113.

14. *Julius Schneller's hinterlassene Werke*, εκδ. Ernst Münch, τ. 2: *Briefwechsel zwischen Julius Schneller und seinem Pflegsohne Prokesch*, Λιψία – Στουτγάρδη 1834. Επιστολές από την αλληλογραφία του Prokesch καθώς και αποσπάσματα ή και πλήρεις αφηγήσεις από

τούν –στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης– τον κύριο κορμό πηγών για την ανίχνευση της πρόσληψης του θανάτου και την αποτύπωση τραυματικών εμπειριών, προσωπικών ή και τρίτων, κατά την περίοδο της παραμονής του στην επαναστατημένη Ελλάδα. Ας σημειωθεί ότι η ανάλυση των εξιστορούμενων επεισοδίων και σκηνών που επιλέχθηκαν από το τεκμηριακό υλικό για την επίτευξη του παραπάνω στόχου δεν ερείδεται σε μια αυστηρή χρονολογική αλληλουχία και διαδοχικότητα των καταγεγραμμένων εμπειριών και γεγονότων. Αντιθέτως, υπακούει περισσότερο στην αρχή της θεματικής οργάνωσης, υπερβαίνοντας μια γραμμική αντίληψη αναφορικά με τον τρόπο βίωσης και επεξεργασίας του χρόνου της διήγησης. Παράλληλα, δίνεται έμφαση στην παροντική οπτική του αφηγητή, ο οποίος είναι εκείνος, άλλωστε, που ‘διευθύνει’ την προοπτική της εξιστόρησης.

Ακολουθώντας το αφηγηματικό του νήμα, ο αναγνώστης διακρίνει να καθρεπτίζονται στο θέαμα των σφαγών, των βιασμών και των περιπλανώμενων μαζών, καθώς και στην ατέρμονη αγωνία τους για επιβίωση και διαφυγή από τη μάστιγα της πείνας και των λοιμών, ένοχοι και αθώοι, βασιανιστές και θύματα, στρατιωτικοί και άμαχοι, που πλήρωσαν βαρύτατο φόρο στον θρίαμβο ενός ‘δίκαιου’ ή ‘άδικου’ αγώνα, ανάλογα με την πλευρά στην οποία βρίσκονταν. Ωστόσο, η ανθρώπινη εμπειρία, όπως αυτή ανασυγκροτείται στις αφηγήσεις του Prokesch, δεν είναι προφανώς αδιαμεσολάβητη. Η γραπτή αφήγηση του βιώματος υπόκειται σε μια συνθήκη που επικαθορίζει τη σχέση του αφηγητή με το γεγονός που εξιστορεί, καθώς τίθεται σε δομική αντιστοίχιση με τους φόβους, τις εμμονές, τις στερεοτυπικές προσλήψεις και τις προσδοκίες του· και αυτό διότι –όπως είναι εύλογο– οι χρήσεις εκ μέρους του αφηγητή των μαρτυριών δεν είναι άσχετες από τα πολιτικά διακυβεύματα της εποχής του και οπωσδήποτε δεν μπορούν να κατανοηθούν έξω από το κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό συγκείμενο μέσα στο οποίο ο ίδιος γαλουχήθηκε και έδρασε. Για τον λόγο αυτό, ζητούμενο της παρούσας μελέτης δεν είναι ο έλεγχος της αξιοπιστίας των γεγραμμένων του Prokesch αλλά η επικέντρωση στον τρόπο με τον οποίον βίωσε και ερμήνευσε τραυματικές ιστορίες της Επανάστασης, εισάγοντας τον αναγνώστη στον κόσμο της σκληρότητας και της δυστυχίας.

τα *Ενθυμήματά* του μεταφράστηκαν στα ελληνικά και περιελήφθησαν στον τόμο που επιμελήθηκε ο Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Γράμματα προς τη Βιέννη 1824-1843. Από την αλληλογραφία του πρώτου Αυστριακού πρεσβευτή στην Αθήνα Αντον Πρόκες φον Οστεν*, Αθήνα 2006.

Γεννημένος το 1795 στο Graz της Αυστρίας, με καταγωγή από μία μικροαστική οικογένεια τσεχικής καταγωγής, ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στη γενέτειρά του και συνέχισε εκεί τις σπουδές του στη νομική, χωρίς όμως να τις ολοκληρώσει. Το 1813 κατετάγη ως εθελοντής στον αυστριακό στρατό, μετέχοντας στον πόλεμο κατά του Ναπολέοντα.¹⁵ Η σχέση του με πρόσωπα της υψηλής κοινωνίας της Μοναρχίας –όπως με τον βαρόνο Sigmund Heinrich Kavanagh von Ballyane, τον πρίγκιπα Franz von Dietrichstein, (έναν από τους μέντορες του Prokesch) και τον Friedrich von Gentz (έμπιστο σύμβουλο του Μέτερνιχ)¹⁶– τού διάνοιξαν τον δρόμο για μια καριέρα, αρχικά στον στρατό και κατόπιν στην αυστριακή διπλωματία, υπό την προστασία του αυστριακού καγκελάριου. Μετά από πεντέμισι περίπου χρόνια παραμονής του στην Ανατολή (από το 1824 έως το 1830), αναγνωρίζοντας την πολλαπλή προσφορά του ως αξιωματικού στο πολεμικό ναυτικό στην περιοχή του Λεβάντε, καθώς και την εμπειρία και τη βαθιά του γνώση για το Ανατολικό Ζήτημα, ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος Α΄ τού απένειμε το 1830 τίτλο ευγενείας, προσθέτοντας στο όνομά του το von Osten (της Ανατολής).¹⁷

Κατά την εποχή που υπηρετούσε στο αυστριακό ναυτικό στην Ανατολική Μεσόγειο αλλά και αργότερα, όταν προϊστάτο της αυστριακής διπλωματίας στο ελληνικό βασίλειο, ο Prokesch κινήθηκε σταθερά στο πλαίσιο της επίσημης πολιτικής της Αυστρίας, αναφορικά με το Ανατολικό Ζήτημα. Υπενθυμίζεται ότι η διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ‘συγκράτηση’ του ανταγωνισμού μεταξύ των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής συνιστούσαν δύο βασικούς πυλώνες, πάνω στους οποίους οικοδομήθηκε η εξωτερική πολιτική της Μοναρχίας στην περιοχή.¹⁸ Συνεπώς, η στάση της απέναντι στην Επανάσταση καθορίσθηκε καταλυτικά από το παραπάνω δόγμα και για τον λόγο αυτόν δεν θα μπορούσε να ιδωθεί ως εξ ορισμού ανθελληνική και αντιδραστική, όπως χαρακτηρίζεται συνήθως από έλληνες και ξένους μελετητές της επαναστατικής περιόδου.¹⁹ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, στο πρό-

15. Bertsch, *Anton Prokesch von Osten*, σ. 22-23.

16. Στο ίδιο, σ. 27, 29-30.

17. Στο ίδιο, σ. 33.

18. D. Schriffel, «Austrian intelligence and the national interest in the Mediterranean region during the early nineteenth century», M. Suonpää – O. Wright (εκδ.), *Diplomacy and Intelligence in the Nineteenth-Century Mediterranean World*, Λονδίνο κ.α. 2019, σ. 81.

19. Για μια εκ νέου προσέγγιση και επαναξιολόγηση του χειρισμού της υπόθεσης

σωπο του Μέτερνιχ αναγνωρίζει κανείς τόσο τον αρχιτέκτονα και ενσάρκωτή της πολιτικής αυτής όσο και τον κύριο πολέμιο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας αλλά και κάθε μορφής υπόθαλψης του εν λόγω επαναστατικού κινήματος. Παρουσιάζοντας στο συνέδριο του Λάιμππαχ (1821) την Ελληνική Επανάσταση ως μέρος μιας διεθνούς συνωμοσίας και αρνούμενος στο συνέδριο της Βερόνας (1822) την υποστήριξή της, κατέβαλε κάθε προσπάθεια για να μην ανατραπεί η ισορροπία δυνάμεων στη μεταναπολεόντειο Ευρώπη και να μην τεθεί σε κίνδυνο η οθωμανική κυριαρχία στα Βαλκάνια.²⁰ Κατ' εκείνον, η Επανάσταση αποτελούσε επικίνδυνο προηγούμενο, που θα μπορούσε να έχει δυσάρεστες επιπτώσεις επί του αυστριακού πολυεθνικού κράτους, προκαλώντας επαναστατικούς κλυδωνισμούς στο εσωτερικό της Μοναρχίας. Παράλληλα, αντελήφθη τον φιλελληνισμό ως μυστική ένωση φιλελεύθερων δυνάμεων και συστατικό στοιχείο μιας πανευρωπαϊκής επανάστασης.²¹

Εντός αυτού, λοιπόν, του πλαισίου μπορεί κανείς αφενός να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίον ο Prokesch προσέλαβε και αποτύπωσε στα γραπτά του τις επώδυνες επιπτώσεις του πολέμου στις ζωές των καθημερινών ανθρώπων, αφετέρου να αποκρυπτογραφήσει τη στάση του απέναντι στο επαναστατικό εγχείρημα, η οποία κάθε άλλο παρά ενιαία και αμετάβλητη μπορεί να θεωρηθεί. Την έντονη φιλελληνική και ακτιβιστική διάθεση που τον διακατείχε και τον διέκρινε πριν από το ταξίδι του στην Ανατολή,²² δηλαδή έως το 1824, διαδέχθηκε μια προϊούσα τάση για άσκηση δριμείας κριτικής όχι μόνον στους επαναστατημένους Έλληνες, αλλά και σε όλους εκείνους από το εξωτερικό που τάσσονταν υπέρ του Αγώνα.²³ Προφανώς, ο ενεργός του ρόλος ως στρατιωτικού-πολεμικού «ανταποκριτή» στην Ανατολική Μεσόγειο (από την άνοιξη του 1825)²⁴ δεν του άφηνε και πολλά περιθώρια να τρέφει –πόσω μάλλον να εκδηλώνει– φιλελληνικά αισθήματα.

του Αγώνα από την Αυστρία βλ. M. Šedivý, *Metternich, The Great Powers and the Eastern Question*, Pilsen 2013.

20. Ο Μέτερνιχ γνώριζε ότι μια ενδεχόμενη κατάρρευση της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια θα συνεπαγόταν ενδυνάμωση της επιρροής και διεύθυνση της Ρωσίας σε περιοχές με ιδιαίτερη οικονομική και στρατηγική σημασία για τη Μοναρχία του Δούναβη: Šedivý, *Metternich*, σ. 56.

21. Bertsch, *Anton Prokesch von Osten*, σ. 77-78.

22. Στο ίδιο, σ. 76-79.

23. Στο ίδιο, σ. 79-88.

24. Πολύτιμες πληροφορίες για τα γεγονότα της Ανατολής διοχέτευε επίσης ο Prokesch στην αυστριακή εφημερίδα *Oesterreichischer Beobachter*, στο ημιεπίσημο όργανο της κυβέρνησης της Βιέννης· Δημάκης, *Ο 'Oesterreichischer Beobachter' της Βιέννης*, σ. 51-52.

Η επαφή του κατά τη διάρκεια της Επανάστασης με πρόσωπα και από τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα που πρωταγωνίστησαν στην πολυετή ελληνο-οθωμανική σύγκρουση (Ιμπραήμ, Σπ. Τρικούπης, Αλ. Μαυροκορδάτος κ.ά.), οι μαρτυρίες για έκτροπα εις βάρος άμαχων πληθυσμών, η ζημιολόγος για τα αυστριακά συμφέροντα δραστηριότητα πειρατών και κουρσάρων,²⁵ αλλά και το πολιτικό χάος, η διαφθορά, ο φατριασμός και οι εμφύλιες διενέξεις μέσα στις τάξεις των επαναστατών,²⁶ λειτούργησαν επίσης καταλυτικά στην ιδεολογική του μετατόπιση, που εκφράσθηκε μέσα από την αντίθεσή του στον ελληνικό Αγώνα και το κίνημα του φιλελληνισμού.

Οι τραυματικές, μάλιστα, καταστάσεις που δημιούργησε ο πόλεμος αποτέλεσαν για τον Prokesch ένα πρόσφορο πεδίο, για να καταδείξει ότι η αφήγηση της Επανάστασης ήταν στην πραγματικότητα η αφήγηση για τη βία.²⁷ Ωστόσο, δεν αποτύπωσε απλώς το δράμα των ανθρώπων, οι οποίοι κλήθηκαν να διαχειριστούν σε καθημερινή βάση την ιδέα του θανάτου. Οι μαρτυρίες για συμβάντα και πράξεις που υπερέβαιναν ενίοτε τα οικεία πλαίσια αναφοράς του αφηγητή –όπως θα φανεί στη συνέχεια– εργαλειοποιήθηκαν από τον ίδιο, σε μία προσπάθεια να στοιχειοθετήσει την παραδοξότητα της Επανάστασης. Προκειμένου να θεμελιώσει το επιχείρημά

25. Bertsch, *Anton Prokesch von Osten*, σ. 189· Schriffl, «Austrian intelligence», σ. 84-90. Γενικότερα για την πειρατεία και την καταδρομή κατά την περίοδο της Επανάστασης βλ. Δέσποινα Κατηφόρη, «Καταδρομή και πειρατεία κατά την Επανάσταση του 1821: φαινόμενα οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών», *Παρουσία* 5 (1987), 239-254· Β. Κρεμμυδάς, «Πειρατεία και καταδρομή στο εικοσένο. Οι γαλλικές αντιδράσεις (1821-1827)», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, β' έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 2018, σ. 29-42 [1994]· D.V. Dimitropoulos, «Pirates during a revolution: the many faces of piracy and the reaction of local communities», *Corsairs and pirates in the Eastern Mediterranean, fifteenth-nineteenth centuries. The 2nd International Scientific Conference of the Sylvia Ioannou Foundation, Athens 17-19.10. 2014*, επιμ. Gelina Harlaftis – D. V. Dimitropoulos – D. J. Starkey, Αθήνα 2016, σ. 29-40· Α. Delis, «A hub of piracy in the Aegean: Syros during the Greek war of independence», *Corsairs and pirates*, σ. 41-54· Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Δ. Κοντογεώργης, *Η αυστριακή αρμάδα κατά την Ελληνική Επανάσταση. Διπλωματία και πολιτική*, Αθήνα 2022 (υπό έκδοση).

26. Bertsch, *Anton Prokesch von Osten*, σ. 83.

27. Προφανώς, η βία δεν αποτελεί γνώρισμα μόνον της Ελληνικής Επανάστασης, καθώς αφορά γενικά τις παραδοσιακές και νεωτερικές κοινωνίες. Στην πραγματικότητα, είναι διαχρονική και ασκείται σε όλα τα κράτη και συστήματα στην υφήλιο εν καιρώ ειρήνης και πολέμου. Για τη βία, ως αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής και ως μορφή κοινωνικής δραστηριότητας, βλ. Ράνια Αστρονάκη, «Η Κοινωνική Ανθρωπολογία και ο βίαιος εικοστός αιώνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 118 (2005), 3-29, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

του, υιοθέτησε μια αφηγηματική στρατηγική, που διαρθρώθηκε περισσότερο μέσω της μνημόνευσης ή περιγραφής ωμοτήτων των Τούρκων κατά των χριστιανικών πληθυσμών και λιγότερο μέσα από την αναφορά βίαιων πρακτικών των Ελλήνων απέναντι στο μουσουλμανικό στοιχείο.²⁸

Φέροντας στο φως φρικαλεότητες και εικόνες χάους που γεννούσαν οι μάχες, οι σφαγές, οι εξανδραποδισμοί, η έλλειψη τροφίμων και οι θανατηφόρες ασθένειες, ο Prokesch προσπάθησε να καταδείξει τη ματαιότητα της διακινδύνευσης ενός λαού που πίστευε ότι μαχόταν για την ελευθερία του. Καταγράφοντας πρακτικές και φαινόμενα βίας, μετέτρεψε τα ιστορικά υποκείμενα –τους ενόπλους και τους αμάχους– σε τραγικά πρόσωπα, που δεν ήταν σε θέση να συλλάβουν πλήρως το νόημα και τις επιπτώσεις των ενεργειών τους. Στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τις μεταπτώσεις της σκληρής τύχης των Ελλήνων, δεν αρκέστηκε απλώς στην παρουσίαση των καταστροφικών γι' αυτούς αποτελεσμάτων της εξέγερσης (*Aufstand, Insurrection*), όπως συνήθως κατονόμαζε την Επανάσταση.²⁹ Προχώρησε ένα βήμα παραπέρα: επιχείρησε να αποδομήσει την επιχειρηματολογία των φιλελλήνων υπέρ της Επανάστασης, προβάλλοντας ως αβάσιμες και υπερβολικές τις προσδοκίες τους για την ιστορική-ηθική αξία του επαναστατικού εγχειρήματος και, εν ταυτώ, να αποδώσει ευθύνες σε όσους υποστήριξαν, με τις πράξεις ή τις παραλείψεις τους, τους επαναστατημένους Έλληνες στις διάφορες φάσεις του Αγώνα τους, οδηγώντας τους στην καταστροφή.

Στις αφηγήσεις του άφηγε συχνά να εννοηθεί ότι η τραγική μοίρα αθώων ανθρώπων συνιστούσε απόρροια ενός ανώφελου και επιζήμιου για τους άμεσα εμπλεκόμενους σε αυτόν (Έλληνες και Τούρκους) πολέμου· ενός πολέμου που –ως γνωστόν– έθετε σε κίνδυνο τα οικονομικά και γεωπολιτικά συμφέροντα της Μοναρχίας στην Ανατολή,³⁰ για τα οποία, όπως ήταν

28. Αντιθέτως, ο έμπιστος συνεργάτης και σύμβουλος του Μέτερνιχ Friedrich von Gentz –με τον οποίον ο Prokesch είχε ανοικτό διάυλο επικοινωνίας την περίοδο που βρισκόταν στο Λεβάντε– αναφέρεται συχνά, σε επιστολές και άρθρα του στην εφημερίδα *Oesterreichischer Beobachter* και αλλού, στις ωμότητες των Ελλήνων, με σκοπό την αμαύρωση της εικόνας τους· Δημάκης, *Ο 'Oesterreichischer Beobachter' της Βιέννης*, σ. 27.

29. Για το λεξιλογικό και σημασιολογικό πεδίο της «Επανάστασης», όπως εξελίσσεται κατά τη διάρκεια του '21 σε ορισμένα ενδεικτικά κείμενα των πρωταγωνιστών της, βλ. Αλεξάνδρα Σφοίνη, «'Επανάσταση': χρήσεις και σημασίες της λέξης σε κείμενα του '21», *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, σ. 307-340.

30. M. Sauer, *Österreich und die Levante, 1814-1838*, αδημ.σ. διδακτ. διατριβή, [Πανεπιστήμιο Βιέννης], Βιέννη 1971, σ. 113.

εύλογο, ενδιαφερόταν πρωτίστως ο αυστριακός αξιωματικός.

Δεν ήταν, μάλιστα, λίγες οι φορές που με έντονη ειρωνική και καυστική διάθεση αποδοκίμασε τη σταδιακή κάμψη της αντίδρασης της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας απέναντι στην Επανάσταση και τους εγκληματικούς, κατ' αυτόν, χειρισμούς τους, όσον αφορά στην ελληνική υπόθεση. Κατ' εκείνον, η μεταβληθείσα στη μακρά διάρκεια του πολέμου στάση τους απέναντι στο γεγονός του 1821 και η προσαρμογή της διπλωματίας τους στα νέα δεδομένα που κάθε φορά ανέκυπταν τροφοδοτούσαν τους Έλληνες με φρούδες ελπίδες για την απόκτηση της ελευθερίας τους.³¹ Θεωρούσε ότι οι επαναστατημένοι Έλληνες, υποκινούμενοι από μια νεφελώδη και αφηρημένη ιδέα –αυτή της ελευθερίας– αδυνατούσαν να αντιληφθούν την εκ προοιμίου έκβαση του πολέμου για την Ανεξαρτησία, δηλαδή την αποτυχία του εγχειρήματός τους, η οποία θα εκφραζόταν είτε με την ήττα και την εκ νέου υποταγή τους στην οθωμανική κυριαρχία,³² είτε με την ίδρυση ενός «υβριδικού» κράτους, άμεσα υπαγμένου στην ευρωπαϊκή κηδεμονία και δη στη ρωσική.³³ Συνεπώς, ο θάνατος, ως αντίτιμο μιας ελευθερίας που είχε απολέσει το νοηματικό της βάθος, αναδεικνύεται στον αφηγηματικό λόγο του Prokesch σε απόληξη ενός μάταιου αγώνα και το συλλογικό πρόταγμα «ελευθερία ή θάνατος» σε φενάκη, που καθιστούσε τους ανθρώπους έρμια των παραμορφωτικών και στρεβλών στοχοπροσηλώσεών τους.

Στο πλαίσιο αυτό, μέσω της «σκηνικής οργάνωσης» της ανθρώπινης δυστυχίας, ο αφηγητής αποτυπώνει τον θάνατο όχι ως απλό εμπειρικό, προσωπικό γεγονός, αλλά ως υπέρτατο όριο της κοινωνικής υπόστασης του ανθρώπου, ως κοινωνική συνθήκη.³⁴ Και αυτό είναι απολύτως κατανοητό, αφού –ως γνωστόν– η Ελληνική Επανάσταση, η οποία αποτέλεσε αναμφίλεκτα γεγονός-τομή στο επίπεδο των συλλογικών στάσεων και αντιλήψεων,

31. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 673-674· ο ίδιος, *Denkwürdigkeiten*, τ. 3, σ. 409-410, σ. 541. Βλ. επίσης *Aus dem Nachlasse des Grafen Prokesch-Osten. Briefwechsel mit Herrn von Gentz und Fürsten Metternich*, τ. 1, Βιέννη 1881, σ. 12.

32. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 1, σ. 103-104· ο ίδιος, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 532· *Aus dem Nachlasse des Grafen Prokesch-Osten*, τ. 1, σ. 24· *Julius Schneller's hinterlassene Werke*, τ. 2, σ. 103-104.

33. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 3, σ. 549.

34. Εκτενής είναι η βιβλιογραφία γύρω από τις αντιλήψεις και τις πρακτικές αναφορικά με τον «θάνατο» καθώς και τις πολλαπλές αναγνώσεις του στην Ευρώπη. Ενδεικτικά, παρατίθενται δύο κλασικές μελέτες: Φ. Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου*, τ. 1-2, μτφρ. Θεοδ. Νικολαΐδης, Αθήνα 1997-1999· Μ. Βοβέλ, *Ο θάνατος και η Δύση. Από το 1300 ως τις μέρες μας*, τ. 1-2, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα 2000.

«μετέβαλε ριζικά την έννοια του ‘θανάτου’ και ευρύτερα την κοσμική αυτοσυνειδησία των ελληνοφώνων πληθυσμών. Όπως ο αγώνας για την ‘ελευθερία’ ήταν μαζικός, έτσι και ο ‘θάνατος’ ήταν πλέον δυναμικά συλλογικός».³⁵

Σχηματικά, θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι για τους πρωταγωνιστές της Επανάστασης (επώνυμους και ανώνυμους), η έννοια της ελευθερίας³⁶ απέκτησε νέο και αμιγώς πολιτικό περιεχόμενο, καθώς αναφερόταν στη διεκδίκηση της εθνικής ανεξαρτησίας μέσα από συλλογικές –πραγματικές και συμβολικές– ρήξεις με το οθωμανικό παρελθόν.³⁷ Η σύγκρουσή τους με την Ύψηλή Πύλη προμήνυε, άλλωστε, έναν πόλεμο μέχρις εσχάτων,³⁸ ο οποίος, σε περίπτωση αποτυχίας των εξεγερμένων, ισοδυναμούσε ενδεχομένως με τον συλλογικό τους θάνατο, την εξόντωσή τους ως «έθνους».³⁹ Για τον λόγο αυτόν, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Ν. Θεοτοκάς «το νεωτερικό παράγωγο του πνεύματος της θυσίας για το κοινό καλό, το Ελευθερία ή Θάνατος, επιτάσσει νέες αρχές και αξίες που υπερβαίνουν τις παραδοσιακές ελευθερίες και ανάγκες και επιτρέπουν στο συλλογικό υποκείμενο να παραβιάσει, στο όνομα πλέον του Έθνους, τα κληροδοτημένα όρια του επιτρεπτού».⁴⁰

Κατά συνέπεια, το όραμα για ελευθερία λειτούργησε ως ένας κοινός παρονομαστής για τη νεοελληνική κοινωνία, που καθόρισε εν πολλοίς τη στάση του ατομικού υποκειμένου απέναντι στην ιδέα του θανάτου, καθώς στον πόλεμο το άτομο, κατά τον Ε. Morin, «συνθλίβεται και μαζί του χάνεται αυτό το είδος του θανάτου που τρομοκρατεί τους θνητούς τον καιρό της ειρήνης».⁴¹ Έτσι, στα χρόνια της Επανάστασης, οι δεσμοί των μελών κάθε αντιμαχόμενης κοινότητας (ελληνική-χριστιανική vs τουρκικής-μου-

35. Σπ. Πλουμίδης, «Η έννοια του ‘θανάτου’ στην Ελληνική Επανάσταση (1821-1832). Ιδεολογικές προσλήψεις και πολιτική πρακτική», *Μνήμων* 32 (2011-2012), 63-64.

36. Για τα νοήματα της έννοιας της ελευθερίας κατά τη διάρκεια της Επανάστασης βλ. Π. Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, σ. 47-50. Για το εννοιολογικό περιεχόμενο της ελευθερίας βλ. επίσης Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1992.

37. Ν. Ροτζώκος, «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο. Σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, σ. 223-240.

38. Στο ίδιο, σ. 227-229.

39. Πλουμίδης, «Η έννοια του ‘θανάτου’ στην Ελληνική Επανάσταση», 68.

40. Ν. Θεοτοκάς, «Η επανάσταση του έθνους και το ορθόδοξο γένος. Σχόλια για τις ιδεολογίες στο Εικοσιένα», Ν. Θεοτοκάς – Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 49.

41. Γ. Μαργαρίτης, «Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου: 1912-1920», *Μνήμων* 12 (1989), 91.

σουλμανικής) ισχυροποιήθηκαν και έγιναν άκαμπτοι, γεγονός που συνέβαλε στην οριοθέτηση των περιθωρίων δράσης και έκφρασης κάθε ατομικότητας. Δεδομένων μάλιστα της έκτασης των καταστροφών, των ανθρωπίνων απωλειών⁴² και των πληθυσμιακών μετακινήσεων που προκάλεσαν οι συγκρούσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών, η εμπειρία του πολέμου, άρρηκτα συνυφασμένη με το φάσμα του θανάτου, νοηματοδοτούσε κάθε φορά δυναμικά το συλλογικό και ατομικό γίγνεσθαι στην επαναστατημένη κοινωνία. Υπό το πρίσμα αυτό, ο Prokesch, ιγνλατώντας στον χρόνο και στον τόπο, επιχειρεί να ρίξει φως στην ωμή καθημερινότητα των ανθρώπων και, με αφορμή τα εξιστορούμενα τραυματικά γεγονότα, ξεδιπλώνει ανάγλυφα τις θέσεις και τις σκέψεις του γύρω από το πολιτικό επίδικο της Επανάστασης.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Όταν ο αυστριακός αξιωματικός του πολεμικού ναυτικού ξεκίνησε με ρομαντική διάθεση το ταξίδι του για την Ανατολή με αφετηρία την Τεργέστη τον Αύγουστο του 1824, οι επαναστατημένοι Έλληνες είχαν ήδη διανύσει τον τρίτο χρόνο από την έναρξη του Αγώνα τους. Ένας από τους πρώτους τόπους που επισκέφθηκε ο Prokesch, όταν αφίχθη στην Ελλάδα, ήταν το Μεσολόγγι. Η επιλογή του να γνωρίσει από κοντά, στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1824, τη Μικρή Βενετία (Klein-Venedig), όπως το αποκαλούσαν οι Έλληνες εξαιτίας της θέσης του, της ίδρυσής του από φαράδες και της ανάπτυξης της ναυτιλίας του,⁴³ δεν ήταν βέβαια τυχαία. Η πόλη από τα τέλη του 1823 είχε μετατραπεί σε κέντρο του επαναστατικού αναβρασμού και πεδίο πολιτικών διεργασιών,⁴⁴ ενώ από το 1824 φιλοξενούσε απεσταλμένους φιλελληνικών οργανώσεων, επιμέρους φορέων και των Μεγάλων Δυνάμεων, προκειμένου να βολιδο-

42. Ως προς το μέγεθος των απωλειών στο «στρατόπεδο» των Ελλήνων, λόγω του περιορισμένου βαθμού αξιοπιστίας των διαθέσιμων ποσοτικών στοιχείων, δεν μπορούν να συναχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Ωστόσο, σύμφωνα με κάποιους γενικούς υπολογισμούς και υποθέσεις γίνεται λόγος για 230.000 νεκρούς ή καθ' υπερβολή 600.000· Κ. Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις. Πολεμικές καταστροφές και νέες εγκαταστάσεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, σ. 235.

43. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 1, σ. 40.

44. Μαρία Ευθυμίου, «Μεσολόγγι 1821-1826: Μνήμες μιας κοινωνίας σε μετάλλαξη», *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της. Μελέτες από μια ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη*, επιμ. Κ. Μπουραζέλης – Β. Καραμανωλάκης – Σ. Κατάκης, Αθήνα 2011, σ. 268.

σκοπήσουν και να χαρτογραφήσουν την κατάσταση στην επαναστατημένη Ελλάδα.⁴⁵

Αρχικά, ο ξένος επισκέπτης επεδίωξε να έρθει σε επαφή με πρόσωπα της Διοίκησης της Δυτικής Στερεάς,⁴⁶ όπως με τον εντεταλμένο και γραμματέα του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου Γεώργιο Πραΐδη.⁴⁷ Στη συνέχεια, περιηγήθηκε την πόλη, όπου αντίκρισε τη δυστυχία και τη φτώχεια των κατοίκων, κυριευμένων από έναν αμείωτο φόβο και μια προαισθήση για το μέλλον. Όπως ο ίδιος μνημονεύει, πολλοί από τους οχυρωμένους Μεσολογγίτες⁴⁸ είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους για τη σωτηρία τους στον ξένο παράγοντα, στην επέμβαση των χριστιανικών δυνάμεων.⁴⁹ Αντιθέτως, οι συνοδοί του⁵⁰ εξέφρασαν την πεποίθηση ότι ο επικρεμάμενος πάνω από την πόλη συλλογικός θάνατος μπορούσε να αποφευχθεί μόνον μέσω της επίτευξης της πολιτικής ανεξαρτησίας των Ελλήνων, η οποία όμως θα ήταν απόρροια όχι των στρατιωτικών, χειρσαίων αναμετρήσεών τους με τους Τούρκους αλλά των ναυτικών τους επιτυχιών.⁵¹ Η εκτίμηση αυτή, ότι δηλαδή το ελληνικό ναυτικό ήταν σε θέση να παίξει καταλυτικό ρόλο στην έκβαση του Αγώνα και άρα και στη δική τους σωτηρία, εδραζόταν πιθανόν στο σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα των Ελλήνων στη θάλασσα σε

45. Στο ίδιο, σ. 266.

46. Julius Schneller's hinterlassene Werke, τ. 2, σ. 83.

47. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 1, σ. 42-43. Λίγο πριν αναχωρήσει ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος από το Μεσολόγγι (26 Ιουλίου 1824) προς τα βόρεια, προκειμένου να οργανώσει τα στρατόπεδα, προχώρησε στη σύσταση μιας τριμελούς επιτροπής που θα τον αναπλήρωνε κατά την απουσία του, διορίζοντας σε αυτήν τους Γεώργιο Πραΐδη, Ιωάννη Τρικούπη και Τάτση Μαγγίνα· Αρ. Χατζής, «Έλληνες και Φιλέλληνες Φιλελεύθεροι: Συμβολή στη μελέτη μιας άγνωστης σύγκρουσης», *Οι μεγάλες Προσωπικότητες της Ελληνικής Επανάστασης. Ομοφυχία και διχόνοια κατά την Επανάσταση. Πρακτικά Η' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου για την Επανάσταση του 1821 Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Πολιτιστικής Ταυτότητας της Ι.Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος*, επιμ. αρχιμ. Βαρθολομαίος Αντωνίου-Τριανταφυλλίδη, Αθήνα 2020, σ. 367-368.

48. Ο πληθυσμός της πόλης κατά την περίοδο 1821-26 παρουσίασε μεγάλες αυξομειώσεις, οι οποίες οφείλονταν στο ευρύτερο προσφυγικό ρεύμα. Για την πληθυσμιακή σύνθεση του Μεσολογγίου κατά την Επανάσταση βλ. Αντ. Διακάκης, «Μια πόλη σε κίνηση: οι πληθυσμιακές μεταβολές στην πόλη του Μεσολογγίου κατά την Επανάσταση του 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, σ. 123-151.

49. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 1, σ. 46.

50. Στις περιοδείες τους στην Ανατολή οι ξένοι ταξιδιώτες συνοδεύονταν συνήθως από πρόσωπα –είτε από Οθωμανούς είτε από ξένους–, στα οποία όφειλαν τις πληροφορίες τους και την επικοινωνία τους με τους κατοίκους των πόλεων και της υπαίθρου.

51. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 1, σ. 46.

σχέση με τους Οθωμανούς.⁵² Οι ειδήσεις για τις πρόσφατες ελληνικές νίκες στο στενό της Μυκάλης (5 Αυγούστου 1824), της Κω (24 Αυγούστου 1824) και στον κόλπο του Γέροντα (29 Αυγούστου 1824),⁵³ που έφθαναν στα αυτιά των Μεσολογγιτών, τούς γεννούσαν προσδοκίες για θετική κατάληξη του πολέμου.⁵⁴

Ωστόσο, ένα πέπλο μελαγχολίας είχε σκεπάσει την ψυχή του Prokesch, που του την κρατούσε αιχμάλωτη, όπως ο ίδιος ανέφερε χαρακτηριστικά.⁵⁵ Σε μια έντονα συγκινησιακή αποστροφή του λόγου του συμπύκνωσε με εξαιρετικά υπαινικτικό τρόπο την εικόνα του για το Μεσολόγγι και τις συνθήκες που επικρατούσαν εκεί, οκτώ μήνες πριν από την έναρξη της δεύτερης πολιορκίας του (Απρίλιος 1825 – Απρίλιος 1826).⁵⁶

Η ψυχή μου βάραινε μπροστά στη θέα όλων όσα είδα και άκουσα. Πρέπει να σου ομολογήσω ότι νιώθω σαν κάποιος που λίγο προτού ξυπνήσει επιθυμεί να παρατείνει ένα όμορφο όνειρο και δεν μπορεί. Αυτό είναι λοιπόν το Μεσολόγγι; Αξιολύπητε Byron, πόσο φτωχός έπρεπε να πεθάνεις! Ω αξιολύπητη Ελλάς!

Στο απόσπασμα αυτό καταδεικνύεται η βαθιά απογοήτευση του αφηγητή, όταν μπροστά στα μάτια του ξεδιπλώθηκε ένα σκηνικό παρακμής, με τους βρόμικους δρόμους, την ελλιπή αμυντική θωράκιση και την εξαθλίωση των κατοίκων, που διακρίνονταν από μειωμένο ηθικό. Το συναίσθημα αυτό της ματαίωσης του Prokesch υποδαυλιζόταν και από τον ανώφελο –όπως αφήνει να εννοηθεί– θάνατο του άγγλου ποιητή,⁵⁷ ο οποίος εγκατέλειψε όλα

52. Για τον ρόλο του εμπορικού και πολεμικού στόλου των Ελλήνων στην επιτυχή έκβαση του Αγώνα, αλλά και κατά τα πρώτα έτη συγκρότησης του ελληνικού κράτους βλ. Κατερίνα Γαλάνη – Τζελίνα Χαρλαύτη (εκδ.), *Ο εμπορικός και πολεμικός στόλος κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1831)*, Ηράκλειο 2021 (υπό έκδοση).

53. Δ. Τζάκης, «Τα πολεμικά γεγονότα. Α. Οι εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου (1822-1824)», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3, σ. 73-102· Katerina Galani – Gelina Harlaftis, «Aegean Islands and the Revolution at Sea», *The Greek Revolution. A Critical Dictionary*, σ. 158.

54. Εφημ. *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 68 [20.8.1824], φ. 74 [10.9.1824], φ. 75 [13.9.1824].

55. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 1, σ. 47.

56. «Meine Seele war mir über den Anblick alles dessen was ich sah und hörte, schwer geworden. Soll ich dir gestehen – mir ist wie jemanden, der dem Wachen nahe einen schönen Traum festhalten will, und nicht kann. Das also ist Missolungi? – Beklagenswerther Byron, wie arm mußt du gestorben seyn! Beklagenswerthes Griechenland!» στο *ίδιο*, σ. 46-47 (Η μετάφραση των παραθεμάτων είναι του συγγραφέα).

57. Για τον θάνατο του λόρδου Byron και τις τελευταίες στιγμές της ζωής του στο Μεσολόγγι, όπως αυτές αναβιώνουν μέσα από την αφήγηση του Prokesch, βλ. παρακάτω, σ. 270-272.

του τα υπάρχοντα, για να υπερασπιστεί με θέρμη την ελευθερία του ελληνικού λαού. Για τον Prokesch, ο άδικος χαμός του Byron, στο πρόσωπο του οποίου έτρεφε βαθύ θαυμασμό,⁵⁸ συνιστούσε απείκασμα και προάγγελο της αναπόφευκτης ήττας της Επανάστασης. Στη μοίρα του δηλαδή έβλεπε να καθρεπτίζεται και το πεπρωμένο της Ελλάδας.

Όντας βέβαιος για το ζοφερό μέλλον των Ελλήνων,⁵⁹ ο αυστριακός αξιωματικός εκφραζόταν ιδιαίτερα περιφρονητικά για εκείνους τους φιλέλληνες της Ευρώπης οι οποίοι –μακριά από τα πεδία των μαχών– αναλώνονταν σε μια ρητορική υπέρ του αγωνιστών του 1821, αγνοώντας τους πραγματικούς κινδύνους που αυτοί διέτρεχαν αλλά και τις οδυνηρές συνέπειες που υφίστατο ο απόλεμος πληθυσμός. Κατά τον Prokesch, οι Ευρωπαίοι αναγνώριζαν μόνον την ανθρώπινη, ποιητική διάσταση της Επανάστασης:⁶⁰

Βλέπουμε μόνο την ανθρώπινη, την ποιητική πλευρά της. Μέσα σε αυτήν (ενν. την Επανάσταση) αγαπάμε τον ίδιο μας τον εαυτό, τα πάθη και τις επιθυμίες μας, τα λάθη και τις αλήθειες μας. Καθόμαστε στα ασφαλή σκαλοπάτια της αρένας και κάτω άνθρωποι και ζώα κατασπαράζονται και οι ξιφομάχοι αφήνουν τη στερνή τους πνοή στον αγώνα του θανάτου.

Σε επιστολή του προς τον πατριό του J. Schneller στις 10 Μαρτίου 1825 έγραψε ανάμεσα στα άλλα:⁶¹

Πατέρα μου, τι σκηνές έζησα και τι πράγματα είδα στην Κρήτη, στη Σύρο, στη Μήλο! Αλλά μείνε ήσυχος, δεν θα πω κουβέντα για αυτά. Πού είναι λοιπόν αυτοί οι φιλόανθρωποι και οι φιλέλληνες που κομπάζουν σε όλες τις εφημερίδες;

Απέναντι στις θέσεις των Ευρωπαίων που υπερασπιζόνταν τα δίκαια των Ελλήνων, ο Prokesch προέβαλλε ως αντεπιχείρημα τα δεινά της Επανάστασης. Μέσα από την παραστατική και δραματοποιημένη περιγραφή τους ανασύρει στο φως τη βίαιη φύση του ανθρώπου εν καιρώ πολέμου.

58. As-Sayyid Omar, *Anton Prokesch-Osten, ein österreichischer Diplomat im Orient*, σ. 38-39.

59. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 532.

60. «Wir sehen nur die menschliche, die dichterische Seite davon. Wir lieben darin uns selbst, unsere Leidenschaften und Wünsche, unsere Irrtümer und Wahrheiten. Wir sitzen auf den sicheren Stufen der Arena und unten zerrissen sich Menschen und Thier, und hauchen die Fechter im Todeskampfe den Athem aus»· Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 1, σ. 103.

61. «O, mein Vater, ich habe Scenen gesehen –ich habe in Candia, in Sira– in Milo Anblicke erlebt! – aber still davon! – Wo sind denn diese Mensch– und Griechenfreunde, die den Mund in allen Zeitungen vollnehmen!»· *Julius Schneller's hinterlassene Werke*, τ. 2, σ. 103.

Μάλιστα, δεν ήταν λίγες οι φορές που, άλλοτε ρητά και κατηγορηματικά και άλλοτε υπόρρητα, εκδήλωνε τον αποτροπιασμό του για περιστατικά που αντανακλούσαν τη βαναυσότητα των πράξεων των αντιπάλων και την απουσία ελέους για τους ηττημένους. Και δεν ήταν βέβαια ο μόνος που αισθανόταν φρίκη λόγω του απερίγραπτα αποκρουστικού τρόπου διεξαγωγής του πολέμου.⁶² Σχολιάζοντας τις θηριωδίες στις οποίες είχε επιδοθεί ο οθωμανικός στρατός στην Κρήτη από το 1823 έως την άνοιξη του επόμενου χρόνου,⁶³ σημείωσε χαρακτηριστικά:⁶⁴ «Όταν η εκδίκηση μετατρέπεται σε φρενίτιδα, ξεπερνά όλα τα εμπόδια της φύσης». Εκτιμώντας, μάλιστα, ότι το μέγεθος των ωμοτήτων εναντίον των χριστιανών αμάχων δεν ήταν δυνατόν να αποδίδεται μόνον στον παράγοντα της εκδικητικότητας, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι:⁶⁵

Οι Τούρκοι έπρεπε να εκδικηθούν για κάτι περισσότερο από τον θάνατο πολλών δικών τους ανθρώπων, την κακομεταχείριση των συζύγων τους, την καταστροφή της περιουσίας τους. Ήταν ο σκλάβος που ξεσηκώθηκε ενάντια στον αφέντη, ο άπιστος ενάντια στον πιστό: το γεγονός αυτό τροφοδότησε περισσότερο την εκδίκηση – απαιτούσε χλευασμό και προκάλεσε εγκλήματα που σε ήσυχες στιγμές δεν μπορεί κανείς να φανταστεί και στο άκουσμά τους μας σηκώνονται τα μαλλιά.

Στη μεγάλη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας κάθε συμπεριφορά που προσέβαλλε τη δημόσια τάξη, διαταράσσοντας τις κανονικότητες των κοινωνιών και των οικονομιών, θεωρούνταν κολάσιμη. Με την έναρξη της Επανάστασης, η άμεση αμφισβήτηση εκ μέρους του ορθόδοξου γένους της νόμιμης εξουσίας και της υπεροχής του Ισλάμ συγκρότησε την ιδεολογική βάση πάνω στην οποία θεμελιώθηκε η εκδικητική μανία των Οθωμανών. Για την Υψηλή Πύλη, η επιχειρούμενη αποτίναξη του καθεστώτος του ραγια

62. Σε ημερολόγια και απομνημονεύματα φιλελλήνων που συμμετείχαν στην Επανάσταση αντικατοπτρίζεται η απογοήτευσή τους λόγω της ακραίας κτηνωδίας όχι μόνον των Τούρκων αλλά και των Ελλήνων εις βάρος γυναικών, παιδιών, γερόντων, τραυματιών και αιχμαλώτων· Hering, «Der griechische Unabhängigkeitskrieg», σ. 57· Καρακατσούλη, *Μαχητές της Ελευθερίας* και 1821, σ. 193-209.

63. Βλ. παρακάτω, σ. 259-262.

64. «Wenn die Rache zur Raserei wird, so überspringt sie alle Schranken der Natur;»· Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 229.

65. «Die Türken hatten mehr als den Tod so vieler der ihrigen, die Mißhandlung ihrer Frauen, die Vernichtung ihres Besitzes zu rächen. Der Sklave war es, der sich gegen den Herrn erhoben hatte, der Ungläubige gegen den Gläubigen: das steigerte die Rache – das forderte Hohn und erzeugte Verbrechen, an deren Möglichkeit man in ruhigen Augenblicken nicht glaubt, und bei deren Erzählung uns die Haare sich sträuben;»· στο *ίδιο*.

λειτούργησε ως νομιμοποιητική αφετηρία για την πραγματοποίηση εγκλημάτων και βιαιοπραγιών εις βάρος των ‘απίστων’· γεγονός που φαίνεται να κατανοεί και να υποστηρίζει ο Prokesch, όπως και όλοι όσοι στην Ευρώπη εναντιώθηκαν στην ελληνική εξέγερση και τάχθηκαν υπέρ της οθωμανικής κυριαρχίας και τάξης.

Τον φόβο του για γενικό ξεσηκωμό του τουρκικού όχλου και έκτροπα εις βάρος των χριστιανών της Σμύρνης⁶⁶ εξέφρασε ο Prokesch λίγες μέρες μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου (20 Οκτωβρίου 1827), δικαιολογώντας μια τέτοια ενδεχόμενη αντίδραση ως απάντηση στην καταναυμάχηση του τουρκοαιγυπτιακού στόλου: «Όλοι φοβούνται εξέγερση, αιματοκύλισμα και φωτιά, επειδή 80.000 Τούρκοι κατοικούν στην πόλη και ο καθένας ξεχωριστά υποχρεούται να εκδικηθεί για τη θρησκεία του και τον λαό του».⁶⁷

Ας σημειωθεί ότι από τη μελέτη των αυτοκρατορικών διαταγμάτων συνάγεται ότι ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ δεν υιοθέτησε τελικά την πολιτική της γενοκτονίας έναντι των Ελλήνων,⁶⁸ αλλά επέλεξε τη λύση της παραδειγματικής τιμωρίας των επαναστατών και μόνον.⁶⁹ Παρ’ όλα αυτά, ο παραδειγματισμός έλαβε κατά περιπτώσεις αδιάκριτη μορφή. Για παράδειγμα, με εξαίρεση τις μεμονωμένες περιπτώσεις Τούρκων (αξιωματούχων και απλών υπηκόων) που επιχείρησαν να προστατέψουν χριστιανούς αμάχους στη Χίο, επιδεικνύοντας φιλόανθρωπα αισθήματα,⁷⁰ τα αιματηρά γεγονότα στο νησί τον Μάρτιο του 1822 απηχούσαν αναμφίλεκτα το εκδικητικό μένος της Υψηλής Πύλης, που υπερέβαινε τα συνήθη όρια της καταστολής μιας εξέγερσης. Στην πραγματικότητα, διακρίνει κανείς τη βούληση της κεντρικής εξουσίας όχι απλώς να επιβάλει την τάξη, στο πλαίσιο

66. Μετά τη μάχη του Ναβαρίνου υπήρξε διάχυτη ανησυχία ανάμεσα στους ευρωπαίους κατοίκους της Σμύρνης για το τι θα επακολουθούσε και κυριάρχησε ο φόβος για τουρκικά αντίποινα εις βάρος όλων των χριστιανών της πόλης· H.A.V. Post, *A Visit to Greece and Constantinople in the Year 1827-8*, Νέα Υόρκη 1830, σ. 294.

67. «Alles fürchtete Aufstand, Niedermetzung, Feuer, denn achtzigtausend Türken bewohnen die Stadt und jeder einzelne hatte seine Religion und sein Volk zu rächen»· Prokesch, *Denkwürdigkeiten*, τ. 3, σ. 546.

68. Στις 23 Μαρτίου 1821 ο σουλτάνος μεταπίστηκε να αποσύρει το διάταγμα του για τον σφαγιασμό όλων των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία· H. Ş. Ilıcak, «Η άλλη όχθη: Η οθωμανική πολιτική φιλοσοφία και η αντίδραση στην ελληνική ‘αταξία’», Θ. Βερέμης (εκδ.), *1821: η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, τ. 5: *Ιδεολογικά ρεύματα: Έλληνες-Οθωμανοί*, Αθήνα 2009, σ. 94· Ilıcak, “*Those Infidel Greeks*”, τ. 1, σ. 6-7.

69. Πλουμίδης, «Η έννοια του ‘θανάτου’ στην Ελληνική Επανάσταση», 66.

70. Ι. Δ. Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822 διά μέσου των στηλών του γαλλικού τύπου της εποχής», *Χιακή Επιθεώρησης* 6 (1964), 169.

της κατάπνιξης της επαναστατικής εστίας στη Χίο, αλλά και να τιμωρήσει εκείνους που υπονόμευσαν ή αρνήθηκαν την ‘από Θεού τεταγμένη’ εξουσία των Οθωμανών,⁷¹ παίρνοντας εκδίκηση για τις σφαγές, τις λεηλασίες, τις κρημνίσεις τζαμιών και κάθε είδους αγριότητες που προηγήθηκαν εις βάρος αθώων μουσουλμάνων στο νησί.⁷² Άλλωστε, κάτι τέτοιο δεν καταδεικνύουν και οι ανήκουστες σφαγές του καϊμακάμη (διοικητή) της Χίου Βαχίτ πασά εις βάρος των χριστιανών κατοίκων του, τις οποίες ο Prokesch ανακάλεσε στη μνήμη του, όταν κατέφθασε στον τόπο του μαρτυρίου, στις 29 Ιουλίου 1825; «Ποιος μπορεί να περπατήσει σε αυτή τη γη, χωρίς να καταληφθεί από ρίγος;»,⁷³ αναρωτήθηκε εμφατικά, όταν αποβιβάσθηκε στον «πρώτο παράδεισο της Ανατολής που καταστράφηκε»⁷⁴ μετά την έναρξη της Επανάστασης. Το πρόσφατο παρελθόν επιβίωνε μέσα από την υλικότητα του θανάτου, δηλαδή την ερήμωση (Verwüstung) και την απόλυτη καταστροφή (Schauplatz der Zerstörung).⁷⁵ Ενθουμούμενος όσα είχε διαβάσει ή ακούσει για την «καταστροφή των καταστροφών», όπως αποκάλεσε ο Σπ. Τρικούπης τον όλεθρο του νησιού,⁷⁶ ο Prokesch απεικόνισε το ανθρωπινό δράμα, μεταφέροντας στον αναγνώστη την εμπειρία του θανάτου και του ολέθρου:⁷⁷

Η μεγάλη πλατεία των εκτελέσεων, ο ελεύθερος χώρος μεταξύ του κάστρου και της πόλης, όπου σύρθηκαν χιλιάδες δυστυχημένοι κάτοικοι του νησιού, στον

71. Ν. Θεοτοκάς – Ν. Κοταρίδης, «Οι θεσμοί οθωμανικής κυριαρχίας και η Ελληνική Επανάσταση», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, σ. 338.

72. Παρά το γεγονός ότι οι Οθωμανοί δικαιολόγησαν τη χρήση βίας, εν τούτοις είχαν αρχίσει να συνειδητοποιούν την απήχηση που είχαν στην Ευρώπη οι βιαιότητες τους στη Χίο· Λ. Μοίρας, *Οι προσλήψεις του ελληνικού εθνικισμού στην οθωμανική ιστοριογραφία: Οι αντιδράσεις των Οθωμανών απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση και στον ελληνικό αλυτρωτισμό (1821-1870)*, διδακτ. διατριβή, [Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης], Κομοτηνή 2019, σ. 62-63.

73. «Wer wäre vermögend diesen Boden ohne Schauer zu betreten?» Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 546.

74. Philip Mansel, *Levant: Splendour and Catastrophe on the Mediterranean*, Λονδίνο 2010, σ. 50.

75. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 546.

76. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. 2, Λονδίνο 1854, σ. 204.

77. «Der große Würgplatz, der freie Raum zwischen Schloß und Stadt, wo die Unglücklichen zu Tausenden herbeigeschleppt wurden und dem Messer des Feindes, den Hals hinreichten, noch in der Verzweiflung Slaven, wo der Reichtum der reichsten Insel der Levante um Nichts ausgeben oder vernichtet ward: das ist die erste Stelle die du betrittst»· Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 546.

λαιμό των οποίων έφθασε το μαχαίρι του εχθρού, σκλάβοι ακόμη σε απελπισία, όπου ο πλούτος του εύπορου νησιού της Ανατολής ήταν χωρίς καμία αξία ή πλήρως κατεστραμμένος: αυτό είναι το πρώτο μέρος στο οποίο μπαίνει κανείς.

Μάρτυρας, αυτόπτης ή αυτήκοος, ενός ρεπερτορίου από ασύλληπτες σε αγριότητα πρακτικές βίας και ευρηματικούς τρόπους θανάτωσης και έκθεσης ημιθανών ή νεκρών σωμάτων σε δημόσια θέα υπήρξε συχνά ο αυστριακός αξιωματικός, όταν επισκεπτόταν τόπους και πόλεις που είχαν μετατραπεί σε πεδία μαχών και λεηλασιών. Στις 24 Ιουνίου του 1825 κατέφθασε στον όρμο του Ναβαρίνου, όπου δύο μήνες νωρίτερα (25 Απριλίου) ο τουρκοαιγυπτιακός στόλος, παραταγμένος μπροστά στη Σφακτηρία –την απόκρημνη βραχονησίδα που εκτείνεται μπροστά στον κόλπο του Ναβαρίνου– εξαπέλυσε επίθεση κατά των Ελλήνων. Μετά από συνεχείς κανονιοβολισμούς οι τελευταίοι ηττήθηκαν από τις δυνάμεις του Ιμπραήμ, ο οποίος κατόρθωσε να γίνει κύριος του κόλπου, επιφέροντας μεγάλες απώλειες στην ελληνική πλευρά. Τις επόμενες ημέρες (30 Απριλίου) παραδόθηκαν οι πολεμιστές του Παλαιοκάστρου, ενώ στις 6 Μαΐου οι πολιορκημένοι του Νεοκάστρου, που κατείχαν το φρούριο από τις αρχές της Επανάστασης, συνθηκολόγησαν, υπογράφοντας συνθήκη παράδοσης των όπλων.⁷⁸ Όταν, λοιπόν, ο Prokesch αποβιβάσθηκε στη μεσσηνιακή ακτή, πορεύθηκε κατά μήκος της με κατεύθυνση προς το Παλαιόκαστρο (Παλιό Ναβαρίνο). Στην αφήγησή του η ενατένιση και η περιγραφή των θελγέτρων της φύσης διακόπτονταν ενίοτε από εικόνες καταστροφής και θανάτου, που ξεπρόβαλαν μπροστά του, όταν κατέφθανε σε τόπους με έντονα τα ίχνη του πολέμου και τα σημάδια της καταστροφής:⁷⁹

Μια μεγάλη, με βάθος πολλών ωρών, κοιλάδα, ανοίγεται προς τα βόρεια και θυμίζει έναν από τους ευλογημένους κάμπους της Μεσσηνίας, τα σιταροχώρα μέσα από τα οποία ο γιος του Νέστορα οδήγησε τα φτερωτά άλογα. Τι ηρεμία! Τι θάνατος παντού! Στο βορειότερο άκρο, που χωρίζεται μόνον από τη θάλασσα με τη στενή λοφώδη λωρίδα και με την αμμώδη παραλία από το λιμάνι, εκτείνεται μια λιμνοθάλασσα με διάμετρο μιας ώρας. Αυτό είναι το μέρος,

78. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. 3, σ. 212.

79. «Ein breites, viele Stunden tiefes Thal thut sich nach Nord auf, und erinnert an die gesegneten Fluren von Messenien, an die Weitzengefilde, durch welche Nestors Sohn die geflügelte Pferde trieb. Welche Stille! Welcher Tod ringsum! Ganz in Nord, nur durch den schmalen Bergriff von der See und durch das Sandgestade von dem Hafen getrennt, dehnt sich ein Teich auf eine Stunde Durchmesser hin. Dieß ist die Stelle, wo viele Griechen, die aus Alt-Navarin in der Nacht nach dem Falle der Insel zu retten sich meinten, den Tod fanden» Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 501.

όπου θανατώθηκαν πολλοί Έλληνες από το παλαιό Ναβαρίνο, που πίστεψαν ότι μπορούσαν να σώσουν τον εαυτό τους τη νύχτα μετά την πτώση του νησιού.

Και πώς θα μπορούσαν άλλωστε να σωθούν, όταν χωρίς ένα κανόνι εμπιστευθήκαν τη σωτηρία τους σε αυτόν τον αξιολύπητο προστάτη (erbärmlichen Schutze),⁸⁰ όπως χαρακτήρισε ο Prokesch το μεσαιωνικό φρούριο του Παλαιοκάστρου; Η προσοχή του παλαίμαχου των Ναπολεόντειων πολέμων επικεντρώθηκε στην ανεπάρκεια της άμυνας του παλιού Ναβαρίνου, στην απουσία ενδιαφέροντος των υπερασπιστών του για επισκευή του τείχους και στις πρόχειρες, τελευταίας στιγμής προσπάθειές τους για ενίσχυση της οχύρωσης.⁸¹ Οι πολιορκημένοι είχαν εναποθέσει εξ ολοκλήρου τις ελπίδες τους για τη σωτηρία τους στη φυσική στερεότητα της θέσης (natürliche Heftigkeit der Stelle) και στο γεγονός ότι ο εχθρός δεν γνώριζε την πραγματική κατάσταση του κάστρου (die Unbekanntschaft des Feindes mit dem eigentlichen Zustande der Veste).⁸²

Σε τουρκικά αντίποινα ως απάντηση στην πολιορκία του κάστρου του Ναβαρίνου το 1821 απέδωσε ο Prokesch τον φρικτό θάνατο Ελλήνων την άνοιξη του 1825, όταν το κάστρο ανακαταλήφθηκε από τους Οθωμανούς. Θύματα της εκδίκησης υπήρξαν κάτοικοί του, που με δεμένα τα πόδια –σε μερικούς και τα χέρια– ρίχθηκαν ζωντανοί από τον Ιμπραήμ πασά⁸³ πάνω στα βράχια, στις σχισμές και στα βάραθρα των σκοπέλων, βρίσκοντας αργό και επώδυνο θάνατο.⁸⁴ Στα άταφα σώματά τους, τα οποία αντίκρισε ο Prokesch, αναρριχώμενος σε έναν βράχο μέσα στο λιμάνι, ήταν χαραγμένα η οδύνη και ο βασανιστικός θάνατος, με εμφανή τα σημάδια της απεγνωσμένης προσπάθειας όσων επέζησαν από την πτώση να κρατηθούν στη ζωή. Πτώματα παραμορφωμένα από τα βασανιστήρια, ολότελα γυμνά, σε δημό-

80. Στο ίδιο, σ. 503.

81. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Prokesch (ό.π.), μπροστά στην πύλη τοποθετούσαν οι υπερασπιστές του φρουρίου μεγάλες πέτρες και έκλειναν και τις υπόλοιπες τρύπες με χαλάσματα του τείχους. Ο Μακρυγιάννης, παρών στα γεγονότα του Ναβαρίνου, αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του τις τελευταίες εργασίες ενίσχυσης της οχύρωσης του Παλαιοκάστρου: «Αφού φτιάσαμε τα ταμπούρια μας, τους κιοτήδες, οπού ανακάτωναν τους ανθρώπους, τους έστειλα εις το Παλιόκαστρο να φτιάσουνε μπρος εις την πόρτα ταμπούρια κι' ούθε ήταν χαλασμένο». *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, κείμενο-εισαγωγή-σημειώσεις Γιάν. Βλαχογιάννης, τ. 1, Αθήνα 1947, σ. 236 [σ. 148/149].

82. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 503.

83. Κατά τον Prokesch, ο Ιμπραήμ δεν φαίνεται να παραδέχθηκε ότι διέπραξε τέτοιου είδους φρικαλεότητες.

84. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 516.

σια θέα, συνιστούσαν ένα σκηνικό τρόμου, που μαρτυρούσε μια τιμωρητική πρακτική με σκοπό τον παραδειγματισμό.

Συχνά, ως αποδέκτης πληροφοριών περί καταστροφής και μαζικών θανατώσεων, καλούνταν να διαχειριστεί ζητήματα που δοκίμαζαν ακόμη και τα όρια της ψυχικής και σωματικής του ανθεκτικότητας, τον ίδιο τον αξιακό του πυρήνα. Όταν τον Ιανουάριο του 1825 κατέφθασε στην Κρήτη, έγινε αυτήκοος μάρτυρας θηριωδιών που διαπράχθηκαν το 1824 από τον στρατό του Χουσεΐν μπέη. Υπενθυμίζεται ότι ο τελευταίος, υπό την ιδιότητα του νέου διοικητή του αιγυπτιακού στρατού, έφθασε στο νησί τον Ιούνιο του 1823 για την αντιμετώπιση των επαναστατών, οι οποίοι πριν από δύο χρόνια είχαν αρχίσει την εξέγερση εναντίον της Υψηλής Πύλης. Τα αποτελέσματα είναι γνωστά για την τύχη της Κρητικής Επανάστασης. Έως την άνοιξη του 1824 η κατάκτηση και η υποταγή του νησιού είχε ολοκληρωθεί μέσα σε ένα όργιο βιαιοτήτων και αιχμαλωσιών.⁸⁵ Εκτός από τις απώλειες στα πεδία των πολεμικών συγκρούσεων, χάθηκαν ζωές και μεταξύ των αμάχων, κυρίως από την πλευρά του χριστιανικού πληθυσμού. Σε αυτές θα πρέπει να συνυπολογιστούν και εκείνοι που πουλήθηκαν ως σκλάβοι.⁸⁶

Βασιμένος, λοιπόν, σε προφορικές μαρτυρίες Κρητικών που, υπό τη σκιά του νωπού τραύματος, διατηρούσαν ζωντανές στη μνήμη τους εκδηλώσεις ωμότητας εκ μέρους των κατακτητών, ο Prokesch εξιστόρησε την αδιάκριτη σφαγή μαχητών και αμάχων, όταν έφθασε στο ύψος του ακρωτηρίου Μαλέκας (περιοχή Χανίων) στις αρχές Μαΐου του 1825:⁸⁷

Τα κεφάλια έπεφταν χάμω, κατρακυλώντας, τα ακρωτηριασμένα ορφανά λιμοκτονούσαν στις γωνιές των δρόμων, τα κορίτσια παρέδιδαν το πνεύμα τους μέσα σε βογκητά οδύνης, ενώ αγόρια, με κομμένες τις θηλές, αναγκάζονταν να υποπίπτουν σε άνομες πράξεις, βεβηλώνοντας τα ιερά μυστικά της φύσης».

85. Για την κατάκτηση της Κρήτης, τις εκκαθαρίσεις και βιαιοπραγίες εις βάρος του χριστιανικού πληθυσμού, βλ. Κ. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περί Αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Αθήνα 1859, σ. 226-299. Βλ. επίσης Καλλίνικος Κυριάκος Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περί Αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, εισαγωγή – επιστημονική επιμέλεια – σχόλια Ελευθερία Ζέη, Αθήνα 2021.

86. Ν. Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», *Μνήμων* 26 (2004), 66.

87. «Da ward mit Köpfen gekugelt, da verhungerten die verstümmelten Waisen in den Winkeln der Straßen, da gaben die Mädchen unter Wollustächzen den Geist auf; Buben schnitten ihnen die jungfräulichen Brüste aus und frevelten mit den heiligen Geheimnissen der Natur» Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 229-230.

Στις αφηγήσεις του παρουσίαζε τα ατομικά παθήματα ενταγμένα μέσα στο γενικότερο εφιαλτικό σκηνικό των δεινών του χριστιανικού πληθυσμού, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο τη γενική εικόνα της καταπίεσης. Από όλες όμως τις αποτρόπαιες ενέργειες που διαπράχθηκαν στη μεγαλόνησο, επέλεξε να φέρει στο φως και να αφηγηθεί με παραστατικότητα εκείνη που, όπως ο ίδιος υπογράμμισε στα *Ενθυμήματά* του, συνετάραξε συθέμελα τον εσωτερικό του κόσμο (die mich auf das tiefste erschütterte), οδηγώντας τον στο συμπέρασμα ότι η ευγενής φύση του ανθρώπου συνυπήρχε με την αποκρουστική, εκφυλισμένη πλευρά του (... eben weil die edle Natur im Menschen auf der Folie der scheußlichen Ausartung liegt).⁸⁸ Με την αφηγηματική δεξιοσύνη του, συνέθεσε, με όρους «θεατρικής παράστασης», μια σκηνή όπου καθρεπτίζεται η απόλυτη αγριότητα των καιρών του.

Συγκεκριμένα, μετά από καταδρομικές επιθέσεις και εφόδους Τούρκων στους γύρω οικισμούς μιας παραθαλάσσιας πόλης του νησιού, τούρκοι δουλέμποροι οδηγούσαν αιχμάλωτες γυναίκες⁸⁹ στην υπαίθρια αγορά της πόλης, όπου είχε στηθεί αυτοσχέδιο σκλαβοπάζαρο, προκειμένου να πωληθούν ως δούλες.⁹⁰ Ανάμεσα σε αυτές, ξεχώριζε μία κοπέλα δεκαπέντε ετών, παρθένα, η οποία, αφού κακοποιήθηκε βάνουσα, βρήκε επώδυνο θάνατο. Στο σημείο αυτό αξίζει να επιμείνουμε στο χρονικό του εν λόγω επεισοδίου, το οποίο εκτυλίχθηκε ως εξής. Καθώς το κορίτσι μεταφερόταν μαζί με τις άλλες στο παζάρι, για να πωληθεί ως σκλάβα, αναγνώρισε τον

88. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 230.

89. Για την αιχμαλωσία γυναικών και παιδιών καθώς και το δουλεμπόριο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης βλ. ενδεικτικά Απ. Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 1941· Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Δουλεία και διπλωματία: η σύμβαση της Αλεξάνδρειας (9 Αυγούστου 1828)», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, τ. 2 (2000), 45-67· Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Οι γυναίκες στην Ελληνική Επανάσταση», Mark Mazower (εκδ.), *Δίκτυα εξουσίας στη νεότερη Ελλάδα. Δοκίμια προς τιμή του John Campbell*, Αθήνα 2008, σ. 75-106· Χρ. Λούκος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Κασομούλη. Σκέψεις για μια άλλη χρησιμοποίηση της μαρτυρίας του», *1821 και απομνημονεύματα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση. Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 20-21.3.2019*, (επιμ.) Δ. Δημητρόπουλος – Β. Καραμανωλάκης – Νίκη Μαρωνίτη – Π. Μπουκάλας, Αθήνα 2020, σ. 19-23· Βασιλική Λάζου, *Γυναίκες και Επανάσταση, 1821. Από τον οθωμανικό κόσμο στο ελεύθερο ελληνικό κράτος*, Αθήνα 2021.

90. Κατά τον 19ο αιώνα η κατοχή δούλων αποτελούσε, ως επί το πλείστον, «αστικό φαινόμενο» στην οθωμανική επικράτεια, καθώς στην πλειοψηφία τους οι δούλοι αγοράζονταν και πωλούνταν σε μεγάλες πόλεις της Ρούμελης, των Βαλκανίων, της Μ. Ασίας και του Levante· βλ. σχετικά E. R. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression, 1840-1890*, Πρίνστον 2016, σ. 14.

χαμένο για αρκετές ημέρες αδελφό της μέσα σε μια ομάδα αγοριών που, πισθάγκωνα δεμένα και ακουμπισμένα στον τοίχο ενός κτηρίου, ανέμεναν το τέλος τους, είτε από την κοφτερή λεπίδα ενός μαχαιριού είτε από τη σφαίρα ενός βραχύκανου όπλου Τούρκων, που στόχευαν πάνω τους, επιδιόδομενοι σε ένα ιδιότυπο «παιχνίδι» θανάτου. Στη θέα του αδελφού της η κοπέλα έτρεξε προς το μέρος του και τον αγκάλιασε, αδιαφορώντας για τις συνέπειες της πράξης της. Απλώνοντας προστατευτικά τα χέρια της πάνω του και κλαίγοντας γοερά, αρνήθηκε επίμονα να τον αποχωρισθεί. Η αντίδραση αυτή δεν έμεινε ατιμώρητη από τον Τούρκο που την είχε στην κατοχή του ως λάφυρο πολέμου, με σκοπό να την πωλήσει. Η δεκαπεντάχρονη υπεβλήθη σε βασανιστήρια, σε μια δημόσια διαδικασία διαπόμπευσης και κακοποίησης.

Κατά τον Foucault, «το βασανιστήριο βασίζεται στην ποσοτική τέχνη της οδύνης».⁹¹ Η φυσική και άμεση παρουσία του λαού απαιτείται για την ολοκλήρωσή του, επειδή «ένα βασανιστήριο που θα είχε γνωστοποιηθεί, αλλά που η διαδικασία του θα είχε εξελιχθεί κρυφά, δεν θα είχε κανένα νόημα».⁹² Μπροστά στα μάτια, λοιπόν, ενός πλήθους ανθρώπων που παρέμεναν ασυγκίνητοι στο αποτρόπαιο θέαμα της σωματικής βίας, το κορίτσι τιμωρήθηκε με μαστιγώματα και εν συνεχεία βιάσθηκε ομαδικά.⁹³

Ωστόσο, το μαρτύριο της κοπέλας δεν τελείωσε εδώ. Ο επίλογος γράφθηκε, τόσο για εκείνη όσο και για τον αδελφό της, με τον πλέον φρικιαστικό τρόπο:⁹⁴

Ο δυστυχής αδερφός της δεν έχει αφήσει ακόμη την τελευταία του πνοή: τον δένουν με τη γυμνή, αιμορραγούσα αδελφή του και τον βάζουν να διαπράξει φρικαλεότητες που ούτε στη φαντασία του μπορεί κανείς να συλλάβει και κατόπιν, τους ρίχνουν δεμένους μέσα στη θάλασσα.

Η επιλογή του Prokesch να εξιστορήσει το παραπάνω συμβάν δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία, καθώς αυτό καθ' εαυτό παράγει ευρύτερες συμβο-

91. Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα 1976, σ. 49.

92. Στο ίδιο, σ. 77.

93. Πολλές κοπέλες και γυναίκες έπεφταν θύματα βιασμού, όταν αιχμαλωτιζόνταν από τον εχθρό, ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις ομαδικών βιασμών. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Οι γυναίκες στην Ελληνική Επανάσταση», σ. 88.

94. «Ihr unglücklicher Bruder hat den Geist noch nicht ausgehaucht, man bindet ihn an die nackte, noch warme blutende Schwester –begeht Gräuel, die der Phantasie nichts mehr übriglassen– dann wirft man beide so gebunden in das Meer» Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 232.

λικές και πολιτισμικές σημάνσεις από ό,τι υποδηλώνουν οι οριοθετημένες πράξεις βίας –όπως τις γνώρισε ως νεαρός υποψήφιος αξιωματικός στα πεδία των μαχών κατά τους Ναπολεόντειους πολέμους⁹⁵–, υπερβαίνοντας κατά πολύ το πλαίσιο της ηθικής και φυσικής τάξης. Για τον αφηγητή, ο θάνατος των δύο αδελφών μετατράπηκε σε μία ‘βρόμικη’ συνθήκη, εξαιτίας της υπό καταναγκασμό σωματικής επαφής τους που προηγήθηκε της θανάτωσης, αντιβαίνοντας στους ανθρώπινους κανόνες και στις χριστιανικές αξίες του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για μια ενέργεια που δεν συμφωνούσε με τις αρχές ενός πολέμου, ιδωμένου ως ορθολογικής δραστηριότητας, που επιτελούνταν στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης θεσμικά κατοχυρωμένων εθνικών στρατιωτικών σωμάτων και διεξαγόταν με βάση την οριοθέτηση του πεδίου της στρατιωτικής δράσης, υπακούοντας σε κώδικες πολέμου, που περιελάμβαναν διατάξεις για την προστασία των γυναικών και των παιδιών.⁹⁶ Η διάσωση της παραπάνω μαρτυρίας μαρτυρεί αναντίρροπα την πρόθεση του Prokesch να βυθομετρήσει την ανθρώπινη άβυσσο, ακτινογραφώντας μια ακραίας μορφής ανθρώπινη εμπειρία, όπως αυτή που έζησε το νεαρό κορίτσι σε καθεστώς αιχμαλωσίας, λίγο πριν από τη θανάτωσή του.

Κτήμα των στρατιωτών ή των αξιωματικών που τις συνελάμβαναν,⁹⁷ οι γυναίκες (όπως, άλλωστε, τα παιδιά αλλά και γενικότερα ο άμαχος πληθυσμός που γλύτωνα από τη σφαγή) περιέρχονταν στην απόλυτη δικαιοδοσία του κυρίου τους, αν και δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις εκείνων των γυναικών που επέλεξαν την αυτοκτονία ή σκοτώνονταν από τους συζύγους τους για την αποφυγή της αιχμαλωσίας.⁹⁸ Οι άνδρες αιχμάλωτοι, που αποτελούσαν άλλωστε τη μειοψηφία, χρησιμοποιούνταν συνήθως στα κάτεργα. Όταν ο Prokesch επισκέφθηκε τη Μεθώνη στα τέλη Ιουνίου του 1825, λίγους μήνες δηλαδή μετά την κατάληψή της από τον Ιμπραήμ, αντίκρισε ενώπιόν του ένα σκηνικό αθλιότητας: έλληνες αιχμάλωτοι, σαν καταδικασμένοι που τους βάραινε μια συλλογική ευθύνη, οδηγούνταν από Αιγύπτιους μέσα στους δρόμους του οικισμού για την εκτέλεση δημοσίων έργων.⁹⁹

95. Bertsch, *Anton Prokesch von Osten*, σ. 23.

96. Στην Ευρώπη, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, κώδικες πολέμου άρχισαν να περιλαμβάνουν διατάξεις για την προστασία του άμαχου πληθυσμού και δη των παιδιών και των γυναικών· Kelly Dawn Askin, *War Crimes Against Women: Prosecution in International War Crimes Tribunals*, Χάγη – Λονδίνο – Βοστώνη 1997, σ. 34.

97. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Δουλεία και διπλωματία», 46.

98. Λάζου, *Γυναίκες και Επανάσταση*, σ. 149.

99. «Wir stiegen an dem Hafenthore aus – durchwandelten schmutzige Straßen, in

Αποβιβασθήκαμε στην πύλη του λιμανιού και περιπλανηθήκαμε στους βρόμικους δρόμους, στους οποίους εμφανίσθηκαν μόνον λίγοι Αιγύπτιοι. Θα ήθελα να πω ότι πρόκειται για εικόνες δυστυχίας, για τρομακτικά φαντάσματα, διότι δεν έχω δει κάτι πιο άσχημο από αυτούς. Αν κανείς βάλει στον νου του τους διαβόλους –όπως αυτοί απεικονίζονται στις ευσεβείς εικόνες παρηγοριάς μας, με θέμα το καθαρτήριο πυρ και την Κόλαση–, τυλιγμένους σε ένα κόκκινο κουρέλι και τους δώσει να κρατούν, αντί για τον κασμά, ένα σκουριασμένο μουςκέτο, τότε θα είναι σε θέση να καταλάβει τι εννοώ. Αυτοί οδηγούσαν στους δρόμους μια ομάδα ελλήνων αιχμαλώτων για την εκτέλεση δημοσίων έργων.

Με τον πλέον ζοφερό τρόπο απεικόνισε ο Prokesch, ως βαθιά θρησκευόμενος καθολικός, τον δημόσιο χώρο του μεσσηνιακού οικισμού, παραλληλίζοντάς τον με το Καθαρτήριο. Εμπνεόμενος από εικονογραφικές παραστάσεις του Purgatorium, απέδωσε αφηγηματικά την κατάσταση στους δρόμους της Μεθώνης, παρομοιάζοντάς τους με τον ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στον παράδεισο και την κόλαση.¹⁰⁰ Επιπλέον, εξομοίωσε τους αιγύπτιους δεσμώτες με τους δαίμονες και τους έλληνες αιχμαλώτους με εκείνους που, ως αμαρτωλοί, υποβάλλονταν σε δοκιμασίες, αντέχοντας τις πιο σκληρές ποινές για τη σωτηρία της ψυχής τους. Η συλλογική προσδοκία της λύτρωσης των αιχμαλώτων ψυχών συμπυκνώθηκε σε μια σκηνή, στην οποία διαφαίνεται ένα πλέγμα αντιλήψεων και αναπαραστάσεων που κληροδότησε ο μεσαιωνικός κόσμος της Δύσης στη νεωτερική Ευρώπη, αναφορικά με τον Ανατολικό Κόσμο, όπως ήταν η δεσποτική και απάνθρωπη φύση του ή η αναγωγή του Ισλάμ σε μια δαιμονική θρησκεία.¹⁰¹

Η αιχμαλωσία και ο εξανδραποδισμός των επαναστατημένων Ελλήνων από τους Οθωμανούς συνέτεινε στην ενίσχυση της αίσθησης ενός συλλογικού πολιτικού θανάτου, ο οποίος κατά τη διάρκεια του Αγώνα ταυτίστηκε με τη στέρηση της προοπτικής της πολιτικής τους ελευθερίας.¹⁰² Η μετατροπή τους σε δούλους, ως απόρροια της εξέγερσης εναντίον της νόμιμης

denen sich nur ein paar Aegypter auf – und niedertrieben, Bilder des Elends, Schreckgespenster möcht' ich sagen, denn ich habe nie etwas häßlicheres gesehen. Wenn man die Teufel auf unsern frommen Trostbildchen von Fegefuer und Hölle mit einem rothen Lappen umhangen denkt, und ihnen statt dem Krampen eine rostige Musguete in die Hand gibt – so hat man, was ich meine. Eine Schaar gefangener Griechen ward von ihnen zur öffentlichen Arbeit durch die Straßen geleitet» Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 498.

100. J. Le Goff, *The Birth of Purgatory*, μτφρ. Arthur Goldhammer, Aldershot 1990, σ. 6-7.

101. G. Delanty, *Inventing Europe. Idea, Identity, Reality*, Νέα Υόρκη 1995, σ. 87.

102. Πλουμίδης, «Η έννοια του 'θανάτου' στην Ελληνική Επανάσταση», 68-77.

εξουσίας, συνεπαγόταν επίσης την απώλεια της νομικής προστασίας που απολάμβαναν ως υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁰³

Όμως δεν ήταν μόνον οι Έλληνες που, όταν απέφευγαν τη σφαγή, αιχμαλωτιζόνταν και μετατρέπονταν σε σκλάβους. Παρά το γεγονός ότι η Ελληνική Επανάσταση φιλοδοξούσε να καθιερώσει τις αρχές του φυσικού δικαίου –παραδείγματος χάριν, όλοι οι άνθρωποι να είναι ελεύθεροι και ίσοι–, στο ελληνικό στρατόπεδο η πρακτική της υποδούλωσης και της απελευθέρωσης αντί λύτρων γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση στα χρόνια του Αγώνα.¹⁰⁴ Την αμφίσημη αυτή στάση τους στηλίτευσε ο Prokesch, όταν στις αρχές Φεβρουαρίου του 1825, φθάνοντας στη Σύρο, διεπίστωσε την ενεργό συμμετοχή των Ελλήνων σε αγοραπωλησίες μουσουλμάνων αιχμαλώτων.¹⁰⁵

Δεν είναι τρομερό το γεγονός ότι οι Έλληνες, που μέσα σε σκληρές φρίκης γνωρίζουν τη συμφορά αυτού του πολέμου, ασκούν εδώ δουλεμπόριο, με την απερίσκεψια και την ψυχρότητα ενός φιλάργυρου! Οι τουρκάλες σκλάβες πωλούνται εδώ μόλις 30 τάλρα το κομμάτι (συγχωρήστε μου την έκφραση!).

Σύμφωνα με τον Prokesch, οι Έλληνες ήταν ένας λαός που δεν υπολείπεται σε βαρβαρότητα από τους Τούρκους¹⁰⁶ έτσι μπορούσαν να ερμηνευθούν συμπεριφορές και συνήθειες που δεν συνάδουν στις αρχές που διέπουν τα πολιτισμένα κράτη της Ευρώπης. Ανάλογα σχόλια διατυπώνονταν –όπως είναι γνωστόν– και από φιλέλληνες, οι οποίοι, απογοητευμένοι από την ακραία βιαιότητα των Ελλήνων και τον απερίγραπτα φρικτό τρόπο διεξαγωγής του πολέμου με τους Οθωμανούς, αναπαρήγαν στις κρίσεις τους στερεότυπα και επιχειρήματα που προσομοίαζαν με εκείνα των αντιπάλων του φιλελληνισμού. Ο γερμανός ιατρός Johann Daniel Elster, φέρ' ειπέιν, έχοντας επιζήσει της μάχης του Πέτα (Ιούλιος 1822), εξέφρασε τη φρίκη

103. Picak, «Η άλλη όχθη», σ. 122· Χρ. Χατζηιωσήφ, «Από τη δουλεία στη μισθωτή εργασία», Α. Λυμπεράτος (εκδ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο 2014, σ. 65-66.

104. Χατζηιωσήφ, «Από τη δουλεία στη μισθωτή εργασία», σ. 66.

105. «Ist es nicht grauenvoll, daß die Griechen, welche den Jammer dieses Krieges in so schauerlichen Bildern hier vor Augen haben, eben hier mit dem Leichtsinne und der Kälte eines Geizhalses Menschenwucher treiben! Türkische Sklavinnen werden hier, kaum zu 30 Thaler das Stück, (verzeihe mir den Ausdruck!) verkauft!» Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 6. – Το δουλεμπόριο στη Σύρο ήταν μία από τις ένομες δραστηριότητες των μεγαλεμπόρων του νησιού και αποτέλεσε πηγή πλουτισμού· Α. Δρακάκης, *Ιστορία του Οικισμού της Ερμούπολεως (Σύρας)*, τ. 1, Αθήνα 1979, σ. 258-259.

106. *Aus dem Nachlasse des Grafen Prokesch-Osten. Briefwechsel mit Herrn von Gentz und Fürsten Metternich*, τ. 1, Βιέννη 1881, σ. 12.

του για τη βαρβαρότητα των Ελλήνων απέναντι στους αιχμαλώτους.¹⁰⁷

Πέρα όμως από τις συνθήκες αιχμαλωσίας μέσα στις οποίες πολλοί ήταν εκείνοι που βρήκαν τον θάνατο,¹⁰⁸ φαινόμενα όπως λιμοί, στερήσεις και επιδημίες, που μαζί με τον πόλεμο συναποτελούσαν ένα αδιάσπαστο σύνολο,¹⁰⁹ απειλούσαν καθημερινά τη ζωή των ανθρώπων. Σε επιστολή του προς τον πατριό του, τον Μάρτιο του 1828, ο Prokesch εκτιμά ότι αιτία για την ερήμωση της Πελοποννήσου από την έναρξη της Επανάστασης¹¹⁰ δεν ήταν τόσο το σπαθί του εχθρού (das Schwert des Feindes), δηλαδή αυτός καθ' εαυτόν ο πόλεμος μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων:¹¹¹

Πιστεύω ότι μετά το ξέσπασμα της επανάστασης τα πέντε έκτα του πληθυσμού της Πελοποννήσου χάθηκαν ή μετανάστευσαν. Ήταν λιγότερο το σπαθί του εχθρού και περισσότερο ο τρόμος, η ανάγκη, η δυστυχία, η πείνα, η φυγή και ο εμφύλιος πόλεμος που προκάλεσαν αυτές τις καταστροφές. Οι ασθένειες συνθλίβουν εκατοντάδες καθημερινά στο στρατόπεδο των προσφύγων κοντά στο Ναύπλιο και το Άργος κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Η καταστροφή είναι ακόμη μεγαλύτερη στην Αττική. Η σιωπή του θανάτου βρίσκεται σε ολόκληρη την Ελλάδα. Η ευθύνη γι' αυτό βαραίνει, πολύ περισσότερο, τους σημερινούς Έλληνες.

Είναι σαφές ότι ο Prokesch αντιλαμβάνονταν ως ρίζα του κακού, ως αιτία της συμφοράς και του θανάτου, όχι απλά τις κακουχίες, την εξαθλίωση, τους λιμούς, τις προσφυγικές μετακινήσεις ή τις ενδημικές νόσους που έπλητταν τους πληθυσμούς. Ύπαίτιους για την κατάσταση αυτή θεωρούσε τους ίδιους τους Έλληνες, που αποφάσισαν να έρθουν σε ένοπλη ρήξη με το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας, ανατρέποντας την έως τότε κανονικότη-

107. Καρακατσούλη, *Μαχητές της Ελευθερίας* και 1821, σ. 196.

108. Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*, σ. 13.

109. Κ. Κωστής, *Αφορία, ακρίβεια και πείνα. Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650-1830). Προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις*, Αθήνα 1993, σ. 70.

110. Στις παραμονές της Επανάστασης η Πελοπόννησος ξεπερνούσε τις 400.000 κατοίκους· Δ. Δημητρόπουλος, «Η κατάσταση των Ελλήνων. Β. Ο πληθυσμός», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 1: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Πολιτική πραγματικότητα-Οικονομική και κοινωνική οργάνωση*, Αθήνα 2003, σ. 77.

111. «Ich glaube, daß seit Ausbruch der Revolution fünf Sechsteile der Bevölkerung des Peloponnesus zu Grunde gegangen oder ausgewandert sind. Weniger das Schwert des Feindes, als der Schrecken, die Noth, das Elend, der Hunger, die Flucht und der Bürgerkrieg haben diese Verheerungen hervorgebracht. Die Krankheiten rieben im Lager der Flüchtigen bei Nauplia und Argos während des Winters täglich Hunderte auf. In Attika ist die Verheerung noch größer. Todesschweigen liegt über ganz Griechenland. Die Schuld hievon fällt, zum weitem größeren Theile, den heutigen Griechen selbst zu»· *Julius Schmel-ler's hinterlassene Werke*, τ. 2, σ. 318.

τα και τάξη στη ζωή τους. Όπως αφήνει να εννοηθεί, οι θάνατοι στη φωτιά της μάχης δεν ήταν στην πραγματικότητα τόσο πολλοί, όσο ήταν οι θάνατοι εκείνων που υπέφεραν από τα επακόλουθα των συρράξεων.

Όπως είναι φυσικό, εν καιρώ πολέμου το πρόβλημα της πείνας προσλαμβάνει δραματικές διαστάσεις. Ο αγώνας για επιβίωση και αντιμετώπιση της πείνας ήταν προφανώς καθημερινός στα χρόνια της Επανάστασης και σε μερικές περιπτώσεις έλαβε ανήκουστες διαστάσεις.¹¹² Η αδυναμία κάλυψης των βιοτικών αναγκών ενέτεινε την αγωνία των ανθρώπων απέναντι στο αύριο. Στις διηγήσεις του ο Prokesch περιέγραφε συχνά συνθήκες έντονης διατροφικής ανισορροπίας. Για παράδειγμα, όταν αποβιβάστηκε στη Σκύρο την άνοιξη του 1825 συνέδεσε την πείνα που επικρατούσε εκεί με την ανεπάρκεια σιτηρών και την αναργυρία στην τοπική αγορά. Το νησί, το οποίο παρήγε κρασί, μετάξι, μερικά φρούτα και σε καλές χρονιές επαρκή σιτηρά,¹¹³ βίωνε την περίοδο εκείνη τις επιπτώσεις της εμπορικής δυσπραγίας, η οποία με τη σειρά της τροφοδότησε περαιτέρω την κρίση που μάστιζε τη Σκύρο. Προσεγγίζοντας ερμηνευτικά την απελπιστική διατροφική κατάσταση στο νησί, σημείωσε ότι η χρηματική ένδεια που βασίλευε εκεί, σε συνδυασμό με την απαγόρευση της εξαγωγής σιτηρών από την Αίγυπτο και τους περιορισμούς ως προς τη μεταφορά αγαθών από τη Μαύρη Θάλασσα στο Αιγαίο,¹¹⁴ συνέβαλε καθοριστικά στη λιμοκτονία των κατοίκων όχι μόνον της Σκύρου αλλά και άλλων νησιών.¹¹⁵

112. Στον λεγόμενο «κανιβαλισμό της επιβίωσης», όπως ονοματίζει ο ανθρωπολόγος W. Arens ένα από τα τρία είδη ανθρωποφαγίας στη μελέτη του *The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy* (Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 1979), κατέφυγαν, ως ύστατη λύση επιβίωσης, Τούρκοι και Έλληνες κατά τη διάρκεια πολιορκιών, όπως αυτή της Μονεμβασίας (1821) και του Μεσολογγίου (1825-1826) αντίστοιχα· Κωστής, *Αφορία, ακριβεία και πείνα*, σ. 61-62· Σοφία Λαΐου – Μαρ. Σαρηγιάννης, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση, Από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά*, [ΠΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2018, σ. 115.

113. «Wein, Seide, einige Früchte und bei guten Jahren genügendes Getreide»· Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 191.

114. Η διατήρηση του εμπορίου και των θαλάσσιων μεταφορών ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των ανθρώπων στα χρόνια της Επανάστασης. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του επαναστατικού αναβρασμού, οι παραδοσιακές αγορές προσφοράς επλήγησαν, ενώ τα εμπορικά και ναυτιλιακά δίκτυα που είχαν συγκροτηθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πριν από το 1821 δεν μπορούσαν να επιβιώσουν μεταξύ των εμπολέμων. Για μια σύντομη ανασκόπηση του θέματος βλ. Κατερίνα Γαλάνη, «Εμπόριο και ναυτιλία κατά την Ελληνική Επανάσταση. Μια σύντομη ανασκόπηση», Π. Γέροντας (εκδ.), *Διακόσια Χρόνια από τον Ναυτικό Αγώνα της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 2021, σ. 37-53.

115. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 191.

Ο συγγραφέας δεν παρέλειπε επίσης να αφηγείται ακραίες καταστάσεις, αναφορικά με θανάτους ή εξάντληση οργανισμών λόγω της έλλειψης τροφής. Τον Ιούνιο του 1825, αφιχθείς σε έναν σκόπελο μέσα στο λιμάνι του Ναβαρίνου, έγινε μάρτυρας ενός μακάβριου θεάματος· διασκορπισμένα άσπρα κόκκαλα στην ακτή, κρανία, πλευρά από σκελετούς και άκρα Τούρκων που έχασαν τη ζωή τους από πείνα.¹¹⁶ Πιθανόν επρόκειτο για ανθρώπινα απομεινάρια όσων απεβίωσαν από ασιτία κατά τη διάρκεια της πολύμηνης πολιορκίας από τους Έλληνες του κάστρου το 1821.¹¹⁷ Δύο μήνες νωρίτερα βρήκε τις σπηλιές της Μήλου γεμάτες από εξαντλημένους και σε μαρασμό πρόσφυγες –γυναίκες, παιδιά, ηλικιωμένους και άνδρες– από την Κρήτη,¹¹⁸ που τρέφονταν από βότανα και ψάρια, χωρίς να τα μαγειρεύουν με λάδι και αλάτι λόγω έλλειψής τους.¹¹⁹

Οι πλέον αδύναμοι οργανισμοί, με στερήσεις πολλών μηνών ή και χρόνων, δεν ήταν συνήθως σε θέση να επιβιώσουν, ακόμη και αν ο θάνατος δεν προερχόταν άμεσα από πείνα. Όταν τον Αύγουστο του 1825 ο Prokesch βρέθηκε στην Αθήνα, συνάντησε μερικές χριστιανικές οικογένειες προσφύγων από τη Λιβαδειά, που μιλούσαν εναντίον του πολέμου, εξυβρίζοντας τους υποκινητές του, τους οποίους θεωρούσαν υπεύθυνους για τη μακρόχρονη περιπλάνησή τους, χωρίς προστασία, χωρίς ψωμί, χωρίς βοήθεια, και την εξασθένησή τους από την αθλιότητα και την απόγνωση.¹²⁰ Οι πρωταγωνιστές του δράματος, οι λιβαδειώτες πρόσφυγες, εμφανίσθηκαν ως επικριτές όχι μόνον της σύγκρουσης μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων αλλά και όλων

116. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 515.

117. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος πρόσληψης γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης μέσα από τις οθωμανικές αφηγηματικές πηγές. Σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός οθωμανού αξιωματούχου, του Γιουσούφ μπέη, οι περισσότεροι από τους πολιορκούμενους μουσουλμάνους στο κάστρο του Ναβαρίνου πέθαναν από πείνα, ενώ όσοι επέζησαν και παραδόθηκαν στους ‘απίστους’, δηλ. στους Έλληνες, φονεύθηκαν από αυτούς: Λαΐου – Σαργιάννης, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση*, σ. 116.

118. Κατά την Ελληνική Επανάσταση η Μήλος αποτέλεσε καταφύγιο προσφύγων. Το 1824 κατέφθασαν στο νησί 223 οικογένειες (1.000 πρόσφυγες) από την Κρήτη: Ν. Νικολούδης, «Πτυχές της ιστορίας της Μήλου (τέλη 18ου – 19ος αιώνες)», Φοίβος Οικονομίδης – Β. Ι. Φίλιας – Β. Κ. Μπρακατσούλας (εκδ.), *Νικηφόρος Μανδηλαράς – μνήμης ένεκεν. Κείμενα για την ιστορία, την κοινωνία, την οικονομία, την πολιτική, τον πολιτισμό και τους θεσμούς*, [Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου], Σύρος 2013, σ. 674.

119. «Ζουν από βότανα και ψάρια και συχνά δεν έχουν μια σταγόνα λάδι ή έναν κόκκο αλάτι, για να τα ετοιμάσουν» («Sie leben von Kräutern und Fischen und haben oft keinen Tropfen Oel, kein Stäubchen Salz, um sie zu bereiten»): Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 214.

120. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 655.

εκείνων που τη σχεδίασαν και την υπέθαλψαν. Με έναν τρόπο διεκδίκησαν, ως αφανείς «ήρωες» ή «αντιήρωες», να ξετυλίξουν τη δική τους αλήθεια, η οποία απέρρευε από τη δεινή κατάσταση στην οποία περιήλθαν λόγω του πολέμου, μιλώντας για τον ανθρώπινο σπαραγμό και την αιτία που τον προκάλεσε. Αναζητώντας ενίοτε απαντήσεις από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα (τους πρόσφυγες), ο Prokesch έστρεφε την προσοχή του σε πρόσωπα που σχινοβατούσαν πάνω από το χάσμα της μοίρας τους, αναμένοντας τον θάνατο ως λύτρωση από την καθημερινή αγωνία απέναντι στο αύριο. Η συμπεριφορά απέναντι στον θάνατο δεν αφορούσε μόνον εκείνους που έφυγαν αλλά και όσους έζησαν μαζί τους: χαρακτηριστικά, αποτυπώνει στο κείμενό του τη γυναικεία εμπειρία του θανάτου:¹²¹

Με συγκλόνισε, περισσότερο από όλα, το βλέμμα μιας γυναίκας της οποίας ο σύζυγος πέθανε πρόσφατα λόγω έλλειψης τροφίμων και δυστυχίας: μπροστά της είχε δύο παιδάκια, και τα δύο άρρωστα: ακίνητη κοιτούσε προς τα κάτω και φαινόταν να έχει ξυλιάσει μέσα στον πόνο της. Δεν έχει να ζητήσει τίποτε, σαν να μην επιθυμεί τίποτα περισσότερο, σαν να μην ελπίζει τίποτε περισσότερο για τον εαυτό της και για τους δικούς της, παρά μόνον τον θάνατο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ειδικές πληθυσμιακές κατηγορίες, όπως όσοι εγκατέλειπαν τις γενέτειρές τους που είχαν μετατραπεί σε εστίες πολέμου, αποτελούσαν τα πιο εύκολα θύματα των λοιμωδών νόσων και κατέληγαν και πιο γρήγορα, εξαιτίας των κακουχιών και της εξουθένωσης. Μην ξεχνάμε ότι ο τύφος, η μαλάρια (ελονοσία)¹²² και βέβαια η πανώλη –πολύ συχνή στον ελλαδικό (και όχι μόνον) χώρο από την πρώιμη οθωμανική περίοδο¹²³– ήταν μερικές από τις νόσους που παρουσίαζαν κατά καιρούς μεγάλη

121. «Um wehmüthigsten ergriff mich der Anblick eines Weibes, dem der Gatte vor kurzem aus Mangel und Jammer gestorben war; sie hatte ihre zwei Kinderchen vor sich, beide krank; regungslos sah sich vor sich hin und schien im Schmerze erstarrt zu seyn. Sie hat um nichts, als wenn sie nichts anderes mehr wünschte, nichts mehr hoffte für sich und die Ihrigen, als den Tod»· στο ίδιο.

122. Για την ελονοσία κατά τον 19ο αιώνα βλ. Δ. Ανωγιάτης-Pelé – Κ. Τσιάμης – Ιωάννα Αθανασοπούλου, *Πολιτικές παρεμβολές στην αντιμετώπιση του λοιμώδους νοσήματος της ελονοσίας: Το ανθελονοσιακό πρόγραμμα της UNRRA στη μεταπολεμική Ελλάδα (1945-1949)*, Κέρκυρα 2019, σ. 12-15, όπου σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Katerina Gardikas, *Landscapes of Disease: Malaria in Modern Greece*, Βουδαπέστη – Νέα Υόρκη 2018.

123. Αν και η πανώλη παραχώρησε τη θέση της κατά τον 19ο αιώνα στη χολέρα στα εδάφη της Ανατολικής Μεσογείου, εν τούτοις εξακολουθούσε να ενσκήπτει και να προκαλεί πανικό στα θύματά του. Με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο περιέγραψε ο Prokesch σκηνές τρόμου στην Αίγινα, όπου πέθαιναν άνθρωποι από πανώλη τον Μάιο του 1828·

έξαρση στα προεπαναστατικά και επαναστατικά χρόνια και στις οποίες οφειλόταν ο αποδεκατισμός χωριών και στρατών. Φθάνοντας στα Χανιά, τον Ιανουάριο του 1825 ο Prokesch, αναφερόμενος στην πληθυσμιακή απογύμνωση της Κρήτης, η οποία αριθμούσε όχι πάνω από 80.000 κατοίκους, όταν πριν από τέσσερα χρόνια είχε 200.000 ψυχές, την απέδωσε, μεταξύ άλλων, αφενός στην πανώλη, η οποία το 1824 οδήγησε στον θάνατο 30.000 Έλληνες, και αφετέρου στη μετακίνηση χιλιάδων κατοίκων με προορισμό την Πελοπόννησο (10.000) και τα Κύθηρα (6.000).¹²⁴

Πρόσφορο έδαφος για την ταχεία εξάπλωση ασθενειών, με αποτέλεσμα τη μόλυνση και τον θάνατο κατοίκων πόλεων όπου συγκεντρωνόταν μεγάλος πληθυσμός, ήταν η απουσία μέτρων υγιεινής. Το Ναύπλιο, που από τον Ιανουάριο του 1823 είχε ανακηρυχθεί σε διοικητικό κέντρο της Επανάστασης και είχε αναδειχθεί σε πόλο έλξης ξένων και προσφύγων (Πελοποννησίων, Στερεοελλαδιτών, Μακεδόνων, Ηπειρωτών, Χιωτών, Κυπρίων, Κρητικών, Σμυρνίων),¹²⁵ αποτέλεσε έναν από τους οικισμούς που στα επαναστατικά χρόνια υπέφερε ιδιαίτερα από την έλλειψη πόσιμου νερού, την ανεπαρκή υδροδότηση, τα λιμνάζοντα νερά και τις διάφορες ακαθαρσίες.¹²⁶ Το φθινόπωρο του 1825 ο Prokesch διέτριψε αρκετές ημέρες στην πόλη και γνώρισε από κοντά τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης στον οικισμό:¹²⁷

Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 3, σ. 600-605. Γενικότερα για την πανώλη στην ελλαδική χερσόνησο βλ. Κ. Π. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995. Για το φαινόμενο της νόσου που έπληξε στους ύστερους αιώνες της βενετοκρατίας τον ιόνιο χώρο βλ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας ... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17ος-18ος αι.)*, Βενετία 2007.

124. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 1, σ. 560.

125. Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και πνευματικής ζωής», *Ο Εραμιστής* 18 (1986), 105-107.

126. Ξένοι ταξιδιώτες που επισκέφθηκαν το Ναύπλιο, όπως ο άγγλος γιατρός William Black, αναφέρονταν συχνά στις περιγραφές τους στα μέτρια κτίσματα, στα σοκάκια, στα χαλάσματα, στη ρυπαρότητα και στις ανθυγιεινές συνθήκες που επικρατούσαν εκεί. Έως και το 1833 η κατάσταση στην πόλη δεν φαίνεται να είχε αλλάξει ουσιαστικά, σύμφωνα με τη μαρτυρία του αντιβασιλέα Georg Ludwig von Maurer, καθώς «λιθόστρωμα η πόλις δεν είχε. Δρομάκια στενά, απ' όπου αμάξι δεν χωρούσε να περάσει ... Η τάφος γύρω από τα τείχη είχε μεταβληθεί σ' ένα έλος με απαίσιες αναθυμιάσεις, κι ωστόσο κατοικούσαν εκεί μέσα άνθρωποι μαζί με γουρούνια». Μπουτζουβή-Μπανιά, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833», 106.

127. «Ich bin unwohl. Es ist unmöglich in dieser Hauptstadt des Schmuckes zu bleiben. Was ist der schmutzigste Winkel Venedigs gegen die Hauptstraße von Nauplia? Jedes Haus ist bis in die innersten Gemächer ohne Rücksicht besudelt und scheint Jedem, der da will, für alle Bedürfnisse freigegeben. Mitten in Fäulniß und Gestank, –mitten im

Δεν είμαι καλά. Είναι αδύνατο να μείνει κανείς σε αυτήν την πρωτεύουσα της βρομιάς. Η πιο βρόμικη γωνιά της Βενετίας δεν είναι τίποτα μπροστά στον κεντρικό δρόμο του Ναυπλίου. Κάθε σπίτι, ακόμη και εις τα ενδότερα δωμάτιά του, είναι βρόμικο, χωρίς να ενδιαφέρεται κανείς γι' αυτό, και μπορεί ο καθένας να κάνει ελεύθερα εδώ την ανάγκη του, όποτε το επιθυμεί. Μέσα στη σήψη και τη δυσωδία –μέσα στις αναθυμιάσεις των κοντινών βάλτων– σε ένα υγρό δωμάτιο χωρίς παράθυρα, χωρίς πόρτες που κλείνουν, χωρίς τοίχους, οροφή και δάπεδο, που να μπορούν να προστατεύσουν από τον άνεμο, με πέντε, έξι πρόσωπα μαζί στοιβαγμένα, χωρίς υγιεινό και καθαρό φαγητό, χωρίς κρασί που να μπορεί να πίνεται και εν τέλει χωρίς νερό, αφού οι μάζες των προσφύγων, που κατοικούν έξω από την πόλη κοντά στον αγωγό νερού, τον έσπασαν, ρίχνουν σε αυτόν όλες τις βρομιές τους και καθαρίζουν εκεί τα ρούχα τους: έτσι ζω εγώ –έτσι ζουν όλοι οι ξένοι– έτσι ζει ο καθένας: δεν είναι λοιπόν περίεργο που επικρατούν μεταδοτικές ασθένειες, οι οποίες γίνονται ακόμη πιο επικίνδυνες εξαιτίας του υπερπληθυσμού της πόλης. Είναι απίστευτο που τόσο πολλοί ξένοι γίνονται θύματα της διαμονής τους εδώ, που κουβαλούν μαζί τους τον πυρετό για πολλούς μήνες ή βρίσκουν τον θάνατο!

Θύματα μολυσματικών ασθενειών που μάστιζαν τις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπήρξαν και αρκετοί από τους ξένους (περιηγητές, φιλέλληνες, στρατιωτικούς, διπλωμάτες κ.ά.), που διέμεναν για μεγάλα ή μικρά χρονικά διαστήματα στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Ο πρόωρος θάνατος του λόρδου Byron (19 Απριλίου 1824), ο οποίος τροφοδότησε και τροφοδοτεί έως τις μέρες μας το συλλογικό φαντασιακό, προσλαμβάνεται ως το μοιραίο τέλος ενός ευρωπαϊού φιλέλληνα του οποίου το πάθος για την ελευθερία ήταν μεγαλύτερο από εκείνο για τη ζωή. Αισθανόμενος δέος προς το πρόσωπο του ρομαντικού ποιητή, ο Prokesch επισκέφθηκε τον Σεπτέμβριο του 1824 την κατοικία του ποιητή στο Μεσολόγγι,¹²⁸ όπου και πληροφορήθηκε για τις τελευταίες στιγμές της ζωής του,

Aushauch der nahen Sümpfe– in feuchtem Zimmer ohne Fenster, ohne Thüre, die schließen, ohne Wände, Decke und Boden, welche gegen den Wind zu schirmen vermögen, mit fünf, sechs Personen zusammen gepfropft, ohne gesunde und reine Lebensmittel, ohne genießbaren Wein, ohne Wasser endlich, indem die Haufen der Flüchtlingen, welche außerhalb der Stadt an der Wasserleitung wohnen, dieselbe erbrochen haben, allen Schmutz hineinwerfen und ihre Wäsche darin reinigen: so leb' ich –so leben alle Fremden– so Jedermann; was Wunder, daß ansteckende Krankheiten herrschen, die durch die Ueberfüllung der Stadt um so gefährlicher werden; was Wunder, daß so viele Fremde Opfer des hiesigen Aufenthaltes werden, Fieber durch viele Monate mit sich herumschleppen oder ihren Tod finden!» Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 765-766.

128. Για τις εκατό μέρες παραμονής του Byron στην πόλη βλ. R. Beaton, *Byron's War. Romantic Rebellion, Greek Revolution*, Νέα Υόρκη 2013, σ. 209-272.

όπως τού τις διηγήθηκε ο ελβετός γιατρός¹²⁹ και εκδότης των *Ελληνικών Χρονικών* Johann Jakob Meyer. Ο τελευταίος, μάλιστα, τον διαβεβαίωσε ότι στα δικά του χέρια άφησε ο Byron την τελευταία του πνοή.¹³⁰ Ξαπλωμένος στο κρεβάτι, άρρωστος με υψηλό πυρετό μετά από μπάνιο, αρνιόταν πεισματικά στους γιατρούς του να του πάρουν αίμα από τις αρτηρίες,¹³¹ γεγονός που προκάλεσε τον θάνατό του.¹³²

Δύο μήνες νωρίτερα, σε επιστολή του προς τον τραπεζίτη του Charles Hancock, ο φιλάσθενος Byron, μνημονεύοντας τις νόσους και τις ανθυγιεινές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή του Μεσολογγίου και που ευθύνονταν για τις μολύνσεις των κατοίκων, προμήνυε προφητικά και διαισθητικά το αναπόδραστο τέλος του: «... if we do not die by the sword, it is probable that malaria will cut us down in this marsh, and to end with a bad play on words, it is better to die from an arrow (βέλος-velos) than from a marsh (έλος-elos)». ¹³³ Και πράγματι, ο άγγλος ασθενής δεν έμελλε τελικά να γνωρίσει τον ένδοξο εκείνον θάνατο που γνώρισαν οι Μεσολογγίτες με την έξοδό τους στις 10 Απριλίου του 1826· εκείνον, δηλαδή, τον θάνατο που πο-

129. Σπούδασε φαρμακολογία και ιατρική αλλά δεν αποφοίτησε, καθώς αποβλήθηκε από το Πανεπιστήμιο του Freiberg λόγω χρεών· Alexia P. Balanika – C. S. Baltas – A. Leone, «Medical care in free-beseiged Missolonghi (1822-1826). Johann Jacob Meyer and the first military hospital», *Acta medico-historica Adriatica* 14/1 (2016), 100.

130. Από τη σχετική με τον βίο του ποιητή βιβλιογραφία δεν συνάγεται ότι ο Meyer ήταν παρών, όταν απεβίωσε ο ποιητής.

131. Ανάλογη είναι η μαρτυρία που καταγράφει ο Σπ. Τρικούπης: «“Πίνω,” είπε τω ιατρώ του επιμένοντι να τον φλεβοτομήση, και κατ’ αρχάς μη εισακουομένω, “πίνω όλα τα ιατρικά σου, αλλ’ ουδέ μίαν σταγόνα του αίματός μου χύνω κείμενος επί κλίνης· πρόθυμος είμαι να το χύσω όλον εν τω πεδίω της μάχης”»· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασέως*, τ. 2, Λονδίνο 1854, σ. 121.

132. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 1, σ. 45. Για το χρονικό της ασθένειας του λόρδου Byron κατά τους τελευταίους μήνες πριν από τον θάνατό του και τις θεωρίες που σχετίζονται με αυτόν βλ. A. R. Mills, «The last illness of Lord Byron», *Proceedings of the Royal College of Physicians of Edinburgh* 28 (1998), 73-80· C. Tsiamis – G. Kalantzis – N. Tompros – Effie Poulakou-Rebelakou, «Lord Byron’s first voyage in Greece (1810) and the neglected case of malaria», *Journal of the Royal Society of Medicine* (2011), 316-320· Beaton, *Byron’s War*, σ. 247-263. Για τις τελευταίες στιγμές της ζωής του και τα αίτια θανάτου του βλ. επίσης Κυρ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του ‘21. Απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα, αλληλογραφία εθελοντών, διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.ά.*, τ. 3: 1823-1824, Αθήνα 1981, σ. 170-180.

133. Balanika – Baltas – Leone, «Medical care in free-beseiged Missolonghi (1822-1826)», 98.

λιτικοποίησε και διεθνοποίησε όσο οτιδήποτε άλλο το ελληνικό ζήτημα.¹³⁴

Εν τούτοις, η απώλειά του συγκλόνισε τόσο το πανελλήνιο όσο και τη διεθνή κοινότητα, λειτουργώντας «ως συνισταμένη ανάμεσα στην πνευματική έκφραση και την πραγματική δράση του φιλελληνισμού».¹³⁵ Για τους κατοίκους του Μεσολογγίου ο θάνατός του από ασθένεια δεν περιείχε τίποτα το μεμπτό ή το αξιοκαταφρόνητο· το αντίθετο μάλιστα. Γύρω από αυτόν διαμορφώθηκε μια συλλογική αντίληψη περί λατρείας ενός ηρωικού τέλους. Άλλωστε, όπως σχολίασε ο Prokesch, οι τιμές που τού απέδωσαν ήταν εκείνες ενός αγίου¹³⁶ και τα σπλάχνα του ενταφιάσθηκαν στο Μεσολόγγι.¹³⁷ Στην πραγματικότητα, μόνον οι πνεύμονες παρέμειναν στον τόπο θανάτου του. Προτού μεταφερθεί το ταριχευμένο σώμα του¹³⁸ στην Αγγλία, αφαιρέθηκαν και τοποθετήθηκαν σε δοχεία ο εγκέφαλος, η καρδιά και τα υπόλοιπα εσωτερικά όργανα, για να αποσταλούν στη γενέτειρά του.¹³⁹

Στο πρόσωπο του Byron, του «αληθινού φιλέλληνα», κατά τον χαρακτηρισμό του Σπ. Τρικούπη στον επικήδειο λόγο του,¹⁴⁰ αναγνωρίστηκε από τους συγκαίριούς του ο ιδεότυπος μιας ανιδιοτελούς προσφοράς, η οποία είχε ήδη γίνει αντιληπτή μέσα από την έμπρακτη συμμετοχή του στην ελληνική υπόθεση: τη μετάβασή του στην επαναστατημένη Ελλάδα, την εμπλοκή του στην εκπροσώπηση του φιλελληνικού κοιμιτάτου του Λονδίνου και την οικονομική υποστήριξη της Επανάστασης.

Ο Prokesch θεωρούσε ότι τέτοιου είδους πράξεις συνιστούσαν γενικά προϊόν ατομικής βούλησης και καθορίζονταν κατά βάση από αγνά, άδολα κίνητρα μεμονωμένων ανθρώπων, οι οποίοι, αναζητώντας διέξοδο στο όραμά τους για ελευθερία και ανεξαρτησία, υπηρέτησαν τις αξίες αυτές,

134. Πλουμίδης, «Η έννοια του 'θανάτου' στην Ελληνική Επανάσταση», 67.

135. Loukia Droulia, «The Revival of the Greek Ideal and Philhellenism. A Perambulation», Malgorzata Borowska – Maria Kalinowska – Katarzyna Tomaszuk (εκδ.), *Filhel-lenizm w Polsce. Rekonesans*, Βαρσοβία 2007, σ. 25-38.

136. «Ich stand im Zimmer zu Missolunghi, wo L. Byron starb. Man verehrt ihn dort wie einen Heiligen»· *Julius Schneller's hinterlassene Werke*, τ. 2, σ. 83.

137. «Dessen Eingeweide liegen in Missolungi begraben»· Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 1, σ. 45.

138. Από τα τέλη του 16ου αιώνα και στις αρχές του επόμενου είχε διαδοθεί ευρύτατα στους κύκλους της αγγλικής αριστοκρατίας η πρακτική της ταρίχευσης, γεγονός που οφειλόταν, μεταξύ άλλων, στο μακρύ διάστημα που μεσολαβούσε μεταξύ της στιγμής του θανάτου και της ταφής· Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου*, τ. 2, σ. 111.

139. Leslie A. Marchand, *Byron. A Biography*, τ. 3, Νέα Υόρκη 1957, σ. 1240-1241.

140. Σπ. Τρικούπης, *Λόγοι επικήδειοι και επινύκειοι εκφωνηθέντες εις επήκοον του λαού επί της Ελληνικής Επανάστασως*, Αίγινα 1829, σ. 6.

θυσιάζοντας την ευσεβή αγάπη (fromme Liebe) και την αθωότητά τους (Unschuld) στον βωμό της μάχης.¹⁴¹ Ωστόσο, ο έσχατος σκοπός αυτής της βούλησης, δηλαδή η ελευθερία, δεν θα μπορούσε, σύμφωνα με τον συντηρητικό στρατιωτικό, να επιτευχθεί από τους λαούς· και αυτό διότι οι λαοί είναι συρφετοί αλητών (Haufen von Gesindel) και μένουν πάντοτε αξιοκαταφρόνητοι (immer verachtungswerth bleiben).¹⁴²

Πολέμιος των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης και της ανάδειξης των λαών σε κινητήριο μοχλό της ιστορίας, εξέφρασε απεριφραστα την απέχθειά του στη λέξη ελευθερία (Freiheit), η οποία, όπως ο ίδιος δήλωσε, αρθρωνόταν από συνήθεια από τους πάντες και είχε γίνει στην Ευρώπη ένα προϊόν μόδας (ein Modeartikel). Και συμπλήρωσε: «Όποιος διεγείρει τη βία χωρίς να μπορεί να τη νικήσει, όποιος προκαλεί δυστυχία σε εκατομμύρια ανώνυμων ανθρώπων, χωρίς να προσφέρει αποζημίωση γι' αυτήν, τότε είναι εγκληματίας».¹⁴³

Τα παραπάνω γράφηκαν στη Σύρο τον Ιούνιο του 1825, λίγους μήνες μετά την άφιξη του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο (Φεβρουάριο 1825) και την έναρξη της πολιορκίας του Μεσολογγίου από τον στρατό του Ρεσίντ Μεχμέτ πασά, του επονομαζόμενου Κιουταχή (Απρίλιο 1825). Μέσα στο δυσμενές αυτό περιβάλλον, που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται και να απειλεί την ήδη αποδυναμωμένη από τους εμφυλίους πολέμους Επανάσταση, ο Prokesch δεν έχασε την ευκαιρία να στρέψει, για άλλη μια φορά, τα βέλη του κατά των Ευρωπαίων που ζούσαν με αυταπάτες, ενθαρρύνοντας ποικιλοτρόπως τον αγώνα κατά του οθωμανικού δεσποτισμού και υπέρ της ελευθερίας. Τους προσέδωσε τον χαρακτηρισμό των συνεργατών της τυραννίας (Helfershelfer der Tyrannei) και των βασικών προδοτών στην υπόθεση της ανθρωπότητας (Hochverräther an der Sache der Menschheit),¹⁴⁴ επειδή, μεταξύ άλλων, αδυνατούσαν να πεισθούν ότι ο ελληνικός λαός δεν ήταν προορισμένος να γίνει κύριος του εαυτού του.

141. *Julius Schneller's hinterlassene Werke*, τ. 2, σ. 110.

142. Στο ίδιο.

143. «Wer die Gewalt reizt, ohne sie besiegen zu können, wer namenloses Elend über Millionen herabrufft, ohne Entschädigung dafür zu bieten, ist ein Verbrecher» Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 477.

144. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 2, σ. 477-478.

Κατά την κρίση του Prokesch, η Επανάσταση έβαινε προς το τέλος της –μια εκτίμηση που επαναλαμβανόταν, όπως προαναφέρθηκε, στις αφηγήσεις του ως επωδός–, ενώ οι Έλληνες πλήρωσαν βαρύ φόρο αίματος, χωρίς τελικά να επιτύχουν την πολυπόθητη ελευθερία τους. Οι επαναστάτες είχαν πια απομακρυνθεί από την υλοποίηση του στόχου τους, δηλ. την κατάκτηση της εθνικής τους ανεξαρτησίας. Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1826, πέντε μήνες μετά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Πετρούπολης (4 Απριλίου 1826) μεταξύ Ρωσίας και Αγγλίας, εξέφρασε την πεποίθηση ότι είχαν πια μετατραπεί σε μισθοφόρους των Ευρωπαίων,¹⁴⁵ υπονοώντας ότι ο πόλεμος δεν διεξαγόταν πια μεταξύ εκείνων και της Ύψηλης Πύλης αλλά μεταξύ των Οθωμανών από τη μία μεριά και της Αγγλίας και της Ρωσίας από την άλλη. Οι ελπίδες του για ταχεία κατάπνιξη του κινήματος αναπτερόνωνταν κάθε φορά μετά από σημαντικές στρατιωτικές νίκες των Τούρκων, όπως, για παράδειγμα, μετά την πτώση της Ακρόπολης τον Μάιο 1827. Ωστόσο, η ναυμαχία του Ναβαρίνου που ακολούθησε λίγους μήνες αργότερα (Οκτώβριο 1827) δεν του επέτρεψε να σκεφτεί κάτι διαφορετικό πέραν του ότι η πολεμική σύγκρουση ανάμεσα στους δύο στόλους (τουρκοαιγυπτιακό και αγγλογαλλορωσικό) εγκαινίαζε μια νέα περίοδο στις σχέσεις των Ελλήνων με τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία, και κυρίως με την τελευταία. Τόσο ο ίδιος όσο και οι στυλοβάτες της αυστριακής εξωτερικής πολιτικής περί του Ανατολικού Ζητήματος (Μέτερνιχ, Gentz κ.ά.) καταδίκασαν ρητά τη ναυμαχία, την οποία μάλιστα ο αυστριακός καγκελάριος χαρακτήρισε «καταστροφή» και παραβίαση του διεθνούς δικαίου,¹⁴⁶ εκφράζοντας ανοικτά την ανησυχία του για τις συνέπειες στην ελληνική υπόθεση.¹⁴⁷ Κατά την εκτίμηση των Αυστριακών, η Ρωσία θα έβγαине ενισχυμένη από την εξέλιξη αυτή, εμπεδώνοντας την κυριαρχία της στην περιοχή των Βαλκανίων και των Στενών, ενώ γρήγορα θα οδηγούνταν σε μια ένοπλη σύρραξη με την Ύψηλη Πύλη,¹⁴⁸ όπως άλλωστε συνέβη τον αμέσως επόμενο χρόνο (Απρίλιος 1828 – Σεπτέμβριος 1829).

145. «Bald wird es nur ein Wortspiel seyn, zu sagen, der Krieg werde zwischen Türken und Griechen geführt. Die letzten haben schon dermalen fast nur in so ferne daran Theil, als sie im Solde der Europäer stehen» Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 3, σ. 409-410.

146. M. Swatek-Evenstein, *A History of Humanitarian Intervention*, Κέιμπριτζ 2020, σ. 54.

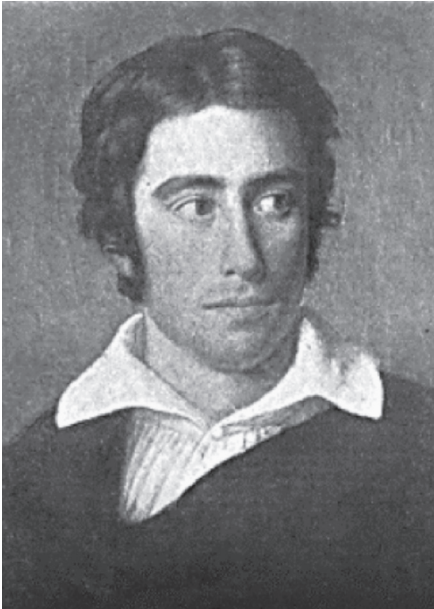
147. Βλ. σχετικά Šedivý, *Metternich*, σ. 203-216.

148. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 3, σ. 541.

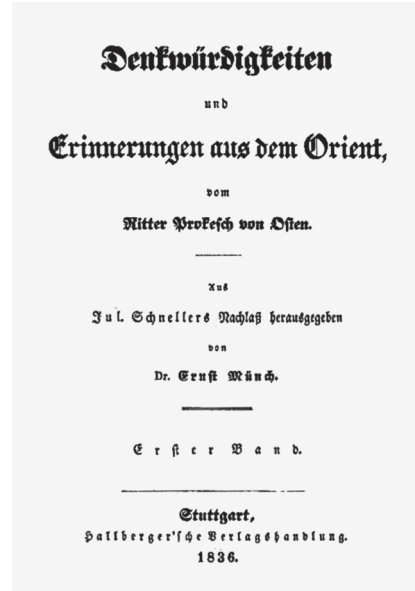
Για τον Prokesch, ο ελληνικός λαός, που στα χρόνια του πολέμου γνώρισε βιαιοπραγίες, αρρώστιες, πείνα, προσφυγιά και βέβαια τον θάνατο, δεν θα ευτυχούσε να καρπωθεί τις δάφνες της απελευθέρωσής του. Η ήττα του τουρκοαιγυπτιακού στόλου δεν θα τον οδηγούσε στην ελευθερία που διεκδικούσε, καθώς θα εξακολουθούσε να ζει σε καθεστώς εξάρτησης. Η θυσία των χιλιάδων Ελλήνων, το ανθρώπινο κόστος της Επανάστασης, δεν αρκούσε για την πραγμάτωση της ιδέας της πλήρους πολιτικής χειραφέτησης. Στις αρχές Νοεμβρίου 1827, λίγες μέρες μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, από τη Σμύρνη όπου βρισκόταν απευθύνθηκε στους επαναστατημένους Έλληνες, στη «φτωχή Ελλάδα» (Armes Griechenland), με τα παρακάτω λόγια:¹⁴⁹

Τώρα η ανεξαρτησία, για την οποία δεν είχες ούτε την αρετή ούτε το θάρρος να αγωνιστείς, έχει χαθεί για σένα. Μεταβαίνεις από την κατάσταση μιας τουρκικής επαρχίας σε εκείνη μιας ρωσικής και με σφοδρή επιθυμία θα κοιτάς πίσω σου, χίλιες φορές με δάκρυα στα μάτια και χωρίς ελπίδα στην καρδιά σου. Η Ευρώπη παρακολουθεί την πτώση σου και χειροκροτεί, επειδή στο δελτίο ανακοινώσεων αναγράφεται το εξής: Απελευθέρωση της Ελλάδας!

149. «Nun ist die Unabhängigkeit, die zu erkämpfen du weder Tugend noch Muth hattest, für dich verloren. Du gehst aus dem Zustande einer türkischen Provinz in denjenigen einer russischen über, und wirst tausendmal mit Thränen im Auge und ohne Hoffnung im Herzen nach jenem sehnsuchtsvoll zurückblicken. Europa sieht deinem Untergange zu und klatscht in die Hände, denn auf dem Anschlagettel steht: Befreiung Griechenlands!»· Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten*, τ. 3, σ. 549.

Εικ. 1. Anton Prokesch von Osten
(1795-1876).

Εικ. 2. Anton Prokesch von Osten,
Denkwürdigkeiten
und *Erinnerungen aus dem Orient*, τ. 1,
Στουτγάρδη 1836.

Εικ. 3. *Julius Schneller's hinterlassene Werke*,
τ. 2: *Briefwechsel zwischen Julius Schneller*
und seinem *Pfleghohne Prokesch*,
Λυψία – Στουτγάρδη 1834.

SUMMARY

Ikaros Mantouvalos

Death in the years of Revolution in the narrative of Anton Prokesch

The Greek War of Independence constitutes a real breakthrough in the field of collective perception and stance towards the idea of death, which, to the national body of rebelled Greeks, represented the other face of freedom. The present study attempts to examine the conception of death during the period of the struggle, the way it is mostly depicted in the “Memoirs” and in the private correspondence of the Austrian naval officer and envoy (since 1824) in the Eastern Mediterranean Anton Prokesch – the later von Osten (1830) and first Austrian ambassador in Athens (1834-1849). Illustrating in an embossed way death, even more so violent death, he, through his narrative of the facts, does not only reveal before his readers’ eyes violence massacres, starvation, destruction and human misery in the wider Greek territory, but also the durability of a European values system that was going through a hard time in the theatre of war conflicts. Through staging the human drama, Prokesch, although not infused by the spirit of philhellenism, represents the suffering of tragic persons, approaching death not only as a mere empirical fact, but also as the ultimate limit of human social status.

Παναγιώτης Μιχαηλάρης

Πολιτικο-εκκλησιαστικές πιέσεις
γιὰ τὴν ἐπιστροφή Κυδωνιέων καὶ
Μοσχονησιωτῶν στὶς ἐστίες τους (1823)

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὶς 3 Ἰουνίου 1821 οἱ Κυδωνίες (Ἀἶβαλι) καὶ τὸ Μοσχονήσι, πόλεις τῶν μικρασιατικῶν παραλίων ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Λέσβο, καταστράφηκαν ὀλοσχερῶς ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ στρατὸ καὶ ἀτάκτους, σὲ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀποτίμηση τοῦ ἀρχαίου ἱστορικοῦ «οὐδὲν [ἔστι] ὅτι οὐκ ἀπώλετο καὶ ὀλίγοι ἀπὸ πολλῶν ἀπενόστησαν»¹ νὰ ἀποτυπῶναι μὲ εὐγλωττο τρόπο τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς.

Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι μιὰ μοίρα τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, ποὺ βρισκόταν στὰ νερὰ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὰ μέσα Μαΐου 1821 ὑπὸ τὶς διαταγές τοῦ ὑδραίου ναυάρχου Γιακουμάκη Τομπάζη, πέτυχε τὸ πρῶτο νικηφόρο ναυτικὸ ἀποτέλεσμα μὲ τὴν πυρπόληση, ἀπὸ τὸν Δημ. Παπανικολή, τοῦ τουρκικοῦ δικρότου ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ἐρεσὸ τῆς νοτιοδυτικῆς Λέσβου. Πλοῖα τῆς ἴδιας μοίρας θὰ βρεθοῦν κατὰ τὶς ἐπόμενες ἡμέρες –δηλαδή πρὶν καὶ μετὰ τὴν καταστροφή τῶν δύο μικρασιατικῶν πόλεων– στὸν δίαυλο τῶν Κυδωνιῶν καὶ θὰ κατορθώσουν ὑπὸ πολὺ δύσκολες συνθήκες νὰ διασώσουν χιλιάδες μικρασιατῶν Ἑλλήνων.²

1. Θουκ. Ζ' 87.6 (ἡ ἀναφορά, βέβαια, γιὰ τὴν καταστροφή τῶν Ἀθηναίων στὴ Σικελία).

2. Μαρτυρίες γιὰ τὴν καταστροφή τῶν Κυδωνιῶν καὶ τοῦ Μοσχονησιοῦ σώζονται ἀπὸ πολλὲς πηγές, κυρίως ἀπὸ τὰ Ἡμερολόγια πλοίων ποὺ ἔλαβαν μέρος στὴν ἐπιχείρηση διάσωσης τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πηγές ἄλλου τύπου, ὅπως λ.χ. τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Εὐστρ. Πίσσα (ἀπάνθισμα ἀποσπασμάτων γιὰ τὰ δραματικά γεγονότα τῆς καταστροφῆς τῆς 3ης Ἰουνίου 1821, ἡ ὁποία –ἔχω τὴν αἴσθηση– δὲν ἔχει ἀποτυπωθεῖ στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία μὲ τὴν ἔνταση τῶν περίπου συγχρόνων μὲ αὐτὴν τῆς Χίου καὶ τῶν Ψαρῶν)· βλ. στὸ Δ. Ε. Ψαρρός, *Τὸ Ἀἶβαλι καὶ ἡ Μικρασιατικὴ Αἰολίδα*, Ἀθήνα, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 2017, σ. 511-515. Σημειῶνω, πάντως, ὅτι ἡ καταστροφή ἄφησε ἔντονα ἴχνη στὶς λαϊκὲς παραδόσεις πολλῶν ἑλληνικῶν τόπων, ὅπως λ.χ. τὸ τετράστιχο: «Υἱοὶ καὶ Σπετσιῶτες / θαλασσινὰ πουλιὰ / κάναν τοὺς Αἶβαλιῶτες / νὰ πιάσουν τὰ νησιά» [οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι καὶ ἔτσι: «σῶσαν τοὺς Αἶβαλιῶτες / ἐπάνω στὰ νη-

Πράγματι, χιλιάδες εξαθλιωμένοι³ Αἰβαλιῶτες καὶ Μοσχονησιῶτες θὰ βρεθοῦν στὴ Λέσβο, τὰ Ψαρά καὶ ἀπὸ ἐκεῖ σὲ πολλὰ νησιά τῶν Κυκλάδων, τὴν Αἴγινα, τὸν Πόρο καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα: πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη φάση τοῦ προσφυγικοῦ προβλήματος τῆς νεότερης ἐλληνικῆς ἱστορίας, ποὺ προκάλεσαν οἱ βίαιες μετακινήσεις πληθυσμῶν, ἐξαιτίας τῆς σχεδὸν ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῶν τόπων κατοικίας τους (Κάσος, Χίος, Ψαρά, Κρήτη κτλ.).⁴

σιά»]: βλ. Γιάν. Παπουτσιδάκης, «Στὸ νησί τῆς Μεγαλόχαρης», *Κυδωνιάτικος Ἀστὴρ* 53 (Φεβρ. 1968): βλ. ἐπίσης Δ. Α. Πετρόπουλος, «Δημοτικὰ τραγούδια γιὰ τὴ Μικρὰ Ἀσία», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 8 (1959), 81-96, καὶ τὴ συστηματικὴ καταγραφή τῆς ἀπήχησης τῆς καταστροφῆς τοῦ Αἰβαλιῶ στὶς δημοτικὲς παραδόσεις στὸ Ιωάν. Καραχρήστος, «Ἡ καταστροφή τοῦ Αἰβαλιῶ, το 1821, στὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ σὲ ἔργα τοπικῶν λογίων. Αφηγήσεις καὶ συλλογικὴ μνήμη», *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐντεχνος λόγος (ποίηση-πεζογραφία-θέατρο)*, *Πρακτικὰ Διεθνούς Επιστημονικοῦ Συνεδρίου (Ἀθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010)*, ἐπιμ. Γ. Βοζίκας, τ. Α', Ἀθήνα, 2013, σ. 607-624.

3. Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτυπώνει τὴν τραγικὴ κατάσταση τῶν προσφύγων: πρόκειται γιὰ ἔγγραφο-ἐπιστολὴ τῆς Βουλῆς τῶν Ψαρῶν πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Ὑδρας (7 Ἰουν. 1821): «... ἐχθρὲς ἐμετακόμισεν ὁ ἐλληνικὸς στόλος εἰς τὴν ἐδῶ νῆσον μας ὑπὲρ τὰς εἴκοσι πέντε χιλιάδες ψυχῆς· καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἦτον λαβωμένοι, ἐξῶν τοὺς σκοτωμένους, τοὺς ὁποίους ἐβάλαμεν εἰς ἰατροὺς, τοὺς δὲ ἐπιλοίπους τοὺς ἐβγάλαμεν εἰς τὴν γῆν διὰ νὰ ρεποζάρουν καὶ νὰ ἐγνωρισθοῦν τὰ παιδιὰ μὲ τὰς μητέρας των καὶ ἡ γυναῖκες μὲ τοὺς ἄνδρες των, ὅπου τῇ ἀληθείᾳ, ἀδελφοί, σὰς λέμεν, κλέγει τινὰς νὰ παρατηρῇ τὴν ἀξιοθρήνητον αὐτῶν κατάστασιν, καὶ μετὰ ἐπτὰ ἢ ὀκτῶ ἡμέρας θέλομεν τοὺς σπεντίρει εἰς ὅλας τὰς νήσους»· βλ. Ἄντ. Λιγνός, *Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας, 1788-1832*, τ. 7, Πειραιῆς 1926, σ. 199· Ἄπ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες καὶ προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 12 [ἐπανέκδοσις: Ἀθήνα, ἐκδ. Ἡρόδοτος 2001]. Ἐξάλλου, ἐνδεικτικὸ τοῦ προβλήματος, παρὰ τὴν ὑπερβολὴ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν προσφύγων, εἶναι καὶ τὸ ἐπόμενο ἀπόσπασμα ἀπὸ γράμμα (10 Ἰουν. 1821) τῆς Βουλῆς τῶν Ψαρῶν πρὸς τοὺς Ὑδραῖους: «... εἴμεθα ζαλισμένοι ἀπὸ σαράντα χιλιάδες ψυχῆς, ὡς σὰς εἶναι γνωστόν, Κυδωνιάτες καὶ λοιποὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα διάφορα μέρη ὅπου καθημερινῶς μᾶς καταφθάνουν...»· Λιγνός, *Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας*, σ. 212. Παρόμοιες μαρτυρίες ὑπάρχουν διάσπαρτες σὲ πολλὰς πηγὰς καὶ θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ ἀποτελέσουν τὸ ἀντικείμενο μιᾶς νέας μελέτης, ὅπως ἐπίσης ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ πρόσληψη τῶν γεγονότων αὐτῶν ἀπὸ τὶς ἀφηγήσεις τῶν προσφύγων τοῦ 1922, ὅπως αὐτὲς ἐνσωματώνονται στὸ Ἄννα Παναγιωταρέα, *Ὅταν οἱ ἀστοὶ ἔγιναν πρόσφυγες*, διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 50-54.

4. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*. Τὴν πιὸ εὐγλωττὴ ἴσως καταγραφή μιᾶς πορείας μεταναστεύσεων ἀποδίδει ἐπιτύμβια ἐπιγραφή στὸ παλαιὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἄνδρου: «Κωφοὺς Θεσσαλίας λιπόντες, εἰς Κυδωνίας / γονεῖς ἐμοὶ Ἀθανάσιος καὶ Σταματοῦλα σὺν / θείῳ Νικολάῳ μετανέστησαν. Ἐκεῖθεν δέ, / σφαγὴν καὶ δουλείαν φεύγοντες, εἰς Ἄνδρον / ξενίαν εὐροῖντο μετ' Ἀγγελῆ Τσατσομοῖρου ...»· Δ. Πασχάλης, «Μεσαιωνικὰ καὶ μεταγενέστερα ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Ἄνδρου», *ΕΕΒΣ* 4 (1927), 87. Γιὰ τὶς ἐγκαταστάσεις τῶν μικρασιατῶν προσφύγων στὶς Κυκλάδες βλ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σ. 14-15, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καθὼς καὶ ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ἐγκατάστα-

Άρκετοι από τους πρόσφυγες αυτούς θα ένταχθοῦν στὰ ἑλληνικά στρατεύματα ποὺ μάχονταν ἐναντίον τῶν Τούρκων στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, ὀρισμένοι μάλιστα θα διακριθοῦν στὰ πεδία τῶν μαχῶν.⁵ Ἄλλωστε, ὀρισμένοι ἄνδρες ἀπὸ τοὺς τόπους αὐτοὺς εἶχαν σπεύσει νὰ καταταγοῦν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή τῶν πατριδῶν τους.

Σὲ ἀντιδιαστολή, ὥστόσο, πρὸς τὶς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐνσωμάτωση προσφύγων στὰ μαχόμενα στρατεύματα, τὸν ἥρωισμό ἀκόμη καὶ γιὰ τὶς ἐκ τῶν ὑστέρων διεκδικήσεις ἐκ μέρους τους ἀλλὰ καὶ τῶν συγγενῶν τους ἀριστείων, καταγράφεται, παράλληλα, καὶ μία τάση ἀπροθυμίας τῶν Κυδωνιατῶν νὰ ἐπανδρώσουν τὶς τάξεις τῶν ἐμπολέμων Ἑλλήνων. Ἴσως μάλιστα ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς στάσης ὁ Θεόφιλος Καΐρης παροτρύνει –πιθανῶς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1822– τοὺς Κυδωνιάτες, μὲ τοὺς ὁποίους τὸν συνέδεαν ἰδιαίτεροι δεσμοὶ ἀπὸ τὴ φροίτηση καὶ διδασκαλία του στὴν Ἀκαδημία των Κυδωνιῶν, ὄχι ἀπλῶς νὰ ένταχθοῦν στὶς τάξεις τῶν ἑλληνικῶν στρατιωτικῶν σωμάτων, ἀλλὰ «νὰ κροτήσωσιν σῶμα, ἀπὸ Κυδωνιάτας μόνον συγκεείμενον».⁶ Ὁ Καΐρης, βέβαια, ἀναγνωρίζει ὅτι μερικοὶ Κυδωνιάτες ἤδη βρίσκονται στὰ πεδία τῶν μαχῶν, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀρκετό· οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦν καθολικὴ συστράτευση καὶ ὁ ἴδιος, ὅπως γράφει, διορίστηκε ἀπὸ τὴ διοίκηση, ὥστε νὰ ὀργανώσει καλύτερα τὰ πράγματα.

Αὐτὰ ἔγιναν, ὅπως προαναφέρθηκε, μὲ μεγάλη πιθανότητα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1822. Ὅμως τὸν ἐπόμενο χρόνο, 1823, πιθανότατα λόγω τῶν κακουχιῶν ποὺ ὑφίσταντο οἱ Κυδωνιάτες καὶ Μοσχονήσιοι –ἐν τῷ μεταξύ ἔχει συμβεῖ καὶ ἡ καταστροφή τῆς Χίου καὶ νέοι πρόσφυγες θα κινηθοῦν πρὸς τοὺς ἐλ-

ση 2.500 Κυδωνιατῶν σὲ Σκύρο, Κέα, Τήνο, Ὑδρα, Μύκονο, Νάξο, Σαλαμίνα καὶ, βέβαια, στὴ Σύρο, μὲ ἀναφορὲς στὶς πρωτογενεῖς πηγές. Βλ. ἐπίσης Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, 15ος-ἀρχές 19ου αἰῶνα*, [ΚΝΕ/ΕΙΕ, Τετράδια Ἐργασίας 27], Ἀθήνα, 2004, ὅπου ἡ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νησιῶν, σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐντοπίζονται ἀίβαλιῶτες πρόσφυγες.

5. Μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία τῶν Κυδωνιατῶν καὶ Μοσχονησίων στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἀγώνα ὑπάρχουν διάσπαρτες σὲ πολλὲς πηγές, κρίνω ὅμως σκόπιμο γιὰ μιὰ γενική, ἔστω ἐλλειπτική, εἰκόνα νὰ παραπέμψω στὸ βιβλίο Γ. Σακκάρης, *Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν*, [Ἐνωσὴ Κυδωνιατῶν], Ἀθήνα, 1982, σ. 122-137· Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σ. 17-19, καθὼς καὶ στὴν πρόσφατη μελέτη Αντ. Διακάκης, «Μία πόλη σὲ κίνηση: οἱ πληθυσμιακὲς μεταβολές στὴν πόλη τοῦ Μεσολογγίου κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», *Ὁψεις τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, Πρακτικὰ συνεδρίου, Ἀθήνα 12 καὶ 13 Ἰουνίου 2015*, Ἀθήνα 2018, σ. 123-251, στὴν ὁποία ἐντοπίζονται κυδωνιάτες ἀγωνιστὲς ἀκόμη καὶ στὸ Μεσολόγγι.

6. Ι. Κ. Βογιατζίδης, *Νοελληνικὰ Ἀνέκδοτα, 1812-1831*, Ἀθήνα 1909, σ. 40 [ἀναδημοσίευση: *Κυδωνιάτικος Ἀστὴρ* 125 (Μάιος 1974)]· Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σ. 18.

ληνικούς τόπους–, θά ἐκδηλωθεῖ ἡ ἀναπάντεχη κίνηση ἐκ μέρους ὀρισμένων ἐκ τῶν προσφύγων τῶν δύο μικρασιατικῶν πόλεων νὰ προσφύγουν στὴν Ὑψηλὴ Πύλη καὶ νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχὲς τὴν ἄδεια ἐπανόδου στὶς ἐστίες τους.

Πράγματι, ἐπιστολῆ⁷ τοῦ Γρηγορίου Δικαίου (Παπαφλέσα) ὡς μινίστρον τῶν Ἑσωτερικῶν πρὸς τὸ Ἐκτελεστικό, χρονολογημένη στὶς 10 Φεβρουαρίου 1823, ποὺ ὑπογράφεται καὶ ἀπὸ τὸν γενικὸ γραμματέα Γ. Γλαράκη, παραδίδει τὰ διατρέξαντα, τὰ μέτρα ποὺ ἔλαβε τὸ ὑπουργεῖο, καὶ ζητεῖ ἔγκριση γιὰ τὶς ἐνέργειες αὐτές.

Συγκεκριμένα, κοινοποιεῖται ἀναφορὰ τοῦ ἐπάρχου Μυκόνου καὶ Σύρας, στὴν ὁποία ἐπισυνάπτονται ἔξι ἀντίγραφα ἐπιστολῆς «... ὡς ἐκ μέρους ὄλων τῶν Κυδωνιατῶν πρὸς τοὺς δεσπότης τοῦ Βυζαντίου»,⁸ ποὺ ἀπευθυνόταν –ὅπως ἀναφέρθηκε– στὴν Πύλη, ἐνῶ ταυτόχρονα κινοῦνται οἱ διαδικασίες, γιὰ νὰ προσαχθοῦν στὸ Ναύπλιο οἱ Κυδωνιάτες ποὺ συνελήφθησαν στὴ Σύρο μὲ τὰ γράμματα αὐτά, ἀλλὰ καὶ ὅσοι τὰ συνυπογράφουν, μὲ τὸ αἴτημα νὰ δοθεῖ ἄδεια ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη γιὰ τὴν ἐπάνοδο στὶς ἐστίες τους.

7. Ἐμμ. Πρωτοφάλης, «Πρόσφυγες κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν», *Νέα Ἔστια* 510 (1 Ὀκτ. 1948), 1239-1240· ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης, ὅπως δηλώνει, δημοσιεύει ἀνέκδοτα στοιχεῖα ὡς συμβολὴ στὴ μελέτη Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*.

8. Κρίνω σκόπιμο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐργασίας αὐτῆς νὰ ἀναδημοσιεύσω ἰκανὸ μέρος τοῦ ἐγγράφου: «Τὰ τοιαῦτα γράμματα ... πόσον ... ἡμπορεῖ νὰ ζημιώσουν τὸ ἔθνος κοινοποιηθέντα εἰς τοὺς Εὐρωπαίους ... εἶναι πασιδῆλον. Τὸ νὰ δεῖξωσι προθυμίαν τινὲς ἀσήμαντοι, ὅτι προστρέχουν εἰς τὸ ἔλεος τοῦ ἀνηλεοῦς τυράννου καὶ ἐχθροῦ τῆς ἀνθρωπότητος, δίδει ἐξάπαντος λαβὴν εἰς τοὺς φθονερούς ἐχθρούς τῆς Ἑλλάδος ... Τὸ τόλμημα τοῦτο τῶν Κυδωνιέων ἐμπορεῖ βέβαια νὰ γίνῃ καὶ παράδειγμα βδελυρὸν ... καὶ ἀνάξιον ἐλευθέρων ἀνδρῶν ... εἶναι ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν καὶ τὰ αἴτια διὰ τὰ ὁποῖα οἱ δυστυχεῖς οὗτοι Κυδωνιεῖς κατήντησαν εἰς τοιαύτην ἀπελπισίαν· δὲν εἶναι ἄραγε μία ἀπὸ τὰς αἰτίας τῆς ἀπελπισίας τῶν δυστυχῶν τούτων ἡ τυραννικὴ καὶ ἀπάνθρωπος πρὸς αὐτοὺς διαγωγὴ τῶν λεγομένων ἐλευθέρων Ἑλλήνων, οἵτινες τοὺς θεωροῦν αὐτόχρονα σκυλιά, χωρὶς νὰ προσέξουν παντελῶς ὅτι καὶ οἱ Κυδωνιεῖς καὶ οἱ ὅμοιοι τούτων ἐδυστύχησαν καὶ τῆς πατρίδος των ἐστερήθησαν ὑπὸ καὶ ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος; Δὲν ἔπρεπεν ἄρα γε ἡ διοίκησις νὰ λάβῃ ἐν καιρῷ μέτρα περὶ τῶν ἐρήμων ἐκείνων καὶ πεπλανημένων ὁμογενῶν καὶ νὰ προκαταλάβῃ πάντα τὰ ἐκ τῆς ἀπελπισίας προκύπτοντα δεινά ... Τὸ ... Ὑπουργεῖον κρίνει ἀναγκαῖον οἱ μὲν συλληφθέντες ἐν Σύρῳ Κυδωνιάται, οἱ φέροντες τὰς ἀναφορὰς νὰ μεταφερθῶσιν ἐνταῦθα, περὶ δὲ τῶν λοιπῶν τῶν ὑπογεγραμμένων εἰς τὰς ἀναφορὰς νὰ εἰδοποιηθῶσιν οἱ κατὰ τόπους Ἐπαρχοὶ καὶ ὅπου ἄλλοῦ εὐρίσκονται Κυδωνιάται, διὰ νὰ ἐρευνήσουν νὰ συλλάβουν ὅλους ἐκείνους τοὺς ἐνόχους τοῦ κινήματος καὶ νὰ τοὺς στείλουν ἐνταῦθα. Ὑποβάλλεται ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Ὑπουργείου εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος καὶ προσμένεται ἐν καιρῷ ἡ ἐπίκρισις καὶ ἀπόφασις αὐτοῦ, Ναύπλιον τῆ 10 Φεβρουαρίου 1823 ...»· βλ. Πρωτοφάλης, «Πρόσφυγες», καὶ Γ. Ἀναστασιάδης, «Ἱστορίας ἐπανάληψις», *Μικρασιατικά Χρονικά* 9 (1961), 122-123.

Πέρα από τὸ ἀπρόσμενο διάβημα τῶν Κυδωνιατῶν καί, βέβαια, τὸ τόσο ἐπικίνδυνο στὶς δεδομένες κρίσιμες συγκυρίες γιὰ τὴ διεξαγωγή τοῦ Ἀγῶνα, ὅπως ἐπισημαίνεται καί στὸ ἔγγραφο τοῦ ὑπουργείου, εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι παράλληλα, στὸ ἴδιο ἔγγραφο, καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ διάβημά τους ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀδιαφορίας «τῶν λεγομένων ἐλευθέρων Ἑλλήνων, οἵτινες τοὺς θεωροῦν αὐτόχρομα σκυλιά» καί τοὺς ἐξωθοῦν σὲ παρόμοιες ἐνέργειες, μολονότι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἢ πράξις ἀπαιτεῖ τὴν ἄμεση λήψη μέτρων, μὲ τὴ σύλληψη καί ἀποστολὴ τῶν πρωταιτίων στὸ Ναύπλιο, προκειμένου νὰ ἐλεγχθοῦν.

Δὲν γνωρίζουμε ποιὸν δρόμο πῆρε ἡ ὑπόθεση αὐτή, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς θὰ ἔχει ἀφήσει καί ἄλλοῦ τὰ ἴχνη της. Ἐπίσης, δὲν γνωρίζουμε ἂν τὸ αἶτημα τῶν Κυδωνιατῶν εἶχε ἤδη διαβιβαστεῖ στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές, ἢ ἂν ἔγινε γνωστὸ σὲ αὐτὲς μὲ ἄλλο τρόπο, μολονότι τὰ ἔγγραφα ποὺ δημοσιεύουμε ἐδῶ ἀναφέρονται σὲ «ραγιαῶδες μετανοήσαντας καί ζητήσαντας τὸ βασιλικὸν ἔλεος», χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίζουν ποῦ βρίσκονται αὐτοί, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κινήθηκαν καί ἂν ὄντως κατάφεραν νὰ τὰ ἐπιδώσουν στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές.⁹

Ὡστόσο, λίγους μῆνες ἀργότερα, καί συγκεκριμένα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1823, ἐκδηλώνεται (βλ. ἔγγραφο Α΄) μιὰ ἐνέργεια ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, καί βέβαια μέσω τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, δηλαδὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς Κυδωνιάτες καί Μοσχονησιῶτες καί τοὺς προτρέπει νὰ ἐπιστρέψουν στὶς ἐστίες τους, διαβεβαιώνοντάς τους ὅτι ἔγινε δεκτὸ σχετικὸ αἶτημα τοῦ ναζίρη (διοικητῆ) τῆς Λέσβου Μουσταφᾶ ἀγᾶ Κουλαξίζ, ἐκδόθηκε σχετικὸ διάταγμα (χάτι χουμαγιαὺν) καί ὅλοι πλέον μποροῦν νὰ ἐπιστρέψουν καί νὰ ζήσουν ἄφοβα στὶς πατρίδες τους.

Δὲν ὑπάρχει, πιστεύω, λόγος νὰ σχολιάσουμε τὸ ὑπερβολικὰ ἔντονο φιλο-ὀθωμανικὸ ὕφος τῶν κειμένων τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας, καθὼς καί τῶν δύο μητροπολιτικῶν κειμένων ποὺ ἐκδίδονται ἐδῶ, δεδομένου ὅτι

9. Ὁ Σακκάρης (*Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν*, σ. 141) ἀναφέρει –μὲ παραπομπὴ στὸ ἔργο Δ. Ι. Ἀποστολάκης, *Κυδωνιακαὶ Μελέται καὶ παραλληλισμοί*, Κυδωνίες 1914, (ἔργο ποὺ λόγω τῆς πανδημίας δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευτῶ)– ὅτι λίγο μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης οἱ Κυδωνιάτες, μέσω τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, εἶχαν ὑποβάλει ἔγγραφο αἶτημα στὴν Πύλη, στὸ ὁποῖο ἐξέθεταν τὸ ἄδικο τῆς καταστροφῆς τῆς πόλης τους καί ζητοῦσαν τὴν ἄδεια νὰ ἐπανέλθουν καί νὰ ἀναλάβουν τὶς περιουσίες τους. Ὁ Σακκάρης, ὠστόσο, δὲν προσδιορίζει ἐπακριβῶς τὴ χρονικὴ στιγμή τῆς ἐνέργειας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε ἂν ἀναφέρεται στὴ συγκεκριμένη πράξις τῶν προσφύγων τῆς Σύρας ἢ σὲ κάποια ἄλλη.

οί εκκλησιαστικές αρχές της Κωνσταντινούπολης, όπως γνωρίζουμε,¹⁰ ήταν υποχρεωμένες να κινούνται μέσα σε ένα κλίμα αυστηρής συμμόρφωσης προς την κεντρική όθωμανική έξουσία, το οποίο κατά την περίοδο αυτή χαρακτηρίζεται από επιπλέον άβειβαιότητα και φόβο, καθώς θεωρούνται λίγο-πολύ υπεύθυνες για την επαναστατική δράση των όμοδόξων τους. Άλλωστε, τὰ δραματικά γεγονότα της άνοιξης του 1821, που κορυφώθηκαν με τον άπαρχονισμό του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, ήταν άκόμενη νωπά και δέν επέτρεπαν άμφισβητήσεις και παρεκκλίσεις –τουλάχιστον με άμεσο τρόπο– άπό τις κατευθύνσεις της όθωμανικής έξουσίας. Άς επιχειρήσουμε όμως, πέρα άπό τὸ πνεύμα παθητικής ύπακοῆς προς την όθωμανική έξουσία, να έντοπίσουμε τις πληροφορίες σχετικές με τὸ θέμα αὐτῆς τῆς έργασίας, που άποδεσμεύουν τὰ έγγραφα αὐτά.¹¹

10. Ἡ ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ένασχόλησή μου με πατριαρχικά κείμενα, ως μέλους του Προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.», που διευθύνει ὁ συνάδελφος Δ. Γ. Άποστολόπουλος, μου έδωσε τὴ δυνατότητα καλῆς πρόσληψης του κλίματος αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν τολημῶν, ένίστε, παραδειγμάτων να καταδειχθεῖ με ύπαινικτικές ἀλλὰ κάποτε καὶ σαφεῖς εκφράσεις ἡ αντίθεση προς τὴ καταδυναστευση τῶν χριστιανῶν. Ὡστόσο, παρὰ τὸν πλούσιο έρευνητικὸ άπολογισμό του Προγράμματος (βλ. *Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αἰ. Πρῶτος άπολογισμὸς ένός έρευνητικοῦ Προγράμματος*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2000 καὶ μεταγενέστερη ψηφιακή έννημέρωση), οἱ σοβαρὲς δυσκολίες που κατὰ καιροὺς αντιμετώπισε τὸ Πρόγραμμα αὐτὸ δέν επέτρεψαν να διευρύνει τὴ δραστηριότητά του σε πολλαπλάσια έρευνητικὰ πεδία, τὰ όποία τὸ μεγάλο καὶ πολύτιμο τεκμηριωτικὸ ὕλικὸ ὑποδείκνυε.

11. Τὰ δύο πατριαρχικά γράμματα που εκδίδονται δέν εἶναι έντελῶς άγνωστα στὴν ιστορική έρευνα. Αντίγραφα τους διασώζονται στὸν κώδικα Β΄ τῆς Ι. Μ. Μυτιλήνης, φφ. 83^v-84^r, καὶ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰωάν. Μουτζούρης, «Ἡ Λέσβος καὶ ἡ Ἑλληνική Ἐπανάστασις», *Λεσβιακὰ Β΄* (2003 [1995]), 123, τὰ έκανε γνωστὰ για πρώτη φορά ὁ Ἰωάν. Κόντης άπό τις σῆλές τῆς λεσβιακῆς έφημερίδας *Ταχυδρόμος* (1932), στὴν όποία, παρὰ τις συστηματικές ἀναζητήσεις μου, δέν μπόρεσα να έντοπίσω κάτι σχετικὸ. Μνεῖα τους επίσης γίνεται στὸ Ε[ὐάγγελος] Γ. Κ[λεόμβροτος] (ὁ μετέπειτα μητρ. Μυτιλήνης Ἰάκωβος), «Οἱ ἀρχαιότεροι κώδικες τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μυτιλήνης», *Ποιμὴν* 2 (1934), 38, καὶ Μανώλης Ι. Κάβουρας, «Ὁ Σταυράκης Ἀναγνώστου καὶ τὰ παιδιά του», *Ποιμὴν* 13 (1948), 40. Ὁ Μουτζούρης στὴν προαναφερθεῖσα μελέτη του («Ἡ Λέσβος καὶ ἡ Ἑλληνική Ἐπανάστασις», σ. 120-121) εκδίδει μικρὰ άποσπάσματα άπό τὰ δύο πατριαρχικά καὶ σχολιάζει ὀρισμένες πληροφορίες τους. Τὸ τρίτο καὶ τέταρτο έγγραφο, τὰ όποία σώζονται στὸν ἴδιο κώδικα τῆς μητροπόλεως Μυτιλήνης (φ. 84^r), εἶναι γνωστὰ στὴν έρευνα (βλ. Μουτζούρης, «Ἡ Λέσβος καὶ ἡ Ἑλληνική Ἐπανάστασις», σ. 123, ὅπου σχολιάζει τὸ τρίτο, ἀλλὰ δέν τὸ εκδίδει· καθὼς αὐτὸ εκτείνεται στὸ κάτω μέρος του φύλλου παρουσιάζει φθορές, τις όποιες ἡ φωτογραφική ἀναπαραγωγή που έχω στὴ διάθεσή μου δέν επιτρέπει τὴν ἀνάγνωσή τους, ένῶ ἡ ἐπὶ τόπου ἀνάγνωση τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι ἀδύνατη. Νομίζω όμως καὶ οἱ ἐλάχιστες λέξεις που δέν άποδίδονται ἐδῶ δέν συνιστοῦν ἐμπόδια στὴν κατανόσή του). Τὸ τέταρτο έγγραφο εἶναι δημοσιευμένο άπό τὸν άείμνηστο γυμνασιάρχη του Α΄ Γυμνασίου Μυτιλήνης Π. Σαμάρα, *Κουλαξίζηδες. Άπό τὴ νεύ-*

Τὸ πρῶτο «πατριαρχικὸ καὶ συνοδικὸ γράμμα» (βλ. ἔγγραφο Α΄), ποὺ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Ἄνθιμο Γ΄ (30 Ἰουλ. 1822 – 9 Ἰουλ. 1824) καὶ ἔντεκα συνοδικούς, χρονολογεῖται στὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1823 καὶ ἀπευθύνεται στοὺς Κυδωνιάτες καὶ Μοσχονησιῶτες, ὅσους βρίσκονται «ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Μιτυλήνης καὶ περίξ αὐτῆς καὶ εἰς ἄλλα μέρη διασκορπισμένοι». Ἐνῶ δηλαδὴ προσδιορίζεται ἀρχικὰ ἡ Μυτιλήνη καὶ τὰ κοντινὰ πρὸς αὐτὴν μέρη, στὴν οὐσία ἀπευθύνεται στοὺς μικρασιάτες πρόσφυγες, ὅπου καὶ ἂν αὐτοὶ εὐρίσκονται, καὶ τοὺς κοινοποιεῖ τὴν ἔκδοση διατάγματος ἀπὸ τὴν Πύλη, ποὺ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους. Στὴν πραγματικότητα βέβαια –ὅπως ἀναφέραμε– τὸ ἔγγραφο προσδιορίζει ὅτι ὁ σουλτανικὸς «ὀρισμὸς» ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ναζίρη τῆς Μυτιλήνης Μουσταφὰ ἀγὰ Κουλαξίζι, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μιλήσουμε παρακάτω καὶ ὁ ὁποῖος φέρεται νὰ εἶχε τὴ σχετικὴ πρωτοβουλία.

Τὸ δεῦτερο ἔγγραφο, «πατριαρχικὴ καὶ συνοδικὴ ἐπιστολὴ» (βλ. ἔγγραφο Β΄) μὲ ἡμερομηνία 30 Ὀκτωβρίου 1823, ποὺ ὑπογράφεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἔντεκα συνοδικούς, ἀποστέλλεται πρὸς τὸν μητροπολίτη Μυτιλήνης Καλλίνικο (30 Μαΐου 1809 – 1829)¹² καὶ τὸν πληροφορεῖ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο θέμα. Ὅτι δηλαδὴ ἐκδόθηκε σουλτανικὸς ὀρισμὸς ποὺ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ναζίρη Μυτιλήνης Μουσταφὰ ἀγὰ καὶ ἐπιτρέπει στοὺς Κυδωνιάτες καὶ Μοσχονησιῶτες νὰ ἐπιστρέψουν στὶς ἐστίες τους. Παράλληλα, βέβαια, καλεῖ τὸν μητροπολίτη Καλλίνικο νὰ συμβουλευεῖ καὶ νὰ παρακινεῖ τοὺς πρόσφυγες ἀπὸ τὶς δύο μικρασιατικὲς πόλεις ποὺ βρίσκονται στὴ Λέσβο νὰ ἐπιστρέψουν στὶς πόλεις τους, μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι δὲν θὰ τοὺς ἐνοχλήσει κανεὶς.

τερη ἱστορία τῆς Λέσβου, Μυτιλήνη 1946, σ. 12-14, μὲ λίγες ἀναγνωστικὲς ἐλλείψεις, ἀλλὰ κρίνω σκόπιμο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς παρούσας ἐργασίας νὰ τὸ ἀναδημοσιεύσω.

12. Ὁ μητροπολίτης αὐτὸς διαδέχτηκε στὴ μητρόπολη Μυτιλήνης τὸν θεῖο του Ἱερεμία –μετέπειτα οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἱερεμία Δ΄ (1809-1813)– καὶ ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον δραστήριους ἱεράρχες τῆς Μυτιλήνης. Περισσότερα γιὰ τὸν Καλλίνικο βλ. στὶς μελέτες Ἰωάν. Μουτζούρης, «Ἡ Λέσβος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», 58-59· ὁ ἴδιος, «Ἀντιδραστικοὶ καὶ ἀντεπαναστατικοὶ παράγοντες στὴ Λέσβο στα χρόνια τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821», *Λεσβιακά* ΙΗ΄ (2000), 222-223· ὁ ἴδιος, «Ἐπισκοπικὸς ἱστορικὸς κατάλογος Μυτιλήνης», *Κληρονομία* 25 (1993), 179-241 [καὶ σὲ ἀνάτυπο (1995) καὶ στὸ οἰκεῖο λήμμα στὴ *ΘΗΕ* 7, σ. 250-251]. Ἦς προσθέσουμε ἐδῶ τὴν πληροφορία τοῦ Ἀναστ. Γούδα (*Βίοι Παράλληλοι*, τ. Ζ΄, Ἀθήνα 1875, σ. 450) –ἡ ὁποία ὅμως δὲν διασταυρῶνεται ἀπὸ ἄλλου– ὅτι τὰ ἀδελφία Παλαιολόγος καὶ Γεώργιος Λεμονῆς τὸ 1817 «ἔκαμαν ἑταιριστὴν καὶ τὸν δεσπότην», δηλαδὴ μύησαν τὸν Καλλίνικο στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία.

Όπως παρατηρούμε, τὸ πρόσωπο ποὺ ἐμπλέκεται καὶ στὰ δύο πατρι-
αρχικά κείμενα –ἀλλὰ καὶ στὰ δύο ἄλλα ποὺ ἐν συνεχείᾳ θὰ ἀναφερθοῦν
στὴ μελέτη αὐτῆ– εἶναι ὁ ναζίρης τῆς Μυτιλήνης Μουσταφὰ ἀγάς. Πρόκει-
ται γιὰ πρόσωπο τῆς οἰκογένειας Κουλαξίζι,¹³ μὲ πολύχρονη καὶ ἔντονη πα-
ρουσία στὶς ἀνώτερες διοικητικὲς θέσεις τῆς Λέσβου καὶ γενικῶς στὰ πράγ-
ματα τοῦ νησιοῦ, ἀφοῦ δὲν περιορίζεται μόνο στὰ διοικητικὰ καθήκοντά
του, ἀλλὰ ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἐκτεταμένες οἰκονομικὲς δραστηριότητες, τὶς
ὁποῖες ἢ ιδιότητα τοῦ ναζίρη ἀσφαλῶς διευκόλυνε.¹⁴

Ὁ Μουσταφὰ ἀγάς, λοιπόν, μὲ ὑπολογισμένες κινήσεις καὶ προσφέρο-
ντας τὶς ὑπηρεσίες του στὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία –καὶ μάλιστα κατὰ τὴν
περίοδο τῶν πρώτων ἐπαναστατικῶν χρόνων, ὅταν ἡ ἀπειλὴ τοῦ ἐλληνικοῦ
ναυτικοῦ καὶ ιδιαίτερα τῶν Ψαριανῶν ἐμφανιζόταν ἔντονα στὴν περιοχὴ
τῆς Λέσβου–, κατάφερε νὰ ἀνέλθει στὸ ὑπάτο ἀξίωμα τῆς Λέσβου (ναζίρης
ἀπὸ τὸ 1822 ἕως τὸν θάνατό του τὸ 1835). Παράλληλα μὲ τὶς ἄλλες δρα-
στηριότητές του, φαίνεται νὰ ἐπιδεικνύει μιὰ κατευναστικὴ καὶ παρεμβα-
τικὴ πολιτικὴ ἔναντι τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τοῦ νησιοῦ, δημιουργώντας
τὴν ἐντύπωση ἐνὸς μετριοπαθοῦς προσώπου. Ἡ φήμη αὐτῆ μάλιστα ξεπέ-
ρασε τὰ ὅρια τοῦ νησιοῦ, ὥστε νὰ θεωρηθεῖ περίπου ὡς ὁ πιθανὸς ἡγέτης
ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὸ νησι ἔναντι τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας!
Τὸ τελευταῖο βέβαια στοιχεῖο ἀπαιτεῖ περαιτέρω διερεύνηση, κυρίως γιὰ
τὸν τρόπο ποὺ ἐμπεδώθηκε, ἀλλὰ εἶναι γεγονὸς ὅτι ὑπερκέρασε τὰ ὅρια
τῆς τοπικῆς ιστοριογραφίας καὶ ἐμφιλοχωρεῖ καὶ στὶς σελίδες ὀρισμένων
ιστορικῶν τῆς Ἐπανάστασης.¹⁵ Ὁ Μουσταφὰ ἀγάς, λοιπόν, σύμφωνα μὲ τὰ

13. Ἡ τουρκικὴ λέξις *κουλαξίζι* σημαίνει τὸ ἄτομο χωρὶς αὐτί, μὲ κομμένο αὐτί. Ἡ
ιδιομορφία αὐτῆ, ἴσως σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔντονη παρουσία τῆς οἰκογένειας αὐτῆς στὴ
Λέσβο, συνετέλεσε ὥστε ἡ λέξις αὐτῆ, ὅπως ἄλλωστε καὶ τόσες ἄλλες, νὰ ἐνσωματωθεῖ
στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ὡς ἐπώνυμο (Κουλαξής, Κουλαξίζης, Κουλαξίζογλου, Κουλαξι-
ζέλλης).

14. Γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ οἰκογένεια τῶν Κουλαξίζιδων τῆς Λέσβου βλ. Σαμάρας,
Κουλαξίζιδες: βλ. ἐπίσης Στρ. Μπαλάσκας, «Ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη στο Αἶβαλί με τὴ ματιὰ
τοῦ Σουφὴ Κουλαξίζογλου μπέη (Οκτώβριος 1923)», *Μυτιλήνη καὶ Αἶβαλί (Κυδωνίες)*.
*Μια ἀμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αἰγαίο. Εἶς Διεθνὲς Συνέδριο Ἱστορίας
ΚΝΕ/ΕΙΕ*, ἐπιμ. Πασχ. Κιτρομηλίδης – Παν. Δ. Μιχαηλάρης, Ἀθήνα 2007, σ. 343-366· ὁ
ἴδιος, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ὑστερῆς ὀθωμανικῆς περιόδου τῆς Μυτιλήνης. Ὅταν ἡ
κατεδάφιση ἐνὸς ἀρχοντοσπιτοῦ ἀποκαλύπτει», *Λεσβιακὸ Ἡμερολόγιο* 2012, Μυτιλήνη
2011, σ. 141-144.

15. Παραθέτω χαρακτηριστικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἰωάν. Φιλήμονα (*Δοκίμιον Ἱστορικὸν
περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Δ', Ἀθήνα 1861, σ. 180), ἡ ὁποία ἐκθέτει –ὅπως
νομίζω– ἐπακριβῶς τὴν κατάστασι: «Ὡς δὲ ὁ Χίος Λιάζ βεγῆς, οὕτω καὶ ὁ Λέσβιος
Κουλακσιζογλός, ἑπαρχος τῆς νήσου, ἐφημιζετο ὡς ἐλληνίζων καὶ πρόθυμος ἵνα συν-

ἔγγραφα, μέσα σὲ ἓνα κλίμα γενικῆς συμπάθειας πρὸς αὐτόν, προσφεύγει στὴν Ὑψηλὴ Πύλη καὶ χάριν αὐτοῦ ἐκδίδεται ὁ ὀρισμὸς γιὰ τὴν ἐπάνοδο Κυδωνιατῶν καὶ Μοσχονησιωτῶν στὶς ἐστίες τους, πράξη γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῆς ὁποίας καλοῦνται νὰ συνεργήσουν οἱ τοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές. Ἐὰν ὁ ἀγὰς Μουσταφὰ εἶναι ἐνήμερος γιὰ τὶς ἐνέργειες τῶν προσφύγων Κυδωνιατῶν τῆς Σύρας πρὸς τὴν Ὑψηλὴ Πύλη, ἢ ἀκόμη καὶ τὶς εὐνοϊκὲς διαθέσεις ποὺ τρέφουν ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ τὴν ἐπάνοδό τους, δὲν τὸ γνωρίζουμε καί, πάντως, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ὑποστηρίξουμε.

Ὡστόσο, ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀποτελεῖ ἓναν σοβαρὸ λόγο γιὰ τὴν παρέμβαση τοῦ Μουσταφὰ ἀγᾶ. Τὸ φερμάνι διορισμοῦ του ὡς ναζίρη τῆς Λέσβου¹⁶ ἐπεκτείνει τὴ δικαιοδοσία του καὶ στὰ ἀπέναντι παράλια (Αἰβαλί, Μοσχονήσια, Ἀδραμύττι, Ἀγιασμάτι), πάντοτε σύμφωνα μὲ τὶς ἑλληνικὲς πηγές. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἓνα. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι, μετὰ τὴ βίαια ἐγκατάλειψη τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους, τὰ κτήματά τους πέρασαν στὴν κατοχὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσίου, δηλαδὴ ὑπεύθυνος διαχειριστῆς τους ἀνέλαβε ὁ Μουσταφὰ ἀγὰς Κουλαξίζης, ποὺ τὰ ὑπενοικίαζε.¹⁷ Κατὰ συνέπεια, αὐτὸς εἶχε κάθε συμφέρον νὰ ἐπιστρέψουν οἱ κάτοικοι στὶς ἐστίες τους, ἐπειδὴ –πράγμα ἄλλωστε τὸ ὁποῖο ἔγινε μετὰ τὸ 1827– οἱ ἐπανακάμφαντες θὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ‘ἀγοράσουν’

δράμη καὶ στρατιωτικῶς κατὰ τοῦ σουλτάνου, ὀφέποτε ἴδη δύναμιν ἑλληνικὴν ἀποβαίνουσαν ἐπὶ τῆς νήσου. Ἀγνοεῖται τίνες ἐστήριζον λόγοι τὴν κοινὴν ταύτην ιδέαν, ἣν περιποιούμενος μᾶλλον, ἢ παραδεχόμενος, ὁ Ὑψηλάντης ἔγραψε συγχρόνως καὶ πρὸς τὸν Κουλακίζογλου, προσκαλῶν αὐτὸν εἰς συμμαχίαν διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς νήσου. Ἀλλὰ τὰ πάντα, καθὼς διὰ τὴν Χίον, οὕτω καὶ διὰ τὴν Λέσβον καὶ Κύπρον ἐματαιώσεν, ἐκτὸς ἄλλων μᾶλλον ἢ ἦττον μεγάλων δυσχερειῶν, ἣ ἔκπλευσις τοῦ σουλτανικοῦ στόλου».

16. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἐργασία αὐτή, σὲ πολλὰ σημεῖα, ἀπαιτεῖ τὴν πλαισίωση ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ ἀναμφίβολα θὰ ὑπάρχουν στὶς ἐπίσημες ὀθωμανικὲς πηγές, πράγμα βέβαια ποὺ ἐμεῖς δὲν ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ κάνουμε. Περιοριζόμαστε λοιπὸν στὶς ἑλληνικὲς πηγές, οἱ ὁποῖες, ὡστόσο, ὀρισμένες φορὲς δὲν τεκμηριώνουν ἀπολύτως τὰ πράγματα, μὲ τὴν προσδοκία ὅτι νεότεροι ἐρευνητὲς θὰ φωτίσουν καλύτερα τὰ γεγονότα αὐτά, μὲ τὴν παράλληλη συμβολὴ τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχείων.

17. *Αἱ Κυδωνίαι πρὸ τοῦ 1821 κατὰ τὸν κύριον Μ. Δ. Ραφφενέλον*, Μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Χαρίκιλλας Σταυράκη Α. Αναγνώστου, Σμύρνη 1861, σ. 28. Γιὰ τὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ χρήστης πρέπει νὰ ἔχει πάντα ὑπόψιν τοῦ τῆ μελέτη Κ. Λάππας, «Σχόλια σὲ μιὰ περιγραφὴ τῶν Κυδωνιῶν (1818)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 10 (2012), 209-233, στὴν ὁποία ἐντοπίζεται ἡ πηγὴ ἀπὸ ὅπου ὁ Raffanel ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες του, ἐνῶ γιὰ τὴ γενικὴ θεώρηση τῆς περὶ Κυδωνιῶν βιβλιογραφίας εἶναι ἀπαραίτητη ἡ μελέτη τῆς Ἰωάννας Πετροπούλου, «Γύρω ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφίαν τῶν Κυδωνιῶν», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 3 (1982), 231-241.

τὰ δικά τους κτήματα ἀπὸ τὸ δημόσιο, πράξη ποὺ ἄμεσα ἐνέπλεκε καὶ τὸν Μουσταφὰ ἀγὰ, δηλαδή θὰ τοῦ δημιουργοῦσε πολλές εὐκαιρίες νὰ ἐπωφεληθεῖ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ. Ἐξάλλου, τὰ ἐγκαταλελειμμένα κτήματα δὲν προσέφεραν πολλὰ ὀφέλη στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχὲς καί, βέβαια, οἱ πρῶην κάτοχοί τους ἦταν οἱ πλέον ἐνδεδειγμένοι νὰ τὰ καλλιεργήσουν, δεδομένου μάλιστα ὅτι εἶχαν στενὴ σχέση μετὰ τὴν ἐλαιοκαλλιέργεια, μετὰ τὴν ὁποία ἦταν ἰδιαίτερα ἐξοικειωμένοι, καθὼς καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ λαδιοῦ. Κατὰ συνέπεια, ἡ παρέμβαση τοῦ Μουσταφὰ ἀγὰ στὴν Ἵψηλὴ Πύλη γιὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν προσφύγων, πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία, ἐντασσόταν στὰ διοικητικὰ καθήκοντά του, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὶς προσωπικὲς, στενὰ οἰκονομικὲς, ἐπιδιώξεις του.

Ἀλλὰ ἄς ἐπιστρέψουμε στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων μετὰ βάση τὶς διαθέσιμες πηγές. Ὁ μητροπολίτης Μυτιλήνης Καλλίνικος, μετὰ ἀπὸ τὶς πατριαρχικὲς ἐντολὲς ποὺ ἔλαβε, κινητοποιεῖται ἄμεσα πρὸς δύο κατευθύνσεις. Ἀρχικά (8 Νοεμβρίου 1823) ἀπευθύνεται μετὰ γράμμα τοῦ πρὸς τοὺς Κυδωνιάτες, Μοσχονησιώτες καὶ Μυτιληναίους, τοὺς «... εἰς τὰς Κυκλάδας νήσους τῆς Ἄσπρης θαλάσσης διατρίβοντες»,¹⁸ ἐνημερώνοντάς τους ὅτι γνωρίζει γιὰ «τὴν ἐλεεινὴν καὶ ἀθλίαν κατάστασιν ὑμῶν καὶ τὴν ἔνθα κακεῖθεν διασποράν» τους. Ἐν συνεχείᾳ, μάλιστα, προβαίνει στὴ δήλωση ὅτι ὁ ἴδιος καὶ ὅσοι ὑπογράφουν τὸ γράμμα αὐτὸ παρακάλεσαν τὸν ναζῖρη Μουσταφὰ ἀγὰ νὰ ἀπευθυνθεῖ στὴν Ἵψηλὴ Πύλη καὶ νὰ ζητήσει νὰ δοθεῖ ἄφεσις» στοὺς πρόσφυγες. Καὶ βέβαια, σύμφωνα μετὰ τὸ γράμμα, ὁ Μουσταφὰ ἀγὰς, «ὡς φιλόπτωχος, φιλοδίκαιος, φιλοραγιάς καὶ φύσει καλῆς ψυχῆς ἄνθρωπος, οἴκτω καμφθεὶς καὶ ἀγαπῶν πάντας ὑμᾶς», ἔγραψε στὴν Πύλη, ἢ ὁποία μετὰ τὴ σειρά τῆς ἔδωσε τὴν ἄδεια «διὰ νὰ ἐπανακάμψητε εἰς τὴν φίλην σας πατρίδα». Μάλιστα, τοὺς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ὀρισμὸς τῆς Πύλης δὲν κοινοποιήθηκε μόνο στὸν Μουσταφὰ ἀγὰ ἀλλὰ καὶ στοὺς «πέριξ τῆς πατρίδος σας ἀγάδες, διὰ νὰ εἴσθε κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα ἀπείρακτοι». Σημειώνουμε, ἐπίσης, τὴν παρατήρησή του νὰ μὴν δίνουν προσοχὴ σὲ πρόσωπα ποὺ πιθανὸν νὰ φτάσουν ἐκεῖ καὶ νὰ διαδώσουν ὅτι στὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ζήσουν ἄνθρωποι, γεγονόςς ποὺ δηλώνει ὅτι πιθανὸν ἔχει ἀρχίσει ἓνας πόλεμος ἐπηρεασμοῦ τῶν προσφύγων.¹⁹ Κατόπιν

18. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ γράμματος (βλ. ἔγγραφο Γ') περιλαμβάνει καὶ τοὺς «Γιαντισαροχωρίτες»: πρόκειται βέβαια γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ διάφορες ἐκφορὲς οἰκισμοῦ (Γεντισαροχώρι, Γιαντισαροχώρι, Κιουτσιούκ-κιόι κ.ἄ.), σχεδὸν προαστεῖο τοῦ Αἰβάλιου, καθὼς βρισκόταν 3 γλμ. ΝΔ τῆς πόλης.

19. Ὁ Ἄπ. Βακαλόπουλος (*Πρόσφυγες*, σ. 129), ἀναφερόμενος στὴ μεταγενέστερη

τούτων, ὁ μητροπολίτης καὶ οἱ δημογέροντες Μυτιλήνης ποῦ ὑπογράφουν τὸ γράμμα²⁰ καλοῦν τοὺς πρόσφυγες νὰ ἐπιστρέψουν ἄφοβα στὴν πατρίδα τους, περνώντας ἀπὸ τὴ Λέσβο, ὅπου ὁ ναζίρης θὰ τοὺς ἐφοδιάσει μὲ τὰ σχετικά ἔγγραφα καὶ «ἐφοδιασμένους ὑπὸ τὴν σκέπην του» θὰ τοὺς ἀποστείλει στὴν πατρίδα τους.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν ὅτι στὴν κίνηση τοῦ Μουσταφᾶ ἀγᾶ πρὸς τὴν Πύλη καὶ ὑπὲρ τῆς παλιννόστησης τῶν προσφύγων εἶχε συνεργήσει ἡ δημογεροντία Μυτιλήνης, καὶ βέβαια ὁ μητροπολίτης, στοιχεῖο πού, ἂν δὲν ὀφείλεται στὴ διάθεση τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν νὰ ὑπερτονίσουν τὸ εὖρος καὶ τὴ σπουδαιότητα τῆς παρέμβασής τους, πάντως δηλώνει τὴ συνεργασία τους μὲ τὸν ναζίρη τοῦ νησιοῦ. Ἐξάλλου, ἡ παρέμβαση αὐτὴ αἰτιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ νησί εἶχαν ἐγκαταλείψει καὶ ἄρκετοὶ Λέσβιοι, ποῦ πολεμοῦσαν σὲ διάφορα μέτωπα ἐναντίον τῶν Τούρκων· μάλιστα, ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν σημαντικὰ λεσβιακὰ ὀνόματα, ὅπως οἱ Βενιαμὶν Λέσβιος, Παλαιολόγος Λεμονής, Θεόδωρος Ἀλκαῖος, Βασίλειος Μπούχλιας κ.ἄ.

Ὡστόσο, ὁ μητροπολίτης Καλλίνικος δὲν περιορίστηκε μόνο σὲ αὐτὸ τὸ γράμμα.²¹ Μετὰ ἀπὸ ὀκτὼ ἡμέρες, καὶ συγκεκριμένα στίς 16 Νοεμβρίου 1823, θὰ ἀπευθυνθεῖ μὲ ἄλλη ἐπιστολή του πρὸς τὸν ἰσχυρὸ πρόχοιτο τῶν Κυδωνιῶν Χατζῆ-Ἀθανάσιο Χατζῆ-Γεωργίου, ποῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, μετὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὴν καταστροφή τῆς 3ης Ἰουνίου 1821, εἶχε καταφύγει μὲ ἄλλους

ἐπάνοδο τῶν Κυδωνιατῶν, ἀναφέρει ὅτι «τὸ ἔδαφος εἶχε προλειανθεῖ διὰ μίαν τοιαύτην ἐπιστροφήν διὰ τῆς ἤδη ἀπὸ τοῦ 1824 κρυφίας καὶ ἀργότερον φανερᾶς ἐπανόδου τῶν Κυδωνιέων ...», χωρὶς ὅμως νὰ προσκομίζει στοιχεῖα γιὰ τοὺς λόγους καὶ τὸν τρόπο τῆς ἐπανόδου αὐτῆς.

20. Τὰ ὀνόματα τῶν δημογερόντων ἀνταποκρίνονται σὲ πολὺ γνωστὲς οἰκογένειες τῆς Μυτιλήνης καί, πάντως, ἡ ὑπογραφή ἐκ μέρους τους τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ ἐκτιμήθηκε ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἱστοριογραφία ὡς τεκμήριο ὅτι δημογεροντία καὶ μητροπολίτης Μυτιλήνης ἔπαυσαν πλέον νὰ πιστεύουν στὸν ξεσηκωμὸ τῆς Λέσβου (Μουτζούρης, «Ἡ Λέσβος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», 122-123), μέσα στὸ πλαίσιο τῆς σχεδὸν ἀ-ιστορικῆς συζήτησης νὰ αἰτιολογηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπῆρξε ἐπαναστατικὴ δράση στὸ νησί, ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τῆς Σάμου ἢ τῆς Χίου, μολοντὶ δὲν ἔλειψαν ὀρισμένες ἐνέργειες παρόμοιου προσανατολισμοῦ.

21. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸ κατώτατο τμήμα τοῦ φύλλου τοῦ κώδικα, (ὅπου τὸ γράμμα τῆς δημογεροντίας πρὸς τοὺς πρόσφυγες), καταγράφονται πέντε γραμμὲς μιᾶς συμπληρωματικῆς σημείωσης, μὲ τὴν ὁποία ὁ μητροπολίτης ἐπισημαίνει ὅτι, ἐνῶ συνέτασσε τὴν ἐπιστολή του, ἔφθασε καὶ τὸ πατριαρχικὸ γράμμα (βλ. ἔγγραφο Α'). Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ δημογεροντία Μυτιλήνης ἀποφάσισε νὰ ἀπευθυνθεῖ πρὸς τοὺς μικρασιάτες πρόσφυγες, προτοῦ λάβει τίς πατριαρχικὲς ἐντολές, γεγονός ποῦ μὲ μεγάλη πιθανότητα σημαίνει ὅτι ἐνεργοῦσε σὲ συνεννόηση μὲ τὸν Μουσταφᾶ ἀγᾶ, ποῦ ἐν τῷ μεταξύ εἶχε ὑποβάλει τὸ σχετικὸ αἴτημα στὴν Πύλη καὶ ἦταν βέβαιος γιὰ τὴν ἀποδοχὴ του.

πρόσφυγες από τὸ Ἀϊβαλί στὴ Μυτιλήνη, ὅπως ἄλλωστε φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ (βλ. ἔγγραφο Δ'). Ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἐνημέρωσης τοῦ Χατζη-Ἀθανασίου ἐκ μέρους τοῦ μητροπολίτη Καλλινίκου, βέβαια, εἶναι μιὰ ὑπολογισμένη κίνηση, καθὼς ὁ πρόκριτος αὐτὸς τῶν Κυδωνιῶν ἀποτελεῖ τὴν πλέον ἰσχυρὴ προσωπικότητα τῆς πόλης ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν καὶ τὸ ὄνομά του ἐμφανίζεται πολὺ συχνὰ στὶς πιὸ σημαντικὲς ὑποθέσεις τῆς, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἔζησε πολλὰ χρόνια (1763 – τέλη Φεβρ. 1843).²² Ἔτσι, ὁ μητροπολίτης, ἀφοῦ ἐνημερώσει καὶ τὸν αἰβαλιώτη πρόκριτο γιὰ τὸν σουλτανικὸ ὀρισμὸ ποῦ δίνει τὴν ἄδεια στοὺς πρόσφυγες νὰ ἐπιστρέψουν, τὸν καλεῖ νὰ κάνει αὐτὸς τὴν ἀρχή, κίνηση φυσικὰ ἀποφασιστικῆς σημασίας, προκειμένου νὰ πάρουν τὸν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς οἱ ὑπόλοιποι συμπατριῶτες του, τουλάχιστον αὐτοὶ ποὺ ἔχουν καταφύγει στὴ Μυτιλήνη. Βέβαια, καὶ πάλι στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ τονίζεται ἡ μεσολάβηση τοῦ Μουσταφᾶ ἀγᾶ, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀποκαλύπτει ὁ μητροπολίτης, τρέφει ἰδιαιτέρα αἰσθήματα γιὰ τοὺς Κυδωνιάτες καὶ ἰδιαιτέρα γιὰ τὸν Χατζη-Ἀθανάσιο, ἐνῶ ὁ ἐπιστολογράφος

22. Σακκάρης, *Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν*, σ. 109, 155 κ.έ. Εἶναι γεγονός ὅτι σχεδὸν δὲν ὑπάρχει ἱστορικὴ ἀφήγησις γιὰ τὶς Κυδωνίες στὴν ὁποία νὰ μὴν ὑπεισέρχεται τὸ ὄνομά του, εἴτε πρόκειται γιὰ τὶς κοινοτικὲς ὑποθέσεις, εἴτε τὶς ἐκπαιδευτικὲς (Ἀκαδημία Κυδωνιῶν), εἴτε τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ Ἰουνίου 1821, καὶ βέβαια τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπάνοδο τῶν κατοίκων καὶ τὴν ἀνασυγκρότησι τῆς πόλης. Ἀπὸ τὶς διάσπαρτες πληροφορίες ποὺ μπορέσαμε νὰ συγκεντρώσουμε γιὰ τὸν πρόκριτο τῶν Κυδωνιῶν, κρίνω σκόπιμο σήμερα νὰ παραθέσω τὴ μύθησίν του στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία, ποὺ ἔγινε στὶς 4 Ἰουλίου 1819 στὴ Σμύρνη ἀπὸ τὸν γνωστὸ φιλικὸ Ἄριστ. Παπᾶ – ὁ ὁποῖος τὸν κατατάσσει ἀνάμεσα στὰ «ὕποληπτικώτερα» μέλη τῆς Ἐταιρείας (βλ. Φιλῆμων, *Δοκίμιον*, τ. Α', σ. 209)– καὶ εἶχε καταβάλει 200 φλουριά, ἐνῶ κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς μύθησίν του ἀναφέρεται ὅτι ἦταν 50 ἐτῶν (Βαλ. Μέξας, *Οἱ Φιλικοί*, Ἀθήνα 1937, σ. 56, ἀρ. 365). Ἡ καταχώρισις αὐτὴ δημιουργεῖ πρόβλημα ὡς πρὸς τὴν ἡμερομηνία τῆς γέννησίν του (1763) ποὺ παρέχει ὁ Σακκάρης, ἐπειδὴ προκύπτει ὡς ἔτος γέννησίν τὸ 1769. Τὴν ἴδια ἡμέρα τῆς μύθησίν του φαίνεται νὰ στέλνει γράμμα στὸν Ὑψηλάντη, στὸ ὁποῖο ὁ τελευταῖος ἀπαντᾷ (Φιλῆμων, *Δοκίμιον*, σ. 370-371). Βέβαια, ὁ Χατζη-Ἀθανάσιος δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ ἀνώνυμου φυλλαδίου *Τὰ Κυδωνιακὰ ἢ οἱ νέοι τῶν Κυδωνιῶν τριάκοντα τύραννοι ...*, Μάλτα 1842 (γι' αὐτὸ βλ. Πετροπούλου, «Γύρω ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφίαν τῶν Κυδωνιῶν», 236), στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται (σ. 22): «... ἡ φατρία ἢ τοῦ Χ. Ἀθανασίου λεγομένη, ἢ ὁποία πάντοτε καὶ πρὸ τῆς ἐρημώσεως τοῦ τόπου, πολλοὺς χρόνους ἐδέσποζε καὶ σχεδὸν ἐτυράννει ... ἤρπασεν καὶ πάλιν τὰ πρωτεία καὶ ὡς δυνατωτέρα καὶ ἐξ αἰτίας τῶν περιστάσεων καὶ τῶν σχέσεων τῆς ... Ἡ δὲ ἄλλη φατρία ἢ τῶν Σαλταίων ἐπονομαζομένη ...». Πέρα ἀπὸ τὴν ἄλλη δράση του, σημειῶνω ἐπίσης ὅτι ὑπῆρξε ἐπίτροπος τοῦ Ἁγίου Νικολάου, Παντοκρατορινοῦ μετοχίου στὸ Ἀϊβαλί· βλ. παπα-Δημήτριος Στρατῆς, *Ἀγιορείτικα μετόχια στὶς Κυδωνίες (Ἀϊβαλί)*, Κατερίνη 2002, σ. 96-100, ὅπου ἐπιστολὲς του πρὸς τὴ μονὴ Παντοκράτορος γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῆς περυσίας του μετοχίου· βλ. ἐπίσης φωτογραφίες καὶ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τοῦ ἐπιβλητικοῦ ἀρχοντικοῦ τῆς οἰκογένειας Χατζη-Ἀθανασίου στὸ Ψαρρὸς, *Τὸ Ἀϊβαλί*, σ. 86-87.

βρίσκει την εύκαιρία να αναφερθεί –χωρίς βέβαια την παράθεση λεπτομερειών, που άσφαλως δεν γνωρίζει– ότι ο πρόκριτος των Κυδωνιων, καθώς και όσοι από τους συμπατριώτες του επιστρέφουν στην πατρίδα τους πρόκειται να ανακτήσουν και τις περιουσίες τους («άπαντα τὰ ὑποστατικά της, οὐ μόνον αὐτὸς ἀλλὰ καὶ ἅπαντες οἱ συμπατριῶταί της»).

Ποιά ἄμεση ἀπήχηση εἶχαν οἱ ἐνέργειες αὐτὲς ποὺ παραθέσαμε καὶ ποιά ἐντύπωση προκάλεσαν μεταξύ τῶν προσφύγων ἀπὸ τὶς δύο μικροασιατικὲς πόλεις δὲν γνωρίζουμε, μολονότι, ὅπως εἶναι φανερό, ἔχει ἀρχίσει νὰ καλλιεργεῖται τουλάχιστον σὲ ἓνα τμῆμα τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ ἡ ἰδέα τῆς ἐπιστροφῆς. Ἄλλωστε, καὶ οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς τὴν τάση αὐτὴ –κατὰ τὴ γνώμη μας– θέλουν νὰ ἐνισχύσουν.

Πέρα ἀπὸ αὐτὰ ὅμως, διαθέτουμε καὶ μιὰ κρίσιμη –νομίζω– μαρτυρία²³ ποὺ δείχνει ὅτι οἱ κινήσεις αὐτὲς δὲν ἔμειναν μόνο στὸ ἐπίπεδο τῶν νοθεσιῶν καὶ τῶν παροτρύνσεων. Συγκεκριμένα, πέντε μῆνες μετὰ ἀπὸ τὴν τελευταία ἐπιστολὴ τοῦ Καλλινίκου καὶ τῶν δημογερόντων Λέσβου, ἡ Βουλὴ τῶν Ψαρῶν, μὲ ἐπιστολὴ της (1 Ἀπριλίου 1824), κοινοποιεῖ στὸν ἑπαρχο Νάξου –πρόκειται γιὰ τὸν Ὑδραῖο Ἀντώνιο Μάρκου– τὴν παρακάτω πληροφορία: ἕνας Αἰβαλιώτης, ὁ Χατζη-Δημήτριος Παστογερά, ποὺ βρισκόταν στὴ Μυτιλήνη, ἔλαβε χρήματα ἀπὸ τὸν ναζίρη Μουσταφὰ ἀγὰ καὶ περιφέρεται στὰ νησιά μὲ τὸ πλοῖο τοῦ Βαλσαμάκη, τὸ ὁποῖο οἱ Ψαριανοὶ ἐντοπίζουν στὴ Νάξο, μὲ σκοπὸ νὰ μεταφέρει Αἰβαλιῶτες πίσω στὴν πατρίδα τους. Οἱ Ψαριανοί, λοιπόν, κρίνοντας ὅτι «τὸ τοιοῦτον δὲν συμφέρει διόλου εἰς τὸ ἔθνος», καλοῦν τὸν ἑπαρχο τῆς Νάξου νὰ συλλάβει τὸν Χατζη-Δημήτριο καὶ τοὺς ἄλλους ‘συνωμότας’ καὶ νὰ εἰδοποιήσει τὶς ἀρχές, ἐνῶ σὲ περίπτωση ποὺ δὲν τὰ καταφέρει ὁ ἑπαρχος, δεδομένου ὅτι τὸ πλοῖο, ὅπως γράφουν, εἶναι ὑπὸ ἀγγλικὴ σημαία, νὰ τοὺς εἰδοποιήσει: πιθανολογοῦμε ὅτι οἱ Ψαριανοὶ ἐδῶ ὑπονοοῦν ὅτι, ἂν τελικὰ ὁ ἑπαρχος δὲν μπορέσει νὰ συλλάβει τὸν Αἰβαλιώτη καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ, εἶναι οἱ ἴδιοι ἔτοιμοι νὰ ἀναλάβουν δράση.

Οἱ Κυδωνιάτες καὶ οἱ Μοσχονησιῶτες, ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἐστίες τους λόγω τῆς ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῶν πόλεων τους, συνθέτουν τὸ πρῶτο προσφυγικὸ κύμα πρὸς τὶς κοντινότερες πρὸς

23. Κ. Νικόδημος, *Ἰπόμνημα τῆς νήσου Ψαρῶν*, τ. 1, Ἀθήνα 1862, σ. 392, ἀπὸ ὅπου Μουτζούρης, «Ἡ Λέσβος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις», 123.

αυτούς τουρκοκρατούμενες αλλά κυρίως πρὸς τὶς ἐλεύθερες ἑλληνικὲς περιοχές, κυρίως τὶς Κυκλάδες. Ἄρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς θὰ ἐνταχθοῦν στὰ ἔνοπλα ἑλληνικὰ σώματα καὶ θὰ πολεμήσουν ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ὡστόσο, τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν προσφύγων, καὶ βέβαια οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά, θὰ βιώσουν μεγάλες κακουχίες καὶ ἄλλους κατατρεγμοὺς²⁴ καὶ οἱ περισσότεροι δὲν θὰ μπορέσουν νὰ ἐνταχθοῦν μὲ ἰσότιμο τρόπο στὴν ὑπὸ διαμόρφωση νέα ἑλληνικὴ πολιτικὴ κοινωνία, ἢ ὅποια κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς πρώτης ἐπαναστατικῆς δεκαετίας ἀντιμετωπίζει πολλὰ καὶ σοβαρὰς δυσκολίες στὸ πολιτικο-στρατιωτικὸ πλαίσιο. Τοῦτο εἶχε ὡς συνέπεια πολὺ ἔνωρις νὰ ἐμφανιστεῖ στὶς τάξεις τῶν μικρασιατῶν προσφύγων ἡ ἐπιθυμία ἐπιστροφῆς στὶς πατρίδες τους. Ἡ τάση αὐτὴ ἄρχισε νὰ ὑλοποιεῖται μὲ τὴν προσπάθεια ὑποβολῆς ἐκ μέρους τῶν προσφύγων γραπτοῦ αἰτήματος πρὸς τὴν Ἵψηλὴ Πύλη γιὰ τὴν ἐπάνοδο στὶς ἐστίες τους, ἀντίγραφο τοῦ ὁποίου ἔπεσαν στὰ χέρια τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν τῆς Σύρας, ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν πρὸς τὸ Βουλευτικόν.

Παράλληλα, μὲ παρέμβαση τοῦ ναζίρη τῆς Λέσβου Μουσταφᾶ ἀγᾶ Κουλαξίζη, ὁ ὁποῖος διοικητικὰ εἶχε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Λέσβο καὶ τὴν ἔναντι τοῦ νησιοῦ περιοχὴ τῆς Αἰολίδας, θὰ ἐκδηλωθεῖ ἄλλη μεσολαβητικὴ παρέμβαση στὴν Πύλη ὑπὲρ τῆς ἐπανόδου τῶν προσφύγων, ὅπως δηλώνουν οἱ ἐπιστολὲς τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἀνθίμου Γ΄ τοῦ Ὀκτωβρίου 1823 (βλ. ἐδῶ ἔγγραφα Α΄ καὶ Β΄) πρὸς τοὺς πρόσφυγες καὶ τὸν μητροπολίτη Μυτιλήνης Καλλίνικο. Ὁ τελευταῖος θὰ δώσει συνέχεια στὶς ἐνέργειες αὐτές, ἀπευθυνόμενος, μὲ ἐπιστολὴ του, τόσο πρὸς τοὺς μικρασιάτες πρόσφυγες τῶν Κυκλάδων –ἐπιστολὴ ποὺ ὑπογράφεται καὶ ἀπὸ τὴν δημογεροντία Μυτιλήνης– ὅσο καὶ πρὸς τὸν ἰσχυρὸ πρόκριτο τοῦ Αἰβαλίου Χατζη-Ἀθανάσιο Χατζη-Γεωργίου, ποὺ βρισκόταν στὴ Μυτιλήνη καὶ μπορούσε νὰ ἐπηρεάσει ἀποφασιστικὰ τοὺς συμπατριῶτες του.

Αὐτὰ συνάγονται ἀπὸ τὴν παρούσα τεκμηριωτικὴ συναγωγὴ, ἀπὸ τὴν ὅποια δὲν ἔχουμε ὡς τώρα ἄμεσες πληροφορίες γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν, οὔτε μπορούμε νὰ τεκμηριώσουμε ἂν οἱ κινήσεις προ-

24. Σχετικὴ πληροφόρηση γιὰ τὴν κατάσταση τῶν μικρασιατῶν προσφύγων ποὺ εἶχαν καταφύγει στὴν Αἴγινα, ἀλλὰ καὶ τὴν πίεση ποὺ δέχθηκε τὸ νησί ἀπὸ τὴν παρουσία χιλιάδων προσφύγων σὲ αὐτό, μπορεῖ νὰ ἀποκομίσει κανεὶς ἀπὸ τὴ δημοσίευση σχετικῶν ἐγγράφων στὸ Πρωτοφάλτης, «Πρόσφυγες», 1237-1238, ὅπου καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν προσφύγων ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κωλέττη, θερμὸ ὑποστηρικτὴ τῶν μικρασιατῶν προσφύγων, σὲ ἔγγραφο του τῆς 2ας Μαΐου 1822, ὡς «δυστυχεῖς Κυδωνιάτας, οἵτινες ... περιπλανῶνται ἔνθεν κακεῖσε τῆς Ἑλληνικῆς ἐπικρατείας ἀπάτριδες, πεινῶντες, διψῶντες καὶ γυμνητεύοντες ...».

σφύγων, Μουσταφά ἄγᾶ, δημογεροντίας Μυτιλήνης, συνδέονται μεταξύ τους, μολονότι ἡ σύνδεση αὐτὴ φαίνεται πολὺ πιθανή, καθὼς εἶναι φανερὴ ἢ ἀλληλουχία τῶν γεγονότων, ποὺ ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὰ ἔγγραφα μας. Ἄλλωστε, στὸ σκέλος δημογεροντία-ναζίρης ἢ συνεργασία εἶναι προφανής.

Ὡστόσο, πρὶν ὀλοκληρώσουμε τὴν ἐργασία αὐτὴ κρίνουμε σκόπιμο, ἐντελῶς συνοπτικά, νὰ συνδέσουμε τὰ γεγονότα αὐτὰ μὲ ὅσα ἀκολούθησαν, δεδομένου ὅτι εἶναι φανερὸ ὅτι βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ μιᾶς ἐξέλιξης ποὺ θὰ κορυφωθεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη 15ετία καὶ θὰ ἐπηρεάσει ἀποφασιστικὰ τὶς τύχες τῶν δύο μικρασιατικῶν πόλεων.

Ἡ πρώιμη λοιπὸν πολιτικο-εκκλησιαστικὴ πίεση ἐπὶ τῶν προσφύγων γιὰ ἐπάνοδο στὶς ἐστίες τους καὶ ἡ διαφαινόμενη ἐκ μέρους τους ἀρκετὰ ἐνωρὶς διάθεση ἐπιστροφῆς θὰ ἐνδυναμωθεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1826 καὶ κυρίως τὸ 1827 καὶ ἐξῆς, ὥστε προιόντος τοῦ χρόνου μεγάλος ἀριθμὸς μικρασιατῶν προσφύγων μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς δεκαετίας τοῦ 1830 νὰ ἔχουν ἐπανελθεῖ καὶ νὰ προσπαθοῦν νὰ σταθοῦν στὰ πόδια τους, ὑπὸ δύσκολες πάλι συνθήκες, στοὺς τόπους τους. Γνωρίζουμε, παράλληλα, ὅτι τὸ κυδωνιακὸ πρόβλημα δὲν ἔπαψε νὰ ἀπασχολεῖ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχές. Οἱ Κυδωνιάτες θὰ προσπαθήσουν νὰ ἐκπροσωπηθοῦν αὐτόνομα καὶ στὴ Δ΄ Ἐθνοσυνέλευση (1829), ἐνῶ θὰ ἀπασχολήσουν ἀκόμη καὶ τὴν Ἐθνοσυνέλευση ποὺ ἀκολούθησε τὴν Ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843.²⁵

Ἡ ἄσχημη κατάσταση ποὺ βιώνουν καὶ στὴν πατρίδα τους θὰ ὑποχρεώσει τοὺς Κυδωνιάτες νὰ ζητήσουν τὴ μεσολάβηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, προκειμένου νὰ ἀναγνωρισθοῦν ἀπὸ τὴν Πύλη ὡς κύριοι τῶν παλαιῶν ἰδιοκτησιῶν τους.²⁶ Ἔτσι, τὸ σουλτανικὸ φερμάνι τοῦ Σεπτεμβρίου

25. Στὴ διαδρομὴ αὐτὴ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ τῆς σημασίας τοῦ κυδωνιακοῦ ζητήματος ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια πρὸς τὸν διοικητὴ τῆς Αἴγινας τῆς 19ης Ὀκτωβρίου 1830. Ὁ κυβερνήτης παρατηρεῖ ὅτι οἱ Κυδωνιάτες καὶ Μοσχονησιῶτες δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἰδιαίτερη κοινότητα, καθὼς «ἡ κοινότης αὕτη ὑπάρχει, ἢ νομίζεται ὅτι ὑπάρχει εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Σουλτάνου». Ἔτσι, ὁ διοικητὴς τῆς Αἴγινας, ποὺ μεσολάβησε ὑπὲρ τῶν προσφύγων, πρέπει νὰ γνωρίζει ὅτι τίθενται «εἰς κίνδυνον τὰ μεγαλύτερα συμφέροντα τῆς Ἐπικρατείας. Ἡ Πόρτα τῶντι ἤθελε παραπονεθῆ εἰς τὰς Συμμαχούς Αὐλὰς, διότι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις λαμβάνει μέρος ὑπερασπιζομένη ὑπῆκόους, τοὺς ὁποίους αἱ συνθήκαι θέτουν ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν δικαιοδοσίαν» (Ν. Ι. Σαλτέλης, *Ὁ Κυδωνιάτης*, Ἀθήνα ²1880, σ. ριβ'-ριδ΄· Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σ. 105· Παναγιωταρέα, *Ὅταν οἱ ἀστοὶ ἐγίναν πρόσφυγες*, σ. 53-54)· τὸ πρόβλημα τῆς ἐπίσημης καὶ συντεταγμένης ἐνσωμάτωσης τῶν μικρασιατῶν προσφύγων ἀποτελεῖ πλέον καὶ πρόβλημα τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας, μὲ ὅτι αὐτὸ συνεπάγεται.

26. Σακκάρης, *Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν*, σ. 141-142 (μὲ παραπομπὴ στὸ Ἀποστολάκις, *Κυδωνιακαὶ μελέται*, σ. 227 κ.έ.).

1832 πιστεύω ότι περισσότερο θα νομιμοποιήσει τη δημιουργηθείσα κατάσταση, παρά θα σημάνει την άφετηρία για την παλιννόστηση, ενώ και πάλι οι γνωστοί μας Μουσταφά άγάς –κυρίως αυτός– και Χατζη-Άθανάσιος Χατζη-Γεωργίου θα έμφανισθούν στο προσκήνιο της νέας (;) κατάστασης.

Όμως, ή κατάσταση τους έξακολούθησε να είναι τραγική, έπειδή, πιθανότατα μέσω της παρέμβασης του Μουσταφά άγα, οι Κυδωνιάτες θεωρήθηκαν μόνο ως καλλιεργητές,²⁷ με άποτέλεσμα να ύφίστανται ληστρική έχμετάλλευση. Το φιρμάνι του 1832 έξομάλυνε κάπως τὰ πράγματα, ενώ θα άκολουθήσουν και άλλα φιρμάνια τὸ 1840, που θα άνανανεώσουν σε γενικές γραμμές τὸ καθεστὼς της πόλης που επικρατούσε πρὸ της καταστροφής. Όστόσο, οί κάτοικοί της είχαν έπιβαρυνθεί με πολλά χρέη, καθώς ούσιαστικά είχαν ύποχρεωθεί να άγοράσουν τὰ κτήματά τους άπό τὸ ὀθωμανικό δημόσιο και πρὸς τούτο να δανεισθούν πολλά χρήματα άπό τὸν Μουσταφά άγά, ὁ ὁποῖος απέκτησε σημαντικά άκίνητα και στίς Κυδωνίες.

Έφεξής, τὰ πράγματα θα ὀξυνθούν έντονα, λόγω της κατανομής τῶν χρεῶν, και θα ξεσπάσει άνοικτη σύγκρουση μεταξύ τῶν κοινοτικῶν άρχῶν και τῶν λαϊκῶν τάξεων, που θα ὀδηγήσει σε στρατιωτική παρέμβαση εκ μέρους τῶν Ὀθωμανῶν (1842), με συλλήψεις, φυλακίσεις, ξυλοδαρμούς κτλ. ὄσων θεωρήθηκαν ύπαίτιοι της άσχημης κατάστασης, ενώ πολλοί άναγκάστηκαν να άναχωρήσουν στο Μοσχονήσι και τὴ Λέσβο.

Έτσι, τὰ γεγονότα που ὀδήγησαν στὸν βίαιο εκπατρισμό τῶν Ἑλλήνων της Αιολίδας και οί ένέργειες να επανέλθουν στίς έστίες τους, γεγονότα τῶν ὁποῖων ή άρχή έμφανίζεται άπό τὰ έγγραφα που δημοσιεύουμε και σχολιάζουμε εδώ, έχουν μιὰ πολύχρονη διαδρομή, με κατάληξη τὰ μέσα του 19ου αἰώνα, ὅταν τὸ Αἰβαλί και τὸ Μοσχονήσι θα «άπαλλαγούν» άπό τις συνέπειες της πρώτης βίαιας μετακίνησης τους.

27. Σακκάρης, *Ιστορία τῶν Κυδωνιῶν*, σ. 143.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ²⁸

Α΄

» Ἴσον ἀπαράλλακτον τοῦ πρωτοτύπου π(ατ)ριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ γράμμα-
τος.

» Ἄνθιμος ἐλέω θ(ε)οῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως,
νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

† Τίμιοι καὶ χρήσιμοι εὐλογημένοι εὐσεβεῖς καὶ ὀρθόδοξοι χρ(ιστιαν)οί, μικροὶ καὶ μεγάλοι, νέοι καὶ γέροντες, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἱερωμένοι | καὶ λαϊκοί, ὅσοι ἐκ καιρικῆς ἀγχιστρόφου περιστάσεως φθάσαντες ἐδραπετεύσατε καὶ ἀνεχωρήσατε ἀπὸ τὴν πολιτείαν σας τῶν Κυδωνιῶν | καὶ Μοσχονησίων, καὶ διατρίβοντες εὐρίσκεσθε ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Μιτυλήνης καὶ πέριξ αὐτῆς, καὶ εἰς ἄλλα μέρη διασκορπισμένοι, τέκνα ἡμῖν ἐν | Κ(υρί)ῳ ἀγαπητά, χάρις εἴη ὑμῖν ἅπασιν καὶ εἰρήνη παρὰ θ(εο)ῦ, παρ' ἡμῶν δὲ εὐχῆ, εὐλογία καὶ συγχώρησις. Διὰ τοῦ παρόντος ἡμετέρου | π(ατ)ριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ εὐχετικῆς γράμματος διδόμεν πᾶσιν ὑμῖν τὴν εὐφρόσυνον καὶ χαροποῖον ἀγγελίαν, ὅτι ἐπειδὴ διὰ | τὸ πλοῦσιον ἔλεος καὶ ἄκραν συγκατάβασιν τοῦ κραταιωτάτου, εὐσπλαγγικωτάτου, δικαιωτάτου καὶ πολυχρονίου ἡμῶν ἀνακτος (ὃν Κ(ύριο)ς | ὁ θ(ε)ὸς περιέποι διαφυλάττων ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ, ὑποτάττων ὑπὸ τοὺς ἀκαταμαχῆτους αὐτοῦ πόδας πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον) ἐξεδόθη | ἤδη ὑψηλὸς βασιλικὸς προσκυνητὸς ὀρισμὸς, τοῦ ἱεροῦ χᾶττι χουμαγιούν, ὅστις ἀποτείνεται πρὸς τὸν ἐνδοξότατον καπιτζίμπασην καὶ | ναζίρην τῆς Μιτυλήνης καὶ μουχαφίζη Μουσταφὰ ἀγά, καὶ περιέχει ὅτι διὰ τοὺς δραπετεύσαντας ἀπὸ τε Κυδωνιῶν καὶ Μοσχονησίων ῥαγιαδες | χρ(ιστιαν)οὺς καὶ μετανόησαντας καὶ ζητήσαντας τὸ βασιλικὸν ἔλεος, δι' αὐτοὺς ἐγένετο μουσααδὲς τοῦ βασιλείου κράτους, δι' ἄπειρον αὐτοῦ εὐσπλαγγιάν | καὶ ἱερὸν χᾶττι χουμαγιούν διὰ νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τοὺς τόπους των. Διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς κατὰ χρέος πατρικὸν καὶ πνευματικὸν γράψαντες συνωδᾶ τῷ βασιλικῷ προσκυνητῷ ὀρισμῷ εἰδοποιοῦντες ἀπαξάπαντας τοὺς ἐκ τῶν εἰρημένων τόπων καὶ μερῶν εὐλογημένους χρ(ιστιαν)οὺς ἄνδρας καὶ | γυναῖκας, ἱερωμένους καὶ λαϊκοὺς, μικροὺς καὶ μεγάλους καὶ εὐχόμενοι εὐλογοῦμεν πάντας ὑμᾶς πατρικῶς, καὶ συμβουλευόντες ἐντελλόμεθα καὶ παραγγέλλομεν ἐκκλησιαστικῶς, ὅπου πληροφοροῦμενοι τὴν

28. Μέσα σὲ παρενθέσεις ἀναλύονται οἱ ἐλάχιστες βραχυγραφίες, μὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες δηλώνεται ἐλλείπουσα λέξη λόγω φθορᾶς τοῦ ἐγγράφου, μὲ κάθετη ἢ ἀλλαγὴ στίχου. Οἱ λίγες ὀθωμανικὲς λέξεις ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἔγγραφα σημαίνουν:

<i>βαλῆ ἰνάμ</i> (βεληγιουιάμ)	: προστάτης, εὐεργέτης
<i>καπιτζίμπασης</i>	: ἀρχιθυρωρός, ἀρχηγὸς φρουρᾶς
<i>κερέμι</i>	: εὐεργεσία, χάρη, εὐσπλαγγία
<i>μουσααδὲς</i>	: ἄδεια, χάρη, παραχώρηση
<i>μουχαφίζης</i>	: φύλακας, φρούραρχος
<i>ναζίρης</i>	: ἔφορος, ἐπίτροπος, διοικητῆς
<i>σερίφ χατήρι</i>	: καλὴ ὑγεία
<i>χᾶτι χουμαγιούν</i>	: αὐτοκρατορικὸ διάταγμα
<i>χιμέτι</i>	: προσπάθεια, φροντίδα

ἄκραν εὐσπλαγχίαν καὶ συγκατάβασιν καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος μουσααδὲ ὁποῦ ἀνεξικάκως δαψιλεύει πρὸς ἡμᾶς τὸ βασιλεῖον κράτος, διὰ τοῦ ἐκδοθέντος ὑψηλοῦ προσκυνητοῦ ὀρισμοῦ, νὰ ἐπιστρέψῃτε ἕκαστος | εἰς τοὺς τόπους σας καὶ νὰ ἐφησυχάζητε, καὶ ἀνακαλεσάμενοι εἰς τὸν νοῦ σας τὰ ἄφθονα ἐλέη καὶ τὰ ὅσα καλὰ ἤξιώθη, καὶ καθ' ἑκάστην | ἀξιούται τὸ ἡμέτερον γένος ὑπὸ τὴν ἀμφιλαφῆ σκιὰν τῆς κραταιᾶς βασιλείας, καὶ γνωρίσητε τὸ πόσον χρέος ἔχομεν εἰς αὐτήν, καὶ νὰ μένητε ἐδραῖοι καὶ στερεοὶ εἰς τὸ κέντρον τοῦ πιστοῦ ῥαγιαλικίου σας καὶ φυλάττητε εἰλικρίνειαν, πίστιν καὶ ὑποταγὴν εἰς ὅλα τὰ ἀρέσκοντα | αὐτῇ εἰς ἡμᾶς τεταγμένη κραταιᾶ καὶ ἀνικῆτω βασιλείᾳ καὶ νὰ εἰσθε πρόθυμοι εἰς τὰς ἐπιταγὰς τῶν ἐνδοξωτάτων κρατούντων, καὶ ζῶντες | ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ καὶ κατὰ τὸ χρέος τοῦ χριστιανικοῦ ἡμῶν ἐπαγκέλματος καὶ εὐγνωμονοῦντες εἰς τὰ ἐκχεόμενα ἡμῖν καθ' ἑκάστην | ἄφθονα βασιλικά ἐλέη, νὰ αἴρητε ἀδιαλείπτως χεῖρας ἰκέτιδας, δεόμενοι ἐκτενωῶς ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἡμῖν τροφοῦ κραταιᾶς καὶ | ἀηττήτου βασιλείας καὶ ὑπὲρ τῶν εὐμενεστάτων πολυχρονίων ἡμῶν αὐθεντῶν καὶ ὑψηλοτάτων ἡγεμόνων καὶ οὕτω φερόμενοι θέλετε | ἔχειν ἀναμφιβόλως καὶ τὴν θεῖαν ἀντίληψιν συναρωγὸν καὶ βοηθὸν εἰς τὰς πράξεις σας, καὶ εἰς τὰ ἔργα τῶν χειρῶν καὶ εἰς τοὺς οἴκους καὶ | φαμηλίας σας, ἧς ἡ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος σὺν τῇ παρ' ἡμῶν εὐχῇ καὶ εὐλογίᾳ εἶη μετὰ πάντων ὑμῶν:-

Ἐν μηνί ὀκτωβρίῳ, Ἰνδικτιῶνος ιβ^α: < ,αωκγ^ω

Ἐφέσου Μακάριος :	Κυζίκου Ματθαῖος :	Νικομηδείας Πανάρετος
Δέρκων Ἱερεμίας :	Βερόοιας Μεθόδιος :	ὁ Σερόρων Χρυσανθος :
Σμύρνης Παΐσιος	Ἀγγύρας Ἀγαθάγγελος :	Σηλυβρίας Διονύσιος :
Λίμνου Μακάριος :	Προικοννήσου Κοσμάς :-	

B'

Ἴσον ἀπαράλλακτον τῆς πρωτοτύπου πατριαρχικῆς καὶ συνοδικῆς ἐπιστολῆς.

Ἄνθιμος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως,
νεᾶς Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

† Ἱερῶτατε μητροπολίτα Μιτυλήνης, ὑπέριμε καὶ ἔξαρχε πάσης Λέσβου, ἐν ἀγίῳ πν(εύματι) ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργῆ τῆς ἡμῶν μετριότητος | κύρ Καλλίνικε, χάρις εἶη σοι τῇ ἱερότητι καὶ εἰρήνῃ παρὰ θεοῦ. Διὰ τῆς παρουσίας ἐκκλησιαστικῆς καὶ συνοδικῆς ἡμῶν ἐπιστολῆς δηλοιοποιοῦμεν τῇ ἱερότητι σου, ὅτι ἐπειδὴ κατ' αὐτὰς ἐξεδόθη ὑψηλὸς βασιλικὸς προσκυνητὸς ὀρισμὸς, καὶ πέμπεται ἤδη εἰς τὰ αὐτῶσε παρὰ | τῆς ὑψηλῆς πόρτας πρὸς τὸν ἐνδοξότατον καπουτζήμπασιν ναζίρην τῆς Μιτυλήνης καὶ μουχαφῆζην Μουσταφᾶ ἀγά, οὗτινος διὰ τῆς ἱερότητός σου ἐρευνῶμεν τὸ σερίφ χατήρι, ὅστις περιέχει, ὅτι μὲ τὸ νὰ ἐδραπέτευσαν ἐν καιρῷ τόσον ἀπὸ Κυδωνιῶν, ὅσον καὶ ἀπὸ Μοσχολησιῶν μερικοὶ ῥαγιαῖδες, οἵτινες μετανοήσαντες, ἐζήτησαν ἔλεος, διὰ τοῦτο κατὰ τὴν γενομένην ἀναφορὰν τῆς ἐνδοξότητός του | πρὸς τὸ ὑψηλὸν καὶ κραταιὸν δεβλέτι, ἐγένετο μουσααδὲς τοῦ βασιλείου κράτους μὲ ἱερὸν χάρτι χουμαγίνι περὶ τῆς ἐπιστροφῆς αὐτῶν | εἰς τοὺς τόπους των. Γράφοντες οὖν διὰ τῆς παρουσίας, εἰδοιοποιοῦμεν τὴν ἱερότητά σου περὶ τούτου καὶ ἐντελλόμενοι παραγγέλλομέν σοι ἐκκλησιαστικῶς ὅπως πληρο-

φορούμενος τὴν κατ' αὐτῶν εὐσπλαγχίαν καὶ ἄπειρον ἔλεος ἔκδοσιν τοῦ βασιλικοῦ προσκυνητοῦ ὀρισμοῦ | καὶ παρὰ τοῦ ἐνδοξοτάτου καπουτζίμπαση ναζήρη τῆς Μιτυλήνης καὶ μουχαφίζην, νὰ προσενεχθῆς μετὰ προθυμίας ἀπάσης καὶ | εὐπειθείας κατὰ τὴν ἐπιταγὴν καὶ ὁδηγίαν τῆς ἐνδοξότητός του, συμβουλευῶν πνευματικῶς τοὺς εὐρισκομένους αὐτόθι εὐλογημένους | χρ(ιστιαν)οὺς ἐκείνων τῶν μερῶν καὶ πληροφορῶν αὐτοὺς διὰ τοῦ πεμπομένου εἰς χεῖρας σου ἡμετέρου πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ παίραινετικοῦ γράμματος, τὴν ἄκραν εὐσπλαγχίαν καὶ τὸ ἔλεος καὶ μουσααδὲν τοῦ βασιλείου κράτους, διὰ νὰ ἐπιστρέψωσιν | εἰς τοὺς τόπους των καὶ ἐρησυχάζοντες νὰ εὐγνωμονῶσι προσφέροντες τὴν ὀφειλομένην εὐπειθειαν καὶ ὑποταγὴν καὶ νὰ διαμένωσιν ἐδραῖοι εἰς τὸ κέντρον τοῦ πιστοῦ ῥαγιαλικίου των, δεόμενοι ἐκτενωῶς ὑπὲρ τῆς διαμονῆς τῆς ἀηττήτου βασιλείας (ἧς | τὸ ἀκαταμάχητον κράτος εἶη θριαμβεῦον εἰς ἀπεράντους αἰῶνας) καὶ πράττων ἑτοιμῶς καὶ εὐπειθῶς ἡ ἱερότης σου κατὰ πάντα νὰ ἐνεργῆς τὰ προσταττόμενα παρὰ τῆς ἐνδοξότητός του μετὰ προθυμίας. Καὶ ταῦτα μὲν πρὸς εἰδοποίησίν σου | ἐκκλησιαστικῶς παραγγέλλομεν, ἡ δὲ τοῦ θεοῦ χάρις εἶη μετὰ τῆς ἱερότητός σου:-
 < ,αωκγ^ω ὀκτωβ. λ^η

Ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν Χ(ριστ)ῷ ἀδελφός.

Ἐφέσου Μακάριος Κυζίκου Ματθαῖος, Νικομηδείας Πανάρετος, Δέρκων Ἱερεμίας, Βερόβιας Μεθόδιος, | Σερόρων Χρῦσανθος, Σμύρνης Παΐσιος, | Ἀγγύρας Ἀγαθάγγελος, Σιλυβρίας Διονύσιος, Λίμνου Μακάριος, | Προικονήσου Κοσμᾶς : –

Γ'

Ἴσον ἀπαράλλακτον τοῦ πρωτοτύπου γράμματος τοῦ σταλέντος
 εἰς τὰς Κυκλάδας νήσους πρὸς ἐπανάκαμψιν τῶν
 Κυδωνιατῶν, Μοσχονησιωτῶν, Γιαντισαροχωριτῶν καὶ Μιτυληναίων

» Τιμιώτατοι καὶ ἐν Χ(ριστ)ῷ ἡμῖν καὶ ἀγαπητοὶ καὶ περιπόθητοι Κυδωνιεῖς, Μοσχονησιῶται (καὶ Μιτυληναῖοι, ἂν ἦσθε ἔκ τινος φόβου | φυγάδες), οἱ εἰς τὰς Κυκλάδας νήσους τῆς Ἄσπρης θαλάσσης διατρίβοντες, ἐν ἀγίῳ πνεύματι εὐχόμενοι πατρικῶς εὐλογοῦμεν, | περιχαρῶς προσαγορευόμεν καὶ ἀδελφικῶς ὑμᾶς ἀσπαζόμεθα. Καὶ μετὰ τὴν ἀκριβῆ ἐρώτησιν τῆς υἱείας σας, σᾶς εἰδοποιούμεν ὅτι πρὸ καιροῦ καὶ διὰ πολλῶν ἐμανθάνομεν καὶ ἐβεβαιούμεθα τὴν ἐλεεινὴν καὶ ἀθλίαν κατάστασιν ὑμῶν καὶ τὴν ἔνθεν κακεῖσε διασποράν σας, ὑστερουμένους, θλιβομένους καὶ κακοχουμένους. Τοῦτου χάριν, ὡς γειτιῶντες | καὶ ὡς ἀδελφοὶ χριστιανοί, οἰκτῶ ἀδελφικῶς καμπτόμενοι, ἐπροφθάσαμεν ὀμαθυμαδὸν εἰς τὸν ἐνδοξομεγαλοπρεπέστατον | καὶ εὐεργετικώτατον βαλῆ ἰνάμ ναζήρ ἄγᾶν ἐφένδην μας καὶ μουχαφήσῃ τῆς νήσου Λέσβου Μουσταφᾶ ἀγᾶ Κουλαξίζαδὲ (ὄν ὁ Κ(ύριος) | διαφυλάττοι ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ εἰς μακραίωνας) ἐκτραγωδοῦντες εἰς αὐτὸν τὴν ἐλεεινὴν κατάστασιν ὑμῶν, διὰ νὰ κάμη | τὸ κερέμι του καὶ νὰ εὐσπλαγνισθῆ ὑμᾶς ἄπαντας καὶ νὰ γράψῃ εἰς τὸ ὑψηλὸν δεβλέτι (οὗ τὸ κράτος εἶη ἀνίκητον, ὑποτίτατον ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ πάντα ἔχθρὸν καὶ πολέμιον) περὶ ὑμῶν, διὰ νὰ σᾶς δοθῆ ἡ ἄφεσις. Ὅστις ὡς φιλόπτωχος, φιλοδίκαιος, φιλοραγιάς καὶ φύσει καλῆς ψυχῆς ἄν(θρωπ)ος, οἰκτῶ καμφθεὶς καὶ ἀγαπῶν πάντας ὑμᾶς ἀνέκαθεν, δεξάμεινος ἀσμένως τὰς παρακλήσεις μας, ἀμέσως ἔγραψεν εἰς τὴν

Ἵψηλὴν πόρταν περὶ ὕμῶν, ἐκίνησε πάντα λίθον διὰ ἡμῶν ἢ ἄφεςις καὶ ἡ ἄδεια ἡ ἐπανακάμψητε εἰς τὴν φίλην σας πατρίδα καὶ ἡ ἄφεςις πάντων ὡς καὶ πρότερον. Ἡ Ὁθεν ἡ εὐεργετικωτάτη καὶ φύσει εὐσπλαγχνικωτάτη Ἵψηλὴ Πόρτα, ἔχουσα ἀνέκαθεν φίλτρον καὶ ἀγάπην εἰς τοὺς ἡμῶν πιστοὺς ῥαγιαδες τῆς καὶ δεχομένη τούτους μὲ ἀνοικτὰς ἀγκάλας, ὑπήκουσεν εἰς τὰς παρακλήσεις τῆς ἐνδοξομεγαλοπρεπείας του καὶ ἐξέδωκεν ὑψηλόν, προσκυνητόν, ἱερὸν ὄρισμὸν περὶ ὕμῶν διὰ ἡμῶν ἐπανακάμψητε εἰς ἡμῶν τὴν φίλην σας πατρίδα, ὅστις ἦλθεν ἐνταῦθα εἰς τὴν ἐνδοξομεγαλοπρεπείαν του καὶ ὁ αὐτὸς ὄρισμὸς περὶ ὕμῶν ἡμῶν οὐ μόνον ἐνταῦθα παραγγέλονεν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς πέριξ τῆς πατρίδος σας ἀγάδες, διὰ ἡμῶν ἡσθε κατὰ πάντα καὶ ἡμῶν διὰ πάντα ἀπείρακτοι, προστατευόμενοι, περιθαλπόμενοι καὶ παρὰ τῆς ἐνδοξομεγαλοπρεπείας του καὶ παρὰ τῶν ἡμῶν ἐκείσε ἀγάδων. Ὁθεν ἀδελφοὶ ἀγαπητοί, ὡς χ(ριστιαν)νοὶ ὅπου ἡμεθα, ἡμῶν βεβαιούμεν καὶ ἡμῶν ὑποσχόμεθα ἐν ἡμῶν καθαρῶ τῆς ψυχῆς συνειδῶν, ἡμῶν ὀρίσετε ἅπαντες εἰς τὴν φίλην σας πατρίδα καὶ θέλετε ἀπεράσει μὲ τὸ χιμέτι τῆς ἐνδοξομεγαλοπρεπείας του, ἀπὸ τὸ πρῶτον πλεον καλλιώτερον, καθὼς καὶ ἡμεῖς ἅπαντες περνῶμεν ἐν ἡμῶν ἡσυχίᾳ. Λοιπὸν, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί, ἐκβαλόντες κάθε φόβον καὶ πᾶσαν ὑποψίαν ἀπὸ τῆς ψυχῆς σας, κινήσατε εἰς τὴν φίλην σας πατρίδα ἀπερνῶντες ἐνταῦθεν, καὶ ἡ ἐνδοξομεγαλοπρεπεία του θέλει ἡμῶν ἀποστείλλει ἐφωδιασμένους ὑπὸ τὴν σκέπην του καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ὑπὸ τὴν διαφείνδυσίν του θέλετε ἡσθε, καθὸ φιλόπτωχος, φιλεὐσπλαγχνος καὶ φιλοδίκαιος καὶ ἀγαπῶν πάντας ἡμῶν ἀνέκαθεν, καθὼς καὶ εἰς ἡμῶν αὐτοὺς εἶναι ἐργωσμέινον τὸ ἀμίμητον τοῦ ἡμῶν τοῦ καὶ τὸ φιλευεργετικώτατον τῆς ψυχῆς του. Προσέτι ἡμῶν λέγομεν ὅτι τινὲς χαιρέκακοι ἔρχονται εἰς τὰ αὐτὸσε καὶ διασπέρνουν λόγους ὅτι εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἡμπορεῖ ἡμῶν κατοικήσῃ ἄν(θρωπ)ος, ἡμῶν διὰ τὸ ὅποῖον ἡμῶν λέγομεν ἐν συνειδῶν τῆς ψυχῆς ὅτι εἶναι πάντη πάντως ψευδὲς καὶ ἀνύπαρκτον καὶ εἰς τῶν τοιούτων ἡμῶν τοὺς λόγους πίστιν μὴν δίδετε, μόνον ἄραντες ἐκ τῶν αὐτῶν ἀποπλεύσατε διὰ τὰ ἐνταῦθα, ἀνυπόπτως καὶ θέλετε ἀπεράσει μὲ τὴν χάριν τοῦ ἀγίου θεοῦ πλεον καλλιώτερον ἀπὸ τὸ πρῶτον. Καὶ ταῦτα μὲν εὐχετικῶς καὶ ἀιδελφικῶς, τὰ δὲ ἔτη ὕμῶν εἶψαν θεόθεν ὅτι πλεῖστα ὕμῶν καὶ σωτηριωδέστατα.

Ἡμῶν, ἀπὸ τῆς ἡμῶν Νοεμβρίου

μιτυλήνη

Ἡμῶν Μιτυλήνης Καλλίνικος καὶ ἐν Χ(ριστῶ) εὐχέτης ὕμῶν

- » ὁ χ(ριστ)ῶνος μάνδρα ἡμῶν ἀσπάζομαι : –
- » παλαιολόγος χ(ριστ)ῶνος ἡμῶν ἀσπάζομαι : –
- » δημήτριος ἀθανασίου ἡμῶν ἀσπάζομαι : –
- » παναγιώτης κούμπα ἡμῶν ἀσπάζομαι ἀδελφικῶς : –
- » γεωργάκης δουκάκη ἡμῶν ἀσπάζομαι : –
- » γιαννάκης σκαμπαβία ἡμῶν ἀσπάζομαι : –
- » παναγιώτης καρρακούση ἡμῶν ἀσπάζομαι : –
- » γεωργάκης γριμάνη ἡμῶν ἀσπάζομαι : –
- » κομνηνάκης μανολάκη ἡμῶν ἀσπάζομαι : –
- » παναγιώτης δουκάκη ἡμῶν ἀσπάζομαι : –
- » νικόλας καρρακούση ἡμῶν ἀσπάζομαι : –
- » χ(ριστ)ῶνος μαλιάκα ἡμῶν ἀσπάζομαι : –

Δ΄

Ἰσον ἀπαράλλακτον τοῦ σταλέντος παρ' ἡμῶν γράμματος
πρὸς τὸν κύριον Χα: Ἀθανάσην Χα: Γεωργίου Κοιδωνιαία Ι

» Τὴν περιπόθητον ἡμῖν εὐγενεῖαν τῆς, ἐν ἀγίῳ πνεύματι εὐχόμενοι πατρικῶς
εὐλογοῦμεν καὶ περιπαρῶς προσαγορεύομεν : –

† διαφυλάττοι αὐτὴν ὁ ἅγιος θεὸς ἀπὸ παντὸς κακοῦ καὶ λυπηροῦ συναντήμα-
τος, καθὼς ἐπιποθεῖ. Μετὰ δὲ τὰς ἐγκαρδίους ἡμῶν εὐχὰς τε καὶ εὐλογίας καὶ
τὴν ἐρώτησιν Ι τῆς ποθητῆς ἡμῖν ὑγιείας τῆς τὴν εἰδοποιούμεν ὅτι ἐκ τῶν κοινῶν
ἡμῶν γραμμάτων καὶ ἐκ τοῦ συνοδικοῦ γράμματος πληροφορεῖται τὸ ἔλεος καὶ
εὐσπλαγχνίαν ὅπου ἐπέδειξεν εἰς ἡμᾶς ἅπαντας τὸ ὑψηλὸν δεβλέτι ἀνακαλὸν
ὑμᾶς ἅπαντας εἰς τὴν φίλην ὑμῶν πατρίδα, ἣτις γέγονε διὰ μεσιτείας τοῦ ἐνδο-
ξομεγαλοπρεπεστάτου ναζιρ ἀγᾶ Ι ἐφέντη μας Μουσταφᾶ ἀγᾶ κουλακσεζαδὲ, ὃν
ὁ Κ(ύριος) διαφυλάττοι ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ) ὅστις διὰ μεσιτείας ἡμῶν πάντων
καὶ ἀγαπῶν πάντας ὑμᾶς [...] Ι κατ' ἐξοχὴν δὲ τὴν εὐγενεῖαν τῆς ἐκίνησε πάντα
λίθον καὶ ἀγαπώμενος ἀπὸ τὸ ὑψηλὸν δεβλέτι, σᾶς ἐδόθη ἢ ἄφεις καὶ ἄδεια διὰ
νὰ ἐπανακάμψετε ἅπαντες εἰς τὴν Ι φίλην σας πατρίδα, συγχωρῶν πάντας ὑμᾶς.
Δὲν λείπομεν λοιπὸν καὶ ἡμεῖς διὰ τοῦ παρόντος μας εὐχετικοῦ νὰ τὴν δώσωμεν
αὐτὴν ταύτην τὴν αἰσίαν ἀγγελίαν Ι καὶ νὰ τὴν συμβουλευσωμεν παρακινούντες
τὴν διὰ νὰ κάμη τὴν ἀρχὴν καὶ νὰ ὀρίζῃ ἀπ' ἐντεῦθεν διὰ τὴν φιλότιμην τῆς πατρίδα
καὶ νὰ παρακινήσῃ ἅπαντας διὰ νὰ ἐπαίνακάμψωσιν εἰς τὴν φιλότιμην των χωρὶς
κἀνένα φόβον ἢ ὑποψίαν καὶ μὲ τὴν χάριν τοῦ παναγάθου θεοῦ καὶ μὲ τὸ χιμέτι
τῆς ἐνδοξότητός του θέλετε ἀπεράσει εἰς τὸ ἐξῆς ἀφόβως καὶ ἀπὸ πρῶτα πλέον
καλήτερα, ἐπειδὴ ἔχει μεγάλον ζῆλον καὶ πόθον νὰ ἀναγείρῃ τὴν φιλότιμην πατρί-
δα Ι λοιπὸν χωρὶς τινὰ ὑποψίαν ἃς ἐπανέλθῃ εἰς τὴν πατρίδα τῆς, ὑπακούων εἰς
τὰς προσκλήσεις τοῦ ὑψηλοῦ Δεβλετίου καὶ τὴν ὀμνύομεν [...] Ι δός μας ὅτι θέλει
εἶναι εἰς τὸ ἐξῆς μὲ τὸ χιμέτι τοῦ ἐνδοξομεγαλοπρεπεστάτου πλέον καλήτερον ἀπ'
ὅτι ἦτον πρότερον καὶ διὰ τῆς προστασίας του θέλετε [...] Ι καὶ ἅπαντα τὰ ὑπο-
στατικά τῆς, οὐ μόνον αὐτὸς ἀλλὰ καὶ ἅπαντες οἱ συμπατριῶται τῆς. Λοιπὸν ἃς
ἐπανακάμψῃ ὅσον τάχιστα εἰς τὴν φιλότιμην πατρίδα τῆς. Ι Ταῦτα μὲν εὐχετικῶς
τὰ δὲ ἔτη αὐτῆς εἶησαν θεόθεν ὅτι πλεῖστα, ὑγιειὰ καὶ πανευτυχῆ.

αωαγ^ω τῆ ις^η νοεμβρίου [...]

διάπυρος πρὸς θεὸν εὐχέτης
ὁ μιτυλήνης Καλλίνικος

SUMMARY

Panagiotis Michailaris

Political-ecclesiastical pressures for the return of Kidonieis
and Moschonisiotes to their homes (1823)

It is known that on June 3 the Turks destroyed the Asia Minor city of Kydonies (Ayvalik), Moschonisi and other nearby settlements. It is also known that through coordinated efforts the Greek fleet managed to save most of the population of these cities, to transport it mainly to Psara, and from there the Asia Minor Greeks were either found refugees in the Cyclades or sided with the revolutionary troops.

Apart from referring to these events, the present paper brings to light through the publication of official documents that a few years after the destruction and abandonment of Kydonies and Moschonisi, the Ottoman authorities tried to persuade their inhabitants to return. The person who took the lead in the relevant actions was the *naziris* of Lesbos, Mustafa Koulaxiz, who managed to grant amnesty to the residents and at the same time to set in motion the return mechanism. To this end, the Ecumenical Patriarchate invited, through the Metropolitan of Mytilene, the refugees to go back to their homes, while at the same time persons among the refugees were inciting the return, which would eventually take place much later and under different conditions.

Δημήτρης Παπασταματίου

Όψεις της οικονομίας πολέμου στην Κεντρική Μακεδονία κατά την περίοδο 1821-1830

Στο πλαίσιο του Αγώνα, η επαναστατική αναταραχή στη Μακεδονία διήρ-
κησε ακριβώς ένα έτος. Μια μετακινούμενη επαναστατική εστία, αρχικά
στη Χαλκιδική, στη συνέχεια στον Όλυμπο και τέλος στη Νάουσα, απα-
σχόλησε σημαντικό αριθμό οθωμανικών στρατιωτικών δυνάμεων, επίσης
εξέτρεψε την προσοχή της διοίκησης της Θεσσαλονίκης, από την ασφάλη
και γρήγορη μεταφορά στρατευμάτων προς τον εξεγερμένο ελληνικό νό-
το, στον κατευνασμό της εκτροπής στον μακεδονικό χώρο, ενώ κατέστρεψε
την τοπική οικονομία και όξυνε τις κοινωνικές εντάσεις. Η καταστολή της
Επανάστασης ήταν ιδιαίτερα βίαιη και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις συ-
νοδεύτηκαν από ακρότητες, όπως λεηλασίες περιουσιών, κάψιμο χωριών,
σφαγές ή εξανδραποδισμούς αμάχων και μαζική εκκένωση του οικιστικού
δικτύου από τους κατοίκους του, χριστιανούς και μουσουλμάνους, ειδικά
στις εμπόλεμες ζώνες. Η καταστολή των τριών κινημάτων έγινε με τη συμ-
βολή μουσουλμανικών αγροτικών πληθυσμών (γνωστοί ως *evlad-ı fatihân*)
από την περιοχή των Γιαννιτσών, με επικεφαλής τον Αχμέτ μπέη, στρατιω-
τικών δυνάμεων του Μπεχράμ πασά που κινούνταν προς τον νότο, καθώς
και κυρίως τις μισθοφορικές δυνάμεις του εκάστοτε διοικητή της Θεσσαλο-
νίκης. Δεν υπάρχουν τεκμηριακές ενδείξεις για συμμετοχή της γενιτσαρικής
φρουράς ή των Εβραίων της πόλης στις επιχειρήσεις. Σε κάθε περίπτωση,
τα γεγονότα είναι γνωστά στη σχετικά εκτενή βιβλιογραφία.¹

1. Για λεπτομερή αφήγηση των γεγονότων που σημάδεψαν το κίνημα του Εμμανου-
ήλ Παπά στη Χαλκιδική βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833*,
Θεσσαλονίκη 1992, σ. 540-576· Ι. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της
ανεξαρτησίας αγώνες, 1796-1832*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 63-104· Ι. Μαμαλάκης, *Το
Άγιον Όρος (Αθως) διά μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 428-436· ο ίδιος, «Η
Επανάσταση στη Χαλκιδική το 1821. Η συμμετοχή των Αγιορειτών και ο ρόλος του Εμμ.
Παππά», *Χρονικά Χαλκιδικής* 1 (χ.χ.), 37-52· 2 (1961), 144-192· Γ. Σούλης, «Η Θεσσα-
λονίκη κατά τας αρχάς της Ελληνικής Επανάστασεως», *Μακεδονικά* 2 (1953), 583-589.

Οι επιχειρήσεις στον μακεδονικό χώρο δημιούργησαν ένα ιδιαίζον πλέγμα συνθηκών, που όρισαν την οικονομία πολέμου στην περιοχή, μια οικονομία απρόβλεπτων δυσλειτουργιών, θρυμματισμένων παραγωγικών δομών και έκτακτων και δυσανάλογων με τις παραγωγικές δυνατότητες του πληθυσμού δημοσιονομικών επιβολών. Εν ολίγοις, πρόκειται για μια οικονομία απορρυθμισμένη από τις σταθερές της, στο πλαίσιο της οποίας ο κρατικός μηχανισμός προσπαθεί να αποκριθεί στις έκτακτες αναγκαιότητες αλλά και να αποκαταστήσει την ευταξία, ενώ ο πληθυσμός ακροβατεί σε ρευστές και επικίνδυνες για τη φυσική και οικονομική επιβίωσή του συγκυρίες. Βασικά χαρακτηριστικά αυτής της οικονομίας, όπως εξειδικεύτηκε στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία 1821-1830, ήταν η καταστροφή των παραγωγικών δομών της αγροτικής υπαίθρου, η φυγή των χωρικών από τις εστίες τους, η επιβολή από την οθωμανική αρχή έκτακτων δοσιμάτων, η προσπάθεια της περιφερειακής αρχής να επαναφέρει τον πληθυσμό στα χωριά και να επανεκκινήσει την παραγωγική διαδικασία, καθώς και η παροχή διευκολύνσεων στους χωρικούς για την εξόφληση των ποικίλων φορολογικών και ιδιωτικών χρεών τους.

Έχουμε περιγράψει σε άλλη μελέτη μας το εγχείρημα αποκατάστασης της οικονομικής και δημοσιονομικής ομαλότητας στη Μακεδονία από την περιφερειακή οθωμανική αρχή.² Στην παρούσα εργασία θα εξετάσουμε

— Για καταγραφές της εξέγερσης σε απομνημονεύματα αγωνιστών ή ιστορίες του Αγώνα της εποχής βλ. Ν. Κασμούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833*, τ. 1, Αθήνα 1942, σ. 147-150· Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, Αθήνα 1851, σ. 158-159 και 255-257· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 1-2, Λονδίνο 1860, και ειδικότερα τ. 1, σ. 188-191, και τ. 2, σ. 168-191· Ι. Φιλίμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 3, Αθήνα 1859, σ. 141-146. — Για αναφορές των προξένων Αγγλίας, Ολλανδίας, Γαλλίας και Αυστρίας στη Θεσσαλονίκη, στις οποίες περιέχονται πληροφορίες για το κίνημα, μαζί με διάσπαρτες ειδήσεις για τα γεγονότα σε Θεσσαλονίκη, Πιερία και Νάουσα, βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία αναφερόμενα στην Μακεδονία πριν και μετά το 1821*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 51-96· Α. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία: 1800-1825. Μια εικοσιπενταετία εν μέσω θυέλλης*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 27-56· Μ. Lascaris, «La Révolution Grecque vue de Salonique. Rapports des consuls de France et d'Autriche, 1821-1826», *Balkanica* VI (1943), 145-168. — Για την οθωμανική οπτική της Επανάστασης βλ. H. V. Aydın, «1821 Yunan İsyani Sirasinda Selanik Sancağı ve İsyana Karşı Alınan Önlemler», *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33/2 (2018), 303-334· Δ. Παπασταματίου – Φωκίων Κοτζαγεώργης, *Στις παρυφές της Επανάστασης. Μια νέα προσέγγιση του Αγώνα στη Μακεδονία και του κινήματος του Εμμανουήλ Παπά με βάση οθωμανικό τεκμηριακό υλικό*, [υπό έκδοση, κεφ. 3].

2. Παπασταματίου – Κοτζαγεώργης, *Στις παρυφές της Επανάστασης*, (κεφ. 4).

ορισμένες συμπληρωματικές όψεις αυτής της οικονομικής πραγματικότητας, όπως αντανακλώνται στην επιβολή έκτακτων εισφορών και στην καταγραφή στρατιωτικών δαπανών. Σε αυτό το πλαίσιο, για τις τεκμηριακές ανάγκες της μελέτης χρησιμοποιήθηκαν από την αρχειακή σειρά του ιεροδικείου Θεσσαλονίκης επιμεριστικά κατάστιχα (*tevzi defteri*) των φόρων *avariz*, *nüzul* και άλλων έκτακτων εισφορών για τα έτη 1822-1830, όπως και κατάστιχα εξόδων (*mesarifat defteri*) της οθωμανικής διοίκησης αναφορικά με ανάγκες του πολέμου. Την προαναφερθείσα περίοδο καλύπτουν οι κώδικες 205 έως 223, από τους οποίους μόνο οι 207, 208, 214, 217, 220 και 223 περιέχουν σχετικό τεκμηριακό υλικό.³

Δεν υπάρχουν στο ιεροδικαστικό αρχείο καταστιχώσεις ή διαταγές για είσπραξη έκτακτων ή τακτικών εισφορών καθ' όλη τη διάρκεια του δύσκολου και ταραγμένου 1821, ένδειξη κλυδωνισμού της οικονομικής ομαλότητας και διακοπής των δημοσιονομικών ροών τόσο προς το αυτοκρατορικό κέντρο όσο και προς τη Θεσσαλονίκη. Το τελευταίο φορολογικό επιμεριστικό κατάστιχο πριν από τα γεγονότα της Επανάστασης στη Χαλκιδική χρονολογείται στις 25 Δεκεμβρίου 1820.⁴ Ακολουθεί τεκμηριακή σιωπή στο ιεροδικείο, ενώ πιθανότατα η δημοσιονομική κανονικότητα διακόπηκε πλήρως καθ' όλη τη διάρκεια του 1821.

Η κατάσταση ομαλοποιήθηκε στις αρχές του επόμενου έτους, τουλάχιστον στον καζά της Θεσσαλονίκης. Ήδη από τον Μάρτιο του 1822 άρχισαν να εκδίδονται οι πρώτες διαταγές και να συντάσσονται τα ανάλογα επιμεριστικά κατάστιχα για την απόδοση φόρων και δοσιμάτων. Βέβαια, εξαιτίας της δημογραφικής ερήμωσης των οικιστικών συγκεντρώσεων στην ύπαιθρο χώρα και της καταστροφής της σοδειάς της προηγούμενης χρονιάς αλλά και των σταθερών παραγωγικών υποδομών, όπως αποθηκών, μύλων και εργαστηρίων, τα προβλήματα ήταν πολλά και συχνά ανυπέβλητα.

Οι αρχές της Θεσσαλονίκης προσπάθησαν από το 1822 να αποκαταστήσουν τη δημοσιονομική τάξη σε μια στοιχειώδη μορφή ομαλότητας, επαναφέροντας σε ισχύ όλες σχεδόν τις γνωστές επιβαρύνσεις, όπως τους τε-

3. Τα τεκμήρια φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (στο εξής IAM), στη σειρά των Ιεροδικαστικών Κωδίκων (στο εξής IK). Στις παραπομπές μας στα τεκμήρια θα χρησιμοποιούμε τον αριθμό του κώδικα, ακολουθούμενο από τον αριθμό της σελίδας στην οποία εντοπίζεται το αναφερόμενο έγγραφο.

4. IAM, IK, 205/78-79: *tevzi defteri*, με ημερομηνία 25 Δεκεμβρίου 1820 (19 *Re-biyülevvel* 1236).

λωνειακούς δασμούς,⁵ τον προβατιάτικο φόρο (*resm-i ağnam*),⁶ τον φόρο οينوπνεύματος,⁷ την κεφαλική εισφορά (*cizye*),⁸ την κάλυψη των ειδικών εξόδων της περιφερειακής διοίκησης (έξοδα κονακίου, ακολουθίας του πασά και μετακίνησης αξιωματούχων),⁹ τις καταβολές σε είδος ή σε μορφή χρηματικού αντίβαρου για την υποχρέωση παροχής κάρβουνου,¹⁰ ξυλείας¹¹ και νιτρικού καλίου,¹² και κυρίως τις υποχρεωτικές πωλήσεις δημητριακών προς την Κωνσταντινούπολη.¹³ Η παρακολούθηση και καταγραφή όλων αυτών των δημοσιονομικών δράσεων, όπως αποτυπώνονται στα δεκάδες ανάλογα μετεπαναστατικά τεκμήρια του ιεροδικαστικού αρχείου, είναι πέρα από τους στόχους της παρούσας μελέτης. Επιπλέον, όλες αυτές οι επιβολές προϋπήρχαν, είχαν μόνιμο καθώς και μη στρατιωτικό χαρακτήρα και αποτελούσαν οργανικό μέρος της οθωμανικής δημοσιονομικής κανονικότητας· κατά συνέπεια, η εξέτασή τους νοηματοδοτείται καλύτερα στο πλαίσιο μιας ευρύτερης μελέτης των δομών της οθωμανικής οικονομίας στις αρχές του 19ου αιώνα.

Από την άλλη, καθώς η διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων, ειδικά από τα μέσα του 18ου αιώνα και έως την οριστική συγκρότηση τακτικού στρατού στα 1826, ήταν υπόθεση των *αγιάνηδων* (*ayan*: προεστός)· η επιμελητεία και μισθοδοσία των κατά βάση μισθοφορικών στρατευμάτων τους ήταν ιδιωτική υπόθεσή τους. Αυτό στην πράξη σήμαινε χρήση ιδίων πόρων εκ μέρους των τοπαρχών-πολεμάρχων ή/και καταφυγή σε λεηλατικές πρακτικές από τα άτακτα και μισθοφορικά στρατεύματα. Σε αυτό το πλαίσιο, η καταστολή της Επανάστασης στη Μακεδονία από τους Γιουσούφ μπέη,

5. Για παράδειγμα, βλ. IAM, IK, 213/90: defter, με ημερομηνία 28 Ιουλίου 1824 (1 Zilhicce 1239).

6. Για παράδειγμα, βλ. IAM, IK, 210/97: tevzi defteri, με ημερομηνία 16 Νοεμβρίου 1823 (12 Rebiyülevvel 1239).

7. Για παράδειγμα, βλ. IAM, IK, 210/32: defter, με ημερομηνία 8 Ιουλίου 1823 (28 Şevval 1238).

8. Για παράδειγμα, βλ. IAM, IK, 214/59: defter, με χρονολογία 1240 (1825-26).

9. Για παράδειγμα, βλ. IAM, IK, 210/32: defter, με ημερομηνία 12 Μαΐου 1823 (1 Ramazan 1238).

10. Για παράδειγμα, βλ. IAM, IK, 220/23-24: defter, με ημερομηνία 16 Μαρτίου 1828 (selh Şaban 1243).

11. Για παράδειγμα, βλ. IAM, IK, 223/72-74: tevzi defteri, με ημερομηνία 17 Ιουνίου 1830 (25 Zilhicce 1245).

12. Για παράδειγμα, βλ. IAM, IK, 220/58-59: defter, με ημερομηνία 2 Ιουνίου 1828 (19 Zilkade 1243).

13. Για παράδειγμα, βλ. IAM, IK, 216/53: defter, με χρονολογία 1825-26 (1241).

Αχμέτ μπέη, Μπεχράμ πασά και Μεχμέτ Εμίν πασά, έγινε με λογιστικά άστατο τρόπο.¹⁴ Εντούτοις, η κεντρική διοίκηση εμφανίζεται συχνά αρωγός στην πολεμική προσπάθεια των τοπαρχών, επιβάλλοντας έκτακτες εισφορές σε αγροτικούς και αστικούς πληθυσμούς, ενώ, από την άλλη, και οι ίδιοι οι πολέμαρχοι, με τη βοήθεια των επαρχιακών αρχών, επέβαλλαν δασύματα, αξίωναν εισφορές και παροχές υπηρεσιών, καταφεύγοντας παράλληλα σε δημεύσεις περιουσιακών αγαθών ή υποχρεωτικές αγορές αγροτικών προϊόντων από τους κατοίκους περιοχών από όπου περνούσαν. Μένει να καταδειχθεί σε τι ακριβώς συνίσταντο αυτές οι εισφορές και τι σήμαιναν για τους δοκιμαζόμενους φορολογούμενους ραγιάδες.

Η μελέτη του ιεροδικαστικού αρχειακού υλικού δείχνει ότι το καλοκαίρι του 1822, μερικούς μήνες μετά την καταστολή της επαναστατικής αναταραχής, οι διοικητικές και στρατιωτικές αρχές της Θεσσαλονίκης, πιθανόν μετά από εντολή του αυτοκρατορικού κέντρου, προχώρησαν σε λογιστικό απολογισμό του πολέμου και σε επιβολή των ανάλογων χρηματικών επιβαρύνσεων στους ραγιάδες. Έτσι, οι (χριστιανοί και μουσουλμάνοι) κάτοικοι της υπαίθρου –ανεξάρτητα από τη στάση που τήρησαν κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων– κλήθηκαν να αναλάβουν το κόστος ενός πολέμου ο οποίος τους είχε ήδη καταστρέψει οικονομικά.

Οι καταμερισμοί έκτακτων εισφορών

Τα οθωμανικά κατάστιχα επιμερισμού φόρων έχουν στερεοτυπική μορφή στις αρχές του 19ου αιώνα. Αποτελούνται από δύο μέρη, μία σύντομη εισαγωγή, στην οποία καταγράφονται τα λογιστικά χαρακτηριστικά του φόρου, δηλαδή ο τρόπος υπολογισμού του, ο αριθμός των φορολογικών μονάδων, η γεωγραφική έκταση στην οποία θα επιβληθεί, καθώς και οι πιθανοί ειδικοί

14. Η βιβλιογραφία και η αντίστοιχη έρευνα αναφορικά σε θέματα επιμελητείας και μισθοδοσίας του οθωμανικού στρατού στις αρχές του 19ου αιώνα είναι περιορισμένες. Για τους μετασχηματισμούς στο σύστημα επιμελητείας των Οθωμανών κατά τη διάρκεια του ρωσο-οθωμανικού πολέμου του 1768-1774 βλ. Virginia H. Aksan, «Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768-1774», η ίδια (επιμ.), *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts* Κωνσταντινούπολη 2004, σ. 209-222· K. Şakul, «The Evolution of Ottoman Military Logistical Systems in the Later Eighteenth Century: The Rise of a New Class of Military Entrepreneur», J. Fynn-Paul (επιμ.), *War, Entrepreneurs, and the State in Europe and the Mediterranean, 1300-1800*, Λέιντεν – Βοστώνη 2014, σ. 307-327. Για το δίκτυο επιμελητείας και τις μεθόδους μισθοδοσίας του οθωμανικού στρατού περί το 1715 κατά την κάθοδό του από την Κωνσταντινούπολη στην Πελοπόννησο βλ. M.Y. Ertaş, *Sultanin Ordusu*, Κωνσταντινούπολη 2007, σ. 31-180 και 275-340.

όροι συλλογής του. Στη συνέχεια, ακολουθεί καταστίχωση των φορολογούμενων οικισμών και χωριών με τον αριθμό των φορολογικών μονάδων και το αντίστοιχο συνολικό ποσό που ορίζεται για κάθε ένα από αυτά. Οι οικισμοί ταξινομούνται σύμφωνα με τον *ναχιγιέ* (nahiye: διοικητική υποδιαίρεση του καζά) στον οποίο ανήκουν, η δε χρηματική επιβολή υπολογίζεται πάντοτε κατ' αποκοπήν (maktu).

Στο ιεροδικαστικό αρχείο της Θεσσαλονίκης οι καταστιχώσεις αυτού του τύπου αφορούν σε κάθε τύπο κατ' αποκοπήν δημοσιονομικής επιβολής και, βέβαια, τους *par excellence* λογιστικά υπολογιζόμενους φόρους *αβαρίζ* και *νουζούλ*. Πρόκειται για δημοσιονομικές επιβολές έκτακτου χαρακτήρα, η πρώτη ως χρηματική καταβολή για την παροχή καταλύματος και την τροφοδοσία μετακινούμενων στρατιωτικών μονάδων, η δε δεύτερη σχετιζόμενη με την κάλυψη ευρύτερων αναγκών στρατιωτικής επιμελητείας και ίσως μισθοδοσίας. Ατυχώς, στο κείμενο του τεφτεριού δεν διευκρινίζεται η στοχοθεσία της επιβολής του *αβαρίζ*. Όταν οι δύο φόροι συνυπάρχουν στην ίδια καταστίχωση, επιβάλλονται ως ενιαίο και αδιαφοροποίητο χρηματικό σύνολο στην κοινή βάση της φορολογικής εστίας του *αβαρίζ* (*avarizhane*), για το περιεχόμενο της οποίας καμία πληροφορία δεν υπάρχει στα τεκμήρια.

Στους κώδικες 192 έως 204, οι οποίοι καλύπτουν την περίοδο 1810-1821, δεν καταγράφεται καμία επιβολή *αβαρίζ* ή άλλων έκτακτων εισφορών, ενώ συνολικά καταχωρίζονται έξι περιπτώσεις επιβολής του φόρου *νουζούλ* στον *καζά* της Θεσσαλονίκης.¹⁵ Η απουσία στρατιωτικών εισφορών καταδεικνύει τον συγκυριακό χαρακτήρα των συγκεκριμένων επιβαρύνσεων και τη σύνδεσή τους με την οικονομία πολέμου. Η τελευταία επιβολή φόρου *νουζούλ* καταγράφεται το 1820, πιθανότατα εξαιτίας του πολέμου της Ύψηλης Πύλης με τον Αλή πασά. Ακολούθησαν δύο έτη χωρίς καμία τεκμηριακή ένδειξη σχετικής επιβάρυνσης στους *ραγιαδες* του *σαντζακίου* ή του *καζά* Θεσσαλονίκης. Οι φόροι επανεμφανίζονται στα τεκμήρια τον Μάρτιο του 1822, όταν εκδόθηκε το πρώτο μετα-επαναστατικό επιμεριστικό κατάστιχο, το οποίο καταγράφει οφειλόμενες εισφορές *αβαρίζ* και *νουζούλ* του προηγούμενου έτους. Πρόκειται για απλήρωτα ποσά, λογικά προερχόμενα από τον πόλεμο της Ύψηλης Πύλης με τον Αλή πασά. Η επιβολή

15. Βλ. IAM IK, 192/61, με ημερομηνία 4 Σεπτεμβρίου 1810 (4 Şaban 1225), 194/95-96, με ημερομηνία 10 Οκτωβρίου 1813 (8 Rebiyülahır 1228), 200/12-14, με ημερομηνία 31 Μαρτίου 1814 (9 Rebiyülahır 1229), 202/45-46, με ημερομηνία 2 Ιανουαρίου 1817 (13 Safer 1232), 203/85-86, με χρονολογία 1818-1819 (1234), και τα τρία συνεχή κατάστιχα 204/163, με χρονολογία 1819-1820 (1235).

αφορούσε σε 34 χωριά και μαχαλάδες του ναχιγιέ Μεγάλου Βαρδαρίου, 16 του Μικρού Βαρδαρίου, 14 του Λαγκαδά¹⁶ και 5 της Παζαρούδας.¹⁷ Σύμφωνα με το εισαγωγικό κείμενο, ο καζάς της Θεσσαλονίκης φορολογούνταν στη βάση 960,5 ενός τέταρτου και δύο τρίτων φορολογικών εστιών νουζούλ (nüzulhane) και 562 και ενός τέταρτου φορολογικών εστιών αβαρίζ (avarizhane), με αντίστοιχη χρηματική σχέση 6 στα 131 άσπρα (akçe), για τον πρώτο φόρο, και 3 στα 175 άσπρα για τον δεύτερο. Το συνολικό ποσό που όφειλε να εισπραχτεί άγγιζε τα 8 φορτία (yük) και 95.170 άσπρα.¹⁸ Εντούτοις, σύμφωνα με τον συντάκτη του εγγράφου, στο ενδιάμεσο ξέσπασε η Επανάσταση των Ελλήνων και, ως συνέπεια αυτής, χωριά της Κασσάνδρας κάηκαν και ερημώθηκαν εξ ολοκλήρου, με αποτέλεσμα το μερίδιο αυτών, της τάξης των 2 φορτίων και 8 άσπρων [sic], αρχικά να μεταφερθεί στα υπόλοιπα χωριά και στη συνέχεια να αφαιρεθεί από την αρχική επιβάρυνση.¹⁹ Στο τελικό ποσό των 6 φορτίων και 76.800 άσπρων ο ιεροδίκης προσθέτει αμοιβές υπαλλήλων για τη σύνταξη του καταστίχου, οι οποίες δίνουν μία συνολική επιβάρυνση 5.857 γροσίων, επιμεριζόμενη συνολικά και συγκεντρωτικά σε 597 φορολογικές εστίες, με κάθε εστία να χρεώνεται με 9 γρόσια και 3 παράδες.²⁰ Το κατάστιχο που ακολουθεί περιέχει τα ονόματα των χωριών, τον αριθμό των ενιαίων για τις δύο εισφορές φορολογικών εστιών (hane), τα τρίτα αυτών των μονάδων (sülüs), τις κενές εστίες (mumteni) και τα αθροιστικά ποσά για κάθε οικιστική μονάδα. Η στιβαρή δομή του καταστίχου και η απουσία λαθών καταδεικνύουν σοβαρή γνώση της δημογραφικής και οικονομικής κατάστασης των φορολογούμενων οικι-

16. Μία εγγραφή αφορά χωριό της Πυλαίας, το οποίο δηλώνεται ως εξάρτημα της Καλαμαριάς. Πιθανόν ο γραφέας δεν επιθυμούσε να κάνει ξεχωριστό λήμμα ναχιγιέ για μία μόνο εγγραφή και έτσι ενέταξε το χωριό στον γειτνιαζόντα ναχιγιέ της Παζαρούδας.

17. Στην πραγματικότητα είναι τέσσερις οικισμοί, καθώς μία εγγραφή αφορά την Κασσάνδρα στο σύνολό της.

18. IAM, IK, 207/31-32: tevzi defteri, με ημερομηνία 26 Μαρτίου 1822 (3 Receb 1237). Ένα φορτίο ισοδυναμούσε με 100.000 άσπρα.

19. Ό.π.: ... *ancak işbu sene-i mübarekede ihtilal-ı Rum sebebile baz kuralar ve ba-husus cezire-i Kesenderiye isyan ve tuğyanları ile muhterik ve külliyen maadum olub ve maadum olan zikri ati kuraların mumteni kalan hisseleri sair kura tahmil olunusa ... salif al-zikr muhtarik ve maadum olan kuraların kademi hisseleri olan iki yük sekiz akçe balada mezkür sekiz yük doluz beş bin yüz yedi beş [sic] akçede tenzil olundukta ...*

20. Υπάρχει σχετική απόκλιση ανάμεσα στους αριθμούς που δηλώνονται στο εισαγωγικό κείμενο και στα πραγματικά αθροίσματα. Το πραγματικό άθροισμα των εστιών και των οφειλόμενων ποσών είναι αντίστοιχα 786 εστίες και 7.559 γρόσια και 4 παράδες, αν και το ποσό των 9 γροσίων και 3 παράδων ανά εστία είναι χονδρικά ορθό.

σμών εκ μέρους της περιφερειακής οθωμανικής εξουσίας, πληροφόρηση η οποία με τη σειρά της αντανάκλα τη συνεργασία των αρχών της Θεσσαλονίκης με τις κοινοτικές αρχές της υπαίθρου.

Επί μία τριετία δεν επιβλήθηκε ξανά ο ειδικός φόρος. Η εισφορά επανεμφανίζεται τον Αύγουστο του 1825 σε κατάστιχο επιμερισμού της στα ίδια χωριά των ίδιων ναχιγιέδων, όπως και το 1822.²¹ Στην ουσία, η καταστίχωση είναι επανάληψη της αντίστοιχης του 1822 με μικρές αποκλίσεις ως προς τους αριθμούς.²² Τώρα το νουζούλ υπολογίζεται στη βάση 950,5 ενός τέταρτου και δύο τρίτων φορολογικών μονάδων, το δε αβαρίζ σε 576 και δύο τετάρτων μονάδων. Παραδόξως, το τελικό ποσό είναι ακριβώς το ίδιο με αυτό του 1822, δηλαδή 8 φορτία και 95.170 άσπρα, το οποίο με τις προσαυξήσεις των εξόδων καταστίχωσης έφτανε στα 9 φορτία και 28.170 άσπρα, ή 7.735 γρόσια σε πραγματικό νόμισμα, επιμεριζόμενα σε 791 εστίες χρεωμένες η καθεμία με 9 γρόσια και 32 παράδες.²³ Αν και η φορολογική βάση είναι λίγο περισσότερο διευρυμένη από αυτήν του 1822, το ποσό καταβολής στο δημόσιο παραμένει το ίδιο, χωρίς όμως να υπάρχει ελάφρυνση των φορολογουμένων, εξαιτίας των αυξημένων τελών καταστίχωσης. Ακριβώς η ίδια χρηματική εισφορά επιβλήθηκε ξανά τον Αύγουστο του 1827 και τον Ιούλιο του 1828.²⁴

Δεν είναι βέβαιο αν αυτοί οι έκτακτοι φόροι αφορούσαν αποκλειστικά τον καζά της Θεσσαλονίκης ή όλο το ομώνυμο σαντζάκι.²⁵ Σε κάθε περίπτωση, το ιεροδικείο Θεσσαλονίκης δεν έχει αναφορές σε επιβολές των δοσιμάτων στους γειτονικούς καζάδες, με εξαίρεση την εισφορά του Αυγούστου του 1827, η οποία συνοδεύεται από έναν μικρό κατάλογο των καζάδων του σαντζακίου με τον συγκεντρωτικό αριθμό των φορολογικών εστιών τους για τους δύο φόρους. Ο ακόλουθος πίνακας συνοφίζει τα ποσοτικά δεδομένα και αναδεικνύει τη δημοσιονομική σπουδαιότητα των καζάδων Θεσσαλονίκης και Βέροιας στα πλαίσια του σαντζακίου.

21. IAM, IK, 214/116: tevzi defteri, με ημερομηνία 23 Αυγούστου 1825 (8 Muharrem 1241).

22. Ακόμη, ο γραφέας μετακίνησε την Πυλαία και την Όσσα από τον ναχιγιέ του Λαγκαδά σε αυτόν της Παζαρούδας, χωρίς όμως να μεταβάλλει τον αριθμό των φορολογικών μονάδων τους.

23. Κάθε γρόσι ισοδυναμεί με 40 παράδες ή 120 άσπρα.

24. IAM, IK, 217/163/2 και 220/69: tevzi defteri, με ημερομηνία 24 Αυγούστου 1827 (1 Safer 1243) και 14 Ιουλίου 1828 (1 Muharrem 1244) αντίστοιχα.

25. IAM, IK, 217/161-2: tevzi defteri, με ημερομηνία 30 Αυγούστου 1827 (7 Safer 1243).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Φορολογικές μονάδες καζάδων σαντζακίων Θεσσαλονίκης

ΚΑΖΑΣ	ΝΟΥΖΟΥΛ ΧΑΝΕ	ΑΒΑΡΙΖ ΧΑΝΕ
Θεσσαλονίκη	956,5	576
Έδεσσα	227	58,5
Γιαννιτσά	137,5	88,5
Βέροια	833,5	853
Αβρέτ-χισάρ	123	189
Νάουσα	126	78
σύνολο	2.403,5	1.843 ²⁶

Όλες οι καταστιχώσεις αποτελούν πιστά αντίγραφα της αρχικής του 1822, η οποία προφανώς λειτουργούσε ως γραφειοκρατικό πρότυπο και πληροφοριακή δεξαμενή για τις υπόλοιπες. Αυτή η προσήλωση στην αρχική καταστίχωση αντανακλά τα όρια και τις δυσλειτουργίες της περιφερειακής διοίκησης σε θέματα αποτύπωσης της πραγματικότητας. Η λεπτομερειακή ακρίβεια και η προσεκτική καταγραφή του μεγέθους της φορολογικής βάσης του 1822 μετατρέπονται στη συνέχεια σε στερεοτυπικό μοτίβο, προφανώς σε διάσταση με την παραγωγική και οικονομική πραγματικότητα της υπαίθρου. Έτσι, οι ειδικές και συγκυριακές λεπτομέρειες του πρώτου καταστίχου, όπως για παράδειγμα οι κενές εστίες σε κάθε χωριό, παγιώνονται και επαναλαμβάνονται μονότονα από τους καδήδες έως το τέλος του 1828, αποδεικνύοντας την αδιαφορία τους για τη διαδικασία ή, το πιθανότερο, την πίεση που ασκήθηκε από παράγοντες των θιγόμενων χωριών, στην κατεύθυνση της διατήρησης ενός σχετικά ευνοϊκού καθεστώτος φορολόγησης.²⁷

Οι επαναλήψεις αυτές καταδεικνύουν μια σχετική κανονικοποίηση του φόρου, πιθανόν σχετιζόμενου στις τελευταίες δύο εκδοχές του και με τις

26. Ο συντάκτης του καταλόγου δίνει λανθασμένα αθροιστικά σύνολα, 2.573,5 και 1.754 χανέ αντίστοιχα. Ο φορολογικός συντελεστής είναι 600 γρόσια για κάθε νουζούλ χανέ και 325 γρόσια για κάθε αβαρίζ χανέ, με εξαίρεση τον καζά των Γιαννιτσών, για τον οποίο ήταν 425 γρόσια.

27. Δίνουμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα: Στον ναχιγιέ του Μεγάλου Βαρδαρίου, σταθερά από το 1822 και εξής, το χωριό Ραχώνα διατήρησε 3 κενές εστίες, η Ελεούσα 7, η Ακροποταμιά 5 και η Έλλη 5. Ανάλογα παραδείγματα εγγράφονται και στους υπόλοιπους ναχιγιέδες.

επισιτιστικές ανάγκες του νέου τακτικού στρατού του Μαχμούτ. Πρόκειται για μια κανονικότητα τόσο ως προς τον ρυθμό επιβολής όσο και ως προς το απαιτούμενο από την κεντρική αρχή ποσό, το οποίο, παρά τη μικρή προσαύξηση που γνώρισε μετά το 1822, πρέπει να θεωρηθεί ιδιαίτερα μικρό, ειδικά αν συγκριθεί με τις υπόλοιπες έκτακτες στρατιωτικές εισφορές, όπως θα παρουσιαστούν στη συνέχεια της μελέτης. Ο διπλός φόρος νουζούλ-αβαρίζ δεν επιβλήθηκε ξανά κατά την τριετία 1829-1831.

Το 1822, σχεδόν ταυτόχρονα και πιθανόν ως συμπλήρωμα των φόρων αβαρίζ και νουζούλ, επιβάλλεται με άλλο επιμεριστικό κατάστιχο έκτακτος φόρος για τις «επείγουσες ανάγκες του κράτους» (*ümmur-i mühimme-i memleket masrif olan*).²⁸ Ο φόρος, επιβαλλόμενος σε 41 επιλεγμένα χωριά και μαχαλάδες του ναχιγιέ Μεγάλου Βαρδαρίου, 23 του Μικρού Βαρδαρίου, 31 του Λαγκαδά, 22 του Μπογδάν (Boğdan) και την Πυλαία του ναχιγιέ Καλαμαριάς, υπολογίζεται στη βάση 1.050 μεριδίων (*sehm*), τα οποία αντιστοιχούν σε 3.504,5 κεφαλές (*güus*) προς 15 γρόσια η καθεμία. Από το τελικό ποσό των 52.567,5 γροσίων αφαιρέθηκαν 1.414 γρόσια για τις ανάγκες σύνταξης του καταστίχου.²⁹ Το περιεχόμενο των δημοσιονομικών μονάδων 'μερίδιο' και 'κεφαλή' δεν προσδιορίζεται, ενώ ο αριθμός των χωριών που επιβαρύνονται είναι μεγαλύτερος από τα αντίστοιχα δοσίματα των νουζούλ-αβαρίζ.

Δύο μέρες αργότερα επανεκδίδεται το ίδιο κατάστιχο με την πρόφαση της αφαίρεσης 143 κεφαλών από τα χωριά του αρχικού καταλόγου, αλλά και παράλληλα με την πρόσθεση τεσσάρων χωριών της Σιθωνίας, καθώς και 1.000 και 500 φορολογικών κεφαλών αντίστοιχα από τους έλληνες και εβραίους κατοίκους της πόλης της Θεσσαλονίκης.³⁰ Η ουσιαστική διαφορά είναι ότι υπερδιπλασιάστηκε η λογιστική βάση υπολογισμού του καταβλητέου ποσού, καθώς πλέον κάθε κεφαλή χρεωνόταν με 32 γρόσια. Ως συνέπεια, το αθροιστικό εισπρακτέο ποσό είναι δραματικά αυξημένο σε σχέση με αυτό του προηγούμενου καταστίχου –στην ουσία τριπλασιάζεται– και αγγίζει τα 171.328 γρόσια. Από το προαναφερθέν ποσό και πάλι αφαι-

28. IAM, IK, 208/14: *tevzi defteri*, με ημερομηνία 24 Μαρτίου 1822 (1 Receb 1237).

29. Συγκεκριμένα, θα αφαιρούνταν 1.314 γρόσια για τα έξοδα της αυτοκρατορικής καταστιχωτικής υπηρεσίας, 50 γρόσια για τον αρχιγραμματέα (*kalemiye baş efendi*) και 50 γρόσια για τα έξοδα των καταστιχωτών (*kaydiye ve harc-ı hademe saire*).

30. IAM, IK, 208/18: *tevzi defteri*, με ημερομηνία 26 Μαρτίου 1822 (3 Receb 1237): ... *maalum al-sair kuranın şimdilik yüz kırk üç rüusları kendüleriine iane ve muhterik kuralardan cizye mirine memleket ianeleri ihsas olunan ...*

ρέθηκαν έξοδα καταστίχωσης, με το τελικό ωφέλιμο ποσό να φτάνει στα 160.560 γρόσια.

Στις αρχές Ιουνίου του ίδιου έτους τρίτο κατάστιχο κατανέμει στα ίδια χωριά των προαναφερθέντων ναχιγιέδων και στους Έλληνες της πόλης το μεγαλύτερο ποσό των 446.043,5 γροσίων στη βάση 4.145,5 κεφαλών και της σχέσης 89 γροσίων και 35 παράδων ανά κεφαλή. Από αυτό το κατάστιχο απουσιάζουν οι αστοί Εβραίοι. Σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες καταστιχώσεις, στο εισαγωγικό κείμενο καταγράφονται οι δαπάνες τις οποίες η εισφορά καλείται να καλύψει. Πρόκειται για έξοδα του προηγούμενου έτους, από τα οποία ξεχωρίζουν τα 375.100 γρόσια που ξοδεύτηκαν για την τροφοδοσία του στρατού με άρτο, ρύζι, βούτυρο και κερύ, επίσης τα 10.750 γρόσια ως μηνιαία μισθοδοσία του Εμίν πασά, τα 43.000 γρόσια ως τετραμηνιαία μισθοδοσία και αντίστοιχη παροχή άχυρου και κριθής (ως ζωοτροφής) στους τυφεκιοφόρους (sekban), το αθροιστικό ποσό των 7.570 γροσίων για αγορά νίτρου, καθώς και τα 7.500 γρόσια που ξοδεύτηκαν για οδοιπορικά αξιωματούχων.³¹ Για πρώτη και μοναδική φορά ο συγγραφέας της εισαγωγής τεφτεριού αναφέρει τον πραγματικό αποδέκτη των εισφορών, στην περίπτωση αυτή τον Μπεχράμ πασά, ο οποίος είχε καλύψει τις προαναφερθείσες αλλά και πολλές άλλες ανάγκες του στρατού του από δικούς του πόρους.

Με τα τρία προαναφερθέντα κατάστιχα συνδέεται πιθανόν και τέταρτο, το οποίο πρέπει να συντάχθηκε τον Αύγουστο του ίδιου καλοκαιριού και αφορά στην πληρωμή 23 φορτίων, 3.412 γροσίων και 10 παράδων από 10.000 φορολογικές κεφαλές. Το κατάστιχο καταγράφει τους ίδιους οικισμούς και αριθμό φορολογικών κεφαλών με τα τρία προηγούμενα τεφτέρια για τους ναχιγιέδες Μεγάλου και Μικρού Βαρδαρίου, Λαγκαδά και Μπογδάν, με την πρόσθεση 12 χωριών και μαχαλάδων του ναχιγιέ Καλαμαριάς, 16 της Παζαρούδας, 2 αυτοκρατορικών χωριών, 14 χωριών από την Κασσάνδρα και τη Σιθωνία, 8 χωριών των αυτοκρατορικών δασών καθώς και 3 χωριών του Βάλτου. Σε αυτά προστίθενται 1.037 φορολογικές μονάδες των Σιδηροκαυσίων, 500 του Αγίου Όρους, 1.600 των αστών Ελλήνων, και 1.000 των αστών Εβραίων. Κάθε κεφαλή θα απέδιδε το ποσό των 236 γροσίων και 39 παράδων, το οποίο προοριζόταν –κάπως ασαφώς– για τα έξοδα μετακίνησης, επιμελητείας και ζωοτροφής των αξιωματικών και

31. IAM, IK, 208/24: tevzi defteri, με ημερομηνία 5 Ιουνίου 1822 (15 Ramazan 1237). Το εισαγωγικό κείμενο του καταστίχου έχει δημοσιευθεί στο Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 260-261.

του υπόλοιπου μετακινούμενου στρατού κυρίως προς τα Ιωάννινα και την Πελοπόννησο, ενώ δευτερευόντως για την καταστολή της εξέγερσης στη Χαλκιδική.³² Το ποσό που ανταποκρινόταν στις δαπάνες ήταν 23 φορτία, 69.520 γρόσια και 10 παράδες, ενώ το υπόλοιπο ποσό κάλυπτε και πάλι τα έξοδα καταστίχωσης.

Τα τέσσερα κατάστιχα έχουν ίδια δομή και περιεχόμενο, προερχόμενα από κοινή πληροφοριακή δεξαμενή και γραφειοκρατικό πρότυπο. Καταγράφουν τα χωριά και τον αριθμό των φορολογικών μονάδων τους (rîus), ενώ το δεύτερο και το τρίτο τεφτέρι περιέχουν και τα αντίστοιχα αθροιστικά ποσά σε γρόσια για τον κάθε οικισμό. Δεν είναι εύκολη η ερμηνεία της έκδοσης των τεσσάρων αλληπάλληλων καταστίχων με τα ίδια χωριά και με τον ίδιο αριθμό φορολογικών μονάδων σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα, δεδομένων των ασαφειών του συντάκτη τους, αναφορικά με τη χρήση των επιβαλλόμενων εισφορών. Πιθανόν πρόκειται για διορθωτικές καταστιχώσεις του ίδιου φόρου, με μικρές μεταβολές στη γεωγραφική βάση της επιβολής και κυρίως με αυξητικές προσαρμογές στο μέγεθος του φορολογικού συντελεστή. Αν αυτό αληθεύει, λογιστικές δυσλειτουργίες και άστοχοι υπολογισμοί των αρμοδίων αρχών ή διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες στρατιωτικής επιμελητείας κατέστησαν αναγκαίες τις επανεκδόσεις της καταστίχωσης. Από την άλλη, είναι πιθανό οι τέσσερις καταστιχώσεις να είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους και, επομένως, οι αντίστοιχες χρηματικές επιβολές να μην αντιστοιχούν σε μία ενιαία απλά αυξανόμενη εισφορά, αλλά να είναι προστιθέμενες, γεγονός που αυξάνει τη χρηματική επιβάρυνση των ραγιάδων. Οι φορολογούμενοι καλούνταν να αποδώσουν 2.303.412 γρόσια και 10 παράδες στην εκδοχή των διορθωτικών καταστίχων, και 2.973.351 γρόσια και 10 παράδες στην προσθετική εκδοχή. Σε κάθε περίπτωση, η φορολογική απαίτηση είναι ιδιαίτερος υψηλή και είναι αμφίβολο το πόσο ρεαλιστική ήταν η ικανοποίησή της από μια κατεστραμμένη τοπική οικονομία. Το κόστος του πολέμου, έστω στη μορφή της καταστολής μιας τοπικής εξέγερσης, ξεπερνούσε κατά πολύ τα παραγωγικά και χρηματικά όρια της οικονομίας της υπαίθρου. Πόσο μάλλον, όταν τα προαναφερθέντα ποσά αποτελούσαν απλό κλάσμα του πραγματικού κόστους, όπως φαίνεται από την ύπαρξη και άλλων συναφών τεκμηρίων στο ιεροδικαστικό αρχείο.

32. IAM, IK, 208/53: tevzi defteri, με ημερομηνία 17 Αυγούστου 1822 (29 Zilkade 1237): ... vüzerâ-i izam hazzeratı Yanya ve Mora ordularına mürur ve uburlarında ve sair asakir-i Islam mürurlarında ... hayvanlarına harc ve sarf olunan şeir ...

Στο πνεύμα της λογιστικής αποτίμησης του πολέμου, κατά τον Ιούνιο ή Ιούλιο του 1822 εκδόθηκε ακόμη ένα κατάστιχο, το οποίο αφορούσε στη συλλογή κριθής βάρους 1.000 κοιλών Θεσσαλονίκης από κάθε 5 από τις συνολικά 1.600 οριζόμενες φορολογικές μονάδες 48 χωριών, μαχαλάδων και τσιφλικιών του ναχιγιέ Μεγάλου Βαρδαρίου, 19 του Μικρού Βαρδαρίου, 31 του Λαγκαδά, 14 του Μπογδάν, και ενός της Καλαμαριάς.³³ Η κριθή προοριζόταν για τον Μεχμέτ Εμίν πασά και τυπικά κάλυπτε τις ανάγκες του στρατού του σε ζωοτροφή κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων στη Χαλκιδική και τη Νάουσα.³⁴ Το εισαγωγικό κείμενο δεν αναφέρει χρηματικές αξίες, το δε ακόλουθο κατάστιχο περιέχει τη λίστα των οικισμών, συνοδευμένων μόνο από τον αριθμό των φορολογικών μονάδων τους. Υποθέτουμε ότι και αυτή η καταγραφή αποσκοπεί στην καθυστερημένη αποζημίωση του οθωμανού διοικητή για έξοδα που έκανε για τη συντήρηση του στρατού του το προηγούμενο έτος.³⁵

Τα κατάστιχα επιμερισμού δοσιμάτων και φόρων περιγράφουν τις κυρίαρχες, νόμιμες και συνδεδεμένες πρακτικές κάλυψης των εξόδων διεξαγωγής στρατιωτικών επιχειρήσεων – εξαιρουμένων της λεηλατικής πρακτικής, πάντοτε παρούσας στη λογιστική ατζέντα του οθωμανικού στρατού, αλλά όχι εύκολα νομιμοποιήσιμης από την ιεροδικαστική και πολιτική αρχή. Η επιβολή φόρων, όπως του προαναφερθέντος διδύμου νουζούλ-αβαρίζ, για

33. IAM, IK, 207/66: tevzi defteri, με ημερομηνία 21 Ιούνιος-7 Ιούλιος 1822 (Şevval 1237).

34. ... behren ve barren su-ı kasd ve ihanete mucaseretkten hali olmadıklarına emini mehruşe-i Selanik havalisinde Kesenderiye ve Ayna Oroz ve Ağustos ve sair lazim al-muhafız olan mahallara devletlu inayetlu vali ve alayı memleket Emin paşa efendimizin marifet aliyyeler ile tayyin olunan asakirin hayvanları lazime içün ...

35. Στις αρχές Ιουνίου του 1822 εκδόθηκε ένα ιδιαίτερο επιμεριστικό κατάστιχο, αποτελούμενο από τρία μέρη. Το πρώτο περιέχει 30 χωριά του βακουφιού του Γάζη Εβρενός, το δεύτερο 38 χωριά, χαρακτηριζόμενα hanekeşan, δηλαδή υπόφορα της φορολογικής μονάδας χανέ, και το τρίτο 42 χωριά και οικισμούς καρβουνιάρηδων. Πρόκειται για τα ίδια χωριά με αυτά που εγγράφονται στα άλλα επιμεριστικά κατάστιχα, οργανωμένα όχι σύμφωνα με τον ναχιγιέ στον οποίο ανήκουν αλλά σύμφωνα με την φορολογική ένταξή τους. Στους οικισμούς της πρώτης κατηγορίας επιβλήθηκε εισφορά 12.932 γροσιών, η οποία επίσης ζητήθηκε αθροιστικά όμως αυτή τη φορά από τις οικιστικές μονάδες των δύο άλλων κατηγοριών. Καθώς τα εξαιρετικά σύντομα εισαγωγικά κείμενα των τεφτεριών αναφέρουν αόριστα και αινιγματικά ότι το ποσό ζητήθηκε για την κάλυψη των εξόδων της περιόδου Οκτωβρίου-Απριλίου, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για έκτακτη εισφορά ή δόσιμο στρατιωτικού τύπου, και γι' αυτόν τον λόγο δεν λάβαμε υπόψην το εν λόγω κατάστιχο· βλ. IAM, IK, 208/27/1: tevzi defteri, με ημερομηνία 1 Ιουνίου 1822 (11 Ramazan 1237).

την κάλυψη παροντικών ή μελλοντικών αναγκών και η εκ των υστέρων αποζημίωση αξιωματούχων για τη χρήση ιδίων πόρων στη διεξαγωγή του πολέμου, ήταν οι δύο όψεις μιας κοινής μεθοδολογίας λογιστικής διεκπεραίωσης ενός πολέμου – στην περίπτωσή μας του Αγώνα. Η αναφορά στον Μπεχράμ πασά και τον Μεχμέτ Εμίν πασά στα υπό μελέτη κατάστιχα είναι ενδεικτική αυτού του λογιστικού δυισμού.

Αναλυτικές καταγραφές στρατιωτικών δαπανών

Οι προσπάθειες λογιστικής διευθέτησης στρατιωτικών δαπανών εκ μέρους των περιφερειακών αρχών αντανακλώνται καλύτερα στα κατάστιχα εξόδων (*mesarifat defteri* ή *müfredat defteri*), που συνέτασσε ή αντέγραφε ο καδής. Κατάστιχα αυτού του είδους είναι συνήθη στα ιεροδικαστικά αρχεία όλων των οθωμανικών πόλεων, αλλά βρίσκονται ακόμη και σε αρχειακές σειρές προυχόντων, κοινοτήτων, βακουφιών, ακόμη και στις αρχειακές μονάδες της κεντρικής διοίκησης στην Κωνσταντινούπολη. Τυπικά εγγράφουν διοικητικά, κοινοτικά ή άλλα λειτουργικά έξοδα του φορέα σύνταξής τους. Η σύνταξη παρόμοιων καταστίχων δαπανών της επαρχιακής ή κοινοτικής διοίκησης στο ιεροδικείο γινόταν για προφανείς λόγους αξιοπιστίας, αντικειμενικότητας, καταγραφής και αρχειοθέτησης της καταβολής των αντίστοιχων ποσών και κυρίως νομιμοποίησης και αποπληρωμής τους, μέσω της φορολογικής μετακύλισής τους στους ραγιάδες. Το ιεροδικείο Θεσσαλονίκης περιέχει μεγάλο αριθμό παρόμοιων καταστίχων για όλη τη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα.

Η ίδια καταστιχωτική πρακτική ακολουθείται στην καταγραφή στρατιωτικών δαπανών, ώστε είναι εύλογο να σώζονται τεκμήρια της συγκεκριμένης πρακτικής στο ιεροδικείο της Θεσσαλονίκης, μιας πόλης που λειτούργησε ως το βασικότερο κέντρο ανεφοδιασμού και επιμελητείας του οθωμανικού στρατού στον πόλεμο της Πύλης τόσο με τον Αλή πασά όσο και με τους έλληνες επαναστάτες. Έτσι, κατά τον Νοέμβριο του 1820 συντάχθηκε στη Θεσσαλονίκη κατάλογος εξόδων του αυτοκρατορικού στρατού για την εκστρατεία κατά του Αλή πασά.³⁶ Εκτός από το συγκεκριμένο τεφτέρι, η ανάλυση του οποίου ξεφεύγει από τα θεματικά όρια της μελέτης μας, εντοπίστηκαν για την περίοδο 1822-1830 άλλα έξι κατάστιχα στρατιωτικών δαπανών. Πρόκειται για εκτενέστατα τεκμήρια, σειρές εγγεγραμμένων

36. IAM, IK, 205/72: *müfredat defteri*, με ημερομηνία 6 Νοεμβρίου 1820 (29 Muharrem 1236).

ποσών, που συνήθως καλύπτουν πολλές σελίδες του κώδικα στον οποίο ανήκουν και, κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατή η λεπτομερής εξέταση και παρουσίαση των πληροφοριακών δεδομένων που περιέχουν. Η προσέγγισή μας θα περιοριστεί στα βασικά γνωρίσματα κάθε καταστίχου, στην κατηγοριοποίηση και ομογενοποίηση των σειριακών δεδομένων τους και στην επιλεκτική παρουσίαση όψεων των καταστιχώσεων με ειδικό ενδιαφέρον.

Σε αντίθεση με τα επιμεριστικά κατάστιχα και τα σχετικά πληροφοριακά εισαγωγικά κείμενά τους, οι κατάλογοι δαπανών έχουν εξαιρετικά σύντομες και λιτές εισαγωγές, ενώ συχνά απουσιάζει πλήρως το εισαγωγικό κείμενο. Ο κατάλογος των δαπανών που ακολουθεί αποτελείται από δύο μέρη: στα αριστερά της σελίδας εγγράφεται μία σύντομη και συχνά αινιγματική ή ελλειπτική αιτιολόγηση του απαιτούμενου ποσού, ενώ στα δεξιά το ποσό, συνήθως σε γρόσια και παράδες. Κάθε πέντε γραμμές ο καταστιχωτής προβαίνει σε πρόχειρη άθροιση των ποσών, προφανώς για λόγους αποφυγής υπολογιστικών λαθών, αν και τελικά αθροιστικές παραδρομές μόνο σπάνιες δεν είναι. Στην πράξη, αυτές οι εκτενείς καταγραφές διακρίνονται σε μικρότερες καταστιχώσεις, συχνά αυτονομημένες και μη συνδεδεμένες μεταξύ τους με οργανικό ή λογιστικό τρόπο.

Όπως προαναφέρθηκε, το καλοκαίρι του 1822 αποτέλεσε περίοδο λογιστικής αποτίμησης του κόστους των επιχειρήσεων στη Χαλκιδική και στη Δυτική Μακεδονία αλλά και της μετακίνησης σημαντικού αριθμού οθωμανικών μονάδων προς τον ελλαδικό νότο. Στο τέλος του καλοκαιριού του 1822 συντάχθηκαν τέσσερα εκτενέστατα και αναλυτικά κατάστιχα υπηρεσιών που προσφέρθηκαν από ιδιώτες στον οθωμανικό στρατό, καθώς και χρηματικής αποτίμησής τους. Στα εκτενέστατα τεφτέρια καταγράφονται χρηματικές αξίες που αντιστοιχούν στην κάλυψη κυρίως διατροφικών και μισθολογικών αναγκών του μαχόμενου και μετακινούμενου οθωμανικού στρατού.

Το πρώτο κατάστιχο είναι ακέφαλο και αποτελείται από επτά διακριτά μικρότερα κατάστιχα, με ένα σύνολο 267 εγγραφών ποικίλων στρατιωτικών εξόδων.³⁷ Ο πίνακας που ακολουθεί συνοψίζει το περιεχόμενο του τεφτεριού.

37. IAM, IK, 207/78: müfredat defteri, χωρίς ημερομηνία. Η θέση του καταστίχου στη σειρά των τεκμηρίων του ιεροδικαστικού κώδικα στον οποίο περιέχεται καθιστά βέβαιο ότι συντάχθηκε το καλοκαίρι του 1822.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Στρατιωτικές δαπάνες του καζά Θεσσαλονίκης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΥΠΟ-ΚΑΤΑΣΤΙΧΟΥ	ΕΓΓΡΑΦΕΣ	ΑΘΡΟΙΣΤΙΚΑ ΠΟΣΑ
έξοδα αξιωματικών και στρατού στα χάνια της Θεσσαλονίκης για την προμήθεια κριθής	27	20.269 γρ. 26 π.
δαπάνες για προμήθειες που στάλθηκαν στον στρατό στα караβάν σεράγια της Παζαρούδας	31	87.107 γρ. 18 π.
έξοδα του μετακινούμενου στρατού για την παραλαβή κριθής από χωριά και τσιφλίκια της Θεσσαλονίκης	81	249.453 γρ. 25 π.
ποσά που αντιστοιχούν σε βιοτεχνικά προϊόντα δοθέντα από ιδιώτες στον στρατό	85	70.634 γρ.
ποσά για ενοικίαση κοινακίων	7	3.847 γρ.
ποσά που δόθηκαν από το μετακινούμενο στρατό σε ιδιοκτήτες χανίων	17	7.829,5 γρ.
ποσά που δόθηκαν από τον μετακινούμενο στρατό σε ιδιοκτήτες χανίων για παροχή ζωοτροφής	19	14.718 γρ. 39 π.

Από τον πίνακα γίνεται φανερό ότι οι δύο κεντρικοί άξονες κόστους της μετακίνησης του οθωμανικού στρατού ήταν η ζωοτροφή και τα χάνια. Το πρώτο υποκατάστιχο αφορά στην οθωμανική στρατιωτική ηγεσία, δηλαδή τους γνωστούς Μπεχράμ πασά, Εμπού Μπεκρ πασά, Χουρσίτ πασά, Μεχμέτ πασά και Χουσεΐν πασά, και τα καταλύματα, χάνια, οικίες, ή υποστατικά τσιφλικιών όπου στάθμευσαν στο διάστημα 1821-1822. Πρόκειται για θέσεις όλες στα δυτικά της πόλης, μακριά από το θέατρο των επιχειρήσεων. Καταγράφονται τα χάνια των χωριών Μεγάλη Τούμπα (Büyük Tumba), Ελευθέρια (Harman Köy), Χαλάστρα (Köleke), Ανατολικό (Yoncular), Γέφυρα (Torcu), Δερβένι (Derbent), αλλά και οικίες διακεκριμένων Οθωμανών, όπως οι Ιμπραχίμ Εντχέμ μπέης και Αμπτουλκερίμ μπέης, κάτοικοι του χωριού Καλωτό (Kyalu). Ονόματα των ιδιοκτητών των πανδοχείων σπάνια αναφέρονται. Ενίοτε μπορεί να είναι Έλληνες, όπως οι Θεοδωράκης και Θράκας, ιδιοκτήτες τριών χανίων ο καθένας. Τα ποσά δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικά: ξεκινούν από τα 47 γρόσια και 33 παράδες, που κόστισαν

υποζύγια (katırlar) στο χάνι όπου έμενε ο Χουρσίτ πασάς και άγγιζαν τα 2.735 γρόσια και 24 παράδες αμοιβή του προαναφερθέντος Θεοδωράκη. Το περιεχόμενο των εξόδων φιλοξενίας λίγες φορές προσδιορίζεται, όπως, για παράδειγμα, οι 18.000 οκάδες ζωοτροφής (αξίας 900 γροσίων), που δόθηκαν από το χάνι της Γέφυρας στον Χουσεϊν πασά, και το ψωμί (αξίας 669 γροσίων και 10 παράδων), που παραδόθηκε στους Οθωμανούς από το χάνι του Ορμανλί Αραπλί (Ormanlu Araplı). Σε λίγες περιπτώσεις, κονάκια προσφέρθηκαν ως κατάλυμα των αξιωματικών. Ως ιδιοκτήτες μνημονεύονται ένας Τσολάκ Αλή πασάς και κάποιος ακιντζής Οσμάν αγάς, ενώ παράλληλα χρησιμοποιήθηκαν το σφραγιδοποιείο (mührhane), το κονάκι των καβάσηδων και το παλιό δικαστήριο (atik mahkeme) της Θεσσαλονίκης.

Η παραμονή και φιλοξενία των αξιωματικών αποτελούσε μία βασική λειτουργία των πανδοχείων, δίπλα στην οποία όμως σημαντικότερο χρηματικό και λογιστικό ρόλο έπαιζε η παροχή τροφίμων τόσο για το ανθρώπινο δυναμικό όσο και τα ζώα του στρατού. Στο δεύτερο από τα προαναφερθέντα υποκατάστιχα καταγράφονται μεγάλες ποσότητες κριθής (şair), αλευριού (dekik), ψωμιού (nan), βουτύρου (reğvan), άχυρου (saman) και αρνιών (ağnam) καθώς και μικρότερες ποσότητες σίτου (hinta) και σίκαλης (çavdar).³⁸ Πρόκειται για προμήθειες οι οποίες ζητήθηκαν από μικρό αριθμό χωριών των ναχιγιέδων Μπογδάν, Παζαρούδας και Λαγκαδά, ενώ αποδέκτης ήταν οι στρατιωτικές μονάδες Μπεχράμ πασά, οι οποίες, κινούμενες προς τον νότο, στάθμευσαν στα χωριά του ναχιγιέ της Παζαρούδας.

Πολύ μεγαλύτερες ποσότητες κριθής ζητήθηκαν από χωριά των δύο ναχιγιέδων δυτικά της Θεσσαλονίκης. Αν οι ελλείψεις εγγραφές δεν επιτρέπουν τον υπολογισμό της ακριβούς ποσότητας σε φυσικές αξίες, η αντίστοιχη χρηματική αξία της είναι υπερτριπλάσια από αυτήν των χωριών ανατολικά της Θεσσαλονίκης. Προφανώς, αυτή η ποσοτική διαφορά οφείλεται στην αδιάλειπτη οικονομική και παραγωγική λειτουργία των οικισμών δυτικά της πόλης, οι οποίοι, ευρισκόμενοι μακριά από τα πεδία των μαχών, δεν εθίγησαν από τις καταστροφές του πολέμου.

Επιπλέον ποσότητες ζωοτροφής εξασφαλίστηκαν από μουσουλμάνους ιδιοκτήτες πανδοχείων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το έκτο κατάστιχο, 41.816 οκάδες ζωοτροφής (kiyâh) και 2.082,5 κοιλιά κριθής παραδόθηκαν από 17 μουσουλμάνους ιδιοκτήτες πανδοχείων, ενώ στο έβδομο κατάστιχο

38. Η κριθή και τα λοιπά δημητριακά υπολογίζονται πάντοτε σε κοιλιά, το άχυρο, η ζωοτροφή, το ψωμί και το αλεύρι σε οκάδες. Ωστόσο, δεν είναι επικτός ο υπολογισμός των συνολικών ποσοτήτων λόγω του μη-συστηματικού τρόπου καταγραφής τους.

άλλοι τόσοι κύριοι χανίων κλήθηκαν να καταβάλουν μη καταγεγραμμένη ποσότητα ζωοτροφής. Τα δύο κατάστιχα χρησιμοποιούν διαφορετικές μονάδες δημοσιονομικής καταβολής, το πρώτο σε χρηματικές αξίες, ενώ το δεύτερο σε φυσικές αξίες, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η σύγκριση ή άθροιση των ποσοτικών δεδομένων, ώστε να μετρηθεί η συνολική διακίνηση κριθής και ζωοτροφής από το δίκτυο χανίων. Σε κάθε περίπτωση, ξεχωρίζουν το χάνι του Χότζα Αλεμντάρ, το οποίο χρεώθηκε με 11.986 οκάδες ζωοτροφής και 85,5 κοιλιά κριθής, του Τσοκούρ, με 7.789 οκάδες ζωοτροφής και 1.215,5 κοιλιά κριθής, και του Μουτούς αγά, το οποίο παρέδωσε ζωοτροφή αξίας 2.040 γροσίων και 30 παράδων. Με εξαίρεση τα χάνια ενός Μουσταφά αγά και κάποιου αρχιτεχνίτη Χασάν στην εβραϊκή συνοικία της Μάλτας κοντά στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, η γεωγραφική θέση των υπολοίπων οικοδομημάτων δεν καταγράφεται. Όμως, το γεγονός ότι αρκετά από αυτά τα κτίσματα ανήκαν σε αρχιτεχνίτες (usta)³⁹ και, κατά συνέπεια, αποτελούσαν μέρος του αστικού ιστού, καταδεικνύει την είσοδο οθωμανικού στρατού, ή έστω μέρος αυτού, στην πόλη. Σε κάθε περίπτωση, ο αριθμός των περίπου τριάντα χανίων που καταγράφονται μέσα και γύρω από την πόλη της Θεσσαλονίκης⁴⁰ αντανάκλα το πυκνό δίκτυό τους και καταδεικνύει την εξάρτηση του οθωμανικού στρατού από αυτά τα οικονομικά συγκροτήματα, τόσο ως χώρους καταλύματος όσο και ως τόπους ανεύρεσης τροφής.

Ο οθωμανικός στρατός δεν περιορίστηκε στην αναζήτηση τροφίμων και καταλύματος, αλλά ενίοτε απαίτησε μεγάλες ποσότητες προϊόντων της μεταποιητικής παραγωγής της πόλης. Το τέταρτο υποκατάστιχο είναι ένας εκτενέστατος κατάλογος βιοτεχνικών προϊόντων που προμηθεύτηκε ο οθωμανικός στρατός από την αγορά και τις συντεχνίες της Θεσσαλονίκης. Είναι αδύνατο να αναπαραχθούν οι λεπτομέρειες της συγκεκριμένης καταστίχωσης, οι οποίες θα είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη του υλικού πολιτισμού της εποχής. Αρκεί να αναφέρουμε ότι, από τα είδη που ζητήθηκαν, ξεχωρίζουν η μεγάλη ποικιλία υφασμάτων, όπως αστάρι, τσαλί και τσόχα, τα διάφορα είδη ζωνών, τα σιρίτια για σημαίες, τα ποικίλα είδη σάκων, τα

39. Αναφέρουμε παραδειγματικά τα χάνια των αρχιτεχνιτών πεταλωτή Αμπρούς, Μουσταφά, Μπεκρ, Μεχμέτ και Αμπντουραχμάν.

40. Ο αριθμός παραμένει υπό έλεγχο, δεδομένου ότι δεν είναι δυνατή η τεκμηριωμένη ταύτιση ή διάκριση χανίων με το ίδιο όνομα, τα οποία εμφανίζονται δις στο κατάστιχο. Ενδιαφέρον είναι ότι το σύνολο αυτών των πανδοχείων είναι μουσουλμανικής κυριότητας.

σχοινιά, η ξυλεία, το κάρβουνο, το βαμβάκι, τα διάφορα μέταλλα, όπως το ατσάλι και ο κασσίτερος, τα πυρομαχικά, όπως χαρτί για φυσέκια, μολύβι, φυσέκια, φούνια και νιτρικό κάλιο, τα εξαρτήματα πλοίων και το κατράμι, αλλά και εδώδιμα, όπως αλάτι, καφές και ελαιοβούτυρο. Θεσσαλονικείς τεχνίτες, κυρίως μουσουλμάνοι και εβραίοι, εγγράφονται ως παραγωγοί αυτών των προϊόντων. Σχετικά λίγοι χριστιανοί είναι ανάμεσα στους προμηθευτές του οθωμανικού στρατού: κάποιος έμπορος Μανόλης εφοδίασε τον στρατό με 38 ζεύγη χαρτιού για φυσέκια αντί 932 γροσίων, ενώ ένας Γιώργος, γαμπρός του Μενεξέ, με 65 δεσμίδες χαρτιού φυσικιών για 1.040 γρόσια. Σε αυτούς μπορεί να προστεθεί ο πρόξενος της Αυστρίας ως προμηθευτής καφέ και χαρτιού αντί 2.261 γροσίων και 20 παράδων. Εντούτοις, οι περισσότεροι προμηθευτές του οθωμανικού στρατού είναι συντεχνίες της πόλης, γεγονός που αντανακλά την προτίμηση της οθωμανικής στρατιωτικής ηγεσίας σε συλλογικότητες για την εξασφάλιση της επιμελητείας. Παραδειγματικά, αναφέρουμε ότι η συντεχνία των κατασκευαστών σεντούκιών (sindikçilar) παρέδωσε 24 σεντούκια αντί 114 γροσίων, οι αμπατζήδες 342 ζεύγη και 285 ζιρά (zirağ) αμπα για τα σεντούκια του πυριτιδοποιείου αντί 1.997 γροσίων και 5 παράδων, οι σχοινοπλόχοι (muitab) τσουβάλια και τομπράδες για 1.795 γρόσια, οι σαγματοποιοί, φυτιλοποιοί, γουναράδες μη καταγεγραμμένα προϊόντα της τέχνης τους αντί 4.416 γροσίων, 693 γροσίων και 33 παράδων, καθώς και 448 γροσίων και 30 παράδων αντίστοιχα. Από την άλλη, δεν ήταν αναγκαίοι οι συντεχνίες να παραδίδουν προϊόντα της τέχνης τους. Έτσι, η συντεχνία των αρωματοποιών/φαρμακοποιών (atarlar) παρέδωσε 135 δεσμίδες σχοινιών και 8,5 οκάδες τσίγκο, αξίας 813 και 102 γροσίων αντίστοιχα.

Το ίδιο καλοκαίρι συντάχθηκαν δύο ακόμη αναλυτικά κατάστιχα εξόδων επιμελητείας του οθωμανικού στρατού, καθώς και τροφοδοσίας, στέγασης και υπηρεσίας των διαφόρων βεζίρηδων, οι οποίοι κατευθύνονταν από τον Νοέμβριο του 1820 (Safer 1236) έως τον Αύγουστο του 1822 (Zilhicce του 1237) προς τα Ιωάννινα, την Πελοπόννησο, την Παζαρούδα, την Κασσάνδρα, το Άγιον Όρος και τη Νάουσα.⁴¹ Το πρώτο από τα δύο αυτά κατάστιχα είναι εκτενέστατο, καλύπτοντας οκτώ σελίδες του κώδικα, και περιλαμβάνει 212 διακριτές εγγραφές.⁴² Πρόκειται για σύνθετο κατάστιχο,

41. IAM, IK, 208/44 και 208/50: müfredat defteri, χωρίς ημερομηνία. Και στην περίπτωση αυτών των τεκμηρίων η θέση τους στη σειρά των διαταγμάτων του κώδικα 208 καταδεικνύει τη σύνταξή τους τον Αύγουστο του 1822.

42. Υπάρχουν επαναλήψεις.

που εξυπηρετεί πολλές σκοπιμότητες και στοχοθεσίες και γι' αυτόν τον λόγο δεν υπακούει σε μια ενιαία λογική. Ως αποδέκτες υπηρεσιών καταγράφονται οθωμανοί αξιωματούχοι, άλλοι γνωστοί, όπως ο διοικητής της Θεσσαλονίκης Σελίμ πασάς, ο Μπεχράμ πασάς, ο Χουρσίτ πασάς, ο Αλή μπέης, και άλλοι λιγότερο γνωστοί, όπως κάποιοι Μουχτάρ πασάς, Βελλεντίν πασάς και Νουρί πασάς, ή ακόμη και χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί, όπως ένας καπετάνιος Μουσά αγάς, ο *κετχουντάς* (kethuda: επιστάτης) της πόλης Αμπντουλλάχ εφέντη ή ο *κονακτής* (konakçi: υπαξιωματικός υπεύθυνος για τα στρατιωτικά καταλύματα) Οσμάν μπέης. Συνηθέστερα όμως αποδέκτης των προϊόντων και των υπηρεσιών είναι αόριστα ο οθωμανικός στρατός ή κάποιο ειδικό σώμα του, όπως οι τυφεκιοφόροι (sekban) ή οι ντόπιοι Γιουρούχοι (evlad-i fatihan asakiri).

Οι προμηθευτές προϊόντων και οι πάροχοι υπηρεσιών δεν αναφέρονται πάντοτε. Έτσι, η 1.000 γροσίων μηνιαία μισθοδοσία (mahiyе) του κονακτσή Οσμάν μπέη καταστιχώνεται αναλυτικά σε πλήθος εγγραφών, αλλά δεν αναφέρεται ποιους βαραίνει. Από την άλλη, αρκετοί μουσουλμάνοι πρόκριτοι έχουν θέση στη λίστα των ατόμων που εξυπηρετήσαν τον οθωμανικό στρατό. Αναφέρουμε παραδειγματικά έναν Αλή αγά, ο οποίος ζητεί την επιστροφή 2.868 γροσίων που έδωσε για την τροφοδοσία (taamiye) του Ζαήμ αγά, *μουμπασίρη* (mubassır: κλητήρας) των Καντορζαντελέρ [sic], ενός Μπιλάλ αγά και κάποιου *μολλά* και *αγιάνη* Χατζή πασά. Με εξαίρεση τον αρωματοποιό (atar) Χατζή-Αντώνη, ο οποίος δικαιούνταν 188 γρόσια για την παράδοση σχοινιών αναγκαίων προς επιδιόρθωση πολεμικού καϊκιού,⁴³ κανείς άλλος ιδιώτης χριστιανός ή εβραίος δεν εγγράφεται στη λίστα αυτών που παρείχαν υπηρεσίες στον στρατό.

Παράλληλα, στον κατάλογο είναι περιστασιακή η παρουσία χωριών, χωρίς να διευκρινίζεται αν η αναφορά είναι στο σύνολο των κατοίκων ή σε μέρος αυτών με συγκεκριμένη θρησκευτική ένταξη. Χωριά, όπως η Λητή (Ayvatlu), τα Λαγυνά (Layna), ή το Μελισσοχώρι (Bağlica), παρείχαν ζωοτροφή,⁴⁴ ενώ άλλα, όπως ο Χορτιάτης, εξασφάλισαν τη μισθοδοσία σωματών του στρατού.⁴⁵

Τα ποσά παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, από τα 68 γρόσια που έδωσε

43. IAM, 208/44: *mezkiir-i kayklar tamir için atar Aci-Andon zimmiden alınan urğan ve saire bahası*.

44. Τα ποσά για τα τρία χωριά είναι αντίστοιχα 7.611 γρόσια και 20 παράδες, 266 γρόσια, 1.080 γρόσια και 16 παράδες.

45. Συγκεκριμένα, έδωσαν 3.780 γρόσια για τον μισθό των θυρωρών και φυλάκων.

το χωριό Ελευθέρια (Harman) στον *κετχουντά* του Ελχάτζ Εμπού Μπεκρ, όταν πέρασε από εκεί, ερχόμενος από τη Θεσσαλονίκη,⁴⁶ στα 163.899 γρόσια που χρεώθηκαν στον *κετχουντά* της πόλης, τους εμπόρους (*bakkal*) και άλλες συντεχνίες. Ο λόγος δεν αναφέρεται, αλλά μπορεί να υποθεθεί ότι το ποσό αντιστοιχούσε στην παράδοση προϊόντων.⁴⁷

Η μεγαλύτερη ποικιλία αφορά στο περιεχόμενο των στρατιωτικών εξόδων. Παρά το πλήθος των εγγραφών, μια σχετικά ασφαλής τυποποίηση των καταγεγραμμένων στρατιωτικών δαπανών μπορεί να επιχειρηθεί στις εξής κατηγορίες:

α) έξοδα διατροφής ή παροχής τροφίμων σε οθωμανούς αξιωματούχους
β) παροχή ζωοτροφής (*kiyâh*), η οποία, όταν προσδιορίζεται, είναι κριθή ή άχυρο

γ) μισθοδοσία

δ) ειδικά έξοδα θέσης, κατηγορία που πιθανόν να μπορούσε να θεωρηθεί παραλλαγή της μισθοδοσίας. Εντούτοις, ο γραφέας διαφοροποιεί τον μισθό (*ulufe* ή *aylık*) από τα έξοδα (*mesarifat*) ενός αξιωματικού, τα οποία μπορεί να περιλαμβάνουν αμοιβές τρίτων, οδοιπορικά και άλλες εξειδικευμένες αμοιβές

ε) συνδυασμό των προαναφερθέντων, κυρίως μισθοδοσίας με παροχή τροφίμων και ζωοτροφής

στ) αντισηκώματα στρατολογιών, κυρίως *γκαμπιάρ* και *γκαλιοντζήδων* (ειδικοτήτων του ναυτικού)

ζ) έξοδα καταλύματος

η) έξοδα επισκευών και οπλισμού

Η τελευταία κατηγορία είναι η πλέον ενδιαφέρουσα. Τα έξοδα συνήθως αφορούν επισκευές πλοίων, όπλων, φρουρίων ή άλλων οικοδομημάτων, αλλά μπορεί να έχουν και περισσότερο ασυνήθιστο περιεχόμενο. Δίνουμε μερικά παραδείγματα, ενδεικτικά των τεχνικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι Οθωμανοί στη διεξαγωγή του πολέμου: Η Θεσσαλονίκη έδωσε 1.063 γρόσια για την επισκευή της φρεγάτας κάποιου Μουχτάρ πασά, 982 γρόσια για εργασίες σε μη κατονομαζόμενα φρούρια, δύο δόσεις των 9.334 και 38.771 γροσίων αντίστοιχα για επισκευές στον γνωστό Λευκό Πύργο (*kula-i Selanik*), 1.500 γρόσια για την επιδιόρθωση του μύλου του πυριτιδοποιείου (*baruthane-i değirmen*), 719 γρόσια και 3 παράδες για

46. Ό.π.: *müşarünileyh kethudası şehrden avdetlerinde Harman karyesinde mesarifat.*

47. Ό.π.: *ber-müciib-i hiza şehh kethudalarına ve bakkalara ve esnaf-ı saireye teslim olunan mebalığ ...*

τα οπλοστάσια του Βαρδαρίου και της Ακρόπολης (Vardar ve Kale-i Bala cebehaneleri), 3.090 γρόσια και 39 παράδες για την κατασκευή των προμαχώνων του Καραμπουρνού (Karaburun'da insan olunan tabyaya), 5.147 γρόσια για εξαρτήματα κανονιών των προμαχώνων του Καραμπουρνού και του πύργου της Κασσάνδρας. Η πιο ασυνήθιστη εγγραφή είναι αυτή των 6.496 γροσίων και 20 παράδων που κόστισε η επισκευή των κατεστραμμένων σιντριβανιών των τζαμιών της Αγίας Σοφίας και του Χαμζά μπέη στη Θεσσαλονίκη, από τα οποία είχε αφαιρεθεί και αποσταλεί στην Αθήνα το μολύβι τους, για να καλυφθεί η αντίστοιχη ανάγκη που αντιμετώπιζαν οι εκεί πολιορκημένοι Οθωμανοί.⁴⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατηγορίες στρατιωτικών δαπανών του καζά Θεσσαλονίκης

	ΓΡΟΣΙΑ	ΠΑΡΑΔΕΣ	%	ΕΓΓΡΑΦΕΣ	%
Τρόφιμα	737.419	475	33,64	73	34,43
Ειδικές αποστολές αξιωματικών	628.338	412	28,66	50	23,58
Μικτές εγγραφές	385.225		17,57	21	9,91
Κατάλυμα	152.603		6,96	16	7,55
Ζωοτροφή	91.499	36	4,17	11	5,19
Επισκευές	74.541	125	3,40	13	6,13
Μισθοδοσία	57.520	20	2,62	15	7,08
Απροσδιόριστα	38.318	20	1,75	10	4,72
Στρατολογήσεις	26.617		1,21	3	1,42
Σύνολο	2.192.080	1088	100	212	100

Η άθροιση και σύγκριση των συγκεντρωτικών ποσών καταδεικνύει ότι η βασική μέριμνα επιμελητείας που επιβάρυνε τον άμαχο πληθυσμό στις περιοχές διέλευσης του οθωμανικού στρατού ήταν πρωτευόντως η διατροφή των ανδρών και δευτερευόντως η πληρωμή των απεσταλμένων σε ειδικές αποστολές. Αυτές οι δύο δαπάνες άγγιζαν το 60% των συνολικών απαιτήσεων του στρατεύματος, ποσόστωση η οποία έφτανε στο 75%, δεδομένου

48. Ο.π.: *Atina-ı muharebede kurşun fikdanın mübni Aya Sofya ve Hamza Bey şadırvanları üzerelerinden kurşunları alınmakla harab olmağın tamiriye için.*

ότι οι μικτές εγγραφές πάντοτε περιέχουν μία από τις δύο –αν όχι και τις δύο– συγκεκριμένες δαπάνες. Παραδόξως, η τακτική μισθοδοσία στρατιωτικών μονάδων, όπως και η αναζήτηση ζωοτροφής και καταλύματος, καθώς και οι στρατιωτικές επισκευές αποτελούν μικρό ποσοστιαίο μέρος των συνολικών δαπανών. Ο πίνακας που ακολουθεί περιγράφει τις ποσοστώσεις αυτές.

Αν το κατάστιχο αφήνει αναπάντητα ερωτήματα αναφορικά με τη συμβολή των ραγιάδων και των χωριών της Θεσσαλονίκης στην επιμελητεία των μετακινούμενων στρατευμάτων, δεύτερη καταστίχωση, η οποία πρέπει να συντάχθηκε σχεδόν ταυτόχρονα, περιορίζει το ενδιαφέρον της στη συμμετοχή των χωριών του καζά στην τροφοδοσία του οθωμανικού στρατού: 131 χωριά κλήθηκαν να φιλοξενήσουν οθωμανικό ιππικό και πεζικό και να συνεισφέρουν αθροιστικά 846.269 γρόσια και 26 παράδες, περίπου 3.838 γρόσια (διάμεσος τιμή) ή 6.415 γρόσια και 5 παράδες (μέση τιμή) ο κάθε οικισμός. Το ποσό θεωρητικά ήταν συνάρτηση του καταγεγραμμένου αριθμού των στρατιωτών (*nefer*) που υποδέχτηκε ο κάθε οικισμός και του μη καταγεγραμμένου αριθμού των φορολογικών μονάδων/κεφαλών του χωριού. Η σύντομη εισαγωγή του τεφτεριού ορίζει ότι η εισφορά οριζόταν στους 6 παρ. για κάθε φορολογική κεφαλή.⁴⁹ Το μεγαλύτερο ποσό, 36.450 γρόσια, πλήρωσε ο οικισμός Δρυμός, χώρος φιλοξενίας 24.300 στρατιωτών, ενώ το σιφλίκι του Χασάν αγά στο χωριό Πολίχνη (*Kara Hüseyin*) φιλοξένησε μόνο 55 στρατιώτες και κατέβαλε 81 γρόσια. Δεν υπάρχει καμία αναφορά ως προς το περιεχόμενο της φιλοξενίας ή της αντιστοιχίας του ποσού με πραγματικές υπηρεσίες. Ο πίνακας 10 καταγράφει αναλυτικά τα ποσά.

Η λογιστική διευθέτηση των δαπανών του πολέμου του 1821-1822 συνεχίστηκε πέντε έτη αργότερα με έναν ακόμη αναλυτικό κατάλογο των χρηματικών καταβολών ντόπιων χριστιανών και μουσουλμάνων για τη μισθοδοσία και επιμελητεία σε εδώδιμα, παξιμάδι και ψωμί στο μισθοφορικό στράτευμα, τους επιστρατευμένους και τις υπόλοιπες μονάδες του Εμπολουμπούτ Μεχμέτ πασά κατά την εκστρατεία του στην Κασσάνδρα για τη «συντριβή και παραδειγματική τιμωρία των απίστων».⁵⁰ Στην πράξη, είναι εκκαθαρι-

49. IAM, IK, 208/50: ... 1236 senesine Safer al-hayri gurrasinden işbu 37 senesine Zil-hicce gurrasine gelince Yanya ve Mora ve Pazargâh ve Kesenderiye ve Ajoroz ve Ağustos ordularına mürur ve ubur eden vüzera-i izam ve ba-evamir-i memurun olan asakir-i Islam ve asakir-i nefer-i ammin memulatlar için Selanik nevoahisinde vaki kura ve çiftlikânda beher reis suvari ve piyadeye ber para hesabına vaki olan mesarifatları defterdir.

50. IAM, IK, 220/107: mesarifat defteri, με χρονολογία 1827 (1243): *Bidayet-i fesad*

στικό κατάστιχο, η λογιστική λογική του οποίου δεν είναι πάντοτε διαυγής.

Και αυτή η καταστίχωση αποτελείται από τρεις μικρότερες σειρές αιτούμενων ποσών, οι οποίες δεν έχουν φανερή λογιστική συσχέτιση μεταξύ τους. Το πρώτο τεφτέρι είναι μια σταδιακή απομείωση μιας επιβάρυνσης της τάξης 853.818 γροσίων και 20 παράδων, η οποία διακρίνεται σε 327.615 γρόσια, που αφορούν σε απαίτηση σιταρένιου ψωμιού (nan-i aziz) 537.210 οκάδων, παξιμαδιού 209.470 οκάδων και 4.761 κανταριών,⁵¹ καθώς και σε 526.103 γρόσια και 3 παράδες για μισθούς, πυρομαχικά και άλλα έξοδα. Μετά από δέκα διαδοχικές εγγραφές εκπτώσεων ποσών τα οποία έχουν καταβληθεί, η αρχική επιβάρυνση περιορίζεται στα 250.000 γρόσια, που επιμερίζεται σε τέσσερις δόσεις ανάμεσα στους Έλληνες και εβραίους Θεσσαλονικείς, τα φοροαπαλλαγμένα αυτοκρατορικά χωριά, τα Μαντεμοχώρια και το Άγιον Όρος.⁵² Τα αφαιρούμενα ποσά είναι κυρίως εισφορές για την τροφοδοσία του στρατού. Ξεχωρίζουμε τα 100.000 γρόσια που δόθηκαν από τους Έλληνες ως δώρο στον Μεχμέτ πασά⁵³ και τα 131.910 γρόσια κόστους του αλευριού που ζήτησαν οι Σελή πασάς και Αχμέτ μπέης, ο μολλός και οι φουρνάρηδες της πόλης (etmekçi).

Ακολουθεί ένα σύντομο συμπληρωματικό κατάστιχο, το οποίο αφορά στη συμβολή των αρτοπωλών (habbazan) της Θεσσαλονίκης στην παροχή ψωμιού και παξιμαδιού στις ίδιες ποσότητες και τιμές με το προηγούμενο υποκατάστιχο. Η τελική χρηματική αξία της συμβολής τους έφτανε στα 194.307 γρόσια για το ψωμί και τα 133.308 γρόσια για το παξιμάδι, δηλαδή ένα αθροιστικό ποσό 327.615 γροσίων, το οποίο μετά από τρεις διαδοχικές απομειώσεις περιορίζεται στα 38.235 γρόσια.

Τρίτο μικρό υποκατάστιχο αφορά σε 319.000 γρόσια που είχαν οριστεί από τον *μουτεσελίμη* της πόλης (mütesellim: αναπληρωτής διοικητής) Γιουσούφ Σιντίκ μπέη να πληρωθούν από τους Έλληνες της Θεσσαλονίκης. Και

Rumdan bil-memure Ebulubud Mehmed Paşa hazretlerinin Kesenderye ordusuna şeriflerine değin Kesenderye ve ol-havali ile meden Sederekpsi ve Pazargâh-ı mahal-ı sairede duyyan eden gâvurların kahr ve tenkil madesine ordu-ı sahane teklif ile vuku mezkûre celb olunan ulufelu asakirin ulufeleri ve nefer-i amm ve asakir-i sairenin mekûlatları ve paksimad ve nan-ı aziz ile orduya celb olunan sefain techiziye ve tetimmat-ı saireleri ile mesarif saire cihadiyenin icmalı hesabi dirki ber-vech-i ati zikr olunur.

51. Η οκά ψωμιού κοστολογείται 14,5 γρόσια και το παξιμάδι 28 γρόσια (άσχετα από μετρική μονάδα).

52. Ό.π.: *nevahisi ve derun şehrde Rumiyan ve Yahudiyân ve muaf olan kura-ı humayun ve maaden ve Aynoroz'ın rüus muteberelerine 4 taksid ile taksim olmuştur.*

53. Ό.π.: *Rumyanın alacaktan Mehmed Paşa'ya hediye eyledikleri ba-ferman-ı ali hesablarından furu-nihade olmakla.*

αυτό το ποσό μειώθηκε στα 129.000 γρόσια, επιμερισμένο σε τέσσερις δόσεις, πληρωτές από τους Έλληνες της Θεσσαλονίκης (20.213 γρόσια), τα χωριά της Παζαρούδας (40.868 γρόσια), το Άγιον Όρος (8.663 γρόσια), τα Μαντεμοχώρια (17.325 γρόσια), τους μουσουλμάνους και χριστιανούς του Σωχού (3.273 γρόσια) και τον καζά του Αβρέτ Χισάρ (39.000 γρόσια).

Αυτές οι λογιστικές εκκαθαρίσεις οφειλών έχουν συλλογικό χαρακτήρα. Δεν αναφέρονται άτομα, αλλά μόνο συλλογικότητες και ιδιαίτερα οι Έλληνες (Rumiyan) του καζά. Επιπλέον, στην πρώτη μερική καταστίχωση, ως τεκμηρίωση αιτημάτων για αφαίρεση ποσών, επισυνάπτονται δύο μικρότερα κατάστιχα. Το πρώτο συμπληρώνει το αίτημα για αφαίρεση 59.790 γροσίων, εξαιτίας της αποστολής αλεύρων από τους καζάδες του σαντζακίου (με εξαίρεση αυτόν του Αβρέτ Χισάρ) και κάποιον Καρά Αλή αγά. Ο πίνακας που ακολουθεί συνοφίζει το σύντομο κατάστιχο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Αποστολές αλεύρων από τους καζάδες
του σαντζακίου Θεσσαλονίκης

ΚΑΖΑΔΕΣ	ΟΚΑΔΕΣ
Γιαννιτσά	40.957
Βέροια	49.100
Έδεσσα	32.465
Νάουσα	8.000
Καρά Αλή αγάς	9.000
	139.522
	1.993 κοιλά

Στην ίδια λογική, εκτενέστερος κατάλογος-παράρτημα περιλαμβάνει τα ονόματα 80 χωριών και οικισμών του καζά, τα οποία παρέδωσαν 3.256 κοιλά σίτου (hinta) συγκεντρωτικής χρηματικής αξίας 97.685 γροσίων. Η καταστίχωση, συμπληρωματική και δευτερεύουσα, εγγράφει μικρές ποσότητες ανά χωριό, από τα 4 κοιλά των οικιστικών συγκεντρώσεων Τσουκαλού (Cukallu) και Ορμανλί-Αραπλί (Ormanlu-Araplu) έως τα 146 κοιλά του χωριού Ανατολικό (Yoncular), με μέσο όρο 32,47 και διάμεσο 26 κοιλά.⁵⁴

54. Η λίστα συμπληρώνεται με τα 212 γρόσια που έδωσε ο μολλά μπέης καθώς και τα 370 γρόσια του θησαυροφύλακα (hazinedar) Χασάν αγά.

Αν και όχι άμεσα σχετιζόμενη με τις επιχειρήσεις του 1821-1822 στη Μακεδονία, αλλά ίδιας διαχειριστικής λογικής είναι σύντομη καταστίχωση του Ιανουαρίου του 1830, η οποία καταλογογραφεί χρέη του αποθανόντα στην Κιουτάχεια Ομέρ Βρυώνη, από τα χρόνια της παρουσίας του ως διοικητή στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1825-1827.⁵⁵ Έχει καταδειχθεί και σε άλλη μελέτη μας ότι η θητεία του Ομέρ ως *μουτασαρίφη* (*mutasarrif*: έπαρχος) της Θεσσαλονίκης συνοδεύτηκε από μεγάλο αριθμό χρεών, ειδικά αμοιβών προς τους αλβανούς μισθοφόρους (*sekban*) και τους γηγενείς (*evlad-ı fatihân*) που είχαν απασχοληθεί σε ένοπλες υπηρεσίες. Το συγκεκριμένο κατάστιχο καταγράφει την κίνηση έξι διακριτών υπολοίπων χρεών, όχι αναγκαστικά στρατιωτικών, από τα οποία δύο σταδιακά αποπληρώνονται και τα υπόλοιπα τέσσερα μένουν ενεργά. Τα ποσά είναι μικρά, στην ουσία είναι ό,τι απέμεινε από μια μακρόχρονη διαδικασία αποπληρωμής,⁵⁶ με εξαίρεση τα 200.000 γρόσια χρέους από τη μισθοδοσία 1.000 μισθοφόρων και ντόπιων, που είχαν προσληφθεί για τη φύλαξη των ακτών.⁵⁷

Μερικά σύντομα συμπεράσματα

Η χρηματοδότηση του πολέμου για τους Οθωμανούς ήταν μια σύνθετη και μακρόχρονη διαδικασία, η ολοκλήρωση και οι συνέπειες της οποίας διαρκούσαν αρκετά χρόνια μετά τη λήξη των επιχειρήσεων. Στην περίπτωση της Επανάστασης στη Μακεδονία, η σχετική τεκμηρίωση από το ιεροδικείο Θεσσαλονίκης εκτείνεται από το 1822 έως το 1830 τουλάχιστον. Αμέσως μετά τη λήξη των μαχών στη Νάουσα και κυρίως το καλοκαίρι του 1822, ο ιεροδίκης της πόλης, πιθανόν ύστερα από εντολή του αυτοκρατορικού κέντρου ή για λόγους εσωτερικής ανασυγκρότησης της επαρχίας, προχώρησε στη λογιστική αποτίμηση των δαπανών, που βάρυναν την οικονομία του καζά, και στον επιμερισμό των δημοσιονομικών βαρών. Τα υπέρογκα ποσά που καταγράψαμε, σε συνδυασμό με τη γνωστή από πολλές (οθωμανικές)

55. IAM, IK, 223/25: mesarifat defteri, με ημερομηνία 26 Ιανουαρίου 1830 (1 Şaban 1245): ... *muteveffâ müşarîinileyhin Selanik ve nevahibunda asker mahiye ve sairedê bekayası olan zıkr-i ati mebalîğîn tahsil ile zühur eden zimmet mebalîğîn tahsil ile zühur eden zimmet ...*

56. Τα υπόλοιπα είναι 22.170 γρόσια αποπληρωμένο χρέος των κατοίκων του καζά, 4.411 γρόσια αποπληρωμένο χρέος από τα αυτοκρατορικά χωριά, χρέος από μισθούς, 727 γρ. προς τον εβραίο σαραφή Μεσσαχή, 927 γρ. οφειλόμενα από τους τζελέμπηδες του Βαρδαρίου, αντίτιμο 850 γρ. για τα οφειλόμενα από τη Βέροια 75 πρόβατα.

57. Ο.π.: *Gilos sevvalih muhafıza için ikad olunan 1000 nefer-i sekban askerinin ... evlad fatihan olan bekayası.*

πηγές κατεστραμμένη τοπική οικονομία, προοιωνίζονταν περισσότερο την επιπλέον δημιουργία δυσχερειών στην ικανοποίηση των δημοσιονομικών απαιτήσεων, αντιδράσεων από τους φορολογούμενους και την υποχρέωση διαπραγματεύσεως, απομείωσης και διακανονισμού των ποσών εκ μέρους της οθωμανικής αρχής.

Όπως αντανακλάται στο αρχειακό υλικό, οι δαπάνες αφορούσαν κυρίως στην κάλυψη των αναγκών διατροφής (ανθρώπων και ζώων), φιλοξενίας και μισθοδοσίας κατά τη μετακίνηση του στρατού. Ο ειδικός χαρακτήρας των τεκμηρίων που μελετήθηκαν πιθανώς υπερτονίζει την επιμελητεία και αντίστοιχα υποβαθμίζει την πραγματική θέση της μισθοδοσίας στο σύστημα δαπανών του κατά βάση μισθοφορικού οθωμανικού στρατού. Δίπλα σε αυτήν την τριάδα εξόδων πρέπει να προστεθούν οι ποικίλες χρηματικές εκροές για λόγους τεχνικών επισκευών και προμήθειας όπλων και πολεμοφοδίων.

Η κάλυψη αυτών των δαπανών ακολουθούσε δύο κατευθύνσεις. Είναι γνωστό ότι οι πασάδες αναλάμβαναν τη χρηματοδότηση του πολέμου που διηύθυναν από ιδίους πόρους. Είναι λογικό να υποτεθεί ότι προτεραιότητά τους ήταν η μισθοδοσία των αντρών που στρατολογούσαν και γι' αυτόν τον λόγο στα τεκμήριά μας υπερτονίζεται η επιμελητεία και η παροχή καταλύματος ως επιβάρυνση του τοπικού πληθυσμού. Σε κάθε περίπτωση, οι πασάδες εμφανίζονται έτοιμοι, όταν δεν εξασφαλίσουν κάποια επιχορήγηση από το αυτοκρατορικό ταμείο και το επιτρέψουν οι συνθήκες, να μετακυλήσουν τα έξοδά τους –συμπεριλαμβανομένης και της στρατιωτικής μισθοδοσίας– στον τοπικό πληθυσμό, με τη μορφή της έκτακτης φορολογικής επιβάρυνσης (συνήθως αβαρίζ). Η περίπτωση του Μπεχράμ πασά είναι ενδεικτική και οπωσδήποτε όχι μοναδική.

Αυτός ο κίνδυνος κινητοποιούσε τις τοπικές κοινωνίες, ο δε καδής αναλάμβανε τον διττό ρόλο, να βοηθήσει τους πασάδες στη φορολογική εκμετάλλευση των ραγιάδων αλλά και να υπερασπιστεί την οικονομική ευρυθμία του καζά του. Τα κατάστιχα εξόδων που συντάσσει ο καδής αποτελούν καταγραφή όλων των επιβαρύνσεων που έχει ήδη υποστεί ο γηγενής πληθυσμός, μια λογιστική απεικόνιση του τι κόστισε ο πόλεμος στους ραγιάδες του καζά και νομιμοποίηση των όποιων αιτημάτων αποζημίωσής τους ή δημοσιονομικής ελάφρυνσής τους. Οπωσδήποτε, τα λογιστικά κατάστιχα δεν έχουν συστηματικό χαρακτήρα, καθώς συχνά συγχέουν στρατιωτικά έξοδα με έσοδα, πολλές εγγραφές είναι ελλειπτικές ή ακόμη και αινιγματικές ως προς το περιεχόμενό τους, χωρίς να καταγράφουν λεηλασίες και αρπαγές, που αποδιάρθρωσαν την παραγωγή των χωριών. Όμως, προσφέρουν μια

ικανοποιητική και ρεαλιστική εικόνα του τι σήμαινε ο πόλεμος για την τοπική οικονομία και τους ντόπιους. Παρά τον έντονα λογιστικό χαρακτήρα τους και τις πραγματολογικές ατέλειές τους, τα κατάστιχα σκιαγραφούν τις συνέπειες της στρατιωτικής σύγκρουσης για τις παραγωγικές τάξεις και τονίζουν τον ρόλο του ιεροδίκη ως εκπροσώπου του πληθυσμού της περιφέρειάς του και εκφραστή των ενδιαφερόντων του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Τα χωριά και οικισμοί του νοτιογιάλι Μεγάλου Βαρδαρίου

Χωριό	Α		Β		Γ			Δ
	Η	Γ	Η	Γ	Ρ	Γ*	Γ**	Η
Αγας Ayak					7	229,38	629,5	6,5
Alakilise (Πέλλα Γιαννιτσών)	3 (+1s)	37	3 (-2m)	35,30				
Baba Köy (Μεσιά Παιονιάς)	6	58,38	6	58,32	30	985,50	2.696,10	23
Boimica (Αξιούπολη Παιονιάς)								8,5
Boralu, Osman ağa								20
Boralu, Kuban ağa								4
Boralu, Ahmed ağa								3
Bozeç (Αθύρας Γιαννιτσών)	4,5	44,9	4	44,4				2
Bozeç, Nümet Hanım					7	229,38	629,5	
Bozeç, Osman Ağazade					25	821,10	2.246,35	17
Bozeç, [Bohko]zade								17
Çeltik (Ρύζια)								14
Çeltik και Doğançı	2	19,26	2	19,24	10	328,20	898,30	
Cinar Furnos (Πλάτανος Ημαθίας)	8	78,24	8	78,16	36	1.182,24	3.235,20	
Davudca (Ελεούσα Θεσ/νίκης)	10	98,10	17 (-7m)	98	15	492,30	1.348,5	19
Doğançı (Α. Αντώνιος Θεσ/νίκης)	3	29,19	3	29,19				
Gidahor (Αλεξάνδρεια Ημαθίας)	18	176,33	18	176,13	50	1.642,50	4.493,30	49
Gurbeç (Αγριοσυσιά)	16	157,8	16	157,4	30	985,20	2.696,10	22

Hzırlı (Μ. Βρύση)	8	78,24	8	78,16						6,5
Hzırlı, Hasan bey						10	328,20	898,30		9,5
Hzırlı, Resid ağa						6	197,4	539,10		
Hzırlı, Bayezid ağa						5				5,5
İkizler (Πολύπετρο Παιονιάς)	5	49,3	5	49,12		12	394,8	1.078,20		12
İkizler [M]										3,5
İlhanlı, Evahim bey						12	394,8	1.078,20		17
Kaliba-i Sagir (Καλόβρα)										5
Kalyan (Άλωρος)										16
Kalyan, Osman bey						26 (-10m)	525,24	1.444		
Karguluk (Καλαμιωτό Λαγριαδά)						12	394,8	1.078,20		9
Kayalu, Süleyman paşa										32
Kayalu, Kerim beyzade										15
Kayalu, Ada και Yeni Köy						44	1.445,16	1.977		
Kayalu και Çekre (Βραχιά, Παραλίμνη Γιαννιτσών)						22	722,28	3.774,30		
Kilid και Yeni Köy (Κλειδί)	14	137,22	14	137,6						
Kilid και Korinos										25,5
Kırcalar (Άενδρο)	3	29,12	3	29,16		76	2.496,24	6.830,20		58
Kiremit (Κεραμίδι, Κατερίνης)						30				
Kısalır (Άγλαδοχώρι Γιαννιτσών)	21 (+1s)	208,32	21 (+1s)	208,3						
Klidi και Furnos-i Kebir						42	1.379,68	1.379,68		

	Α		Β			Γ			Δ
	H	G	H	G	R	G*	C**	H	
Χωριό									
Köleke (Χαλάστρα)					200	6570,10	17975		
Κονικονο (Σπίθα Γαωνιτσών)	2	19,26	2	19,24	14	459,36	1.258,10	12	
Κορινος-i Kebir (Κορινός)	8	78,24	8	78,16					
Κορινος-i Sagir	4	39,12	4	39,8				27	
Kurfallu-i Kebir και Sagir (Κουφάλλια)					66	2.168,40	5.931,30	5	
Kurfallu [M]	16	157,8	16	156,35	4	131,16	359,20		
Kurfallu [X]	15	147,15	15	147,0					
Kurfallu, Ahmed Bey								39	
Lapra (Λάπρα)					35 (-10m)	821,10	2.246,25		
Lava Doğançi					32				
Libahono (Φιλυριά Παιονίας)	9 (+1s)	90,35	9 (+1s)	88,8	14	459,36	1.258,10	19	
Litovo Doğançi (Α. Αντώνιος Θεσ/νίκης)					32	1.051,80	719	10	
Litovo (Λεπτοκαρού Γαωνιτσών)	4	39,12	4	39,8	8	262,32	2.876	9,5	
Menteşli (Ελλη Θεσ/νίκης)	20	196,20	25 (-5m)	196	14	459,36	1.258,10	9	
Mustafaca (Νέο Βασιλικό)	8	78,24	8	78,16	17	557,37	1.527,30	17	
Nekhor					100				
Ormanovo (Δασερό Παιονίας)	4 (+2s)	46,27	4 (+3s)	44,4	5	164,10	449,15	5,5	
Pedreli (Α. Πέτρος)	14	137,22	14	137,8	40	1.314	3.595		

Polati (Πλατύ)	21	206,13	21	205,32	55	1.806,30	4.943,5	51
Reb-i Zaim (Ηλιόφωτο Κιλκίς)	4	39,12	4	39,8				
Remil (Ραχζόνια Γιαννιτσών)	17	167	20 (-3m)	166,24	30 (-5m)	985,50	2.696,10	27
Salmalu (Γαλλικός Θεσ/νίκης)								5,5
Stileymanlu (Δυτικό Γιαννιτσών)	2	19,26	2	19,24	20	657	1.797,20	16
Suya Bakici (Λιβαδίτσα Γιαννιτσών)	8	78,24	8	78,16	35	985,50	2.696,10	22
Tanri Virmişli (Ξερόφρεμα)					10	328,20	898,30	7
Tekeni (Σίνδος)					11	361,24	988,25	
Torsilovo (Στάθης)	5 (+3s)	49,22	5	49	15	492,30	1.348,5	7,5
Tumba (Τούμπα Γιαννιτσών)	1 (+1s)	11,11	1 (+1s)	12,10				
Valkat (Καμποχώρι Παιονίας)								15
Yahşil (Αχροποταμιά)	6	58,32	11 (-5m)	58,32	6	197,4	539,10	4
Yahşili Sucuzade								5
Yaylaci (Χαλακθόνα)	3	29,19	3	29,16	18	591,12	1.617,20	14,5
Yaylaci Alemdar								3,5
Yundogllani (Ανατολικό)					80	2.628	7.190	
Σύνολο	296	2.902,8	314	2.882,28	1201	8.631,24	105.693	775

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Τα χωριά και οικισμοί του ναχιγιέ Μιχρού Βαρδαρίου

	Α		Β		Γ			Δ
	Η	Γ	Η	Γ	Ρ	Η	Γ	
χωριό								
Binarca (Καραβίτσας)					40	1314	3595	
Biraklu και Budaklu	2,5	24,23	2,5	24,30				
Boemica (Αξιούπολη Παιονίας)	4	39,12	4	39,8	10	328,50	898,30	
Bradinica (Χαράδρα Ημαθίας)	9	88,2	9	88,8	45	1.478,10	4.544,15	
Dudular, Mumzi efendi (Ααβαρά)					4	131,16	359,10	6
Dudular, Seyh efendi					4	131,16	359,10	6
Durmuşlu (Κοίλωμα Κιλκίς)	6	58,38	6	58,32	13	427,2	1168,15	15
Girdabor (Πεντάλοφος)					90	2.856,50	8.078,30	
Gördine (Ξηροχώρι Θεσ/νίκης)	26 (+2s)	260,16	26 (+2s)	259,28				
Gördine, Osman bey					2	65,28	179,30	3
Gördine, Zahir bey					25	821,10	2.246,35	
Gördine, Ahmed bey								16
Gorgopik (Γοργόπη Παιονίας)	5	49,20	5	49	40	1.314	3.595	
Harman Köy (Ελεοθέρια)					24	788,16	2.157	23
Hasta çiftlikzade	1	9,33	1	9,32				
Izvor (Τζβόρος Ημαθίας)	1	9,33	1	9,32	10	328,50	898,20	
Kamara (Καμάρα)					24	788,16	2.157	12
Kavaklular (Α. Αθανάσιος)					25	821,10	2.246,35	

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Τα χωριά και οικισμοί του ναχιγιέ Παζαρούδας

χωριό	Α		Β		Γ ¹
	Η	Γ	Η	Γ	Ρ
Aya Nikola (Α. Νικόλας)					100
Adalu (Κάτω Σχολάρι Θεσ/νίκης)	15	141	17 (-2m)	147	
cezire-i Kesenderiye	150	1.410	150	1470	
Dumbia (Δουμπιά)					5
Gomat (Γομάτι)					50
Kapucilar (Πυλαία)			6	58,22	
Levadic (Λιβιάδι)					70
Lukova (Ταξιάρχης Χαλκιδικής)					30
Metangiç (Μεταγκίτσι)					8
Metangiç [X]					10
Muria (Μουριά)					20
Ormil (Ορμούλια)					8
Pazargâh (Παζαρούδα)	3	28,8	3 (+2s)	34,12	
Partinidon (Παρθενώνας)	3	28,8	3 (+2s)	34,12	10
Pestriya (Περιστερά)					32
Radikoz					20
Reşid Bey					20
Stavros και Vrasta (Σταυρός, Βραστά)					20
Şana (Σανά Δουμπιάς)	23	116,8	23	225,6	
[δυσανάγνωστο] [M, X]					40
Visoka (Όσσα Λαγκαδά)			40,5	396,36	
Vrasta-i Kebir					100
Σύνολο	194	1.820	241	2.366,8	

¹ Μόνο το κατάστιχο 208/53.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Τα χωριά και οικισμοί του ναχιγιέ Μπογδάν

	208/14, 208/18			208/53	Δ
	R	G	G*	R	H
Asprovalta (Ασπροβάλτα)	8	131,16	722	4	4,5
Balafca (Κολχικό)	45	1.478,1	4.044	45	30
Bambakes (Βαμβακιά)	3 (-3m)	0	0		
Beşik-i Kebir (Βόλβη) [M]	1	32,34	89,25	1	7
Beşik-i Sagir (Βόλβη) [M]	5	164,10	449,15	5	13
Beşik-i Sagir [X]	25	821,10	2.246,35	20	
Çernik (Αρετή)	3	98,22	269,25	3	2
Doğancı (Α. Αντώνιος) [M, X]	25 (-5m)	657	2.246,35		
Drinos (Δρυμός) [M]				15	
Girmiş (Κρύα Νερά)	28	919,32	2.516	20	36
Gölbaşı (Αχρολιμνιά)	6	197,4	539,10		
Gumeniş (Στίβος Λαγκαδά)	8	229,38	[-]		
Gumeniş Hacı Kâtibzade	7 (-1m)	197,4	539,1		
Istefania (Στεφάνια)	55	1.806,30	4.943,5	55	
Koçkar (Γαλγνή)	4	131,16	359,20		
Klusalu (Προφήτης Λαγκαδά) [M]					2
Lanca (Λίμνη Λαγκαδά) [X]	6	197,4	539,10	6	8,5
Lovabaşı				5	
Maslar (Αρεθούσα) [M]	14	459,36	1.258,10	10	20
Maslar [X]	32 (-7m)	821,10	2.246,35	20	10
Suha (Σοχός) [M]	15	492,30	1.348,5	15	18
Suha [X]	30	985,50	2.696,10	40	
Velika (Δεβελίκι Αρναίας) [M]				17	
Velika [X]				50	
Virenos (Νικομηδινό) [M, X]	18	492,30	1.617,30		
Visoka (Όσσα) [M]	22	722,28	1.977,10		16
Visoka [X]	45	1.478,10	4.044,15		
Vrašta-i Sagir (Βραστά)					37
Σύνολο	405 (-24m)	12.513	34.242,15	331	205

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Τα χωριά και οικισμοί του νοτιοανατολικού Λαγκαδά

	Α		Β		Γ			Δ
	Η	Γ	Η	Γ	Ρ	Γ	Γ*	
χωριό	Η	Γ	Η	Γ	Ρ	Γ	Γ*	Δ
Armucik (Μεγάλη Βρύση Κιλκίς)								1
Arbori (Κορωνούδα Κιλκίς)	6	58,38	6	58,32	2,5	82,5	2.24,27	4,5
Arsikli (Πανόραμα)	6	58,38	6	58,32	15	492,30	1.348,5	18
Aynasil (Α. Βασιλειός)					25	821,10	2.246,35	19
Aynatlu (Λητή)					150 (-30m)	4.942	10.781,10	
Bağlica (Μελισσοχώρι)					245	8.048,10	22.019,15	
Baş Köy	3	29,19	3	29,16				
Berova (Βερτίσιος)					55 (-5)	1.642,50	4.493,30	
Boşnak					2	65,28	179,3	1
Dirmil (Δρυμός)					135	4.434,30	12.135	
Güneyna (Παλαιόχωρα Λαγκαδά)	4	39,12	4	39,8	18	591,12	1.617,30	
Güvezna (Άσσηρος) [Μ]					30	985,50	2.696,10	
Güvezna [Χ]					30	985,50	2.696,10	
Hortac (Χορτιάτης)	52	510,36	52	529,24	60	1.642,50	5.392,20	
Istanova					3	98,22	269,25	
Kapucilar (Πολιάτα)	6	58,38						
Kara Hüseyin (Πολύχη)					5	164,10	449,15	5,5
Kırbic					12	394,8	1.078,20	
Kireçkci Köy (Αρβεστοχώρι)					137	4.505,18	12.312,35	

Klissalu (Προφήτης Λαγκαδά)						55 (-5m)	1.642,50	4.493,30	
Koçakar (Γαλήνη Λαγκαδά)	4	39,12	4	39,8					1
Lahana (Λαχανάς)						22	722,28	1.977,10	
Langaza (Λαγκαδάς) [X]	6	58,38	6	58,32		14	459,36	1.258,10	
Langaza (M. C)						23	755,22	2.068,35	
Layna (Λαγυνά)						50 (-10m)	1.314	3.595	
Lenbet (N. Ευαλαρπία)						5	164,10	449,15	5
Luna						10	328,20	0	8
Negovan (Ευλόπολη)	6	58,38	6	58,32		90 (-10m)	2.628	7.190	
Saraclu (Περιοβολάκι Λαγκαδά)	6	58,38	6	58		18	591,12	1.617,30	17
Şermetli (Φανάρι Κιλκίς)						7	229,38	629,5	22
Tumba (Τούμπα)						8	262,32	719	7
Uhlampur (Φλαμούρι)	9	88,17	9	88,88		25	821,11	2.246,35	42
Vakfiki Köy						9	297,4	808,35	
Visoka (Όσσα Λαγκαδά)	40,5	397,37							
Yanık (Βελισσάριος)						7	229,38	629,20	5
Yeni Köy (Κριθιά)	8	78,24	8	83,13					9,5
Zarava (Νικόπολη)						70 (-5m)	2.135,10	5.841,35	
Σύνολο	157	1.537,25	110 (+2s)	1.082,36		1.262,5	41.473,5	113.467	280

A: κατάστιχο 207/31. B: κατάστιχα 214/116/2, 217/163/2, 220/69. Γ: κατάστιχα 208/14, 208/18, 208/53. Δ: κατάστιχο 207/66.

H: φορολογικές εστίες (liane). G: χρηματικές αξίες (gimus). R: φορολογικές κεφαλές (riius).

[M]: μουσουλμάνοι. [X]: χριστιανοί. [C]: τσιφλίκι

s: τρίτα (1/3) εστίες (siliis). m: κενές εστίες (mumtieni)

*: μόνο στο 208/18. **: μόνο στο 208/24.

Οι δεκαδικοί αριθμοί στα γρόσια αντιπροσωπεύουν παράδες και υπολογίζονται στην σχέση 1 γρόσι:40 παράδες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Κατανομή κόστους καταλύματος οθωμανικού στρατού στα χωριά και οικισμούς του καζά Θεσσαλονίκης

ΧΩΡΙΟ	ΣΤΡΑΤΟΣ	ΓΡΟΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΣΤΡΑΤΟΣ	ΓΡΟΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΣΤΡΑΤΟΣ	ΓΡΟΣΙΑ
Kazı Köy	1.423	2.134,10	Bınarca	3.280	1.510	Hazırh [M]	612	928
Garbica	748	1.222,26	Vırlanca	3.280	4.930	Maslar [M]	2.750	4.125
Yundöđlani	1.675	25.115	Ikbar ¹	3.198	2.133	Arikli, Arif Efendizade ¹	450	775
Layına		9.462	Gördine, Ahmed ¹	3.198	4.797	Kapucular, Ahmed efendi ¹	1.067	1.600,10
Bađlica		37.308	Visoka [X]	7.447	11.170,20	Kapucular, Resim efendi ¹	1.406	2.109,0
Hortac	5.976	8.947	Negovan	12.390	18.585	Kapucular, Sadik efendi ¹	1.067	1.600,20
Klisalu	4.864	7.296	Tekyelu	564	846	Güneyına, Mehmed, Ahmed και Ismail ¹	598	897
Suha	14.413	21.604,20	Dudular	2.590	3.838	Arbori	160	240
Yundocular	3.542	3.813	Cayır ¹ Καλαμοριάς	1.900	2.850	Plari	3.334	5.004
Köleke	16.932	25.398	Kalyan	2.590	5.630	Litova και Lapacik	2.663	3.995
Topçular		215,10	Kilid	3.757	5.630	Bođan (χριστιανός πανδοχέας)		646
Çopraz Kavaklu	7.755	11.632,20	Prınar ¹ Καλαμοριάς	2.700	4.050	Ayvasil	3.365	5.047,20
Orta Kavaklu	7.839	11.758,20	Çeltik	1.850	2.775	Kayalu, Ali bey ¹	4.518	6.777
Aşađı Kavaklu	1.739	2.608,20	Visoka	4.011	6.030	Haneli, Azaplu ¹	1.667	2.500,20
Kiblo, Evahim bey ¹		13.935	Drymil	24.300	36.450	Sarimur	2.259	3.388,20

Korfi	4.250	6.375	Bağlica	5.593	8.385	Konikovo	830	1.245
Gidahor	15.223	22.849,20	Davud Bali ¹	1.203	1.804,20	Yaylacı	2.550	3.825
Lanor	3.235	4.852,20	Kebir xau Sagır Kurfallu	9.280	13.920	Tahşili	1.275	1.912,20
Anar	6.171	9.256,20	Bozeç	3.762	5.643	Bozeç, Sari Osmanzade ¹	3.762	4.200
Ilhanlu	10.010	15.015	Tekyelu, Şoşoboşzade ¹	300	1.050	Drymil	1.660	2.490
Kapucular	1.070	1.610,20	Topçular [M]	3.093	4.639,20	Langaza	4.600	6.900
Kapucular, Mehmed efendi ¹	2.261	3.390	Arikli	1.357	2.035,20	Lapra, Hacı Bakizade ¹	2.806	4.209
Tumba	3.163	4.750	Kirbca, Ömer ağa ¹	335	502	Menteşelu	1.997	2.995,20
Kircalar	8.420	12.630	Güneyna	604	906	Varınca	1.997	2.995,20
Gurbeş	4.075	6.112	Kızları (μαχαλάς)	462	693	Balafca	13.212	19.818
Kuru-i Yeni Köy	20.354	30.763	Güneyna, Ali ağa ¹	604	1.056	Beş Kolbalar	13.212	900
Sarıça	15.014	22.521	Harman Köy	4.100	6.150	Güvezna [M]	5.577	3.865,20
Girdabor	10.389	15.584	Zarava	4.450	6.675	Korinos, Rasib Bey ¹	13.212	2.005
Mustafaca	3.994	5.986	Berova	6.537	9.805,20	Kovalar, τσιφλίχια	4.878	7.317
Durmuşlu	3.962	5.903	Doğancı	5.728	8.593	Baba Köy [M]	3.127	4.690
Kamara	1.250	1.875	Beşik	662	993	Ormanovo xau Pinfiz ¹	350	525
Palyohor	8.568	12.630	Valkat	2.025	3.040,20	Kara Hüseyin, Hasan ağa ¹	55	81

ΧΩΡΙΟ	ΣΤΡΑΤΟΣ	ΓΡΟΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΣΤΡΑΤΟΣ	ΓΡΟΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΣΤΡΑΤΟΣ	ΓΡΟΣΙΑ
Güvezna	2.577	3.865,20	Yanık Köy	1.950	2.925	Seyyid bey και Ermin ağa'nın Bişun' ¹ Καλαμαριάς	1.017	1.525
Suha [M]	7.614	11.469,20	Kirbca, Ibrahim ağa' ¹	731	556	Virlanca		680
Alakisa	12.098	18.147	Nariş [τσιφλίτσα]	1.248	1.872	Doğancı		1.330
Ikizler	1.490	2.235	Uhamur	1.142	1.713	Yeni Köy [X]	1.230	1.860
Durmuşlu	2.365	3.556	Doğancı Βαρδαρίου	2.000	3.000	Batan (χωριό)	3.850	5.770
Dudular	2.559	3.838,20	Lahana	1.218	1.807	Şumuşli	760	1.160
Harman Köy	612	918	Ayvathu	24.006	36.009	Izvor	3.850	2.215
Lapra, Hanım' ¹	612	1.123,20	Kireç Köy	7.990	11.985	Tanrı Virmişli	1.490	2.152,20
Suya Bakıcı	3.975	5.962,20	Beşik-i Sagir	2.200	3.300	Valkat	1.350	2.025
Gorgopik	6.366	9.549	Maslar	7.006	10.509	Praviça	1.850	2.775
Lenbet	1.626	2.419	Girmiş	2.700	3.900	Saraçlu (τσιφλίτσα)	1.850	2.485
Binarca	3.280	1.510	Hazırh [M]	612	928	Yahyalu	1.227	1.840,20
Virlanca	3.280	4.930	Maslar [M]	2.750	4.125	Batan [χωριό]		12.555
Ikbar' ¹	3.198	2.133	Ariklu, Arif efendizade' ¹	450	775			846.269,26

¹: τσιφλίτσα

Οι δεκαδικοί αριθμοί στα γρόσια αντιπροσωπεύουν παράδες και υπολογίζονται στη σχέση 1 γρόσι = 40 παράδες.

SUMMARY

Dimitrios Papastamatiou

Aspects of War Economy in Central Macedonia
during the Period 1821-1830

This paper aims at delineating some aspects of the financial perplexities faced by the Ottoman military forces during the Greek Struggle of Independence; the study is based on a quantitative analysis of nine registers (*defter*) of military taxes and supplies imposed on the population of the province (*kaza*) of Thessaloniki, and six extensive registers of expenses of the Ottoman army during its advance through central Macedonia. All documents come from the archive (*sicillat*) of the Muslim court of Thessaloniki and were issued in the years 1822-1830. According to our analysis, despite the ruined rural economy of the area, exorbitant amounts and supplies were required from the local peasantry during this long-term and complex process. Respectively, the Ottoman army was particularly in need of food, salaries, and accommodation during its campaigns to the Greek south. The Ottoman military leaders were supposed to self-finance these campaigns; in this respect when the Sublime Porte did not support them with grants, they would attempt to extract the required amounts from the locals with the help of the provincial Muslim court. The local Muslim judges (*kadi*) were expected to partake in this procedure while at the same time they were supposed to protect the interests of the locals.

Πέτρος Θ. Πιζάνιας

Το αγροτικό ζήτημα από τις πρώτες νεωτερικές επαναστάσεις στην Ελληνική Επανάσταση

«La liberté n'est qu'un vain fantôme, quand une classe d'hommes peut affamer l'autre impunément. L'égalité n'est qu'un fantôme, quand le riche, par le monopole, exerce le droit de vie et de mort sur son semblable. La république n'est qu'un vain fantôme, quand la contre-révolution s'opère de jour en jour par le prix des denrées auquel les trois quarts des citoyens ne peuvent atteindre sans verser des larmes»

Jacques Roux*

Στην παλαιότερη ελληνική ιστοριογραφία για την Επανάσταση, πριν οργανωθούν συστηματικά και αναδειχθούν από την έρευνα τα κρατικά ιστορικά αρχεία, έχει γίνει λόγος για το αγροτικό ζήτημα κατά τη διάρκεια του Αγώνα και τον ρόλο των κοινωνικών δυνάμεων σε αυτό. Πρόκειται, όντως, για σημαντικό επιστημονικό θέμα. Όμως, οι λίγοι οι οποίοι ασχολήθηκαν μετέφεραν απλώς έτοιμες απαντήσεις από την ερευνητική παρακαταθήκη της Αγγλικής και ιδίως της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης στην Ελληνική.¹ Στη θέση των βορειοευρωπαϊών αριστοκρατών και φεουδαρχών επινοήθηκαν μεγαλοκτηματίες κοτζαμπάσηδες, ενώ οι τσιφλικικές σχέσεις ενδύθηκαν με τα νοήματα της μεγάλης ατομικής γαιοκτησίας – παρότι στην πραγματικότητα επρόκειτο για ένα σύστημα δικαιωμάτων στην παραγωγή

* Κληρικός Jacques Roux, ηγέτης του κινήματος των *Οργισμένων* (Enragés), από το βήμα της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης στις 25 Ιουνίου του 1793: «Η ελευθερία δεν είναι παρά ένα άυλο στοιχείο, όταν μια τάξη ανθρώπων μπορεί να οδηγήσει σε λιμοκτονία μια άλλη αιτιώρηντα ... Η ισότητα δεν είναι παρά ένα άυλο στοιχείο, όταν ο πλούσιος διά του μονοπωλίου ασκεί δικαίωμα ζωής και θανάτου στον συνάνθρωπό του».

1. Γιάν. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1924· Τάσος Βουρνάς, *Σύντομη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1966.

ως διηνεκής εξόφληση τόκων δανεισμού.² Και ακόμη οι κολίγοι, δηλαδή οι κάτοχοι οικογενειακών κλήρων υπό καθεστώσ τσιφλικικών σχέσεων, εξακολουθούσαν να συγγέονται συχνά με ακτήμονες.³ Παρακεντέδες, δηλαδή αγρεργάτες μεροκαματιάρηδες ή κάτοχοι ελάχιστης έκτασης γης, υπήρχαν ασφαλώς, αλλά τώρα πλέον γνωρίζουμε κάπως καλύτερα ότι αποτελούσαν ελάχιστο αριθμό στο σύνολο του αγροτικού πληθυσμού.⁴

Το ελληνικό παράδειγμα του τρόπου επίλυσης του αγροτικού και εντέλει του κοινωνικού ζητήματος δεν υπήρξε ιστορικά –όπως άλλωστε και η Ελληνική Επανάσταση– ένα ζήτημα αποσπασμένο από τον υπόλοιπο κόσμο, δεν υπήρξε ένα ζήτημα που αποφασίστηκε σε έναν κόσμο των Ελλήνων, που παρουσιάζεται ως εάν να υπήρξε περίκλειστος, μονωμένος από τον υπόλοιπο κόσμο. Η ελληνική περίπτωση αποτελεί έναν κρίκο μιας μεγάλης ιστορίας σχετικά με την κατοχή και την κοινωνική κατανομή της γης και τον σχηματισμό καθώς και την κατοχύρωση της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη. Συνεπώς, προκειμένου να αναδειχτεί πλήρως η ιστορική της σημασία, η ελληνική περίπτωση πρέπει να ενταχθεί και να συγκριθεί με τις έως τότε λύσεις που δόθηκαν στο ζήτημα της κατοχής της γης στις προηγούμενες μείζονες νεωτερικές επαναστάσεις.

Το αγροτικό ζήτημα τέθηκε για πρώτη φορά με νεωτερικούς πολιτικούς και ιδεολογικούς όρους κατά την Αγγλική Επανάσταση από το 1640. Επιστημονικά, λοιπόν, είναι αρτιότερο να προσεγγίσουμε την ελληνική περίπτωση σε αυτό το γενικό ιστορικό πλαίσιο. Ας διευκρινίσω ότι το αγροτικό ζήτημα, σε κάθε περίπτωση, αναφέρεται σε όλους τους τύπους γης, δηλαδή αφορά την καλλιεργήσιμη γη για την παραγωγή, αφορά επίσης και τη διατήρηση ή όχι του κοινοτικού (κοινόχρηστου) χαρακτήρα των υπόλοιπων γαιών, δηλαδή των ελεύθερων λιβαδιών για βοσκή, των δασών, των παραλίμνιων και παραποτάμιων, των αποξηραμένων ελών ακόμη και των χέρσων.

2. Βλ. ενδεικτικά Κ. Μοσκόφ, «Ο ελληνικός κόσμος στα πρόθυρα της Επανάστασης», *Επανάσταση του '21*, [Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών], εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1981, σ. 104 κ.ε.: Α. Θ. Φωτόπουλος, *Οι Κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά την δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005.

3. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Οι οικισμοί, η γη και ο ελληνικός λαός κατά την Επανάσταση του 1821*, εκδ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 10.

4. Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Κερκύρας, «Tableau des habitants, des propriétés, et des impôts levés sur les Provinces de la Grèce Orientale par le Sultan», *Εξερχόμενα, Β' ενόητα: Α[γιοστίνο]ς*, Α. Καποδίστριας, φ. 578, *Statistiques de la Grèce (Στατιστικά της Ελλάδος)*, έγγρ. αρ. 11. Βλ. επίσης Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων. Από το 1400 έως το 1820*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2014, σ. 417-425.

Όλες οι κοινόχρηστες γαίες αποτελούσαν ζωτικό συμπλήρωμα για τη στήριξη του βίου των χωρικών κοινοτήτων και αυτό ίσχυε πάντοτε σε όλες τις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες του κόσμου.

Ο λόγος που καθιστά το ζήτημα αυτό σημαντικό βρίσκεται στο προφανές δεδομένο ότι όλες οι επαναστάσεις στις οποίες αναφερόμαστε ξέσπασαν και εκτυλίχθηκαν σε κοινωνίες αρχικά αγροτικές. Συνεπώς, η κατοχή της γης κατά τη διάρκεια των επαναστάσεων αυτών –όπως άλλωστε σε πολλά μέρη του πλανήτη έως σήμερα⁵– αποτέλεσε το μείζον επίμαχο κοινωνικό και πολιτικό αντικείμενο. Και ο έλεγχος της γης υπό πολλές και ποικίλες νομικές μορφές, ατομικής ή και ιδιωτικής κατοχής, κοινοτικής χρήσης, παραχώρησης, ειρηνικής ή ένοπλης καταπάτησης κ.ά., κατοχύρωνε κοινωνική και πολιτική ισχύ σε κάθε ιδιοκτήτη και στους κληρονόμους του, τουτέστιν συνιστούσε το μέσο διαμόρφωσης ισχύος· αντιστοίχως, η έλλειψη τίτλων γης δημιουργούσε συνθήκες κοινωνικής αδυναμίας. Εν ολίγοις, η γη αποτελούσε την υλική προϋπόθεση και η κατοχή της το μέσο για τον σχηματισμό ταξικά συγκροτημένων κοινωνιών.

Να θυμίσω ότι στη Βόρεια Ευρώπη η αυτοτελής ταξική συγκρότηση των ισχυρών χάρη στην κατοχή της γης, δηλαδή της αριστοκρατίας των όπλων, του κλήρου και της περιουσίας κάθε στέμματος, οδήγησε στη διαμόρφωση του «αγροτικού ζητήματος», το οποίο για πρώτη φορά εκφράστηκε –όπως ήδη αναφέρθηκε– στο άμεσο πεδίο της πολιτικής με νεωτερικούς όρους κατά την Αγγλική Επανάσταση. Τότε το «αγροτικό ζήτημα» έλαβε τη μορφή της ρητής απαίτησης των χωρικών και ρεύματος επαναστατών ιδεολόγων να διανεμηθεί η γη των ισχυρών στους κοινωνικά αδύναμους. Πρέπει να τονιστεί πως το ιδεολογικό πλαίσιο αναφοράς του αγροτικού ζητήματος, όπως τέθηκε σε όλες τις επαναστάσεις έως και την Ελληνική, ήταν η υλική εξασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας, της νομικής ισότητας και των δικαιωμάτων: πώς θα απολάμβαναν οι κοινωνικά αδύναμοι, δηλαδή η μεγάλη πλειονότητα, το αγαθό της ελευθερίας, αν δεν διέθεταν το μέσο με το οποίο θα εξασφάλιζαν τον βίο τον δικό τους και των μελών της οικογένειάς τους; Και το μέσο αυτό ήταν γη και, ακριβέστερα, η δικαιότερη κοινωνική κατανομή της. Αυτό το ζήτημα θα εξετάσουμε συνοπτικά στις τρεις κύριες επαναστάσεις, Αγγλική, Αμερικανική και Γαλλική, πριν καταλήξουμε στην Ελληνική.

5. Nations Unies – Assemblée générale, No. 73/165. *Déclaration des Nations Unies sur les droits des paysans et autres personnes travaillant dans les zones rurales*, Résolution adoptée par l'Assemblée générale le 17 décembre 2018.

Το παράδειγμα της Αγγλικής Επανάστασης

«Όλοι δεν παλεύουν να αποκτήσουν γη; Οι ευγενείς παλεύουν για γη, ο κλήρος παλεύει για γη, ο κοινός λαός παλεύει για γη, και η αγοραπωλησία είναι μια τέχνη με την οποία οι άνθρωποι προσπαθούν να εξαπατήσουν ο ένας τον άλλο για γη», έγραφε ο κατεξοχήν ιδεολόγος υποκινητής των άγγλων *Εξισωτών* (Levellers) Gerrard Winstanley το 1650, αμέσως μετά τον αποκεφαλισμό του βασιλιά Καρόλου.⁶

Παρότι από το 1381 οι άγγλοι χωρικοί εξεγείρονταν κατά περιόδους για τα ζητήματα της γης –και από όσο γνωρίζουμε σε αρκετές περιπτώσεις σε μεγάλη κοινωνική κλίμακα–, ωστόσο, στις φαντασιακές προσδοκίες τους φαίνεται να επικρατούσε το όνειρο μυθικών ηρώων, κοιμώμενων ελευθερωτών, όπως ο βασιλιάς Αρθούρος ή ο Χάρολντ ο Β΄, που θα έρχονταν να απελευθερώσουν τους ταπεινούς από την καταπίεση των ισχυρών αριστοκρατών, να αποκαταστήσουν τη μυθική κοινωνική ισότητα, που πίστευαν πως υπήρξε κάποτε πριν από τη νορμανδική κατάκτηση της Αγγλίας· και αυτή η επιθυμία σχημάτιζε το πρωτόλειο προνεωτερικό νόημα της ελευθερίας και της κοινωνικής ισότητας.⁷

Σε αντίθεση με αυτό το όνειρο, η πραγματικότητα ήταν η συνεχής ανάπτυξη των ιδιωτικών περιφράξεων των κοινόχρηστων γαιών, πρακτική η οποία άρχισε να εφαρμόζεται σταδιακά από τον 13ο αιώνα.⁸ Οι περιφράξεις, κάποτε αυθαίρετες και άλλοτε εγκεκριμένες είτε από τον εκάστοτε μονάρχη είτε από το Κοινοβούλιο, εμπεδώθηκαν εντέλει ως ο κατεξοχήν μηχανισμός συγκέντρωσης της γης στα χέρια λίγων, ενώ σταδιακά καθιέρωσαν τη μεγάλη ατομική ιδιοκτησία, στην οποία ενσωματώνονταν όλο και πιο εκτεταμένες κοινόχρηστες γαίες, ακόμη και χερσότοποι.⁹ Οι περιφράξεις οδηγούσαν στην κατάργηση των παραδοσιακών δικαιωμάτων επικαρπίας, ακόμη και περιστασιακής χρήσης των κοινόχρηστων γαιών από τους

6. G. Winstanley, *A New Years Gift for the Parliament and Armie*, January 1650, απόσπασμα στο Chr. Hill, «The Agrarian Legislation of the Revolution», *Puritanism & Revolution. Studies in Interpretation of the English Revolution of the 17th Century*, εκδ. Pimliko, Λονδίνο 1958, σ. 139.

7. Chr. Hill, «The Norman Yok», *Puritanism & Revolution*, σ. 46-52.

8. Fr. A. Sharman, «An Introduction to the Enclosure Acts», *The Journal of Legal History* 10/1 (1989), 45-70 [DOI: 10.1080/01440368908530953].

9. C. Russell, «English Land Sales, 1540-1640: a Comment on the Evidence», *The Economic History Review* 25/1 (Φεβρ. 1972), 117-121· L. Stone, «English Land Sales, 1540-1640: A Reply to Mr Russell», *The Economic History Review* 25/1 (Φεβρ. 1972), 121-123.

χωρικούς, ακυρώνοντας έτσι τη βιωσιμότητα των μικρών κληρών τους και οδηγώντας σταδιακά τους ιδιοκτήτες στην αποπτώχευση. Ήδη το 1500 οι κοινόχρηστες γαίες στην Αγγλία είχαν συρρικνωθεί στο ένα τρίτο του συνόλου και εκατό χρόνια αργότερα μειώθηκαν περαιτέρω σε σχεδόν ένα τέταρτο.¹⁰ Ακόμη και οι χερσότοποι, που δεν ανήκαν σε κανέναν και τους οποίους θα μπορούσαν να καλλιεργούν υποτυπωδώς οι ακτήμονες για τις στοιχειώδεις ανάγκες τους, αντιπροσώπευαν περί το 1600 μόλις το 4% του συνόλου των γαιών.¹¹

Προς το τέλος του 16ου αιώνα η μεγάλη ατομική ιδιοκτησία γης (Estates) κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος των αγγλικών περιοχών, ενώ ταυτόχρονα άλλαζε μερικώς η κοινωνική σύνθεση των ιδιοκτητών μεγάλων εκτάσεων, περνώντας από ομάδες της παλαιάς αριστοκρατίας, ιδίως της εκκλησίας και του στέμματος, προς τις νέες ισχυρές ομάδες, που αποκαλούμε συνοπτικά *μεγάλους γαιοκτήμονες* (landed gentry), και εν μέρει σε μεγάλους εμπόρους ή και μέλη εταιρειών, συγκροτημένων με βασιλικό προνόμιο, δηλαδή εμπόρων που συνεταιριζόνταν με το στέμμα.¹² Φαίνεται πως η ώσμωση μεταξύ της παλαιάς αριστοκρατίας, των μεγάλων αστών, συσπειρωμένων γύρω από τη βασιλική αυλή, και των νέων μεγάλων γαιοκτημόνων, ξεκίνησε τότε, κατά τον 16ο αιώνα. Στις παραμονές της Αγγλικής Επανάστασης όλα τα μέλη της αγγλικής άρχουσας τάξης, μαζί με τις προσαρτημένες ανώτερες επαγγελματικές κοινωνικές ομάδες, καθώς και τον κλήρο, τα μέλη της αυλής και άλλους, δεν θα πρέπει να ξεπερνούσαν αριθμητικά τις τρεις δεκάδες χιλιάδες στα πεντέμισι εκατομμύρια συνολικού πληθυσμού, κατά προσέγγιση.¹³

Η σχέση μεταξύ της μεγάλης ιδιοκτησίας της γης και της ανάπτυξης του εμπορικού καπιταλισμού έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης επιστημονικής συζήτησης. Πράγματι, η γαιοκτησία μεγάλης κλίμακας ίσως απέφερε από οικονομική άποψη κάπως αυξημένες αποδόσεις σε σύγκριση με τις μικρές γαίες χάρη, κυρίως, στην αλλαγή των καλλιεργητικών τεχνικών.

10. Gr. Clark – A. Clark, «Common Rights to Land in England», *The Journal of Economic History* 61/4 (Δεκ. 2001), 1009-1036 [DOI:10.1017/S0022050701042061].

11. Στο ίδιο. Βλ. επίσης Jeanette M. Neeson, «Les terres en jouissance collective en Angleterre 1700-1850», Marie-Danielle Demélas – Nadine Vivier (επιμ.), *Les propriétés collectives face aux attaques libérales (1750-1914): Europe occidentale et Amérique latine*, Presses universitaires de Rennes, 2003, σ. 39-60 [DOI.org/10.4000/books.pur.23651].

12. L. Stone, *Les causes de la Révolution anglaise*, εκδ. Flammarion, Παρίσι 1974, σ. 109-115 (μετάφραση από τα αγγλικά).

13. Στο ίδιο, σ. 109-110.

Ωστόσο, παρά τη μετέπειτα θεωρητικοποίηση του David Ricardo για τον ορισμό της διαφορικής γαιοπροσόδου (συνάρτηση επενδεδυμένου κεφαλαίου στην αγροτική παραγωγή προς τη φθίνουσα απόδοση των γαιών), η αυξημένη γαιοπρόσδοος μάλλον εξασφαλιζόταν πρωτίστως με τη μετατροπή των μεγάλων ιδιοκτησιών από καλλιεργούμενες εκτάσεις σε λιβάδια βοσκής για την παραγωγή μαλλιού από πρόβατα, που αποτελούσε ένα περιζήτητο εμπόρευμα τότε. Αλλά, νομίζω, ότι κυρίως ο μεγάλος και συγκεντρωμένος όγκος της παραγωγής σε έναν ιδιοκτήτη μεγάλης έκτασης αποτελούσε τη βασική αιτία που επέτρεπε τη μετεξέλιξη του ατομικού αγροτικού πλούτου σε ιδιωτικό εμπορικό κεφάλαιο. Το βασικό, λοιπόν, χαρακτηριστικό υπήρξε η έντονη εμπορευματοποίηση των άμεσων ή έμμεσων προϊόντων των μεγάλων κτημάτων, επί της οποίας αναπτύχθηκε ο αγγλικός εμπορικός καπιταλισμός.

Οι πολλές και ποικίλες μορφές που έλαβαν οι περιφράξεις των κοινόχρηστων γαιών συνιστούσαν μια εν τω γίγνεσθαι κοινωνική σχέση και, ακριβέστερα, σχημάτιζαν μια δομή κοινωνικών σχέσεων. Ενωό ότι η εφαρμογή των περιφράξεων επί αιώνες (έως το 1920), και παρά τις εξεγέρσεις, είχε ως κοινωνική συνέπεια τον σταδιακό αποκλεισμό των μικρών καλλιεργητών από τις κοινόχρηστες γαίες, ακόμη και τους χερσότοπους ή τα νερά, γεγονός το οποίο ωθούσε τις αποδόσεις της μεγάλης μάζας των μικρών κλήρων σε χαμηλά επίπεδα. Αυτό καθιστούσε συχνά αυτούς τους κλήρους οικονομικά άχρηστους, ακόμη και για άμεση καλλιέργεια επιβιωτικού χαρακτήρα για τα μέλη της οικογένειας. Έτσι, μικροί κλήροι αχρηστεύονταν σταθερά, πωλούνταν ή εγκαταλείπονταν, ενώ οι πρώην ιδιοκτήτες τους έψαχναν για κάποια βιοποριστική εργασία στις μεγάλες γαιοκτησίες ή στις πόλεις, σχηματίζοντας μια μάζα αποπτωχευμένων πρώην χωρικών ιδιοκτητών¹⁴ ή, όπως όρισε ο Κ. Μαρξ, επρόκειτο για την ιστορική διαδικασία διά της οποίας επιτεύχθηκε η πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου.¹⁵

Η κοινωνική δομή που σχηματιζόταν επί αιώνες στην Αγγλία με κριτήριο τον έλεγχο της γης είχε οδηγήσει στη δημιουργία τεράστιων ιδιωτικών κτημάτων στα χέρια της αριστοκρατίας κ.ά. και στη σταδιακή αποπτώχευση

14. L. Patriquin, *Agrarian Capitalism and Poor Relief in England, 1500-1860. Rethinking the Origins of the Welfare State*, εκδ. Palgrave, Λονδίνο 2007. Γενικότερα για τα ανάλογα φαινόμενα στη Βόρεια Ευρώπη βλ. Αλίχη Βαξεβάνογλου, *Οι φτωχοί και ο κοινωνικός δεσμός στον δυτικό Μεσαίωνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021.

15. L. Patriquin, «The Agrarian Origins of the Industrial Revolution in England», *Review of Radical Political Economics* 36/2 (2004), 196-216 [DOI: 10.1177/0486613404264190].

των πολλών καλλιεργητών. Με εξαίρεση τους Σκαφτιάδες (Diggers ή True Levellers), η συγκέντρωση γης σε μία κοινωνική τάξη δεν οδήγησε τους αγγλους πουριτανούς επαναστάτες να θέσουν το ζήτημα της ιδιοκτησίας καθαυτής. Και αυτό συνέβη, επειδή στο επίκεντρο των ατομικών δικαιωμάτων για όλους, όπως τα επινόησαν και τα διεκδικούσαν, βρισκόταν η ατομική ιδιοκτησία και η προστασία της. Έτσι οι Εξισωτές συνέδεσαν τα ατομικά δικαιώματα με την κατοχύρωση ιδιοκτησίας γης για όλους. Ωστόσο, μέλη του αριστερού ρεύματος των Εξισωτών, επικαλούμενοι ένα κράμα βιβλικών επιχειρημάτων και πολιτικού ριζοσπαστισμού, που εξελίχθηκαν σε συγκροτημένα πολιτικο-ιδεολογικά ρεύματα,¹⁶ φαντάστηκαν ένα είδος δημοκρατίας μικρών ιδιοκτητών γης, στην οποία τόσο τα πολιτικά δικαιώματα όσο, ιδίως, τα ατομικά, θα θεμελιώνονταν στην κατοχή γης για κάθε οικογένεια.¹⁷ Αυτό, βέβαια, συνεπαγόταν όχι μόνο τη κατάργηση των περιφράξεων και την ακύρωση των παλαιών, αλλά και την κατάσχεση επαναστατικό δικαίω των μεγάλων κτημάτων (estates) των νεόκοπων και παλαιών αριστοκρατών καθώς και τη διανομή τους σε μικρούς κληρούχους και σε ακτήμονες. Το τελευταίο το έκαναν πράξη μέλη του ρεύματος των Σκαφτιάδων, καταλαμβάνοντας κτήματα ευγενών και σχηματίζοντας σε αυτά πουριτανικά κοινόβια καλλιεργητών. Ωστόσο, τα κοινόβια αυτά ήταν υπερβολικά αυτάρκη και συνεπώς πολύ αδύναμα, επειδή η απευθείας εκμετάλλευση της φύσης από τους καλλιεργητές ήταν πολύ πιο καθοριστική σε σύγκριση με τις εμπορευματικές ανταλλαγές με την υπόλοιπη κοινωνία. Έτσι, κοινωνικά απομονωμένες και οικονομικά πολύ αδύναμες, χωρίς κοινωνικά δίκτυα στήριξης, αυτές οι μικρές επίγειες Ιερουσαλήμ μπορούσαν εύκολα να σκορπίσουν είτε από τις εσωτερικές τους αντινομίες είτε με την παρέμβαση του στρατού του Όλιβερ Κρόμγουελ. Από την ανακήρυξη του τελευταίου σε λόρδο προστάτη του αγγλικού έθνους το 1653 και τη σχετική απονεύρωση της Βουλής των Κοινοτήτων, οι διώξεις σε βάρος των Εξισωτών και των Σκαφτιάδων εντάθηκαν, ενώ όσοι αντιστάθηκαν εξωθήθηκαν στα δάση, όπου καλλιεργούσαν επάνω στη στάχτη καμένων μικρών τμημάτων δασών.

Η Αγγλική Επανάσταση από το 1640 υπήρξε η πρώτη νεωτερική επανάσταση στην ιστορία και η πρώτη στην οποία τέθηκαν τα ζητήματα της

16. Hill, «The Norman Yok», σ. 52 κ.ε.

17. Myriam-Isabelle Ducrocq, «The Debate on Property during the First English Revolution 1647-1659: A Historical Perspective», *Miranda. Revue pluridisciplinaire du monde anglophone / Multidisciplinary peer-reviewed journal on the English speaking World* 13 (2016) [DOI: 10.4000/miranda.9084].

ισότητας όλων έναντι του νόμου, όπως και των πολιτικών δικαιωμάτων, ενώ ταυτόχρονα η ισότητα συνδέθηκε με τη διανομή της γης σε όλους.¹⁸ Ωστόσο, με την απελευθέρωση των εσωτερικών αγορών, εργασίας και εμπορευμάτων, κατέληξε στην περαιτέρω επέκταση της μεγάλης γαιοκτησίας και την απίσχναση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας – συχνά σε βαθμό εξαφάνισης –, όπως και τη σχεδόν πλήρη απορρόφηση των κοινόχρηστων γαιών από τις μεγάλες ιδιοκτησίες.¹⁹ Αν σε αυτήν την υλική συνθήκη συνυπολογίσουμε και την πλήρη απουσία πολιτικών δικαιωμάτων, όπως κατέληξε να ισχύει για τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού, αντιλαμβανόμαστε ότι στην Αγγλία σχηματίστηκε μια μεικτή άρχουσα τάξη από ισχυρούς αστούς και αριστοκράτες (The Establishment), όπως και τον θρόνο, η οποία έλεγχε τόσο την πολιτική εξουσία όσο και το κατεξοχήν μέσο παραγωγής, τη γη, φυσικά και το εμπόριο. Αυτή η τάξη σταθεροποιήθηκε με την παλινόρθωση της μοναρχίας το 1660, χωρίς να αφήσει πίσω της οποιαδήποτε εφαρμογή νεωτερικής πολιτικής και κοινωνικής διεκδίκησης, με εξαίρεση το διαρκώς ανακαλούμενο Bill of Rights του 1689. Στην Αγγλία, λοιπόν, το αγροτικό ζήτημα «λύθηκε» με την περαιτέρω ενίσχυση της μεγάλης γαιοκτησίας, μέσω της ιδιωτικοποίησης των κοινόχρηστων γαιών και, συνεπώς, τον περαιτέρω αποκλεισμό από τη γη των εκατομμυρίων μικρών κληρούχων. Όσοι από τους *Εξισωτές* και τους *Σκαφτιάδες* επιβίωσαν από τις διώξεις είτε ενσωματώθηκαν στο νέο καθεστώς είτε μετανάστευσαν ως έποικοι στις βρετανικές αποικίες της Αμερικής, όπου η απόκτηση γης δεν δεσμευόταν από πολιτικά και κοινωνικά εμπόδια.

Η αμερικανική ιδιαιτερότητα

Αυτό το οποίο για τους φυγάδες άγγλους επαναστάτες ήταν αδιανόητο στη χώρα τους, ότι δηλαδή ένας άνθρωπος μπορούσε να κατέχει ως ιδιοκτησία μεγάλες εκτάσεις γης και κανείς άλλος να μην έχει δικαίωμα ούτε να πατήσει σε αυτήν, έγινε με τον χρόνο αυτονόητο στις βορειοαμερικανικές αποικίες της Βρετανίας, λόγω της τεράστιας διαθεσιμότητας απέραντων εκτάσεων, αν και αυτό προϋπέθετε υψηλή διακινδύνευση. Ο πλέον ταπεινός ευρωπαϊός άποικος, κατά κανόνα διψασμένος για κατοχή γης, μπορούσε να αποκτήσει και να κατοχυρώσει ως ατομική του ιδιοκτησία τμήματα

18. Chr. Hill, *The Century of Revolution: 1603-1714*, εκδ. Routledge, Λονδίνο 2^ο1980, σ. 117-142.

19. Στο ίδιο, σ. 143-160.

γης, εύκολα και συχνά άναρχα, από την αρχή του εποικισμού έως τουλάχιστον το μέσον του 19ου αιώνα. Ακόμη και οι πιο ενδεείς μπορούσαν να καταλήξουν ιδιοκτήτες. Έτσι συνέβη, για παράδειγμα, με τους μετανάστες που ενοικιάζαν τον εαυτό τους σε έναν καπετάνιο πλοίου κάποιου ευρωπαϊκού λιμανιού. Αντί των ναύλων που θα πλήρωναν ως επιβάτες, οι μετανάστες αυτοί, φτάνοντας σε κάποια αποικία, μετατρέπονταν σε εμπόρευμα από τον καπετάνιο, ο οποίος τους πωλούσε για ένα χρονικό διάστημα σε κάποιον αμερικανό φάρμερ (κτηματία), ενώ, όταν έληγε το συμβόλαιο, οι μετανάστες λάμβαναν ελευθερία και γη (indentured servants). Άλλοι απλώς καταλάμβαναν ένα μεγάλο κομμάτι γης και επιδίωκαν στη συνέχεια να το νομιμοποιήσουν ως ιδιοκτησία.²⁰ Προς το τέλος του 18ου αιώνα, στις παραμονές της Αμερικανικής Επανάστασης, μια μικρή οικογενειακή φάρμα αναλογούσε κατά μέσο όρο σε 40 εκτάρια (400 στρέμματα) –όταν την ίδια περίοδο στις ελληνικές περιοχές ο οικογενειακός κλήρος αναλογούσε κατά μέσο όρο στο ένα πέμπτο– και κάθε μεγάλη ιδιόκτητη φάρμα, από τις πολλές στις αμερικανικές αποικίες, ήταν απλώς απέραντη.²¹ Αυτή η διαθεσιμότητα γης, άφθονη και πλούσια σαν γη της Επαγγελίας, προέκυπτε από τις ατελείωτες ακαλλιέργητες εκτάσεις βοσκότοπων άγριων ζώων, που διατηρούσαν στον μόλις ύστερο νεολιθικό πολιτισμό τους οι ιθαγενείς πληθυσμοί. Για παράδειγμα, μόνο η μεγάλη Λουϊζιάνα, που τότε αντιστοιχούσε σε κάτι λιγότερο από τη μισή επικράτεια των ΗΠΑ και την οποία αγόρασε η αμερικανική κυβέρνηση από τη γαλλική το 1803, αντιστοιχούσε σε 2,12 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα (17 φορές μεγαλύτερη από την Αγγλία) και πουλήθηκε προς τρεις δεκάρες το acre (4,01 στρέμματα).²² Επρόκειτο για ατελείωτες εκτάσεις, πάμφθηνες ή δωρεάν, τις οποίες αρκούσε απλώς να τις αρπάξουν, όπως παρατηρήθηκε από την αρχή του εποικισμού, ή ακόμη οι τοπικές αρχές να τις μοιράσουν σε εποίκους, ή να τρέξουν να προλάβουν να καταλάβουν ένα μεγάλο κομμάτι γης σημαδεύοντάς το, όπως συνέβαινε κατά τη μακρά εφόρμηση στη Δύση αμέσως μετά την επικράτηση της Επανάστασης.

20. André Kaspi, *Les Américains. Naissance et essor des États-Unis 1607-1945*, τ. 1, εκδ. Seuil, Παρίσι 1986, σ. 64-72.

21. Στο ίδιο.

22. Βλ. G. Havard – Cécile Vidal, *Histoire de l'Amérique française*, εκδ. Flammarion, Παρίσι 2003, και τη χαρτογραφική ανάλυση στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://dsl.richmond.edu/historicalatlas/61/c/>.

Κάπως έτσι θεμελιώθηκε το δικαίωμα στην ιδιοκτησία γης σχεδόν για όλους στις ΗΠΑ, εκτός από τους μαύρους δούλους στις Νότιες Πολιτείες, έναν μικρό αριθμό πολύ φτωχών λευκών και τους περισσότερους κινέζους μετανάστες. Αλλά σε αυτήν την ποικίλη διαδικασία απόκτησης γης διαμορφώθηκε το νόημα της αμερικανικού τύπου ελευθερίας: ένοπλη πολεμική κατάκτηση γης, η οποία μετατρεπόταν σε ατομική ιδιοκτησία και ένοπλη υπεράσπισή της έναντι όλων.²³ Εμπράκτως, το δικαίωμα στην ακίνητη ιδιοκτησία εδραιώθηκε κοινωνικά με βάση τους μικρούς ανεξάρτητους ιδιοκτήτες γης για εμπορευματική παραγωγή και, ιδεολογικά, ως επιθετικός ατομικισμός για όλους. Και, παρά την εναρκτήρια φράση του Συντάγματος των ΗΠΑ «Εμείς ο Λαός των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής», οι περισσότεροι, τουλάχιστον το 80% του πληθυσμού, για πολλά χρόνια μετά την Επανάσταση δεν διέθεταν πολιτικά δικαιώματα, εξαιτίας των θρησκευτικών, φυλετικών και οικονομικών κριτηρίων που προαπαιτούνταν για την απόκτηση του δικαιώματος του εκλέγειν, ενώ ίσχυαν ακόμη πιο σκληρά κριτήρια για το δικαίωμα του εκλέγεσθαι.²⁴

Η τεράστια και διαρκώς αυξανόμενη διαθέσιμότητα γης στις ΗΠΑ και τα κοινωνικά και πολυεθνικά συμφραζόμενα του μακρού εποικισμού, οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας διαφορετικής δομής σε σχέση με εκείνη της Αγγλικής Επανάστασης. Στις αμερικανικές πολιτείες και με ποικίλες παραλλαγές εδραιώθηκε μια γενική κοινωνική δομή με πανίσχυρους πατρικίους της γης, του χρήματος και της πολιτικής στην κορυφή, και πολλούς ελεύθερους μικρούς και μεσαίους ένοπλους ιδιοκτήτες αγροτικής ή και αστικής ακίνητης περιουσίας στη βάση,²⁵ αλλά με την πλειονότητα των τελευταίων να αποκλείεται από τα πολιτικά δικαιώματα. Επρόκειτο για μια έκβαση η οποία δεν επηρέασε την αμέσως επόμενη Γαλλική Επανάσταση όσο και την Ελληνική, ούτε ως προς τα πολιτικά δικαιώματα ούτε ως προς τον ορισμό της ελευθερίας.

23. J. Schafer, *The Social History of American Agriculture*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1936, [<http://reader.library.cornell.edu/docviewer/digital?id=chla2712484#page/204/mode/1up>].

24. M. Waldman, *The Fight to Vote*, εκδ. Simon & Schuster, Νέα Υόρκη 2017, σ. 19 κ.ε.

25. J. T. Main, *The Social Structure of Revolutionary America*, Princeton University Press, 2015.

Στη Γαλλική Επανάσταση

Το πρώτο επαναστατικό σύνταγμα του Αυγούστου του 1789 για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη, παρά τη μείζονα σημασία του, δεν αποτελεί ίσως την ορθότερη οπτική ερμηνείας της τεράστιας εσωτερικής δυναμικής της Γαλλικής Επανάστασης. Αν κάτι χαρακτηρίζει θεμελιακά τη Γαλλική Επανάσταση, σε σύγκριση με όσες είχαν έως τότε προηγηθεί, επιτυχημένες ή όχι, αν από κάπου απορρέει το τεράστιο δυναμικό πολιτικής, ιδεολογικής και ηθικής ισχύος της, είναι το γεγονός της εξαιρετικής έντασης και του πολυεπίπεδου και ταυτόχρονα τοπικού χαρακτήρα των κοινωνικών συγκρούσεων σε όλη τη διάρκειά της.²⁶ Η κρίση του μοναρχικού καθεστώτος είχε ξεκινήσει δύο χρόνια πριν από την έκρηξη της Επανάστασης και εκδηλώθηκε ως ρήξη του θρόνου με τμήματα της αριστοκρατίας. Σε αυτό το πλαίσιο, τέσσερις μήνες πριν από την κατάληψη της Βασιλίας από τον λαό του Παρισιού, είχαν ξεσπάσει σποραδικά ορισμένες αγροτικές εξεγέρσεις.²⁷ Όλες είχαν είτε αντιφεουδαλικό χαρακτήρα είτε στρέφονταν ευθέως ενάντια στους τοπικούς αριστοκράτες και τους μεγάλους εμπόρους, ως υπεύθυνους για τη διατροφική κατάρρευση του αγροτικού πληθυσμού.²⁸ Ήδη από την άνοιξη του 1789 στα Τετράδια παραπόνων της Συνέλευσης των Τάξεων κάποιοι αγρότες μέλη της Τρίτης τάξης είχαν διατυπώσει την απαίτηση να καταργηθεί η δεκάτη, την οποία πλήρωναν στην Εκκλησία, για να ζουν οι κληρικοί «νωθρά και τεμπέλικα», και επίσης τα εκκλησιαστικά κτήματα να πουληθούν κατά το δυνατόν τεμαχισμένα σε μικρές εκτάσεις,²⁹ προφανώς για να μπορέσουν να αγοράσουν γη και οι μικροί χωρικοί. Στις 20 Ιουνίου οι εκπρόσωποι της Τρίτης Τάξης, μαζί με αρκετούς χαμηλόβαθμους εκπροσώπους του κλήρου και λίγους αριστοκράτες, μετέτρεψαν τη μοναρχική Συνέλευση των τάξεων σε Εθνοσυνέλευση και ξεκίνησαν τη σύνταξη ενός συντάγματος του Έθνους, που κατέληξε στις 26 Αυγούστου στη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη.

26. A. Soboul, «Classes et luttes de classes sous la Révolution», *Comprendre la Révolution. Problèmes politiques de la Révolution*, εκδ. Maspero, Παρίσι 1981, σ. 25-54.

27. G. Lefebvre, *Quatre-vingt-neuf*, Ed. Sociales, Παρίσι 1970.

28. A. Ado, *Paysans en révolution: Terre, pouvoir et jacquerie (1789-1794)*, πρόλ. M. Vovelle, [Société des études robespierristes], Παρίσι 2012, σ. 127.

29. Éric Teyssier, «La vente des biens nationaux et la question agraire, aspects législatifs et politiques, 1789-1795», *Rives nord-méditerranéennes* 5 (2000), 45-62 [DOI.org/10.4000/rives.100].

Πρωτίτερα, προς το τέλος Ιουλίου του 1789, όταν η είδηση για την πτώση της Βασίλης έφτασε στις γαλλικές επαρχίες, οι εξεγέρσεις του αγροτικού πληθυσμού πύκνωσαν και επεκτάθηκαν ταχύτατα σχεδόν σε όλη την επικράτεια, διατηρώντας εν πολλοίς τον τοπικό τους χαρακτήρα.³⁰ Σε ένα πλαίσιο που έκτοτε ορίστηκε ως «Ο μεγάλος φόβος» για την ένοπλη επιστροφή των αριστοκρατών με ληστρικές συμμορίες, προκειμένου να αποκαταστήσουν το παλαιό καθεστώς, το βαρύνον γεγονός ήταν στην πραγματικότητα ότι πολλά μέλη της αριστοκρατίας, της κοινωνικής τάξης που κατείχε τη γη και τα προνόμια με το φεουδαλικό σύστημα, μετανάστευαν στο εξωτερικό ως φυγάδες, καταφεύγοντας προστατευόμενοι σε αυλές ευρωπαϊών μοναρχών.³¹ Σε πολλές επαρχίες οι αγρότες έκαιγαν και κατέστρεφαν πύργους τοπικών αριστοκρατών, καταλάμβαναν τις γαίες τους, ενώ εκτελούσαν και μερικούς. Αλλά ο κύριος στόχος των αγροτών ήταν η καταστροφή των παλαιών τίτλων που πιστοποιούσαν τα φεουδαλικά δικαιώματα στη γη, τα φεουδαλικά προνόμια καθώς και όλες τις υποχρεώσεις των χωρικών έναντι του φεουδάρχη.³²

Στις 4 Αυγούστου 1789 η Εθνοσυνέλευση, υπό την πίεση των πολύ έντονων πλέον αγροτικών εξεγέρσεων, αποφάσισε ότι «γκρεμίζει το φεουδαλικό καθεστώς καθ' ολοκληρία». Έως τις 11 του ίδιου μήνα κατάργησε ορισμένα φεουδαλικά και ταξικά προνόμια χωρίς καμία αποζημίωση και, ειδικότερα, την υποχρεωτική αγγαρεία των χωρικών προς τους φεουδάρχες, την εκκλησιαστική δεκάτη και άλλα, εφόσον αυτά επιβάρυναν τους αγρότες ως φυσικά πρόσωπα και όχι τη γη· η γη θεωρήθηκε ιδιοκτησία.³³ Η Εθνοσυνέλευση, προσπαθώντας να ισοροπήσει μεταξύ της διακήρυξης της περί του ιερού χαρακτήρα και του απαραβίαστου της ιδιοκτησίας, καθώς και, από την άλλη, των ασφυκτικών πιέσεων των εξεγερμένων αγροτών, αποφάσισε τον επόμενο Μάρτιο του 1790, πολύ αναλυτικά, ποια ακριβώς φεουδαλικά δικαιώματα μπορούσαν να εξαγοραστούν από τους χωρικούς και ποια θα καταργούνταν χωρίς προϋποθέσεις.³⁴ Για τους χωρικούς,

30. Ado, *Paysans en révolution*, σ. 124 κ.ε.

31. G. Lefebvre, *La Grande peur de 1789*, πρόλ. M. Biard – H. Leuwers, εκδ. Armand Colin, Παρίσι 2014 (1932).

32. A. Soboul, *Problèmes paysans de la Révolution: 1789-1848: études d'histoire révolutionnaire*, εκδ. La Découverte, Παρίσι 1976, σ. 267 κ.ε.· Ado, *Paysans en révolution*.

33. J.-P. Hirsch, *La nuit du 4 août*, εκδ. Folio histoire, Παρίσι 2013· J.-J. Clère, «L'abolition des droits féodaux en France», *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique* 94-95 (2005), 35-157 [DOI.org/10.4000/chrhc.1227].

34. G. Béaur, «Révolution et redistribution des richesses dans les campagnes: mythe

ωστόσο, όλα τα φεουδαλικά δικαιώματα ήταν παράνομα, οπότε συνέχισαν τους αγώνες τους, επειδή δεν αισθάνονταν ότι είχαν κάποιο όφελος με την εξαγορά.³⁵ Η έκτη γενικευμένη αγροτική εξέγερση, πάντοτε για τον έλεγχο της γης, εκδηλώθηκε το φθινόπωρο του 1792 και συνεχίστηκε ως καθαρή αντιφεουδαλική σύγκρουση.³⁶ Εντέλει, η οριστική κατάλυση του φεουδαλικού καθεστώτος ολοκληρώθηκε από την Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας των Ορεινών το καλοκαίρι του 1793, η οποία για τους φόρους και τη διανομή των εθνικοποιημένων γαιών εφάρμοσε σε σημαντικό βαθμό τις «εγκαλιταριστικές» διεκδικήσεις, που απαιτούσαν τόσο οι Αβράκωτοι όσο και οι μικροί και οι φτωχοί αγρότες.³⁷ Τότε καταργήθηκαν όλα τα φεουδαλικά δικαιώματα κάθε είδους και χωρίς καμία προϋπόθεση. Αλλά ταυτόχρονα, ως ένα είδος αντισταθμίσιματος υπέρ της μεγαλύτερης ιδιοκτησίας, επιβλήθηκε με διατίμηση σημαντική μείωση των ημερομισθίων στις επαρχίες και στις πόλεις, γεγονός το οποίο απομάκρυνε τόσο τους φτωχούς αγρότες όσο και τα λαϊκά στρώματα των πόλεων από τους Ορεινούς και την Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας. Αυτή η επανάσταση στο νομικό επίπεδο, η σχετική με τη γη, συνεχίστηκε με ποικίλες μεταρρυθμίσεις, οι οποίες έφτασαν σποραδικά έως το τέλος της ναπολεόντειας περιόδου.³⁸

Οι πρώτες γαίες που εθνικοποιήθηκαν στο σύνολό τους το φθινόπωρο του 1789 και εν συνεχεία πωλήθηκαν σε δημόσιους πλειστηριασμούς ήταν εκείνες της εκκλησίας, ενώ αργότερα οι κληρικοί μετατράπηκαν σε μισθωτούς του κράτους. Οι εκκλησιαστικές γαίες αντιπροσώπευαν στην επικράτεια κατά προσέγγιση το 6% του συνόλου των γαιών κάθε είδους ή περίπου 2 εκατομμύρια εκτάρια (20 εκατομμύρια στρέμματα).³⁹ Ακολούθησαν οι κοινόχρηστες γαίες, ακόμη, όσες γαίες ήταν χωρίς κληρονόμους, καθώς και εκείνες των αριστοκρατών που είχαν διαφύγει στο εξωτερικό, δηλαδή εν όλω περίπου 5 εκατομμύρια εκτάρια, σχεδόν το 15%-17% των συνολικών

ou réalité?», *Annales historiques de la Révolution française* 352 (2008), 205-239, και ειδικά σ. 221 [DOI.org/10.4000/ahrf.11151].

35. B. Bodinier, «La Révolution française et la question agraire. Un bilan national en 2010», *Histoire & Sociétés Rurales* 33/1 (2010), 7-47, και ειδικά σ. 13 [www.cairn.info/revue-histoire-et-societes-rurales-2010-1-page-7.htm].

36. Ado, *Paysans en révolution*, σ. 310-322.

37. Στο ίδιο, σ. 395-425.

38. Bodinier, «La Révolution française et la question agraire», πίνακας αρ. 1, σ. 18· βλ. επίσης Clère, «L'abolition des droits féodaux en France».

39. Béaur, «Révolution et redistribution», 211-212· Bodinier, «La Révolution française et la question agraire», 23-32.

γαιών της Γαλλίας.⁴⁰ Επιπλέον, οι αριστοκράτες που αγόρασαν γαίες με δάνεια συγκαλυμμένα, μέσω τρίτων προσώπων, αναγκάστηκαν να τις πωλήσουν, διαμερίζοντάς τις σε μικρά τμήματα, γεγονός από το οποίο επωφελήθηκαν οι μικροί και μεσαίοι αγρότες.⁴¹

Στις τρεις κύριες επαναστάσεις οι οποίες προηγήθηκαν της Ελληνικής η διανομή ή μη της γης στους μικρούς και μεσαίους χωρικούς καθώς και στους ακτήμονες, όπως και η τύχη των κοινόχρηστων γαιών, ουσιαστικά καθόριζε τη δομή της κοινωνίας που θα σχηματιζόταν. Καθόριζε δηλαδή τους όρους της ανατροπής ή όχι της προϋπάρχουσας ταξικής δομής και την ενδεχόμενη διαμόρφωση της νέας, και αυτής εκφρασμένης με όρους γαιοκτησίας. Αυτό συνέβαινε, επειδή μέσω της κοινωνικής διεύρυνσης της ιδιοκτησίας καλλιεργήσιμης γης και της διατήρησης του κοινόχρηστου χαρακτήρα ποικίλων άλλων γαιών, ή του αντιθέτου, καθοριζόταν και ο βαθμός κοινωνικής διασποράς της δυνατότητας παραγωγής γαιοπροσόδου· δηλαδή, διαθέσιμου εισοδήματος για κάθε αγροτική οικογένεια, το οποίο θα παραγόταν είτε από τη δική της εργασία σε δική της γη με σημαντικό βαθμό ανεξαρτησίας από τους μεγάλους γαιοκτήμονες, είτε τα μέλη της θα εξέπιπταν με τη μετατροπή τους σε μικρούς ενοικιαστές γης ή μεροκαματιάρηδες.

Το αγροτικό ζήτημα, και ιδιαίτερος σε ό,τι αφορά στη Γαλλική Επανάσταση, έχει απασχολήσει σε πολλές και σημαντικές μελέτες τη γαλλική και εν μέρει τη διεθνή ιστοριογραφία.⁴² Οι μεθοδολογικοί όροι της προσέγγισής του είναι ασφαλώς πολύτιμοι και για την ελληνική περίπτωση, αλλά με ορισμένες κριτικές προϋποθέσεις: στη διεθνή βιβλιογραφία οι προϋποθέσεις αυτές συγκεντρώνονται στο ερώτημα για τον τρόπο μετάβασης από τον φεουδαλισμό στον βιομηχανικό καπιταλισμό.⁴³ Κατά κανόνα, προς απάντηση

40. G.-R. Ikné, «Sur les biens communaux pendant la Révolution Française», *Annales historiques de la Révolution française* 247 (1982), 71-94 [DOI.org/10.3406/ahrf.1982.3647].

41. Ado, *Paysans en révolution*, σ. 432.

42. H. Krierer, «La Révolution Française et la 'Féodalité': bilan du thème de 'l'abolition' dans l'historiographie française (1815-1914)», *Annales historiques de la Révolution française* 265 (1986), 248-267 [DOI.org/10.3406/ahrf.1986.1175]. G. Béaur, «La Révolution et la question agraire. Vieux problèmes et perspectives nouvelles (note critique)», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 48/1 (1993), 135-145 [DOI.org/10.3406/ahess.1993.279122].

43. Fr.-G. Dufour, «Les débats sur la transition au capitalisme: une défense de

στο ερώτημα χρησιμοποιείται ως αρχέτυπο η αγγλική περίπτωση πλήρους επικράτησης της μεγάλης γαιοκτησίας ως προϋπόθεση, η οποία οδήγησε (και συνεπώς εξηγεί το φαινόμενο) στην εμφάνιση του εκμηχανισμένου καπιταλισμού από την πρώτη βιομηχανική επανάσταση σε περιοχές της Βόρειας Αγγλίας. Έτσι, οι περισσότεροι μελετητές θεώρησαν τις μεγάλες επιτυχίες των γάλλων χωρικών κατά τη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση ως ένα είδος αντιδραστικής οπισθοδρόμησης στη μεσαιωνική παράδοση των χωρικών κοινοτήτων, οι οποίες αποτέλεσαν εμπόδιο για την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού στη Γαλλία. Δηλαδή, το γεγονός της κατάτμησης μεγάλου μέρους της γης σε πολλές μικρές και μεσαίες οικογενειακές ιδιοκτησίες απέτρεψε τη γενικευμένη συγκέντρωση εμπορικού κεφαλαίου, αλλά ιδίως την αποδέσμευση από τη γη φτωχού ανθρώπινου δυναμικού χωρίς δική του γη, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει την κρίσιμη μάζα για την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου προς τη βιομηχανική επανάσταση και στη Γαλλία.⁴⁴

Το βάρος της οθωμανικής ιστορίας

Αν οι άγγλοι και πολύ αργότερα οι γάλλοι χωρικοί και αγρότες συγκρούστηκαν κατά τις επαναστάσεις τους με τις δικές τους ομόγλωσσες και ομόθρησκες μοναρχίες, τη δική τους από εθνοπολιτισμική άποψη αριστοκρατία της γης και τον δικό τους κλήρο, οι Έλληνες είχαν να συγκρουστούν με μια αυτοκρατορία του τύπου της ανατολικής δεσποτείας· μια αυτοκρατορία αλλόγλωσση, αλλόθρησκη και γενικώς ξένη. Αλλά είχαν επίσης να συγκρουστούν με την επίσημη εκκλησία της πίστης τους, το Ορθόδοξο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, επειδή αποτελούσε οργανικό θεσμό του οθωμανικού κράτους, εκκλησία για την οποία οποιαδήποτε διαίρεση του ποιμνίου με εθνοπολιτισμικά κριτήρια θεωρούνταν βαρύ ατόπημα. Το οθωμανικό σύστημα κρατικής γαιοκτησίας, μια παραλλαγή ασιατικού αυτοκρατορικού τρόπου παραγωγής, προσαρμοσμένου ιδίως στα Βαλκάνια, κα-

l'approche qualitative», *Cahiers de recherche sociologique* 45 (2008), 73-91 [<https://id.erudit.org/iderudit/1002500ar>].

44. Κριτική σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα ασκεί ο Ado, *Paysans en révolution*, σ. 428 κ.ε. Βέβαια, η κατεξοχήν καινοτομική ερμηνεία για τη γένεση του καπιταλισμού είναι του F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe et XVIIIe siècles*, τ. 3: *Le Temps du monde*, εκδ. Armand Colin, Παρίσι 1979. Μια περαιτέρω άποψη διατύπωσε ο G. Arrighi, *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of our Times*, εκδ. Verso, Λονδίνο 2010, σ. 75 κ.ε.

τέληγε στην απόληψη της γαιοπροσόδου, όπως ακριβώς το βορειοευρωπαϊκό φεουδαλικό αλλά και όλα τα άλλα στον πλανήτη. Το κρίσιμο ερώτημα που τίθεται, λοιπόν, παρακάμπτοντας αυτή τη γενικότητα, επειδή δεν μπορεί να μας οδηγήσει σε συγκεκριμένη κατεύθυνση, δεν είναι η απόληψη της γαιοπροσόδου ως αποτέλεσμα γενικώς, αλλά το σύστημα των κοινωνικών σχέσεων, οι κοινωνικές δομές διά των οποίων η απόληψη πραγματοποιούνταν, ή, αλλιώς ειπωμένο, ποιος εξουσίαζε το βασικό μέσο παραγωγής, τη γη, και τις δυνάμεις της εργασίας και με ποιους όρους. Έτσι, το κεντρικό ερώτημα σχετικά με την κατοχή, νομική και πραγματική, γαιών κάθε μορφής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία συχνά επικεντρώνεται στο ερώτημα αν η ιδιοκτησία γης αποτελούσε γενικευμένο καθεστώς στους πληθυσμούς, εν προκειμένω στους κατακτημένους πληθυσμούς των Βαλκανίων.

Στο σημείο αυτό θα υπενθυμίσω κάπως γενικά ότι η ιδιοκτησία γης δεν αποτελούσε κάποιο φυσικό καθεστώς, αλλά σχηματίστηκε στην Αρχαιότητα, ακολούθως ξεπεράστηκε σε σημαντικό βαθμό από κοινοτικές μορφές κατοχής της γης και επανεμφανίστηκε ιστορικά μέσα από ποικίλες αιτίες.⁴⁵ Στις βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες η ιδιοκτησία γης εμπεδώθηκε σταδιακά ως ταξικό δικαίωμα της αριστοκρατίας, εκκινώντας από τις αρχές του ύστερου Μεσαίωνα. Αν θελήσουμε να σκεφτούμε πώς σχηματίστηκε η αριστοκρατία, το παράδειγμα της κατάκτησης της Αγγλίας από τους Νορμανδούς το 1066 είναι ανάγλυφο. Το σύνολο της κατακτημένης γης ανήκε στον Γουλιέλμο τον Κατακτητή, ο οποίος τη μοίρασε σε φέουδα στους πολεμάρχους του. Αυτή η πρακτική φαίνεται να μοιάζει πολύ με την αντίστοιχη οθωμανική κατά τη διάρκεια της κατάκτησης των Βαλκανίων, όπου –και εδώ– η γη κατοχυρωνόταν σε όποιον κατείχε τη δύναμη του σπαθιού. Ωστόσο, οι διαφορές μεταξύ των δύο συστημάτων ξεκινούν από την εξέλιξη αμέσως μετά την κατάκτηση. Στη μεν Βόρεια Ευρώπη σχηματίστηκαν αυτοτελείς χωροδεσποτείες, δομημένες οικονομικά με φεουδαλικές κοινωνικές σχέσεις. Η απόλυτη προσωπική κυριαρχία κάθε χωροδεσπότη στην εδαφική επικράτειά του αποτέλεσε το κεντρικό εφαλτήριο ιστορικής επανεμφάνισης και εδραίωσης της ατομικής ιδιοκτησίας της γης και, μέσω αυτής, της εκδούλευσης των ανθρώπων.

Στην περίπτωση της οθωμανικής κατάκτησης, ωστόσο, δεν μοιραζόταν γη στους μικρούς και μεγάλους πολεμάρχους του ισλάμ, αλλά τους παρέ-

45. Αρ. Δ. Σίδερισ, *Η εξέλιξη του γεωργικού δικαίου*, εκδ. Φλάμμα, Αθήνα 1939 (ανάτυπο από το περιοδικό *Αγροτική οικονομία*).

χονταν πολυποίκιλα δικαιώματα, που όλα όμως απέφεραν συμμετοχή στην οικειοποίηση γαιοπροσόδου: επρόκειτο για τα τιμάρια. Ο λόγος αυτής της διαφοράς ήταν πως στο οθωμανικό γαιοκτητικό καθεστώς η θεμελιώδης οργανωτική αρχή για τη διανομή της γης και των υποχρεώσεων των ωφελούμενων παρέμενε η κατάκτηση. Οι βορειοευρωπαϊκές αριστοκρατίες, ως κοινωνικές τάξεις συγκροτημένες με βάση την ιδιοκτησία της γης, δεν αποδιάρθρωθηκαν, ακόμη και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες αργότερα, στη νεότερη εποχή, σχηματίστηκαν ισχυρά μοναρχικά κράτη, όπως στη Γαλλία, στην Ιβηρική κ.α. Αντίθετα, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρά τις αλλαγές στη διάρκεια των αιώνων (όπως η ανάπτυξη των τσιφλικικών σχέσεων), η ιδιοκτησία γης κάθε είδους, τόσο νομικά όσο και εμπράκτως, παρέμεινε περιθωριακό καθεστώς έως τη μεταρρύθμιση του 1858. Επί αιώνες η γη αποτελούσε προσωπική κληρονομική περιουσία του εκάστοτε σουλτάνου, εκτός από τα ιερά αφιερώματα (*βακούφια*) και ορισμένες άλλες νομικές μορφές,⁴⁶ που επίσης αναγνωρίζονταν από την Ύψηλή Πύλη, με πολλές προϋποθέσεις.⁴⁷ Ο σουλτάνος μπορούσε ανά πάσα στιγμή να αποσύρει νομίμως τα παραχωρημένα δικαιώματα, εφόσον βέβαια ο συσχετισμός δύναμης του το επέτρεπε, και ταυτοχρόνως να αφαιρέσει τη ζωή ή να εξορίσει τον πρώην δικαιούχο, όσο υψηλό αξίωμα και να διέθετε και ανεξαρτήτως θρησκευματος.⁴⁸ Είναι, νομίζω, προφανές ότι η πάγια νόμιμη εξουσία του εκάστοτε σουλτάνου στην κατάσχεση κάθε είδους περιουσιακού στοιχείου μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης δεν μπορεί να εξισωθεί με την υφαρπαγή γης ως αποτέλεσμα πολέμων ή εσωτερικών συγκρούσεων στη Βόρεια Ευρώπη, όπως για παράδειγμα η εκτεταμένη κατάσχεση μοναστηριακών γαιών από τον Ερρίκο Η΄ στην Αγγλία κατά τη δεκαετία του 1530, προκειμένου να εξασθενήσει την ισχύ της εκκλησίας και του πάπα, κατά την απόσχιση της Αγγλίας από τη Ρωμαιοκαθολική εκκλησία.

46. P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, εκδ. Verso, Λονδίνο 1979, σ. 365.

47. Βέρα Μουταφτσάεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990, σ. 133-156.

48. G. Veinstein, «Trésor public et fortunes privées dans l'Empire ottoman (milieu XVIe-début XIXe siècles)», *Cahiers de la Méditerranée* 80 (2010), 187-198· Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire. Rival Paths to the Modern State*, εκδ. Brill, Λέιντεν 2004, σ. 103-104· Canay Şahin, *The Rise and fall of an Ayan family in Eighteenth century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808)*, διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Bilkent, Τμήμα Ιστορίας, Άγκυρα 2003· F. Adanir, «Semi-autonomous Provincial Forces in the Balkans and Anatolia», Suraiya Faroqhi (εκδ.), *Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, τ. III, Cambridge University Press, 2006, σ. 157-185.

Οι γενικοί τύποι γαιών στα οθωμανικά Βαλκάνια από νομική άποψη, αν και με αρκετές μικροπαραλλαγές στις οποίες δεν θα υπεισέλθουμε, ήταν τα *μούλκια* (ιδιωτικές γαίες) και τα *βακούφια* (ιερά αφιερώματα). Αυτές οι δύο κατηγορίες, που κάλυπταν πολύ περιορισμένη έκταση στο σύνολο, είχαν μια χροιά ιδιωτικής κατοχής, η οποία ωστόσο υπόκειτο διηνεκώς στο καθεστώς της ανάκλησης από τον σουλτάνο. Οι μακράν εκτενέστερες γαίες οι οποίες περιλάμβαναν όλες τις μορφές, καλλιεργούμενες, εγκαταλελειμμένες, χέρσες, λιβάδια, δάση, νεκρές γαίες κ.ά., ήταν κρατικές, υπαγόμενες στο γενικό νομικό καθεστώς *miri*.⁴⁹ Οι γαίες *miri* αντιπροσώπευαν το 87% του συνόλου των γαιών κατά τον 16ο αιώνα· σε αυτήν την κρατική ιδιοκτησία θα πρέπει να προσθέσουμε τις κλειστές αγορές, τα ορυχεία και άλλα δημόσια ακίνητα.⁵⁰ Το γενικό νομικό καθεστώς *miri* αποτελούσε ένα πολύπλοκο πλέγμα θεσμών, με τους οποίους ασκούνταν η διαχείριση και ο έλεγχος των αγροτικών κοινωνιών και της αντίστοιχης οικονομίας.⁵¹

Κάθε μορφή κρατικής καλλιεργήσιμης γης κατανεμόταν σε οικογενειακούς κλήρους και δικαιώματα στις κοινόχρηστες γαίες με το σύστημα *çift-hane* (οικογενειακή εστία και κλήρος), το οποίο αποτελούσε ταυτόχρονα κοινωνική, παραγωγική και συνεπώς απογραφική μονάδα.⁵² Κάθε αγροτική οικογένεια διέθετε έναν κλήρο, το *ραγιά τσιφλίκ*. Από θεσμική άποψη ο οικογενειακός κλήρος αποτελούσε την πιο καλά προστατευμένη γη. Σε αυτήν τη γη οι *ραγιάδες* είχαν μόνο δικαιώματα χρήσης μεταβιβάσιμα στους κληρονόμους, αλλά όχι ιδιοκτησία.⁵³ Η ιδιοκτησία των *ραγιάδων* χωρικών περιοριζόταν στα ίδια τα παραγωγικά φυτά τα οποία καλλιεργούσαν και μόνο όταν επρόκειτο για φυτείες, δηλαδή αμπέλια, ελαιώνες κ.τ.λ., καθώς και σε κατοικίες, μύλους κ.ά., υπό το νομικό καθεστώς *μούλκι*. Πρόκειται για το σύστημα το οποίο γενίκευσε και καθιέρωσε ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής από την εποχή της πτώσης της Κωνσταντινούπολης.

49. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις*, σ. 109 κ.ε.: Γ. Π. Νάκος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών 1821-1912*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 48-85.

50. G. Veinstein, «L'empire dans sa grandeur (XVI siècle)», R. Mandran (επιμ.), *Histoire de l'Empire ottoman*, εκδ. Fayard, Παρίσι 1989, σ. 211-212.

51. Lioubou Belarbi, *Le système étatique miri dans l'empire ottoman et son évolution (15e - début du 19e siècle)*, διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Marc Bloch, Στρασβούργο 1997.

52. H. İnalçik, «The Çift-hane System: The Organization of Ottoman Rural Society», H. İnalçik - D. Quataert (έκδ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press 1994, σ. 143-154.

53. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις*, σ. 235-254.

Η σταθεροποίηση του συστήματος gift-hane, παρά τις παραφθορές του με τους αιώνες, αποτελούσε αντικείμενο διαρκούς φροντίδας από τους δι-αδοχικούς σουλτάνους, επειδή αυτό, μαζί με τον κεφαλικό φόρο, αποτε-λούσαν μακράν τη σημαντικότερη φορολογική βάση της αυτοκρατορίας.⁵⁴ Αλλά, ταυτόχρονα, το σύστημα gift-hane είχε μείζονα πολιτική σημασία. Το γεγονός ότι όλοι οι χωρικοί διέθεταν τουλάχιστον οικογενειακό κλήρο και χρήση κοινόχρηστων γαιών συνιστούσε έναν μηχανισμό κοινωνικής συναί-νεσης στην κατάκτηση, από όπου απέρρεε σε σημαντικό βαθμό η μακρο-βιότητα της αυτοκρατορίας.⁵⁵ Το σύστημα αυτό κάλυπτε περίπου τα 3/5 έως 4/5 του πληθυσμού των βαλκανικών περιοχών. Πρέπει να τονιστεί ότι οι αγρότες μαζί με τους τεχνίτες και τους κτηνοτρόφους αποτελούσαν το σύνολο του παραγωγικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας στη βαλκανική χερσόνησο.

Με βάση τα παραπάνω πρέπει να συναγάγουμε ότι όλες οι μορφές γης που εμφανίζονται τυπικά ως ιδιόκτητες αποτελούσαν νησίδες, των οποίων η σταθερή ατομική κατοχή, στον βαθμό που υφίστατο, τελούσε διηνεκώς υπό την αίρεση της άρσης του δικαιώματος του κατόχου από τον σουλτά-νο. Αυτός ήταν ο κύριος της γης. Σε αυτό το καθεστώς εδράζεται γενικά ο λόγος για τον οποίο η αγορά γης, σε αντίθεση με τη Βόρεια Δυτική Ευρώπη και την Αγγλία, ήταν περιθωριακή στην αυτοκρατορία.⁵⁶ Εκτιμώ, λοιπόν, πως αν 'διαβάσουμε' με αυτήν την οπτική ικανό αριθμό δικαιοπρακτικών εγγράφων της οθωμανικής περιόδου, πιθανότατα να διαπιστώσουμε ότι, όπου αναφέρεται γη, αυτό το οποίο συνήθως ετίθετο σε αγοραπωλησία δεν ήταν παρά τα δικαιώματα χρήσης της.

Το οθωμανικό αυτοκρατορικό κράτος, σε αντίθεση με τα βορειοευρωπαϊ-κά, το αγγλικό αλλά και το αμερικανικό, υπήρξε ένα κράτος 'εξωτερικό', καθώς κυριαρχούσε επί πολλών και πολύ διαφορετικών μεταξύ τους κοι-νωνιών, ενώ η απόληψη της γαιοπροσόδου δεν θεμελιωνόταν στην ατομική ιδιοκτησία αλλά στην πολιτική επικυριαρχία επί των ανθρώπων και της

54. Huri İslamoğlu-İnan, «State and peasants in the Ottoman Empire: a study of peasant economy in north-central Anatolia during the sixteenth century», η ίδια (εκδ.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press – Maison des Sciences de l'Homme, 1987, σ. 101 κ.ε.

55. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, σ. 44-50· Karen Barkey, «Rebellious Alliances: The State and Peasant Unrest in Early Seventeenth-Century France and the Ottoman Empire», *American Sociological Review* 56/6 (1991), 699-715 [DOI.org/10.2307/2096 250].

56. İslamoğlu-İnan, «State and peasants», σ. 101.

γης. Αυτή η θεμελιώδης σχέση εκκινούσε ήδη από τον τρόπο της οθωμανικής κατάκτησης των πληθυσμών, κατά την οποία οι επιλογές των τελευταίων ήταν μεταξύ της σφαγής και του εξανδραποδισμού, εάν αντιστέκονταν. Εφόσον δεν αντιστέκονταν και αποδέχονταν ειρηνικά την οθωμανική κυριαρχία, οι Οθωμανοί τους χάριζαν τη ζωή, ανέχονταν το θρήσκευμά τους και τους ενέτασσαν στο σύστημα *zift-hane*.⁵⁷ Ωστόσο, ο λεηλατικός χαρακτήρας του οθωμανικού κράτους (*État prédateur*), που δηλώνει την 'εξωτερικότητά' του ως προς τις κατακτημένες βαλκανικές κοινωνίες, δεν απαλείφθηκε ούτε όταν πλέον από κυριολεκτικά επεκτατικό τους πρώτους αιώνες της κατάκτησης είχε μετασηματιστεί σε εδραίο.⁵⁸ Το κατεξοχήν παράδειγμα προς αυτό είναι ο ατομικός κεφαλικός φόρος που επέβαλλαν οι Οθωμανοί, ο οποίος εξασφάλιζε τη διατήρηση της ζωής κάθε κατακτημένου, δηλαδή ζωή έναντι φόρου. Ως συνέπεια, αυτή η 'εξωτερικότητα' του κράτους σχεδόν απέκλειε την εμφάνιση της μεγάλης γαιοκτησίας, όχι όμως και τη σώρευση προνομίων τιμαριακού ή άλλου τύπου.

Θα πρέπει να υπενθυμίσω πως το μέσο ισχύος διά του οποίου διαμορφώθηκαν οι κοινωνικές τάξεις στον ύστερο Μεσαίωνα και τη νεότερη περίοδο στη Γαλλία και στην Αγγλία ήταν η ατομική ιδιοκτησία της γης, το μέγεθος και η κοινωνική ή μη διάχυση της ιδιοκτησίας γης. Στην Αγγλία εγκαθιδρύθηκε η σχεδόν απόλυτη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας γης σε λίγους και, αντιστοίχως, η σχεδόν απόλυτη στέρηση γης από τους πολλούς. Η ίδια σχέση αλλά με πολύ πιο περιορισμένη πόλωση της συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας γης ίσχυσε για τη Γαλλία και πολύ λιγότερο για τις ΗΠΑ. Αυτή η σχέση αναδιατάχθηκε κοινωνικά με τις αντίστοιχες επαναστάσεις προς την εντονότερη συγκέντρωση γης στην Αγγλία, ενώ στη Γαλλία ίσχυσε το αντίθετο. Τουναντίον, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η ταξική θέση, είτε στο εσωτερικό μιας μικρής τοπικής κοινωνίας είτε σε αυτοκρατορικό επίπεδο, δεν απέρρευε από την ατομική κατοχή της γης ως μέσου παραγωγής.⁵⁹ Να υπενθυμίσω ότι ο δεύτερος βασικός πυλώνας στήριξης του οθωμανικού κράτους, εκτός από το φορολογικό σύστημα, ήταν η αναδιανομή προνομίων και εισοδημάτων στους ποικίλους αξιωματούχους υπό τη γενική μορφή

57. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*.

58. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralisation*, εκδ. Ithaca, Λονδίνο 1994.

59. Κάπως διαφοροποιημένη άποψη διατυπώνουν οι ιστορικοί Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις*, σ. 129-133, και J. Haldon, *The State and the Tributary mode of production*, εκδ. Verso, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1993, σ. 170 κ.ε.

τιμητικών εισοδημάτων (τιμαρίων). Το ίδιο ίσχυε και για τις ελίτ και τους αξιωματούχους των υποτελών πληθυσμών, όλες αναγνωρισμένες με προνόμια, χωρίς ωστόσο να μπορούν να ξεφύγουν από το καθεστώς του ραγιά, εφόσον εκεί τους τοποθετούσε το καθεστώς της κατάκτησης από τη γέννησή τους.⁶⁰ τοπικές αρχοντίες προεστών, αρματολών, η ορθόδοξη εκκλησιαστική υποτελής αριστοκρατία, η αρμενική με τις υποομάδες της, αργότερα το εβραϊκό ιερατείο κ.ά. Επρόκειτο λοιπόν για ένα κράτος, πολιτικό κέντρο και διοίκηση ταυτόχρονα, με επιτελεστικό χαρακτήρα, στελεχωμένο από οθωμανούς αξιωματούχους και προσαρτημένες τοπικές και αυτοκρατορικές ελίτ ραγιάδων.⁶¹ Έτσι, οι ποικίλες μικρές και μεγάλες αριστοκρατίες αποτελούνταν από αξιωματούχους, οι οποίοι –ας επαναληφθεί– δεν κατείχαν μέσα παραγωγής, αλλά απολάμβαναν άμεσα ή έμμεσα εισοδήματα, τα οποία ασφαλώς αποτελούσαν τμήμα της αποσπώμενης γαιοπροσόδου. Το ύψος όμως του εισοδήματος δεν οριζόταν από την κατοχή γης αλλά με βάση τη σχέση καθενός με το κράτος,⁶² ενώ υπήρχε επιπλέον η εξής κρίσιμη διαφορά ως προς τη βορειοευρωπαϊκή αριστοκρατία, ότι κάθε είδους εισόδημα και αξίωμα απονεμόταν από τον σουλτάνο και ήταν νομίμως ανακλητό, είτε με απλή απόφαση είτε και με τη βία. Συνεπώς, η καθοριστική παράμετρος η οποία όριζε την κοινωνική θέση καθενός στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό οριζόταν με πολιτικούς όρους ως σχέση με το καθεστώς της κατάκτησης, ενώ η θέση του ραγιά ήταν απολύτως ανελαστική, ανεξαρτήτως της κοινωνικής και οικονομικής ισχύος την οποία μπορεί να κατείχε. Όπως έχει ορίσει ο Σπ. Ι. Ασδραχάς,⁶³

«Για τους κατακτημένους [...] οι πολιτικοί όροι της ύπαρξής τους γίνονται κοινωνικοί για τον απλούστατο λόγο ότι [...] κατακτητές και κατακτημένοι δεν έφτασαν σε ταυτίσεις [εκατέρωθεν] υπαγορευόμενες αποκλειστικώς από τη θέση τους στον τρόπο παραγωγής [...] [Αντίθετα] οι πολιτικοί όροι της ύπαρξης των ανθρωπών προσδιορίζουν την οικονομική τους φυσιογνωμία ...».

60. Fr. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Πρίνστον 1978, σ. 435.

61. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, σ. 98-138· E. Radushev, «The Ottoman Ruling Nomenclature in the 16th-17th Centuries (Monopoly of the 'Devçirmes' – First and Second Stages)», *Bulgarian Historical Review / Revue Bulgare d'Histoire* 3-4 (1998), 33-71.

62. Sp. I. Asdrahas, «Le surplus rural dans les régions de la Méditerranée orientale: les mécanismes», *Actes du IIe Colloque International d'Histoire. Économies méditerranéennes: équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, 2, Αθήνα 1985, σ. 29-57.

63. Σπ. Ι. Αδραχάς και συνεργάτες, *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τ. 1, [Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς], Αθήνα 2003, σ. 22-23· Tim Jacoby, «The Ottoman State: A Distinct Form of Imperial Rule?», *Journal of Peasant Studies* 35/2 (Απρίλιος 2008) [DOI: 10.1080/03066150802150993].

Αυτή η ερμηνευτική και ταυτόχρονα μεθοδολογική θέση καθορίζει ό,τι θα ορίζαμε ως θεμελιακό ερμηνευτικό κανόνα της πολιτικής οικονομίας του οθωμανικού αυτοκρατορικού κοινωνικού σχηματισμού.

Οι κοινωνικές πηγές της οικονομικής ατομικής ιδιοκτησίας στους Έλληνες

Ο ελληνικός εμπορικός καπιταλισμός, ο ισχυρότερος στα Βαλκάνια και, από την τελευταία τεσσαρακονταετία του 18ου αιώνα, ο ισχυρότερος από τους γηγενείς στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα, διαμορφώθηκε με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Από το τέλος του 16ου αιώνα, όταν άρχισε να αναδύεται αμυδρά εν μέσω της εμποροκρατικής περιόδου, ο ελληνικός εμπορικός καπιταλισμός δεν διέθετε, όπως όλοι οι βορειοευρωπαϊκοί, ούτε κρατικό πολεμικό στόλο, ώστε αυτός να ανοίγει τους εμπορικούς δρόμους και να προστατεύει το εμπόριο, ούτε εταιρείες βασιλικού προνομίου (συνεταιρισμού με τον θρόνο), ενώ επίσης δεν μπορούσε να αποκτήσει μεγάλη γαιοκτησία. Η μόνη πολιτική στήριξη των ελλήνων εμπόρων ήταν η ανοχή της οθωμανικής εξουσίας, κατά κανόνα εξαγοραζόμενη με μετρητά, πέραν βέβαια των φόρων. Τα κεφάλαια που συσώρευσαν οι έλληνες έμποροι εκφράζονταν σε μετρητά, εμπορεύματα, πλοία, αλλά αντικατοπτρίζονταν και στα διαρκώς εκδιπλούμενα διεθνή εμπορικά δίκτυα, μαζί ασφαλώς και με τη γνώση, ενώ οι ίδιοι διέθεταν ελάχιστα ακίνητα και σχεδόν καθόλου γη.⁶⁴

Αν διαβάσουμε αυτήν την ιστορική πορεία της σωρευόμενης ισχύος και επιρροής των ελληνικών εμπορικών ελίτ, θα διαπιστώσουμε ότι η ιστορική τους δυναμική προσέκρουε σε δομικά χαρακτηριστικά του οθωμανικού συστήματος κυριαρχίας. Σε ό,τι αφορά τους εμπόρους και τους караβοκυραίους ειδικότερα, η εξασφάλιση της ιδιοκτησίας και η διαφοροποίηση των κεφαλαίων τους από το εμπόριο σε άλλες μορφές επενδύσεων προσέκρουαν στην προαναφερόμενη οθωμανική αρχή, δηλαδή πως τα πάντα, ο πλούτος, τα κεφάλαια, η γη και οι ζωές των ανθρώπων, ανήκαν στον σουλτάνο. Αν, λοιπόν, στις βόρειες ευρωπαϊκές απολυταρχίες η ιδιοκτησία, ιδίως της γης και του κεφαλαίου, ήταν de facto κατοχυρωμένη σχεδόν από τον ύστερο Μεσαίωνα και εξής, αντιθέτως, στο οθωμανικό καθεστώς ίσχυαν οι κανόνες της ανατολικού τύπου δεσποτείας.⁶⁵ Έτσι, το οθωμανικό καθεστώς μετεξελισσόταν σε απειλή για τον ελληνικό εμπορικό καπιταλισμό, απειλή

64. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, σ. 254 κ.ε., 367 κ.ε.

65. Huri Islamoğlu – Çağlar Keyder, «Agenda for Ottoman history», Huri Islamoğlu (εκδ.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, σ. 42-62.

τόσο εντονότερη όσο η συσσώρευση εμπορικού κεφαλαίου διευρυνόταν, δημιουργώντας μια αντινομία μεταξύ της σωρευόμενης οικονομικής ισχύος και του καθεστώτος υποτέλειας στο οποίο βρίσκονταν οι Έλληνες κάτοχοι κεφαλαίου. Ως αποτέλεσμα, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα έως την Επανάσταση –περίοδο απογείωσης του ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου– η διαρκώς εντεινόμενη ανομία του οθωμανικού συστήματος περιφερειακής εξουσίας παρόξυνε αυτή τη δομική αντινομία.

Αυτή η συνθήκη αποτέλεσε μία από τις ισχυρότερες ιστορικές δυναμικές που ωθούσε τα πράγματα προς την ελευθερία και την ανεξαρτησία ως μόνη δυνατή λύση της αντινομίας. Ακριβώς σε αυτήν τη δομή αντινομικών σχέσεων μεταξύ ισχυρών ραγιάδων και οθωμανικού εξουσιαστικού συστήματος γεννήθηκε η ανάγκη κατοχύρωσης της οικονομικής ατομικής ιδιοκτησίας του κεφαλαίου τους και των μέσων της αναπαραγωγής του. Αντίθετα, οι υπόλοιπες ελληνικές ηγετικές ομάδες, όπως οι προεστοί και οι αρματολοί, τουλάχιστον οι ισχυροί μεταξύ αυτών, κατείχαν περιουσίες που μεταφράζονταν οικονομικά σε πλούτο και όχι σε κεφάλαιο· και ο πλούτος αυτός απέρρεε ως γενική δυνατότητα από την περιφερειακή τοπική θέση που κατείχαν στο εξουσιαστικό αυτοκρατορικό σύστημα. Προφανώς, βέβαια, τον πλούτο πρέπει να τον διαχωρίσουμε ως προς τον οικονομικό χαρακτήρα του από το εμπορικό κεφάλαιο, τόσο σε ό,τι αφορά τις πηγές της προέλευσής του, όσο και επειδή ο προορισμός του ήταν κυρίως για χρήση πολιτική, διά της οποίας εξασφαλιζόνταν οι προϋποθέσεις της αναπαραγωγής του.

Οι δύο άλλες ηγετικές ομάδες, οι οποίες φέρονται από την ιστοριογραφία ως ελληνικές –κάτι το οποίο είναι απλώς λάθος–, δηλαδή οι αξιωματούχοι του ορθόδοξου κλήρου και οι Φαναριώτες, αποτελούσαν αριστοκρατίες με προνόμια αυτοκρατορικής κλίμακας. Αλλά ούτε αυτοί κατείχαν αυτοτελώς δικά τους μέσα παραγωγής, εν προκειμένω γη ή κεφάλαια. Τα συμφέροντά τους απέρρεαν από τις θέσεις τις οποίες κατείχαν στο οθωμανικό κράτος, θέσεις τις οποίες εξαγόραζαν ατομικά, καταβάλλοντας κάποια σημαντικά ποσά στον σουλτάνο και σε άλλους οθωμανούς αξιωματούχους· θέσεις που παρά ταύτα ήταν ανά πάσα στιγμή, και αυτές, ανακλητές.

Στα Βαλκάνια το κατεξοχήν παραγωγικό μέσο, η γη –όπως προαναφέρθηκε–, ήταν κατά κύριο λόγο κατανεμημένη με βάση το οθωμανικό σύστημα σε οικογενειακούς κλήρους σε όλους τους καλλιεργητές, ανεξαρτήτως θρησκειότητας. Επίσης, παρά τις σοβαρές και διαρκώς αυξανόμενες επιβαρύνσεις των χωρικών με φόρους, δασίματα, δάνεια, τσιφλικικά δικαιώματα, η γη παρέμενε εν πολλοίς στα χέρια κάθε αγροτικής οικογένειας, ανεξάρτη-

τα αν η τελευταία έχανε το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός της.

Αντίθετα, λοιπόν, με τα βορειοευρωπαϊκά αρχέτυπα, οι ελληνικές κοινωνίες, παρότι εσωτερικά ήταν σχετικά διαφοροποιημένες, δεν είχαν διαμορφώσει κοινωνικές τάξεις με βάση τη γη, ώστε κάθε μία ξεχωριστά να διεκδικήσει πολιτικά τα ιδιαίτερα συμφέροντά της έναντι μιας άλλης. Αυτό βέβαια ίσχυε για τους προεστούς, τους αρματολούς και τους κληρικούς, ενώ οι έμποροι, της στεριάς και της θάλασσας, είχαν σχηματίσει τα κεφάλαιά τους αποσπασμένοι από τη γαιοκτησία. Έτσι, όλες οι ελληνικές ομάδες, τμήματα των οποίων οργάνωσαν την Επανάσταση, εισήλθαν στον Αγώνα χωρίς ειδικά και βαρύνοντα συμφέροντα γαιοκτησίας. Αρκετά μέλη όμως αυτών των ηγετικών ομάδων διέθεταν τα κεφάλαια και άλλα μέσα, ενώ ορισμένα είχαν και τις βλέψεις να αποκτήσουν σημαντικές εκτάσεις γης.

Το αγροτικό ζήτημα στην Ελληνική Επανάσταση

Το αγροτικό ζήτημα στην Ελληνική Επανάσταση τέθηκε κοινωνικά ως ζήτημα διανομής των πρώην δημόσιων οθωμανικών γαιών, οι οποίες ανήκαν στο αυτοκρατορικό κράτος πριν από το 1821, αλλά τις κατείχαν με δικαίωμα χρήσης επί αιώνες κατά κύριο λόγο οικογένειες ελλήνων χωρικών ραγιάδων καλλιεργητών. Η ακριβής έκταση την οποία κάλυπταν αυτές οι γαίες πρέπει, νομίζω, να προσδιοριστεί με βάση τις αναλύσεις τις σχετικές με τις δημόσιες οθωμανικές γαίες πριν από το 1821. Θα πρότεινα να αποφύγουμε –όπως συμβαίνει συνήθως– να υποεκτιμήσουμε την έκταση των πρώην δημόσιων οθωμανικών γαιών στις περιοχές που απελευθερώθηκαν.⁶⁶ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η υποεκτίμηση εκφράζεται στην ελληνική ιστοριογραφία, επειδή συνήθως υπολογίζονται μόνο οι καλλιεργούμενες γαίες, δηλαδή ένα υποσύνολο. Άλλοι πάλι μελετητές –όπως προαναφέρθηκε– τις υποεκτιμούν, επειδή ιδεολογικά δεν νοείται οι έλληνες αγρότες υπό τους Οθωμανούς να μην ήταν κατεστραμμένοι ακτήμονες, ή –σε άλλη εκδοχή– δεν νοείται να μην είχαν καταπατήσει τις γαίες οι συνήθεις «κακοί» της Επανάστασης, οι κοτζαμπάσηδες.

Εκτιμώ ότι η εγκυρότερη μέτρηση –η οποία ταιριάζει απολύτως σε ό,τι αποτελούσαν και στην έκταση που κάλυπταν οι γαίες *miri* στα οθωμανικά Βαλκάνια– προκύπτει από τις προσεγγίσεις που έκαναν έλληνες κρατικοί παράγοντες κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης Καποδίστρια, προσεγγ-

66. Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, [Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος], Αθήνα 1994.

γίσεις τις οποίες φαίνεται να χρησιμοποίησε αργότερα ο άγγλος πρόξενος Frederic Strong. Σύμφωνα λοιπόν με αυτές τις πηγές, οι πρώην οθωμανικές δημόσιες γαίες αντιπροσώπευαν το 80% των γαιών στην Πελοπόννησο, το 71% στη Στερεά, ιδίως την Ανατολική, και το 13% στα αγροτικά νησιά τα οποία περιλήφθηκαν στην ελληνική επικράτεια – υπενθυμίζω ότι αρκετά από αυτά τα νησιά είτε ήταν εν πολλοίς βραχώδη είτε διέθεταν γαίες σε ορεινούς αναβαθμούς.⁶⁷ Ταυτόχρονα με αυτές τις γαίες εθνικοποιήθηκαν τα «φθαρτά κτήματα», δηλαδή μύλοι, εργαστήρια, ορυχεία, τζαμιά, χάνια, κατοικίες οθωμανών αξιωματούχων και γενικώς ακίνητα χτίσματα, πρώην βακούφια και μούλκια, τα οποία πωλήθηκαν σε μεγάλο βαθμό για τη χρηματοδότηση των αναγκών της Επανάστασης. Το απολύτως κρίσιμο ζήτημα, ωστόσο, ήταν οι γαίες. Αυτές τις καλλιεργούσαν επί αιώνες οικογένειες ελληνικών ραγιάδων και πολύ λιγότερο αρβανιτών, λίγο πολύ εξελληνισμένων, ενώ τώρα ο ιδιοκτήτης τους, το οθωμανικό κράτος, είχε ηττηθεί. Συνεπώς, με το ξέσπασμα της Επανάστασης και την κατάλυση της οθωμανικής εξουσίας ο έλεγχός τους αποτέλεσε επίμαχο κοινωνικό ζήτημα.

Παρότι οριζόταν κάπως συγκεχυμένα, η εθνικοποίηση των πρώην οθωμανικών γαιών, τόσο δημόσιων όσο και αφιερωματικών (βακούφια), θεωρήθηκε αυτονόητη, ώστε αυτές αναφέρονται στους Οργανισμούς των Περιφερειακών επαναστατικών συμβουλίων (Τοπικών πολιτευμάτων) ως περιουσιακό στοιχείο του έθνους, το οποίο έρχοζε φύλαξης και διαχείρισης.⁶⁸ Με το Προσωρινό πολίτευμα της Επιδαύρου ο όρος «εθνικά κτήματα» αποσαφηνίστηκε και πλέον η κατοχή αυτής της εθνικής περιουσίας οριστικοποιήθηκε, ενώ η διαχείρισή της ανατέθηκε στο Εκτελεστικό και στο Βουλευτικό.⁶⁹ Όταν στις 8 Μαρτίου του 1822 δημοσιεύθηκε η εγκύκλιος του πρώτου Μνίστρου της οικονομίας Πανούτσου Νοταρά αναφορικά με το ζήτημα της

67. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. Η', Κέρκυρα 1987, σ. 112-114, 261-263, 306, 329, 332, 334. Επίσης, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Καποδιστριακό αρχείο, *Εξερχόμενα*, φ. 397, έγγρ. 109-111· Frederic Strong, Esq. (Consul at Athens), *Greece As A Kingdom; Or, A Statistical Description of That Country, From the Arrival of King Otho in 1833 Down to The Present Time Draun Up from Official Documents and Other Authentic Sources*, εκδ. Longman, Brown, Green, and Longmans, Λονδίνο 1842. σ. 3.

68. Ανδρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννηση της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. Α', τυπογρ. Ηλία Χριστοφορίδου, Πειραιάς 1839, σ. 27, 29, 50, 55, 59, 61, 99.

69. Αλέξ. Σβώλος, *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1952*, επιμ.-εισ. Λ. Αξελός, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1972, τμήμα Ζ', παρ. ξδ', σ. 72-73.

εθνικοποίησης επαναστατικώ δικαίω των πρώην οθωμανικών γαιών αλλά και αρκετών φερόμενων ως ιδιωτικών, επειδή καλλιεργούνταν με φυτείες και τις κατείχαν οθωμανοί αξιωματούχοι, ήταν δεδομένη και τελεσίδικη:⁷⁰

«Γνωστοποιούμεν διά του Εγκυκλίου τούτου γράμματος, προς άπαντας τους κατοίκους των πόλεων και των χωρίων της Ελληνικής γης, ότι η υπερτάτη Διοίκησις προνοουμένη και φροντίζουσα πάντοτε περί των συμφερόντων τη Πατρίδος ειδεία δε, ότι μία των μεγαλητέρων προσόδων δι' ων ελπίζει να εξοικονομήσι τόσον τα μνηαία, και τας ζωτροφίας των δια ξηράς στρατευμάτων, και του Ελληνικού στόλου, όσον και τα λοιπάς μεγάλας και αφεύκτους δαπάνας είναι η από της καλλιέργειας των εθνικών κτημάτων, εθέσπισεν, ότι [...] όσοι εξ αρχής εδούλευον είτε χωράφια εθνικά, είτε αμπέλια, είτε σταφίδας, αυτοί οι ίδιοι να τα δουλεύσωσι και εφέτος και εις δε άλλος να μην αποτολμίση να τους ενοχλήση [...], διότι όστις διαφανή τολμητίας εις αυτήν την επιταγήν της υπερτάτης Διοικήσεως θέλει τιμωριθή αυστηρότατα, καθώς θέλει τιμωριθή, και όστις από τους Κολλίγους [εδώ καλλιεργητές] των εθνικών κτημάτων αφήση χέρσα και αγεώργητα είτε τα χωράφια, τα οποία εδούλευεν είτε τα αμπέλια και τας σταφίδας ή παραμελίση το οσπίτιον όπου κάθεται ...».

Στην ιστοριογραφία, στις λίγες σχετικές αναφορές που υπάρχουν, υποστηρίζεται πως η εθνικοποίηση των εν λόγω γαιών έγινε για λόγους κάλυψης των εξόδων του επαναστατικού πολέμου, δηλαδή κατά κάποιο τρόπο απλώς και μόνο για λόγους ταμειακής ρευστότητας.⁷¹ Πράγματι, με βάση το γράμμα αλληπάλληλων σχετικών εγκυκλίων διαταγών, ιδίως του Εκτελεστικού, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η εθνικοποίηση άρχιζε και τελείωνε στις ταμειακές ανάγκες της Επανάστασης.⁷² Είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του Αγώνα πωλήθηκαν αρκετά εθνικά κτήματα,⁷³ με τη διαφορά όμως ότι αυτά που εκποιήθηκαν έως το 1826 ήταν τα «φθαρτά κτήματα», δηλαδή κάθε είδους χτισμένα ακίνητα σε πολίχνες και πόλεις, μύλοι, ερ-

70. *Μονόφυλλα του Αγώνος. Προκηρύξεις, Θεσπίσματα, Διατάγματα*, εισ. Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, πρόλ. Ι. Α. Μελετόπουλος, [Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος], Αθήνα 1973 (ενότητα Ι, Γ1).

71. Όπως ο William W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, Kent State University Press, 1986 σ. 59, και ο Αλ. Δεσποτόπουλος, «Η οικονομία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 606-610.

72. Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ο Κώδιξ των Νόμων της Ελληνικής Επανάστασεως 1822-1828*, [Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 1966, σ. 67, 115, 127, 142, 160.

73. Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση & δημόσια οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους 1821-1832*, πρόλ. Πέτρος Πιζάνιας, εκδ. Ασίνη, Αθήνα 2020, σ. 363-398.

γαστήρια και άλλα ακίνητα, αλλά όχι γαίες.⁷⁴ Την ίδια χρονιά οι συνθήκες ήττας της Επανάστασης που είχαν δημιουργηθεί τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στη Σπερέα, καθώς και οι ανάγκες για τη χρηματοδότηση της αντεπίθεσης των Ελλήνων που είχε ξεκινήσει, οδήγησαν και στην εκποίηση πολύ λίγων γαιών, ιδίως εκείνων που ήταν καλλιεργημένες με δένδρα και θαμνώδη, για τα οποία οι καλλιεργητές τους διατηρούσαν πριν από το 1821 δικαιώματα ιδιοκτησίας επί των φυτών.⁷⁵ Παρά ταύτα, από το 1822 έως το 1831 τα καθαρά έσοδα από εκποιήσεις εθνικών κτημάτων, «φθαρτών» και γαιών, μαζί με τους εράνους και τις λείες, κυμάνθηκαν σε ένα επίπεδο της τάξεως του 2% έως 8% του συνόλου των εσόδων κάθε προέλευσης και από αυτό το ήδη χαμηλό ποσοστό μόνο ένα μικρό υποπολλαπλάσιο αφορούσε γαίες καθαυτές.⁷⁶

Οι προσπάθειες διατήρησης των καλλιεργούμενων και των κοινόχρηστων γαιών κάθε είδους ήταν πολύ έντονες και προκαλούσαν ενίοτε διαμάχες στο εσωτερικό των ελληνικών επαναστατικών ηγεσιών.⁷⁷ Το γενικό πνεύμα ήταν ότι οι γαίες έπρεπε να διατηρηθούν σε καθεστώς εθνικοποίησης και, συνεπώς, αποτελούσαν δημόσιο αγαθό και αυτό ίσχυε τόσο πριν όσο και μετά τη χρήση τους ως υποθήκης για τα δάνεια, υποθήκης εν πολλοίς πλασματικής.

Το Εκτελεστικό και το Βουλευτικό, που διαφύλαγαν τον δημόσιο χαρακτήρα των γαιών, είχαν αναλάβει να προασπίζονται την εθνική ιδιοκτησία εναντίον τυχόν καταπατητών. Έτσι, ξανά στις 6 Μαΐου του 1822, σε μία από τις πολλές εγκυκλίους διαταγές του το Μινιστέριο των Εσωτερικών, μέσω του υπουργού του Ιωάννη Κωλέττη, διευκρίνιζε με απόλυτη σαφήνεια την κοινωνική και μαζί κρατική σημασία αυτής της εθνικής περιουσίας:⁷⁸

«... η ελληνική επικράτεια ... μεγάλας έχει χρείας δια τας κατά των ασεβών τυράννων συνεχείς κατεπειγούσας εκστρατείας της. Τας χρείας ταύτας να οικονομήση θέλουσα η υπερτάτη Διοίκησις, προνοήσασα δια θεσπίσματος διετάξετο, καθώς και το δίκαιον απαιτεί, δια του οποίου όλα τα εις την ελευθέραν ελληνικήν γην τουρκικά κτήματα να λογίζονται εθνικά, και να δουλεύονται παρ' εκείνων, οίτινες έως τώρα τα εδούλευον· αι δε πρόσοδοι των αυτών να εμβαιώνωσιν εις το εθνικόν ταμείον ...».

74. Στο ίδιο, σ. 386.

75. Στο ίδιο.

76. Στο ίδιο, σ. 491.

77. Στο ίδιο, σ. 374 κ.ε.

78. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. 1, σ. 408.

Στην ίδια διαταγή ο Μινίστρος των Εσωτερικών προειδοποιούσε, αιτιολογώντας με νεωτερικούς όρους τις απειλές του εναντίον ορισμένων Πελοποννησίων, που θέλησαν να μετεξελιχθούν σε κτηματίες καταπατώντας εθνικές γαίες, όπως και τυχόν άλλων επίδοξων: ⁷⁹

«Με μεγάλην του έκπληξιν το Μινιστέριον των εσωτερικών μανθάνει ότι Μανιάται τινές, χωρίς είδησιν της Διοικήσεως, ηθέλησαν να σφετερισθώσιν ως ιδιοκτησίαν των το κατά την επαρχίαν του Μυστρά Έλος ομού με άλλα τινά χωρία, καθώς ακόμη και όλην σχεδόν της Μονεμβασίας την επαρχίαν. Αίτιον του κινήματος τούτου δεν δύναμαι άλλο να στοχασθώ, εμί ότι δεν έφθασαν να μάθωσι την περί τοιούτου της Διοικήσεως επιταγήν, και είμαι βέβαιος ότι, αν είχαν την παραμικράν περί του τοιούτου διά τα εθνικά κτήματα νόμου ιδέαν, όχι μόνον δεν ήθελαν πράξει το τοιούτον, αλλά και όσους ήθελαν τολμήσει ν' αντιτείνωσιν εις τας σεβαστάς της Διοικήσεως επιταγάς, ήθελον ειδοποιήσει την Διοίκησιν, διά να τους παιδεύση ως τολμητίας και ενάντιους της κοινής ευνομίας και ευδαιμονίας. Όθεν, λαβόντες την παρούσαν, μη λείψετε από του να κράξητε όσους Μανιάτας δι' άγνοιαν εσφετερίσθησαν από τα εις τα ειρημένα μέρη εθνικά κτήματα, και να τους συμβουλεύσητε να παραιτηθώσιν αφεύκτως από αυτά ...».

Στην πραγματικότητα, παρότι οι απόπειρες καταπατήσεων εθνικών γαιών υπήρξαν περιορισμένες, ωστόσο, η αντίδραση του Μινιστερίου των Εσωτερικών ήταν ακαριαία και αυστηρή. Και η αιτία της ήταν, νομίζω, διττή. Ας δούμε πρώτα τον πολιτικό λόγο.

Η συγκρότηση ελληνικού κράτους ιστορικά ξεκίνησε μόλις το 1821 και από χαμηλές προϋποθέσεις, χωρίς προηγούμενους θεσμούς που θα μπορούσαν να ενσωματωθούν και να προσδώσουν δύναμη στα εθνικά πολιτικά όργανα, ώστε να εδραιωθούν, όπως έγινε για παράδειγμα στην Αγγλία το 1640 και ουσιαστικότερα στη Γαλλία το 1789. Αντίθετα, όλες οι ελληνικές ηγετικές ομάδες διέθεταν δικά τους μέσα ισχύος, τα οποία χρησιμοποίησαν για την Επανάσταση. Οι προεστοί χρησιμοποίησαν πλούτο και οι έμποροι της στεριάς κεφάλαια, ορισμένοι ισχυροί αρματολοί πλούτο και σχεδόν όλοι τα ένοπλα σώματά τους, οι καρaboκυραίοι πλοία και κεφάλαια. Θα πρέπει να τονίσω ότι όλα αυτά τα μέσα ισχύος, μαζί με την κοινωνική επιρροή που ασκούσαν όλες οι ηγετικές ομάδες και οι λίγοι αξιωματούχοι του κλήρου, διατέθηκαν από την πρώτη ημέρα για την Επανάσταση αλλά υπό τον έλεγχο κάθε μίας ομάδας χωριστά: μάλιστα, αρχικά, σε κάθε τόπο ξεχωριστά. Η ενοποίηση, συνεπώς, των δυνάμεων αποτελούσε προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ για τη σταθεροποίηση της Επανάστασης, ενώ τα μόνα πολιτικά

79. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. 1, σ. 408-409.

όργανα που θα μπορούσαν να επιτύχουν αυτήν την ενοποίηση ήταν τα μόλις εκλεγμένα όργανα, το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό, επειδή ορίζονταν ως εθνικά, δηλαδή όλων των Ελλήνων. Συνεπώς, οι γαίες, σε συνδυασμό με το προσωρινό αλλά γενικευμένο φορολογικό σύστημα που αποφασίστηκε την ίδια εκείνη άνοιξη, στις 26 Απριλίου του 1822,⁸⁰ θεμελιώναν στο νομικό επίπεδο τους πρώτους εθνικούς πόρους υπό τον έλεγχο των εθνικών πολιτικών οργάνων.

Οι πρώτες αποφάσεις προσαρμογής του φορολογικού συστήματος στις νεωτερικές αρχές είχαν ληφθεί από τα περιφερειακά επαναστατικά συμβούλια (Τοπικά Πολιτεύματα). Αρχικά, επρόκειτο για αποσπασματικά μέτρα, αλλά γενικεύτηκαν από τα εθνικά πολιτικά όργανα αμέσως μετά τη συγκρότησή τους κατά την Α' Εθνοσυνέλευση. Πρόκειται για την κατάργηση του κεφαλικού φόρου (την οποία είχε ήδη καταργήσει μερικώς στις 30 Μαΐου του 1821 η Πελοποννησιακή Γερουσία). Καταργήθηκαν, επίσης, ρητά όλοι οι παλαιοί έκτακτοι φόροι και τα δασίματα, ως στοιχεία της τυραννίας. Ακυρώθηκαν, ακόμη, διά της παραπομπής της επίλυσής τους σε κάποιο μέλλον, τα ατομικά δάνεια των χωρικών καθώς και οι επιβαρύνσεις από τσιφλικικά δικαιώματα, όπως και όλες οι επιβαρύνσεις στην παραγωγή οι οποίες είχαν επιβληθεί πριν από το 1821.⁸¹

Στην πράξη, τα πράγματα αποδείχθηκαν στη συνέχεια πιο αντινομικά έως και συγκρουσιακά μεταξύ ηγετικών ομάδων, επειδή οι εθνικές γαίες και οι φόροι αποτελούσαν μέσα ισχύος, τα οποία παρέπεμπαν, εντέλει, στον έλεγχο της εθνικής πολιτικής εξουσίας. Το ίδιο ισχύει και για το πρώτο εσωτερικό ομολογιακό δάνειο έναντι κρατικών βεβαιώσεων, την κατάσχεση των χρυσών και των ασημικών των εκκλησιών και των μοναστηριών κ.ά.⁸² Αλλά τα θεμελιώδη μέτρα ήταν η εθνικοποίηση των γαιών και η γενικευμένη φορολογία, επειδή αυτά ήταν σταθερά και συνεπώς συνιστούσαν πηγές εισοδήματος κρατικού τύπου.

Αυτό το οποίο ενίσχυε επιπλέον τη διατήρηση των εθνικών γαιών στην ιδιοκτησία του αναδυόμενου ελληνικού κράτους ήταν το γεγονός ότι οι γαίες καθαυτές, σε αντίθεση με τα φθαρτά εθνικά κτήματα, εκτός από την

80. *Μονόφυλλα του Αγώνος*, II, Η4α, Η5α: *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1, σ. 158-159, 274· Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση*, σ. 269 κ.ε.

81. Ν. Κ. Κασσομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, εισ.-σημ. Γιάν. Βλαχογιάννης, τ. 1, [Αρχεία Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας], Αθήνα 1939, σ. 321.

82. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση*, σ. 405 κ.ε.

πολιτική σημασία απείκαζαν υψηλό συμβολικό νόημα: ήταν η γη η οποία απελευθερωνόταν από την τυραννία, ήταν η εθνική επικράτεια που χτιζόταν στη γη αυτή. Νομίζω, λοιπόν, πως για τούτο η εθνικοποίηση δεν θα αναιρεθεί σε καμία στιγμή της Επανάστασης και δεν θα αμφισβητηθεί ποτέ ούτε από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.

Ωστόσο, οτιδήποτε σε πρώτο επίπεδο είναι ζήτημα πολιτικό και σε δεύτερο συμβολικό είναι πάντοτε σε τελευταία ανάλυση ζήτημα κοινωνικό. Αυτή η αξιωματική φράση σημαίνει πως η εθνικοποίηση των γαιών και η διατήρησή τους από τους καλλιεργητές έναντι ενός μικρού, τελικά, επιπλέον φόρου 10% είχε μία μείζονα κοινωνική σημασία. Στο ξεκίνημα της Επανάστασης ήταν εύλογο αυτή η κοινωνική σημασία να συνδεθεί πρωτίστως με τον πόλεμο. Έτσι, λοιπόν, τον ίδιο μήνα, τον Μάιο του 1822, το Εκτελεστικό προχώρησε ένα βήμα παραπέρα στο ζήτημα των γαιών. Συνέδεσε τη συμμετοχή χωρικών στον πόλεμο με τη μετατροπή της διά βίου χρήσης του οικογενειακού κλήρου σε ατομική ιδιοκτησία. Κάθε χωρικός που θα πολεμούσε για τουλάχιστον έξι μήνες αποκτούσε την ιδιοκτησία ενός στρέμματος αγροτικής γης για κάθε μήνα που πολέμησε· αν σκοτωνόταν, τη γη των έξι στρεμμάτων κληρονομούσε αυτοδικαίως η οικογένειά του, ή, αντίστροφα, την έχανε, αν λιποτακτούσε.⁸³ Η ίδια απόφαση επεκτάθηκε και στους πυρπολητές.⁸⁴

Αργότερα, στις αρχές καλοκαιριού του 1826 και όσο ο στρατηγός Γεώργιος Καραϊσκάκης βρισκόταν στο Ναύπλιο, όπου του ανατέθηκε η γενική αρχηγία των σωμάτων της Στερεάς, συγκλήθηκε με τον στρατηγό Θεόδωρο Κολοκοτρώνη σύσκεψη για τις αρχές Ιουλίου. Ο στόχος ήταν να συμφωνήσουν σε ένα κοινό σχέδιο για την ανάκαμψη του στρατεύματος, τη χρηματοδότησή του και να εφαρμόσουν μια κοινή στρατηγική για την περαιτέρω οργάνωση της ελληνικής αντεπίθεσης που βρισκόταν σε εξέλιξη. Στο συμφωνητικό στο οποίο κατέληξαν προβλεπόταν, μεταξύ άλλων κρίσιμων αποφάσεων, με βάση την απόφαση της Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου για την εθνικοποίηση των οθωμανικών γαιών⁸⁵

«ότι όλην την εθνικήν γην να την διανείμουν, εξ ίσου και χωρίς διάκρισιν, εις όλους τους αγωνιζόμενους, κατοίκους και παροίκους, όταν η πατρίς ελευθερωθή».

83. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1, σ. 167-168.

84. Στο ίδιο, τ. 1, σ. 394.

85. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, τ. 2, Αθήνα 1941, σ. 336.

Το ζήτημα διανομής ορισμένων εθνικών γαιών στους μαχητές συζητήθηκε ξανά στην τρίτη συνεδρία της Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας με ειδικότερους αναλυτικούς όρους και με πρωτοβουλία του στρατηγού Sir Richard Church.⁸⁶ Δεν διαθέτουμε ακριβείς αποδείξεις για την έκταση της εφαρμογής των κινήτρων αυτών κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Το πιθανότερο είναι πως πραγματοποιήθηκε αποσπασματικά κατά τα επαναστατικά χρόνια, αλλά πιο ολοκληρωμένα ενσωματώθηκε αργότερα, το 1835-36, στον νόμο για τη γη υπέρ των Φαλαγγιτών, των απόμαχων αγωνιστών, που εντάχθηκαν τιμητικά στα ομώνυμα σώματα.⁸⁷ Το ουσιαστικότερο όμως στοιχείο της εθνικοποίησης των πρώην οθωμανικών γαιών και η κρισιμότερη κοινωνική της σημασία εντοπίζονταν στο γεγονός ότι αυτές οι γαίες παρέμειναν ως αποκλειστικό δικαίωμα χρήσης στις οικογένειες όλων των καλλιεργητών.

Ας συνοψίσουμε. Στην Ελληνική Επανάσταση το πρόταγμα στον δημόσιο πολιτικό λόγο ήταν η ελευθερία και η Ανεξαρτησία, ενώ η ισότητα δεν αναφέρεται ρητά ως προγραμματική επιδίωξη των ελληνικών ηγεσιών. Αλλά τόσο στους οργανισμούς των Τοπικών Πολιτευμάτων, όσο ιδίως και στα τρία συντάγματα, από το Πολίτευμα της Επιδαύρου έως το Σύνταγμα της Τροιζήνας, η ισότητα των δικαιωμάτων, γενικά και έναντι του νόμου ειδικότερα, κατοχυρωνόταν και μάλιστα εμφανικά. Είναι προφανές ότι η κατοχύρωση των οθωμανικών γαιών στις οικογένειες των καλλιεργητών αποτέλεσε μια στρατηγικής σημασίας πολιτική επιλογή, η οποία εμπεριείχε ισχυρά στοιχεία κοινωνικής ισότητας. Παρότι δεν ειπώθηκε ρητά, αυτός είναι ο λόγος που οι πρώην οθωμανικές γαίες έγιναν μεν ιδιοκτησία του ελληνικού δημοσίου, αλλά –δείγμα εξαιρετης πολιτικής και κοινωνικής οξύνοιας– παρέμειναν στα χέρια των οικογενειών των ελλήνων χωρικών. Η ελληνική ηγεσία, συνεπώς, εθνικοποίησε με βάση το επαναστατικό δικαίωμα τις πρώην οθωμανικές γαίες και, ταυτοχρόνως, κοινωνικοποίησε τη χρήση τους για όλους τους καλλιεργητές, με βάση το εθιμικό δικαίωμα των χωρικών. Με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Ανεξαρτησίας το 1830 αναγνωρίστηκε διεθνώς η ελληνική πράξη εθνικοποίησης των πρώην οθωμανικών γαιών,

86. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 3, σ. 507-509.

87. Εύη Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, [KEINE/Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 2018.

με βάση το επαναστατικό δικαίωμα.⁸⁸ Μπορεί οι εθνικές γαίες να παραχωρήθηκαν ως πλήρεις ιδιοκτησίες με μεγάλη καθυστέρηση το 1871, επειδή αποτελούσαν υποθήκη των δανείων, αλλά εμπράκτως παρέμειναν στους καλλιεργητές, οι οποίοι τις διέθεταν με δικαιοπραξίες νόμιμες και αναγνωρισμένες από το κράτος, ως εάν να αποτελούσαν πλήρως κατοχυρωμένες ατομικές ιδιοκτησίες.⁸⁹

Επίμετρο

Κατά την Αγγλική Επανάσταση το κοινωνικό ζήτημα, δηλαδή η διανομή της γης στους ακτήμονες και τους μικρούς κληρούχους, τέθηκε ιδίως από τους *True Levellers (Diggers)*, αλλά επρόκειτο για πολιτικό ρεύμα το οποίο ηττήθηκε. Στην πραγματικότητα, παρά τις πυκνές συζητήσεις σχετικά με τη γαιοκτησία, η μεγάλη ιδιοκτησία της γης δεν αμφισβητήθηκε ποτέ ουσιαστικά από την αγγλική επαναστατική ηγεσία.⁹⁰ Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης η παλαιά τάση επικράτησης της μεγάλης γαιοκτησίας ενισχύθηκε σημαντικά. Σε ένα δείγμα πωλήσεων σε δεκατρείς επαρχίες κατασχεμένων γαιών από τις επαναστατικές αρχές, γαιών συνολικής αξίας 5 εκατομμυρίων λιρών, το 82,5% της συνολικής αξίας αγορών αυτής της γης πραγματοποίησαν ευγενείς και μεγάλοι αστοί, το 7% κοινωνικά ανώνυμα πρόσωπα, πιθανότατα ως τρίτα πρόσωπα για λογαριασμό αριστοκρατών της παλαιάς βασιλικής αυλής, και το 10,5% μεσαίοι έμποροι, τεχνίτες και επαρχιακοί φάρμερ (κτηματίες).⁹¹ Οι μικροί κληρούχοι, πόσο μάλλον οι ακτήμονες, δεν εμφανίζονται πουθενά σε αυτούς τους καταλόγους αγοραστών.⁹² Σε ένα σύνολο πληθυσμού της τάξης των πεντέμισι εκατομμυρίων η γη και τα αντίστοιχα εισοδήματα συγκεντρώθηκαν σε περίπου τριάντα χιλιάδες οικογένειες ευγενών και μεγάλων αστών, καθώς και ορισμένων προσαρτημένων κοινωνικών ομάδων, έναντι τριών και πλέον εκατομμυρίων ενδεδών.⁹³

88. Αλέξ. Ι. Σούτσος, *Συλλογή των εις το εξωτερικόν δημόσιον δίκαιον της Ελλάδος αναγομένων επισήμων εγγράφων*, Αθήνα 1858, σ. 132, 212, 216.

89. Νάκος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών*, σ. 103 κ.ε.

90. Ducrocq, «The Debate on Property during the First English Revolution».

91. Ian Gentles, «The Impact of the Sales of Confiscated Land on English Society during the Revolution 1647-1660», *Histoire sociale – Social History*, XIII/26 (1980), 289-304 και ειδικά πίνακες σ. 290, 293, 299, 301 [<https://hssh.journals.yorku.ca/index.php/hssh/article/view/39514/35831>].

92. Στο ίδιο, σ. 304.

93. J. P. Cooper, «The Social Distribution of Land and Men in England, 1436-1700»,

Αντίθετα, οι διαρκείς εξεγέρσεις των γάλλων αγροτών από την άνοιξη του 1789 και έως το 1793 ενδυνάμωσαν τη θέση τους στη γαλλική κοινωνία ως προς την κατοχή του κατεξοχήν μέσου παραγωγής, της γης, αλλά και σε επίπεδο πολιτικό.⁹⁴ Έτσι, στη Γαλλία η βάση της κοινωνίας, λιγότερο οι φτωχοί σχεδόν άκληροι αγρότες και περισσότερο οι μικροί και μεσαίοι, υπερδιπλασίασαν την ιδιόκτητη γη τους, σε σύγκριση με ό,τι διέθεταν κατά την περίοδο αμέσως πριν από την Επανάσταση. Σε αρκετές περιοχές οι μικροί και μεσαίοι αγρότες έλεγξαν έως τα δύο τρίτα των καλλιεργήσιμων και κοινόχρηστων γαιών, ενώ σε όλη την επικράτεια επέτυχαν να κατέχουν έως το 1802 κατά μέσο όρο περίπου τις μισές αγροτικές εκτάσεις κάθε είδους.⁹⁵ Πιο συγκεκριμένη ένδειξη της νέας κατάστασης είναι ότι οι γάλλοι μικροί και μεσαίοι αγρότες ανέκτησαν τουλάχιστον το 15% της γαιοπροσόδου, σε σύγκριση με τα ισχύοντα στο παλαιό καθεστώς.⁹⁶ Αυτό το κέρδος των μικρών γάλλων αγροτών οφειλόταν εν μέρει στην κατάργηση των ποικίλων φεουδαλικών δικαιωμάτων. Αν και δεν μπορούν να υπάρξουν μετρήσιμα στοιχεία, ωστόσο, επιπλέον ανάκτηση της γαιοπροσόδου προέκυψε επίσης από την αύξηση των μικρών ιδιοκτησιών που προήλθαν τόσο από την πώληση σε μικρά τεμάχια των κατασχεμένων γαιών του κλήρου και τμήματος της αριστοκρατίας, όσο και από την πτώχευση γαιοκτημόνων, οι οποίοι πώλησαν και αυτοί τις ιδιοκτησίες τους ανά μικρά τεμάχια γης, αλλά πιθανότατα και από καταλήψεις παλαιών φεουδαλικών γαιών.⁹⁷

Οι λόγοι της επιτυχίας αυτής των γαλλικών χωρικών κοινωνιών ήταν οι πολύ σκληροί αγώνες που διεξήγαν, ανεξάρτητα από τις υπόλοιπες τάξεις, πριν και ιδίως κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, οπότε οι Οργισμένοι διατύπωσαν επιπλέον ένα πολύ συστηματικό πρόγραμμα διεκδικήσεων για

The Economic History Review 20/3 (1967), 438-440 [DOI.org/10.1111/j.1468-0289.1967.tb00146.x]. J. Dodgson, «Gregory King and the economic structure of early modern England: an input-output table for 1688†», *The Economic History Review* 66/4 (2013), 993-1016 [DOI.org/10.1111/1468-0289.12006].

94. E. Le Roy Ladurie, «Révoltes et contestation rurales en France de 1675 à 1788», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 29/1 (1974), 16· G. Béaur, «Les rapports de propriété en France sous l'Ancien Régime et dans la Révolution. Transmission et circulation de la terre dans les campagnes françaises du XVIe au XIXe siècle», Nadine Vivier (εκδ.), *Ruralité française et britannique, XIIIe-XXe siècles. Approches comparées*, Presses universitaires de Rennes, 2005, σ. 221-224, 229.

95. B. Bodinier, «La vente des biens nationaux: essai de synthèse», *Annales historiques de la Révolution française*, 315 (1999), 7-19 [DOI.org/10.3406/ahrf.1999.2219].

96. Ado, *Paysans en révolution*, σ. 431.

97. Στο ίδιο, σ. 432-433.

τη διανομή της γης, ως υλική προϋπόθεση για την εφαρμογή της ισότητας για όλους.⁹⁸

Η λύση την οποία έδωσε η ελληνική επαναστατική ηγεσία στο ζήτημα των γαιών, από τις αρχές του 1822, εξασφάλιζε ακριβώς τη βιωσιμότητα των ελλήνων καλλιεργητών και των οικογενειών τους έναντι ενός μικρού φόρου, επιπλέον του βασικού. Πιθανώς, η απόφαση της ελληνικής επαναστατικής ηγεσίας να κατοχυρώσει τις γαίες σε όλους τους καλλιεργητές διευκολύνθηκε από το ότι οι ελληνικές ηγετικές ομάδες, οι οποίες οργάνωσαν και ξεκίνησαν την Επανάσταση, δεν υπήρξαν γαιοκτητικές, όπως κατά απόλυτο τρόπο οι αγγλικές και σχετικότερα οι γαλλικές. Ειδικότερα, η ιστορική διαδικασία σχηματισμού και συγκέντρωσης ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου δεν θεμελιώθηκε στη γαιοκτησία αλλά σε άλλου τύπου δομές. Επίσης, στις ελληνικές περιοχές το δικαίωμα στη χρήση οικογενειακού κληρού ήταν κατοχυρωμένο από αιώνες, δεδομένο το οποίο είχε διαμορφώσει ένα είδος εθιμικού δικαίου.

Εκτός από την παραχώρηση των γαιών, οι ελληνικές επαναστατικές ηγεσίες απάλλαξαν τις αγροτικές οικογένειες των παραγωγών τόσο από όλους τους φόρους υποτέλειας του οθωμανικού κράτους και τα δασύματα προς την Ορθόδοξη Εκκλησία, όσο και από τα τσιφλικικά και δανειακά βάρη, τον εξαναγκαστικό δανεισμό και άλλα. Όλα τα προηγούμενα, αν και μερικές άτυπα, είχαν ωστόσο καταστεί καθεστώς και αφαιρούσαν από τους καλλιεργητές ένα ποσοστό της τάξης του 65% από τη γαιοπρόσοδο την οποία οι ίδιοι παρήγαν.⁹⁹ Έτσι, οι έλληνες καλλιεργητές αύξησαν το μερίδιό τους ως προς την οικειοποίηση της γαιοπροσόδου από τους ίδιους κατά περίπου 40% έως 50%, ένα ποσοστό που κατά μέσο όρο αντιστοιχεί στη μείωση των φόρων και στην κατάργηση των ποικίλων επιβαρύνσεων, στην καταβολή των οποίων εξαναγκάζονταν υπό το καθεστώς του ραγιά. Αυτή η λύση που έδωσαν στο αγροτικό ζήτημα οι πρώτες ελληνικές επαναστατικές ηγεσίες αποτέλεσε αρχή (principio), η οποία θα εφαρμοζόταν στο εξής και διαρκώς επί έναν αιώνα από το ελληνικό κράτος σε όλα τα ζητήματα των γαιών των νέων περιοχών που ενσωματώνονταν στην ελληνική επικράτεια.

Ωστόσο, η ίδια αυτή απόφαση είχε προεκτάσεις μεγάλης κλίμακας στα όρια της μικρής ελληνικής κοινωνίας. Επρόκειτο για την κατοχύρωση της μικρής ιδιοκτησίας του κατεξοχήν μέσου παραγωγής, της γης, σε πολύ με-

98. A. Mathiez, «Le manifeste des Enrages (juin 1793)», *Annales révolutionnaires* 7/4 (Ιούλ.-Σεπτ. 1914), 547-560.

99. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, σ. 346-350.

γάλη κοινωνική κλίμακα. Οι οικογενειακοί κλήροι κυμαίνονταν συνήθως στα μικρά νησιά από 5 έως 10 στρέμματα, ενώ στις πεδινές ή ημιορεινές περιοχές έφταναν έως 200 στρέμματα, αραιότερα 1.000 στρέμματα.¹⁰⁰ Σε αυτούς τους de facto ιδιόκτητους οικογενειακούς κλήρους το κράτος πρόσθεσε, με δωρεάν παραχώρηση λίγα χρόνια μετά την Ανεξαρτησία, ένα στρέμμα γης σε κάθε αγροτική οικογένεια ως ιδιοκτησία της, ώστε να χτίσει την κατοικία και τον οικογενειακό λαχανόκηπο.¹⁰¹ Με αφετηρία, λοιπόν, αυτή τη θεμελιώδη επαναστατική μεταρρύθμιση, όταν οι άρρενες Έλληνες επανέκτησαν από το 1844 και εξής τα πολιτικά δικαιώματα που είχαν αρχικά καθιερωθεί κατά την Επανάσταση, σχηματίστηκε μια δημοκρατία της οποίας η ευρύτετη κοινωνική βάση της τάξης των δύο τρίτων του πληθυσμού αποτελείτο εν πολλοίς από μικρούς ανεξάρτητους οικογενειακούς εμπορευματικούς παραγωγούς κατόχους των μέσων της παραγωγής και της κατοικίας τους.

100. Αλέξ. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1867, σ. 53.

101. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία*, σ. 46. Για τις πολιτικές εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής βλ. Λεων. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, [Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας], Αθήνα 1990.

SUMMARY

Petros Th. Pizanias

The Agrarian Issue from the Early (17th cent.) Revolutions
to the Greek Revolution

The agrarian and social question raised during the second year of the Greek Revolution, was part of a wider historical phenomenon. It concerned the Greek case specifically but, at the same time, connected the Greek paradigm as it emerged in the 19th century Greek revolution with similar, previous, historical circumstances arising during other early modern revolutions. In fact, the agrarian question first appeared in modern political and ideological thought, during the English Revolution in 1640, and then, albeit in a much less pronounced manner, in the American Revolution; finally, it constituted a major parameter of the French Revolution in 1789. The Greek agrarian question emerged during the Greek revolution, but it was connected with a long history of land ownership and social distribution. It mainly referred to the creation of a modern, individual system of land property and had eventually a major impact upon the formation of social classes. In the above study, the agrarian question raised during the Greek revolution of 1821 is examined and interpreted through the examination of three other major modern revolutions during which similar issues were raised.

Νικόλας Πίσσης

Ο Αγαθάγγελος, τα πρότυπά του και οι τύχες του έως και την Επανάσταση

Είναι πολύ γνωστή και έχει σχολιαστεί επανειλημμένα η πληροφορία που παραδίδει ο Ιωάννης Φιλήμων (και ενισχύει ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων), ότι μεταξύ των δύο πολιορκιών του Μεσολογγίου το 1824 «επιτήδειοι τινές, γνωρίζοντες την τοιαύτην υπόληψιν του Λαού περί των ευαγγελισμών του Αγαθαγγέλου, ενήργησαν την εις Μεσολόγγιον μετατύπωσίν του».¹ Η αναφορά αυτή στην ‘υπόληψη’ που περιέβαλλε την *Οπτασία του Αγαθαγγέλου* και στη δημοφιλία του μεταξύ των επαναστατημένων Ελλήνων δεν είναι η μόνη. Στα απομνημονεύματα των αγωνιστών δεν σπανίζουν οι μνείες προσώπων που μετέφεραν στον κόρφο τους, χάριζαν ή επικαλούνταν τον Αγαθάγγελο, ενώ και ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης θυμόταν πως δίπλα σε λειτουργικά βιβλία «άλλαι προφητεΐαι, ήσαν τα βιβλία οπού ανέγνωσα».² Αν η διαπίστωση της διάδοσης του Αγαθαγγέλου και της ιδεολογικής του λειτουργίας είναι δεδομένη, εξίσου κοινή είναι και η εύλογη

1. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1834, σ. 68· Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Επίκρισις εις την περί νεοελληνικής Εκκλησίας σύντομον απάντησιν του σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Νεοφύτου Βάμβα*, Αθήνα 1839, σ. 331. Την έκδοση του Μεσολογγίου του 1824, από την οποία δεν σώζεται κανένα αντίτυπο, μνημονεύει στην «κριτική» έκδοση του Αγαθαγγέλου και ο Ζηλοπροφήτης: *Σύνταγμα Πνευματικόν, Διχή διηρημένον, εις θεωρητικόν τε, και πρακτικόν*, τυπογρ. Γ. Μελισταγούς, Ερμούπολη 1838, σ. κγ’.

2. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Αθήνα 1846, σ. 48· Δ. Δημητρόπουλος, «Τι διάβαζε ο Κολοκοτρώνης;», *Τα Ιστορικά* 29/56 (2012), 226-232. Για ορισμένες από τις σχετικές αναφορές βλ. Φώτιος Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α’, Αθήνα 1899, σ. 35· Ν. Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833*, Εισαγωγή και σημειώσεις Γιάν. Βλαχογιάννη, τ. Α’, Αθήνα 1939, σ. 425, τ. Β’, Αθήνα 1941, σ. 165· M. Hatzopoulos, «Oracular Prophecy and the Politics of toppling Ottoman Rule in South-East Europe», *The Historical Review/La Revue Historique* 8 (2011), 112-115.

απορία που συνοδεύει αυτήν τη διαπίστωση, καθώς η ανάγνωση της *Οπτασίας* καθιστά σαφές ότι το περιεχόμενό της ουδόλως δικαιολογεί την τόσο μεγάλη δημοτικότητά της. Τι ακριβώς υποσχόταν ο Αγαθάγγελος και πού οφείλεται η αύρα του; Οι σχετικές απαντήσεις που έχουν δοθεί εστιάζουν είτε στις λίγες –αλλά ρητές– προφητικές υποσχέσεις του επερχόμενου τέλους της οθωμανικής κυριαρχίας, που περιλαμβάνονται στο πρώτο κεφάλαιο,³ είτε στο υποβλητικό και δυσνόητο του κειμένου, που δρούσε στο υποσυνείδητο των αναγνωστών και ακροατών.⁴

Στη μελέτη που ακολουθεί θα επιχειρηθεί μια συμπληρωματική, όχι κατ' ανάγκην εναλλακτική ερμηνεία, αφού προηγουμένως σχολιαστούν προβλήματα της έρευνας και εξεταστούν ζητήματα που αφορούν το περιβάλλον της σύνταξης της *Οπτασίας* και τον συντάκτη της, τον Θεόκλητο Πολυειδή, τις πηγές και τα πρότυπά της, αλλά και τις διαδοχικές προσλήψεις και τροποποιήσεις του κειμένου που μεσολάβησαν έως και το τέλος της Επανάστασης.

Πέρα από τα πολυάριθμα κενά στις γνώσεις μας γύρω από τη συγγραφή και τις κατοπινές τύχες του κειμένου, τη μελέτη του έχουν δυσχεράνει ορισμένες ιδιαίτερα ανθεκτικές παρανοήσεις του περιεχομένου και του χαρακτήρα του. Ένα παράδοξο της σχετικής βιβλιογραφίας είναι ότι, ενώ οι ειδικές μελέτες για τον Αγαθάγγελο, ήδη από την εποχή του Νικολάου Πολίτη,⁵ ξεκαθαρίζουν ότι δεν σχετίζεται ούτε με τον θρύλο του «ξανθού γένους» ούτε με μια υποτιθέμενη πολυμήχανη «ρωσική προπαγάνδα», στις γενικές ιστορίες και γραμματολογίες, ή όπου παρεμπιπτόντως γίνεται λόγος για τον Αγαθάγγελο από τον Σάθα⁶ και μέχρι σήμερα, κατά κανόνα και το ξανθό γένος και ο ρωσικός δάκτυλος εμφανίζονται ως υποχρεωτικοί συνειρμοί.

3. Κ. Α. Γεωργιάδης, «Αγαθάγγελος και η περίφημος Οπτασία του», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Α', Αθήνα 1926, σ. 111-113· Δαμιανός Δόικος, «Ο Αγαθάγγελος ως προφητικόν, αποκαλυπτικόν έργον και το μήνυμά του», *Μνήμη 1821*, [Παράρτημα αρ. 9 της Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 1971, σ. 120· Hatzopoulos, «Oracular Prophecy», 108.

4. Αλέξης Πολίτης, «Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του Αγαθάγγελου. Το μόνο γνωστό αντίτυπο», *Ο Ερανιστής* 7 (1969), 177· Δόικος, «Ο Αγαθάγγελος», σ. 124· Γ. Κεχαγιόγλου, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Β1: 15ος αι. – 1830, Αθήνα 1999, σ. 438· Στ. Ράμφος, *Η Ελλάδα των ονείρων. Σπουδή στο συλλογικό μας φαντασιακό*, Αθήνα 2020, σ. 456.

5. Ν. Πολίτης, λήμμα «Αγαθάγγελος», *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, (Μπαρτ & Χιρστ), τ. Α', Αθήνα 1889, σ. 38-40 [αναδημοσίευση: Ν. Πολίτης, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, Αθήνα 1920, σ. 28· βλ. εκεί περί Αγαθαγγέλου και τις σ. 24-26].

6. Κ. Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών δοκίμιον περί των προς απο-*

Για τον πρώτο συνειρμό αρκεί η ανάγνωση του κειμένου σε οποιαδήποτε έντυπη ή χειρόγραφη εκδοχή.⁷ Ο δεύτερος στηρίζεται στην ακόλουθη λογική αλυσίδα: Εφόσον η χρησιμολογία υπήρξε το δραστικότερο στήριγμα της ρωσικής προσδοκίας, του πολιτικού προσανατολισμού του ελληνικού κόσμου προς την ομόδοξη αυτοκρατορία του Βορρά, και εφόσον ο Αγαθάγγελος υπήρξε το δημοφιλέστερο κείμενο αυτής της γραμματείας, θα πρέπει η συγγραφή και η κυκλοφορία του να συνδέονται με τη ρωσική πολιτική, που θεωρείται ότι υπέθαλπε τις σχετικές προσδοκίες, πόσο μάλλον που στις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού βασιλείου οι «αγαθαγγελιστές» πράγματι συνδέονταν ή ταυτίζονταν εν πολλοίς με το ρωσικό κόμμα. Η αναδρομική αυτή νοηματοδότηση παγιώθηκε ελλείψει ή σε βάρος των τεκμηρίων, αφού η τεκμηρίωση δεν προχώρησε ποτέ πολύ πέρα από ευλογοφανείς υποθέσεις, όπως εκείνη του Κορδάτου: «Μάλιστα ένας καλόγερος που λεγόταν Θεόκλητος Πολυειδής, γύρω στα 1750, σύνταξε και κυκλοφόρησε μια νέα φυλλάδα με τον τίτλο *Οπτασία του Αγαθαγγέλου*. Κοντά στον νου, πως ο Πολυειδής ήταν όργανο της ρωσικής διπλωματίας».⁸

Επιπλέον, ο Αγαθάγγελος θεωρείται προϊόν –το επιστέγασμα– της μακράιωνης βυζαντινής, ορθόδοξης αποκαλυπτικής παράδοσης (ήδη, βέβαια, ο όρος που χρησιμοποιεί, «το βυζαντινόν της Ανατολής βασιλείον», θα αρκούσε για να κλονίσει αυτήν την εντύπωση), ενώ υποστηρίζεται ότι «κέντρον των τοιούτων θεοσοφικών και αποκρύφων συνοθυλευμάτων υπήρχε καθ' όλους τους αιώνας ο Άθως».⁹ Εκεί, σύμφωνα με τον Ευλόγιο Κουρίλα,

τίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821), Αθήνα 1869, σ. 449.

7. Η πεποίθηση αυτή είναι τόσο ισχυρή, ώστε, και όταν διαπιστώνεται η απουσία του ξανθού γένους, θεωρείται ότι οι σχετικές αναφορές έχουν απαλειφθεί από το κείμενο. Βλ. λ.χ. την ως προς το κυρίως θέμα της εξαιρετικής μελέτη Δ. Ψαρράς, *Πώς συλλογάται ο Ρήγας; Επιστροφή στις πηγές*, Αθήνα 2020, σ. 180, με αναφορά στον Αλέξη Πολίτη («Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του Αγαθάγγελου», 167), ο οποίος όμως δεν μίλησε για «παράλειψη» του ξανθού γένους. Στην πραγματικότητα, εκείνο που απουσιάζει από την εν λόγω πρώτη έντυπη έκδοση (όχι ηθελημένα, αλλά εκ παραδρομής, όπως εξηγεί ο Αλ. Πολίτης, σ. 174) είναι μέρος του Η' κεφαλαίου, του αφιερωμένου στη Ρωσία, όχι όμως και η επίμαχη φράση του Ε' κεφαλαίου για την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από τον τσάρο Πέτρο Ε' (βλ. παρακάτω).

8. Γιάνης Κ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Α': *Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1957, σ. 202-203.

9. Ευλόγιος Κουρίλας Λαυριώτης, *Θεόκλητος ο Πολυειδής και το Λεύκωμα (1731–1733) αυτού εν Γερμανία (εξ ανεκδότου κώδικος)*. Ο φιλελληνισμός των Γερμανών, Αθήνα 1935, σ. 229-231 [δημοσιευμένο σε συνέχειες και στο περιοδικό *Θρακικά* 3 (1932), 84-149· 4 (1933), 129-199· 5 (1934), 68-162· 7 (1936), 83-143.]

ο συντάκτης του Αγαθαγγέλου «εμορφώθη και εμυήθη τα απόρρητα της αποκρύφου γνώσεως». Η μελέτη του Κουρίλα, η πλουσιότερη γύρω από τον Θεόκλητο Πολυειδή, έχει ταυτόχρονα υποδείξει την καθοριστική σημασία των γερμανικών εμπειριών του συγγραφέα (Πολυειδή), αλλά η φανατική γερμανοφιλία του μελετητή (Κουρίλα) μάλλον επέτεινε την σύγχυση. Παρότι ο τελευταίος σημειώνει, ότι «εν τοις χρησμοίς του Αγαθαγγέλου ξανθόν γένος ουδαμού εύρηται»,¹⁰ τονίζει προεξαγγελτικά ότι «το ξανθόν γένος δεν είναι οι Ρώσοι, ως τρανώς αποδεικνύομεν, αλλ' οι Γερμανοί».¹¹ Εικασία αποτελεί και η θέση ότι ο στόχος του συγγραφέα ήταν να προωθήσει μια κοινή σταυροφορία Γερμανών και Ρώσων προς απελευθέρωση των ορθοδόξων χριστιανών της Ανατολής και γι' αυτό απευθύνθηκε πρωτίστως στους λαούς της Γερμανίας και της Ρωσίας.¹² Η συναφής υπόθεση ότι ο Πολυειδής «υπήρξεν ο πρώτος εμπνεύσας αυτοίς [τοις Γερμανοίς] την ιδέα του ιμπεριαλισμού, όθεν και το σύνθημα *Drang nach Osten*»,¹³ σχετίζεται λιγότερο με ερευνητικά δεδομένα και περισσότερο με ιδεολογικές αναζητήσεις του Κουρίλα, που τον οδήγησαν στην Κατοχή να δωρίσει τη μελέτη του στον Χίτλερ, με τη διαβεβαίωση ότι¹⁴

«έλαβον παρά του Κυρίου εντολήν να γράψω το βιβλίον Θεόκλητος Πολυειδης ο επιλεγόμενος Αγαθάγγελος και περί του φιλελληνισμού των Γερμανών. [...] Πεισθείς αδιστακτως ότι η θεία πρόνοια προ αιώνων έχει προορίσει ως λαόν περιούσιον “το ξανθόν γένος” ως ονομάζονται εν τοις χρησμοίς οι Γερμανοί, εγκατέλιπον τον Άθω άμα τη εκρήξει του Ευρωπαϊκού πολέμου και τω 1915 αφικόμην εις Αθήνας και έκτοτε εγενόμην ο μεγαλοκήρυξ της θείας βουλής αποδεικνύων διά της ιστορίας των προφητειών ότι αυτός ο Ύψιστος εξελέξατο το Γερμανικόν έθνος ως όργανον προς πραγμάτωσιν των μεγάλων της ανθρωπότητος ιδεωδών και ότι η γερμανική cultura είναι η πανάκεια ήτις θα θέση τέρμα εις την δυστυχίαν του κόσμου ην εδημιούργησεν η απιστία και ο Σατανάς διά των οργάνων αυτού, του μασσονισμού και των εβραίων».

Τέλος, δεν απουσιάζουν και νεότερα δημοσιεύματα, που συνδυάζουν τον νηφάλιο ιστορικό σχολιασμό με εικτολογίες για την προφητική αλή-

10. Κουρίλας, *Θεόκλητος ο Πολυειδης*, σ. 171, σημ. 1.

11. Στο ίδιο, σ. ια'.

12. Στο ίδιο, σ. ε', 143, 150, 158, 174, 180.

13. Στο ίδιο, σ. 153.

14. Μαίρη Ζάγκλη-Μπόζιου, *Ευλόγιος Κουρίλας (1880-1961). Το αρχείο του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, [Δωδώνη, παράρτημα αρ. 79], Ιωάννινα 2009, σ. 23. Δεν είναι γνωστό αν ο Κουρίλας πράγματι έστειλε (μέσω της γερμανικής πρεσβείας) τη μελέτη και την επιστολή, αντίγραφο της οποίας απόκειται στο αρχείο του.

θεια του Αγαθαγγέλου, καθώς, ούτε λίγο ούτε πολύ, θεωρείται ότι προφήτευσε επιτυχώς πραγματικότητες του 20ού αιώνα και δη του Ψυχρού πολέμου.¹⁵

Όπως είναι γνωστό, η Οπτασία του μακαρίου Ιερωνύμου Αγαθαγγέλου από τη Ρόδο, μοναχού του Τάγματος του Αγίου Βασιλείου (όπως κατά κανόνα ονομάζονταν στις Δυτικές Εκκλησίες οι μοναχοί της Ανατολικής), παρουσιάζεται ως αποκάλυψη εκ Θεού, που φανερώθηκε την Κυριακή της Ορθοδοξίας του έτους 1279 στη Μεσσήνη της Σικελίας στον Αγαθάγγελο, ο οποίος και την κατέγραψε στα ελληνικά. Ο βενεδικτίνος μοναχός Ιάκωβος Παλαιώτης υποτίθεται ότι τη μετέφρασε στα ιταλικά και την τύπωσε στο Μιλάνο το 1555, ενώ ο Θεόκλητος Πολυειδής εμφανίζεται απλώς ως μεταφραστής από τα ιταλικά ξανά στα ελληνικά και μάλλον ως εκδότης της φανταστικής ή λανθάνουσας πρώτης έκδοσης, της Οπτασίας ή του Χρησμού. Η σύγχυση γύρω από την ειδολογική κατάταξη του Αγαθαγγέλου ξεκινά από το ίδιο το κείμενο, που ορίζεται σε διάφορα σημεία εναλλάξ ως *χρησμός*, *προφητεία*, *αποκάλυψις* και *οπτασία*. Αν υιοθετήσουμε τον κλασικό ορισμό της αποκάλυψης, όπως τον διατύπωσε ο Collins, ως «ένα είδος αποκαλυπτικής [revelatory] γραμματείας με αφηγηματικό πλαίσιο, κατά το οποίο στην αποκάλυψη διαμεσολαβεί ένα υπερφυσικό ον προς έναν ανθρώπινο αποδέκτη, φανερώνοντας μια υπερβατική πραγματικότητα που εκτείνεται στον χρόνο, καθώς προσβλέπει στην εσχατολογική λύτρωση, και στον χώρο, καθώς προϋποθέτει έναν διαφορετικό, υπερφυσικό κόσμο»,¹⁶ θα διαπιστώσουμε ότι εν πολλοίς καλύπτει τα βασικά χαρακτηριστικά του κειμένου.

Σημαντικότερη όμως για την κατανόηση αλλά και τη χρονολόγηση του Αγαθαγγέλου είναι η χρήση της τεχνικής των *vaticinia ex eventu* (προφητίες εκ του αποτελέσματος), που συνιστά και τον καμβά των περισσότερων βιβλικών και μη ιστορικών προφητειών και αποκάλυψεων.¹⁷ Το ψευδεπί-

15. Δ. Μιχαλόπουλος, *Οπτασία του Μακαρίου Ιερωνύμου Αγαθαγγέλου*, Αθήνα 1991, σ. 17-20· ο ίδιος, «Αγαθάγγελος. Από τη νοσταλγία της νίκης στο όραμα του σύγχρονου κόσμου», *Ευθύνη* 230 (Φεβρ. 1991), 56-60· ο ίδιος, «The Vision of Agathangelus: An 18th-Century Apocalyptic *Weltanschauung*», P. Mitev κ.ά. (επιμ.) *Empires and Peninsulas. Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829*, Βερολίνο 2010, σ. 265-269.

16. J. J. Collins, «Introduction: Towards the Morphology of a Genre», *Semeia* 14 (1979), 9· βλ. και τις τροποποιήσεις στο J. J. Collins, «The Genre Apocalypse Reconsidered», *Zeitschrift für Antikes Christentum* 20 (2016), 21-40.

17. Η διάκριση των δύο ενοτήτων, ιστορικής και προφητικής, και ο εντοπισμός της το-

γραφο των κειμένων, η τοποθέτηση της σύνταξής τους στο παρελθόν και η εξιστόρηση των γεγονότων που μεσολάβησαν εν είδει προφητείας, ενίσχυαν την πειθώ και την αληθοφάνεια των πραγματικών προρρήσεων που ακολουθούσαν. Ακόμη όμως και αν θεωρήσουμε ότι οι σύγχρονοι του εκάστοτε συγγραφέα ήταν σε θέση να συλλάβουν όλους τους υπαινιγμούς για πρόσφατα πρόσωπα και πράγματα, το βέβαιο είναι ότι ήδη στην επόμενη γενιά η δυνατότητα αυτή εξασθενούσε, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο σε δημιουργικές και ευέλικτες ερμηνείες, ερήμην των αρχικών συμφραζομένων. Εν προκειμένω, στον Ιερώνυμο Αγαθάγγελο αποκαλύπτονται κατά τον 13ο αιώνα γεγονότα που εκτείνονται από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, της οποίας «μετά θαυμαστής αφελείας ορίζεται ακριβέστατα το έτος»,¹⁸ και τη Μεταρρύθμιση έως και τον Φρειδερίκο Β΄ της Πρωσίας και τον πόλεμο της Αυστριακής Διαδοχής (1740-48). Οι τελευταίες σαφείς προφητικές αναφορές σε παρελθόντα γεγονότα εντοπίζονται στο 1745, που συνιστά και τον *terminus post quem* για τη σύνταξη του κειμένου. Ως συνήθως, σε προφητείες αυτού του τύπου οι πυκνότερες περιγραφές αφορούν τις πιο πρόσφατες εξελίξεις, εκείνες των τελευταίων δύο-τριών δεκαετιών. Δεν είναι τυχαίο ότι τις «προρρήσεις» του Α΄ κεφαλαίου, που αναφέρονται σε γεγονότα του 16ου αιώνα, τις επεξηγεί ο ίδιος ο «σεβάσμιος γέρων», που κρατά από το χέρι τον Αγαθάγγελο.¹⁹

Η Οπτασία αναπαράγει τους κοινούς τόπους της Αποκάλυψης του Ιωάννη,²⁰ όπως οι σάλπιγγες, τα θηρία που εξέρχονται από τη θάλασσα, λέοντες που ξετυλίζουν περγαμηνές και «μακρολευκογένειοι» γέροντες που καθοδηγούν τον αφηγητή, αλλά και ο Δράκων που «ρίπτεται εν τω Ταρτάρω της καμίνου του πυρός» (στην κατακλείδα του κειμένου). Υιοθετεί επίσης βασικά σχήματα της χριστιανικής θεολογίας της ιστορίας, όπως η τυπολογία και ο παραλληλισμός του «χριστωνύμου» λαού με τον ισραη-

μής είναι τα στοιχεία που επιτρέπουν στην έρευνα, στην ιδανική τουλάχιστον περίπτωση, τη χρονολόγηση των κειμένων· P. J. Alexander, «Medieval Apocalypses as Historical Sources», *American Historical Review* 73 (1968), 997-1018· Eva Osswald, «Zum Problem der vaticinia ex eventu», *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 75 (1963), 27-34.

18. Πολίτης, «Αγαθάγγελος», σ. 39.

19. Πέτρος Δ. Στεφανίτζης, *Συλλογή διαφόρων προρρήσεων*, Αθήνα 1838, σ. 155. Οι παραπομπές στο κείμενο της Οπτασίας θα γίνονται στο εξής στην έκδοση του Στεφανίτση.

20. Μάλιστα, στο Α΄ κεφάλαιο συστήνεται ως συμπλήρωμα της Αποκάλυψης του Ιωάννη, όπως και των βιβλίων του Ιεζεκιήλ και του Ησαΐα· Στεφανίτζης, *Συλλογή*, σ. 151-152.

λιτικό αλλά και των «ασεβών Αγαρηνών» με τον Ναβουχοδονόσορα. Πιο περιορισμένη είναι η παρουσία των κοινών τόπων της χρησιμολογικής γραμματείας, όπως η μνεία στην αρχή του Α' κεφαλαίου του πρώτου και του τελευταίου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, των δύο συνονόματων Κωνσταντίνων.

Το κεντρικό, χαρμόσυνο μήνυμά του (εξ ου και Αγαθ-άγγελος)²¹ μπορεί να συνοψιστεί στην προφητεία ότι ο Προτεσταντισμός, η «αιρετική Γερμανία», θα ταπεινώσει τον Καθολικισμό, τη «Ρωμαϊκή μεγαλοφροσύνη», και θα προετοιμάσει τον θρίαμβο της Ορθοδοξίας, του «Ανατολικού δόγματος». Ο κόσμος του Αγαθαγγέλου είναι ο κόσμος της χωρισμένης σε ομολογιακές παρατάξεις Ευρώπης των πρώιμων Νέων Χρόνων, ο κόσμος στον οποίο ιδεολογικά αλλά και γεωγραφικά –κυρίως οι Γερμανικές Χώρες, η Κεντρική και η Ανατολική Ευρώπη– κινήθηκε επί τρεις δεκαετίες ο συγγραφέας του Θεόκλητος Πολυειδής ή Πολυείδης.

Ποιος ήταν αυτός ο περιπλανώμενος ιερωμένος με το αινιγματικό επώνυμο²² και το μειλίχιο χαμόγελο, όπως μας παρουσιάζεται στη χαλκογραφία που συνοδεύει την *Ιερά Σάλπιγγα της Πίστεως*, τυπωμένη λατινικά και γερμανικά στα 1736;²³ Η χαλκογραφία, που φιλοτέχνησε ο χαράκτης J. G. Schmidt το 1733 στο Braunschweig, απεικονίζει έναν σχετικά νέο άνδρα, εντύπωση που συμφωνεί με σύγχρονες γραπτές μαρτυρίες γερμανών συνομιλητών του.²⁴ Σε συνδυασμό με την πληροφορία ότι το 1713 χειροτονήθηκε διάκονος στη μονή Ιβήρων και ότι μεταξύ 1719 και 1724 διετέλεσε εφημέριος της ορθόδοξης (εμπορικής) παροικίας στο Τοκάι της σημερινής Ουγγαρίας, μπορεί κανείς να επιβεβαιώσει ότι γεννήθηκε στα τελευταία χρόνια

21. Δόικος, «Ο Αγαθάγγελος», σ. 124.

22. Ο Κουρίλας (Θεόκλητος ο Πολυείδης, σ. 6-7) υποθέτει, ότι πρόκειται για ψευδώνυμο (βλ. στο ίδιο και για τον τονισμό του ονόματος) και προκρίνει την εκδοχή «Πολυείδης», όμως ο ίδιος ο Θεόκλητος υπέγραφε τις ελληνικές του επιστολές ως «Πολυείδης».

23. Theocletus Polyides, *Sacra Tuba Fidei Apostolicae, Sanctae, Oecumenicae ac Orthodoxae Graecae Orientalis Ecclesiae Christi*, [Στοχόκλημη] 1736· Theocletus Polyides, *Die Heilige Posaune des Glaubens der Apostolischen allgemeinen, heiligen und rechtgläubigen Griechischen Orientalischen Kirche Christi*, Neu-Brandenburg 1736. Η χαλκογραφία αναπαράγεται από τον Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au XVIIIe siècle*, τ. Α', Παρίσι 1918, σ. 252-254, όπου και η καταγραφή των δύο έργων, καθώς και στο Κουρίλας, *Θεόκλητος ο Πολυείδης*, σ. 141.

24. St. Saracino, «The Album Amicorum of the Athonite Monk Theoklitos Polyeidis and the Agency of Perambulating Greek Alms Collectors in the Holy Roman Empire (18th Century)», C. Zwierlein (επιμ.) *The Power of the Dispersed. Early Modern Travelers beyond Integration (Intersections)*, Leiden (υπό έκδοση).

του 17ου αιώνα στην Αδριανούπολη.²⁵ Ως προς τους τίτλους που σταθερά συνοδεύουν τον Θεόκλητο, *αρχιμανδρίτης και χωρεπίσκοπος Πολυανής και Βαρδάρων* αλλά και *μέγας εκκλησιάρχης του Αγίου Όρους*, δεν φαίνεται να συνιστούν επινοήσεις του ίδιου. Σε αρχιμανδρίτη τον προήγαγε ο επίσκοπος Πολυανής Καλλίνικος το 1725,²⁶ ενώ χωρεπίσκοπος ονομαζόταν συχνά ο αρχιμανδρίτης που βοηθούσε ή εκπροσωπούσε τον επίσκοπο. Εκκλησιάρχης, οφίκιο σε ιδιόρρυθμες μονές, θα μπορούσε να έχει διατελέσει στη μονή Ιβήρων.²⁷

Ο προβληματισμός από μέρους των μελετητών ως προς το πρόσωπο του Πολυειδή οφείλεται στη δράση του κατά τις μετέπειτα ευρωπαϊκές περιπλανήσεις του. Το στερεότυπο του τυχοδιώκτη ελληνορθόδοξου ιερωμένου που επιδίδεται σε ζητεία στις χριστιανικές χώρες, δυτικές και ανατολικές, προφασιζόμενος επινοημένες συμφορές και επιδεικνύοντας πλαστά διαπιστευτήρια, είχε καταστεί ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα κοινός τόπος.²⁸ Είναι μάλλον βέβαιο ότι ο Πολυειδής υπήρξε μέλος μιας τέτοιας, ιδιαίτερα εφευρετικής, ομάδας περιπλανώμενων Ελλήνων, που επί δεκαετίες διενεργούσε εράνους για την απελευθέρωση χριστιανών σκλάβων (αιχμαλωτισμένων κατά την οθωμανική επανάκτηση της Πελοποννήσου το 1715), χρησιμοποιώντας πανομοιότυπες πλαστογραφημένες πατριαρχικές συστατικές επιστολές και απανταχούσες.²⁹ Στην ομάδα αυτή ανήκαν μεταξύ άλλων ο κατεξοχήν *μαιτρ* του επιτηδεύματος Σεραφείμ ο Μυτιληναίος και ο Αθανάσιος Δωρόσταμος, που συχνά συνόδευε τον Πολυειδή.³⁰ Κοινές σε αυτόν

25. Ανδρ. Κ. Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Λιψία 1871, σ. 81-82· Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, εκδ. Γ. Π. Κρέμος, Αθήνα 1872, σ. 320-321.

26. Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι*, σ. 81-82.

27. Κουρίλας, *Θεόκλητος ο Πολυειδής*, σ. 19-20, 290.

28. Β. Τσακίρης – Β. Ν. Μακρίδης, «Αντίστροφες περιηγήσεις. Ο Γιάκομπ Έλσνερ και οι επαφές του με τους περιπλανώμενους Έλληνες ιερωμένους στη Δύση», Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister (επιμ.), *Ταξίδι, γραφή, αναπαράσταση. Μελέτες για την ταξιδιωτική γραμματεία του 18ου αιώνα*, Ηράκλειο 2015, σ. 157-202· M. D. Lauxtermann, «Unhistoric Acts: The Three Lives of Romanos Nikiforou», *The Historical Review/La Revue Historique* 9 (2012), 117-140· S. Henny, «Nathanael of Leukas and the Hottinger Circle: The Wanderings of a Seventeenth-Century Greek Archbishop», *International Journal of the Classical Tradition* 27 (2020), 449-472.

29. Τσακίρης – Μακρίδης, «Αντίστροφες περιηγήσεις»· Α. Παπαδόπουλος-Κεραμείς, *Διάφορα ελληνικά γράμματα εκ του εν Πετρούπολει Μουσείου της Α.Ε. του κυρίου Nikolas Likhatcheff*, Αγία Πετρούπολη 1907, σ. κβ'-κδ, 11-17.

30. Το ενδεχόμενο να ταυτίζονται τα πρόσωπα αυτά, δηλαδή ο Δωρόσταμος με τον Πολυειδή ή τον Σεραφείμ, θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί, καθώς οι σχετικές ενδεί-

τον κύκλο ήταν όχι μόνο οι πολιτισμικές πρακτικές της προσποίησης και της επινόησης κοινωνικών προσωπείων στο πλαίσιο της ζητείας, υποστηριζόμενες ίσως από την πεποίθηση του ευγενούς σκοπού –τη λεγόμενη «ευσεβή απάτη» (pia fraus)– αλλά και η συναναστροφή με τους ισχυρούς της εποχής, βασιλείς, ηγεμόνες, κόμητες, αξιωματούχους και επισκόπους,³¹ η πρόσβαση σε αυλές και σε σπουδαστήρια ονομαστών λογίων και η εξοικείωση με τον κόσμο της ευρωπαϊκής πολιτικής και διπλωματίας, των δυναστικών και ομολογιακών ανταγωνισμών, των συμβολικών και γλωσσικών τους κωδίκων και αναπαραστάσεων. Κοινή ήταν και η έφεση στη συστηματική αυτοσκηνοθεσία, στην επίκληση όχι μόνο ανώτατης (πατριαρχικής) εξουσιοδότησης (missionarius Ecclesiae Graecae superior)³² αλλά και αριστοκρατικής καταγωγής.

Και οι τρεις προαναφερθέντες είχαν σχετιστεί με το λεγόμενο «Κωνσταντίνειο Ιπποτικό Τάγμα του Αγίου Γεωργίου». Ο μέγας μάγιστρος του Τάγματος, ο αυτοαποκαλούμενος Ιωάννης Θ΄ Αντώνιος Φλάβιος Άγγελος Κομνηνός Λάσκαρις Παλαιολόγος, μία ακόμη μυθιστορηματική μορφή, εμφανιζόταν ως δικαιωματικός κληρονόμος του βυζαντινού αυτοκρατορικού θρόνου, πετυχαίνοντας στη Βιέννη, όπου έδρευε, την αναγνώρισή του από τους Αψβούργους, παρά την αποκάλυψη, ήδη το 1724, της πραγματικής του ταυτότητας: λεγόταν Gianantonio Lazier (1678-1738), καταγόταν από την Αόστα των σημερινών ιταλοελβετικών συνόρων και πριν εγκαινιάσει την αριστοκρατική του σταδιοδρομία είχε υπάρξει δόκιμος μοναχός, μαθητευόμενος τσαγκάρης και αλχημιστής.³³ Μετά τον θάνατό του τον διαδέχθηκε στην ηγεσία του Τάγματος και στη διεκδίκηση της αυτοκρατορικής κληρονομιάς ο Ράντου (Ροδόλφος) Καντακουζηνός (1699-1761), γιος του εκτελεσμένου το 1716 ηγεμόνα της Βλαχίας Στεφάνου, ως τότε gubernator et administrator perpetuus του Τάγματος. Ο Ράντου συνέχισε τη διανομή

ξεις αποκλίνουν. Για την υπόθεση βλ. Τσακίρης – Μακρίδης, «Αντίστροφες περιηγήσεις», σ. 191, 197.

31. Στην περίπτωση του Θεοκλήτου, αυτού του τύπου οι κοινωνικές επαφές αποτυπώνονται στο λεύκωμα (album amicorum) με τις εγγραφές που συνέλεξε στις γερμανικές χώρες: Κουρίλας, *Θεόκλητος ο Πολυείδης*, σ. 237-290.

32. Κουρίλας, *Θεόκλητος ο Πολυείδης*, σ. 32.

33. Chr. Gastgeber, «Wien und das neu begründete imperium Romano-Byzantinum (1720-1738). Der selbsternannte Großmeister des Konstantinischen Ritterordens des Heiligen Georg, Ioannes IX. Antonius, Flavius, Angelus, Comnenus, (Ducas), Lascaris, Paleologus», F. Daim κ.ά. (επιμ.), *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge. Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen*, 2: *Menschen und Worte*, Mainz 2018, σ. 359-382.

τίτλων, διπλωμάτων, αλλά και επαρχιών της εικονικής αυτοκρατορίας και ήταν αυτός που μύησε τον Πολυειδή.³⁴ Δίπλα στην έφεση προς συνωμοτικότητα και στα μεγαλεπήβολα σχέδια επί χάρτου, ας κρατήσουμε και το ότι τόσο ο Πολυειδής (βάσει εγγραφών στο Λεύκωμα)³⁵ όσο και ο Σεραφείμ (βάσει μιας επιστολής του Heinrich Wilhelm Ludolf του Ιανουαρίου 1704)³⁶ έδιναν στους συνομιλητές τους την εντύπωση του μύστη και επίδοξου προφήτη.

Τέλος, κοινές και στην περίπτωση του Σεραφείμ και του Θεοκλήτου είναι οι απολογίες των νεότερων βιογράφων τους (απέναντι στις κατηγορίες περί σκανδαλώδους βίου, απάτης και τυχοδιωκτισμού) και οι διθυραμβικές αποτιμήσεις τους. Για τον Κουρίλα ο Πολυειδής υπήρξε «υπέρλαμπρον μετέωρον», «το απαύγασμα της εθνικής δυνάμεως», «το κλέος του Άθω», «η διαπρεπεστέρα μετά την Άλωσιν εθνική μορφή εν τω ημετέρω έθνει και τη Εκκλησία», «ο μεγαλύτερος εθνικός απόστολος».³⁷

Φαίνεται ότι ο Πολυειδής αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις Γερμανικές Χώρες, αλλά και τα οικεία έως τότε μέσα βιοπορισμού του, όταν το 1736 ένα ακόμη μέλος της ομάδας, ο μοναχός Αθανάσιος Παύλος, συνελήφθη, καταδικάστηκε για απάτη και απαγχονίστηκε στο Hertogenbosch της Ολλανδίας. Στις ανακρίσεις κατέδωσε τον Πολυειδή ως συνεργό αλλά και ως τον κύριο υπεύθυνο για τις πλαστογραφίες.³⁸ Ο Πολυειδής πρόλαβε όμως να εκδώσει τη *Σάλπιγγα* και να κατοχυρώσει κατά κάποιον τρόπο τη φήμη του,³⁹ ώστε να επιστρέψει το 1740 εκ νέου για μια επταετία στη Σαξονία,

34. O. Olar, «Aventuriers du XVIIIe siècle. Radu/Rodolphe Cantacuzène et l'Ordre Constantinien», *Revista Istorică* 22 (2011), 385-398· A. Pippidi, «Fables, bagatelles et impertinences. Autour de certaines généalogies byzantines des XVIIe-XVIIIe siècles», ο ίδιος, *Hommes et idées du Sud-est Européen à l'aube de l'âge moderne*, Βουκουρέστι – Παρίσι 1980, σ. 253-294· ο ίδιος, «L'ordre Constantinien et les généalogies byzantines», *Études byzantines et post-byzantines* 3 (1997), 199-226.

35. Κουρίλας, *Θεόκλητος ο Πολυειδής*, σ. η'.

36. Η επιστολή του Ludolf προς τον Hermann August Francke, ιδρυτή του Collegium Orientale, από όπου είχε περάσει ο Σεραφείμ, βρίσκεται στο αρχείο του τελευταίου στις Franckesche Stiftungen της Χάλλης: AFSt/ H D 71, φ. 127-128. Ευχαριστώ τον Stefano Saracino για την κοινοποίηση του αρχαιακού ευρήματος.

37. Κουρίλας, *Θεόκλητος ο Πολυειδής*, σ. η'-θ'. βλ. ενδεικτικά και σ. 87, 147, 173, 199. Για τον Σεραφείμ βλ. Ν. Πίσσης, «Ο Σεραφείμ ο Μυτιληναίος ως πικαρικός ήρωας», *Ο Νέος Ελληνισμός: Οι κόσμοι του και ο κόσμος. Αφιέρωμα στην Όλγα Κατσαορδή-Hering*, επιμ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα κ.ά., Αθήνα 2022, σ. 149-159.

38. Τσακίρης – Μακρίδης, «Αντίστροφες περιηγήσεις».

39. Ο Πολυειδής συνέγραψε το βιβλίο στα ελληνικά και σκόπευε να εκδώσει και την πρωτότυπη μορφή. Πιθανώς, η ακύρωση του σχεδίου αλλά και η λατινική έκδοση της

όπου σύστησε την εκκλησία της ορθόδοξης παροικίας στη Λιψία.⁴⁰

Το βιβλίο της Σάλπιγγος εγγράφεται στο ανανεωμένο ενδιαφέρον του γερμανικού προτεσταντισμού για την Ανατολική Εκκλησία κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα,⁴¹ ενδιαφέρον που σχετίζεται τόσο με τις πρωτοβουλίες των πιετιστών, όσο και με αντιδράσεις των αντιπάλων τους. Τα λόγια που ο ίδιος ο Θεόκλητος απευθύνει στους αναγνώστες της Σάλπιγγος συμβάλλουν στη σκιαγράφηση των εμπειριών του και του διανοητικού του προφίλ που επιχειρείται εδώ, ενώ υποδεικνύουν την υποδοχή και συναρμογή διακριτών ρευμάτων στη σκέψη του.⁴² Ο Πολυειδής ανακαλεί το προνοιακό σχήμα των αμαρτιών του Γένους και της προς σωφρονισμόν θείας τιμωρίας, που ερμηνεύει την οθωμανική κατάκτηση,⁴³ με εκφράσεις παρόμοιες με εκείνες του πρώτου κεφαλαίου του Αγαθαγγέλου. Η τιμωρία αυτή συνιστά απόδειξη της θείας εύνοιας και κλήσης («ὄν γὰρ ἀγαπᾷ Κύριος παιδεύει»: *Εβρ.* ιβ' 5-6), ενώ προστίθεται και η εξίσου κοινή –αλλά μάλλον αντιφατική με την πρακτική και κυρίως τη ρητορική της ζητείας– διαβεβαίωση για την πλήρη θρησκευτική ελευθερία των χριστιανών στην οθωμανική επικράτεια.⁴⁴ Στα ίδια συμφραζόμενα ανήκει και η παραδοχή της παρακμής της παιδείας και των γραμμάτων μετά την Άλωση, αλλά και η αναφορά (όχι ονομαστική) σε Έλληνες που «είτε από ανάγκη, είτε από αγάπη στις επιστήμες και τα γράμματα»⁴⁵ ταξίδεψαν «στην ευρωπαϊκή ήπειρο»,⁴⁶ δίδαξαν ελληνικά και συνέγραψαν βιβλία για την κατάσταση της Ανατολικής Εκκλησίας, πλαίσιο στο οποίο εντάσσει το εγχείρημά του και ο Πολυειδής.

Στοκχόλμης να σχετίζονται με την εξέλιξη αυτή. Στη Σουηδία, τη Δανία και τη Ρωσία, δρομολόγιο που είχε ακολουθήσει και ο Σεραφείμ, ο Πολυειδής είχε ταξιδέψει ήδη νωρίτερα, πιθανώς το 1734· Κουρίλας, Θεόκλητος ο Πολυειδής, σ. 52-53, 88-90· Δημητράκοπουλος, *Προσθήκαι*, σ. 82· Polyides, *Heilige Posaune*, σ. 18, 29-32.

40. Αντ. Γ. Αλεβιζόπουλος, *Η φιλελληνική κίνηση και οι πρώτοι εν Γερμανία ελληνικά κοινότητες*, Αθήνα 1979, σ. 87-91, 150-153.

41. E. Benz, *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart*, Φράμπουργκ – Μόναχο 1952, σ. 79-121.

42. Για τον εντοπισμό και τον συμβιβασμό τέτοιων αντινομιών τόσο στη Σάλπιγγα όσο και στον Αγαθάγγελο βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 32000, σ. 174-175.

43. Polyides, *Heilige Posaune*, σ. 13-15.

44. Polyides, *Heilige Posaune*, σ. 15.

45. «... einige aus Noth, andere aber aus Liebe zu Wissenschaften und Gelehrsamkeit angetrieben»· Polyides, *Heilige Posaune*, σ. 16.

46. «... in dem Europäischen Welt-theil», Polyides, *Heilige Posaune*, σ. 16.

Η ρητορική του συγγραφέα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ομολογιακή, καθώς εκκινεί από τον δεδομένο χωρισμό των Εκκλησιών, που δεν πιστεύει πως πρόκειται να αρθεί.⁴⁷ Στη ρητορική αυτή εγγράφεται και η παρουσίαση της Ανατολικής Εκκλησίας ως μιας γεωγραφικής (ομολογιακής) ενότητας, που εκτείνεται από τη Μόσχα ως τον Ιορδάνη και από τη Δαλματία μέχρι την Τραπεζούντα και τη Γεωργία, απαριθμώντας τους λαούς που τη συνθέτουν.⁴⁸ Υιοθετεί, ωστόσο, μια διαλλακτική στάση, που προϋποθέτει τον σεβασμό κάθε χριστιανικής «θρησκείας» (Religion) χωρίς προσηλυτισμούς και ιεραποστολικές απόπειρες, παρά μόνο εκτός του χριστιανικού κόσμου· και εκεί εν ονόματι του Ευαγγελίου, όχι ενός επιμέρους δόγματος.⁴⁹ Ως επίρρωση της στάσης αυτής θα μπορούσε να διαβαστεί και η φράση στη σελίδα του ανοικτού βιβλίου, την οποία δείχνει ο Θεόκλητος στην προσωπογραφία του: «Εἷς Κύριος, μία πίστις, ἓν βάπτισμα» (Εφεσ. δ' 5). Παρότι η ίδια ρήση έχει χρησιμοποιηθεί και με την αντίθετη στόχευση, εκείνη της ομολογιακής περιχαράκωσης, το πνεύμα του βιβλίου παραπέμπει μάλλον στην κοινή χριστιανική παρακαταθήκη. Ο θρησκευτικός φανατισμός που έχει αποδοθεί στον Αγαθάγγελο θα πρέπει μάλλον να εκτιμηθεί στα συμφραζόμενα του γραμματειακού είδους των αποκαλυπτικών κειμένων.⁵⁰

Το εντυπωσιακότερο, πάντως, στοιχείο στον πρόλογο του βιβλίου είναι η έμφαση στην «Ευρώπη». Σε έντυπο έργο του ίδιου έτους (1736) στον πρόλογο της βιογραφίας του Μ. Πέτρου –τον εγκωμιάζει ο Πολυειδής ως

47. Στο ίδιο, σ. 8.

48. Στο ίδιο, σ. 10. Συγκριτικά, για τα συμφραζόμενα αυτής της πρόσληψης βλ. Ν. Pissis, «Zacharias Gerganos in Wittenberg: New Findings and Considerations», Κ. Sarris – Ν. Pissis – Μ. Pechlivanos (επιμ.), *Confessionalization and/as Knowledge Transfer in the Greek Orthodox Church*, Wiesbaden 2021, σ. 47-77.

49. Polyides, *Heilige Posaune*, σ. 26-28. Η συνάφεια αυτής της στάσης με προγενέστερες και σύγχρονες «ειρηνιστικές» διδασκαλίες αλλά και με τη σύλληψη της «ανεξιθρησκείας» του Ευγενίου Βούλγαρη, με τον οποίο ο Πολυειδής σχετίστηκε στενά κατά τη δεκαετία του 1750, δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ. Για τη γνωριμία τους βλ. τη σχετική επιστολή του Βούλγαρη στο Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ευγενίου του Βουλγάρεως Επιστολάριον – Collectio Epistolica*, τ. Α': *Τα κείμενα του πρώτου τόμου σε τυπογραφική μεταγραφή από το προσωπικό του χειρόγραφο*, Αθήνα 2020, σ. 203.

50. Κατά την παραμονή του στην Gotha το 1732 ο Πολυειδής είχε απαντήσει σε ερωτηματολόγιο ομολογιακού χαρακτήρα, το οποίο του υπέβαλε ο διευθυντής του εκεί γυμνασίου Johann Stuss. Ο Πολυειδής υπερασπίστηκε την εγκυρότητα λατρευτικών πρακτικών της Ανατολικής Εκκλησίας, τις οποίες αμφισβητούσε ο συνομιλητής του· βλ. St. Saracino, «Greek Orthodox Alms collectors from the Ottoman Empire in the Holy Roman Empire: Extreme Mobility and Confessional Communication», Sarris – Pissis – Pechlivanos (επιμ.), *Confessionalization*, σ. 99.

«περίφημο σε όλη την υφήλιο Μονάρχη»⁵¹ από τον Κεφαλλονίτη Αθανάσιο Σκιαδά έχει επισημανθεί πρώτη χρήση της έκφρασης «η σοφή Ευρώπη» («τα συγγράμματα των διδασκάλων της Σοφής Ευρώπης»)⁵² Ο Πολυειδής μιλά για τη θύραθεν σοφία και γνώση, που έχει στήσει τον θρόνο της «στην Ευρώπη», για τη (μάταιη) αναζήτηση από τον ίδιο «σε ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες» των έργων ελλήνων λογίων, που παρουσίασαν το ορθόδοξο δόγμα στον «ευρωπαϊκό κόσμο», για τα ταξίδια και τη συναναστροφή του με εξέχοντες άνδρες «στην Ευρώπη», ενώ απευθύνει το διαλλακτικό του μήνυμα σε κάθε «καλοπροαίρετο ευρωπαϊό χριστιανό».⁵³

Η έρευνα έχει προ πολλού υποδείξει ότι καθοριστικές για τη συγγραφή του Αγαθαγγέλου θα πρέπει να στάθηκαν τόσο η εκτίμηση των ευρωπαϊκών διακρατικών συσχετισμών και των δυνατοτήτων που διάνοιγαν δυναμικά για τους Έλληνες,⁵⁴ όσο και οι ευρωπαϊκές αναγνωστικές εμπειρίες του συγγραφέα.⁵⁵ Άλλωστε, ήδη η προσφυγή στην ερμηνεία της «διά τας αμαρτίας ημών» θείας τιμωρίας αλλά και η αποκαλυπτική εσχατολογία, κάθε άλλο παρά ασύμβατες ήταν με το λουθηρανικό περιβάλλον.⁵⁶ Οι γνωσιακές μεταφορές –άμεσες και διαμεσολαβημένες– από τη λουθηρανική γραμματεία υπήρξαν κρίσιμες για τη σύνταξη των ελληνορθόδοξων ερμηνειών στην Αποκάλυψη· δεν πρόκειται απλώς για «επιρροές».⁵⁷ Ωστόσο, τα πιθανά πρότυπα του Αγαθαγγέλου θα πρέπει να αναζητηθούν σε ένα διακριτό

51. «... zu seiner Zeit durch den ganzen Weltkreis höchstberühmten Monarchen, dem Keyser Petro dem Großen»· Polyides, *Heilige Posaune*, σ. 12.

52. Κ. Θ. Δημαράς, «Η φωτισμένη Ευρώπη», ο ίδιος, *Ιστορικά Φροντίσματα*, τ. Α': *Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα 1994, σ. 124. Την ίδια έκφραση είχε ήδη χρησιμοποιήσει ο Σκιαδάς το 1723 σε ένα λατινικό του κείμενο, τον κατάλογο των ελληνικών χειρογράφων της Συνοδικής (πρώην Πατριαρχικής) Βιβλιοθήκης και της Βιβλιοθήκης του Τυπογραφείου της Μόσχας· βλ. Legrand, *Bibliographie hellénique*, τ. Α', σ. 183-187, όπου αναδημοσιεύεται η σελίδα τίτλου και η αφιέρωση του «opuscule rarissime» (*Catalogi duo codicum manuscriptorum graecorum*, Μόσχα 1723). Βλ. και Νάσια Γιακωβάκη, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. Β', Αθήνα 2003, σ. 62-63.

53. Polyides, *Heilige Posaune*, σ. 12, 16-18, 24: «wohlgesinnter Europäischer Christ».

54. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 170-172.

55. Βλ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφία*, σ. 436-437, ο οποίος προτείνει και την υπόθεση ότι ο Πολυειδής «στηρίχτηκε σε, ή ερανίστηκε από κάποιο ευρωπαϊκό πολιτικοθρησκευτικό φυλλάδιο του δεύτερου τετάρτου του 18ου αι.».

56. Βλ. ευδεικτικά V. Leppin, *Antichrist und Jüngster Tag. Das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548-1618*, Gütersloh 1999.

57. Pissis, «Zacharias Gerganos in Wittenberg».

κλάδο. Κατά τη δεύτερη γερμανική του περίοδο (1740-1747) ο Πολυειδής φαίνεται ότι πλέον κατείχε τη γερμανική γλώσσα και ήταν σε θέση να διαβάσει εκδόσεις που τα ίδια χρόνια πληθαίνουν, χρησμολογικά και αστρονομικά φυλλάδια, καζαμίες και καλεντάρια. Το 1741 κυκλοφόρησε σε πρώτη έκδοση (θα ακολουθήσουν άλλες το 1742, 1748 και 1758) ο «Ευρωπαϊκός Χρησμολόγος» ή ακριβέστερα «Χρησμολόγος των Ευρωπαϊκών κρατών»,⁵⁸ μια συλλογή ιστορικών προφητειών κατανεμημένων κατά κεφάλαιο σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη. Όχι μόνο καθαυτή η δομή της συλλογής αλλά ακόμη περισσότερο η σκηνοθεσία, το ύφος και το περιεχόμενο ορισμένων από τις προφητείες, θυμίζουν τον Αγαθάγγελο.

Πιθανότατα, η εγγύτερη από αυτήν την άποψη είναι η προφητεία του μοναχού Ζέμπαλντ, που περιλαμβάνεται στο περί Αυστρίας κεφάλαιο.⁵⁹ Υποτίθεται ότι ο Ζέμπαλντ (Sebald) έζησε στη μονή Lotersleben της Σαξονίας περί το έτος 1012. Πληροφορούμαστε ότι την προφητεία ανακάλυψε θαμμένη σε ορειχάλκινο δοχείο, μετέφρασε από τα λατινικά στα γερμανικά και εξέδωσε ο σημαντικός ιστορικός του 16ου αιώνα Cyriacus Spangerberg (1528-1604). Πράγματι, υπάρχουν διάφορες εκδόσεις της προφητείας κατά τον 17ο και το πρώτο τρίτο του 18ου αιώνα. Όπως είναι όμως φυσικό, δεν περιλάμβαναν την κρίσιμη πρόρρηση για το τέλος της ευτυχίας των Αψβούργων με τον θάνατο του Καρόλου ΣΤ΄ το 1740, ο οποίος οδήγησε στον πόλεμο της Αυστριακής Διαδοχής. Η προσθήκη εμφανίζεται σε έκδοση της προφητείας το 1741 σε περιοδικό του Αμβούργου,⁶⁰ αναφερόμενη σε φανταστική έκδοση του 1686 στη Φραγκφούρτη. «[E]in Held [...] welches [Kaysers thum] bis in das 1800te Saeculum beherrschen, da wird es groß werden und bleiben florissant bis 1740».⁶¹ Η εν λόγω πρόρρηση αποτέλεσε κατά πάσα πιθανότητα το πρότυπο για το αντίστοιχο χωρίο στο ΣΤ΄ κεφάλαιο του Αγαθαγγέλου.⁶²

58. *Europäischer Staats-Wahrsager. Das ist: Wundersame Propheceyungen von dem jetzigen Zustand der meisten und vornehmsten Europäischen Staaten*, Βρέμη 1742. Αντίστοιχο αλλά αρκετά πιο περιορισμένο περιεχόμενο είχε και ο *Πρωσικός Χρησμολόγος (Der Preußische Wahrsager)*, που εκδόθηκε και αυτός το 1741, το 1742 και το 1758.

59. *Europäischer Staats-Wahrsager*, σ. 33-42.

60. *Hamburgische Beyträge zur Aufnahme der Gelehrten Historie*, 1741, αρ. VI, σ. 42.

61. *Europäischer Staats-Wahrsager*, σ. 36 (μτφρ.: Ένας ήρωας [προσωποποίηση του οίκου των Αψβούργων] ... θα κυριαρχήσει στην Αυτοκρατορία έως τον 18ο αιώνα, εκείνη θα αυξηθεί και η ακμή της θα διαρκέσει έως το 1740).

62. Στεφανίτζης, *Συλλογή*, σ. 174.

«Αουστρία! υπήρξες ευτυχής και έση ομοίως έως της εβδόμης [ογδός σε ορισμένα χφφ] εκατοντάδος· όφει όμως αποστατούντας τους λαούς σου· αυξάνονται αι τύχες σου, όμως εις τον τεσσαρακοστόν παύουσιν αι δόξεις σου».

Αντίστοιχη είναι και η σκηνοθεσία της προφητείας του Lehnin (Vaticinium Lehninense / Lehninsche Weissagung), που περιλαμβάνεται στο περί Πρωσίας κεφάλαιο.⁶³ Πρόκειται για θεία αποκάλυψη στον μοναχό Χέρμαν (frater Hermannus), που έζησε στη κιστερικιανή μονή του Lehnin στο Βρανδεμβούργο περί το έτος 1300. Τα ιστορικά γεγονότα που περιγράφει, με πνεύμα εχθρικό προς τον προτεσταντισμό και τη δυναστεία των Hohenzollern, σταματούν το 1688. Τότε θεωρείται ότι συντάχθηκε στην πραγματικότητα από κύκλους που επεδίωκαν τη μεταστροφή της Πρωσίας στον καθολικισμό. Κυκλοφόρησε αρχικά σε χειρόγραφα, ενώ η πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε το 1723. Μπορεί να παραβληθεί με τον Αγαθάγγελο ως προς τη δημοφιλία της –έχει χαρακτηριστεί ως ένα από τα best-sellers του 19ου αιώνα–,⁶⁴ τις ψευδείς ειδήσεις και διαβεβαιώσεις για παλαιά χειρόγραφα και χαμένες εκδόσεις, τις διαδοχικές αντικρουόμενες ερμηνείες και χρήσεις, με κορυφώσεις στα χρόνια των Ναπολεοντείων πολέμων, της Επανάστασης του 1848, του Kulturkampf επί καγκελάριου Μπίσμαρκ, καθώς, τέλος, και την οικειοποίησή της από τον αντισημιτισμό κατά τον γερμανικό μεσοπόλεμο, αλλά και εν γένει ως προς την ανθεκτικότητά της έως και το μέσον του 20ού αιώνα, παρά τις έγκαιρες ακαδημαϊκές αποδομήσεις της αξιοπιστίας της.⁶⁵ Τέλος, διάσπαρτες αποστροφές σε άλλα κεφάλαια της συλλογής παρουσιάζουν ομοιότητες με εκφράσεις του Αγαθαγγέλου, όπως η απευθυνόμενη στην Πολωνία: «Du geängstigtes Polen!»⁶⁶ – «Πολωνία ανήσυχος!» (Αγαθάγγελος, κεφ. Θ').⁶⁷

63. *Europäischer Staats-Wahrsager*, σ. 139-164.

64. M. Fleischer, «Lutheran and Catholic Reunionists in the Age of Bismarck», *Church History* 38 (1969), 43-66.

65. S. Döpp, *Vaticinium Lehninense – Die Lehninsche Weissagung. Zur Rezeption einer wirkungsmächtigen lateinischen Dichtung vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Hildesheim – Zürich – Νέα Υόρκη 2015.

66. *Europäischer Staats-Wahrsager*, σ. 132.

67. Η συγκεκριμένη προφητεία ανήκει στις οπτασίες λαϊκών προφητών των χρόνων του Τριακονταετούς πολέμου, την οποία εξέδωσε στα λατινικά το 1657 ο Amos Comenius, *Lux in Tenebris. Hoc est Prophetiae Donum*, [Άμστερνταμ] 1657. Εκεί εντοπίζονται ανάλογες προσφωνήσεις προς προσωποποιημένες χώρες, π.χ. απευθυνόμενες στη Γερμανία («O tu Germania!», σ. 26)· πρβλ. «Γερμανία, Γερμανία, Φευ Γερμανία!» (Αγαθάγγελος, κεφ. Β').

Οι ενδείξεις αυτές κάθε άλλο παρά κλείνουν το ζήτημα των προτύπων του Αγαθαγγέλου. Φαίνεται, πάντως, ασφαλές το συμπέρασμα ότι ο Πολυειδής δεν μετέφρασε κάποιο παραδεδομένο κείμενο, αλλά εμπνεύστηκε από το ύφος και τον χαρακτήρα σύγχρονων γερμανικών χρησμολογικών εκδόσεων, για να συντάξει μια δική του προφητεία πάνω στον ίδιο καμβά. Έχει σημασία να τονιστεί, ότι το εγχείρημά του κάθε άλλο παρά σύνηθες ήταν στο πλαίσιο της μεταβυζαντινής αποκαλυπτικής γραμματείας. Τα κείμενα που τη συγκροτούν είναι –με ελάχιστες εξαιρέσεις– είτε ερμηνείες χρησμών της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου (με τελευταίο και δημοφιλέστερο τον Χρησμό του Τάφου του Μ. Κωνσταντίνου, που χρονολογείται περί το 1463/64), είτε ερμηνείες σε βιβλικά χωρία, ιδίως της Αποκάλυψης. Μεταγενέστερα κείμενα σπάνια έχουν τον χαρακτήρα πρωτότυπων ιστορικών προφητειών ‘εκ του αποτελέσματος’, σε αντίθεση με τις σχετικές δυτικές γραμματείες, στις οποίες κατά τους πρώιμους Νέους Χρόνους αφθονούν.

Πότε συνέγραψε ο Πολυειδής τον Αγαθαγγέλο; Αν ισχύει η χρονολόγηση περί το έτος 1750, τότε πιθανώς η συγγραφή να πραγματοποιήθηκε στη Μινόρκα, όπου είχε μετακινηθεί εν τω μεταξύ ο Πολυειδής ως ιερέας της εκεί ορθόδοξης εκκλησίας.⁶⁸ Ο Κουρίλας διατύπωσε την υπόθεση ότι ο Πολυειδής συνέλαβε το «μέγα σχέδιο της χρησμολογίας» ήδη από την νεότητά του στον Άγιον Όρος και το εκπόνησε βαθμηδόν σε διάστημα πενήντα ετών στη Γερμανία και στη Ρωσία.⁶⁹ Μάλιστα, σε αντίθεση με τον Ν. Πολίτη, χρονολόγησε τις τελευταίες προσθήκες στο έτος 1762, καθώς θεώρησε ότι αναφορές στο Θ’ κεφάλαιο (περί Πολωνίας) υπαινίσσονται την άνοδο στον ρωσικό θρόνο του τσάρου Πέτρου Γ’, ερμηνεία όχι ιδιαίτερα πειστική.⁷⁰

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει προκαλέσει, βέβαια, η πρόρρηση στο Ε’ κεφάλαιο για τους μελλοντικούς τσάρους της Ρωσίας: «Ο τέταρτος Πέτρος

68. Ν. Σβορώνος, «Η ελληνική παροιμία της Μινόρκας. Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εμπορικού ναυτικού τον 18ο αιώνα», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier à l’occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce*, τ. 2 [Collection de l’Institut Français d’Athènes 93], Αθήνα 1956, σ. 332, όπου και η υπόθεση της συγγραφής της προφητείας στη Μινόρκα. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Βούλγαρη, ο Πολυειδής αναχώρησε από τη Μινόρκα και επέστρεψε στο Άγιον Όρος το 1756, όταν, κατά τη διάρκεια του Επταετούς πολέμου, οι Γάλλοι κατέλαβαν το νησί. Αποστολόπουλος, *Επιστολάριον*, σ. 203.

69. Κουρίλας, *Θεόκλητος ο Πολυειδής*, σ. 232. Μεταγενέστερες από την αρχική συγγραφή προσθήκες, όπως το Β’ κεφάλαιο (Περί Γερμανίας) και το Η’ κεφάλαιο (Περί Ρωσίας), τις απέδωσε στον ίδιο τον Πολυειδή: στο ίδιο, σ. 67 και 206, σημ. 3.

70. Στο ίδιο, σ. 208, 212, 232.

άρχεται τας δόξας ποιείν. Ο δε πέμπτος εις Βυζάντιον μέλλει απλώσαι το του Χριστού νικητικόν σημείον, και των Ισμαηλιτών αφανίσει την δύναμιν. Είτα δ' ανεξακούστω αλαλαγμώ της δύσεως, κυρώσει Παβάρω το ιμπέριον». ⁷¹ Όπως έχει επισημανθεί, ήδη το παράταιρο των ονομαστικών αναφορών υποδεικνύει ότι θα πρέπει να πρόκειται για προσθήκη, καθώς τέτοιες αφορούν σε όλο το υπόλοιπο κείμενο αποκλειστικά ιστορικά πρόσωπα, ενώ οι πραγματικές προρρήσεις διατυπώνονται σε λυρικούς τόνους με ηθελημένη ασάφεια. ⁷² Εξάλλου, οι αντιφάσεις στο ιδιαίτερα επιβαρυνμένο από παρεμβολές Ε' κεφάλαιο καθιστούν «τό μέρος τούτο της Οπτασίας καταφώρως τραγελαφικόν». ⁷³ Πράγματι, η αναφορά στον (Μ)πάβαρο, που στο Ελληνικό βασίλειο, ειδικά στα χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου (1853-1856), διαβάστηκε ως ασφαλής πρόρρηση της αυτοκρατορικής στέψης του Όθωνα στην Κωνσταντινούπολη μετά τον προσδοκώμενο ρωσικό θρίαμβο, αφορά τον Κάρολο Ζ', διάδοχο του βαυαρικού ηγεμονικού θρόνου, που μεταξύ 1742 και 1745 κέρδισε προσωρινά τον αυτοκρατορικό θρόνο της Αυστρίας. Εκείνος όμως που κατά τον Πολυειδή «κύρωσε» στον Κάρολο τον θρόνο δεν ήταν κάποιος μελλοντικός τσάρος, αλλά ο Φρειδερίκος Β' της Πρωσίας, «ο μεθοριάρχης», όπως καταδεικνύεται από τις ανάλογες αναφορές στα επόμενα κεφάλαια: «ο Πάβαρος Καίσαρ γίνεται» (κεφ. ΣΤ'), «τω δυστυχεί Παβάρω εγχειρίζει το διάδημα» (κεφ. Ζ').

Ο Ν. Πολίτης σημείωσε ότι στα περισσότερα και δη στα παλαιότερα χειρόγραφα η προσθήκη απουσιάζει. ⁷⁴ Ο έλεγχος όμως σε χειρόγραφα κατά τεκμήριο παλαιότερα από την πρώτη γνωστή έντυπη έκδοση, όπως οι κώδικες 28 και 85 της βιβλιοθήκης Ζαγοράς, ⁷⁵ ο κώδ. ΕΒΕ 1256 ⁷⁶ και ο κώδ. 342 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου, ⁷⁷ δεν επιβεβαιώνει για την ώρα αυτή τη γνώμη. Η προσφυγή πάντως σε χειρόγραφα που δεν είναι απόγρα-

71. Στεφανίτζης, Συλλογή, σ. 170.

72. J. Nicolopoulos, «From Agathangelos to the Megale Idea: Russia and the Emergence of Modern Greek Nationalism», *Balkan Studies* 26 (1985), 46. Αντίθετα, ο Κουρίλας (Θεόκλητος ο Πολυειδής, σ. 206, 227, 233) απέδωσε την πρόρρηση στον ίδιο τον Πολυειδή.

73. Γεωργιάδης, «Αγαθάγγελος», σ. 113.

74. Πολίτης, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, σ. 25.

75. Κώδ. Ζαγοράς 28, σ. 259-292· κώδ. Ζαγοράς 85, σ. 1-57.

76. Κώδ. Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος 1256, φ. 53^r, με τη γραφή: *εις τών βαρβάρων κυροί τὸ ἑμπέριον*. Για τη χρονολόγηση στο 1790 βλ. Ιωάν. Σακελλίων, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Αθήνα 1892, σ. 228.

77. Κώδ. ΜΠΤ 342, φ. 17^v. Βλ. για τη χρονολόγηση «περί το τέλος της ΙΗ' εκατονταετηρίδος» Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. Δ', Αγία Πετρούπολη 1889, σ. 320.

φα έντυπων εκδόσεων, ιδίως σε εκείνα της Ζαγοράς, τα οποία προέρχονται από την προσωπική συλλογή του πατριάρχη Καλλινίκου Γ' (1713-1792),⁷⁸ επιτρέπει ορισμένες «εργασίες αποκατάστασης».

Στον κώδ. Ζαγοράς 28 πριν από την αφιέρωση αναγράφεται η φράση: *ὁ τύπος ἦν κατὰ τὸ ,αφλγ^{ον} Brunsviga*.⁷⁹ Η πληροφορία αυτή συγκλίνει με τη χάραξη της προσωπογραφίας του συγγραφέα το 1733 στο Braunschweig και διορθώνει την παρεφθαρμένη εκδοχή που πέρασε και στις έντυπες εκδόσεις: «Ο οφθείς μοι τύπος ην κατὰ το ,αψη', 1708, έτος εις Πρασοῦικ». ⁸⁰ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και στους δύο κώδικες της Ζαγοράς τα σχόλια του Καλλινίκου – πιθανώς οι πρωιμότερες κριτικές αποτιμήσεις του Αγαθαγγέλου. Στον κώδ. Ζαγοράς 28 παραβάλλει τον Αγαθάγγελο με τις προφητείες του Ιωακείμ της Φιόρε (1135-1202):⁸¹

Προφητεία τοῦ Σικελιώτου ἄββᾶ Ἰωακείμ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Βενεδίκτου ἐκδοθεῖσα τὸ ,ατ' [1300] ἢ ,αυ' [1400]. Περιέχει εἰς πλάτος ὅσα φαίνονται εἰς ὄνομα τοῦ Ἱερωνύμου Ἀγαθαγγέλου, ὅθεν ἀγνοεῖται τίς τούτων α^{ος} [πρῶτος] καὶ ὁ κλέπτῃς. Ὡστόσον ἡ προφητεία ἐστὶν ἀληθῆς, ἡ διαφορὰ μόνον εἶναι εἰς τὰ ὀνόματα, τίς ἄρα ὁ κλέψας, ὁ Ἀγαθάγγελος ἢ ὁ Ἰωακείμ. Τὸ τοῦ Ἰωακείμ σῶζεται λατινιστί καὶ ἰταλιστί.

Ακόμη σημαντικότερος είναι ο κώδ. Ζαγοράς 85. Ο Καλλίνικος πρέπει να τον απέκτησε πριν από το 1757, όταν και έγινε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, καθώς το κτητορικό του σημείωμα Προϊλάβου Καλλινίκου⁸² το συμπλήρωσε αργότερα με την προσθήκη *ἐλέει [!] δὲ Θεοῦ καὶ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*.⁸³ Η αφιερωτική επιστολή, που στα υπόλοιπα χειρόγραφα και στις εκδόσεις, όταν περιλαμβάνεται, απευθύνεται *ἀδελον πρὸς*

78. Καλλίνικος Γ', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Τα κατὰ και μετὰ την εξορίαν επισυμβάντα*, επιμ. Αγαμ. Τσελίκας, Αθήνα 2004, σ. 9-76 («Εισαγωγή»).

79. Κώδ. Ζαγοράς 28, σ. 260.

80. Στεφανίτζης, *Συλλογή*, σ. 144.

81. Κώδ. Ζαγοράς 28, σ. 259. Ο Κ. Δυοβουνιώτης μετέγραψε «Ιωάννη» αντί «Ιωακείμ». Την μεταγραφή αυτή αναπαρήγαγε και ο Κουρίλας (Θεόκλητος ο Πολυείδης, σ. 215), με αποτέλεσμα να μην αντιληφθεί το νόημα της σημείωσης: Κ. Δυοβουνιώτης, «Κατάλογος των κωδίκων της βιβλιοθήκης Ζαγοράς», *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916), 119. Για την ακρίβεια, ο Ιωακείμ δεν ήταν ούτε Σικελός, ούτε βενεδικτίνος. Καταγόταν από την Καλαβρία, αλλά έζησε αρκετά χρόνια στη Μεσσήνη της Σικελίας (από εδώ ίσως και ο συνειρμός του Καλλινίκου), ενώ το κιστεριανό τάγμα, στο οποίο αρχικά ανήκε ο Ιωακείμ, προήλθε (αποσχίστηκε) από τους βενεδικτίνους.

82. Επίσκοπος Προϊλάβου ήταν ο Καλλίνικος από το 1743.

83. Κώδ. Ζαγοράς 85, σ. 2, 6, 56. Στον κώδ. Ζαγοράς 28, σ. 261, υπογράφει ως *Καλλίνικος πατριάρχης*.

τίνα,⁸⁴ εδώ έχει ως αποδέκτη τον ηγεμόνα της Βλαχίας Γρηγόριο Β΄ Γκίκα (1748-1752), ένδειξη που επιβεβαιώνει την πρόθεση έκδοσης από τον Πολυειδή γύρω στο 1750.⁸⁵ Την εντύπωση ότι το χειρόγραφο προοριζόταν για έκδοση ενισχύει η σύναψη της προσωπογραφίας του Θεοκλήτου, αντλημένης από την έντυπη *Σάλλιγγα*.⁸⁶ Κάτω από την προσωπογραφία διαβάζουμε: [Οὗτος] ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν χειροτόνηται Συνάδων καὶ ἐπέστρεψε.⁸⁷ Η πληροφορία ότι ο Πολυειδής χειροτονήθηκε (τιτουλάριος) επίσκοπος Συνάδων σε κάποιο ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη θα μπορούσε να συνδυαστεί με τη δήλωσή του προς τον γερμανό θεολόγο Jakob Elßner κατά τη συνάντησή τους στο Βερολίνο το 1736-37, ότι επέστρεψε στην πατρίδα του μέσω Βενετίας, για να γίνει επίσκοπος (αν και) «σε μια πόλη κοντά στον Άθωνα».⁸⁸ Πριν από το κυρίως κείμενο και στο τέλος του ο Καλλίνικος καταθέτει την κρίση του για την προφητεία και τη μετάφρασή της:

ἐκ τῶν ψευδοπροφητειῶν τῶν ἔμπροσθεν τοῦ Ἱερωνύμου πολλοὶ τυχαίως ἠλήθευσαν καὶ ἐπληρώθησαν· αἱ πλείσται δὲ ἀπλήρωτοι, ἄγνωστοι καὶ σκοτειναί, καὶ οὐ προφητεῖαι, ἀλλ' ἀθύρματα καὶ λόγοι κενοί. Οἱ μεθ' ἡμᾶς δὲ ιδέτωσαν καὶ κρινέτωσαν περὶ τούτων, ὅτι ἡμῖν οὐ δέδοται εἰδέναι τὰ τῆς δέλτου, ὡς ὁ μεταφράσας Θεόκλητος ὁ Πολυειδῆς ἰδιοχείρως σημειοῖ.⁸⁹

ὁ μεταφραστὴς ἀνεπιτήδειος καὶ ὀλίγης δυνάμεως εἰς τὰς γλώσσας. Ὅθεν ἀσαφῶς τὰ ἀσαφῆ ἐξηγεῖ καὶ γράφει. Καὶ μετὰ Χριστὸν πᾶς προφήτης ψεύστης κἂν ἅγιος ἦ. Οὐ γὰρ λαλοῦσιν οἱ ἅγιοι πάντοτε ὑπὸ Πνεύματος Ἁγίου ἀγόμενοι καὶ οὐκ ἐλαττοῦται διὰ τοῦτο ἡ ἀγιότης τούτων. Καὶ τοῖς μὴ παραδεχομένοις τὸ παρορᾶν οὐκ ἐπικίνδυνον.⁹⁰

84. Στεφανίτζης, *Συλλογή*, σ. 144.

85. Κώδ. Ζαγοράς 85, σ. 4. Την ίδια αφιερωτική επιστολή προς τον Γκίκα σώζει και ο κώδ. Ιβήρων 343, «ο και σπουδαιότερος» κατά τον Κουρίλα (Θεόκλητος ο Πολυειδής, σ. 216), τον οποίο όμως δεν μπόρεσα να συμβουλευτώ. Στη μονή Ιβήρων, όπου έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Θεόκλητος, έφερε μαζί του και έναν αριθμό έντυπων βιβλίων Μ. Ι. Γεδεών, *Ο Άθως*, Κωνσταντινούπολη 1885, σ. 223.

86. Κώδ. Ζαγοράς 85, σ. 1.

87. Το φύλλο έχει καταστραφεί στο σημείο αυτό. Στον κατάλογο του Δουβουινιώτη («Κατάλογος», σ. 448) παραδίδεται η φράση πλήρης.

88. J. Elßner, *Neueste Beschreibung derer Griechischen Christen in der Türkei*, Βερολίνο 1737, σ. 344.

89. Κώδ. Ζαγοράς 85, σ. 5. Η ειρωνεία αφορά την προειδοποίηση του Πολυειδή «οὐ παντὶ δέδοται τὸ εἰδέναι τὰ τῆς δέλτου ταύτης».

90. Κώδ. Ζαγοράς 85, σ. 57. Διαφορετικό χέρι προσθέτει στην ίδια σελίδα χρονολογικό σημείωμα (1788) για τις εξελίξεις του πολέμου Ρωσίας και Αυστρίας με τους Οθωμανούς, όπως και πολυάριθμα σχόλια στο περιθώριο σε όλο το χειρόγραφο, τα

Επομένως, ο Καλλίνικος δεν αμφισβήτησε ότι η προφητεία ανάγεται πράγματι στον 13ο αιώνα, επίσης ότι ο Αγαθάγγελος υπήρξε πραγματικό πρόσωπο και ο Πολυειδής απλώς ο μεταφραστής. Δυσπιστούσε όμως ως προς τη θεία κλήση των μετά Χριστόν προφητών. Το σημαντικότερο πιθανώς στοιχείο είναι η πεποίθηση (ή η γνώση;) του Καλλινίκου ότι το χειρόγραφο προερχόταν από τον ίδιο τον Θεόκλητο (*ιδιοχείρως σημειοῖ*), πεποίθηση που ενισχύεται από τη χρονολόγηση και την αφιερωτική επιστολή. Η σύγκριση, πάντως, με ελληνικές επιστολές του Θεοκλήτου μάλλον δεν επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για αυτόγραφο. Πέρα από το ζήτημα της προέλευσης του κώδικα, αινιγματική παραμένει η πρόρρηση περί Πέτρου Ε΄. Το ότι εντοπίζεται σε χειρόγραφο της δεκαετίας του 1750, αφενός, ανατρέπει εκτιμήσεις που τοποθετούσαν την προσθήκη αρκετά αργότερα⁹¹ και, αφετέρου, εξηγεί την απουσία ενδιάμεσης αναφοράς στην Αικατερίνη Β΄, απουσία που σε άλλη περίπτωση μόνο σε προχειρότητα θα μπορούσε να αποδοθεί.

Το ζήτημα της πρώτης γνωστής έντυπης έκδοσης του Αγαθαγγέλου⁹² είναι αρκετά φορτισμένο. Τα δεδομένα δεν επιτρέπουν παρά τη διατύπωση υποθέσεων ως προς το αν εκδότης ήταν πράγματι ο Ρήγας. Οι κατηγορηματικές και τελεσίδικες κρίσεις σχετίζονται περισσότερο με ιδεολογικές προβολές, που σκοπό έχουν είτε να «προικίσουν» τον Ρήγα με ορθόδοξες και φιλορωσικές περγαμηνές,⁹³ είτε να προστατεύσουν τη μνήμη του από ανορθολογικές παρεκκλίσεις.⁹⁴ Οι ψύχραιμες εκτιμήσεις των στοιχείων που διαθέτουμε έχουν αποδεχθεί την επισφαλή –οπωσδήποτε– υπόθεση της συ-

οποία είτε αποκρυπτογραφούν τους υπαινιγμούς της *Οπτασίας*, ονοματίζοντας τους ιστορικούς πρωταγωνιστές (π.χ. ο Σβεκίας Κάρολος, Πέτρος ο Μέγας, σ. 28-29), είτε εκτιμούν την εκπλήρωση ή μη των προρρήσεων (π.χ. «τοῦτο ἀπέβη», «οὐκ ἐστράφη, πεφόνηται», σ. 47· το τελευταίο σχόλιο αναφέρεται στην πρόρρηση περί Πέτρου Γ΄ «τὸ βρέφος στραφήσεται»).

91. Ν. Πίσσης, «Χρησμολογία και ρωσική προσδοκία», *Σλάβοι και Ελληνικός Κόσμος: Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Ημερίδας Τμήματος Σλαβικών Σπουδών*, Αθήνα 2014, σ. 165· Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφία*, σ. 438. Ο Ν. Πολίτης (*Λαογραφικά Σύμμεικτα*, σ. 25) χρονολόγησε το «παρέμβλημα» πριν από το 1760.

92. *Χρησμός ήτοι Προφητεία του μακαρίου Ιερομονάχου Αγαθαγγέλου της μοναδικής πολιτείας του Αγίου Βασιλείου γενηθείσα εν Μεσσήνη της Σικελίας έτει 1279*, Εν Αγαθουπόλει [= Βιέννη], έτει σωτηριώδι 1359 / ατοθ΄.

93. Γ. Καραμπελιάς, *Η ανολοκλήρωτη επανάσταση του Ρήγα*, Αθήνα 2011.

94. Δ. Καραμπερόπουλος, *Ήταν τελικά ο Ρήγας εκδότης του Αγαθαγγέλου;*, Αθήνα 2009· Λουκάς Αξελός, «Η στήριξη στις δικές μας δυνάμεις ως θεμέλιος λίθος της εθνικής στρατηγικής του Ρήγα και όψιμες απόπειρες στρέβλωσής της», *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου, Έρευνας και Κριτικής* 62-63 (2013), <https://tetradiamagazine.gr/2013/issue62-63/anzelosloukas/529> [10.02.2021].

σχέτισης με τον κύκλο του Ρήγα.⁹⁵ Εκείνο που είναι περίπου βέβαιο είναι ότι η ανώνυμη και με ψευδή ένδειξη τόπου και χρόνου (εν Αγαθουπόλει 1279) έκδοση πραγματοποιήθηκε στη Βιέννη, στο τυπογραφείο των αδελφών Πούλιου, που ουσιαστικά είχαν αναλάβει εκείνο του Josef Baumeister, μεταξύ 1791 και 1796.⁹⁶ Πέρα από τη (μοναδική) πληροφορία του Ζηλοπροφήτη,⁹⁷ η τυπογραφική εικόνα του βιβλίου μπορεί να θεωρηθεί επίσης ότι συνηγορεί στη συσχέτιση με τον Ρήγα.⁹⁸ Αν οι ενδείξεις αυτές ενισχύουν τη συσχέτιση, από την άλλη πλευρά, η έκδοση του Αγαθαγγέλου, πράγματι, δύσκολα συμβιβάζεται με την πνευματική φυσιογνωμία και το πολιτικό πρόγραμμα του Ρήγα, είτε στις αρχές είτε περί το μέσον της δεκαετίας του 1790. Μόνο ως συνειδητή εκ μέρους του Ρήγα ή κάποιου συντρόφου του εργαλειακή χρήση του Αγαθαγγέλου για λόγους προπαγάνδας⁹⁹ ή χρηματοδότησης¹⁰⁰ μπορεί να ερμηνευθεί.

Πιθανώς να έχει μεγαλύτερη σημασία ότι, όσο και αν η χρησιμοποίηση και ο προφητικός μεσσιανισμός συναντούσαν την αποδοκιμασία τουλάχιστον των ριζοσπαστικότερων εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού (λ.χ. την καταδίκη της στην *Ελληνική Νομαρχία* για την παθητικότητα στην οποία οδηγούσε¹⁰¹), ο Αγαθάγγελος δεν φαίνεται να είχε ταυτιστεί ακόμη ούτε με τη ρωσοφιλία ούτε –ακόμη λιγότερο– με τον πολιτικό και κοινωνικό συντηρητισμό. Η αναβίωση της ρωσικής προσδοκίας κατά την περίοδο των Ορλωφικών δεν φαίνεται να συνδέθηκε με τη διάδοση του Αγαθαγγέλου, καθώς η χρησιμολογική της υποστήριξη βασίστηκε, όπως σε προηγούμενες περιόδους, στον χρησμό του Τάφου του Μεγάλου Κωνσταντίνου και

95. Πολίτης, «Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του Αγαθάγγελου», 174· Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 309-310· Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 92000, σ. 162, 227-229, 716· Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφία*, σ. 438.

96. Φιλ. Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία. Α': Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα 1973, σ. 311-313.

97. *Σύνταγμα Πνευματικόν*, σ. ιβ', κα'-κγ'.

98. Όπως έχει παρατηρήσει ο Μάριος Χατζόπουλος (Hatzopoulos, «Oracular Prophecy», 109, σημ. 33), στον Δ' τόμο της *Περιηγήσεως του νέου Αναχάρσιδος στην Ελλάδα* (Βιέννη 1797), που επιμελήθηκε ο Ρήγας, εντοπίζεται παρόμοια τεχνική τύπωσης, με έντονα στοιχεία (στον Αγαθάγγελο με κόκκινο μελάνι) φορτισμένων όρων, όπως «ελευθερία».

99. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 309-310.

100. C. M. Woodhouse, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο πρωτομάρτυρας της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφρ. Ν. Νικολούδης Αθήνα 1997, σ. 68-69.

101. Ανονίμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία*, Ιταλία 1806, σ. 226-227.

κυρίως σε εκείνους του Λέοντος του Σοφού και του Στεφάνου του Αλεξανδρέως. Από εκεί οι ερμηνευτές υπολόγισαν τη διάρκεια των 320 χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας, διάρκεια που με αφετηρία την Άλωση κατέληγε στο 1773-1774.¹⁰² Οι προσδοκίες για την έκβαση του πολέμου σε συνδυασμό με την αρχική του εξέλιξη ήταν τέτοιες που η διάψυσή τους φαίνεται να κλόνησε την πίστη στη χρησιμολογία σε περιβάλλοντα που είχαν επενδύσει σε αυτήν.¹⁰³ Ωστόσο, στο τέλος του 18ου αιώνα, σε τρία ερμηνευτικά κείμενα, *Εξηγήσεις στην Αποκάλυψη* του Πανταζή του Λαρισαίου, του Ιωάννη Λινδίου, μητροπολίτη Μυρέων, και του Θεοδώρητου από Ιωαννίνων, η ρωσική προσδοκία πέρασε από τους χρησμούς στην κυρίως αποκαλυπτική γραμματεία.¹⁰⁴ Εδώ, σε μια αναφορά του Πανταζή (1789), εντοπίζεται και η πρώτη οικειοποίηση του Αγαθαγγέλου στην υπηρεσία της ρωσικής προσδοκίας. Ερμηνεύοντας τον πόλεμο των βασιλέων «μετά τοῦ ἄρνιου» (Αποκ. ιζ' 14) ως την επικείμενη επίθεση των δυτικών βασιλέων «του Παπισμού και της λοιπής Λουθηρανικής δυσσεβείας» κατά της «ευσεβούς βασιλείας των Ξανθών, και επομένως κατά πάντων των ορθοδόξων χριστιανών [...] ἦτοι κατά του δεσπότη Χριστοῦ», επικαλείται τον Αγαθάγγελο και παραθέτει τη φράση του «τοῖς νομίζουσι αντιστήναι, ἔσται ολοφυρμός και κεφαλαλγία».¹⁰⁵ Είναι χαρακτηριστικό για τις αυθαίρετες χρήσεις του κειμένου ότι η σχετική «πρόρρηση» του Αγαθαγγέλου (από το Δ' κεφάλαιο) αναφέρεται στον Λούθηρο και στους επίδοξους αντιπάλους του. Με παρόμοιους τρόπους ο Αγαθάγγελος θα προσφέρει την επικύρωση της αυθεντίας σε ήδη διαδεδομένες αντιλήψεις, ώστε να ταυτιστεί ευκολότερα με τη ρωσική προσδοκία και τη ρωσοφιλία.

Παρόλα αυτά, κατά τις δύο προεπαναστατικές δεκαετίες μνείες στον Αγαθάγγελο δεν τον συσχετίζουν με τη Ρωσία. Ο Κύριλλος Λαυριώτης, συγγραφέας μιας ογκώδους και ιδιόρρυθμης Ερμηνείας στην *Αποκάλυψη*,

102. Στεφανίτζης, *Συλλογή*, σ. 121-132.

103. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 190-191· Ν. Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση: Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2007, σ. 258-267· Πίσσης, «Χρησιμολογία», σ. 164.

104. Asterios Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 360-373, 429-436, 490-520· M. Hatzopoulos, «Eighteenth-century Greek prophetic literature», D. Thomas – J. Chesworth (επιμ.), *Christian-Muslim Relations. A bibliographical History*, τ. 14: *Central and Eastern Europe (1700-1800)*, Λέιντεν – Βοστώνη 2020, σ. 384, 393.

105. Στεφανίτζης, *Συλλογή*, σ. 42 (η ερμηνεία του Πανταζή), σ. 165 (το χωρίο του Αγαθαγγέλου).

γραμμένης σε διαδοχικές εκδοχές μεταξύ 1792 και 1826, ήταν ιδιαίτερα επικριτικός προς την «δήθεν ομόπιστη» Ρωσία, που «προς το ίδιο συμφέρον αυτής» ξεσήκωσε και ύστερα εγκατέλειψε τους χριστιανούς της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Πελοποννήσου. Εγκωμιάζει όμως τον Αγαθάγγελο για την κριτική του στην «παπιστικήν Ευρώπην» και τον θεωρεί γνήσιο προφήτη, που συμπληρώνει την Αποκάλυψη του Ιωάννου.¹⁰⁶ Σύμφωνα με τον Κασομούλη, ο Ευθύμιος Βλαχάβας επικαλούνταν κατά την εξέγερση του 1808 τον Αγαθάγγελο· οποιαδήποτε σύνδεση της μαρτυρίας με τη ρωσική προσδοκία απουσιάζει.¹⁰⁷

Με τη Ρωσία συνδέθηκε ο Αγαθάγγελος αποφασιστικά στην κοινή συνείδηση μόνο μετεπαναστατικά, καταρχάς στην περίοδο των διαδοχικών εκδόσεων του το 1837 και 1838, της δράσης της Φιλορθόδοξης Εταιρείας και εν μέσω της μεσσιανικής αναμονής, της προσανατολισμένης στο έτος 1840· και πάλι όμως, όπως όλα δείχνουν, χωρίς ανάμειξη της ρωσικής πρεσβείας, που κάθε άλλο παρά έλεγχε και καθοδηγούσε τους λεγόμενους ρωσόφιλους.¹⁰⁸

Η αναδρομή στις τύχες του Αγαθαγγέλου πριν και κατά την Επανάσταση μπορεί να κλείσει με μια μετάφραση, εκπονημένη περί το 1833. Μεταφράσεις του Αγαθαγγέλου στα αρμενικά (1815) και στα ρουμανικά, σε χειρόγραφο (1806) και έντυπη (1818, 1838) μορφή, με την πρωτοβουλία φιλορωσικών κύκλων, μας είναι γνωστές.¹⁰⁹ Εδώ (1833) πρόκειται για μια χειρόγραφη μετάφραση στα γερμανικά υπό τον τίτλο: «Göttliche Offenbarung, welche im Jahre des Heils 1453 anfängt und sich mit dem Jahre 1833 endiget. Aus dem Griechischen Dorischen Dialecte»¹¹⁰ και υπότιτλο: «Hei-

106. Κ. Δουβουνιώτης, «Η ερμηνεία της Αποκαλύψεως του Κυρίλλου του Πατρέως», *Θεολογία* 22 (1951), 446-462 (για τον Αγαθάγγελο σ. 456)· 24 (1953), 345-358, 504-519· 25 (1954), 47-56, 441-444, 541-547· 26 (1955), 23-31· 27 (1956), 181-195, 357-366. Βλ. και Argyriou, *Les exégèses*, σ. 587-645.

107. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', σ. 82.

108. L. J. Frary, *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821-1844*, Οξφόρδη 2015, σ. 200-203· Nicolopoulos, «From Agathangelos to the Megale Idea», 42.

109. A. Timotin, «Agathangelos dans les Pays Roumains au XIXe siècle. Lectures et lecteurs», *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia* 59 (2014), 34-44· ο ίδιος, «Theocletos Polyidis», Thomas – Chesworth (επιμ.), *Christian-Muslim Relations. A bibliographical History*, τ. 14, σ. 344.

110. Bayerische Staatsbibliothek (BSB), Cgm 9568, σ. 1 (μτφρ.: Θεία Αποκάλυψη, η οποία αρχίζει με το σωτήριο έτος 1453 και τελειώνει με το έτος 1833. Από την ελληνική δωρική διάλεκτο). Η μετάφραση «από τη δωρική διάλεκτο» αποτελεί παρεξήγηση, οφειλόμενη κατά πάσα πιθανότητα στην αναφορά στην Εισαγωγή της *Οπτασίας* σε

lige Offenbarung, welche künftige Ereignisse anzeigt, geschrieben vom P. Hieronymus Agathangelos, so wie ihm von dem allmächtigen Gott im Jahre 1279 kund gemacht wurde».¹¹¹ Το χειρόγραφο, αποτελούμενο από 312 σελίδες, αγοράστηκε από τη Βαυαρική Κρατική Βιβλιοθήκη σε δημοπρασία το 2018, προερχόμενο από συλλογή ιδιώτη βαυαρού συλλέκτη, χωρίς πληροφορίες για την απώτερη προέλευσή του. Δεν είναι για την ώρα γνωστό ποιος ήταν ο μεταφραστής, ούτε πού πραγματοποιήσε τη μετάφραση. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η πρωτοβουλία συνδέεται με την εκλογή του Όθωνα και τη μετάβασή του στην Ελλάδα, καθώς και με τις διαπλοκές του βαυαρικού φιλελληνισμού με τις απαρχές της Μεγάλης Ιδέας,¹¹² αν και το κείμενο δεν παρέχει ενδείξεις, που θα ενίσχυαν αυτήν την υπόθεση.

Η αναλυτική παρουσίαση της μετάφρασης υπερβαίνει το πλαίσιο και τους στόχους αυτής της μελέτης. Για μια γενική εικόνα αρκούν ορισμένες σύντομες παρατηρήσεις: Ο μεταφραστής πιστεύει ότι η προφητεία είναι αυθεντική και αληθής. Πρόκειται μάλλον για μετριοπαθή καθολικό, πιθανότατα Βαυαρό. Παρεμβαίνει στο κείμενο, άλλοτε με ήπιο, άλλοτε με πιο δραστικό τρόπο, συμπληρώνει την εισαγωγή και την προσφώνηση στον αναγνώστη και, κυρίως, προσθέτει αριθμημένες (89 συνολικά) επεξηγηματικές σημειώσεις, οι οποίες παρουσιάζουν και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Η ερμηνεία του δεν ξεφεύγει από τη συνήθη τάση κατοπινών αναγνωστών ιστορικών προφητειών να διαβάζουν σε εκπληρωμένες «προφητείες εκ του αποτελέσματος» προρρήσεις για πρόσωπα, γεγονότα και καταστάσεις της δικής τους εποχής. Όπως είναι ίσως αναμενόμενο, η ιστορική μορφή που δεσπόζει στις ερμηνείες του γερμανού μεταφραστή είναι ο Ναπολέων. Η αρχή του Δ' κεφαλαίου (πέμπτο στην αρίθμησή του, καθώς, η εισαγωγή χωρίζεται σε δύο μέρη, με το δεύτερο μέρος να αποτελεί το πρώτο κεφάλαιο),¹¹³ που αναφέρεται στη Γερμανία, παρερμηνεύεται ως πρόρρηση της Γαλλικής Επανάστασης, των Ναπολεοντείων πολέμων και των τεκτονικών μεταβολών που επέφεραν στον γερμανικό κόσμο.¹¹⁴ Αλλά και στο Ε' κεφά-

«περγαμηνόν εκ δέρματος προβάτου», που κρατά ο λέων, «δωρική διαλέκτω γεγραμμένον εις κατανόησιν ανθρώπων»· Στεφανίτζης, Συλλογή, σ. 147.

111. BSB, Cgm 9568, σ. 3. (μτφρ.: Ιερή Αποκάλυψη, η οποία φανερώνει μελλοντικά γεγονότα, γραμμένη από τον πατέρα Ιερώνυμο Αγαθάγγελο, όπως του την αποκάλυψε ο παντοδύναμος Θεός κατά το έτος 1279).

112. Marie-Lise Mitsou, «Le Philhellénisme bavarois et la 'Grande Idée'», *Revue germanique internationale* 1-2 (2005), 35-44.

113. BSB, Cgm 9568, σ. 17 κ.ε.

114. BSB, Cgm 9568, σ. 111-114.

λαιο (έκτο εδώ), αναφερόμενο στους πολέμους του Καρόλου ΙΒ΄ της Σουηδίας με τον Μ. Πέτρο, στην ερμηνεία επιβάλλεται ο Ναπολέων, σε βαθμό μάλιστα που με ποικίλες ακροβασίες αποδίδονται στο πρόσωπό του προφητείες που αφορούν είτε τον Κάρολο είτε τον Πέτρο.¹¹⁵ Όσο για τις επίμαχες προρρήσεις για τους μελλοντικούς Πέτρους, ο μεταφραστής τις αφήνει ασχολίαστες, αφαιρεί όμως τον τέταρτο και μιλά μόνο για τον «πέμπτο βασιλιά», που μένει ανώνυμος. Εκείνος, ο κύριος μιας μεγάλης αυτοκρατορίας, θα καταστρέψει την εξουσία των Αγαρηνών στην Κωνσταντινούπολη και θα κερδίσει (ο ίδιος) το βαυαρικό βασίλειο.¹¹⁶ Ο μεταφραστής φαίνεται να προσβλέπει στην Ένωση των Εκκλησιών με πρωτοβουλία των ανατολικών πατριαρχών – εκεί παραπέμπουν «κατά την ταπεινή [τ]ου άποψη» οι επαγγελίες της ειρήνευσης.¹¹⁷ Αφαιρεί αιχμές που έχουν στόχο τη «λατινική έπαρση», θεωρεί ότι οι περισσότερες από τις αποδοκιμαστικές ρήσεις της προφητείας αφορούν τους μουσουλμάνους, ενώ αξιοσημείωτη είναι η αρνητική του στάση απέναντι στους Ιησούτες.¹¹⁸ Στο πρώτο κεφάλαιο οι προρρήσεις για την πτώση και ανάσταση του Βυζαντίου αποδίδονται πιστά, ενώ στις επεξηγηματικές σημειώσεις ξεχωρίζει το εγκώμιο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, που «προτίμησε να πεθάνει ως ήρωας με τα όπλα στο χέρι, παρά να παραδοθεί στους Τούρκους».¹¹⁹

Αν επιστρέψουμε στην πληροφορία για την έκδοση του Μεσολογγίου (1824) με το αρχικό ερώτημα, τι ακριβώς εξασφάλισε στον Αγαθάγγελο την «υπόληψιν του Λαού», θα διαπιστώσουμε ότι η απάντηση που δίνει ο ίδιος ο Φιλήμων είναι σαφής: Οι προφητείες του Αγαθαγγέλου «διεφυλάττοντο από

115. BSB, Cgm 9568, σ. 125-133.

116. BSB, Cgm 9568, σ. 134-135: *Als dann wird ein fünfter König, der Herr eines großen Reiches, dem das siegreiche Panier des Kreuzes vorgeht, in Konstantinopel glänzen, und der Agarener Macht zerstören. Hernach bemächtigt er sich, mit einem in den Theilen von Occident noch nie gehörten Getöse, das Königreich Bayern.*

117. BSB, Cgm 9568, σ. 122: *Diese ist meine schwache Meinung, welche Gott zum Besten der Menschheit und zur Erreichung des von der Christenheit so sehr erwünschten Friedens in Erfüllung übergehen lassen wolle!*

118. BSB, Cgm 9568, σ. 305-308· Στεφανίτζης, *Συλλογή*, σ. 197. Η ίδια η προφητεία εδώ μάλλον αναφέρεται στους πάσης φύσεως αιρετικούς.

119. BSB, Cgm 9568, σ. 23: *... des Konstantin Paleologus, letzten griechisch-römischen Kaisers, welcher lieber als ein Held mit den Waffen in der Hand sterben, als sich den Türken gefangen ergeben wollte.* Το εγκώμιο απαντά σε φιλελληνικές γερμανικές εκδόσεις της δεκαετίας του 1820· βλ. π.χ. Friedrich Gleich, *Der Kampf der Griechen um Freiheit*, Λιψία 1823, σ. 19.

πολλούς χειρόγραφοι, ως κώδηξ τις θείος, αναγγέλλων βεβαίαν την από τους Τούρκους σωτηρίαν της Ελλάδος».¹²⁰ Και η δεύτερη αναφορά του στον Αγαθάγγελο την ίδια εκτίμηση επιβεβαιώνει: Ενώ «το νόημον μέρος του Έθνους» ασχολούνταν με την πρόοδο των γραμμάτων και τη διαφώτιση των ομοεθνών ως πατριωτικό καθήκον,¹²¹

«το πλήθος τούτου χειραγωγείτο ωφελίμως και από τας Οπτασίας του Αγαθαγγέλου, πιστεύον δογματικώς την μέλλουσαν μεταβολήν της τύχης του [...] Όχι μόνον αι προφητεΐαι του Αγαθαγγέλου, αλλά και οι Χρησμοί του Λέοντος του Σοφού [...] επιβεβαιώνον εις τον όχλον την άφευκτον Ελευθερίαν του εις μίαν ημέραν».

Με άλλα λόγια, για το «πλήθος», λ.χ. για τους κατοίκους του Μεσολογγίου, ο Αγαθάγγελος δεν συνιστούσε παρά την υπόσχεση, ή καλύτερα την εγγύηση, της αίσιας έκβασης του Αγώνα παρ' όλες τις δυσκολίες και απογοητεύσεις. Οι προσδοκίες που προβάλλονταν στον Αγαθάγγελο δεν φαίνεται να σχετίζονται ούτε με αριθμητικούς υπολογισμούς¹²² ούτε με την αιφνίδια εμφάνιση ως από μηχανής θεού ενός τσάρου Πέτρου Ε', ούτε βέβαια με τη συνδρομή της «αιρετικής Γερμανίας». Σε σύγκριση με τους χρησμούς ο Αγαθάγγελος πλεονεκτούσε –όπως και τα γερμανικά του πρότυπα– ως προς την ευχέρεια της διάδοσης και οικειοποίησης από ευρύτερα στρώματα, χάρη στη γλώσσα, το ύφος του και την ιερότητα που απέπνεε. Ο Αγαθάγγελος πράγματι δεν συνιστά λόγια άσκηση. Το ότι «διά βραχυτάτων και όλως εν παρόδω»¹²³ αναφέρεται στα καθ' ημάς, αντί να αποδυναμώνει, μάλλον ενίσχυε την πειθώ του, εφόσον υπογράμμιζε το «αδέκαστο» του προφήτη.¹²⁴

Ο Αγαθάγγελος έχει αναμφισβήτητη θέση ανάμεσα στους «ψυχολογικούς παράγοντες του Εικοσιένα», όπου τον κατέταξε ο Κ. Θ. Δημαράς.¹²⁵

120. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, σ. 68, σημ. (α).

121. Στο *ίδιο*, σ. 217-218.

122. Είτε τον απλό του Α' κεφαλαίου για τους σχεδόν τέσσερις αιώνες της αιχμαλωσίας, είτε τους σύνθετους του Θ' κεφαλαίου, που φαίνεται να παραπέμπουν στο έτος 1785.

123. Πολίτης, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, σ. 25.

124. Για την πρόσληψη των κειμένων στην επικράτεια του προφορικού πολιτισμού και τη διάκρισή της από τις λόγιες αναγνώσεις βλ. R. Chartier, «Volkskultur und Gelehrtenkultur. Überprüfung einer Zweiteilung und einer Periodisierung», (μτφρ. Ursula Link-Heer), *Epochenschwellen und Epochenstrukturen im Diskurs der Literatur- und Sprachtheorie*, επιμ. H. U. Gumbrecht – Ursula Link-Heer, Φραγκφούρτη 1985, σ. 376-388.

125. Κ. Θ. Δημαράς, «Ψυχολογικοί παράγοντες του Εικοσιένα», ο ίδιος, *Ιστορικά Φροντισμάτα*, τ. Α': *Ο Διαφωτισμός και το κορόφωμά του*, Αθήνα 1994, σ. 210-225.

Είναι βέβαιο ότι ηγέτες της Επανάστασης συνειδητά επικαλούνταν τον Αγαθάγγελο και τους χρησμούς για την κινητοποίηση και την ενθάρρυνση των τοπικών κοινωνιών, αναγνωρίζοντας την ισχύ τους.¹²⁶ Είναι πολύ χαρακτηριστικό για τις εργαλειακές χρήσεις του, αλλά και για τη λαϊκή πίστη στην αλήθεια της γραπτής προφητείας και στον κρίσιμο ρόλο των μυημένων στη σοφία της λογίων ερμηνευτών της, το περιστατικό με τον οπλαρχηγό Γεώργιο Τσόγκα και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, που διασώζει ο Κασσομούλης.¹²⁷ Ο Τσόγκας

«τον Αγαθάγγελο, τον έσερνεν εις τον κόλπον μαζί του· όποιον άκουγεν ότι ηξεύρει γράμματα τον επρότεινε να του λύση καμμίαν προφητείαν, και να την προσαρμόσει με τα ενεστώτα της Ελλάδος. Ενθυμήθη ότι εις μίαν περίοδον ο Αγαθάγγελος λέγει· γυνή γυμνή¹²⁸».

Καθώς δεν βρίσκει στους γύρω του κατάλληλο ερμηνευτή, στρέφεται στον Μαυροκορδάτο:

«πηγαίνομεν εις τον Διευθυντήν να μας το διαλύση. Ενώ εκείνος έχανε το φως του γράφοντας, ο Τζιόγκας ήθελεν να μάθη την προφητείαν από αυτόν. Ο Διευθυντής, διά να τον εβγάλη από την απάτην αυτήν, τον είπεν ότι, όσα έχει ο Αγαθάγγελος δεν είναι όλα εδικά του, διότι πολλοί επρόσθεσαν περιόδους ολοκλήρους, προλέγοντες διά την παρούσαν επανάστασιν. Τον έφερεν και παράδειγμα ότι, μίαν φοράν εις την Βλαχίαν, εις μίαν συναναστροφήν των Εταιριστών, έπλασαν κ' εκείνοι μίαν περίοδον. Δεν επείσθη ο Τζιόγκας· έκλεισεν το βιβλίον και το έβαλεν εις τον κόρπον του λέγων ότι: 'Η δεν ηξεύρετε, ή δεν θέλετε να τα ειπήτε εσείς οι προκομμένοι».

Θα ήταν, ωστόσο, παρακινδυνευμένο ο ρόλος του Αγαθαγγέλου να υπερεκτιμηθεί. Το κατά πόσο η χρησμολογία ως «λειτουργικός μύθος»¹²⁹ συντηρούσε αφ' εαυτής ένα επαναστατικό δυναμικό είναι συζητήσιμο. Η λειτουργία της στην οθωμανική περίοδο, είτε με τη μορφή της λόγιας ερμηνευτικής παράδοσης είτε στη διαθλασμένη πρόσληψή της ως λαϊκή πίστη, σχετίζεται περισσότερο με τη νοηματοδότηση και εκλογίκευση του παρόντος της οθωμανικής κυριαρχίας. Στην ίδια προνοιακή αφήγηση στηριζόταν δυνητικά τόσο η αμφισβήτηση της οθωμανικής εξουσίας όσο και η νομι-

126. Hatzopoulos, «Oracular Prophecy», 114-115.

127. Κασσομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, τ. Α', σ. 425.

128. Η φράση για τη γυμνή γυνή στο κεφάλαιο Γ': Στεφανίτζης, *Συλλογή*, σ. 194.

129. Ροτζώκος, *Εθναθύπνιση και εθνογένεση*, σ. 268-269· Hatzopoulos, «Oracular Prophecy», 113. Για την κοινωνική λειτουργία της χρησμολογίας βλ. και Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Χρησμολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 18ου αιώνα», *Μνήμων* 7 (1978-79), 459.

μοποίησή της. Η πίστη στη χρησμολογία δεν είχε, άλλωστε, κατ' ανάγκην δραστικές συνέπειες στη ζωή των ανθρώπων. Καθήκον των πιστών ήταν καταρχάς η μετάνοια, ως προϋπόθεση της εξιλέωσης και της σωτηρίας, επίγειας ή υπερβατικής· αυτή ήταν και η επιταγή του Αγαθαγγέλου. Άλλωστε, η δημοφιλία, η διάδοση σε πλήθος χειρόγραφα αλλά και έντυπες εκδόσεις της σχετικής χρησμολογικής γραμματείας τουλάχιστον από τα τέλη του 16ου αιώνα και χωρίς ουσιαστική διακοπή, είναι δεδομένη. Το τεκμηριωμένο μεγαλύτερο ενδιαφέρον σε περιόδους πάσης φύσεως πολεμικών αναστατώσεων σχετίζεται περισσότερο με την περιέργεια ή και την αγωνία των συγχρόνων, παρά με την υποκίνηση και οργάνωση εξεγέρσεων.

Κυρίως, όμως, ο Αγαθάγγελος δεν προσφέρεται για διχοτομικές διακρίσεις μεταξύ μιας ορθολογικής Δύσης, στραμμένης στο μέλλον και στην συνειδητή, εντός της ιστορίας, πράξη και μιας μοιρολατρικής Ανατολής, που απορρίπτει την ιστορικότητα και την εξατομίκευση.¹³⁰ Όπως υποδεικνύουν –ήδη– οι ποικίλες γερμανικές διαπλοκές του, θα πρέπει να διαβαστεί μάλλον σε έναν κοινό ευρωπαϊκό ορίζοντα –που ήταν και ο ορίζοντας του συντάκτη του–, τόσο ως προς τις πηγές όσο και τις τύχες του. Πρόκειται για ένα ακόμη φαινόμενο πολιτισμικών μεταφορών με αμφίδρομο χαρακτήρα, για μια ακόμη διαπλοκή της νεοελληνικής γραμματείας με τις σύγχρονες της ευρωπαϊκές, παρά για εξαίρεση που επιβεβαιώνει τη νεοελληνική ιδιοπροσωπία.

130. Ράμφος, *Η Ελλάδα των ονείρων*, όπου η αποκαλυπτική παράδοση θεωρείται «καταστατική της εθνικής συνειδήσεως» (σ. 391), που εξηγεί τον «πτωχαλαζονικό μας εγωισμό, την αλλεργία στην πειθαρχημένη προσπάθεια» (σ. 399), καθώς η «μεσαιωνική αποκαλυπτική εσχολογία [...] διαρκεί ακόμα στον ορθόδοξο χώρο με ποικίλες παραλλαγές ως σήμερα». Ειδικά ο Αγαθάγγελος, που θεωρείται ότι «εν πολλοίς εγαλούχησε» τον Νέο Ελληνισμό (σ. 472), καθίσταται υπεύθυνος για την «πολιτική των χωρίς όρια υποσχέσεων, με αποκορύφωμα τον πρόσφατο λαϊκισμό» (σ. 462) και εμμέσως αίτιος της «ρυπάνσεως των δημοσίων χώρων της πόλεως, παραλύσεως του κράτους και δοκιμασίας της κοινωνικής συνοχής» (σ. 464).

SUMMARY

Nikolas Pissis

The “Vision of Agathangelos”, its models
and its fortunes up to the Greek Revolution

The “Vision of Agathangelos”, a historical apocalypse composed in the middle of the eighteenth century by the monk Theoklitos Polyeidis, constitutes arguably the most popular text of Modern Greek apocalyptic literature. Its popularity, attested already by the numerous manuscript copies as well as printed editions until well into the twentieth century, makes plausible Agathangelos’ registering to the “psychological factors” of the Greek Revolution (K. Th. Dimaras). However, as already observed, the reasons for this reputation are far from obvious.

This study sets off from a number of durable misunderstandings, misinterpretations and ideological projections that have impeded the historical contextualization of the text, such as its connection to Russian propaganda or its reading as the hallmark of an age-old Orthodox apocalyptic tradition. In order to revisit such intricacies this study focuses first on the personality of Polyeidis, his various activities, his other writings and especially his German experiences and attempts to trace probable German models for “Agathangelos”. The evidence suggests that Polyeidis got inspiration from contemporary German apocalyptic editions such as the “Europäischer Staatswahrager” (1742) for the structure and style of his own prophecy, but he did not translate a given text. Then, the study moves to the fortunes of the text. It turns to manuscripts older than the first known edition (1790s), especially those belonging to the collection of patriarch Kallinikos III in the library of Zagora, and discusses issues regarding its original form as well as reading responses of Kallinikos himself, as one of the first critics.

There is no evidence for a particular role of Agathangelos during the Russian-Ottoman wars under Catherine II. It seems that “Agathangelos” was only gradually linked to the “Russian expectation”, a process that was culminated only after the foundation of the Greek Kingdom. From this period (1833) dates a German translation – possibly somehow connected to the Bavarian court – that is presented and discussed, mainly regarding the

creative (mis)interpretations of the historical passages. Based on the examination of both the origins of “Agathangelos” as well as its later fortunes, the study argues on the one hand for its contextualization in a broader European framework, in contrast to interpretations which read it as a testimony for an exceptional Greek irrationalism, fatalism and backwardness. On the other hand, it argues for acknowledging, but not overestimating “Agathangelos” actual ideological impact.

Αλεξάνδρα Σφοίνη

Εικόνες των επαναστατημένων Ελλήνων
στα φιλελληνικά Απομνημονεύματα.
Ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές (1821-1828)

Η βιβλιογραφία για τον φιλελληνισμό της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης είναι εκτεταμένη και ποικιλόμορφη.¹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα απομνημονεύματα των φιλελλήνων που επισκέφθηκαν την Ελλάδα είτε ως εθελοντές στρατιώτες και αξιωματικοί είτε ως εκπρόσωποι φιλελληνικών επιτροπών και απλοί παρατηρητές. Αυτά τα κείμενα έχουν τη μορφή ημερολογίου ή επιστολών και περιέχουν το ταξιδιωτικό χρονικό του συντάκτη, περιγράφουν τον χώρο και τους ανθρώπους, τις πολεμικές επιχειρήσεις και τις πολιτικές σχέσεις, ενώ διατυπώνουν παρατηρήσεις, κρίσεις και επικρίσεις. Γενικά, αποτελούν χρήσιμη πηγή για την άντληση πληροφοριών και σχολίων σχετικά με πρόσωπα και καταστάσεις, αλλά και για το ίδιο το φιλελληνικό κίνημα.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στις εικόνες των επαναστατημένων Ελλήνων, καθώς και στον σχολιασμό των ατομικών και των συλλογικών συμπεριφορών, όπως αποτυπώνονται στα κείμενα αυτά. Ως χρονικό όριο τέθηκε το 1828, όταν, μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου και την άφιξη του Καποδίστρια, το φιλελληνικό κίνημα, που διακρίνεται σε τέσσερις φάσεις, καταλαγιάζει και αλλάζει χαρακτήρα.² Τα απομνημονεύματα που χρησιμο-

1. Για την πλήρη καταγραφή βλ. Loukia Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'Indépendance grecque 1821-1833*, Seconde édition revue et corrigée sous la direction de Alexandra Sfoini, [ΠΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2017. Βλ. επίσης η ίδια, *Sens et portée du philhellénisme*, Digital publications 01, [ΠΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2020.

2. Οι τέσσερις φάσεις ορίζονται ως εξής: 1) 1821-1822, στο ξεκίνημά του το κίνημα εμφορείται από φιλελληνικό ενθουσιασμό· 2) 1823-1824, το κίνημα υποχωρεί λόγω της απογοήτευσης των εθελοντών· 3) τέλος 1824-1827, το κίνημα φθάνει στο απόγειό του· 4) μετά τον Οκτώβριο του 1827 το κίνημα υποχωρεί. Παράλληλα, καθ' όλη τη διάρκειά του, το κίνημα είναι συνδυασμός ατομικής πρωτοβουλίας και οργανωμένης δράσης. Για το

ποιούνται στην παρούσα μελέτη είναι γραμμένα στα γαλλικά, αγγλικά και γερμανικά και ανήκουν σε γνωστούς και λιγότερο γνωστούς φιλέλληνες. Λόγω του όγκου του υλικού,³ επιλέχθηκαν ορισμένα χαρακτηριστικά κείμενα και αποσπάσματα που αναφέρονται στις κύριες μορφές του Αγώνα, σε κάποιες κοινωνικές ομαδώσεις, καθώς και στους Έλληνες ως σύνολο. Εν προκειμένω, δεν ελέγχεται η αξιοπιστία αυτών των –συχνά αντικρουόμενων– μαρτυριών, αλλά ενδιαφέρει η ματιά των συγγραφέων σε σχέση με την ελληνική πραγματικότητα, ο τρόπος που προσλαμβάνουν την Ελληνική Επανάσταση και τους ανθρώπους της μέσα από τη δική τους εμπειρία.

Οι ηγέτες του αγώνα

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος παρουσιάζεται στα κείμενα των απομνηματογράφων σε γενικές γραμμές με θετικό πρόσημο, αν και ορισμένοι –και μάλιστα οι Γάλλοι– διατηρούν επιφυλάξεις ή είναι αρνητικοί λόγω της αγγλόφιλης πολιτικής και της φαναριώτικης καταγωγής του. Τα φυσικά χαρακτηριστικά του δεν κερδίζουν όλες τις εντυπώσεις, αλλά το ευρωπαϊκό ένδυμα και οι ευγενικοί τρόποι του προδιαθέτουν ευμενώς, ενώ δεν αμφισβητούνται η ευφυΐα και η παιδεία του, τα πολιτικά προσόντα και ο πατριωτισμός του. Έτσι, ο Άγγλος Julius Millingen, γιατρός του Μπάιρον που αργότερα θα τεθεί στην υπηρεσία του σουλτάνου, αναφέρει ότι η έκφρασή του του είναι αυτή ενός έξυπνου και φιλόδοξου άνδρα, διαθέτει λαμπρή μόρφωση και πατριωτισμό, αλλά δεν έχει πολεμική όψη ούτε φροντισμένη ενδυμασία ικανή να εμπνεύσει εμπιστοσύνη σε έναν ημιπολιτισμένο λαό, όπως οι οπλαρχηγοί με την πολυτελή αλβανική φορεσιά.⁴ Για τον ιρλανδό

φιλέλληνικό κίνημα βλ. ενδεικτικά C. M. Woodhouse, *The Philhellenes*, Λονδίνο 1969· W. St Clair, “*That Greece might still be free*”; *the Philhellenes in the War of Independence*, Λονδίνο 1972· D. Barau, *La cause des Grecs. Une histoire du mouvement philhellène (1821-1829)*, Παρίσι 2009· H. Mazurel, *Vertiges de la guerre. Byron, les philhellènes et le mirage grec*, Παρίσι 2013· G. Hering, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία και ο φιλέλληνισμός*, μτφρ. Αγαθοκλής Αζέλης, Ηράκλειο 2021.

3. Αρχετό υλικό παρατίθεται στο πολύτομο έργο Κυρ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα, αλληλογραφία εθελοντών, διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.ά.*, τ. 1-5, Αθήνα 1979-1984, αλλά χρωματίζεται από τις αρνητικές κρίσεις του συγγραφέα για τους φιλέλληνες.

4. J. Millingen, *Memoirs of the Affairs of Greece; Containing An Account of the Military and Political Events, which occurred in 1823 and Following Years. With Various Anecdotes relating to Lord Byron, and An Account of his last Illness and Death*, Λονδίνο 1831, σ. 64-68.

περιηγητή και μετέπειτα πολιτικό James Emerson, που φιλοδοξεί να παρουσιάσει «μια πιστή εικόνα της Ελλάδας», η πρώτη εντύπωση δεν ήταν καθόλου ευνοϊκή. Με κοντό ανάστημα και χωρίς τίποτε το χαρισματικό, οι τρόποι του είναι άνετοι και 'υποχρέωναν' τον συνομιλητή του, όπως οι τρόποι όλων των Φαναριωτών, αλλά συνοδεύονται από υπερβολική ευγένεια που μοιάζει με δουλοπρέπεια.⁵ Αντιθέτως, για τον ιταλό εξόριστο καρμπονάρο κόμη Giuseppe Pecchio η φυσιογνωμία του είναι πιο ωραία και έντονη από ό,τι στα πορτρέτα που είχε δει στο Λονδίνο· φορά γαλλική ενδυμασία και μάλιστα σκισμένη, πράγμα που δείχνει μάλλον επιτήδευση παρά πενία. Η συζήτησή του είναι πνευματώδης, διαθέτει όλα τα προσόντα που απαιτούνται από έναν γραμματέα του κράτους, οι εχθροί του δεν αρνούνται την ανωτερότητά του, αλλά θεωρούν ότι χειρίζεται καλύτερα την πένα από το ξίφος. Ωστόσο, δεν χαιρεί στην πατρίδα του της επιρροής που θα έπρεπε να του εξασφαλίσουν τα προσόντα και ο πατριωτισμός του, επειδή κατάγεται από το Φανάρι και δεν έχει περιουσία και σχέσεις στην Ελλάδα, αναγκασμένος να μάχεται μόνος κατά των φατριών και των σκευωριών, υιοθετώντας συχνά τα όπλα των αντιπάλων του.⁶ Ο Αμερικανός Henry Post, απεσταλμένος της φιλελληνικής επιτροπής της Νέας Υόρκης, θεωρεί ότι είναι ευγενικός στη συνομιλία, μετριοπαθής στις συνήθειές του και άφογος στον ιδιωτικό του βίο, αλλά ύπουλος στους τρόπους του, διαχειρίζεται τις κρατικές υποθέσεις εν μέσω δύσκολων συγκυριών και της σθεναρής αντιπολίτευσης των στρατιωτικών αρχηγών. Αν και βαθιά διαποτισμένος από το φαναριώτικο πνεύμα, οι δολοπλοκίες του στρέφονται προς το γενικό κα-

5. *A Picture of Greece in 1825; as Exhibited in the Personal Narratives of James Emerson, Esq., Count Pecchio, and W. H. Humphreys, Esq. Comprising a detailed Account of the Events of the late Campaign, and Sketches of the Principal Military, Naval, and Political Chiefs. In two volumes*, Λονδίνο 1826. Το βιβλίο, μαζί με το απομνημόνευμα του Ιταλού Pecchio, μεταφράστηκε και στα γαλλικά (οι παραπομπές στη γαλλική έκδοση): J. Emerson – G. Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825, ou Récit des voyages de M. J. Emerson et du Cte Pecchio, traduit de l'anglais. Orné du Portrait de l'Amiral Miaoulis, et augmenté d'un précis des événements qui ont eu lieu depuis le départ de ces voyageurs jusqu'à ce jour, par Jean Cohen, ancien censeur royal*, Παρίσι 1826, σ. 103.

6. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 340-341. Το έργο του G. Pecchio, *Relazioni degli avvenimenti della Grecia nella primavera del 1825*, Λουγκάνο 1826, μεταφράστηκε στα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά. Επίσης, μεταφράστηκε και στα ελληνικά το 1885· βλ. σχετικά Φρ. Σκαλόρα, «Γραφές μνήμης, λόγια εν δράσει. Απομνημονεύματα Ιταλών εξορίστων και πατριωτών στην επαναστατημένη Ελλάδα: σημειώσεις στο περιθώριο του έργου του Τζιουζέππε Πέκκιο», 1821 και Απομνημόνευμα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση, επιμ. Δ. Δημητρόπουλος – Βαγγ. Καραμανωλάκης – Νίκη Μαρωνίτη – Παντ. Μπουκάλας, [Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων], Αθήνα 2020, σ. 195-209.

λό και όχι το ιδιωτικό συμφέρον, ενώ η φτώχεια του είναι επαρκής απόδειξη για τη γνησιότητα του πατριωτισμού του.⁷

Ασφαλώς οι Άγγλοι τον εγκωμιάζουν περισσότερο, αν και αυτό δεν αποτελεί κανόνα. Ο συνταγματάρχης Leicester Stanhope, βετεράνος των Ναπολεόντειων πολέμων, που ήταν ακόλουθος του Jeremy Bentham και απεσταλμένος της Επιτροπής του Λονδίνου,⁸ παρατηρεί ότι δεν είναι «φιλελεύθερος με την ευρεία έννοια», τασσόμενος μυστικά υπέρ μιας μετριοπαθούς μοναρχίας, είναι φιλόδοξος, αν και δεν έχει το απαιτούμενο θάρρος για να έχει τον πρώτο ρόλο, το σύνταγμα είναι παιδί του, αλλά ο ίδιος δεν «φαίνεται να τρέφει πατρικά αισθήματα απέναντί του», λόγω του γεγονότος ότι ήταν «στην υπηρεσία του βεζίρη».⁹ Ο ιρλανδός αξιωματικός του βρετανικού ναυτικού Edward Blaquiere, και αυτός δραστήριο μέλος της Επιτροπής του Λονδίνου,¹⁰ τον θεωρεί φίλο του, όπως και τον μητροπολίτη

7. H. A. V. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, Νέα Υόρκη 1830, σ. 38-39.

8. Κ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Ο Ιερειάς Μπένθαμ και η Ελληνική Επανάσταση*, εισαγωγή-επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου – Φ. Παιονίδης, μτφρ.-σχολ. Φ. Παιονίδης – Κ. Παπαγεωργίου – Α. Τάκης – Γ. Τασόπουλος, [Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων], Αθήνα 2012.

9. L. F. Ch. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824; being a Series of Letters, and other Documents, on the Greek Revolution, written during a Visit to that Country*, Λονδίνο 1824, σ. 63, 100-101. Ο Stanhope είχε εμμονή με την ελευθεροτυπία και την πολιτική διαφώτιση του απαίδευτου λαού: έπαιξε μάλιστα αποφασιστικό ρόλο στην ίδρυση του ελληνικού Τύπου. Κατά τη γνώμη του, οι Φαναριώτες εμμένουν σε παραδοσιακούς θεσμούς που αντιστρατεύονται το σύγχρονο κράτος δικαίου. Ωστόσο, η δημοκρατικότητα των συνταγμάτων της Επανάστασης προσέελκυσε το ενδιαφέρον των βρετανών φιλελευθέρων· βλ. Γιάννα Τζουρμανά, «Στόχος μας είναι να φέρουμε γνώση και ελευθερία». Ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», *Δοκιμές* 9-10 (2001), 47-86. Σημειωτέον ότι οι τίτλοι ευγενείας, που προκάλεσαν την οργή του Κοραή, καταργήθηκαν με το Σύνταγμα της Τροιζήνας το 1827 (άρθρα 27 και 28), το οποίο ήταν το πρώτο που καθιέρωνε ρητά την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας· βλ. Αλέξ. Σβώλος, *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1975/1986. Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1998, σ. 138· Ν. Κ. Αλιβιζάτος, *Το σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Αθήνα 2011, σ. 52-55.

10. Σύμφωνα με το βιογραφικό λεξικό των Barth και Kehrig-Korn, ο Blaquiere ήταν «ένας από τους λίγους αληθινά ανιδιοτελείς φιλέλληνες». Έφθασε στην Τριπολιτσά το 1823, διαπραγματεύθηκε με τον Μαυροκορδάτο, εξόπλισε το μπρίκι «Ηρακλής» και πήγε στο Αργοστόλι, κινητοποίησε τον λόρδο Βύρωνα στη Γένοβα, υπέβαλε ενθουσιώδεις αναφορές για τους Έλληνες στο Λονδίνο και δεν έπαψε να υποστηρίζει τον αγώνα τους. Για τον γερμανό ιστορικό Gervinus, «ήταν ο πιο συμπαθής από όλους τους Άγγλους και θαυμαστής της Ελλάδας»· βλ. Γ. Μπαρτ – Μ. Κέριχ-Κορν, *Η εποχή των Φιλελλήνων. Με αναλυτικό ονομαστικό κατάλογο των Ευρωπαίων και Αμερικανών φιλελλήνων*,

Ιγνάτιο, και τον περιγράφει ως δημόσιο άνδρα, ταλαντούχο και ανιδιοτελή, που είχε πολλές δυσκολίες να αντιμετωπίσει, στις οποίες επέδειξε δύναμη, πατριωτισμό και δημόσια αρετή, όπως δείχνει ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπιζε τις υποθέσεις της Δυτικής Ελλάδας, χωρίς χρήματα ή πόρους και με τις διαμαρτυρίες των ανεξέλεγκτων στρατιωτών.¹¹

Αλλά και ο γάλλος αξιωματικός Maxime Raybaud, όταν το 1821 τον συνάντησε στη Μασσαλία σε ένα πλοίο με κατεύθυνση τον Μοριά, το οποίο είχε ναυλώσει ο Μαυροκορδάτος, παρατηρεί ότι οι υπηρεσίες που προσέφερε στην πατρίδα του ήταν πολύ σημαντικότερες από κάποιες νίκες, καθώς διέτρεχε τις επαρχίες της Ελλάδας, προσπαθώντας να συνενώνει τα πνεύματα και φροντίζοντας για την πολιτική οργάνωση.¹² Ενστάσεις, ωστόσο, διατυπώνονται από Γάλλους. Ο αξιωματικός του ιππικού Eugène de Villeneuve, που φιλοξενήθηκε στο σπίτι του, παραδέχεται ότι η φυσιογνωμία του δηλώνει έναν άνθρωπο με πνεύμα και θεωρείται ο καλύτερος διπλωμάτης της Ελλάδας. Παρατηρεί, ωστόσο, ότι είναι η ψυχή του αγγλικού κόμματος που υπερισχύει στην Ελλάδα, η οποία θα έπρεπε να είναι ελληνική και όχι γαλλική, ρωσική ή αγγλική.¹³ Ο αξιωματικός του Ναυτικού Jean Philippe Jourdain, που συμμετείχε σε διάφορες ανεπιτυχείς αποστολές, διέκρινε στον Μαυροκορδάτο περισσότερη φιλοδοξία και δολοπλοκία παρά ικανότητα, όπως σε όλους τους Φαναριώτες, ενώ τον θεωρεί υπεύθυνο για τη σφαγή του Τάγματος των Φιλελλήνων στο Πέτα.¹⁴

επιμ. Κ. Παπαηλιού, Αθήνα 2021, σ. 117-118. Ο Blaquierie είχε ιδεολογικές διαφορές με τον Stanhope· υποστήριζε το δικαίωμα στην εθνική αυτοδιάθεση περισσότερο από την επέκταση του φιλελευθερισμού, γεγονός που προκάλεσε την απaréσκεια της Επιτροπής του Λονδίνου, αποκαλύπτοντας τις διαιρέσεις του βρετανικού φιλελευθερισμού· βλ. Άννα Καρακατσούλη, «Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση, Αθήνα 2016, σ. 162-170.

11. E. Blaquierie, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress; Together with Some Remarks on the Religion, National Character, etc. in Greece*, Λονδίνο 1824, σ. 154-156.

12. M. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce, pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance, accompagnés des plans topographiques*, τ. 1, Παρίσι 1824, σ. 36-37, 268-269.

13. Eug. de Villeneuve, *Journal fait en Grèce, pendant les années 1825 et 1826*, Βρυξέλες 1827, σ. 11, 99, 117-120, 126.

14. J. P. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*, Παρίσι 1828, σ. 30-36, 88. Ο Jourdain, τέως ναύαρχος του γαλλικού στόλου, έφθασε στην Ελλάδα το 1822 και ανέλαβε υπηρεσία στην Ύδρα και το Ναύπλιο, ενώ συμμετείχε σε διαπραγματεύσεις για την Ελλάδα και στάλθηκε στο Συνέδριο της Βερόνας. Αποτραβήχτηκε στη Σκύρο εξαιτίας της ασθένειάς του από τύφο και το 1825 επανήλθε στο Ναύπλιο ως αρχηγός λεγεώνας υπό τον συνταγματάρχη Φαβιέρο· βλ. στο ίδιο, σ. vi-vii.

«Μικρόφυχος και φιλόδοξος, αυτός ο Φαναριώτης μόνο κακό μπορεί να κάνει στην ελληνική υπόθεση, της οποίας έπρεπε να είναι το πιο σταθερό στήριγμα ... υπονομεύει όσους τον αντιπολιτεύονται ... αυτός και οι ακόλουθοί του βρίσκουν πάντοτε τρόπο να αποφεύγουν κάθε αλλαγή που δεν συμφωνεί με τις φιλόδοξες βλέψεις τους, εξαιτίας τους οι Έλληνες δεν απευθύνονται στην Ευρώπη, για να ζητήσουν έναν μονάρχη».

Αντιθέτως, ο Raybaud, που συμμετείχε στη μάχη και τον είδε συγκλονισμένο μετά την ήττα, υποστηρίζει ότι πέτυχε να συγκροτήσει τακτικό σώμα.¹⁵ Κατά τον ίδιο τρόπο, ο γάλλος συνταγματάρχης Olivier Voutier δεν θεωρεί υπεύθυνο τον Μαυροκορδάτο αλλά τον Γώγο Μπακόλα. Από την άλλη πλευρά, ο Γερμανός Johann Daniel Elster, που είχε ενταχθεί το 1822 ως γιατρός στο Τάγμα των Φιλελλήνων, χωρίς να του επιρρίπτει ευθύνες, δεν φαίνεται να τον συμπαθεί, όπως και οι υπόλοιποι Γερμανοί, λόγω της προτίμησής του στους Γάλλους, αλλά και επειδή δεν είχε στρατιωτικές ικανότητες.¹⁶

Ο Δημήτριος Ύψηλάντης χαιρεί γενικής εκτίμησης και, παρά τα φυσικά χαρακτηριστικά του που τον αδικούν, όλοι συμφωνούν ότι είναι ανιδιοτελής πατριώτης, αλλά αποσύρθηκε νωρίς από την πολιτική ζωή. Ο Voutier τον περιγράφει ως φαλακρό με ρυτίδες, φωνή φιλή και ένρινη, κοντό και αδύνατο, με ύφος αμήχανο και καθόλου επιβλητικό, χωρίς κανένα από τα εξωτερικά χαρίσματα που αναδεικνύουν έναν αρχηγό της Επανάστασης και ηγέτη ενός αδαού λαού. Τον θεωρεί πεπαιδευμένο, ενάρετο και έντιμο, με γενναιόδωρα αισθήματα και αφοσίωση στην πατρίδα του, αλλά

15. Οπωσδήποτε, για να εκτιμηθεί η στάση του Raybaud, ο οποίος δεν συμμετείχε στη μάχη του Πέτα, θα πρέπει να συνυπολογιστεί ότι προήχθη σε αντισυνταγματάρχη και έγινε υπασπιστής του Μαυροκορδάτου μετά την ανάδειξή του σε πρόεδρο του Εκτελεστικού το 1822. Μετά την ήττα στο Πέτα επέστρεψε στη Γαλλία, αλλά επανήλθε το 1825 στην Ελλάδα. Το 1826 έλαβε μέρος στη μάχη του Χαϊδαρίου, ενώ το 1828 εντάχθηκε στο εκστρατευτικό σώμα της Πελοποννήσου υπό τον στρατάρχη Maison ως τυπογράφος και εξέδωσε την εφημερίδα *Le Courrier d'Orient* στην Πάτρα το 1828-1829. Θεωρείται, ωστόσο, από τους πιο αξιόπιστους φιλέλληνες για τις κρίσεις του· βλ. Αναστασία Τσαγκαράκη, *Οι Γάλλοι Φιλέλληνες στον Αγώνα της ανεξαρτησίας. Η συμβολή των Γάλλων στην οργάνωση του ελληνικού τακτικού στρατού κατά την περίοδο 1821-1831*, Αθήνα 2021, σ. 58, 62-64.

16. Γ. Β. Νικολάου, «Η εκστρατεία στην Ήπειρο (1822) και η μάχη του Πέτα μέσα από τα απομνημονεύματα των φιλελλήνων Olivier Voutier, Maxime Raybaud και Daniel Elster», *Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δήμος Νικολάου Σκουφά και Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Άρτα 5-7 Ιουλίου 2013*, επιμ. Άννα Β. Μανδυλαρά – Γ. Β. Νικολάου – Λ. Φλιτούρης – Ν. Αναστασόπουλος, [Δήμος Νικολάου Σκουφά], Άρτα – Αθήνα 2015, σ. 243-271.

με αναξιόπιστους συμβούλους, οι οποίοι τον απομακρύνουν από κάποιους ανιδιοτελείς πολίτες που δεν ταιριάζουν σε «ίντριγκες και κωλυσιεργίες».¹⁷ Για τον Raybaud, έχει μια φυσική συστολή, που οφείλεται αναμφίβολα στο ελάχιστο ελκυστικό παρουσιαστικό του, ενώ το βάρος που επωμίστηκε λόγω της αποτυχίας του αδελφού του τον ακολουθεί πάντοτε. Εκτός αυτού, δεν διαθέτει την επικοινωνιακή και ρητορική δεινότητα ενός ηγέτη, παρά το γεγονός ότι γνωρίζει τον πόλεμο από την προϋπηρεσία του στη Ρωσία. Επίσης, δείχνει προτίμηση στους Γάλλους και περιστοιχίζεται από ανίκανους ανθρώπους, αν εξαιρέσει κανείς τον γραμματέα του Νεόφυτο Βάμβια.¹⁸ Για τον Stanhope, είναι ράθυμος, αλλά έχει δείξει περισσότερη δημόσια αρετή από κάθε άλλον Έλληνα, είναι υπέρ της δημοκρατίας, έχει επιρροή στους στρατιωτικούς και τον λαό, είναι κατάλληλος για αρχηγός του Βουλευτικού.¹⁹ Αργότερα, ο Raybaud παρατηρεί ότι ο Ύψηλάντης, κουρασμένος να παλεύει για μια αμφισβητούμενη εξουσία, εγκατέλειψε τους τίτλους του λοχαγού και του αρχιστράτηγου και υπέγραψε τα έγγραφα με τη σεμνή ονομασία πατριώτης.²⁰ Ο άγγλος κληρικός George Waddington

17. Απομνημονεύματα του συνταγματάρχη Voutier από τον πόλεμο των Ελλήνων, επιμ. Παναγιώτα Παναρίτη, μτφρ. Ειρήνη Τζουρά, [Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος], Αθήνα 2019, σ. 55-56 [τίτλος πρωτοτύπου: *Mémoires du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*, Παρίσι 1823]. Έγιναν μεταφράσεις στα γερμανικά (1824), στα ρωσικά (1824-1825), καθώς και μια συνοπτική απόδοση στα πολωνικά (1826). Ο Voutier, αξιωματικός του ναυτικού με αρχαιογνωστικά ενδιαφέροντα, έφθασε στην Ελλάδα το 1821 και συμμετείχε στην άλωση της Τριπολιτσάς, στον αποκλεισμό του Ναυπλίου και την πολιορκία των Αθηνών ως επικεφαλής του πυροβολικού, λαμβάνοντας τον τίτλο του συνταγματάρχη. Από την περιγραφή της σφαγής της Χίου το 1822 στα απομνημονεύματά του εμπνεύστηκε ο Delacroix την πιο εμφιασμένη σκηνή του πίνακά του· βλ. στο ίδιο, σ. 9-12. Θεωρείται ένας από τους λίγους φιλέλληνες που έδρασαν στην Ελλάδα «όχι για κάποιον προσωπικό λόγο αλλά για τον ευγενή σκοπό του αγώνα»· βλ. Μπαρτ -Κέριχ-Κορν, *Η εποχή των Φιλελλήνων. Με αναλυτικό ονομαστικό κατάλογο των Ευρωπαίων και Αμερικανών φιλελλήνων*, σ. 388. Εξέδωσε μάλιστα το βιβλίο *Lettres sur la Grèce, notes et chants populaires* (1826), του οποίου τα έσοδα θα διετίθεντο «υπέρ των Ελλήνων»· βλ. Τσαγκαράκη, *Οι Γάλλοι Φιλέλληνες στον Αγώνα της ανεξαρτησίας*, σ. 52-58.

18. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 393-396.

19. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*, σ. 147-148, 159. Ο ηγετικός ρόλος αφαιρέθηκε από τον Ύψηλάντη, όταν ο ίδιος εκλέχθηκε τον Ιανουάριο 1822 με το Προσωρινό πολιτεύμα της Επιδαύρου πρόεδρος του Βουλευτικού, ενώ ο Μαυροκορδάτος πρόεδρος του Εκτελεστικού· βλ. Γιάν. Γιαννόπουλος, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Ύψηλάντης*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, [Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 2010, σ. 92.

20. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 2, σ. 178. Παρόλο που απομακρύνθηκε από όλα τα αξιώματα, εξακολούθησε να επηρεάζει έναν αριθμό στρατιωτικών, Φιλικών και φιλελλήνων· βλ. Γιαννόπουλος, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Ύψηλάντης*, σ. 100.

τον περιγράφει ως μη ελκυστικό άτομο, που ζει σε απόλυτη ιδιωτικότητα. Είναι τίμιος και ανιδιοτελής πατριώτης, αλλά δεν κατέχει πλούτο, ταλέντα και σωματική δύναμη επαρκή για οποιαδήποτε περίοπτη θέση, αστική ή στρατιωτική. Η μαγεία του ονόματός του έχει σχεδόν εξαφανιστεί και έχει μια προσωπική αντιζηλία με τον Μαυροκορδάτο, ο οποίος υπερτερεί.²¹ Ο Pecchio, που τον συνάντησε στην Τριπολιτσά, όπου ο Ύψηλάντης τον δέχτηκε με ευγένεια, σημειώνει ότι, παρά το γεγονός ότι η φύση δεν τον προίκισε με ρωμαλέο παράστημα, είναι ατρόμητος στον πόλεμο. Έχει υιοθετήσει το ευρωπαϊκό ένδυμα και μιλά καλά γαλλικά, αλλά είναι μακριά από τις δημόσιες υποθέσεις, γεγονός που δεν θα του συγχωρούσε ο Σόλων, όποιος και αν είναι οι αιτίες της δυσαρέσκειάς του.²² Ο Villeneuve παρατηρεί ότι παντού υποδέχθηκαν τον Ύψηλάντη με ενθουσιασμό, αλλά ο ίδιος δεν επωφελήθηκε από αυτό και σύντομα έγινε θύμα πλεκτάνης αυτών που προστάτευε· αποσύρθηκε και μοιράζεται τη μοναξιά του με τον γάλλο πρώην αξιωματικό Graillard.²³ Ωστόσο, για την κοινή γνώμη, που σπάνια κάνει λάθος, είναι πατριώτης και τίμιος.²⁴ Μια ευμενής περιγραφή δίνει ο πρώτος αξιωματικός Adolph von Lübtow, που διακρίνεται για την προσπάθεια κατανόησης της ελληνικής πραγματικότητας, αντιδιαστέλλοντας τον Ύψηλάντη προς τον Μαυροκορδάτο:²⁵

21. G. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 137, 151-152.

22. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 319.

23. Ο François Graillard ήταν καταρχάς λοχαγός του επιτελείου του Μαυροκορδάτου, ενώ το 1824 μετέβη στη Γαλλία ως απεσταλμένος του Ύψηλάντη, για να κινητοποιήσει τους φιλελληνικούς κύκλους του Παρισιού, στο πλαίσιο των προσπαθειών για την ενδυνάμωση της γαλλικής επιρροής στην Ελλάδα σε αντιστάθμισμα της αγγλικής. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, ο Graillard συνέχισε να υπηρετεί στον τακτικό στρατό στο πλευρό του Ύψηλάντη, ενώ αργότερα υπέβαλε προτάσεις για την ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας· βλ. Χαρίκλεια Δημακοπούλου, «Ο σαινσιμονιστής François Graillard περί των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων: παρατηρήσεις και προτάσεις», *ΔΙΕΕΕ*, 22 (1979), 367-450.

24. Villeneuve, *Journal fait en Grèce, pendant les années 1825 et 1826*, σ. 8-9.

25. Ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων κατά το έτος 1822. Από το ημερολόγιο του κυρίου Α. V. L[übtow], συναγωνιστή του κόμη von Normann σε διασκευή του Ludwig von Bollman, επιμ. Παναγιώτα Παναρίτη, μτφρ. Μαριάννα Χάλαρη, [Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος], Αθήνα 2020, σ. 21-22, 59-60 [τίτλος πρωτότυπου: *Der Hellenen Freiheitskampf im Jahre 1822. Aus dem Tagebuche des Herrn A. v. L., Kampfgenossen des Generals Grafen von Normann; bearbeitet von Ludwig von Bollmann*, Βέρνη 1823]. Ο Lübtow ήλθε στην Ελλάδα το 1822, συμμετείχε στη μάχη του Πέτα, επέστρεψε στην πατρίδα του άρρωστος, επανήλθε στην Ελλάδα και σκοτώθηκε το 1826 στην πολιορκία του Μεσολογγίου. Ο πρώτος αξιωματικός Ludwig von Bollman, που έγραψε επίσης ένα ημερολόγιο στα γαλλικά –του οποίου η γνησιότητα αμφισβητείται–, διασκεύ-

«Τον πρίγκιπα Δημήτριο Υψηλάντη τοποθετώ πρώτο ανάμεσα σε όλους τους Έλληνες, διότι εκφράζει τον αγνό πατριωτισμό. Επιθυμεί με ζήλο το καλό της πατρίδας του και διακρίνεται ως προς αυτό έναντι όλων των άλλων, οι οποίοι είναι λίγο έως πολύ δούλοι της φιλοδοξίας και της ιδιοτέλειας. Σταθερή είναι η βούλησή του και με θάρρος θα αντίκρυζε κάθε κίνδυνο, αν δεν είχε ζήσει τόσο συχνά την εγκατάλειψη και την κακοποίηση. Οι δάφνες της αιωνιότητας θα κοσμούσαν τους κροτάφους του, αν είχε ειλικρινείς και έμπιστους ανθρώπους στο πλευρό του, διότι παραείναι καλός, ή μάλλον αδύναμος, και δίχως το παραμικρό στρατιωτικό ταλέντο. Έχει τύχει έξοχης ανατροφής και συμπεριφερόταν με σεβασμό στους Φράγκους, μολονότι δεν μπορούσε να εισακούσει τις δίκαιες διαμαρτυρίες τους, καθώς του έλειπαν τα μέσα και η εκτελεστική εξουσία. Είναι ένας νεαρός ηλικιωμένος, παρά τα μόλις είκοσι επτά χρόνια του, συνηθισμένης φυσιογνωμίας και έχει δυσάρεστη ομιλία.

Ο πρίγκιπας Μαυροκορδάτος έχει ήδη αποδώσει στον εαυτό του αυτόν τον τίτλο στην Ελλάδα, προνοώντας για το μέλλον. Ένας φαύλος χαρακτήρας και μια απεριόριστη φιλοδοξία συνιστούν τη σκοτεινή πλευρά του. Δεν είναι στρατιωτικός, μα ταλαντούχος ως προς τις υπουργικές υποθέσεις. Διά της οδού της δημαγωγίας επιδιώκει τη δικτατορία και, αν η Ελλάδα γιορτάσει κάποτε την αναγέννησή της, τότε θα δει κανείς σε εκείνον έναν άξιο απόγονο του Μακιαβέλι. Τα χρήματα, ωστόσο, θέτουν όρια στις ραδιουργίες του. Και επιπλέον η φυσιογνωμία δεν είναι κατάλληλη να εμπνεύσει εμπιστοσύνη. Είναι μικρού αναστήματος, έχει εβραϊκή όψη, δεν έχει μόνο φαβροίτες μα και μουστάκι, το οποίο δημιουργεί μια αλλόκοτη αντίθεση με τα γυαλιά που φοράει. Στο παρελθόν ήταν πρώτος δραγουμάνος της Υψηλής Πύλης και, εκτός από ευχέρεια στην αραβική, στην τουρκική και στην ελληνική γλώσσα, έχει μεγάλη ευκολία και στον χειρισμό όλων των γλωσσών της νότιας Ευρώπης».

Οι κατηγορίες τις οποίες εκτοξεύει ο Lübtow, αλλά και άλλοι φιλέλλη-νες, εναντίον του Μαυροκορδάτου δεν απέχουν πολύ από εκείνες που του επιρρίπτονται από τους αντιπάλους του στην ελληνική κοινωνία, στην οποία η αρνητική εικόνα του ήταν κυρίαρχη. Λόγω του ηγετικού του ρόλου, της μόρφωσης και του ευρωπαϊκού ενδύματός του, αποτέλεσε το «μαύρο πρόβατο» του '21. Για το πρόσωπό του διατυπώθηκαν οξείες και αντιφατικές κρίσεις από τους συγχρόνους του, συνιστώντας ιδεολογικά μορφώματα και στερεότυπα που αναπαράχθηκαν από την ελληνική μεταγενέστερη ιστοριογραφία.²⁶ Στις ελληνικές πηγές της εποχής χαρακτηρίζεται ως «Φαναριώ-

ασε το ημερολόγιο του Lübtow και προσέθεσε στοιχεία για τη διοικητική οργάνωση της Ελλάδας. Η δημοσίευσή του είχε σκοπό την ενίσχυση του φιλελληνισμού στον γερμανόφωνο χώρο· βλ. στο ίδιο, σ. 14-19.

26. Χρ. Λούκος, «Οι 'τύχες' του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατη-*

της», «ετερόχθων», «ξένος», «φιλόδοξος», «ραδιούργος», «Μακιαβέλλης», καθώς δεν ανήκε στις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες της ελληνικής κοινωνίας, με τις οποίες ήλθε σε αντιπαράθεση.²⁷ Ο Μαυροκορδάτος και ο κύκλος του, αποτελούμενος από δυτικοθεμελιωμένους λογίους που συγκρότησαν τον πυρήνα του αγγλικού κόμματος, είχαν σκοπό την εγκαθίδρυση ενός σύγχρονου κράτους στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα.²⁸ Οι φιλέλληνες φαίνεται ότι ήταν ενημερωμένοι για τις αντιπαραθέσεις της ελληνικής κοινωνίας, ενώ αναπαράγουν ή αντικρούουν τις κρίσεις για τον Μαυροκορδάτο. Πάντως, τα βασικά χαρακτηριστικά του παραμένουν: ο ηγετικός πολιτικός ρόλος του, υποκείμενος σε διαφορετικού τύπου ερμηνείες ανάλογα με την εθνική ή πολιτική τοποθέτηση κάθε παρατηρητή, και η ευρωπαϊκή παιδεία του, η οποία αναγνωρίζεται και εκθειάζεται, καθόσον τον εντάσσει σε ένα κοινό πολιτισμικό σύμπαν.

Η εικόνα του Υψηλάντη αντιστοιχεί, σε μεγάλο βαθμό, σε αυτή που γνωρίζουμε και από τις ελληνικές πηγές και την ιστοριογραφία. Η εμφάνιση, η ιδιοσυγκρασία και η θήτευσή του στις δημοκρατικές και ανθρωπιστικές ιδέες του Διαφωτισμού δεν τον κατέτασσαν στους ηγέτες με πυγμή. Ωστόσο, οι αρετές του, η διαλλακτικότητα, η ανιδιοτέλεια, η αφοσίωσή του στην Επανάσταση, δεν εκτιμήθηκαν από όλους και θεωρήθηκαν προσωπική αδυναμία από τους προκρίτους και τους οπλαρχηγούς, ενώ ο ηγετικός ρόλος του αμφισβητήθηκε από τον Μαυροκορδάτο και άλλους Φαναριώτες.²⁹

Οι ναυτικοί

Τα ναυτικά νησιά αποτελούν αντικείμενο ενδιαφέροντος και θαυμασμού λόγω της ευμάρειας και των πολεμικών επιχειρήσεων, αν και δεν λείπουν

φόρη, δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη, [EMNE-Μνήμων], Αθήνα 2018, σ. 93-106· ο ίδιος, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, στη σειρά *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, [Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 2010.

27. Γ. Κ. Θεοδωρίδης, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του Εικοσιένα*, [ΠΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2012, σ. 13-21.

28. Γ. Κ. Θεοδωρίδης, «Ο 'κύκλος' του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και η πολιτική στρατηγική του κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ.-εισ. Πέτρος Πιζάνιας, Αθήνα 2009, σ. 261-266.

29. Κ. Α. Διαμάντης, *Δημήτριος Υψηλάντης (1793-1832)*, Μέρος Α': *Πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής*, Αθήνα 1966, σ. 165-171, 177· Γιαννόπουλος, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης*, σ. 80-81.

κάποιες σκιές στις περιγραφές.³⁰ Ως προς τους Ύδραίους, επισημαίνεται το γεγονός ότι μιλούν αρβανίτικα μεταξύ τους, αν και οι περισσότεροι άνθρωποι ξέρουν ελληνικά, έχουν ισχυρό τοπικισμό, αλλά δεν αντιμετωπίζονται με προκατάληψη από τους Έλληνες. Ο Raybaud παρατηρεί ότι είναι καλοφτιαγμένοι, με υψηλό ανάστημα, περήφανοι και τολμηροί, ντυμένοι απλά και κομψά, αλλά είναι ζηλόφθονοι και αφιλόξενοι, αν εξαιρέσει κανείς τους αδελφούς Τομπάζη,³¹ ενώ οι γυναίκες έχουν κοινωνική επιρροή. Ο Pecchio σχολιάζει ότι το νησί της Ύδρας οφείλει την ευμάρειά του στο πνεύμα της ανεξαρτησίας, οι κάτοικοι είναι ρωμαλέοι και κάπως σιωπηλοί, έχουν διατηρήσει τον σοβαρό χαρακτήρα των Αλβανών, από τους οποίους κατάγονται, και περιφρονούν την ευθυμία και την πολυλογία των Πελοποννησίων. Λίγοι γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση, αλλά πολλοί μιλούν ξένες γλώσσες, ιταλικά, γαλλικά και τουρκικά.³² Ο Jourdain σημειώνει ότι οι Ύδραίοι είναι γενναίοι και έχουν υπερβολικά πάθη, ανάμικτα με κάποια τουρκική βαρβαρότητα, αλλά συμμετείχαν με ενθουσιασμό στην Επανάσταση και το δήλωσαν με τις προκληρύτες τους.³³ Για το ζήτημα της συμμετοχής της Ύδρας στον Αγώνα³⁴ επισημαίνεται από άλλους φιλέλληνες ότι δεν συμμετείχε

30. Η ανάπτυξη της ναυτιλίας και του εμπορίου στο δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, και ιδίως από το 1780, σηματοδότησε εποχή μεγάλου πλούτου για τα ναυτικά νησιά, που αποτυπώθηκε σε εντυπωσιακά οικήματα, ναούς, νεκροταφεία και πολύτιμα αντικείμενα στην καθημερινή ζωή· βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, [Ιόνιο Πανεπιστήμιο], Αθήνα 2013, σ. 404-405.

31. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 2, σ. 51-55. Ενθουσιασμένος από τη φιλοξενία των Τομπάζηδων, οι οποίοι ήταν εγκάρδιοι απέναντι στους φιλέλληνες, δηλώνει και ο ελβετός γιατρός Louis-André Gosse. Ο Μανόλης Τομπάζης εμπιστεύθηκε στον ελβετό φιλέλληνα Εϋνάρδο τον γιο του Νικόλαο, που θα πήγαινε στη Γενεύη για σπουδές, πράγμα που μιμήθηκαν και άλλες οικογένειες ονομαστών ναυτικών· βλ. Κ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι φιλέλληνες, παρατηρητές και τεχνοκράτες στην επαναστατημένη Ελλάδα και στο ελληνικό βασίλειο (1821-1843)*, Αθήνα 2008, σ. 145-148.

32. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 359-364. Στη Ναυτική Σχολή της Ύδρας Ιταλοί και Πορτογάλοι δίδασκαν προεπαναστατικά τη ναυτική τέχνη και ξένες γλώσσες. Οι πλοίαρχοι των τριών ναυτικών νησιών ήταν μορφωμένοι και γλωσσολογικοί· βλ. Αντ. Λιγνός, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, τ. 1, Αθήνα 1946, σ. 168-169.

33. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce*, σ. 41-54.

34. Για τον θαλάσσιο αγώνα και τις πολεμικές δαπάνες στην Ύδρα βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Εκ του υστερήματος αρμάτωσαν... Η φρεγάτα 'Τιμολέων' στην Επανάσταση του 1821*, [ΠΕ/ΕΙΕ, Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821, 4], Αθήνα 2020. Βλ. επίσης Katerina Galani – Gelina Harlaftis, «Aegean Islands and the Revolution at Sea», *The Greek Revolution. A Critical Dictionary*, επιμ. P. M. Kitromilides – K. Tsoukalas, Κέμπριτζ/Μασσαχουσέτη – Λονδίνο 2021, σ. 147-160, και τα υπό έκδοση Πρακτικά της Ημερίδας Ο

αμέσως στην Επανάσταση, επειδή οι πλούσιοι έμποροι του νησιού διακινδύνευαν πολλά, εφόσον, εκτός από την καταβολή ενός ετήσιου φόρου, είχαν όλα τα ουσιαστικά προνόμια της ανεξαρτησίας, χωρίς την παρέμβαση των Τούρκων.³⁵ Παρακινήθηκαν, εντέλει, από τους άνεργους ναυτικούς, που δελεάστηκαν από την προοπτική κέρδους.³⁶

Το ζήτημα της αδράνειας των ναυτικών λόγω της στάσης του εμπορίου θίγεται από τους φιλέλληνες ως αιτία αναταραχών.³⁷ Η έλλειψη δραστηριότητας ωθεί τους Ύδραίους να μεθούν τα βράδια και να διαπληκτίζονται. Όσοι έχουν τα μέσα περνούν τον χρόνο τους στο ποτό, το κάπνισμα και τα τυχερά παιχνίδια στα καφενεία· οι Ψαριανοί είναι εθισμένοι σε θορυβώδεις διασκεδάσεις.³⁸ Από την άλλη πλευρά, οι ναυτικοί επαινούνται ως οικογενειάρχες που συμμετέχουν στη ναύλωση του πλοίου και συνδέονται μόνιμα με αυτό.³⁹ Αν και έχουν κάποια εξάρτηση από το κρασί και το ρακί, σπά-

εμπορικός και πολεμικός στόλος κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1831), 8 Σεπτεμβρίου 2019, [Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος – Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Ίδρυμα Μεσογειακών Σπουδών Κρήτης].

35. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 58.

36. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 103-108. Ως γνωστόν, στις 3 Απριλίου 1821 επαναστάτησαν οι Σπέτσες, στις 10 Απριλίου τα Ψαρά και, τέλος, στις 15 Απριλίου η Ύδρα, όπου η Επανάσταση κηρύχθηκε από τον πλοίαρχο Αντώνη Οικονόμου, τον Ι. Κριεζή και τον Θ. Γκίκα, υπό την πίεση του λαϊκού κινήματος, που υποχρέωσε τους οικοκυραίους να εγκαταλείψουν τον καιροσκοπισμό τους· βλ. Στέφ. Π. Παπαγεωργίου, «Πρώτο έτος της ελευθερίας». Από τις παρίστριες ηγεμονίες στην Επίδαυρο», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 3: *Η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1832. Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα 2003, σ. 53-70 (: 61).

37. Η οικονομική κρίση είχε αρχίσει τουλάχιστον δέκα χρόνια πριν από την Επανάσταση· τα ελληνικά εμπορικά καράβια δεν είχαν πλέον ρόλο στην οικονομία, τα κέρδη μειώθηκαν, οι ναυτικοί δεν είχαν εργασία, αλλά ταυτόχρονα υπήρχαν συσσωρευμένα κεφάλαια και επενδυτικό κενό· βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Αθήνα 2016, σ. 39-53.

38. Ενδεχομένως, αυτές οι ανεξέλεγκτες συμπεριφορές μπορούν να αποδοθούν και στον πειρατικό τρόπο ζωής, αλλά και στο γεγονός ότι τα πληρώματα των πλοίων του Αγώνα αποτελούνταν κυρίως από τέως «μελάχληδες», δηλαδή ναυτικούς που είχαν υπηρέτησει προεπαναστατικά στον οθωμανικό στόλο· βλ. Β. Σφυρόερας, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968, σ. 75, 128.

39. Οι απλοί ναυτικοί στο σύστημα της *σερμαγιάς* κατείχαν ποσοστό ιδιοκτησίας σε ένα καράβι και ήταν συνέταιροι σε κάθε εμπορικό ταξίδι με χρηματικό ποσό είτε με εργασία. Επομένως, είχαν λόγο για όλα, χωρίς πάντως να ανατρέπεται η ιεραρχία του πλοίου· βλ. Τρύφων Π. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, καπετάνιοι και συντροφοναύται 1800-1830. Εισαγωγή εις την ιστορίαν των ναυτικών επιχειρήσεων του αγώνος*, Αθήνα 1954.

νια φθάνουν σε κατάχρηση· αυτού του είδους η κατάχρηση δυσφημεί τους ναυτικούς άλλων χωρών. Ο Έλληνας χαρακτηρίζεται πιστός χριστιανός και πολύ επιδέξιος στην πλοήγηση, που διατηρεί σχέσεις οικειότητας με τους ανωτέρους του, στους οποίους δεν υπακούει πάντοτε, ενώ η ποιότητα της ζωής του είναι γενικά καλή.⁴⁰ Ο Elster δίνει μια εικόνα πειθαρχίας, λιτότητας, σεμνότητας, φιλικής συμπεριφοράς αλλά και κάποιας ευωχίας:⁴¹

«Η πειθαρχία στα ελληνικά πλοία ήταν υποδειγματική. Περισσότερη ησυχία υπήρχε σε αυτά παρά σε ευρωπαϊκά εμπορικά ή πολεμικά πλοία. Σπανίως διέκοπτε τη σιωπή η φωνή του πιλότου ή του καπετάνιου. Αυτό γινόταν (συνήθως με μια πίπα στο στόμα) τις περισσότερες φορές σε πολύ φιλικό τόνο, ενώ φαίνεται ότι ένα ευρωπαϊκό πλοίο μπορούσε να διοικηθεί μόνο με συνεχείς κατάρες και ύβρεις. Ίσως θα έπρεπε εμείς οι φαντασμένοι Ευρωπαίοι να πάρουμε μαθήματα από τους απολίτιστους Έλληνες ... Έτρωγαν λίγες ελιές, έπιναν πολύ λίγο κρασί και μετά το πενιχρό αυτό γεύμα άρχιζαν ένα τραγούδι, που σου τρυπούσε τα αυτιά και το μυαλό. Πάντως, παράλληλα ακολουθούσαν κάποιους κανόνες και κάποια τάξη ... Η στάση τους απέναντί μας ήταν εξαιρετικά σεμνή, σχεδόν φοβισμένη. Μόνο σπάνια αναζητούσαν τη συντροφιά μας και τότε ήταν φιλικοί και πρόθυμοι. Σε αυτή την ευγενική συμπεριφορά τους ταίριαζε απόλυτα μια κάποια ευγενική καταγωγή και υπερηφάνεια σε όλες τις πράξεις και ενέργειές τους, σε κάθε τους κίνηση και στάση του σώματος.»

Από τους άρχοντες της Ύδρας, ο Λάζαρος Κουντουριώτης γίνεται αντικείμενο θετικής κριτικής για την εντιμότητα και τη σταθερότητά του, καθώς και τη χρηματοδότηση του στόλου, αν και φέγεται για την αμάθεια και τον τοπικισμό του.⁴² Ο Ανδρέας Μιαούλης χαρακτηρίζεται από τους φιλέλληνες που τον συναναστράφηκαν ως γενναίος και αδιάφορος πατριώτης, μετριοπαθής, ειλικρινής και φιλικός άνθρωπος, που απολαμβάνει μοναδική

40. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 5, 16-17, 174.

41. J. D. Elster, *Το τάγμα των Φιλελλήνων. Η ίδρυση, η εκστρατεία και η καταστροφή του*. Από το ημερολόγιο του Johann Daniel Elster, *τέως ιατρού-συνταγματάρχη του τάγματος*, μτφρ. Χρ. Οικονόμου, [Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος], Αθήνα 2010, σ. 83-87 [τίτλος πρωτοτύπου: J. D. Elster, *Das Bataillon der Phlehellenen, dessen Einrichtung, Feldzug und Untergang*, Baden 1828]. Βλ. επίσης Ρεγγίνα Quack-Μανουσάκη, «Η συμμετοχή του γερμανού γιατρού J. D. Elster στον Ελληνικό Αγώνα Απελευθερώσεως», *Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, σ. 187-206. Η εικόνα την οποία μεταφέρει ο Elster συμφωνεί με τις πληροφορίες για τους υδραίους ναυτικούς που δίνει ο Γ. Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας προ της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Πάτρα 1860, σ. 65-71.

42. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 109· Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 341-342· Millingen, *Memoirs of the Affairs of Greece*, σ. 275.

δημοτικότητα μεταξύ των συμπατριωτών του.⁴³ Ο Κωνσταντίνος Κανάρης χαιρεί εκτίμησης και γενικής αποδοχής για τη γενναιότητα και την απλότητά του, είναι αγνός και σεμνός πατριώτης, που δεν δίνει την εντύπωση του νικητή δύο τούρκων ναυάρχων στην Τένεδο και τη Χίο· η κυβέρνηση δεν τον αντάμειψε επαρκώς.⁴⁴

Η εν πολλοίς θετική αποτίμηση των ναυτικών από τους φιλέλληνες συμφωνεί με προγενέστερες κρίσεις ξένων περιηγητών, όπως του Beaujour και του Castellan, αλλά και του Κοραή, που ξεχωρίζουν το νησί της Ύδρας για την πρόοδό του στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα.⁴⁵ Κατά τον ίδιο τρόπο, σε διάφορα άλλα περιηγητικά κείμενα οι νησιώτες χαρακτηρίζονται κατά το πλείστον θετικά λόγω του φυσικού, κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος.⁴⁶ Προς επίρρωσιν των προηγούμενων απαντά ο χαρακτηρισμός των νησιωτών από τους προσκείμενους στην ελληνική διοίκηση ως «το υγιέστερον μέρος του ελληνικού Γένους», γεγονός που έχει αναγνωρισθεί και στην Ευρώπη.⁴⁷

43. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 116· Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 36· Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 140-155-170, 275. Ο Μιαούλης, ο οποίος στη νεότητά του έδρασε ως πειρατής και κουρσάρος, αναδείχτηκε σε ηγέτη του ελληνικού στόλου και ανήκε στην αγγλόφιλη παράταξη του Μαυροκορδάτου. Μετά τον θάνατό του πέρασε στη σφαίρα του θρούλου ως ανδρείος και μεγαλόψυχος άνδρας, πρότυπο αρετής· βλ. Ντίνα Αδαμοπούλου – Αννίτα Πρασά, *Ανδρέας Μιαούλης*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, [Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 2010.

44. H. Lauvergne, *Souvenirs de la Grèce pendant la campagne de 1825, ou Mémoires historiques et biographiques sur Ibrahim, son armée, Khourchid, Seve, Mari, et autres généraux de l'expédition d'Égypte en Morée*, Παρίσι 1826, σ. 60, 175-178· Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 370· F.-R. Schack, *Campagne d'un jeune français en Grèce*, Παρίσι 1827, σ. 18-19, 80-81.

45. Λιγνός, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, τ. 1, σ. 55-96.

46. Δεν υπάρχει ένας ενιαίος τύπος νησιώτη, ενώ υπάρχει ο τύπος του Πελοποννήσιου και του Ρουμελιώτη. Ειδικότερα, ο τύπος του Ύδραίου και του Σπετσιώτη χαρακτηρίζεται απλός, φιλότιμος, γενναίος, καρτερικός, αλλά και απότομος, σκυθρωπός, αλαζόνας και οξύθυμος· βλ. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα και την ιστορική μόρφωση των Νεοελλήνων*. Έρευνα, πορίσματα, διδάγματα, Αθήνα 2003, σ. 49-50.

47. Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Αληθείς Έλληνες – ανάξιοι του ελληνικού ονόματος: Οι ταυτότητες των Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821», *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 19-21 Ιανουαρίου 2017, επιμ. Όλγα Κατσαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγ. Καραμανωλάκης, Αθήνα 2018, σ. 515-530.

Οι στρατιωτικοί

Οι έλληνες στρατιωτικοί ανακινούν διαφορετικά συναισθήματα στους φιλέλληνες και οι εντυπώσεις ποικίλλουν, από την αγριότητα και τη ληστρική συμπεριφορά έως τη σκληραγωγία και τη στέρηση. Για τον Pecchio, οι Ρουμελιώτες και οι Σουλιώτες είναι οι πιο ρωμαλέοι πολεμιστές, ηλιοκαμένοι, με πλατύ στέρνο και πλούσια κυματιστά μαλλιά.⁴⁸ Ο Lübtow περιγράφει τους Πελοποννησίους ως ωραίους, υγιείς και δυνατούς, με τουρκικά ήθη, γρήγορους και ακούραστους, σκληροτράχηλους χωρικούς και επικίνδυνους ληστές. Ιδιαίτερα οι Μανιάτες παρουσιάζονται ως «σπορά του διαβόλου, που η ψυχή τους είναι μαύρη σαν το σκοτάδι της νύχτας», με «όψη βρόμικη και αποκρουστική, καλυμμένοι με κουρέλια», που «με καμάρι αυτοαποκαλούνται Σπαρτιάτες». Όταν αποβιβάστηκε στο Ναβαρίνο, τον υποδέχτηκαν οι ντόπιοι, που ήταν όλοι μάχιμοι και θαύμαζαν τον οπλισμό των ξένων. Ο γερμανός φιλέλληνας επιχειρεί συγκρίσεις με άλλους «ημιαγρίους»:⁴⁹

«Στον νου μας επανήλθε ζωηρά η συμμορία του Rinaldini, καθώς βλέπαμε αυτούς τους ημιαγρίους, οι οποίοι, εκτός από μια μεγάλη ροπή προς την κλεψιά, με την οποία συνδυάζουν πολλή τόλμη και επιδεξιότητα, εκδηλώνουν και ένα φλογερό μίσος εναντίον των άσπονδων αντιπάλων τους ... Μας εξίστόρησαν διογκωμένα τα ανδραγαθήματά τους κατά την κατάκτηση του Ναβαρίνου, στην οποία έχασαν, τάχα, μόνο τρεις άνδρες. Μας έδειξαν τα τρόπαιά τους, τα οποία συνίσταντο από σωρούς κατακαμένων οστών σφαγιασμένων Τούρκων, και καυχόνταν ότι στη νήσο Σφαγία άφησαν τους αιχμαλώτους μωαμεθανούς, άντρες και γυναίκες, να πεθάνουν από την πείνα. Όμως, όσο πιο πολύ προσπαθούσαν να επιβάλουν το κύρος τους απέναντί μας με την εξίστόρηση εξοργιστικών βαρβαροτήτων, τόσο περισσότερο έχαναν την εμπιστοσύνη μας».

Ο Voutier, φθάνοντας στο στρατόπεδο της Τριπολιτσάς μετά την άλωση της πόλης, συνάντησε στρατιώτες ντυμένους με κουρέλια και οπλισμένους με κακής ποιότητας τουφέκια σε αναμονή της λαφυραγωγής, οι οποίοι του προξένησαν θαυμασμό και λύπη. Για την άλωση της Τριπολιτσάς παρηγορεί:⁵⁰

«η λαγνεία των στρατιωτών για τα λάφυρα και η πλεονεξία των οπλαρχηγών δεν είναι αντάξιες ενός λαού που φλέγεται από αγάπη για ελευθερία και από ανάγκη να έχει μια πατρίδα. Αυτό είναι κάτι που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε. Όμως, μπορούν άραγε να αποβάλουν αυτοστιγμεί τα ήθη των σκλάβων;».

48. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 303-306.

49. Ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων κατά το έτος 1822, σ. 77, 85, σ. 36-37.

50. *Απομνημονεύματα του συνταγματάρχη Voutier*, σ. 53-55, 67.

Ο Raybaud διαπιστώνει με θλίψη τη διαφορά στις αρχές και τη συμπεριφορά των αρχηγών της Επανάστασης. Ο Μαυροκορδάτος, ο Ύψηλάντης και άλλοι είναι αληθινά αφοσιωμένοι στη σωτηρία της πατρίδας τους, θυσιάζουν γι' αυτήν την περιουσία, την υγεία και όλη τους την ύπαρξη, ενώ οι οπλαρχηγοί με την ανδρεία τους αλλά χωρίς πατριωτισμό συγκεντρώνουν πλούτη, τη στιγμή που οι εκπρόσωποι του ελληνικού λαού ζητούν δάνεια και αντιτίθενται στην οργάνωση τακτικού στρατού, επειδή έτσι θα χάσουν όλη την επιρροή τους.⁵¹

Από την άλλη πλευρά, η λιτή ζωή των πολεμιστών προξενεί εντύπωση. Ο έλληνας στρατιώτης είναι πολύ εγκρατής, πίνει ελάχιστο κρασί, αρκείται σε ελιές και χόρτα μαγειρεμένα με λεμόνι· ενίοτε λαμβάνει χώρα ένα κοινό τραπέζι με αρνιά.⁵² Η μεγαλοπρέπεια των τούρκων αρχηγών ερχόταν σε αντίθεση με τη βρομιά των Ελλήνων, που είχαν ορκιστεί να μην βγάλουν το πουκάμισό τους πριν από την άλωση της Τριπολιτσάς,⁵³ ενώ η κατοικία ακόμη και των αρχηγών ήταν μια μικρή πετρόκτιστη βρόμικη καλύβα.⁵⁴

Από τους οπλαρχηγούς, ο Κολοκοτρώνης, παρά τις όποιες αιτιάσεις, κλέβει όλες τις εντυπώσεις, ενώ τα φυσικά χαρακτηριστικά του αντιστοιχούν στη φήμη και την επιρροή του. Φαίνεται ότι έχει ήδη αρχίσει να φιλοτεχνείται η κατοπινή μυθική εικόνα του 'Γέρου του Μοριά'.⁵⁵ Ο Voutier δίνει μια ζωντανή περιγραφή:⁵⁶

«Ο Κολοκοτρώνης, περίφημος αρχηγός των κλεφτών, διατηρούσε στα πενήντα έξι του χρόνια όλη τη ζέση και την αναγκαία ενεργητικότητα για το είδος ζωής που είχε ενστερνιστεί. Πρόσωπο αδύνατο και ξερακιανό, βαθουλωτά μάτια, βλέμμα σταθερό και σκληρό, με ένα τεράστιο μαύρο μουστάκι κάτω από τη μεγάλη γαμψή μύτη του, μαλλιά που ανέμιζαν με ένα κόκκινο φέσι στα πλάγια, συνθέτουν ένα πρόσωπο εκπληκτικού χαρακτήρα, που μάταια θα ψάχναμε στις χώρες μας. Κληρονόμος ενός διάσημου και τρομερού ονόματος ήξερε πώς να το υποστηρίξει».

51. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 456-457.

52. Schack, *Campagne d'un jeune français en Grèce*, σ. 40-49. Βλ. και *Mittheilungen aus dem Tagebuche eines Philhellenen. Nach dem Manuscript des Lieutenant Striebeck bearbeitet von Fr. Lindes*, Αννόβερο 1828, σ. 128-129.

53. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 451-453.

54. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 25-26.

55. Δ. Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, [Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 2009· ο ίδιος, «Ο 'Γέρος του Μοριά': κτίζοντας μια πατρική φιγούρα του έθνους», *'Η ματιά των άλλων'*. Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός), [ΠΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2012, σ. 68-90.

56. *Απομνημονεύματα του συνταγματάρχη Voutier*, σ. 149.

Και άλλοι φιλέλληνες αναφέρονται στην έμφυτη ιδιοφυΐα του Κολοκοτρώνη για τον πόλεμο,⁵⁷ στην απεριόριστη επιρροή του στον Μοριά,⁵⁸ στο γεγονός ότι διαμάχησε με την κυβέρνηση αλλά δεν κατηγορήθηκε ποτέ για προδοσία.⁵⁹ Η φυλάκισή του αναστάτωσε τους φιλέλληνες και προξένησε έντονα συναισθήματα και περιγραφές στη θέα του κρατούμενου οπλαρχηγού. Ο Pecchio, βλέποντάς τον ανάμεσα στους δέκα συντρόφους του και τους φρουρούς του να του φέρονται με σεβασμό, ανακαλεί το πορτρέτο του Tasso με τον σατανά στο συμβούλιο των δαιμόνων.⁶⁰

«Τα λευκά ατημέλητα μαλλιά του έπεφταν στους ώμους του και ανακατεύονταν με ένα πυκνό γένι, που είχε αφήσει κατά τη φυλάκισή του ως ένδειξη οδύνης και εκδίκησης. Η τραχιά και ρωμαλέα μορφή του, τα φλογερά μάτια του, η πολεμική και άγρια φυσιογνωμία του, τού έδιναν έναν αέρα αιχμηρού και γκριζωπού βράχου, σαν αυτούς που είναι σκορπισμένοι στο Αρχιπέλαγος ... Καθώς σήκωνε το μπράτσο του μιλώντας, παρατήρησα την πληγή από σπαθί και τον ρώτησα πού έλαβε αυτό το τιμητικό παράσημο. “Δεν είναι το μόνο που φέρω πάνω μου”, είπε. Μου έδειξε το αποτύπωμα μιας σφαίρας στο αριστερό του μπράτσο, ένα άλλο στο στήθος και ένα τέταρτο στον μηρό. Μιλώντας, διέτρεχε γρήγορα τις χάντρες του κομπολογιού του. Απέχοντας, ωστόσο, από την τουρκική σοβαρότητα που είχαν αποκτήσει οι Έλληνες, δεν έπαυε να περιφέρει το βλέμμα του με ένα φλογερό και άγριο ύφος. Σηκωνόταν, ξανακαθόταν, περπατούσε με όλη την ενεργητικότητα ενός κλέφτη που φοβάται μια ενέδρα και ετοιμάζεται για μάχη. Είναι βέβαιο ότι ο στρατηγός Κ. δεν είναι ένας συνηθισμένος άνθρωπος».

Ο Villeneuve παρατηρεί ότι η κυβέρνηση ήταν σε δύσκολη θέση λόγω της άρνησης του λαού να λάβει τα όπλα, αν δεν ελευθερωνόταν ο Κολοκοτρώνης που κρατούνταν στην Ύδρα, και ελπίζει ότι θα επανέλθει ο άνδρας που έσωσε δύο φορές τον Μοριά, για να αναδειχθεί ακόμη μια φορά σε ελευθερωτή του.⁶¹ Ωστόσο, ο Emerson θεωρεί ότι οι ιδέες του για τον πόλεμο και την απελευθέρωση της πατρίδας του ήταν κάπως συγκεχυμένες, καθώς ήταν απολύτως αντίθετος στο σχέδιο οργάνωσης τακτικού στρατού, το

57. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 381.

58. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 123.

59. Ch. Swan, *Journal of a Voyage up the Mediterranean; Principally among the Islands of the Archipelago, and in Asia Minor: Including Many Interesting Particulars Relative to The Greek Revolution, Especially a Journey Through Maina to the Camp of Ibrahim Pacha, Together with Observations on the Antiquities, Opinions, and Usages of Greece, as they now exist. To which is added, An Essay on the Fanariotes*, translated from the French of Mark Philip Zallony, τ. 2, Λονδίνο 1826, σ. 94-95, 119-121.

60. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 359-362.

61. Villeneuve, *Journal fait en Grèce, pendant les années 1825 et 1826*, σ. 17-18, 25-19.

οποίο θα αποτύγχανε, επειδή δεν αντιστοιχούσε στις συνήθειες του λαού, και επέμενε στην κατάληψη όλων των θέσεων του εχθρού με κλεφτοπόλεμο στα βουνά.⁶² Ο Post δεν αμφισβητεί τον ηρωισμό και τον πατριωτισμό του. Τον κατηγορεί, ωστόσο, ότι αγαπά περισσότερο τον πλούτο και τη δύναμη, είναι απαίδευτος και έμπλεος από ιδέες άγριας ελευθερίας, δεν υποτάσσεται σε νόμους και προκάλεσε τον εμφύλιο πόλεμο.⁶³

Από τους άλλους οπλαρχηγούς, ο Νικήτας Σταματελόπουλος, γνωστός ως Νικηταράς ο «Τουρκοφάγος», θεωρείται λαμπρός για το θάρρος και για την ανιδιοτελείά του,⁶⁴ την αποχή του από δολοηψίες εις βάρος του κοινού συμφέροντος⁶⁵ και από τη λεία του πολέμου.⁶⁶ Ο Καραϊσκάκης επαινείται μετά θάνατον για την οξυδέρκειά του, την ασυναγώνιστη ικανότητά του στον ασύμβατο πόλεμο, ενώ οι υποψίες περί προδοσίας που τον βάρυναν θεωρούνται συκοφαντικές, καθώς ο ορεσίβιος κλέφτης ήταν γενναίος στρατιώτης, επιδέξιος στρατηγός, ειλικρινής και αγνός πατριώτης.⁶⁷ Πέθανε φτωχός και αφιέρωσε όλες τις προμήθειες που έλαβε από την κυβέρνηση στην τροφοδοσία του στρατού του.⁶⁸ Οι κρίσεις αυτές συμφωνούν με την αναγνώριση του Καραϊσκάκη ως εθνικού ήρωα ήδη από την επομένη του θανάτου του τον Απρίλιο 1827, οπότε μεταμορφώθηκε από «διάβολο» σε

62. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 132-134. Ο Κολοκοτρώνης, στα τέλη του 1825, πρότεινε στη διοίκηση τη δημιουργία ημιτακτικών σωμάτων, με σκοπό να αποτραπεί ο άμεσος σχηματισμός των ατάκτων σε τακτικό στρατό, αλλά οι προτάσεις του δεν έγιναν αποδεκτές· βλ. Χρ. Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού 1821-1833*, εισ. – επιστ. επιμ. – σόγια Ν. Θεοτοκάς – Διον. Τζάκης, [Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων], Αθήνα 2020, σ. 41-42. Για το ζήτημα της οργάνωσης του στρατού βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη 1948.

63. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 214-216. Ωστόσο, ο ίδιος σε άλλο σημείο (σ. 107-108) αποδίδει τις διαφορές των Ελλήνων στον τοπικισμό αλλά και στην ελληνική ιδιομορφία, που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά. Για τον Pecchio, τα αντικρουόμενα συμφέροντα και τα πάθη δείχνουν ότι οι Έλληνες διατήρησαν τις πολιτικές ιδιότητες και τις αντιθέσεις των προγόνων τους· βλ. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 353-354.

64. Ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων κατά το έτος 1822, σ. 62.

65. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 457-458.

66. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress*, σ. 35-36.

67. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 190.

68. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress*, σ. 128-131. Εκτίμηση προς το πρόσωπο του Καραϊσκάκη έτρεφε και ο Εϋνάρδος και, μάλιστα, του έστειλε επιστολή μέσω του Κόχραν, στην οποία ο οπλαρχηγός απάντησε, για να τον ευχαριστήσει· βλ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαϊοί φιλέλληνες, παρατηρητές και τεχνοκράτες στην επαναστατημένη Ελλάδα*, σ. 92-93.

«άγγελο», εικόνα που διαμορφώθηκε και από τους πρώτους Έλληνες βιογράφους του.⁶⁹

Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος είναι αμφιλεγόμενο πρόσωπο. Ο Stanhope, που συνεργάστηκε μαζί του, σημειώνει ότι ήταν γενναίος και ευφυής, δεν ανήκε σε καμία φατρία, είχε συστήσει δύο σχολεία και βοήθησε στη δημιουργία Τύπου. Συνεπώς, δεδομένης της εκπαίδευσής του και των ανθρώπων που τον περιέβαλλαν, ήταν ένας ξεχωριστός άνθρωπος.⁷⁰ Αντιθέτως, ο Emerson παρατηρεί ότι μοιάζει να είναι το ατομικό συμφέρον που τον ωθούσε, ότι δεν είχε σκοπό να συνεργαστεί με τον εχθρό, όμως η αλληλογραφία του με τον πασά τον κατέστησε ύποπτο, γι' αυτό και διάλεξε τον δρόμο της σύγκρουσης, που κατέληξε στην υποταγή του, στη φυλάκιση και εν τέλει στη μυστική θανάτωσή του από την κυβέρνηση.⁷¹

Από τις περιγραφές αυτές προκύπτει ότι πολλοί φιλέλληνες ελκύονται από τους οπλαρχηγούς και τα παλληκάρια τους για τον ηρωισμό και τη σκληραγωγία τους, στοιχεία που αντιστοιχούσαν στα ρομαντικά πρότυπά τους, και απωθούνται για δύο κυρίως λόγους: τη φιλοχρηματία τους, που τους ωθούσε στη λαφυραγώγηση, εκτός εξαιρέσεων, την άρνησή τους να υπαχθούν σε στρατιωτικούς οργανισμούς ενός σύγχρονου κράτους, ιδίως μετά την άλωση της Τριπολιτσάς, που προκάλεσε αλγεινή εντύπωση στους φιλέλληνες,⁷² και την εμμονή τους στον άτακτο πόλεμο. Και σε αυτό το ση-

69. Διον. Τζάκης, «Μύθος και ιστορία: Οι πρώτοι βιογράφοι του Γεωργίου Καραϊσκάκη», *‘Η ματιά των άλλων’*, σ. 123-133· ο ίδιος, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη. Από τον κλεφταρματολό στον επαναστάτη*, [Εκδόσεις ΕΑΠ], Αθήνα 2021.

70. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*, σ. 125-126. Για τον Stanhope, το ζητούμενο ήταν να περάσουν οι οπλαρχηγοί από την «άγρια ελευθερία» στην «ελευθερία του πολίτη». Στον Ανδρούτσο έβλεπε το πρότυπο ενός ικανού ηγέτη που δίνει την εξουσία στον λαό, έχοντας «εναγκαλιστεί τις δημοκρατικές αρχές»· βλ. Τζουρμανά, «‘Στόχος μας είναι να φέρουμε γνώση και ελευθερία’». Ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», 81-86.

71. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 27-30, 208.

72. Ο Raybaud δίνει μια παραστατική περιγραφή της άλωσης της Τριπολιτσάς: Κατά την είσοδο στην πόλη πλήθος Ελλήνων όρμησε με την ελπίδα της λεηλασίας και της εκδίκησης. Οι Έλληνες, πλησιάζοντας τον εχθρό, έβγαζαν ένα βραχνό ουρλιαχτό, στο οποίο συμπεκνωνόταν η οργή της εκδίκησης, η απάνθρωπη χαρά του αίματος, ακολουθούμενο από ένα σαρδόνειο άγριο γέλιο, όχι λιγότερο ανυπόφορο· «αυτό το γέλιο του ανθρώπου-τίγρη, του ανθρώπου που ξεσκίζει τον άνθρωπο, είναι φρικτό στο αυτί και μου προξενούσε πάντοτε μια επώδυνη αίσθηση». Αναφέρει επίσης ότι ο Κολοκοτρώνης και ο Γιατράκος εισήλθαν έφιπποι και εκτός εαυτού στην προσπάθειά τους να μαζέψουν τους στρατιώτες και να τους βγάλουν από την πόλη, αλλά μάταια, καθώς η μέθη της λεηλασίας, της σφαγής και της καταστροφής ήταν η μόνη φωνή που άκουγαν. Οι δε

μείο συμφωνούν με τις επικρίσεις της ελληνικής διοίκησης, αλλά και των πεπαιδευμένων Ελλήνων, όπως ο Κοραής, που φέγουν τις παραδοσιακές νοοτροπίες των ληστρικών σωμάτων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας,⁷³ την ανυπότακτη φύση τους και την ανομία.⁷⁴

Οι φιλέλληνες αναφέρονται στις τοπικές⁷⁵ ή πολιτικές διαιρέσεις⁷⁶ και στον εμφύλιο πόλεμο⁷⁷ συνήθως ανάλογα με την εθνικότητά τους και την

μπαρουτοκαπνισμένοι αρχηγοί δεν είχαν κίνητρο την επιβολή της τάξης και την ανθρωπιά, αλλά ήθελαν να πάρουν το μερίδιό τους από τα πλούτη» βλ. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 461-485. Ο ιστορικός της Τριπολιτσάς Τάσος Γριτσόπουλος αμφισβητεί την αξιοπιστία των πληροφοριών, θεωρώντας ότι οι φιλέλληνες Raybaud και Gordon «ευρισκόμενοι μακράν της πραγματικότητας ηθικολογούν». Ωστόσο, ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος επιβεβαιώνει τις πληροφορίες των φιλελλήνων· βλ. Γιάν. Κόκκωνας, «Πολιορκία και άλωση της Τριπολιτσάς. Η μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου για τις διαπραγματεύσεις και το 'ρεσάλτο'», *Όψεις της Επανάστασης του 1821, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, επιμ. Δ. Δημητρόπουλος – Χρ. Λούκος – Π. Μιχαηλάρης, [EMNE-Μνήμων], Αθήνα 2018, σ. 21-44. Σημειωτέον ότι λόγω της κατακραυγής, με ενέργειες της ελληνικής διοίκησης προς δικαιολόγηση των Ελλήνων, κυκλοφόρησε το φυλλάδιο *The Greeks at Tripolitza* (Λονδίνο 1822) με αγγλικό και ελληνικό κείμενο.

73. Ν. Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα 1993.

74. Οι επικρίσεις αφορούν κυρίως τους Πελοποννησίους· βλ. Σφοίνη, «*Αληθείς Έλληνες – ανάξιοι του ελληνικού ονόματος*», σ. 521.

75. Τοπικιστικές αντιζηλίες σημειώθηκαν ανάμεσα στους Πελοποννησίους, τους Ρουμελιώτες καθώς και τους Νησιώτες, που διαιρέθηκαν σε Ύδραϊούς και Σπετσιώτες, όπως επίσης και ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες. Ωστόσο, με την πρόοδο της Επανάστασης αυξανόταν η αίσθηση συμμετοχής σε μια κοινή υπόθεση· βλ. J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 27-31.

76. Περί το 1821-1824 σχηματίστηκαν δύο συνασπισμοί ή «κόμματα», το πολιτικό «κόμμα», που αποτελούνταν από τους πελοποννήσιους προεστούς, τους άρχοντες των νησιών και τους φαναριώτες ηγέτες της Ρούμελης, καθώς και το στρατιωτικό «κόμμα», αποτελούμενο από τους οπλαρχηγούς υπό τον Ύψηλάντη και τον Κολοκοτρώνη· βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο ελληνικό βασίλειο*, σ. 100-102.

77. Ο πρώτος εμφύλιος ήταν το αποκορύφωμα της σύγκρουσης ανάμεσα στο πολιτικό και το στρατιωτικό «κόμμα» και σήμανε το τέλος αυτών των συνασπισμών. Ο δεύτερος εμφύλιος, με τη σύγκρουση Πελοποννησίων, Ρουμελιωτών και Νησιωτών, είχε περισσότερο τοπικιστικά παρά ταξικά χαρακτηριστικά, ενώ, στο πλαίσιο αυτού, αποχρυσταλλώθηκαν οι προσωπικές φατρίες, του Μαυροκορδάτου, του Κωλέττη και του Κολοκοτρώνη, που τέθηκαν υπό την προστασία μιας εκ των τριών Δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) και αποτέλεσαν τον πυρήνα των τριών κομμάτων (αγγλικό, γαλλικό, ρωσικό)· βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο ελληνικό βασίλειο*, σ. 104-130. Το ζήτημα της διχόνοιας και των κομμάτων, που δεν προήλθαν μόνο από πελατειακές ενόψεις, ως πηγής δεινών επανέρχεται συχνά στα φιλελληνικά κείμενα, καθώς και στις ελληνικές εφημερίδες και σε μονογραφίες σχετικές με τα ελληνικά πολιτικά

πολιτική τους τοποθέτηση. Ο Blaquiere, που εκπροσωπεί την αγγλική πολιτική, θεωρεί ότι ο αριθμός αυτών που αντιτάσσονται στην τακτική κυβέρνηση είναι μικρός, σε σχέση με τη μεγάλη μάζα του έθνους. Κατηγορεί τη συμπεριφορά των ανυπάκουων οπλαρχηγών και τη ροπή τους σε λεηλασίες, αλλά δεν εγκρίνει την πολιτική της κυβέρνησης απέναντι στους άνδρες στους οποίους οφείλεται η επιτυχία της Επανάστασης.⁷⁸ Ο Emerson παρατηρεί ότι οι Πελοποννήσιοι ρέπουν προς την προδοσία και τη φιλαργυρία,⁷⁹ γεγονός που εξηγεί την προτίμηση της κυβέρνησης στους άγριους αλλά ειλικρινείς Ρουμελιώτες,⁸⁰ με τη βοήθεια των οποίων καταπνίγηκε το κίνημα – οι συνέπειες του εμφυλίου είναι ακόμη ορατές το 1825. Ωστόσο, η κυβέρνηση ελέγχει όλη την Ελλάδα, ενώ τα ταμεία της είναι γεμάτα από το βρετανικό δάνειο.⁸¹

Ο Stanhope διακρίνει τρεις πολιτικές παρατάξεις: τους οπλαρχηγούς, που στρέφονται προς τις δημοκρατικές αρχές, τους προκρίτους, που προσβλέπουν σε ξένο βασιλέα, το εθνικό κόμμα, που αποτελείται από χωρικούς, εμπόρους, ορισμένους νησιώτες ή κατοίκους των πόλεων και λίγα «εκλεπτυσμένα πνεύματα», το οποίο συντάσσεται ενίοτε με τους στρατιωτικούς αρχηγούς, αλλά ασκεί κριτική στις καταχρήσεις τους.⁸² Ο Waddington θεωρεί ότι οι Φαναριώτες και όσοι έχουν διδαχθεί θεωρίες ως προς τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τις μορφές πολιτικής και πολιτειακής οργάνωσης αγνοούν τις ανάγκες της χώρας τους, αλλά επισημαίνει και τις αντιθέσεις μεταξύ Πελοποννησίων, Ρουμελιωτών και Νησιωτών, καθώς και το γεγονός ότι ο ελληνικός λαός δεν έχει ακόμη την ωριμότητα για μια δημοκρατική

πράγματα· βλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. 1, μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, εκδ. MIET, Αθήνα 2008, σ. 15-16, 105-130. Για τον εμφύλιο ως προϊόν της Επανάστασης, καθώς αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις διεκδικούσαν την ηγεμονία στον επαναστατημένο εθνικό χώρο, βλ. Ν. Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα 1997.

78. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress*, σ. 31-33.

79. Και ο Graillard θεωρεί ότι «ο Μοραΐτης, με μια λέξη, έχει ευλύγιστο χαρακτήρα, είναι πανούργος, εγωιστής και αφιλόξενος στον μεγαλύτερο βαθμό»· βλ. Δημακοπούλου, «Ο σαινσιμονιστής François Graillard περί των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων: παρατηρήσεις και προτάσεις», 402-404.

80. Οι Πελοποννήσιοι συνήθως κατηγορούνται στις πηγές για πονηριά, μηχανορραφίες και φατριασμό και επαινούνται για την ευφροσύνη και την εργατικότητα τους, ενώ οι Ρουμελιώτες για τη «λεβεντιά» τους· βλ. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, σ. 44-48.

81. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 16-18.

82. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*, σ. 243-244.

μορφή διακυβέρνησης, ώστε χρειάζεται να ηγηθεί ένας ξένος πρίγκιπας από μια ωριμότερη πολιτεία.⁸³ Ο Pecchio πιστεύει ότι η καλύτερη λύση για την ίδρυση ενός λειτουργικού κράτους θα ήταν να εκλέξει ο λαός μια δημοκρατική κυβέρνηση, αλλά σε περίπτωση έσχατης ανάγκης κατάλληλη είναι η συνταγματική μοναρχία.⁸⁴ Από μια άλλη σκοπιά, τον Γάλλο Jourdain προβληματίζει η πρόσδεση στην αγγλική πολιτική, η δημιουργία κομμάτων, καθώς και οι διαιρέσεις, που αποδυναμώνουν την επιτυχία των Ελλήνων. Ο ίδιος καταλογίζει την ευθύνη στη μερίδα των Μαυροκορδάτου, Ζωγράφου, Τρικούπη, Λόντου και άλλων, που έσυραν τον λαό στον εμφύλιο, σκόρπισαν τα εθνικά χρήματα και το αγγλικό δάνειο, αλυσόδεσαν την ελευθερία του Τύπου και της σκέψης, πλούτισαν εις βάρος του έθνους και, περιφρονώντας τις αρχές του ανθρωπισμού και της θρησκείας, έθεσαν σε ισχύ τουρκικούς ποινικούς νόμους.⁸⁵

Οι Έλληνες ως έθνος: ανασκευάζοντας την εικόνα

Οι κρίσεις για τους Έλληνες, οι οποίοι, παρά την ποικιλία πληθυσμών και τις τοπικές ιδιαιτερότητες, θεωρούνται ως ένα ενιαίο έθνος με κοινά γενικά χαρακτηριστικά,⁸⁶ είναι αμφίθυμες και κυμαίνονται από την παραδοχή με τις τυχόν επιφυλάξεις έως την απόρριψη, ιδίως στα γερμανικά ημερολόγια, λόγω της απογοήτευσης των γερμανών εθελοντών από την ελληνική πραγματικότητα.⁸⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ημερολόγιο του γερμανού αρχαιολόγου και κρατικού υπαλλήλου Christian Müller, ο οποίος θεωρεί ότι ως έθνος οι Έλληνες, αν εξαιρέσει κανείς τα φώτα που διαχύθηκαν στις ανώτερες τάξεις, είναι πραγματικοί βάρβαροι, πιο βάρβαροι και από τους προγόνους των Γερμανών. Τα σχολεία σε Σμύρνη, Χίο, Κυδωνίες, και αλλού, όπου μελετούσαν κυρίως την εθνική γλώσσα, προωθούσαν την ιδέα της ελευθερίας της Ελλάδας, έως ότου ξέσπασε μια πρόωρη επανάσταση, ενώ το ανώτερο πνεύμα που θα κατόρθωνε να υποτάξει τα διαφορετικά

83. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 168.

84. Σκαλόρα, «Γραφές μνήμης, λόγια εν δράσει», σ. 208.

85. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce*, τ. 1, σ. 53-69, 134-139.

86. Οι ξένοι αναφέρονται στο κοινό αρχαιοελληνικό παρελθόν, τη μακρά δουλεία και τον αγώνα για ελευθερία ως ενοποιητικά χαρακτηριστικά: βλ. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, σ. 53-58.

87. Για τα γερμανικά ημερολόγια βλ. Regine Quack-Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes 1821-1827*, Μόναχο 1984.

συμφέροντα και τον αμαθή λαό σε μια τακτική κυβέρνηση δεν έχει γεννηθεί ακόμη.⁸⁸ Εντούτοις, υπάρχουν και Γερμανοί που είναι μετριοπαθείς απέναντι στον εκφυλισμό των Ελλήνων,⁸⁹ όπως ο Lübtow:⁹⁰

«Χωρίς ίχνος αγωγής –διότι έτσι το απαιτεί το φανατικό Κοράνι–, γεμάτος δεισιδαιμονίες, χωρίς συμπάρασταση από την εκκλησία, η οποία είναι συθέμελα κλονισμένη και αξιολύπητα διοικούμενη, και σε ένα καθεστώς διαρκούς φόβου για τους τυραννικούς (μέχρι τώρα) άρχοντές του, τους οποίους προσπαθούσε να αποφύγει διά της οδού της προσποίησης και της πανουργίας, δεν είναι, λοιπόν, ο Έλληνας με τα ελαττώματά του ακόμη περισσότερο άξιος της συγχώρεσής μας;».

Ο Waddington υποστηρίζει ότι, για να εκπολιτισθούν οι Έλληνες, πρέπει να υιοθετήσουν τους τρόπους της Ευρώπης.⁹¹ Ο Swan πιστεύει ότι η Ελλάδα, για να ανακτήσει την ανεξαρτησία της, χρειάζεται καθοδήγηση από τη Βρετανία, όπως στα Επτάνησα.⁹² Για τον Pecchio, οι Έλληνες, στη διάρκεια των αιώνων, έχουν διατηρήσει τα παλαιά έθιμα, αλλά έχουν κληρονομήσει κάτι από τη μοιρολατρία των Τούρκων. Οι γυναίκες είναι αθέατες, καταδικασμένες στην οικιακή δουλεία, λόγω της ζηλοτυπίας των ανδρών. Τα πολυτελή όπλα είναι αληθινό πάθος για τους Έλληνες, όπως και για τους Τούρκους. Προτιμούν, για διαφορετικούς λόγους, τη δημοκρατική διακυβέρνηση: οι οπλαρχηγοί για να 'θωπεύονται' από μια αδύναμη κυβέρνηση, οι άρχοντες για να έχουν εξουσία, οι νησιώτες για την ελευθερία του εμπορίου.⁹³ Ο Hubert Lauvergne διακρίνει τους Έλληνες σε τρεις χαρακτήρες: ο κλέφτης είναι γενναίος, δεισιδαίμων και βάρβαρος και ζει σε ημιάγρια κατάσταση· ο φόνος και η λαφυραγωγία είναι τα βασικά συστατικά της περι-

88. Chr. Müller, *Reise durch Griechenland und die Ionischen Inseln in den Monaten Junius, Julius und August 1821*, Λυβία 1822. Η παραπομπή στη γαλλική μετάφραση: Chr. Müller, *Voyage en Grèce et dans les Iles Ioniennes, pendant les six derniers mois de 1821. Ouvrage où l'on trouvera des détails sur l'insurrection des Hellènes et sur le caractère et les talens de leurs chefs; leur constitution provisoire, et des documens sur la conduite des Anglais envers les Grecs et les habitans des Iles Ioniennes etc. etc. Traduit de l'allemand, de Christian Müller, par Léon A****, Παρίσι 1822, σ. 94-100.

89. Ο γερμανός εθελοντής Franz Lieber κατατάσσει τους συναγωνιστές του σε πέντε κατηγορίες: ιδεαλιστές, αξιωματικούς καριέρας, ανικανοποίητους που ήθελαν να εγκαταλείψουν πατρίδα και οικογένεια, τυχοδιώκτες και αποτυχημένους· βλ. Quack-Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus*, σ. 63.

90. Ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων κατά το έτος 1822, σ. 36-37.

91. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 131-132.

92. Swan, *Journal of a Voyage up the Mediterranean*, τ. 2, σ. 162-164.

93. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 299-300, 313-317, 387.

πλανώμενης και ελεύθερης ζωής του, ενώ μοιάζει με τους ορεσίβιους Κορσικανούς, που όμως έχουν μεγαλύτερη λεπτότητα στην κοινή ζωή. Ο χαρακτήρας του εμπόρου και του βιοτέχνη, που υπερισχύει και είναι η πηγή του πλούτου των Τούρκων, είναι υπάκουος και σιωπηλός. Μια τρίτη κατηγορία είναι οι κάτοικοι των νησιών, που επιδίδονται στο εμπόριο και τη ναυτιλία, δεν συγκατοικούν με Τούρκους, τους οποίους φοβούνται λιγότερο, δεν είναι πραγματικά δούλοι, πληρώνουν μόνο έναν μικρό φόρο και ορισμένοι έχουν τούρκους υπηρέτες.⁹⁴

Ο Voutier θαυμάζει τους Έλληνες, επειδή κατόρθωσαν να διατηρήσουν τα εθνικά ήθη και τη θρησκεία τους.⁹⁵ Το ίδιο υποστηρίζει και ο Post, αντικρούοντας τις αιτιάσεις των ‘μισελλήνων’, οι οποίοι καταγγέλλουν συνολικά τους Έλληνες, μετά από βραχύχρονη επαφή μαζί τους, ως όχι αρκετά φωτισμένους και ενάρετους για να ανακτήσουν την ελευθερία τους. Ο ίδιος θεωρεί ότι οι Έλληνες είναι ένας έξυπνος, περίεργος, εργατικός και επιχειρηματικός λαός, έχουν έφεση στη γνώση, το εμπόριο και τη ναυτιλία, είναι επιδέξιοι τεχνίτες. Τα πλοία τους, παρά την ατέλεια των εργαλείων τους, προξενούν θαυμασμό, όπως επίσης τα συμμετρικά σπίτια, τα κομψά γλυπτά, τα υφάσματα, τα κεντήματα, οι μινιατούρες, οι εικόνες. Είναι ανδρείοι στο είδος του προσεκτικού πολέμου, που διακρίνεται από τον υπολογισμό στην περιττή έκθεση της ζωής και στο κέρδος, με το λιγότερο δυνατό κόστος αίματος, στις ορεινές διελεύσεις και τους βράχους, και όχι στην ανοικτή επίθεση, επειδή είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο θα μπορούσαν να αντιταχθούν με κάποια πιθανότητα επιτυχίας στους συντριπτικούς αριθμούς των αντιπάλων τους.⁹⁶ Και είναι άξιο θαυμασμού το γεγονός ότι ένας λαός που δεν ξεπερνά τα δύο εκατομμύρια μετά από έξι χρόνια κατόρθωσε

94. Lauvergne, *Souvenirs de la Grèce pendant la campagne de 1825*, σ. 213-217. Ως βασικές κοινωνικές ομάδες θεωρούνται ο κλήρος, οι Φαναριώτες, οι προεστοί, οι οπλαρχηγοί, οι έμποροι, ο απλός λαός· βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, σ. 32-47.

95. *Απομνημονεύματα του συνταγματάρχη Voutier*, σ. 47.

96. Δεν είναι ο μόνος φιλέλληνας με αυτή την άποψη. Ο γάλλος συνταγματάρχης Arnaud, ο οποίος ανέλαβε το 1825 τη διεύθυνση του οπλοστασίου του πυροβολικού, διαφώνησε με τον Φαβιέρο στο ζήτημα της οργάνωσης τακτικού στρατού κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, επειδή έκρινε ότι ο ανταρτοπόλεμος ήταν πιο αποτελεσματικός. Διαφωνίες είχαν εκφράσει και άλλοι Γάλλοι, όπως ο Raybaud και ο γιατρός Étienne-Marin Bailly de Blois· βλ. Τσαγκαράκη, *Οι Γάλλοι Φιλέλληνες στον Αγώνα της ανεξαρτησίας*, σ. 109-110. Ο τρόπος διεξαγωγής του πολέμου ήταν μόνιμο σημείο τριβής ανάμεσα στους ξένους εθελοντές και τους Έλληνες· βλ. Καρακατσούλη, «*Μαχητές της Ελευθερίας*» και 1821. *Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση*, σ. 197-202.

μέσα από ανυπέβλητες δυσκολίες, χωρίς πόρους και με την ψυχρή αδιαφορία των Μεγάλων Δυνάμεων, να αντισταχθεί επιτυχημένα στην άνιση αναμέτρηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία· ασφαλώς χωρίς κάποιες εντυπωσιακές ιδιότητες δεν θα μπορούσε να διεξαγάγει αυτόν τον πόλεμο.⁹⁷

Ο Swan δεν προτίθεται να παρουσιάσει αυτόν τον λαό ως ενάρετο. Γνωρίζει ότι ο ευτελισμός του οφείλεται στην επιρροή του τουρκικού δεσποτισμού, όπως διαπιστώνει όποιος διαβάξει το *Δοκίμιο για τους Φαναριώτες*,⁹⁸ αλλά δεν είναι ‘τα απολωλότα όντα’, καθώς τους περιγράφουν οι εχθροί τους. Ο άγγλος κληρικός αναδεικνύεται σε ένθερμο υποστηρικτή των Ελλήνων, κατακρίνοντας όσους Ευρωπαίους έρχονται με ακατέργαστες ιδέες στην Ελλάδα:⁹⁹

«Κάποιοι σχεδιάζουν να βρουν την τύχη τους, άλλοι αναζητούν φήμη, σκοπεύοντας να γίνουν ήρωες, άλλοι έχουν ιδεαλιστικά κίνητρα και αγάπη για την ελευθερία, άλλοι –ίσως οι πιο πολυάριθμοι– έχουν ένα είδος ψεύτικου ενθουσιασμού, που βασιζείται σε μια αρρωστημένη συνήθεια από συνεδριάσεις επιτροπών, φλογερές ομιλίες και ανώφελους φαναρισμούς. Το αποτέλεσμα για όλους είναι η πιο ενοχλητική απογοήτευση. Αντί να βρουν στην Ελλάδα τη γη της άψογης αγρότητας που έχουν απεικονίσει οι φαντασίες τους, βρίσκουν το κακό να παραμονεύει παντού, όπως και στην πατρίδα τους. Υποθέτοντας ότι κάθε Έλληνας πρέπει να είναι τίμιος και ειλικρινής, τον εμπιστεύονται, χωρίς την παραμικρή προφύλαξη, και δεν ξεφεύγουν από την εξαπάτηση. Χωρίς να βλέπουν ότι οι Έλληνες είναι φτωχοί, θύματα ενός πολέμου ερήμωσης, καταγγέλλουν την Ελλάδα ως χώρα εκβιασμού, αλλά η δική τους χώρα έχει να τους παράσχει ανάλογα παραδείγματα και μάλιστα λιγότερο δικαιολογημένα! Εισέρχονται στη σύγχρονη Ελλάδα με τη γνώση που τους παρέχουν οι εφημερίδες ή με ορισμένες ενθυμήσεις της αρχαίας ιστορίας της, εμφορούμενοι από τη βεβαιότητα της αξίας των υπηρεσιών τους και τις εκπληκτικές ανταμοιβές που οφείλονται σε αυτές, καθορίζουν κανόνες για τη συμπεριφορά των ανθρώπων, προσβάλλονται από την απουσία των ανέσεων του προηγμένου πολιτισμού και επιστρέφουν στην Ευρώπη αηδιασμένοι με την κατάσταση της Ελλάδας, για να χύσουν το δηλητήριο τους ... Είχαν πίστη στις οραματικές φαντασιώσεις τους, είδαν ένα ευχάριστο όνειρο και ξύπνησαν πικραμένοι που δεν βρίσκουν στην πραγματικότητα τη λαμπρότητα όντων και πραγμάτων, για τα οποία τα ενθουσιασμένα μυαλά τους είχαν προετοιμαστεί. Ακόμη και η πανέμορφη όψη της Ελλάδας χάνεται σε τέτοια άτομα. Δεν βλέπουν στο μεγαλείο των βουνών παρά μόνο στείριότητα, στα

97. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 259-273.

98. Όπως φαίνεται, το δοκίμιο του Ζαλλώνη (M.-Phl. Zallony, *Essai sur les Phanariotes, Μασσαλία 1824*) είχε ευρεία διάδοση, καθώς πολλοί φιλέλληνες καταγγέλλουν τον φαναρισμό· βλ. Σπ. Φωκός, *Ο Ζαλλώνης, οι Φαναριώτες και οι Ρουμάνοι*, Αθήνα 1989.

99. Swan, *Journal of a Voyage up the Mediterranean*, σ. 108-111, 259-263.

ερειπωμένα μνημεία της αρχαίας μεγαλοπρέπειάς της μια πληκτική μονοτονία, αναζητούν καλλιεργημένα χωράφια και δέντρα του δάσους, δρόμους και άμαξες, φάχουν μάταια το περιεχόμενο μιας αγγλικής αποθήκης στο τέλος του ταξιδιού τους και, όταν βρίσκουν αλάτι και μερικά ποτά και βότανα στη θέση των λεπτεπίλεπτων γεύσεων των φανταστικών Cocaigne, είναι όλο έκπληξη, αγανάκτηση και απογοήτευση! Η ταλαιπωρία γεννά μια εκδικητική αίσθηση, που ωθεί στην πιο άσεμνη συμπεριφορά. Στο παρελθόν οι γλώσσες τους κινήθηκαν για να πανηγυρίσουν την Ελλάδα, τώρα είναι εξίσου παραγωγικές στις πληροφορίες για ένα έθνος τόσο υποβαθμισμένο και χαμένο! Η Ελλάδα είναι ακατάλληλη για ελευθερία και πρέπει να παραμείνει στη δουλεία».

Σε ένθερμο υποστηρικτή των Ελλήνων αναδεικνύεται και ο Blaquiere, ανασκευάζοντας τις συνήθειες κατηγορίες των ανθελληνικών δημοσιευμάτων. Χωρίς να προσπαθεί να δικαιολογήσει τα ελαττώματα των Ελλήνων ως το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της δουλείας, ελαττώματα που βρίσκονται και στους πιο πολιτισμένους λαούς, αναφέρεται στις θετικές ιδιότητες τους και πιστεύει ότι δεν θα αποτύχουν να γίνουν σπουδαίοι και ενάρετοι άνθρωποι υπό συνετούς νόμους και καλή κυβέρνηση.¹⁰⁰ Ο ιρλανδός φιλέλληνας αντικρούει τον συμπατριώτη του Philipp James Green, πρόξενο της Αγγλίας στην Πάτρα, ο οποίος ισχυρίζεται ότι τα αγγλικά δημοσιεύματα με τους απολογισμούς του ελληνικού ηρωισμού και των ελληνικών θριάμβων δεν θεμελιώνονται στην πραγματικότητα.¹⁰¹ Ο Blaquiere τοποθετείται χωρίς δισταγμό υπέρ των Ελλήνων με το τεκμήριο του «ηθικού συναίσθηματος», που εξυψώνει καταρχάς τους χριστιανούς έναντι των μουσουλμάνων, και αντιπαρατίθεται με τον Green, ο οποίος, υποστηρίζοντας ότι οι Έλληνες εί-

100. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress*, σ. 116. Θετικές κρίσεις για τους Έλληνες εκφέρει και ο François Marcet, απεσταλμένος του Εϋνάρδου, στις επιστολές-εχθέσεις του προς τον ελβετό φιλέλληνα. Του προξενούσαν εντύπωση η φυσικότητα και η τιμιότητα των Ελλήνων, ιδίως των απλών χωρικών κατά την πορεία του στο εσωτερικό της Πελοποννήσου, όπου, παρά τη φτώχεια, κανείς δεν του ζητούσε ελεημοσύνη ούτε έπεσε θύμα κλοπής. Επίσης, ο Louis-André Gosse γράφει το 1827 στον Εϋνάρδο ότι ο ελληνικός λαός είναι άξιος της ευρωπαϊκής ευεργεσίας, είναι προικισμένος με υπέροχο χαρακτήρα, φιλόξενος και φιλόανθρωπος, οι χωρικοί ζουν με λιτότητα και απλότητα, ενώ, παρά τα όπλα που έχουν στην Πελοπόννησο, δεν διαπράττονται δολοφονίες ή κλοπές. Αν έχουν ελαττώματα, δυσπιστία και διπροσωπία, είναι αποτέλεσμα της Τουρκοκρατίας· βλ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι φιλέλληνες, παρατηρητές και τεχνοκράτες στην επαναστατημένη Ελλάδα*, σ. 267, 441-442.

101. Τις αναφορές και εκθέσεις του δημοσίευσε στον τόμο: *Sketches of the War in Greece, in a Series of Extracts, from the Private Correspondence of Philip James Green, Esq. Late British Consul for the Morea; With Notes by R. L. Green, Esq. Vice-Consul; and An Appendix, containing official, and other documents, relating to the Affairs of Greece*, Λονδίνο 1827.

ναι πνευματικά ισοδύναμοι με τους Τούρκους και το ίδιο βάρβαροι, υποπίπτει σε τερατώδη πλάνη. Για τις ακρότητες της Τριπολιτσάς και άλλων τόπων αντιτείνει ότι σκληρές ίσες σε αγριότητα και βία συνόδευσαν τους πολέμους των πιο πολιτισμένων εθνών, αρχαίων και νεότερων, ότι τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης παρέχουν πάρα πολλά παραδείγματα αυτής της φύσης και, τέλος, ότι αυτές οι ωμότητες συμβαίνουν σε παρόμοιες εξεγέρσεις των σκλάβων εναντίον των κυριών τους. Θεωρεί ότι η Ελλάδα διαθέτει άφθονους πόρους για την αποπληρωμή των χρεών της, ανεξάρτητα από τις όποιες καταχρήσεις παρατηρήθηκαν.¹⁰² Για το ζήτημα της πειρατείας¹⁰³ ανταπαντά ότι οι μουσουλμάνοι ναυτικοί της Πύλης είναι πολύ άτολμοι και άπειροι για να εκτεθούν στους κινδύνους της, ενώ δεν ωθούνται από την πείνα και τη φτώχεια, οι δε ευρωπαίοι ναυτικοί στην υπηρεσία του σουλτάνου προσχώρησαν στους Έλληνες και συμμετείχαν στις επιχειρήσεις τους: τουλάχιστον το ένα τρίτο, αν όχι το ήμισυ, του συνόλου των πειρατών αποτελούνται από Σλοβένους, Γενουάτες, Σαρδηνίους και Μαλτέζους.¹⁰⁴ Ο Blaquiere θλίβεται για τις ακρότητες, αλλά θεωρεί ότι είναι το φυσικό αποτέλεσμα του πολέμου και ότι θα σταματήσουν μόλις τεθεί σε ισχύ η Συνθήκη Παρέμβασης.¹⁰⁵

102. Στη Βρετανία η ελληνική υπόθεση είχε την υποστήριξη των φιλελλήνων, αλλά στον Τύπο δημοσιεύονταν ανησυχητικά δημοσιεύματα για τους ομολογιούχους σε σχέση με τα ληξιπρόθεσμα ελληνικά δάνεια, τα οποία έπαψαν να εξυπηρετούνται από το 1827· βλ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Το προπατορικό χρέος. Τα δάνεια της εθνικής ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Αθήνα 2013, σ. 103-104.

103. Η πειρατική δραστηριότητα ασκούσαν σε μεγάλη κλίμακα. Η Σύρος, η Μύκονος, η Σάμος και η Γραμβούσα ήταν από τα πιο σημαντικά πειρατικά ορμητήρια. Η πειρατεία έπληττε και ευρωπαϊκά πλοία, ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν μπορούσαν να την ελέγξουν, τουλάχιστον πριν από την άφιξη του Καποδίστρια. Μετά το 1827 ξεκίνησε η καταστολή της από το οργανωμένο κράτος για την προστασία του πληθυσμού, ο οποίος υπέφερε από τις πειρατικές επιδρομές· βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Πειρατεία και καταδρομή στο Εικοσιένα: οι γαλλικές αντιδράσεις (1821-1827)», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, σ. 29-42· D. Dimitropoulos, «Pirates during a Revolution: The Many Faces of Piracy and the Reaction of Local Communities», επιμ. Gelina Harlaftis – D. Dimitropoulos – D. J. Starkey, *Corsairs and Pirates in the Eastern Mediterranean, Fifteenth-Nineteenth Centuries*, [Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου], Αθήνα 2016, σ. 29-40.

104. Πολλοί πειρατές και κουρσάροι διαφόρων εθνικοτήτων (Γενουάτες, Κορσικανοί, Μαλτέζοι, κ.ά.) δρούσαν στο Αιγαίο και το Ιόνιο και ενίοτε συνεργάζονταν με τους Έλληνες κατά τον 18ο αιώνα· βλ. Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ελληνική πειρατεία και κούρσος τον 18ο αιώνα και μέχρι την Ελληνική Επανάσταση, βάσει των ελληνικών και γαλλικών αρχείων*, Αθήνα 1998.

105. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress*, σ. 146-181.

Ο Emerson μεταφέρει τη θετική εμπειρία του και με πνεύμα μετριοπάθειας παρατηρεί ότι η μακρόχρονη δουλειά των Ελλήνων και όσα έχουν υποφέρει δεν θα έπρεπε να εμπνέουν μίσος και καταφρόνηση, αλλά συμπάθεια και έκπληξη, επειδή αυτοί δεν είναι ακόμη πιο διεφθαρμένοι από ό,τι πραγματικά είναι, εφόσον παντού σε όλη την Ελλάδα βρίσκει κανείς σπέρματα αρετής. Ο ίδιος, όπως και οι άλλοι φιλέλληνες, αισιοδοξεί για το μέλλον της Ελλάδας.¹⁰⁶

«... Έτσι ώστε, αν ο πόλεμος τερματιστεί ευνοϊκά, πράγμα που ελπίζουμε ακόμη, παρά την καταστροφή της τελευταίας εκστρατείας, πιστεύουμε ότι οι Έλληνες θα αυξήσουν την ελευθερία, τις γνώσεις και τα πλούτη τους, και θα ανακτήσουν τη θέση τους ανάμεσα στα ευρωπαϊκά έθνη τα πιο ευνοημένα από τη φύση και τον πολιτισμό».

Επιλεγόμενα

Τα απομνημονεύματα των φιλελλήνων είναι κατά κανόνα γραμμένα εν θερμώ, έστω και αν δημοσιεύθηκαν αργότερα. Οι απόψεις τους καθορίζονται εν πολλοίς από την εθνική ταυτότητα, την ιδεολογία και την πολιτική τοποθέτηση, τις προκαταλήψεις και τις προσδοκίες εκάστου. Πολλοί καταφθάνουν με προκατασκευασμένες ιδέες από τα δημοσιεύματα που κυκλοφορούν στην Ευρώπη, με σκοπό να ενημερώσουν και να κερδίσουν την κοινή γνώμη υπέρ του ελληνικού Αγώνα. Στα δημοσιεύματα αυτά κυριαρχεί η φιλελληνική ρητορική, η οποία δομείται γύρω από τα αντιθετικά ζεύγη Έλληνες-Τούρκοι, πολιτισμός-βαρβαρότητα, χριστιανοί-μουσουλμάνοι, ελευθερία-δεσποτισμός, ενώ παράλληλα εξαιρούνται η φιλοπατρία και ο ηρωισμός των νέων Ελλήνων.¹⁰⁷ Όταν έρχονται αντιμέτωποι με την πραγματικότητα, η εξιδανίκευση υποχωρεί, ενώ κυριαρχεί η απογοήτευση και η αγανάκτηση. Κάποιοι αρχαιολάτρεις, που αναζητούν παντού ίχνη της πάλαι ποτέ δόξας, διαπιστώνουν ότι οι εκφυλισμένοι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, υπό το βάρος της μακράς δουλειάς, δεν φαίνεται να διατηρούν κάτι από την προγονική κληρονομιά, ή έχουν διατηρήσει τα χειρότερα χαρακτηριστικά της, ώστε τους κρίνουν αυστηρά, καθώς ο μισελληνισμός ή ο μισοφιλελληνισμός είναι συνδεδεμένος με την αποδοχή του Ελληνισμού ως πολιτισμικού προ-

106. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 258-284.

107. Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Η ρητορική του φιλελληνισμού στην Επανάσταση του 1821: τα γαλλικά φυλλάδια», *Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, σ. 45-67.

τύπου και ενέχει συναισθηματική φόρτιση.¹⁰⁸ Από άλλη σκοπιά, το ρομαντικό κίνημα και η φιλελεύθερη επαναστατική διεθνής ενθουσιάζονται και ελκύονται από το ενδιαφέρον θέαμα ενός νέου λαού, γεμάτου σφρίγος και ηρωισμό, στον οποίο ανοιγόταν η εποχή της ελευθερίας, επιχειρώντας συγκρίσεις με άλλους αγωνιζόμενους λαούς σε Ευρώπη και Αμερική, χωρίς ωστόσο να λείπει η απογοήτευση των στρατιωτικών καριέρας από τις κακουχίες και τις διαφορετικές νοοτροπίες των απολίτιστων 'ιθαγενών' αλλά και η πατερναλιστική διάθεση απέναντί τους.¹⁰⁹ Ορισμένοι φιλέλληνες, με μια περισσότερο πραγματιστική στάση, αισιοδοξούν για το μέλλον των Ελλήνων στο πλαίσιο του δυτικού πολιτισμού και της ευρωπαϊκής οικογένειας, στην οποία ανήκουν και με την οποία έχουν ή θα αποκτήσουν κοινά πολιτισμικά και πολιτικά χαρακτηριστικά, όπως αυτά ορίζονται από τη νεωτερικότητα. Οι ίδιοι διαβλέπουν την ανάδυση μιας νέας πολιτικής πραγματικότητας, σημαντικής για την Ευρώπη.¹¹⁰

Εν κατακλείδι, οι συμπεριφορές των Ελλήνων ερμηνεύονται με ποικίλους τρόπους: η εικόνα στον καθρέφτη αντανακλά εν πολλοίς την πραγματική διάσταση της Ελλάδας, σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο, και κυμαίνεται από την πολιτισμική ταύτιση έως την πολιτισμική διαφορά, με τις ποικίλες διαβαθμίσεις της, καθώς και τη διάθεση υπέρβασής της με τη δικαιωματική αλλά υπό προϋποθέσεις επανένταξη του ελληνικού έθνους στη χορεία των σύγχρονων πολιτισμένων εθνών.

108. Η αντιπαραβολή της μυθικής Ελλάδας του Ουμανισμού με την πραγματική Ελλάδα καθώς και το «ανθηλληνικό» συναίσθημα με τις διαβαθμίσεις του είναι γνωστά από περιηγητές, διπλωμάτες και λογίους, όπως οι Cornelius de Pauw, Choiseul-Gouffier, Bartholdy, Vissoison, οι οποίοι επεσήμαναν τον εκφυλισμό των νέων Ελλήνων. Οι ίδιοι ήταν αμφίθυμοι απέναντί τους, ή δεν ήταν φίλοι της Ελλάδας, όπως παραδέχθηκε ο Κοραής, που αποδύθηκε σε αγώνα υπεράσπισης του «αναγεννημένου» Ελληνισμού· βλ. σχετικά Loukia Droulia, «The 'Graeco-Accusers' and the Sense of Neohellenic Identity», *Ausdrucksformen des Europäischen und Internationalen Philhellenismus vom 17.-19. Jahrhundert*, επιμ. Εν. Konstantinou, Φραγκφούρτη 2007, σ. 149-159. Βλ. επίσης G. Grivaud (επιμ.), *Les mishellénismes*, [Actes du séminaire organisé à l'École française d'Athènes (16-18 mars 1998)], Αθήνα 2001.

109. Καρακατσούλη, «Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση, σ. 193-229.

110. Χαρακτηριστική είναι η στάση του Μπάιρον, που πίστευε ότι η Ελληνική Επανάσταση ήταν ένα σημείο καμπής για τα ευρωπαϊκά πράγματα, καθώς, όπως γράφει στον Pietro Gamba, «εκείνες οι αρχές που τώρα βρίσκονται εν ενεργεία στην Ελλάδα θα παραγάγουν σταδιακά αποτέλεσμα, τόσο εδώ όσο και σε άλλες χώρες»· βλ. R. Beaton, *Ο πόλεμος του Μπάιρον. Ρομαντική εξέγερση, Ελληνική Επανάσταση*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, Αθήνα 2013, σ. 421-422.

RÉSUMÉ

Alexandra Sfoini

Images des Grecs insurgés dans les mémoires philhelléniques :
comportements individuels et collectifs (1821-1828)

L'étude se concentre sur les images des Grecs insurgés, les commentaires des comportements individuels et collectifs, comme en témoignent les mémoires des philhellènes français, anglais, allemands, italiens, qui ont visité la Grèce pendant la Révolution grecque, soit en tant que soldats et officiers volontaires, soit en tant que représentants de comités philhelléniques ou en tant que simples observateurs. Ces écrits sont généralement rédigés à chaud, même s'ils ont été publiés plus tard, et ils reflètent les opinions mais aussi l'état d'âme de l'auteur et en général son attitude envers les Grecs et la Révolution. Ils constituent une bonne source d'informations sur les personnes, les situations et les sentiments de leurs auteurs.

Les textes et les extraits caractéristiques sélectionnés se réfèrent aux principaux personnages de la Révolution grecque, aux groupes sociaux, ainsi qu'aux Grecs comme nation. La plupart des philhellènes se rangent du côté du gouvernement et de ses efforts de modernisation, bien qu'ils critiquent les intrigues de Mavrokordatos et parfois sa politique anglophile, tout en notant la marginalisation de Dimitrios Ypsilantis. Ils admirent le patriotisme, l'héroïsme et la vie simple des marins et des soldats ; ils observent aussi des phénomènes de désordre, de désobéissance, d'avidité et de banditisme. Ils abhorrent la violence de la guerre, mais la justifient, ils croient que les conflits et la guerre civile nuisent à la cause sacrée de la nation.

Les opinions des philhellènes sont largement déterminées par l'identité nationale, l'idéologie et la position politique, les préjugés et les attentes de chacun. La référence grecque antique, l'idéalisation romantique, l'enthousiasme d'une part, le contact avec la réalité, la frustration et l'indignation d'autre part, déterminent l'acceptation ou le rejet des comportements. Les attitudes des Grecs sont interprétées de différentes manières selon l'observateur et l'image dans le miroir varie : elle épouse les nombreux degrés qui vont de l'identification culturelle à la différence, accompagnée de la volonté de surmonter cette dernière, la réintégration légitime, effectuée sous certaines conditions, de la nation grecque au sein des nations civilisées modernes.

Η Φιλική Εταιρεία και ο τεκτονισμός:
μυστική επικοινωνία, αστική δημοσιότητα
και κοινωνικές ιδέες

Το φαινόμενο του εταιρισμού, στο πλαίσιο του οποίου εγγράφεται τόσο το κίνημα του τεκτονισμού όσο και η Φιλική Εταιρεία, εκδηλώθηκε με σαφήνεια στην Ευρώπη από τα μέσα του 15ου έως και τον 17ο αιώνα, με την τυπική για την Αναγέννηση ίδρυση Ακαδημιών-εταιρειών, στις οποίες συμμετείχαν ευγενείς και λόγιοι που ενδιαφέρονταν για τη φιλοσοφία, τις επιστήμες, τις τέχνες και τη λογοτεχνία.¹ Παράδειγμά τους στον ελληνικό χώρο αποτελούν οι εταιρείες των Βίβι (Vivi, 1562) στο Ρέθυμνο, των Στραβαγκάντι (Stravaganti 1589) στο Ηράκλειο και των Στέριλι (Sterili, περ. 1630) στα Χανιά.²

* Για την κριτική ανάγνωση της μελέτης μου ευχαριστώ θερμά τον Νικόλαο Καλλιπολίτη και τον Χαρίτωνα Καρανάσιο. Οι παρατηρήσεις τους υπέδειξαν νέα κοιτάσματα σκέψης και έρευνας. Θερμές ευχαριστίες για τη βοήθειά τους στις βιβλιογραφικές αναζητήσεις μου οφείλω στους Νάσια Γιακωβάκη, Στέφανο Κακλαμάνη, Έλλη Παρούτη και Ιορδάνη Πουλκούρα.

1. Μεμονωμένες λόγιες εταιρείες εμφανίστηκαν ήδη κατά τον Μεσαίωνα. Για την εξέλιξη του εταιρισμού κατά τους Νέους Χρόνους βλ. Kl. Garber – H. Wismann (επιμ.), *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition: Die europäischen Akademien der Frühen Neuzeit zwischen Frührenaissance und Spätaufklärung*, 2 τ., εκδ. Niemeyer, Tübingen 1996· και πρόχειρα A. van Dixhoorn – S. Speakman Sutch, (επιμ.), *The Reach of the Republic of Letters. Literary and Learned Societies in Late Medieval and Early Modern Europe*, τ. 1, εκδ. Brill, Leiden 2008, σ. 1-16 («Introduction»). Ειδικά για τη Μ. Βρετανία, από την οποία ξεκίνησε κατά τον 17ο αιώνα και το κίνημα του τεκτονισμού, βλ. P. Clark, *British Clubs and Societies, 1580-1800. The Origins of an Associational World*, Clarendon Press, Οξφόρδη 2000.

2. Για τις τρεις ακαδημίες βλ. Στέφ. Κακλαμάνης, «Αμφίδρομες πολιτισμικές μεταφορές στην Κρήτη της Αναγέννησης», *Κρητικά Χρονικά* 37 (2017), 99-102, 104-106· ο ίδιος, *Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος-17ος αι.)*, τ. 1, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2019, σ. 185, 193, 197-198, 217, 224-227, 287, 306-314.

Κατά τον 18ο αιώνα η τάση αυτή –πρόσωπα με κοινά ενδιαφέροντα να συσσωματώνονται σε θεσμοποιημένες και οργανωμένες ομάδες– ισχυροποιήθηκε και διαδόθηκε πέρα από τις κοινωνικές και πνευματικές ελίτ σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο εταιρισμός να αναδειχθεί σε σημαντική νεωτερική μορφή κοινωνικότητας και διεθνές φαινόμενο της εποχής του Διαφωτισμού. Στα χρόνια αυτά εμφανίστηκε πληθώρα εταιρειών, διαφοροποιημένων και εξειδικευμένων ως προς τους στόχους τους. Το ευρύ φάσμα που διαμορφώθηκε περιέκλειε επιστημονικές, λογοτεχνικές και φιλελευθέρων εταιρείες, αναγνωστικές λέσχες, εταιρείες με στόχο τη μελέτη της μητρικής γλώσσας ή/και την πατριδογνωσία, σωματεία που κάλυπταν πρακτικές μορφωτικές ανάγκες (λ.χ. την εκμάθηση ξένων γλωσσών και την άσκηση σε αυτές), φοιτητικές ενώσεις, πολιτικές λέσχες και τεκτονικές στοές, αλλά και εταιρείες άλλων, λιγότερο διαδεδομένων, τύπων, μυστικών και μη.

Η μεγάλη διάδοση του εταιρισμού κατά τον αιώνα των Φώτων συνδεόταν με την ανάγκη για διάλογο –για ανταλλαγή πληροφοριών και ιδεών– και για κοινή δράση: μια ανάγκη, που διαμορφώθηκε σταδιακά κατά τους Νέους Χρόνους πρωτίστως από δύο παράγοντες. Ο πρώτος ήταν η ανάδυση της αστικής τάξης ως νέας κοινωνικής δύναμης, που διεκδικούσε συμμετοχή στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας. Οι εταιρείες, προσφέροντας έναν χώρο διαταξικής κοινωνικής επαφής και ανταλλαγής πληροφοριών και ιδεών, προωθούσαν την επικοινωνία και την κριτική, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση και διατύπωση βασικών νεωτερικών αιτημάτων, όπως τα δημοκρατικά προτάγματα του Διαφωτισμού, αλλά και στην αποκρυστάλλωση κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων. Κατ’ αυτόν τον τρόπο διαδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη της αστικής δημοσιότητας, του δημόσιου, κριτικού διαλόγου στον οποίο συμμετείχε η αστική τάξη, διεκδικώντας καίριο πολιτικό ρόλο για τον εαυτό της. Ο δεύτερος παράγοντας που ευνόησε τη διάδοση του εταιρισμού ήταν η συγκρότηση των μοντέρνων επιστημών, η οποία ενέτεινε την ανάγκη για επιστημονική επικοινωνία, καθώς και για συλλογή και διακίνηση πληροφοριών, γνώσεων και θεωριών· οι εταιρείες, ως χώροι επαφής αλλά και ως δίκτυα προσώπων, εξυπηρετούσαν τη διακίνηση αυτή.

Η διάδοση του εταιρισμού στην Ευρώπη κορυφώθηκε στο δεύτερο μισό του 18ου και στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, περίοδο η οποία συμπίπτει με την ακμή των ελληνικών εμπορικών παροικιών στη Δύση. Η γνωριμία της ελληνικής κοινωνίας με τον εταιρισμό συντελέστηκε πρωτίστως εκεί. Από το 1770 και εξής αξιόλογος αριθμός Ελλήνων –κατά κανόνα

μέλη των κοινωνικών ομάδων που θεωρούμε ως προεπαναστατική ελληνική αστική τάξη— έγιναν δεκτοί σε επιστημονικές εταιρείες ή μυήθηκαν σε τεκτονικές στοές έξω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία,³ ενώ το αργότερο από τα τέλη του 18ου αιώνα άρχισαν να ιδρύουν και οι ίδιοι εταιρείες, πρώτα εκτός και στη συνέχεια εντός της επικράτειάς της.

Συγκεκριμένα, το 1799 οι έμποροι Θεοχάρης Κεφαλάς και Κωνσταντίνος Πρασσάς συμμετείχαν στην ίδρυση της στοάς «Στον Αυγερινό» (Zum Morgenstern) στη γερμανική πόλη Hof· το 1803 ο έμπορος και πρώην τυπογράφος Γεώργιος Μαρκίδης Πούλιου συγκαταλεγόταν στους ιδρυτές της στοάς «Στην Αλήθεια και στη Φιλία» (Zur Wahrheit und Freundschaft) στη Fürth, επίσης στη Γερμανία· το 1804 οι έμποροι Κεφαλάς και ο Αναστάσιος Σβαρτς εμφανίζονται ως ιδρυτικά μέλη της στοάς «Στη χρυσή Ζυγαριά» (Zur goldenen Wage) στο Hof, ενώ στις αρχές του 19ου αιώνα ο έμπορος Ιωάννης Παπαθεοδώρου ίδρυσε, ως φαίνεται, μια τεκτονική στοά στα Αμπελάκια.⁴ Από το 1809 οι Έλληνες άρχισαν να δραστηριοποιούνται και ως ιδρυτικά μέλη εταιρειών οι οποίες στόχευαν στην καλλιέργεια της παιδείας και στην ενίσχυση του εκπαιδευτικού συστήματος ή στην προβολή του ελληνικού πολιτισμού και στην καλλιέργεια φιλελληνικού κλίματος. Οι εταιρείες αυτές απέβλεπαν κάποτε, έμμεσα, στην εθνική χειραφέτηση.

3. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που διαθέτουμε έως τώρα, τεκτονικές στοές στις οποίες μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα συμμετείχαν και Έλληνες είχαν ιδρυθεί πριν από τη δεκαετία του 1770, πιθανώς στην Κέρκυρα και οπωσδήποτε στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη. Οι πληροφορίες για τις στοές αυτές είναι ελάχιστες και τα ονόματα των μελών τους—εκτός από εκείνα λίγων ιδρυτών— άγνωστα· βλ. Eveline Durie, *Ο επαναστατικός μυστικός εταιρισμός πριν και κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας (μέσα του 18ου αι. – 1830)*, αδημ.σ. διδακτ. διατριβή, [Πάντειο Πανεπιστήμιο], Αθήνα 1999, σ. 41-45, και Γλία Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα. Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες*, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 2010, σ. 35-60.

4. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα*, σ. 76, 111, όπου πηγές και περαιτέρω δευτερογενής βιβλιογραφία. Για μια αναλυτική καταγραφή των στοών των οποίων ιδρυτικά ή απλά μέλη ήταν οι Έλληνες τέκτονες που αναφέρονται εδώ βλ. στο ίδιο, σ. 221-222, 226-227, 230-231, 234, 238-239. Σημειώνω, ωστόσο, ότι κατά τη συγγραφή της παραπάνω μελέτης δεν είχα πρόσβαση σε όσες μελέτες και άρθρα είχαν δημοσιευτεί από τεκτονικούς εκδοτικούς οίκους. Μπόρεσα να συμβουλευτώ μόνον ό,τι προμηθεύτηκα μέσω του (παλαιο)βιβλιοπωλείου. Για τα Αμπελάκια βλ. ακόμη Π. Γ. Κρητικός – Κ. Μπάλλας, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια και ο Τεκτονισμός», Π. Γ. Κρητικός, *Περί τους τέκτονες, τον τεκτονισμόν και την εισφορά των εις τους αγώνας του έθνους, Ιστορικά Μελέται*, [Τεκτονικόν Ίδρυμα Ελλάδος], Αθήνα 1971, σ. 223-258.

όπως το «Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο», μια μυστική εταιρεία κατά το πρότυπο ίσως των τεκτονικών στοών, η οποία ιδρύθηκε το 1809 από τους λογίους Γρηγόριο Ζαλίκογλου και Κωνσταντίνο Νικολόπουλο στο Παρίσι.⁵ Την ίδια εποχή ιδρύθηκαν η «Φιλολογική ή Γραικοδακική Εταιρεία» στο Βουκουρέστι (1811), η «Φιλόμουσος Εταιρεία» στην Αθήνα (1813) και η ομώνυμή της στη Βιέννη (1814),⁶ όπως και η Φιλική Εταιρεία (1814) στην Οδησό, η πρώτη ελληνική εταιρεία με αυστηρά μυστικό και ρητά επαναστατικό χαρακτήρα.⁷ Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας δεν αποτέλεσε λοιπόν ένα μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά μια επιμέρους εκδήλωση του ευρύτερου ελληνικού ενδιαφέροντος για τον εταιρισμό, μια κορύφωσή του κατά τη δεκαετία του 1810.

Η μελέτη αυτού του ευρύτερου ενδιαφέροντος είναι το πλαίσιο στο οποίο πρέπει να ενταχθεί η έρευνα της ‘προϊστορίας’ της Φιλικής Εταιρεί-

5. Ο Κρητικός υποστηρίζει ότι ο Ζαλίκογλου και ο Νικολόπουλος ήταν τέκτονες· βλ. Π. Γ. Κρητικός, «Φιλική Εταιρεία και Τεκτονισμός. Συμβολή των εις τον απελευθερωτικών αγώνα του Έθνους», Κρητικός, *Περί τους τέκτονας*, σ. 30 [πρώτη δημοσίευση της μελέτης στο *Τεκτονικόν Δελτίον* 6 (1965), 36-58 και 127-147]. Ωστόσο, για τον μεν Ζαλίκογλου δεν προσκομίζονται τεκμήρια, για τον δε Νικολόπουλο αναφέρεται ότι στη Βιβλιοθήκη της Ανδρίτσαινας φυλάσσονται «έντυπα τεκτονικά» που του ανήκαν. Η κατοχή τεκτονικών εντύπων δεν αποτελεί ωστόσο απόδειξη ένταξης στον τεκτονισμό. Για το «Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον» βλ. G. Toliaς, *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce modern dans la presse littéraire Parisienne (1794-1815)*, εκδ. Hatier, Αθήνα 1997, σ. 378-382. – Μια εποπτεία για τις εταιρείες που αναφέρω εδώ προσφέρει ο Κ. Κ. Χατζόπουλος, «Ελληνικές “Εταιρείες” στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα», <http://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/chatzopoulos-greek-societies-19th-century>.

6. Για τη «Φιλολογική Εταιρεία» στο Βουκουρέστι βλ. Βλ. *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811), 63, και Nestor Camariano, «Sur l'activité de la “Société littéraire gréco-dacique” de Bucarest (1810-1812)», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 5/1 (1968), 39-54. Για τη «Φιλόμουσο Εταιρεία» των Αθηνών βλ. Ανώνυμος, «Η εν Αθήναις Φιλόμουσος Εταιρεία», *Ερμής ο Λόγιος* 4-5 (1814), 98-103, και Εμμ. Γ. Πρωτοφάλης, «Νέα στοιχεία περί της εν Αθήναις Εταιρείας των Φιλομούσων», *Αθηνά* 61 (1957), 253-288. Για τη «Φιλόμουσο Εταιρεία» της Βιέννης βλ. Ελένη Ε. Κούγκου, *Ο Ι. Καποδίστριας και η παιδεία, 1803-1822. Α'. Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήνα 1958, και Γ. Λάιος, «Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης (1814-1820)», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), 166-223.

7. Για τον χαρακτήρα της Φιλικής Εταιρείας, τη σχέση της με την ελληνική αστική δημοσιότητα των αρχών του 19ου αιώνα και τη λειτουργία της ως προς την πολιτική συνειδητοποίηση και κινητοποίηση των Ελλήνων βλ. Ν. Yakovaki, «The Philiki Etaireia Revisited: in Search of Context, National and International», *The Historical Review / La Revue Historique* 11 (2014), 171-187, όπου και πλούσια, επιλεγμένη βιβλιογραφία για τη Φιλική Εταιρεία.

ας, η οποία περιορίζεται έως τώρα στις εταιρείες που θεωρούνται ότι είχαν επαναστατικό χαρακτήρα.⁸ Η απουσία μιας μονογραφίας ή ενός συλλογικού τόμου για τον ελληνικό προεπαναστατικό εταιρισμό στο σύνολό του είναι αισθητή – και όχι μόνο σε σχέση με την έρευνα της Φιλικής Εταιρείας. Το παρόν άρθρο δεν έχει βέβαια τόσο μεγάλους στόχους. Αρκείται να τοποθετήσει τη Φιλική Εταιρεία στο πλαίσιο του μυστικού εταιρισμού και, ειδικότερα, να συνοψίσει τα συμπεράσματα των ερευνητών για τις σχέσεις της με τον τεκτονισμό, σε κάποια σημεία να τα εμπλουτίσει, κυρίως όμως να τα οργανώσει κάτω από μια προσέγγιση η οποία προβάλλει τον αστικό χαρακτήρα που είχε τόσο η Φιλική Εταιρεία, όσο και το τεκτονικό κίνημα σε ένα μεγάλο μέρος του, στο οποίο ανήκει και ο ελληνικός προεπαναστατικός τεκτονισμός.

Το θέμα των σχέσεων της Φιλικής Εταιρείας με τον τεκτονισμό, μολονότι έχει απασχολήσει συχνά τους μελετητές, δεν έχει εξαντληθεί. Οι γνώσεις μας επαρκούν πλέον, για να ανιχνεύσουμε τα πεδία συνάντησης και τις συνάψεις της Εταιρείας με τον ελληνικό προεπαναστατικό τεκτονισμό, όχι όμως για να εκτιμήσουμε το βάθος των σχέσεών τους. Προς μία τέτοια εκτίμηση θα μπορέσουμε να προχωρήσουμε, μόνον όταν θα διαθέτουμε την απαραίτητη υποδομή, δηλαδή αριθμητικά αντιπροσωπευτικούς καταλόγους με τα ονόματα Ελλήνων οι οποίοι υπήρξαν κατά τα προεπαναστατικά χρόνια τέκτονες και Φιλικοί, καθώς και πληροφορίες για τη δράση που ανέπτυξαν με τις δύο αυτές ιδιότητες. Έως τότε όσα συμπεράσματα της παρούσας ή άλλων μελετών για το ίδιο θέμα απαιτούν στατιστική τεκμηρίωση θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως προσωρινά.⁹

8. Οι πηγές που διαθέτουμε για αυτές τις εταιρείες είναι ολιγάριθμες, ενώ η έρευνα ανακυκλώνει συχνά τις ίδιες πληροφορίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μυστική εταιρεία η οποία φημολογείται ότι ιδρύθηκε από τον Ρήγα· βλ. ενδεικτικά Em. Turczynski, «Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen und die griechischen Zeitungen (1784-1821)», J. Irmscher – H. Ditten – Marika Mineemi (επιμ.), *Probleme der neugriechischen Literatur II*, Akademie Verlag, Βερολίνο 1960, σ. 79· D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1984, σ. 46. Ωστόσο, έχει αποδειχτεί από καιρό ότι δεν υπήρξε μία τέτοια εταιρεία· βλ. Στέφ. Ι. Μακρυμύχਾਲος, «Η εταιρεία του Ρήγα και τ' Απομνημονεύματα του Νικ. Υψηλάντη», *Ο Βιβλιόφιλος* 6 (1952), 123-126· από τη νεότερη βιβλιογραφία βλ. Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 2004, σ. 158-159, και Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα*, σ. 127-128.

9. Η υποδομή για την έρευνα της Φιλικής Εταιρείας θα ενισχυθεί αισθητά, όταν ολο-

Εμβληματικό για τις σχέσεις της Φιλικής Εταιρείας με τον τεκτονισμό είναι ένα γεγονός που έλαβε χώρα το 1813, τη χρονιά πριν από την ίδρυσή της. Τότε, ο πάτριος έμπορος Εμμανουήλ Ξάνθος από την Οδησσό, ενώ βρισκόταν για επαγγελματικές υποθέσεις στη Λευκάδα, ακολούθησε την προτροπή του φίλου του Παναγιωτάκη Καραγιάννη, εμπόρου και τέκτονα, και αποφάσισε «να εισαχθή εις την εταιρίαν των Ελευθέρων Κτίστων (Μασόνων)», δηλαδή των ελευθεροτεκτόνων.¹⁰ Μυήθηκε έτσι στη στοά «Ένωση» του νησιού.¹¹

Η μύηση Ελλήνων σε τεκτονικές στοές στους τόπους όπου είχαν εμπορικές συναλλαγές ή, γενικότερα, επαγγελματικές σχέσεις δεν ήταν ασυνήθιστη. Η μύηση όμως του Ξάνθου αποδείχτηκε ξεχωριστή. Άνθρωπος φιλελεύθερος και εχθρός της τυραννίας –όπως λέει ο ίδιος–, συνέλαβε την ιδέα ότι θα μπορούσε να δημιουργηθεί μια μυστική εταιρεία «κατά τους κανόνες» των τεκτόνων, η οποία θα αποσκοπούσε να ενώσει τους αρχηγούς των αρματολών και άλλα ηγετικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας, για να ελευθερώσουν την «Πατρίδα».¹² Επιστρέφοντας στην Οδησσό, εμπιστεύτηκε τις σχέσεις του στους φίλους του Νικόλαο Σκουφά και Αθανάσιο Τσα-

κληρωθούν κάποια από τα εν εξελίξει ερευνητικά προγράμματα, όπως το πρόγραμμα «Φιλική Εταιρεία. Ζητήματα τεκτονισμού», που διεξάγεται στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ, υπό την επιστημονική εποπτεία της Νάσιας Γιακωβάκη.

10. Εμμανουήλ Ξάνθος, *Άπομνημονεύματα περι τής Φιλικής Έταιρείας*, εκδ. Γκαρπολάς, Αθήνα 1845, σ. 2. Ο Ξάνθος είχε αφηγηθεί και νωρίτερα τα γεγονότα αυτά, το 1835, σε μια πραγματεία του, η οποία παραδίδεται σε χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος· βλ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, «Ανέκδοτον υπόμνημα του Φιλικού Ξάνθου», *Άρμονία* 2 (1905), 529-540. Το 1837 έγραψε και μια δεύτερη πραγματεία, επίσης με τη μορφή επιστολής. Για όλες τις παραπάνω πηγές βλ. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Οι τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία, Εμμ. Ξάνθος και Παν. Καραγιάννης», *Ο Ερασιστής* 2 (1964), 138-157.

11. Για το όνομα και την ιστορία της στοάς βλ. Durie, *Ο επτανησιακός μυστικός εταιρισμός*, σ. 209.

12. Ξάνθος, *Άπομνημονεύματα περι τής Φιλικής Έταιρείας*, σ. 2. Σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο («Οι τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία», 140-142), ο τεκτονικός χαρακτήρας του οργανισμού της Φιλικής Εταιρείας ήταν ευρύτερα γνωστός την εποχή που έγραφε ο Ξάνθος (δεκαετίες 1830 και 1840). Ο πάτριος έμπορος, δίνοντας έμφαση στην τεκτονική του ιδιότητα κατά την αφήγηση των γεγονότων της ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας, αποσκοπούσε να κατοχυρώσει τον ρόλο του στην ίδρυση και στην πορεία της – έναν ρόλο, ο οποίος είχε αμφισβητηθεί από τις πληροφορίες που είχε δώσει ο ελληπικός ενημερωμένος Αναγνωστόπουλος στον Ιωάννη Φιλίμονα· βλ. Παναγιωτόπουλος, «Οι τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία», 141.

κάλωφ, τους φανέρωσε τη μύησή του «εις την Εταιρίαν των Μασόνων» καθώς και κάποια στοιχεία της, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στη δική τους Εταιρεία.¹³ Έτσι –αφηγείται ο Ξάνθος–, αφού δανείστηκαν πολλούς κανόνες από τον τεκτονισμό, συνέταξαν εκείνους της Φιλικής Εταιρείας και την κατήχηση σε αυτή, κατήχησαν ο ένας τον άλλον και ορκίστηκαν πίστη στο όραμα της εθνικής απελευθέρωσης.¹⁴

Η μαρτυρία του Ξάνθου είναι γνωστή από το 1845 και τεκμηριώνει τη σχέση της Φιλικής Εταιρείας και, συνακόλουθα, της Επανάστασης, με τον τεκτονισμό. Οι σύγχρονοι είχαν συνείδηση της σχέσης αυτής.¹⁵ Χαρακτηριστικό είναι ότι ο τέκτονας και Φιλικός Νικόλαος Ύψηλάντης, ο αδελφός του Αλεξάνδρου, όταν θέλησε να μυήσει τον Γεώργιο Καντακουζηνό στη Φιλική Εταιρεία, τον μύησε πρώτα στον τεκτονισμό, θεωρώντας ότι έτσι τον προετοίμαζε.¹⁶ Αλλά και πρόσωπα τα οποία δεν ήταν τέκτονες αναγνώριζαν τη σχέση αυτή. Όταν ο ηγεμόνας της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσος (1784-1864), μέλος της Φιλικής, κινδύνευσε να αποκαλυφθεί, προσποιήθηκε ότι δεν γνώριζε την Εταιρεία και ρώτησε περί τίνος πρόκειται. Ένας αξιωματούχος της αυλής του τού απάντησε τότε ότι είναι «ένα σύστημα φαρμασονιασμού [< francs-maçons = ελευθερο-τέκτονες] εις τους Γραικούς εναντίον της εξουσίας, επιστηριγμένον εις ελπίδας μέλλοντος πολέμου Ρωσσίας κατά Πόρτας και συνθεμένον από πραγματευτάκια και δασκαλάκια».¹⁷ Η απάντηση του αξιωματούχου είναι ενδιαφέρουσα όχι μόνο επειδή δηλώνει επίγνωση της συνάφειας της Φιλικής Εταιρείας με τον τεκτονισμό, αλλά και επειδή παραπέμπει στον αστικό χαρακτήρα της επαναστατικής οργάνωσης, τα μέλη της οποίας ήταν κυρίως έμποροι και λόγιοι – «πραγματευτάκια και δασκα-

13. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 2-4.

14. [Εμμανουήλ Ξάνθος «Αυτόγραφον Ιστορικόν Υπόμνημα περί της συστάσεως της Εταιρείας των Φιλικών», στο:] Καμπούρογλου, «Ἀνέκδοτον ὑπόμνημα τοῦ Φιλικοῦ Ξάνθου», σ. 531.

15. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεωργ. Καντακουζηνός στην Ελληνική Επανάσταση», *Δύο κρίσιμες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του κρίσιμα Γεωργίου Καντακουζηνού*, μτφρ. Χρ. Μ. Οικονόμου, εισ.-σχ.-επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, εκδ. ΙΙΕ/ΕΙΕ – Ασίνη Αθήνα 2015, σ. 19-21.

16. Στο *ίδιο*, σ. 19-21. Σημειωτέον ότι ο Γ. Καντακουζηνός μύηθηκε σε άλλη στοά από εκείνη στην οποία ήταν μέλος ο Ν. Ύψηλάντης· βλ. παρακάτω, σημ. 21 και 23.

17. Ιωάννης Φιλίμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, τυπογρ. Κοταξής και Λουλάκης, Ναύπλιο 1834, τ. 1, σ. 322, [είναι σχόλιο για τη σ. 123]. Βλ. επίσης στο *ίδιο*, σ. 307, αλλά δεν έχω εντοπίσει σε ποιο έργο αναφέρεται αυτή η παραπομπή σελίδας.

λάκια». Ο χαρακτήρας αυτός αποτέλεσε την κοινωνική και ιδεολογική βάση πάνω στην οποία στηρίχτηκε η σχέση της Εταιρείας με τον τεκτονισμό.

Η επιστημονική έρευνα έχει εντοπίσει αρκετούς Φιλικούς οι οποίοι υπήρξαν και τέκτονες. Ο Παναγιώτης Καραγιάννης, ο φίλος του Ξάνθου που τον προέτρεψε να μυηθεί στον τεκτονισμό, είναι ένα παράδειγμα.¹⁸ Το ίδιο ο ιατροφιλόσοφος Ευστάθιος Αθανασίου (1766-1831),¹⁹ ο έμπορος Στέργιος Χατζή Κώνστα,²⁰ φίλος του Ρήγα, ο Αλέξανδρος Ψηλάντης (1792-1828), ο αδελφός του Νικόλαος (1796-1833)²¹ και ο πρωτοξάδελφος του Ιωάννης Μάνου,²² ο στενός συνεργάτης του Γεώργιος Καντακουζηνός (1786-1857),²³ ο γιατρός του Πέτρος Ηπίτης (1795-1861),²⁴ ο Κωνσταντίνος

18. Παναγιωτόπουλος, «Οι τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία», 142, 146-147.

19. Μυήθηκε στον τεκτονισμό το 1791 στη στοά «Στα Τρία Σπαθιά» (Zu den drei Degen) στην Halle της Γερμανίας. Για τον Αθανασίου και τη μύησή του στον τεκτονισμό και στη Φιλική Εταιρεία, βλ. Λιλία Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλόσοφου Ευστάθιου: Επιστήμη και νεωτερικές ιδέες στη νοτιοανατολική Ευρώπη του όψιμου Διαφωτισμού*, Πανεπ. Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2021, σ. 67-72, 142-145, 235.

20. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα*, σ. 134-135. Για την ταύτιση του εμπόρου της Βιέννης με τον ομώνυμο Φιλικό βλ. Α. Βρανούσης, *Εφημερίδες Προλεγόμενα του έτους 1797*, [ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 1995, σ. 453.

21. Για τους αδελφούς Ψηλάντη βλ. J. Nicolopoulos, «Quelques renseignements sur l'activité maçonnique des frères Ypsilanti», *Ο Εραμιστής* 2 (1964), 34. Ο Αλ. Ψηλάντης μυήθηκε στον τεκτονισμό το 1810 στη στοά «La Palestine» (Αγία Πετρούπολη), όπου έφτασε στον 7ο βαθμό του Σουηδικού Τύπου (*Ιππότης της Ανατολής*), ενώ το 1816 έγινε δεκτός και στη στοά «Οι Τρεις Αρετές» (Les Trois Vertus, Αγία Πετρούπολη). Ο Νικόλαος εμφανίζεται ως *Τελετάρχης* (*maître de ceremonies*) της στοάς «Οι Φίλοι του Βορρά» (Les Amis du Nord, Αγία Πετρούπολη) στο διάστημα 1818-1819· βλ. Tatiana Bakounine, *Répertoire biographique des francs-maçons russes (XVIIIe et XIXe siècles)*, [Institut d'Études Slaves de l'Université de Paris], Παρίσι 1967, σ. 220. Η μύηση του Αλ. Ψηλάντη στον τεκτονισμό χρονολογείται τη χρονιά (1810) κατά την οποία ο τσάρος Αλέξανδρος Α' επέτρεψε επίσημα την επαναλειτουργία των τεκτονικών στοών στη Ρωσία· βλ. E. Donnert, *Die Freimaurerei in Russland von den Anfängen bis zum Verbot 1822*, Studien Verlag, Innsbruck 2003, σ. 102.

22. Ο Ιωάννης Μάνος ταυτίζεται προφανώς με τον «Manno Ivan. Membre de la [loge] *Les Slaves réunis* [Οι Ενωμένοι Σλάβοι, Κίεβο], au 3-e degré en 1820-21», που αναφέρεται στο Bakounine, *Répertoire biographique des francs-maçons russes*, σ. 322. Στην ίδια στοά ήταν μέλος την ίδια εποχή ο Γεώργιος Καντακουζηνός· βλ. παρακάτω, σημ. 23.

23. Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεωργ. Καντακουζηνός», σ. 21. Σύμφωνα με την Bakounine, *Répertoire biographique des francs-maçons russes*, σ. 236, ο Γ. Καντακουζηνός ήταν το 1820/21 μέλος της στοάς «Οι Ενωμένοι Σλάβοι» (Κίεβο) στον τρίτο βαθμό, του διδασκάλου.

24. Ο Ηπίτης ήταν το 1820/21 μέλος της στοάς «Οι Ενωμένοι Φίλοι» (Les Amis Ré-

Καντιώτης,²⁵ ο ηγεμόνας Μιχαήλ Σούτσος²⁶ και ο Διονύσιος Ρώμας (1771-1857).²⁷ Μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι, όταν μελετηθεί συστηματικά η συμμετοχή Ελλήνων σε ιταλικές, γαλλικές και ρωσικές στοές, όπως έχει ήδη γίνει για τις στοές στον γερμανόφωνο χώρο, θα εντοπιστούν περαιτέρω πρόσωπα με τη διπλή ιδιότητα του τέκτονα και του Φιλικού.²⁸

unis, Αγία Πετρούπολη) στον δεύτερο βαθμό, του *εταίρου*: βλ. *Tableau général de la Grande Loge Astrée à l'Orient de St.-Petersbourg et des loges de sa dépendance. Pour l'an maçonnique 5820/21*, [Αγία Πετρούπολη, 1820] σ. 135, αρ. 38: «Pierre Petton Eritis, Dr. en Medecine». Το «Petton» είναι προφανώς λανθασμένη απόδοση του «Πελτών» (βλ. παρακάτω σημ. 49). Ο Ηπίτης ανήκε στη στοά τουλάχιστον από το 1819, όπως συνάγεται από δίπλωμα της Μεγάλης Στοάς «Αστρέα» (Astrée) το οποίο φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος («Αρχείο Ηπίτη», ΙΑ, Η2). – Σημειωτέον ότι στη στοά «Οι Ενωμένοι Φίλοι» εντοπίζεται περί το 1818-19 ένας ακόμη Έλληνας, ο έμπορος Σταμάτης Μαυροκορδάτος, με τον βαθμό του *εταίρου*: βλ. Bakounine, *Répertoire biographique des francs-maçons russes*, σ. 327. Δεν εμφανίζεται όμως ανάμεσα στα μέλη της στοάς το 1820/21.

25. Ο Καντιώτης ήταν το 1820/21 μέλος της στοάς «Οι Ενωμένοι Φίλοι» (Αγία Πετρούπολη), στον τρίτο βαθμό, του *διδασκάλου*: βλ. *Tableau général de la Grande Loge Astrée*, σ. 134, αρ. 28: «Constantin Candiotti, Employé au Col. Des aff. étrangères». Εντοπίζεται στην ίδια στοά και νωρίτερα: βλ. Bakounine, *Répertoire biographique des francs-maçons russes*, σ. 94: «Candiotti (ou Candiotto) Constantin, italien. Fonctionnaire du collège des Affaires Etrangères. Membre de la [loge] *Les Amis réunis* [Οι Ενωμένοι Φίλοι], au 3-e degré en 1818-19». Αφού το 1818 ήταν ήδη μυημένος στον τρίτο βαθμό, η μύησή του στον πρώτο βαθμό θα έγινε κανονικά το νωρίτερο το 1817.

26. Είναι προφανώς το ίδιο πρόσωπο με τον «Succo pr[ince] [M.], ex-gospodar. Membre de la [loge] *Ovide* [Οβίδιος, Κισνόβι] en 1821», τον οποίο αναφέρει η Bakounine, *Répertoire biographique des francs-maçons russes*, σ. 327. Η συμπλήρωση του αρχικού [M] στο όνομα του Σούτσου έγινε από την Bakounine.

27. Η δράση του Ρώμα ως τέκτονα έχει ερευνηθεί διεξοδικά από την Durie, *Ο επτανησιακός μυστικός εταιρισμός*, κυρίως σ. 217-230, και *passim*. Για το ίδιο θέμα βλ. Χαρ. Ν. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση: στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις, αδημοσ. διδακτ. διατριβή*, [ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας], Αθήνα 2015.

28. Η Bakounine, εκτός από τους αδελφούς Υψηλάντη, τον Καντιώτη, τον Μάνο, τον Καντακουζηνό, τον Μαυροκορδάτο και τον Σούτσο, έχει εντοπίσει τρεις ακόμη Έλληνες τέκτονες σε στοές της ρωσικής αυτοκρατορίας και περιοχών τις οποίες οι Ρώσοι κατείχαν για κάποιο διάστημα: 1) τον «Feopempt Afanasevič Gunaropulo», «secrétaire de collège», για τον οποίο σημειώνει ότι μυήθηκε τον Ιανουάριο του 1813 στη στοά «Οι Ενωμένοι Φίλοι» και ότι αργότερα ανήκε σε διάφορες στοές της Αγίας Πετρούπολης: «À partir de 1817 membre de la l. *Trois Flambeaux* [Τρεις Δαυλοί]. Depuis novembre 1817 steward de la l. *Alexandre du Lion d'Or* [Αλέξανδρος του Χρυσού Λέοντα]. Depuis 18 novembre 1818 membre de la l. *Sphinx* [Σφίγγι]; y remplit les fonctions du 2-e surveillant. Fut orateur de la grande l. Provinciale»· 2) τον Πέτρο Μελισσηνό, που αποτελεί γνωστή και προβεβλημένη περίπτωση, και 3) τον Νικόλαο Τυβάλδο («Nikolaj Tybaldo»), ιατρό-χειρουργό του στόλου, ο οποίος εμφανίζεται περί το 1780 ως μέλος της στοάς «Ποσειδών» (Neptune) στο Μπρασόβ της Τρανσυλβανίας, στον τρίτο βαθμό, απουσιάζει

Ιδιαίτερα σημαντική για τη μελέτη της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας είναι η έρευνα της ελληνικής συμμετοχής στον ρωσικό τεκτονισμό, αφού τουλάχιστον έξι επιφανείς Εταιριστές, οι Αλέξανδρος και Νικόλαος Ύψηλάντης, Εμμανουήλ Ξάνθος, Ιωάννης Μάνος, Πέτρος Ηπίτης και Κωνσταντίνος Καντιώτης, ήταν πριν από το 1821 μέλη τεκτονικών στοών στην Πετρούπολη («Η Παλαιστίνη», «Οι Τρεις Αρετές», «Οι Φίλοι του Βορρά», «Οι Ενωμένοι Σλάβοι», «Οι Ενωμένοι Φίλοι»), οι οποίες, μάλιστα, αφενός ανήκαν όλες στο ίδιο δίκτυο στοών –υπάγονταν στη Μεγάλη Στοά «Αστρέα» (Astrée, Πετρούπολη: 1815-1822)– και άρα επικοινωνούσαν μεταξύ τους,²⁹ αφετέρου απარიθμούσαν ανάμεσα στα μέλη τους αξιόλογο αριθμό προσώπων, τα οποία κατέκριναν τον τσαρικό αυταρχισμό και λίγα χρόνια αργότερα θα συμμετείχαν στην εξέγερση των Δεκεμβριστών.³⁰

Όσα παρουσιάστηκαν έως τώρα τεκμηριώνουν ότι η Φιλική Εταιρεία σχετίζεται με την τεκτονική εμπειρία και υποδεικνύουν ότι το ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί δεν είναι το αν η Εταιρεία –και συνεπώς η Επανάσταση– συνδεόταν με τον τεκτονισμό, αλλά το πώς και σε ποιον βαθμό.

όμως από τα μέλη της το 1781. Η τελευταία αυτή στοά «ιδρύθηκε το 1779 και ‘εργαζόταν’ κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του 1788, αλλά δεν συνέχισε τις εργασίες της μετά τον πόλεμο» Bakounine, *Répertoire biographique des francs-maçons russes*, σ. 193, 331, 573.

29. Για μια εποπτεία της ιστορίας και των χαρακτηριστικών της στοάς «Αστρέα» βλ. L. G. Leighton, «Freemasonry in Russia: The Grand Lodge of Astraea (1815-1822)», *The Slavonic and East European Review* 60/2 (1982), 244-261. Απαρίθμηση αρχείων και βιβλιοθηκών με υλικό που αφορά τις ρωσικές στοές βλ. στο ίδιο, σ. 246.

30. Είναι γνωστό λ.χ. ότι ένας από τους ηγέτες των Δεκεμβριστών, ο Pavel Ivanovič Pestel (1793-1826), ήταν μέλος δύο στοών της Αγίας Πετρούπολης, της στοάς «Οι Ενωμένοι Φίλοι» (από το 1812) και της στοάς «Οι Τρεις Αρετές» (από το 1816)· βλ. Donnert, *Die Freimaurerei in Russland*, σ. 137-139. Η έρευνα για τη Φιλική Εταιρεία έχει ασχοληθεί με τις σχέσεις των Φιλικών και ιδιαίτερα του Αλεξάνδρου Ύψηλάντη με τους Δεκεμβριστές και έχει επισημάνει ότι στις επαφές τους έπαιξαν ρόλο οι τεκτονικές στοές· βλ. G. L. Arš, «On the Life in Russia of the Greek Patriotic Family of Ypsilanti», *Balkan Studies* 26/1 (1985), 82-83, 86-87, και Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεωργ. Καντακουζηνός», σ. 139-141, 165, 338 σημ. 1 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Στην έρευνα –τα ζητούμενά της περιγράφει με τρόπο ουσιαστικό και συνοπτικό ο Παναγιωτόπουλος (ό.π.)– θα συμβάλει ο έλεγχος καταλόγων μελών των ρωσικών στοών. Σημειώνω για τη μελλοντική έρευνα ότι γενικά οι τεκτονικές στοές επικοινωνούσαν μεταξύ τους και αντάλλαζαν χειρόγραφους και έντυπους καταλόγους των μελών τους. Η Μεγάλη Στοά «Αστρέα» είχε εκδώσει, εκτός από τον κατάλογο των μελών των στοών που υπάγονταν σε αυτήν, στον οποίο παραπέμπω συχνά (*Tableau général de la Grande Loge Astrée* του 1820/21), τουλάχιστον δύο ακόμη (1817/19 και 1818/19) – μη προσιτοί σε μένα. – Η σχέση της Εταιρείας με τους Δεκεμβριστές τοποθετείται στο ευρύτερο πλαίσιο των μυστικών επαναστατικών εταιρειών των αρχών του 19ου από τη Nassia Yakovaki, «The Philiki Etaireia Revisited», 185, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Για τη διερεύνηση του θέματος κρίνεται σκόπιμη η παράθεση μερικών βασικών χαρακτηριστικών του τεκτονισμού.

Ο τεκτονισμός είναι μια μορφή μυστικού εταιρισμού, η οποία διαδόθηκε κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα από τη Βρετανία σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη και στις αποικίες της στην Αμερική και στην Ασία.³¹ Οι τεκτονικές στοές κατέφυγαν στη μυστικότητα, για να προστατευτούν από διώξεις εκ μέρους του κράτους ή της εκκλησίας, αφού πολλές από τις αρχές και τους στόχους τους συγκρούονταν με το κοινωνικό, πολιτικό ή θρησκευτικό status quo του Παλαιού Καθεστώτος (Ancien Régime). Το «μυστικό» (αλληγορικό ή/και μυστικιστικό στην περίπτωση του τεκτονισμού, πραγματικό στην περίπτωση άλλων μυστικών εταιρειών) λειτουργούσε προστατευτικά προς τα έξω, ενώ στο εσωτερικό του τεκτονικού κινήματος (όπως και εν γένει των μυστικών εταιρειών) ενίσχυε την ενότητα και την αλληλεγγύη, συμβάλλοντας στη δημιουργία της κοινής ταυτότητας των μελών.

Ο τεκτονισμός όριζε ως κύριο στόχο του την ηθική τελείωση του ανθρώπου και με αυτή συνδεόταν το «μυστικό», η πορεία του ατόμου προς την αυτογνωσία, ο φιλοσοφικός αναστοχασμός της ανθρώπινης ύπαρξης και η κατάκτηση μεταφυσικής γνώσης.³² Οι βασικές αρχές του κινήματος διατυπώθηκαν το 1723 στα *Συντάγματα* (Constitutions) του σκώτου ιεροκήρυκα James Anderson (περ. 1678-1739), τα οποία αποτελούν το καταστατικό κείμενο του τεκτονισμού.³³ Οι αρχές αυτές είναι η πίστη σε ένα ανώτατο Ον,

31. Η μυστικότητα αλλά και η δαιμονοποίηση του τεκτονισμού, η ποικιλομορφία των τύπων του, οι ιδιαιτερότητες κάθε γεωγραφικού-πολιτισμικού χώρου και εποχής, αλλά και η καταστροφή των αρχείων πολλών στοών καθιστούν εξαιρετικά δύσκολο το εγχείρημα της συγγραφής μιας εποπτικής μελέτης που θα εξετάζει την ιστορία του τεκτονισμού σε ένα ευρύ γεωγραφικό και χρονικό πλαίσιο. Για τους παραπάνω λόγους, οι υπάρχουσες μελέτες, αν και πολύτιμες, περιέχουν συχνά γενικεύσεις, ανακρίβειες και λάθη. Με αυτές τις επιφυλάξεις παραπέμπω εδώ στο Yves Hivert-Messeca, *L'Europe sous acacia. Histoire des Francs-maçonneries européennes du XVIIIe siècle à nos jours*, 4 τ. εκδ. Dervy, Παρίσι 2012-2018.

32. Για το «μυστικό» στο πλαίσιο του τεκτονισμού βλ. πρόχειρα K.-J. Grün, «Geheimnis, Arkanum», H. Reinalter (επιμ.), *Freimaurerei. Geheimnisse – Rituale – Symbole. Ein Handbuch*, εκδ. Salier, Λιψία, 2017, σ. 14-16.

33. J. Anderson, *The Constitutions of the Free-Masons. Containing the History, Charges, Regulations, &c. of that most Ancient and Right Worshipful Fraternity. For the Use of the Lodges*, εκδ. William Hunter, Λονδίνο 1723 [σε ψηφιακή μορφή στο: <https://www.google.de/>

Μεγάλο Αρχιτέκτονα του Σύμπαντος, η ανεξιθρησκία, η αδελφοσύνη και η ισότητα. Με την αρχή της αδελφοσύνης/φιλίας συνδέεται το πρόταγμα της φιλανθρωπίας και το πρόταγμα της ομόνοιας, το οποίο ισχύει και ως πατριωτικό καθήκον. Στα *Συντάγματα* του Anderson οι απαρχές του τεκτονισμού ανάγονται στους αρχαίους εβραίους και έλληνες αρχιτέκτονες και γεωμέτρους, ενώ στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα παρουσιάστηκε η άποψη ότι το κίνημα καταγόταν από τα αρχαία μυστήρια, από τα αιγυπτιακά, που συνδέονταν με τη λατρεία της Ίσιδος, και από τα ελληνικά, που αποτελούσαν μέρος της λατρείας της Δήμητρας, τα Ελευσίνια.

Κατά την πορεία του το τεκτονικό κίνημα ακολούθησε ποικίλες κατευθύνσεις, οι οποίες διέφεραν μεταξύ τους σημαντικά ως προς τις επιδράσεις που είχαν ενσωματώσει από τον νεοπλάτωνισμό και τον ερμητισμό, με αποτέλεσμα να διαμορφωθούν αποκλίνοντες μεταξύ τους τεκτονικοί τύποι (κυανός ή συμβολικός τεκτονισμός και συστήματα ανωτέρων βαθμών), με διαφορετικές μυστικιστικές, φιλοσοφικές, κοινωνικές και ιδεολογικές τάσεις. Παρά τις ενίοτε έντονες αποκλίσεις στο περιεχόμενο της διδασκαλίας τους, οι τύποι αυτοί είχαν τα ίδια γενικά οργανωτικά-δομικά χαρακτηριστικά και συμφωνούσαν στους τρεις βασικούς βαθμούς μύησης (*μαθητής, εταίρος, διδάσκαλος*).

Εντός ενός τεκτονικού τύπου οι επιμέρους συμβολικές στοές³⁴ υπάγονταν σε ένα διοικητικό σώμα, που ονομαζόταν *Μεγάλη Στοά*. Εντός των επιμέρους στοών τα μέλη εντάσσονταν σε μια ιεραρχία, της οποίας οι βαθμοί αντιστοιχούσαν στο στάδιο μύησης του φορέα τους στο μυστικό. Η πλήρης γνώση του μυστικού ήταν προνόμιο του ανώτατου βαθμού, ενώ ο συνολικός αριθμός των βαθμών εποίκιλλε ανάλογα με τον τεκτονικό τύπο της στοάς. Οι στοές του λεγόμενου κυανού τεκτονισμού είχαν τρεις, ενώ εκείνες των ανώτερων βαθμών περισσότερους. Η μύηση στον πρώτο και στους υπόλοιπους τεκτονικούς βαθμούς γινόταν μέσω ενός Τυπικού – ενός συνόλου κειμένων, τελετουργιών και δρωμένων– ιδιαίτερου για κάθε βαθμό και προσαρμοσμένου στη φιλοσοφία του εκάστοτε τεκτονικού τύπου. Τόσο στα κείμενα όσο και στις τελεουργίες και στα δρώμενα εμφανίζονταν σύμβολα της γνώσης, του θανάτου και της ανάστασης (λ.χ. το φως και το

books/edition/The_Constitutions_of_the_Free_masons/LkICAAAQAQJ?hl=en&gbpv=1&dq=The+Constitutions+of+the+Free-Masons.+Containing+the+History,+Charges,+Regulations.&printsec=frontcover.

34. Συμβολική ή κυανή ή ιωαννίτικη (< του Αγίου Ιωάννη) στοά ονομάζεται αυτή που έχει μόνο τους τρεις συμβολικούς βαθμούς (*μαθητής, εταίρος, διδάσκαλος*).

σκοτάδι), τα οποία νοηματοδοτούσαν τη μύηση στους διαδοχικούς τεκτονικούς βαθμούς και στους αντίστοιχους αναβαθμούς της γνώσης ως (ανα)-γέννηση σε μια νέα ζωή.³⁵

Όσον αφορά τις σχέσεις του τεκτονισμού με τη Φιλική Εταιρεία, το πρώτο ερώτημα που αναδύεται αφορά τον χρόνο της συνάντησης ή των συναντήσεών τους. Ο εντοπισμός των χρονικών σημείων στα οποία η πορεία της Φιλικής Εταιρείας διασταυρώθηκε με την πορεία του τεκτονισμού θα αναδείξει τις συνθήκες της επαφής τους και, άρα, την έκταση και το είδος των σχέσεών τους.

Η πρώτη από τις διασταυρώσεις αυτές πραγματοποιήθηκε στα χρόνια 1813-1814, όταν ο Ξάνθος εμπνεύστηκε από τον τεκτονισμό την ίδρυση της Εταιρείας και κοινοποίησε στον Σκουφά και στον Τσακάλωφ κάποιες από τις γνώσεις που είχε αποκτήσει για το κίνημα με τη μύησή του. Τα τεκτονικά στοιχεία που υιοθετήθηκαν τότε θα πρέπει να αναζητηθούν στο οργανωτικό και θεσμοθετικό έργο που διεκπεραιώθηκε από τους τρεις ιδρυτές της Εταιρείας στο διάστημα από την ίδρυσή της, το καλοκαίρι του 1814, έως τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς, όταν άρχισε η μύηση μελών.

Με βάση τα Απομνημονεύματα του Ξάνθου μπορούμε να δεχτούμε ότι κατά το σχετικά σύντομο εκείνο διάστημα σχεδιάστηκε η οργάνωση και η δομή της Εταιρείας, ενώ διαμορφώθηκαν τα τυπικά μύησης –κείμενα και τελετουργίες– στους τέσσερις πρώτους βαθμούς (αδελφοποιητοί, συστημένοι, ιερείς, ποιμένες).³⁶ Μπορούμε επίσης να δεχτούμε ότι τα τεκτονικά στοιχεία που υιοθετήθηκαν κατά την αρχική αυτή φάση θα ήταν στοιχειώδη, αφού η ολιγόμηνη θητεία του Ξάνθου στον τεκτονισμό δεν του επέτρεπε να γνωρίζει το κίνημα ενδελεχώς. Η παραμονή του στη Λευκάδα υπήρξε σύντομη και, όταν επέστρεψε στην Οδησό, δεν φαίνεται να εντάχθηκε σε κάποια από τις εκεί στοές, την «Εύξεινος Πόντος» (Pont Euxin, 1817-1822)

35. Για τη μύηση ως διαδικασία και βίωμα στον τεκτονισμό βλ. πρόχειρα Κ.-J. Grün, «Initiation», Reinalter (επιμ.), *Freimaurerei*, σ. 17-19.

36. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περι τής Φιλικής Εταιρείας*, σ. 4. Σύμφωνα με τον Ξάνθο, ο «κανονισμός» της Εταιρείας «τελειοποιήθηκε» το φθινόπωρο του 1814 στη Μόσχα από τον Σκουφά και τον Τσακάλωφ. Τον Οκτώβριο της χρονιάς εκείνης άρχισαν να μούν μέλη, με πρώτο τον Γεώργιο Σέκερη. – Ο Φιλήμων παρουσιάζει τον βαθμό του ποιμένα ως έναν βαθμό εντός του βαθμού των ιερέων· βλ. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περι τής Φιλικής Εταιρείας*, σ. 169.

ή την «Τρία Βασίλεια της Φύσης» (*Trois Règnes de la Nature*, 1818-1822).³⁷ Αντιθέτως, δείχνει να έμεινε ανενεργός ως τέκτονας για μεγάλο διάστημα, αφού τον Δεκέμβριο του 1814 εγκατέλειψε τη Ρωσία, για να εγκατασταθεί έως τις αρχές του 1819 στην Κωνσταντινούπολη, όπου δεν φαίνεται να υπήρχε τότε ενεργή παρουσία ελλήνων τεκτόνων.³⁸ Άλλωστε, καθώς η πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αναδείχτηκε σταδιακά σε «νευραλγικό οργανωτικό σταθμό» της Εταιρείας,³⁹ όσοι Φιλικοί βρίσκονταν εκεί θα απέφευγαν ενέργειες οι οποίες, όπως η συμμετοχή σε τεκτονικές στοές, θα μπορούσαν να προσελκύσουν την προσοχή των οθωμανικών αρχών. Το γεγονός πάντως ότι ο Ξάνθος, κατά πάσα πιθανότητα, δεν υπήρξε ενεργό μέλος κάποιας στοάς μετά την αναχώρησή του από τη Λευκάδα δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η επαφή του με τον τεκτονισμό διακόπηκε πλήρως. Ένας σημαντικός αριθμός σχετικών βιβλίων και περιοδικών τού έδινε τη δυνατότητα, εάν ήθελε, να εμβαθύνει τις γνώσεις του για το κίνημα και να παρακολουθήσει την πορεία του.

Το 1820, μετά από διακοπή μερικών χρόνων, η δραστηριότητα του Ξάνθου ως τέκτονα συνεχίστηκε, γεγονός που καταδεικνύει ότι, αντίθετα απ’

37. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Ξάνθο, η μύση του στη Λευκάδα έγινε στους πρώτους μήνες του 1813, ενώ επέστρεψε στην Οδησό στις αρχές Νοεμβρίου του ίδιου έτους· βλ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 2. Δεν είναι γνωστό εάν μετά την επιστροφή του προσχώρησε σε κάποια ρωσική στοά. Η Bakounine (*Répertoire biographique des francs-maçons russes*, σ. 610) τον γνωρίζει ως ιδρυτή της Φιλικῆς Εταιρείας, δεν τον εντόπισε όμως ως μέλος κάποιας στοάς. – Οι δύο στοές της Οδησού αναφέρονται από την Bakounine, *ό.π.*, σ. 634 και 637. Πάντως, δεν είναι περίεργο το ότι ο Ξάνθος φαίνεται να μην εισήλθε στις στοές αυτές. Ο τεκτονισμός είχε επιτραπεί ξανά στη Ρωσία σχετικά πρόσφατα (1810) και ο ξενομερίτης έμπορος θα πρόσχε τις κινήσεις του.

38. Ο Ξάνθος έφυγε από την Οδησό προς τα τέλη του 1814 και παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη από τον Δεκέμβριο του 1814 έως τις 23 Οκτωβρίου 1818, οπότε και αναχώρησε για να επισκεφτεί στις Μηλιές του Πηλίου τον Γαζή και με τελικό στόχο να μεταβεί στην Πετρούπολη, για να συναντήσει τον Καποδίστρια. Από τις Μηλιές επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη από όπου έφυγε στις 19 Φεβρουαρίου 1819 μαζί με τον Αναγνωστόπουλο, κατευθυνόμενος στην Αγία Πετρούπολη. Τον Δεκέμβριο του 1819 βρισκόταν στη Μόσχα, από όπου αναχώρησε στις αρχές Ιανουαρίου του 1820 για την Αγία Πετρούπολη. Από εκεί έφυγε τον Ιούλιο του 1820· βλ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 4, 7-8, 11, 13, 15, 19.

39. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η Φιλική Εταιρεία και η πολιτική γεωγραφία του Διαφωτισμού», Ο. Κατσιαρδή-Hering (επιμ.), *Πρακτικά ημερίδας “Οι πόλεις των Φιλικών: Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου”*, [Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων], Αθήνα 2018, σ. 29-30· Νάσια Γιακωβάκη, «Οδησός, Κωνσταντινούπολη, Ισμαήλι: τρεις οργανωτικοί σταθμοί ενός αχαρτογράφητου δρομολογίου», Κατσιαρδή-Hering (επιμ.), “Οι πόλεις των Φιλικών”, σ. 185-190.

ό,τι παραδίδουν κάποιες πηγές, η ιδιότητα του Φιλικού –και μάλιστα του υψηλόβαθμου– κάθε άλλο παρά απέκλειε την ταυτόχρονη συμμετοχή στον τεκτονισμό.⁴⁰ Είναι γνωστό ότι το 1819 ο Ξάνθος επέστρεψε στη Ρωσία, επιφορτισμένος από την Εταιρεία να συναντήσει τον Ιωάννη Καποδίστρια, για να του προσφέρει την ηγεσία της. Η ιστορική συγκυρία ήταν εξέχουσα: «Εκείνη τη στιγμή διαδραματιζόταν το υπέρτατο εγχείρημα της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας, η ανάδειξη Αρχηγού και το πέρασμα από τη φάση της προετοιμασίας και της οργάνωσης, στην επιχειρησιακή φάση της εξέγερσης».⁴¹ Στο κρίσιμο αυτό στάδιο, η πορεία της Εταιρείας διασταυρώθηκε για άλλη μια φορά με τον τεκτονισμό.

Μέσω της Μόσχας ο Ξάνθος έφτασε στις 15 ή 16 Ιανουαρίου 1820 στην Αγία Πετρούπολη, για να εκπληρώσει την αποστολή του.⁴² Εκεί, άγνωστο πότε ακριβώς, έγινε μέλος της τεκτονικής στοάς «Οι Ενωμένοι Φίλοι» (Les Amis Réunis), στην οποία ανήκαν ήδη οι Φιλικόι Κωνσταντίνος Καντιώτης και Πέτρος Ηπίτης.⁴³ Σε έναν κατάλογο μελών της στοάς για το έτος 1820/21 ο Ξάνθος εμφανίζεται με τον βαθμό του *εταίρου*.⁴⁴ Δεν είναι γνωστό εάν η μύησή του στον βαθμό αυτόν έλαβε χώρα στην Πετρούπολη ή είχε πραγματοποιηθεί νωρίτερα. Γνωρίζουμε όμως με ασφάλεια ότι έως τις 28 Μαΐου 1820 είχε μυηθεί στον τρίτο βαθμό, του *διδασκάλου*, προφανώς στην ίδια στοά, στη «Les Amis Réunis».⁴⁵

40. Το ασύμβατο της ιδιότητας του Φιλικού με την ιδιότητα του τέκτονα θεματοποιείται στον «Μεγάλο Όρκο» των *ιερέων* (Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 155) ή ως γενική απαγόρευση, ανεξάρτητα από τον βαθμό· βλ. Γεώργιος Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», Κ. Απ. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του Φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών], Θεσσαλονίκη 1973, σ. 128. Στην πράξη, όπως δείχνει το παράδειγμα του Ξάνθου, η απαγόρευση δεν εφαρμοζόταν – τουλάχιστον όχι με συνέπεια. Άλλωστε, δεν εμφανίζεται σε όλους τους όρκους, που σώζονται· βλ. Ανδρέας Χρ. Ριζόπουλος, «Εμμανουήλ Ξάνθος και Τεκτονισμός. Επαναπροσέγγιση χάρη σε νέο ντοκουμέντο», *Τεκτονικό Δελτίο Πυθαγόρας* 23/92-93 (2005), 196-198.

41. Β. Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης, Κερκυραίος, ελάσσων Φιλικός, αγωνιστής της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα: ΠΕ/ΕΙΕ, 2019, σ. 53.

42. Για την ημερομηνία άφιξης του Ξάνθου στην Πετρούπολη δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία των πηγών· βλ. Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης*, σ. 49-50.

43. Βλ. παραπάνω, σημ. 24 και σημ. 25.

44. *Tableau général de la Grande Loge Astrée*, σ. 135, αρ. 37.

45. Η πληροφορία συνάγεται από το τεκτονικό Δίπλωμα που σώζεται στο αρχείο του Ξάνθου και παρουσιάστηκε στο Αλ. Στεφανίδης, «Η Φιλική Εταιρεία, ο Αλ. Ψηλάντης, ο Εμμ. Ξάνθος και οι Ρώσοι Δεκεμβριστές», *Τεκτονικόν Δελτίον Πυθαγόρας* 23/90-91 (2005), 91-95, και στο Ριζόπουλος, «Εμμανουήλ Ξάνθος και Τεκτονισμός»,

Η πληροφορία αυτή καθιστά μάλλον απίθανο το ενδεχόμενο να είχε προηγηθεί στην Πετρούπολη η μύησή του στον βαθμό του *εταίρου*. Σύμφωνα με τους κανονισμούς της Μεγάλης Στοάς «Αστρέα», τους οποίους ακολουθούσαν όσες στοές υπάγονταν σε αυτή, μεταξύ της μύησης ενός μέλους στον βαθμό του *εταίρου* και της μύησής του στον βαθμό του *διδασκάλου* επιβαλλόταν να μεσολαβούν εννέα μήνες.⁴⁶ Καθώς η παραμονή του Ξάνθου στην Πετρούπολη διήρκεσε μετά βίας πέντε μήνες, δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν κατά τη διάρκειά της δύο μύησεις.⁴⁷ Το πιθανότερο είναι, λοιπόν, ο πάτριος έμπορος να έφτασε στην Πετρούπολη έχοντας τον βαθμό του *εταίρου*, ίσως μάλιστα ήδη από την εποχή της Λευκάδας. Παράλληλα, είναι πλέον βέβαιο ότι κατά την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας ο Ξάνθος δεν είχε –όπως πιστευόταν– τον τεκτονικό βαθμό του *διδασκάλου*, αλλά εκείνον του *μαθητή* ή του *εταίρου*. Έως αποδείξεως του αντιθέτου θα πρέπει συνεπώς να θεωρούμε ότι οι γνώσεις του περί τεκτονισμού ήταν τότε κάθε άλλο παρά ευρείες.

Ο κατάλογος των μελών της στοάς «Οι Ενωμένοι Φίλοι», που αναφέρθηκε παραπάνω, περιέχει και άλλες σημαντικές πληροφορίες. Σε αυτόν, εκτός από τον Ξάνθο, εμφανίζονται δύο ακόμη Φιλικοί: ο υπάλληλος του ρωσικού υπουργείου εξωτερικών Καντιώτης, ως *διδάσκαλος*, και ο γιατρός

186-191. Η πληροφορία ότι η στοά «Οι Ενωμένοι Φίλοι» είχε αναστείλει τη λειτουργία της το 1820-21 (Ριζόπουλος, *ό.π.*, σ. 192, χωρίς παραπομπή σε πηγή) δεν ισχύει, όπως συνάγεται από το *Tableau général de la Grande Loge Astrée*, σ. 131-147. – Η εκασία ότι ο Ξάνθος δεν εντάχθηκε σε μία από τις στοές στις οποίες ανήκαν οι αδελφοί Ύψηλάντη για κοινωνικούς λόγους (Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης*, σ. 28) θα πρέπει να απορριφθεί. Στη στοά «Η Παλαιστίνη», στην οποία ήταν μέλος ο Αλέξανδρος, ανήκαν πολλοί έμποροι, ενώ ένας οικοδιδάσκαλος είχε διατελέσει *Σεβάζμιός* της· βλ. Donnert, *Die Freimaurerei in Russland*, σ. 105. Η στοά «Οι Φίλοι του Βορρά», στην οποία ανήκε ο Νικόλαος, το 1820-1821 είχε αναστείλει τις εργασίες της· βλ. *Tableau général de la Grande Loge Astrée*, σ. 29.

46. Βλ. *Code des Lois de la Grande Loge Astrée à l'Or.*: de St. Petersburg. L'an de la Vr.. Lum.: 5815. Λονδίνο 1817, σ. 42-43, §168-169. Οι κανονισμοί επέτρεπαν εξαιρέσεις, υπό την προϋπόθεση ότι συνέτρεχαν πολύ ιδιαίτεροι λόγοι. Δεν μπορεί, λοιπόν, να αποκλειστεί εντελώς η πιθανότητα ο Ξάνθος να μυήθηκε στον βαθμό του *εταίρου* στην Πετρούπολη. Από την άλλη πλευρά, μια εξαίρεση από τους κανονισμούς και δραστηκή μείωση του απαιτούμενου χρονικού διαστήματος στο μισό του θα έλκυε μια μάλλον ανεπιθύμητη προσοχή στο πρόσωπο του Ξάνθου.

47. Την αντίθετη άποψη έχει υποστηρίξει ο Ριζόπουλος, «Εμμανουήλ Ξάνθος και Τεκτονισμός», 195-196, 199: «οι τότε συνήθειες κανονισμοί απαιτούσαν μια βδομάδα, ή το πολύ ένα δεκαήμερο, μεταξύ της μύησης σε ένα βαθμό και της ανύψωσης σε έναν άλλο». Οι κανονισμοί της στοάς «Αστρέα», στους οποίους παραπέμπω, αναιρούν την άποψη αυτή.

Ηπίτης, ως εταίρος. Πρόκειται για δύο πρόσωπα με καίρια συμμετοχή στη δράση που ανέπτυξε η Φιλική Εταιρεία το 1820 στην Πετρούπολη. Ο Καντιώτης, Φιλικός από το 1817 και πρόσωπο από το στενό περιβάλλον του Καποδίστρια, αρχιοικονόμος του, μεσολάβησε στην επαφή του Ξάνθου με τον κερκυραίο πολιτικό.⁴⁸ Αλλά και η εμπλοκή του Ηπίτη δεν θα ήταν μικρή, παρότι ο ηπειρώτης Φιλικός εμφανίζεται στο προσκήνιο κυρίως κατά τα επόμενα χρόνια. Εταιριστής από το 1818, συνδεόταν ως γιατρός με την οικογένεια Υψηλάντη, ειδικά με τον Αλέξανδρο.⁴⁹ Η σημασία του ρόλου του σε όσα διαδραματίστηκαν το 1820 στην Αγία Πετρούπολη δηλώνεται από το γεγονός ότι τον Ιούλιο της χρονιάς εκείνης, όταν ο Ξάνθος, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, αρχηγός πλέον της Εταιρείας, και ο εξάδελφός του (και επίσης τέκτονας) Ιωάννης Μάνος αναχώρησαν για τη Μόσχα, βρισκόταν μαζί τους και ο Ηπίτης.⁵⁰

Ασφαλώς, η ταυτόχρονη παρουσία των τριών Φιλικών στη στοά «Οι Ενωμένοι Φίλοι» το 1820 δεν αποτελεί σύμπτωση. Όχι μόνο, επειδή ο αριθμός τους –αν και μικρός σε απόλυτη κλίμακα– είναι αξιόλογος σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των Εταιριστών που ήταν τότε στην Αγία Πετρούπολη, αλλά και διότι οι συγκεκριμένοι Φιλικοί συνδέονταν όλοι με τον έναν ή άλλον τρόπο με την προσπάθεια της Εταιρείας για εξεύρεση αρχηγού. Ο Ξάνθος βρισκόταν στη ρωσική πόλη για σύντομο διάστημα και με περιορισμένα οικονομικά μέσα, αφοσιωμένος σε αυτήν την προσπάθεια, η οποία δεν του επέτρεπε να αφιερώνει χρόνο σε δραστηριότητες που δεν την υπηρετούσαν.⁵¹ Όσο για τους άλλους δύο Φιλικούς, ο μεν Καντιώτης ήταν, όπως αναφέρθηκε, άνθρωπος του περιβάλλοντος του Καποδίστρια –εκείνου που αρνήθηκε την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας– ο δε Ηπίτης του Αλ. Υψηλάντη – εκείνου ο οποίος τελικά την αποδέχτηκε.

48. Για τη μύηση του Καντιώτη το 1817, αρχικά από τον Νικόλαο Γαλάτη και στη συνέχεια από τον Γεώργιο Γάτσο, βλ. Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης*, σ. 31-38. Για τη σχέση του με τον Καποδίστρια βλ. στο ίδιο, σ. 21-23, 47-48, 49-58.

49. Βαλ. Γ. Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 13, αρ. 79 («Πέτρος Κ. Πελτών Ηπίτης»). Κατά τον Μέξα, μνήθηκε στις 24.8.1818 στην Οδησό από τον Σέκερη. Στο Αρχείο Ηπίτη στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (Αρχείο Ηπίτη, ΙΑ, Η11, φ. 1^ο) σώζεται πιστοποιητικό των υπηρεσιών του Ηπίτη στον Αγώνα, με ημερομηνία 16.12.1849, υπογεγραμμένο από τον Ξάνθο, στο οποίο αναφέρεται ότι είχε μνηθεί το 1818.

50. Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης*, σ. 56. – Ας σημειωθεί επίσης ότι ο Ιωάννης Μάνος συνδεόταν με τον Καντιώτη και μεσολάβησε στην επικοινωνία του Ξάνθου με τον Υψηλάντη· στο ίδιο, σ. 53-54, 56.

51. Για τα οικονομικά βλ. Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης*, σ. 57-58.

Ο κατάλογος των μελών της στοάς «Οι Ενωμένοι Φίλοι» για το έτος 1820/21, εκτός από την άγνωστη έως τώρα συμμετοχή του Ηπίτη, παρέχει ένα ακόμη νέο στοιχείο: τεκμηριώνει ότι, εκτός από τους τρεις Εταιριστές, στη στοά ανήκε και ένα τέταρτο πρόσωπο το οποίο συνδεόταν με τη δράση της Φιλικής Εταιρείας: ο στρατηγός Ιωάννης Γοργόλης (Ivan Savvič Gorgoli, 1770-1862), μέλος στον βαθμό του διδασκάλου και –το σημαντικότερο– διευθυντής της αστυνομίας της Αγίας Πετρούπολης στα χρόνια 1811-1821.⁵² Ο Γοργόλης, που είχε γεννηθεί μάλλον στη Νίζνα, όπου ήταν εγκατεστημένος ο πατέρας του, καταγόταν από την Ήπειρο.⁵³ Αυτή είναι η δεύτερη φορά που εμφανίζεται στο πλαίσιο των προσπαθειών των Φιλικών να προσεγγίσουν τον Καποδίστρια· τρία χρόνια νωρίτερα συγκαταλεγόταν στα δρώντα πρόσωπα της υπόθεσης Γαλάτη.

Τα γεγονότα που σχετίζονται με τον ιθακήσιο Φιλικό Νικόλαο Γαλάτη (1794-1819), που πλήρωσε με τη ζωή του τον απερίσκεπτα ενθουσιώδη πατριωτισμό του, αποτελούν ένα ελάχιστο γνωστό κομμάτι στην ιστορία της Φιλικής Εταιρείας.⁵⁴ Πυρήνας τους είναι όσα διαδραματίστηκαν στις αρχές

52. *Tableau général de la Grande Loge Astrée*, σ. 133, αρ. 18 («Jean de Gorgoli, général major et chev»).

53. Δεν υπάρχει συμφωνία στο εάν ο Ιωάννης Γοργόλης γεννήθηκε το 1770 ή το 1773· υιοθετώ το έτος που προτείνει ο ιστορικός Erik Amburger (<https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?mode=4&letter=G>). Ο Ιωάννης ήταν γιος του γιατρού Σάββα Γοργόλη (γεν. 1730) και ίσως αδελφός του αξιωματικού Αλεξάνδρου Γοργόλη (1773-1849)· βλ. Amburger, *ό.π.*: επίσης, Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, [Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών], Ιωάννινα 1960, σ. 45. Ο Γεώργιος Γοργόλης (1738-1811) που αναφέρεται από τον Amburger (*ό.π.*) μπορεί να ήταν συγγενής του Σάββα και να ταυτίζεται με τον ομώνυμο Γιαννιώτη γουνέμπορο, ευεργέτη του Κοινού Νοσοκομείου των Ιωαννίνων, ο οποίος ήταν εγκατεστημένος στη Μόσχα. Ο Αναστάσιος Γοργόλης (1777-1831) (Amburger, *ό.π.*), επίσης γουνέμπορος στη Μόσχα, πρέπει να είναι γιος του Γεωργίου· βλ. Στ. Μπέττης, «Η Κοβίλιανη. Το χωριό, οι Γοργόληδες, το σχολείο τους», *Ηπειρωτική Εστία* 311-312 (1978), 204-205, 214· 315-316 (1978), 594-603. Ο γιατρός Σάββας Γοργόλης έκανε αξιολογή σταδιοδρομία· βλ. J. T. Alexander, *Bubonic Plague in Early Modern Russia. Public Health and Urban Disaster*, εκδ. University Press, Οξφόρδη, 2003, σ. 129. Ο Ιωάννης ακολούθησε στρατιωτική σταδιοδρομία και διακρίθηκε σε μάχες, μεταξύ άλλων σε εκείνη του Βάγκραμ (1809). Έλαβε μέρος στη συνωμοσία κατά του τσάρου Παύλου Α΄. Το όνομά του εμφανίζεται ως συνώνυμο της τσαρικής αυθαιρεσίας στο ποίημα «Сказки Ноël» (1818), με το οποίο ο Αλ. Πούσκιν ασκούσε κριτική στον τσάρο Αλέξανδρο Α΄. Αντιθέτως, ο Γοργόλης απαθανάτιστηκε κολακευτικά από τον Αλ. Δουμά σε μια σύντομη σκηνή στο μυθιστόρημά του *Le maître d'armes* (1840).

54. Για την υπόθεση Γαλάτη βλ. Ελ. Μωραϊτίνης Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης ο Φιλικός. Ιστορική μονογραφία*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2002. Η χρονολογία γέννησης του Γαλάτη στο *ίδιο*, σ. 36.

του 1817 στην Αγία Πετρούπολη, όταν ο Γαλάτης βρισκόταν εκεί, έχοντας τον ίδιο στόχο με αυτόν που θα ακολουθούσε ο Ξάνθος τρία χρόνια αργότερα: να πείσει τον Καποδίστρια να αναλάβει την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας. Ο επτανήσιος Φιλικός αφίχθηκε στη ρωσική πόλη περί τα μέσα Ιανουαρίου, αλλά τον Φεβρουάριο, μετά από μία καταγγελία για ύποπτη δραστηριότητα, συνελήφθη από την αστυνομία.⁵⁵ Από την ανάκριση του Γαλάτη, ο Γοργόλης πληροφορήθηκε την ύπαρξη μιας ελληνικής μυστικής οργάνωσης με στόχο την επανάσταση κατά του σουλτάνου και έμαθε ότι ο νεαρός πατριώτης μύησε στην οργάνωση αυτή κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Αγία Πετρούπολη τον κερκυραίο φίλο του Κωνσταντίνο Καντιώτη.⁵⁶ Ο διευθυντής της αστυνομίας ενημέρωσε τον τσάρο και παρακολούθησε, ως φαίνεται, όλη την πορεία της υπόθεσης, αφού υπήρξε συντοίς άλλους αυτήκοος μάρτυρας της τελευταίας συνομιλίας του Γαλάτη με τον Καποδίστρια.⁵⁷

Η έρευνα δεν έχει ακόμη ανασυστήσει επαρκώς τα γεγονότα, ούτε έχει καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα για τον ρόλο των δρώντων προσώπων και για τις μεταξύ τους σχέσεις. Μολαταύτα, τα συγκεντρωμένα στοιχεία δίνουν ερείσματα, για να διαμορφωθεί μια υπόθεση – με όλη την προσοχή και τις επιφυλάξεις που επιβάλλουν τα κενά των πληροφοριών. Το γεγονός ότι ο Καντιώτης ήταν το 1820 μέλος της ίδιας στοάς με τον Γοργόλη, ενώ ο τελευταίος γνώριζε από το 1817 την ανάμειξή του στα ελληνικά επαναστατικά σχέδια, σημαίνει ότι ο διευθυντής της αστυνομίας δεν είχε εγείρει ενστάσεις για τη συμμετοχή του κερκυραίου Φιλικού στη στοά και ότι εκείνος δεν ένιωθε να απειλείται. Πιθανώς, λοιπόν, ο Γοργόλης (για λόγους πατριωτικούς ή διότι αυτό υπαγόρευε η ρωσική πολιτική) να μην αντιμετώπιζε αρνητικά το ενδεχόμενο μιας ελληνικής επανάστασης.⁵⁸ Οι διαπιστώσεις αυ-

55. Στο ίδιο, σ. 37-41, 98-133.

56. Για τη μύηση του Καντιώτη από τον Γαλάτη βλ. Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης*, σ. 31-37, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

57. Μωραϊτίνης *Πατριαρχίας, Νικόλαος Γαλάτης*, σ. 108. Η μαρτυρία προέρχεται από τον ίδιο τον Καποδίστρια, ο οποίος δεν παραλείπει να σημειώσει ότι μίλησε με τον Γαλάτη στα γαλλικά. Πιθανώς ο Γοργόλης δεν γνώριζε –τουλάχιστον όχι επαρκώς– ελληνικά· βλ. Ιωάννης Καποδίστριας, «Αυτοβιογραφία», *Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 1, Κέρκυρα, 1976, σ. 38.

58. Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί και η πληροφορία ότι ο Γοργόλης ήταν φίλος του Καποδίστρια· βλ. Μπέττης, «Η Κοβίλιανη», 204 (δεν αναφέρεται η πηγή). Ο Ιωάννης Γοργόλης ονομάζεται λανθασμένα από τον Μπέττη Δημήτριος· πρόκειται αναμφίβολα για το ίδιο πρόσωπο.

τές οδηγούν στην εικασία ότι η ταυτόχρονη παρουσία των τριών Φιλικών το 1820 στη στοά «Οι Ενωμένοι Φίλοι» σχετίζεται με την εκεί παρουσία του διευθυντή της αστυνομίας. Οι Εταιριστές χρησιμοποίησαν δηλαδή τη στοά, για να προσεγγίσουν τον Γοργόλη· οι τακτικές συνεδρίες της κάθε Παρασκευής τους έδιναν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή μαζί του, χωρίς να κινήσουν υποψίες.⁵⁹ Εάν τα παραπάνω ισχύουν, η στοά προσέφερε στους έλληνες επαναστάτες έναν ασφαλή χώρο μυστικής, συνωμοτικής επικοινωνίας.

Μια συστηματική έρευνα για τον Ιωάννη Γοργόλη θα έριχνε κάποιο φως στο ζήτημα. Παράλληλα, η μελέτη του αρχείου της στοάς «Οι Ενωμένοι Φίλοι» (εάν σώζεται) θα μπορούσε να προσκομίσει σημαντικά στοιχεία για την ερμηνεία της ταυτόχρονης παρουσίας των τριών Φιλικών –του Ξάνθου, του Καντιώτη και του Ηπίτη– και του διευθυντή της αστυνομίας, επίσης τον ακριβή χρόνο της μύησης ή της εισόδου τους στη στοά, τα ονόματα των μελών που τους πρότειναν να γίνουν δεκτοί, καθώς και πληροφορίες για τη συμμετοχή τους στις συνεδρίες και στις λοιπές δραστηριότητες της στοάς. Σύμφωνα, πάντως, με το υλικό που διαθέτουμε, φαίνεται να βρισκόμαστε μπροστά σε μια άγνωστη έως τώρα πλευρά των σχέσεων της Φιλικής Εταιρείας με τον τεκτονισμό. Εάν η εικασία που διατυπώσαμε ισχύει, τότε οι Εταιριστές χρησιμοποίησαν την τεκτονική στοά «Οι Ενωμένοι Φίλοι» ως χώρο συνωμοτικής δράσης.

Η πορεία της Φιλικής Εταιρείας δεν διασταυρώθηκε με το τεκτονικό κίνημα μόνο στη Λευκάδα και στην Οδησό στα χρόνια 1813-1814 και στην Αγία Πετρούπολη το 1820. Μια ακόμη συνάντησή τους εντοπίζεται γύρω στο 1818. Τότε, σύμφωνα με τον Γεώργιο Λασσάνη, ο οποίος, λόγω της πρώιμης μύησης του (1816) και των στενών σχέσεων του με τον Αλ. Ύψηλάντη, πρέπει να ήταν καλά πληροφορημένος, θεσπίστηκαν δύο νέοι βαθμοί στην ιεραρχία των Εταιριστών: των *αφιερωμένων* και των *αρχηγών των αφιερωμένων*, οι οποίοι αποτέλεσαν την κορυφή της.⁶⁰ Πρόκειται για τη μεγαλύτερη δομική αλλαγή που επήλθε στη Φιλική Εταιρεία μετά την ίδρυσή της. Ως εμπνευστής της εμφανίζεται, με δική του μαρτυρία, ο Ξάνθος.⁶¹

59. Για την ημέρα των συνεδριών βλ. *Tableau général de la Grande Loge Astrée*, σ. 131.

60. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 127. – Στην προσθήκη των δύο βαθμών αναφέρεται μάλλον και ο Φιλήμων, όταν σημειώνει ότι ο «οργανισμός» της Εταιρείας «ετελειοποιήθη υστερόχρονος [...] (1817) εις την Κωνσταντινούπολιν»: βλ. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 142.

61. Βλ. Α. Α. Παπανδρέου, «Απολογία Εμμανουήλ Ξάνθου», εφημ. *Ο Αγών της Δω-*

Τα χρόνια 1817 και 1818 ήταν σημαντικά για την Εταιρεία: ο αριθμός των μελών της είχε αυξηθεί σημαντικά, γεγονός που συνέβαλε στην ανάγκη για αναδιοργάνωση της ιεραρχίας, ενώ οι τρεις ιδρυτές συναντήθηκαν τότε στην Κωνσταντινούπολη, για τελευταία φορά, έχοντας την ευκαιρία να προβούν σε αναπροσαρμογές.⁶²

Η έρευνα, στηριγμένη στη μαρτυρία του Ξάνθου, έχει διατυπώσει την εικασία ότι η προσθήκη των δύο ανώτατων βαθμών αποτελεί τεκτονική επίδραση.⁶³ Πράγματι, ο τύπος του τεκτονισμού με τον οποίο είχε έρθει σε επαφή ο Ξάνθος συνηγορεί σε αυτό. Οι επτανησιακές στοές, όπου είχε μυηθεί, περιελάμβαναν, μετά από τους βασικούς τρεις βαθμούς των συμβολικών στοών, έναν ποικίλο αριθμό ανώτερων βαθμών· αυτούς θυμίζουν οι δύο βαθμοί που εισήχθησαν στη Φιλική Εταιρεία.

Οι νέοι βαθμοί καθιερώθηκαν, προφανώς, λόγω της λειτουργικότητάς τους, καθώς ήταν απαραίτητοι, για να ξεχωρίσει μια ηγεσία (*αρχηγοί αφιερωμένων*) και το επιτελείο της (*αφιερωμένοι*). Σε ένα ιδεολογικό και συμβολικό επίπεδο, ωστόσο, η αποδοχή τους ευνοήθηκε πιθανώς από το ότι την ίδια εποχή (1817-1818) είχαν μυηθεί στην Εταιρεία και πρόσωπα τα οποία είχαν εμπειρία με τον ρωσικό τεκτονισμό – ο Κωνσταντίνος Καντιώτης, ο Νικόλαος Ύψηλάντης και ο Πέτρος Ηπίτης, που προαναφέρθηκαν. Τα πρόσωπα αυτά είχαν έρθει σε επαφή με ένα συγκεκριμένο τεκτονικό σύστημα, τον Σουηδικό Τύπο, ο οποίος κυριαρχούσε τότε γενικά στη Ρωσία και, ειδικότερα, στις στοές που υπάγονταν στη Μεγάλη Στοά «Αστρέα». Πρόκειται για ένα χριστιανοκεντρικό τεκτονικό σύστημα, το οποίο εξακολουθούσε να αποδέχεται την καταγωγή του τεκτονισμού από τους Ναΐτες και χρησιμοποιούσε, πέρα από τους τρεις βασικούς, επτά ακόμη ιπποτικούς βαθμούς.⁶⁴ Ενδεικτική για την εξοικείωση του κύκλου των αδελφών Ύψηλάντη με τον Σουηδικό Τύπο είναι η πληροφορία ότι ο Αλέξανδρος, ο οποίος είχε μυηθεί ήδη το 1810 σε στοά αυτού του Τύπου,⁶⁵ εισήγαγε στο τυπικό της Φιλικής Εταιρείας για τη μύηση στον βαθμό του *αρχηγού των αφιερωμένων* τελετουργικά στοιχεία που παρέπεμπαν σε ιπποτικές τελετές. «Ακριβέστερα,

δεκανήσου, φ. 6/15.3.1931, σ. 2. Δανείζομαι την πληροφορία και την παραπομπή από το Παναγιωτόπουλος, «Οι τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία», 139 σημ. 1 και 140 σημ. 1.

62. Βλ. πρόχειρα Παν. Μιχαηλάρης, *Οι Φιλικοί*, εκδ. Τα Νέα, Αθήνα 2009, σ. 15-17.

63. Παναγιωτόπουλος, «Οι τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία», 140, σημ. 1.

64. Βλ. Donnert, *Die Freimaurerei in Russland*, σ. 102· Ριζόπουλος, «Εμμανουήλ Ξάνθος και Τεκτονισμός», 193.

65. Για τη στοά «Palestine» στην οποία μύηθηκε βλ. Donnert, *Die Freimaurerei in Russland*, σ. 105.

πήρε το τυπικό που χρησιμοποιούσαν άλλοτε για την ανάδειξη των ιπποτών [...]. Αφού πρώτα ορκίζετο πίστη και τιμή, ο Στρατηγός [των αφιερωμένων, ο Αλ. Ύψηλάντης], μ' ένα γυμνό σπαθί χτυπούσε τρεις φορές στον ώμο του υποψηφίου, επανελάμβανε την αντίστοιχη λέξη σε κάθε χτύπημα και τελείωνε κάνοντάς του δώρο το ίδιο το σπαθί».⁶⁶

Η δημιουργία των δύο κορυφαίων βαθμών της Εταιρείας αποτελεί συνεπώς ένδειξη μίας ακόμη επαφής της με τον τεκτονισμό και υιοθέτησης στοιχείων του. Η έρευνα των ρωσικών στοών και της εκεί συμμετοχής των Ελλήνων θα φωτίσει περισσότερο το θέμα, μεταξύ άλλων και την επιτελεστική λειτουργία των όρκων και, γενικότερα, των τελετουργιών ως προς τη διαμόρφωση της ταυτότητας των Φιλικών.

Έχοντας εντοπίσει τα χρονικά σημεία συνάντησης της Φιλικής Εταιρείας και του τεκτονισμού (1813/14, 1818, 1820) και μη λησμονώντας πώς οι επιδράσεις του τελευταίου στην ελληνική κοινωνία δεν άρχισαν με τη μύηση του Ξάνθου, αλλά χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1770, θα διερευνήσουμε στη συνέχεια την ύπαρξη τεκτονικών στοιχείων στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας. Υπενθυμίζουμε, ωστόσο, πρώτα τις εμφανείς διαφορές τους, οριοθετώντας το πλαίσιο της αναζήτησής μας: η Εταιρεία, αντίθετα από τον τεκτονισμό, είχε επαναστατικό χαρακτήρα και, παρά την έκδηλη θρησκευτικότητα του πατριωτικού λόγου της, τα κείμενα και η δράση της δεν ενείχαν αποκρυφιστικά ή μυστικιστικά στοιχεία.⁶⁷ Επίσης, το «μυστικό» στο

66. Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Ύψηλάντη, μτφρ., προλεγόμενα και σχόλια Ελ. Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1986, σ. 275. Βλ. επίσης Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεωργ. Καντακουζηνός», σ. 24 (χωρίς αναφορά της πηγής). Ο Λασσάνης ταυτίζει τους αρχηγούς των αφιερωμένων με τους αποστόλους της Φιλικής Εταιρείας (Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 127). Στον βαθμό που αυτό ίσχυε, η χειροθεσία και οι απόστολοι παρέπεμπαν, βεβαίως, στο πρότυπο του Ιησού και των μαθητών του. Τα στοιχεία δηλαδή που εισήγαγε στη μύηση των αρχηγών των αφιερωμένων ο Ύψηλάντης προέρχονται από βασικά χριστιανικά πρότυπα –ανακαλέσιμα από όλους τους Φιλικούς–, τα οποία είχαν διαμεσολαβηθεί από ιπποτικά πρότυπα αφομοιωμένα στον τεκτονισμό.

67. Μάλλον μοναδική (και όχι επιβεβαιωμένη) εξαίρεση αποτελεί η φημολογούμενη ενασχόληση του Σκουφά και του Δημητρίου Υπάτρου με την αλχημεία, με στόχο να ανακαλύψουν τη φιλοσοφική λίθο και να εξασφαλίσουν έτσι τη χρηματοδότηση του έργου της Φιλικής Εταιρείας· βλ. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι τής Φιλικής Εταιρείας*, σ.

οποίο μούνταν οι Εταιριστές δεν αφορούσε, όπως στον τεκτονισμό, μόνο τους στόχους της οργάνωσης και τα μέσα επίτευξής τους, αλλά και την ταυτότητα των προσώπων που συμμετείχαν στην Εταιρεία.⁶⁸

Σχετικά με τις συνάψεις μεταξύ της Φιλικής Εταιρείας και του τεκτονισμού, διαπιστώνουμε καταρχάς ότι η συνολική δομή της Φιλικής Εταιρείας προσιδίαζε σε εκείνη του τεκτονισμού. Όπως οι μεμονωμένες στοές υπάγονταν σε μια προϊστάμενη Μεγάλη Στοά, η οποία ήταν δυνατόν να εδρεύει ακόμη και σε διαφορετική χώρα, έτσι και οι Εταιριστές σχημάτιζαν επιμέρους ομάδες, οι οποίες, παρότι ήταν διάσπαρτες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στα Επτάνησα και στις ελληνικές εμπορικές παροικίες, υπάγονταν στην «Αρχή». Η δομή αυτή, που διαφοροποιούσε τη Φιλική από τις προηγούμενες ελληνικές εταιρείες, συνδεόταν άμεσα με την ύπαρξη ενός «μυστικού»,⁶⁹ το οποίο στην περίπτωση της Φιλικής Εταιρείας αφορούσε αφενός τις ενέργειες για την προετοιμασία της Επανάστασης, αφετέρου την ταυτότητα των προσώπων που αποτελούσαν την «Αρχή» και της ξένης «κραταιάς δυνάμεως» που θα υποστήριζε τον Αγώνα. Χάρη στη δομή της, η Εταιρεία μπόρεσε να εξαπλώσει το δίκτυό της σε έναν ιδιαίτερα εκτεταμένο γεωγραφικό χώρο και να εξασφαλίσει αντιστοίχως διευρυμένες δυνατότητες μυστικής επικοινωνίας, πληροφόρησης και δράσης.

Στις γενικές συνάψεις της Φιλικής Εταιρείας με τον τεκτονισμό μπορούν να προστεθούν η περιφρούρηση του μυστικού (σταδιακή μύηση, όρκος σιωπής και τιμωρία λόγω προδοσίας), η ιεραρχία των μελών με βάση τον

159-160, σημ. (δ). Στο χωρίο του Φιλήμονα στηρίχτηκαν μεταγενέστεροι ιστορικοί της Επανάστασης, αλλά η πληροφορία δεν έχει επαληθευτεί. Πάντως, όπως δείχνει το παράδειγμα του σουηδού βασιλιά Καρόλου ΙΓ', που έτρεφε προσδοκίες, όταν ανέλαβε την ηγεσία του τεκτονικού τάγματος της Αυστηρής Τηρήσεως το 1778/79, η πίστη στην αλχημεία και στις υπηρεσίες που αυτή μπορούσε να προσφέρει για την επίτευξη πολιτικών στόχων, εξουσίας και πλούτου, επιζούσε στην Ευρώπη, και μάλιστα σε περιβάλλοντα των ηγετικών στρωμάτων, ακόμη και προς το γέρας του 18ου αιώνα· βλ. το εξαιρετικό άρθρο της Monika Neugebauer-Wölk, «Arkanwelten im 18. Jahrhundert. Zur Struktur des Politischen im Kontext von Aufklärung und frühmoderner Staatlichkeit», *Aufklärung* 15 (2003), 44-49.

68. Υπενθυμίζω ότι τα μέλη των στοών γνωρίζονταν μεταξύ τους και ότι κατά τον 18ο αιώνα και στις αρχές του 19ου, με εξαίρεση περιόδους απαγόρευσης του τεκτονισμού, πολλοί τέκτονες δήλωναν δημόσια την ιδιότητά τους· βλ. τις σύγχρονες μαρτυρίες που παρατίθενται στο Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα*, σ. 100-101.

69. Για τη σχέση της τεκτονικής οργανωτικής δομής με το «μυστικό» βλ. Neugebauer-Wölk, «Arkanwelten im 18. Jahrhundert», σ. 33.

βαθμό γνώσης του μυστικού,⁷⁰ η ύπαρξη τυπικού και τελετουργικού μύησης, η χρήση από τα μέλη –μετά τη μύηση– νέων ονομάτων, τα οποία δήλωναν συχνά στοιχεία ιδεολογικής ταυτότητας,⁷¹ καθώς και η χρήση κωδίκων (γλωσσικών ή νευμάτων και χειρονομιών), για να αναγνωρίζονται τα μέλη μεταξύ τους και να αποφεύγουν την αποκάλυψή τους από τους μη μνημένους ή τους εχθρούς. Αυτές οι γενικές πρακτικές απαντούν βέβαια σε διάφορες μυστικές εταιρείες, όμως η γνωριμία και η εξοικείωση των Φιλικών μαζί τους φαίνεται να προήλθε μέσω των τεκτονικών στοών. Προς τούτο συνηγορεί η μαρτυρία του Ξάνθου ότι στους «κανόνες» και στην «κατήχηση» της Εταιρείας χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία ειδικά του τεκτονισμού, όπως και το γεγονός ότι (στον βαθμό που μπορώ να γνωρίζω) δεν έχουν εντοπιστεί ενδείξεις συμμετοχής των Φιλικών σε άλλες μυστικές εταιρείες.

Ειδικότερες συνάψεις μεταξύ του τεκτονισμού και της Φιλικής Εταιρείας διαπιστώνονται, εάν συγκρίνουμε τα κείμενα και τις τελετουργικές πράξεις τους. Σε τεκτονική επίδραση φαίνεται να ανάγεται η μνεία των *μεγάλων ιερέων των Ελευσινίων*, η οποία απαντά στον όρκο των Φιλικών που μούνταν στον βαθμό του *ιερέα*. Ο μνητής-κατηχητής παρουσιάζεται στο κείμενο αυτό να έλκει τη δύναμή του από τους αρχαίους ιερείς και να διαχειρίζεται την κληρονομιά τους: «[κατά] την δύναμιν, την οποίαν με έδωκαν οι μεγάλοι Ιερείς των Ελευσινίων καθιερώ τον ... εκ Πατρίδος ... ετών ...

70. Για τον παραλληλισμό των τριών πρώτων βαθμών των Φιλικών με τους τρεις πρώτους τεκτονικούς βαθμούς (*μαθητής, εταίρος, διδάσκαλος*) βλ. Κρητικός, «Φιλική Εταιρεία και Τεκτονισμός», σ. 43. Ο Κρητικός εντοπίζει μία ακόμη οργανωτική ομοιότητα: παραλληλίζει τη συγκρότηση ενός επταμελούς συμβουλίου ανώτατων Φιλικών για την αντιμετώπιση έκτακτων προβλημάτων με τη συγκρότηση «στοάς τεκτονικής υπό επτά Διδασκάλων» στο ίδιο, σ. 44.

71. Η συνήθεια να παίρνουν τα μέλη ένα νέο όνομα παρατηρείται λ.χ. στο γερμανικό, τεκτογενές τάγμα των *Πεφωτισμένων* (Illuminaten). Το τάγμα ιδρύθηκε το 1776 από τον νομικό Adam Weishaupt (1748-1830) στην πόλη Ingolstadt και εμπνεόταν από τον Διαφωτισμό· απαγορεύτηκε το 1784/85. Τα ονόματα που έπαιρναν μετά τη μύησή τους οι *Πεφωτισμένοι* («*noms de guerre*») ήταν συχνά εμπνευσμένα από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα· π.χ. ο Weishaupt ονομαζόταν Spartacus. Αρχαία ονόματα χρησιμοποιούσαν επίσης για σύγχρονες πόλεις (Ingolstadt = Ελευσίς, Μόναχο = Αθήνα, Φραγκφούρτη = Έδεσσα). Βλ. ενδεικτικά τα *noms de guerre* και τα κωδικοποιημένα τοπωνύμια που εμφανίζονται στα ευρετήρια της αλληλογραφίας των Illuminaten στο Reinhard Markner – Monika Neugebauer-Wölk – Hermann Schüttler (επιμ.), *Die Korrespondenz des Illuminatenordens*, τ. 1, εκδ. Niemayer, Tübingen 2005, σ. 465-484. Συγκενρωτικοί πίνακες δημοσιεύονται στο Hermann Schüttler, *Die Mitglieder des Illuminatenordens, 1776-1787/93*, εκδ. ars una, Μόναχο, 1991, σ. 171-229.

Επαγγέλματος ... και δέχομαι αυτόν ως Μέλος, καθώς και εγώ παρεδέχθην, εις την Εταιρίαν των Φιλικών».⁷²

Η μνεία των Ελευσινίων σε ένα κείμενο των αρχών του 19ου αιώνα δεν είναι αυτονόγητη. Οι γνώσεις για τα αρχαία μυστήρια προς τιμήν της Δήμητρας και της Περσεφόνης περιορίζονταν τότε στις πληροφορίες μερικών αρχαίων συγγραφέων (κυρίως των Ηροδότου, Πλούταρχου, Στράβωνα και Πausανία) και στις σχετικά πενιχρές περιγραφές λίγων περιηγητών.⁷³ Όσον αφορά ειδικά τον ελληνόφωνο χώρο, μάλλον βρισκόμαστε κοντά στην αλήθεια, εάν υποθέσουμε ότι οι περισσότεροι μμούμενοι στη Φιλική Εταιρεία είτε αγνοούσαν τα αρχαία μυστήρια ή γνώριζαν για αυτά περίπου όσα συνοφίζει στην *Αρχαιολογία* (1796) του ο Γ. Σακελλάριος, κυρίως δηλαδή ότι «τα Ελευσίνια (sic) ήταν η αγιωτάτη από τας μυστικές τελετάς των Ελλήνων, διά τούτο και ήταν εμποδισμένον επ' απειλή θανάτου το να δημοσιεύση τινάς τα μυστήρια αυτής».⁷⁴

Μπορούμε να δεχτούμε ότι η μνεία των άγνωστων ή σχεδόν άγνωστων Ελευσινίων στον όρκο των Φιλικών ενέτεινε το κλίμα μυστηρίου και υποβλητικής μεγαλοπρέπειας, που περιέβαλλε τη μύηση ως διαδικασία «μεταμόρφωσης» του μωυμένου και εισόδου του σε μια νέα κατάσταση, βασικό χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η γνώση και η φύλαξη ενός μυστικού καθώς και η ετοιμότητα αυτοθυσίας για έναν «ιερό» σκοπό. Η αναφορά στα Ελευσίνια είχε, ωστόσο, πέρα από την ανθρωπολογική-ψυχολογική διάσταση, και μια ιδεολογική, λόγω της σημασίας που είχε αποκτήσει η ελληνική Αρχαιότητα για τις συλλογικές ταυτότητες των Νεοελλήνων: η μνεία των μυστηρίων συνέδεε φαντασιακά τη Φιλική Εταιρεία με την αρχαία Ελλάδα, την προγονική μήτρα των Νεοελλήνων, και μάλιστα με την αρχαία Αθήνα, την προγονική μήτρα της δημοκρατίας.

72. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι της Φιλικής Εταιρείας*, σ. 158. Βλ. επίσης Durie, *Ο επτανησιακός μυστικός εταιρισμός*, σ. 210-211. Ο Φιλήμων ήταν ο ίδιος τέκτονας (στο ίδιο, σ. 205). Σε αυτά τα συμφραζόμενα, όπως έχει επισημανθεί, παρουσιάζει ενδιαφέρον το έργο του τέκτονα Θεοδώρου Κολοκοτρώνη (Φαλέζ) *Ο Ιερεύς των Ελευσινίων* (1860), το οποίο ήταν αφιερωμένο στους πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας· βλ. Durie, *Ο επτανησιακός μυστικός εταιρισμός*, σ. 207-208. Το Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού» καταγράφει στην «Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα» μόνο τη δεύτερη έκδοση του 1866· στη σελίδα τίτλου της αναγράφεται ότι η πρώτη έκδοση κυκλοφόρησε το 1860 [http://62.1.45.170/bibliology/search_simple.asp].

73. Μ. Β. Cosmopoulos, *Bronze Age Eleusis and the Origins of the Eleusinian Mysteries*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2015, σ. 1-2, 34-37.

74. Γεώργιος Σακελλάριος, *Αρχαιολογία συνοπτική τών Ελλήνων*, τυπογρ. Βεντότη, Βιέννη 1796, σ. 82 (ολόκληρη η αναφορά στα Ελευσίνια στις σ. 82-87).

Ωστόσο, αφού οι γνώσεις για τα Ελευσίνια στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν περιορισμένες, τίθεται το ερώτημα από πού προήλθε το ερέθισμα για την απόπειρα να κατασκευαστεί μια γενεαλογία της Φιλικής Εταιρείας από τα αρχαία μυστήρια. Όπως σημειώθηκε, η Εταιρεία φαίνεται να εμπνέεται εδώ από το παράδειγμα κάποιων ρευμάτων του τεκτονισμού, τα οποία τοποθετούσαν την απώτατη καταγωγή του πρωτίστως στα μυστήρια της Ίσιδος και δευτερευόντως στα Ελευσίνια.

Το ενδιαφέρον του τεκτονισμού για τα αρχαία μυστήρια ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα από την έκδοση δύο μελετών για τις αρχαίες θρησκείες: του τρίτομου έργου *Η θείκη αποστολή του Μωϋσή* (*The Divine Legation of Moses*, 1738-1741) του άγγλου θεολόγου William Warburton (1698-1779) και της εκτενούς πραγματείας «Για τα μυστήρια των Αρχαίων, ιδιαίτερα τα Ελευσίνια μυστικά» («Über die Mysterien der Alten, besonders die Eleusinischen Geheimnisse», 1776) του γερμανού φιλοσόφου και ιστορικού, καθηγητή του Πανεπιστημίου του Γκέτινγκεν, Christoph Meiners (1747-1810), ο οποίος είχε επηρεαστεί από τον Warburton.⁷⁵

Ο άγγλος θεολόγος είχε διαμορφώσει μιαν ιδιαίτερη προσέγγιση των αρχαίων μυστηρίων, ειδικότερα των αιγυπτιακών, υποστηρίζοντας ότι συνδέονταν με την εμφάνιση του κράτους και ότι βρισκόνταν στους αντίποδες της θρησκείας εξ αποκαλύψεως. Σύμφωνα με τη θεωρία του, τα μυστήρια συγκάλυπταν μία παλαιότερη, αρχική θρησκεία, η οποία είχε προκύψει από τη μελέτη της φύσης και αναγνώριζε ως θεότητα μόνο αυτήν. Όταν η δημιουργία των ανθρώπινων κοινωνιών και κρατών απαίτησε την υπακοή των ανθρώπων στους νόμους και τον προσανατολισμό τους σε ηθικές και πολιτικές αξίες, οι ιερείς κατασκεύασαν προσωποποιημένους θεούς, οι οποίοι αντάμοιβαν και τιμωρούσαν τους πιστούς τους, ώστε μέσω του φόβου να εξασφαλιστεί η υπακοή. Θεοποίησαν έτσι «εξέχοντες νομοθέτες, ιδρυτές πολιτισμών, ήρωες, αρχηγούς και βασιλείς, στους οποίους έδωσαν διάφορες λειτουργίες σχετικά με την εποπτεία των νόμων και τον συμβολισμό της πολιτικής και της κοινωνικής ταυτότητας». Στο πλαίσιο της θεωρίας του Warburton, τα μυστήρια ταυτίζονταν με την αληθινή, «φυσική» θρησκεία και συνεπώς δεν αντέφασκαν με τον Διαφωτισμό.⁷⁶

75. Chr. Meiners, «Über die Mysterien der Alten, besonders die Eleusinischen Geheimnisse», ο ίδιος, *Vermischte philosophische Schriften*, τ. 3, εκδ. Weygand, Λιψία 1776, σ. 164-342.

76. J. Assmann, «Das alte Ägypten und die Illuminaten», J. Hermand – Sabine Mö-

Η θεωρία του άγγλου θεολόγου έγινε ευρύτερα γνωστή μέσω της μελέτης του Meiners, η οποία έδωσε το ερέθισμα για τη συγγραφή κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα πολλών έργων με θέμα τα αρχαία μυστήρια. Μεγάλος αριθμός των κειμένων αυτών γράφτηκε από τέκτονες. Ο ενθουσιασμός για τα αρχαία μυστήρια εκδηλώθηκε στις τέχνες και στη λογοτεχνία.⁷⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι *Ο Μαγεμένος Αυλός* (*Die Zauberflöte*, 1791) των Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791) και Emanuel Schikaneder (1751-1812), όπως και τα μυθιστορήματα *Οραματιστής πνευμάτων*. Από τα χαρτιά του κόμητος O** (*Der Geisterseher. Aus den Papieren des Grafen von O***, 1787-1789) του Friedrich Schiller (1759-1805), *Ντία-Να-Ζόρε ή ο Πλάνης* (*Dya-Na-Sore oder der Wanderer*, 1787) του Wilhelm Friedrich Meyer (1759-1829) και *Η άορατη στοά* (*Die unsichtbare Loge*, 1793) του Jean Paul (1763-1825), τα οποία ανήκουν στον τύπο του «μυθιστορήματος των μυστικών ενώσεων» (*Geheimbundroman*), μιας υποκατηγορίας του Bildungsroman, που καλλιεργήθηκε κυρίως στον γερμανόφωνο χώρο στα χρόνια μεταξύ της Γαλλικής Επανάστασης και της Επανάστασης του 1848.⁷⁸

Η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο στα χρόνια 1798-1801 και η παράλληλη γαλλική επιστημονική αποστολή γενίκευσαν και κορύφωσαν το προϋπάρχον ενδιαφέρον για τα αιγυπτιακά μυστήρια σε ένα ρεύμα αιγυπτομανίας. Απόρροιά του στο πλαίσιο του τεκτονισμού αποτελεί και η ίδρυση του Τάγματος των Σοφισιανών (*Sophisiens*) το 1801 στο Παρίσι, μιας μυστικής εταιρείας αφιερωμένης στην Ίσιδα. Στο τάγμα εντάχθηκαν προεπαναστατικά και οι γνωστοί λόγιοι Νικόλαος Πίκκολος (1792-1865) και Αθανάσιος Βογορίδης (1788-1826), μέλη και οι δύο της Φιλολογικής Εταιρείας του Βουκουρεστίου και πιθανώς και της Φιλικής Εταιρείας.⁷⁹

dersheim (επιμ.), *Deutsche Geheimgesellschaften. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, εκδ. Böhlau, Κολωνία 2013, σ. 59-61 (το παράθεμα από τη σελίδα 61).

77. Στο ίδιο, σ. 59-60.

78. Για το «μυθιστόρημα των μυστικών ενώσεων» βλ. G. Z. Langhans, *Der unheimliche Roman um 1800*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Philosophische Fakultät, Friedrich-Wilhelms-Universität, Βόννη 1968, σ. 9-37.

79. Το Τάγμα των Σοφισιανών ιδρύθηκε από μέλη της γαλλικής εκστρατείας και της γαλλικής επιστημονικής αποστολής στην Αίγυπτο (κυρίως καλλιτέχνες και λόγιοι). Εκτός από τον Πίκκολο και τον Βογορίδη, στους Σοφισιανούς ανήκαν οι έλληνες λόγιοι Κωνσταντίνος και Χριστόφορος Σακελλάριος και ο Δημήτριος Φωτήλας· βλ. D. A. Spieth, *Napoleon's sorcerers. The Sophisians*, εκδ. University of Delaware Press, Newark, 2007, σ. 155, 157, 158· Ιορδ. Πουλκούρας, «Το Ιερό Τάγμα των Σοφισιανών», *Άβατον* 173 (2021), 44. – Ο Πίκκολος και ο Βογορίδης δεν αναφέρονται στους καταλόγους των

Το μεγαλύτερο μέρος του ενδιαφέροντος για τα αρχαία μυστήρια αφορούσε εκείνα της Ίσιδος, τα οποία θεωρούνταν τα παλαιότερα. Δεν έλειπαν ωστόσο, όπως δείχνει η μελέτη τού Meiners, τα έργα που εστιάζονταν στα Ελευσίνια. Στα τελευταία συγκαταλέγονταν και τα *Ελευσίνια του 19ου αιώνα* (*Eleusinen des neunzehnten Jahrhunderts*, 1802-1803) του γερμανού λογίου του Διαφωτισμού και μεταρρυθμιστή του τεκτονισμού Ignaz Aurelius Feßler (1756-1839). Ο Feßler διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στον γερμανικό τεκτονισμό περί τα τέλη του 18ου αιώνα και αργότερα στον ρωσικό, καθώς από το 1809 εγκαταστάθηκε στην Αγία Πετρούπολη ως καθηγητής Ανατολικών Γλωσσών και Φιλοσοφίας στην Ακαδημία Aleksandro-Nevskaï· διετέλεσε τιμητικό μέλος της γνωστής μας στοάς «Οι Ενωμένοι Φίλοι» και *σεβάσμιος* της στοάς «Πολικός Αστήρ» (*Étoile polaire*), η οποία υπαγόταν και αυτή στη Μεγάλη Στοά «Αστρέα».⁸⁰

Τα *Ελευσίνια του 19ου αιώνα* ήταν μια συλλογή κειμένων για την ιστορία και τη φιλοσοφία του τεκτονισμού, γραμμένα από τον Feßler και άλλους τέκτονες – μεταξύ των οποίων και ο εκπρόσωπος του γερμανικού ιδεαλισμού Johann Gottlieb Fichte (1762-1814). Ένα αντίτυπο των *Ελευσινίων* γνωρίζουμε ότι βρισκόταν στη βιβλιοθήκη του τέκτονα και Φιλικού Ευσταθίου Αθανασίου, ο οποίος αναφέρθηκε παραπάνω. Μία ακόμη ένδειξη ότι ο Feßler δεν ήταν άγνωστος στον ελληνικό κόσμο αποτελεί το γεγονός ότι το ιστορικό μυθιστόρημά του *Aristides und Themistocles* (1792) διασκευάστηκε για το επαναστατικό θέατρο της Οδησού από τον Φιλικό Γεώργιο Λασσάνη υπό τον τίτλο *Αρμόδιος και Αριστογείτων* και παραστάθηκε το 1819, ίσως και το 1820, στη ρωσική πόλη.⁸¹

Η μνεία των Ελευσινίων μυστηρίων που απαντά στον όρκο των Φιλικών συνδέεται προφανώς με το ενδιαφέρον των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αιώνα και των πρώτων του 19ου για τα αρχαία μυστήρια. Καθώς το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώθηκε πρωτίστως στο πλαίσιο του τεκτονισμού, είναι πολύ πιθανό η αναφορά των αρχαίων μυστηρίων να ήταν ένα από τα τεκτονικά στοιχεία που επέλεξε ο Ξάνθος να ενοφθαλμίσει στα τυπικά και στις

Φιλικών που δημοσίευσαν ο Ι. Φιλήμων και ο Μέξας· δεν μπόρεσα να εντοπίσω την πηγή της πληροφορίας ότι ήταν Φιλικοί.

80. Bakounine, *Répertoire biographique des francs-maçons russes*, σ. 147-148.

81. Για τη διασκευή αυτή, η οποία θεωρούνταν έως τώρα πρωτότυπο έργο του Λασσάνη, βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «*Αρμόδιος και Αριστογείτων*: Μια διασκευασμένη τυραννοκτονία στο ελληνικό προεπαναστατικό θέατρο», *Ο Εραμιστής* 30 (2021), 251-284.

τελετουργικές πράξεις των Φιλικών. Τεκτονική απήχηση ενδέχεται να αποτελεί και η μεταφορική αντίληψη της Φιλικής Εταιρείας ως ναού, η οποία διαφαίνεται στο εφοδιαστικό του αρχηγού των αφιερωμένων. Εκεί αυτός αποκαλείται «Αρχηγός των Αφιερωμένων, Στρατιώτης του Ιερού Λόχου της Φυλακής του Θυσιαστηρίου».⁸² Η μεταφορά της Εταιρείας ως ναού συνδέεται πιθανώς με την τεκτονική, επίσης μεταφορική, αντίληψη των στοών ως ναών.⁸³ Βάση, πάντως, της παραπάνω αντίληψης αποτελεί η θρησκευτικότητα, η οποία διέπει σε μεγάλο βαθμό τόσο τον ελληνικό πατριωτικό και επαναστατικό λόγο της εποχής, όσο και την κοσμοθεωρία του τεκτονισμού και τον λόγο του περί μυστηρίων.

Ομοιότητες μεταξύ του τεκτονισμού και της Εταιρείας διαπιστώνονται ακόμη σε συμβολικές ενέργειες, παραστάσεις και αντικείμενα, που εμφανίζονται σε τελετουργίες καθώς και τυπικά μύησης και αμοιβαίας αναγνώρισης. Κοινά στις τελετουργίες μύησης είναι το κερι⁸⁴ και το ξίφος/σπαθί, το σκοτάδι και η σιωπή,⁸⁵ όπως επίσης η παρουσία ιερών αντικειμένων: θρησκευτικής εικόνας στη Φιλική Εταιρεία, της Βίβλου στον τεκτονισμό.⁸⁶ Κοινά σύμβολα εντοπίζονται και στη διακόσμηση των τεκτονικών στοών ή εντύπων, καθώς και των εφοδιαστικών της Φιλικής Εταιρείας: ο «ακοίμητος/παντεπόπτης οφθαλμός», η άγκυρα, ο όφισ και η μέλισσα.⁸⁷ Διαπιστώ-

82. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 177. Την άποψη έχει διατυπώσει πρώτη –με αφορμή ένα άλλο χωρίο από κείμενα της Φιλικής Εταιρείας– η Durie, *Ο επαναστατικός μυστικός εταιρισμός*, σ. 212. Για τη φράση «Αρχηγός των Αφιερωμένων, Στρατιώτης του Ιερού Λόχου της Φυλακής του Θυσιαστηρίου» ο Β. Παναγιωτόπουλος παρατηρεί ότι, «όπως φάνηκε λίγο αργότερα, δεν θα πρέπει να άφησε ασυγκίνητους, ούτε τους αδελφούς Ύψηλάντη, ούτε τον Γεώργιο Καντακουζηνό, για τους οποίους οι όροι: Ιερός Λόχος, Φυλακή (φρουρά) του Θυσιαστηρίου, σηματοδοτούσαν έννοιες ενός πατριωτικού τεκτονισμού, τις οποίες οι ίδιοι βίωναν πια στην πράξη»· Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβίοι αδελφοί Αλέξ. και Γεωργ. Καντακουζηνός», σ. 24, σημ. 24.

83. D. Béresniak, *Symbole der Freimaurerei*, μτφρ. M. Chemineau – M. Zöchling, εκδ. Brandstätter, Βιέννη 1998, σ. 26-30 (τίτλος πρωτοτύπου: *Symboles des Francs-Maçons*, Παρίσι 1997).

84. Η φλόγα του κεριού συμβολίζει τη ζωή, ενώ το φως του τη γνώση. Στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας εμφανίζεται κατά τη μύηση στον βαθμό του ιερέα: Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 152.

85. Στο ίδιο, σ. 152, 174. Για τα ίδια σύμβολα στον τεκτονισμό βλ. Béresniak, *Symbole der Freimaurerei*, σ. 22-24, 68.

86. Κατά τη μύηση των ιερέων· Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 154, 157. Για τον τεκτονισμό βλ. Béresniak, *Symbole der Freimaurerei*, σ. 42.

87. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 169. Ο ακοίμητος/παντεπόπτης οφθαλμός (ένα μάτι μέσα σε ένα τρίγωνο ή/και ακτίνες) συμβολίζει στον

νεται ακόμη η χρήση συμβολικών γραμμάτων: στον μεν τεκτονισμό των G, J και B (αρχικών των λέξεων Gnosis, Jachin και Boaz), στη δε Φιλική των γραμμάτων HEA-HOΣ [ή ΗΘΣ] («Η Ελευθερία Η θάνατος»). Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι κάποια από τα σύμβολα που αναφέρθηκαν, λ.χ. το φως, το σκοτάδι και η άγκυρα, θα μπορούσαν να έχουν αντληθεί απευθείας από τις κοινές πολιτισμικές παραδόσεις εντός του ευρωπαϊκού πολιτισμού, την αρχαία ελληνική ή τη χριστιανική.

Τέλος, ομοιότητες εντοπίζονται και στους κώδικες αναγνώρισης που χρησιμοποιούσαν οι τέκτονες και οι Φιλικοί. Τα διακριτικά σημεία στις υπογραφές των τεκτόνων (κυρίως οι στιγμές) μπορούν να συγκριθούν με τα λεγόμενα «σήματα αφιερώσεως και καθιερώσεως» των Φιλικών, δηλαδή με τα προσωπικά τους σύμβολα, που χρησιμοποιούσαν στα γράμματά τους προς την Εταιρεία.⁸⁸ Κοινή ήταν και η χρήση «σημείων της χειρός», δηλαδή

χριστιανισμό τον πανταχού παρόντα Θεό ή την Αγία Τριάδα, ενώ στον τεκτονισμό τον Μεγάλο Αρχιτέκτονα του Σύμπαντος καθώς και τη σοφία και την εγρήγορσή του. βλ. H. Biedermann, *Knaurs Lexikon der Symbole*, εκδ. Knaur, Μόναχο 1998, σ. 42-44. Η άγκυρα, ο όφις και η μέλισσα εμφανίζονται στο εφοδιαστικό των ποιμένων. Η άγκυρα ως σύμβολο γνώρισε διάδοση από τα πρώιμα χριστιανικά χρόνια, παρατηρήθηκε η ομοιότητά της με τον σταυρό και συμβολίζει τη σταθερότητα, την ασφάλεια, την πίστη, την εμπιστοσύνη και τη σωτηρία. Ο όφις ως σύμβολο παρουσιάζει μεγάλη πολυσημία. Στους χριστιανικούς πολιτισμούς το φίδι συμβολίζει το κακό ή την απαλλαγή από την αμαρτία. Με τον δεύτερο, θετικό συμβολισμό απαντά στον Φυσιολόγο, ένα κείμενο με μεγάλη επίδραση στην ευρωπαϊκή γραμματεία. Εκεί, η φροντίδα που αποδίδεται στο φίδι να μην τρωθεί στο κεφάλι, όταν δέχεται επίθεση, παρομοιάζεται με τη φροντίδα που πρέπει να δείχνει ο άνθρωπος, για να διασώσει την πίστη στον Χριστό, θυσιάζοντας εν ανάγκη το σώμα του. Στον τεκτονισμό ο όφις λειτουργεί ως σύμβολο της αλήθειας και της αιωνιότητας. Η μέλισσα συμβολίζει στους ευρωπαϊκούς πολιτισμούς την ψυχή και την ανάσταση. Οι ιέρειες της Δήμητρας και της Περσεφόνης στα Ελευσίνια Μυστήρια ονομάζονταν *Μέλισσες*. Η κυψέλη χρησιμοποιείται ως σύμβολο του (ιδανικού) κράτους και της (χριστιανικής) κοινότητας. Στον τεκτονισμό η κυψέλη και οι μέλισσες συμβολίζουν αντιστοίχως τη στοά και τους τέκτονες, που εργάζονται με ισότητα. Βλ. W. Bauer – I. Dümotz – S. Golowin, *Lexikon der Symbole*, εκδ. Marix, Wiesbaden 2004, σ. 35-36, 191, 215· M. Lurker, *Wörterbuch der Symbolik*, εκδ. Kröner, Στουτγάρδη 1991, σ. 38, 91-92, 649-650· Biedermann, *Knaurs Lexikon der Symbole*, σ. 31-32, 61-63, 383-386· Chr. Wetzel, *Das grosse Lexikon der Symbole*, Primus Verlag, Darmstadt 2011, σ. 12, 38, 86-90, 270· Béresniak, *Symbole der Freimaurerei*, σ. 83-84.

88. Για τις υπογραφές των τεκτόνων βλ. Π. Γ. Κρητικός, «Αναγνώρισις των Ελλήνων τεκτόνων της περιόδου 1780-1850 εκ των παρά τας υπογραφάς αυτών ευρισκομένων στιγμών», ο ίδιος, *Περί τους τέκτονες*, σ. 267-296. Για τα προσωπικά σύμβολα των Φιλικών βλ. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι τής Φιλικής Έταιρείας*, σ. 163· Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Έταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, πίνακες I-IV.

κωδικοποιημένων νευμάτων και χειρονομιών, όπως επίσης συνθηματικών διαλόγων ή λέξεων.⁸⁹

Η σχέση της Φιλικής Εταιρείας με τον τεκτονισμό ήταν συνεπώς πολυεπίπεδη: διαπιστώνεται στην οργάνωση και δόμηση της Εταιρείας γύρω από ένα μυστικό, στο τυπικό και στο τελετουργικό της, στα σύμβολα που εμφανίζονται σε κείμενα και έγγραφα, καθώς και στους κώδικες αμοιβαίας αναγνώρισης των μελών της αλλά και σε άλλες συνωμοτικές πρακτικές της. Το σημαντικότερο επίπεδο αυτής της σχέσης είναι, ωστόσο, ένα άλλο: το ιδεολογικό.

Τα συμφραζόμενα στα οποία εμφανίζεται η έννοια της ανεξιθρησκίας στον όρκο μύησης των ιερέων, δηλαδή σε ένα πρώιμο κείμενο της Εταιρείας, στη σύνταξη του οποίου θα μπορούσε να έχει συμβάλει ο Ξάνθος, δείχνει ότι η έννοια αυτή εισήλθε στον όρκο πιθανότατα διαμεσολαβημένη από τον τεκτονισμό. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στο σχετικό χωρίο («ορκίζομαι [...] να ευλαβώμαι την θρησκείαν μου, χωρίς να καταφρονώ τας άλλας») προβάλλεται το αίτημα της ανεξιθρησκίας και ταυτόχρονα τονίζεται η σημασία της θρησκείας.⁹⁰ Το απόσπασμα παραπέμπει έτσι στη θεμελιώδη στάση του τεκτονισμού απέναντι στη θρησκευτικότητα: για τη μύηση στις στοές η θρησκευτική πίστη (σε κάποια ρεύματα ειδικότερα η χριστιανική πίστη) θεωρούνταν εξίσου απαραίτητη προϋπόθεση με την ανεξιθρησκία.⁹¹

Μια περαιτέρω ιδεολογική συνάφεια μεταξύ της Φιλικής Εταιρείας και του τεκτονισμού εντοπίζεται στις αντιλήψεις περί φιλίας. Ο Ιωάννης Φιλή-

89. Λ.χ. η γνωστή συνθηματική λέξη των Φιλικών «χάκηκι». Βλ. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 167-168. Σημειωτέον ότι η λέξη πιθανόν να προέρχεται από την τουρκική λέξη hakiki (αληθής, αληθινός, ειλικρινής).

90. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περι τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 156· Σακελλάριος Γ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, εκδ. Ε. Χρυσόγελος, Οδησός 1909, σ. 34. Είναι πιθανό ο Σακελλαρίου να αντλεί το σχετικό χωρίο από τον Φιλήμονα.

91. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο χωρίο από τα *Συντάγματα* (1723) του Anderson (*The Constitutions of the Free-Masons*, σ. 50), στο οποίο ορίζονται τα καθήκοντα του τέκτονα απέναντι στον θεό και τη θρησκεία (διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου): «A Mason is oblig'd, by his Tenure, to obey the moral Law; and if herightly understands the Art, he will never be a stupid Atheist, nor an irreligious Libertine. But though in ancient Times Masons were charg'd in every Country to be of the Religion of that Country or Nation, whatever it was, yet tis now thought more expedient only to oblige them to that Religion in which all Men agree, leaving their particular Opinions to themselves; that is, to be good Men and true, or Men of Honour and Honesty, by whatever Denominations or Persuasions they may be distinguish'd; whereby Masonry becomes the Center of Union, and the Means of conciliating true Friendship among Persons that must have remain'd at a perpetual Distance».

μων, αναφερόμενος στην ίδρυση και στην ονομασία της Εταιρείας, συνδέει την έννοια της φιλίας με τις έννοιες της εμπιστοσύνης («κοινή ειλικρίνεια») και της ομόνοιας, προσδίδοντάς της ένα χριστιανικό υπόβαθρο και την πολιτική λειτουργία τού μέσου επίτευξης της ατομικής και εθνικής χειραφέτησης («κατορθούμενη Ελευθερία»):⁹²

«Ο μέλλων Πόλεμος δεν ήτον, ως άλλοι, έργον φιλοδοξίας, ή εξωτερικού τινος σκοπού. Εθεωρείτο Πόλεμος περί των όλων. Προέκειτο άρα η ανάγκη του να συνδεθώσιν οι Έλληνες διά της αγάπης, κατά το παράδειγμα του Θεμελιωτού της Θρησκείας των. Διά το πνεύμα τούτο έδωσαν εις την επιχείρησίν των τον τίτλο ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΙΚΩΝ βάσιν έχουσα την κοινήν ειλικρίνειαν και ομόνοιαν κατά το ηθικόν της μέρος, και την δι' αυτής κατορθουμένην Ελευθερίαν κατά το πραγματικόν της τέλος».

Η φιλία γίνεται κατά τον 18ο αιώνα η κατεξοχήν ανθρώπινη σχέση, στην οποία προβάλλονται οι αξίες της εμπιστοσύνης, της αμοιβαίας πίστης, της αδελφосύνης και της ομόνοιας. Αποβαίνει κεντρική έννοια στην ιδεολογία της αστικής τάξης, στον λόγο περί πατρίδας που αναπτύσσεται στην πορεία προς τα έθνη-κράτη, επίσης στη λογοτεχνία και στην τέχνη του Αισθαντισμού και αργότερα του Ρομαντισμού.

Την ίδια εποχή, η φιλία αποτελεί βασική αρχή του τεκτονισμού, ο οποίος αυτοκαθορίζεται στα *Συντάγματα* του Anderson ως «το μέσο της συμφιλιωτικής αληθινής φιλίας μεταξύ προσώπων που θα έμεναν σε διαρκή απόσταση».⁹³ Η σημασία που αποδίδεται στη φιλία και στη συγγενική έννοια της αδελφосύνης αποτυπώνεται τόσο στον αλληλοχαρακτηρισμό των τεκτόνων ως «αδελφών» όσο και στις ονομασίες πολλών στοών (π.χ. «Οι Ενωμένοι Φίλοι»)⁹⁴ Η φιλία μεταξύ τεκτόνων –τόσο η «τελετουργική», που καλλιεργούσαν εντός των στοών και θεμελιωνόταν στη μύηση, όσο και η «μη τελετουργική», την οποία καλλιεργούσαν έξω από τις στοές μέσω των ποικίλων μορφών αστικής κοινωνικότητας που διαδόθηκαν κατά την εποχή του Διαφωτισμού–, συνέβαλε μεταξύ άλλων στη συγκρότηση κοινωνικών

92. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περι τής Φιλικής Έταιρίας*, σ. 134.

93. Anderson, *The Constitutions of the Free-Masons*, σ. 50. Για τη φιλία στο πλαίσιο του τεκτονισμού βλ. K. Loisel, *Brotherly Love. Freemasonry and Male Friendship in Enlightenment France*, Cornell University Press, Ithaca 2014.

94. Για την αδελφосύνη βλ. P. Volk, «Brüderlichkeit», Reinalter (επιμ.), *Freimaurerei*, σ. 20-26. Σχετικά με τις έννοιες «αδελφосύνη» και «φιλία» στην ελληνική γλώσσα, ως σημειωθεί ότι η προσφώνηση «αδελφός», μαζί με μια έμφαση στην έννοια της φιλίας, απαντά ήδη στα Ελευσίνια μυστήρια· βλ. W. Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Harvard University Press, Cambridge, Μασαχουσέτη 1987, σ. 45.

δικτύων που βασίζονταν σε ισότιμες, οριζόντιες σχέσεις αλλά και στη δημιουργία «ενός μοντέλου για το πώς θα μπορούσε να είναι φτιαγμένη η ιδανική πολιτική κοινότητα: πολίτες δεμένοι μεταξύ τους με αδελφική φιλία και συνδεδεμένοι με τον έξω κόσμο μέσω της φιλανθρωπίας».⁹⁵

Στις αρχές του 19ου αιώνα η φιλία αποβαίνει μια έννοια που απασχολεί τη σκέψη της ελληνικής λογιουσύνης και θεματοποιείται μέσα στο πλαίσιο κεντρικών αιτημάτων του Διαφωτισμού, όπως η ανθρώπινη ευδαιμονία, και δημοκρατικών αξιών, όπως η ατομική ελευθερία. Στην *Ελληνική Νομαρχία* (1806) η φιλία ανάγεται σε «ένα από τα κυριώτερα μέσα της ανθρώπινης ευδαιμονίας», θεωρείται ότι στηρίζεται στην «ομοιότητα των ηθών τε και ιδεών», συνδέεται με την ελευθερία και την ομόνοια και αντιπαρατίθεται στην τυραννία.⁹⁶ Στα ελληνικά κείμενα της εποχής πληθαίνουν οι αναφορές στα αρχαία πρότυπα φιλίας, στον Δάμωνα και τον Φιντία ή στον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα,⁹⁷ ενώ στην πρώτη ανθολογία νεοελληνικής ποίησης –στα *Διάφορα ηθικά και αστεία στιχουργήματα* (1818), που εξέδωσε ο τέκτονας Ζήσης Δαούτης– η φιλία ανάγεται σε θεμέλιο της ομόνοιας, η διασφάλιση της οποίας συνιστά καθήκον κάθε πατριώτη αστού.⁹⁸

Εύλογα υποθέτει κανείς ότι αυτή η περιρρέουσα εξιδανίκευση και πολιτικοποίηση της φιλίας, αλλά και η τεκτονική εμπειρία του Ξάνθου θα συνέβαλαν στην επιλογή της ονομασίας που δόθηκε στη Φιλική Εταιρεία. Οι έννοιες της φιλίας και της αδελφικότητας, όπως εμφανίζονται στα κείμενα, κυρίως στους όρκους και στην αλληλογραφία των Εταιριστών, αξίζουν να αποτελέσουν αντικείμενο μιας ιδιαίτερης μελέτης.⁹⁹

95. Loïselle, *Brotherly Love*, σ. 252.

96. Αnonίμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Ιταλία 1806, σ. 23, 73-79.

97. Για τον Δάμωνα και τον Φιντία βλ. στο ίδιο, σ. 58-60. Σχετικά με τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα, υπενθυμίζω τη θεατρική διασκευή του Λασσάνη, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Στην περίπτωση των δύο αρχαίων αθηναίων εραστών, όπως και στην περίπτωση του Ιερού Λόχου, η ερωτική σχέση προσαρμόζεται στα πολιτιστικά δεδομένα της εποχής και παρουσιάζεται ως φιλική.

98. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα*, σ. 112-126.

99. Είναι αξιοπρόσεκτο λ.χ. ότι, αν και η ονομασία της Φιλικής Εταιρείας δίνει έμφαση στη φιλία, η λέξη «φιλία» και τα παράγωγά της απουσιάζουν από τους όρκους της Εταιρείας· στα κείμενα προβάλλεται η έννοια της αδελφοσύνης. Ενδεικτικό είναι ότι αντί της λέξης «φίλος» απαντά η λέξη (συν-)αδελφός. Η αδελφοσύνη παραπέμπει στο κυρίαρχο φαντασιακό σχήμα της μητέρας-πατρίδας και των αδελφών-συμπατριωτών, το οποίο κυριαρχεί στον ελληνικό πολιτικό λόγο της εποχής· βλ. τον «Μεγάλο Όρκο» των ιερών και τον όρκο των αφιερωμένων στο Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί τής*

Η ιδεολογική επίδραση του τεκτονισμού στη Φιλική Εταιρεία (υπενθυμίζω ότι το εύρος και το βάθος μιας τέτοιας επίδρασης μένουν να αποδειχτούν) και, γενικότερα, στις διεργασίες που οδήγησαν στην Επανάσταση ήταν έμμεση. Οι ποικίλες μορφές κοινωνικής συναναστροφής στις στοές (ειδικά σε εκείνες που είχαν αστικό και όχι αριστοκρατικό χαρακτήρα), οι συμβολισμοί που κυριαρχούσαν στα τυπικά και σε άλλα τεκτονικά κείμενα, στις τελετουργίες και στη διακόσμηση των στοών, εξοικείωναν τα μέλη τους με βασικές αρχές του τεκτονισμού και με νεωτερικές νοοτροπίες και συμπεριφορές που εδράζονταν ιδεολογικά σε αυτές. Καθώς οι κύριες τεκτονικές αρχές – η ισότητα, η ανεξιθρησκία, η ηθική καλλιέργεια του ατόμου, η φιλανθρωπία, ο πατριωτισμός και η φιλία – ταυτίζονταν με κεντρικές αξίες και αιτήματα του Διαφωτισμού και της αστικής τάξης, η τεκτονική εμπειρία λειτουργούσε ως διαδικασία γνωριμίας με καιρίες, νεωτερικές ιδέες, συνέβαλλε στην πολιτική συνειδητοποίηση του ατόμου και το καθιστούσε δεκτικό σε ερεθίσματα που αφορούσαν την κοινωνική και εθνική χειραφέτησή του.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει ο βίος του τέκτονα και Φιλικού Ευσταθίου Αθανασίου (1766-1831). Περί τα τέλη του 18ου αιώνα, σπουδάζοντας ιατρική στη Χάλλη της Γερμανίας, ο Αθανασίου ήρθε σε επαφή με πολιτιστικές εταιρείες και φοιτητικές ενώσεις, ενώ υπήρξε και μέλος μιας φυσιοδιφικής εταιρείας. Το 1791 μυήθηκε στον τεκτονισμό, στην ιωαννίτικη στοά «Στα Τρία Σπαθιά» (Zu den drei Degen), η οποία απαριθμούσε στα μέλη της πολλούς καθηγητές και φοιτητές του Πανεπιστημίου της Χάλλης. Εκεί είχε την ευκαιρία να βιώσει ένα εναλλακτικό μοντέλο κοινωνικής συναναστροφής, απαλλαγμένο από τους περιορισμούς που έθεταν τότε ο αυστηρός διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων και τα θρησκευτικά στεγανά. Στη στοά ο έλληνας φοιτητής συναναστράφηκε κάποιους από τους σημαντικότερους επιστήμονες της εποχής του, όπως τον θεμελιωτή της νευρολογίας Johann Christian Reil (1759-1813) και τον ορυκτολόγο και εθνολόγο Johann Reinhold Forster (1729-1798), που είχε συνοδεύσει (1772-1775) τον περίφημο James Cook (1728-1799) στα νησιά του Ειρηνικού. Ο Αθανασίου είχε την ευκαιρία, στα κρίσιμα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, να διεξαγάγει συζητήσεις με τα άλλα μέλη της στοάς, να διαβάσει εφημερίδες και βιβλία στο αναγνωστήριό της, αλλά και να παρευρεθεί σε μουσικές

Φιλικής Έταιρείας, σ. 155-158, 170-174, 175-177. Αναπάντητο παραμένει το ερώτημα ποιες είναι οι κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές συνιστώσες της προτίμησης που διαπιστώνεται για την έννοια της αδελφότητας.

συναυλίες και σε χορούς, που έδιναν την ευκαιρία για μια πιο ελεύθερη συναναστροφή ατόμων από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και φύλα. Οι εμπειρίες αυτές συνέβαλαν στην πολιτική συνειδητοποίηση του νεαρού Έλληνα, ο οποίος, όπως φαίνεται από τις εγγραφές του σε λευκώματα φιλικής συμφοιτητών και φίλων του, ενστερνίστηκε δημοκρατικές ιδέες. Ολοκληρώνοντας τις σπουδές του, μετέβη στη Βιέννη, όπου μάλλον ήρθε σε επαφή με τον κύκλο του Ρήγγα, και από εκεί στο Ιάσιο. Στη μολδαβική πρωτεύουσα εντάχθηκε σε μια ομάδα οπαδών της Γαλλικής Επανάστασης, συνέβαλε στην ίδρυση του ελληνικού τυπογραφείου, που θα τύπωνε αργότερα τις προκηρύξεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη, και δημιούργησε μια από τις σημαντικότερες ιδιωτικές βιβλιοθήκες στα Βαλκάνια. Τέλος, το 1819 μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία.

Το παράδειγμα του Αθανασίου είναι αντιπροσωπευτικό για το πώς επέδρασε ο τεκτονισμός στην ιδεολογική συγκρότηση των Φιλικών, οι οποίοι υπήρξαν προηγουμένως τέκτονες. Οι Φιλικοί αυτοί –έμποροι, γιατροί και λόγιοι, μέλη δηλαδή της ελληνικής αστικής τάξης– προετοιμάστηκαν ιδεολογικά για την Επανάσταση και μέσα από τη θητεία τους στον τεκτονισμό. Εδώ έγκειται η ουσία της σχέσης της Φιλικής Εταιρείας με το τεκτονικό κίνημα.

Η σχέση της Επανάστασης με τον τεκτονισμό εκτείνεται, ωστόσο, πέρα από την εποχή της προετοιμασίας της. Στα χρόνια του Αγώνα οι έλληνες τέκτονες χρησιμοποίησαν ποικιλοτρόπως τα τεκτονικά δίκτυα, για να εξασφαλίσουν βοήθεια για την Επανάσταση. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Θεοχάρη Α. Κεφαλά (έτ. γένν. 1773)¹⁰⁰ και του Διονυσίου Ρώμα (έτ. γένν. 1771).

Ο πρώτος, μέλος της στοάς «Αθηνά στις Τρεις Φοινικιές» (Minerva zu den drei Palmen) στη Λιψία από το 1798 και ιδρυτικό μέλος της στοάς «Στον Αυγερινό» (Zum Morgenstern) στη γερμανική πόλη Hof (1799), συνέβαλε – με μια εγκύκλιο που συνέταξε και έστειλε σε πολλές γερμανόφωνες στοές τον Αύγουστο του 1822– στη διοργάνωση εράνων για την οικονομική ενίσχυση του Αγώνα και στη συγκρότηση της λεγόμενης *Γερμανικής Λεγεώ-*

100. Η χρονολογία και ο τόπος γέννησης (Ραψάνη) του Κεφαλά παραδίδονται σε έγγραφα των αρχείων της στοάς «Αθηνά στις Τρεις Φοινικιές» στη Λιψία· βλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική γραμματεία και κοινωνία*, σ. 221-222.

νας.¹⁰¹ Το φθινόπωρο του 1822 ο Κεφαλάς οδήγησε ο ίδιος τους 115 γερμανούς και ελβετούς φιλέλληνες που απάρτισαν τη Λεγεώνα αυτή από τη Μασσαλία στο Ναύπλιο.¹⁰²

Ο Διονύσιος Ρώμας, εξέχων τέκτων και Φιλικός, υπήρξε μαζί με άλλους επτανήσιους τέκτονες η ψυχή της Επιτροπής της Ζακύνθου, η οποία διαδραμάτισε καίριο ρόλο, αφενός, στην επικοινωνία με τις αγγλικές και γαλλικές φιλελληνικές επιτροπές και, αφετέρου, στην ενίσχυση των ελλήνων αγωνιστών με όπλα και πολεμοφόδια, καθώς και στην οργάνωση και παροχή βοήθειας προς τον άμαχο πληθυσμό. Η ιδιότητα του Ρώμα ως τέκτονα διευκόλυνε αφενός τις διπλωματικές επαφές του με ξένους φιλέλληνες αξιωματούχους, όπως ο George Canning (1770-1827), ο Leicester Stanhope (1784-1862) κ.ά., οι οποίοι ήταν επίσης τέκτονες, αφετέρου τού έδωσε τη δυνατότητα να πλησιάσει τους ιταλούς στρατιωτικούς και τέκτονες Rosaroll και Giovanni Romei και να στήσει ένα δίκτυο κατασκοπίας στο στρατόπεδο του Ιμπραήμ.¹⁰³

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι η σχέση του τεκτονισμού με την Επανάσταση διέρχεται και μέσω του Φιλελληνισμού. Είναι γνωστό ότι ο Φιλελληνισμός υπήρξε στην ουσία του ένα πολιτικό κίνημα. Η Ελληνική Επανάσταση λειτούργησε για τον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό ως επιφάνεια προβολής αφενός της κριτικής στην Απολυταρχία, αφετέρου των δημο-

101. Στο *ίδιο*, σ. 135-136, 157, 188.

102. Κ. Απ. Βακαλόπουλος, *Η αποστολή του Θεοχάρη Κεφαλά στην Ελβετία στα 1822 και η συμβολή του στην ίδρυση της Γερμανικής λεγεώνας*, Θεσσαλονίκη 1978. Ο Échinard κάνει λόγο για 95 Γερμανούς, 9 Ελβετούς και έναν Αυστριακό· βλ. P. Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille de la Révolution française à l'Indépendance de la Grèce*, εκδ. A. Robert, Μασσαλία 1973, σ. 161-163. Η γερμανική λεγεώνα απέπλευσε στις 22.11.1822 με το πλοίο Scipion (στο *ίδιο*). Αξίζει να σημειωθεί ότι εκείνη την εποχή ζούσε στη Μασσαλία ο Ιωάννης Μάης (μάλλον τέκτονας και Φιλικός), ο οποίος συμμετείχε στα δίκτυα που οργάνωναν την αποστολή ανδρών και πολεμικού υλικού στους επαναστατημένους Έλληνες. Για τον Μάη βλ. Χρ. Λούκος, «Ένας φανατικός καποδιστριακός στη Μασσαλία της Ιουλιανής Επανάστασης: ο Ζακύνθιος Ιωάννης Μάης», ο ίδιος (επιμ.), *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, Πανεπ. Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σ. 61-75. Ο Μάης αλληλογραφούσε με τον Διονύσιο Ρώμα. Από την αλληλογραφία φαίνεται ότι είχε παίξει κάποιον ρόλο στην προσέλευση του Blaquière στο κίνημα του φιλελληνισμού, στη συλλογή χρημάτων από το Φιλελληνικό Κομιτάτο της Νέας Ορλεάνης κ.λπ.: Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου*, σ. 122.

103. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου* σ. 431· βλ. επίσης στο *ίδιο*, σ. 245-246, 380.

κρατικών αιτημάτων που είχαν διαμορφώσει ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση. Έτσι, ο Φιλελληνισμός συνιστούσε σε μεγάλο βαθμό καταγγελία της ανελευθερίας στην απολυταρχική Ευρώπη. Εδώ εδράζεται και η σχέση του με τον τεκτονισμό. Οι ανθρωπιστικές και δημοκρατικές ιδέες που ενέπνεαν τον Φιλελληνισμό απαντούν κατά μεγάλο μέρος τους και στο τεκτονικό κίνημα. Δεν είναι λοιπόν περίεργο που ένας σημαντικός αριθμός φιλελλήνων προερχόταν από αυτό. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν ο γιατρός Johann Christian Gottfried Jörg (1779-1856)¹⁰⁴ και ο κλασικός φιλόλογος και γνωστός ρομαντικός ποιητής Wilhelm Müller (1794-1827),¹⁰⁵ μέλη και οι δύο της στοάς «Αθηνά στις Τρεις Φοινικιές» στη Λιψία, στην οποία ανήκε επίσης ο Θεοχάρης Κεφαλάς και άλλοι Έλληνες.¹⁰⁶ Ο Jörg και Müller υποστήριξαν τον ελληνικό Αγώνα, δημοσιεύοντας φιλελληνικά κείμενα. Στον δεύτερο αξίζει να σταθούμε περισσότερο.

Τον Οκτώβριο του 1821 ο Müller εξέδωσε την πρώτη φιλελληνική ποιητική συλλογή στην Ευρώπη.¹⁰⁷ Τα *Τραγούδια των Ελλήνων*, όπως τιτλοφόρησε τη συλλογή αυτή, καθώς και άλλες δύο, που την ακολούθησαν έως τον Ιούνιο του 1826, θεματοποιούσαν εξέχοντα γεγονότα του Αγώνα και κατήγγελλαν τη στάση των μεγάλων δυνάμεων. Οι συλλογές του Müller εξέφραζαν αναμφίβολα τα δημοκρατικά ρεύματα που είχαν διοχετευθεί στον Φιλελληνισμό. Ωστόσο, κάποιες έννοιες και σύμβολα δείχνουν ότι τα δημοκρατικά αιτήματα εισήλθαν στα *Τραγούδια των Ελλήνων* διαμεσολαβημένα από τον τεκτονισμό. Όπως έχει παρατηρηθεί από τους ερευνητές, στα φιλελληνικά ποιήματά του ο Müller «υπερασπίζεται απέναντι στα συμφέροντα της επίσημης κρατικής πολιτικής τον αγώνα τού [...] τεκτονικού κινήματος για ελευθερία του λόγου, της σκέψης και της πράξης».¹⁰⁸ Η διάσταση αυτή των *Τραγουδιών των Ελλήνων* υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι ένα άλλο μέρος της ποίησης του Müller είναι αφιερωμένο στην ισπανική

104. Ul. Hartung, «Wilhelm Müllers Beziehung zur Freimaurerei – eine Reflexion der Winterreise», U. Bredemeyer – Chr. Lange (επιμ.), *Kunst kann die Zeit nicht formen*, 1. Internationale Wilhelm-Müller-Konferenz, [Internationale Wilhelm-Müller Gesellschaft], Βερολίνο, 1996, σ. 177.

105. Hartung, «Wilhelm Müllers Beziehung zur Freimaurerei», σ. 174. Ο Müller ήταν μέλος της Minerva από το 1820.

106. Βλ. τον κατάλογο των Ελλήνων που ήταν μέλη στη στοά αυτή στο Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική γραμματεία και κοινωνία*, σ. 248-249.

107. Αναλυτικά βλ. στο G. Hartung, «Wilhelm Müllers Griechengedichte», Bredemeyer – Lange (επιμ.), *Kunst kann die Zeit nicht formen*, σ. 88-90.

108. Hartung, «Wilhelm Müllers Beziehung zur Freimaurerei», σ. 177.

επανάσταση του 1820 και στον ηγέτη της, τον φιλελεύθερο τέκτονα Rafael del Riego.¹⁰⁹

Οι τέκτονες φιλέλληνες δεν έδρασαν ασφαλώς μόνο με την πέννα. Σημαντικός αριθμός τους έλαβε μέρος σε μάχες της Επανάστασης – αρκεί να αναφερθεί εδώ ο Charles-Nicolas Fabvier (1782-1855).¹¹⁰ Άλλοι ανέπτυξαν δράση μέσω των Φιλελληνικών Κομιτάτων, που ιδρύθηκαν σε πολλές χώρες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν δύο τέκτονες, μέλη της λονδρέζικης Φιλελληνικής Επιτροπής: Ο άγγλος υπουργός Εξωτερικών και μετέπειτα πρωθυπουργός George Canning έδρασε στο πεδίο της πολιτικής και της διπλωματίας. Ο φίλος τού Byron στρατιωτικός Leicester Stanhope έφερε στην επαναστατημένη Ελλάδα τον τυπογραφικό εξοπλισμό που χρησιμοποιήθηκε στο Μεσολόγγι, ενώ προσπάθησε να οργανώσει ιατρικό και εκπαιδευτικό σύστημα. Άλλοι φιλέλληνες τέκτονες ανέπτυξαν παραδοσιακότερη, φιλανθρωπική δράση, φροντίζοντας για λ.χ. για την περιθαλψη προσφύγων ή για την εξαγορά εξανδραποδισμένων Ελλήνων.¹¹¹ Ο τυπογράφος και εκδότης Henri-Rodolphe-Gustave Silbermann, μέλος της

109. Ό.π., σ. 177.

110. O W. Bruyère-Ostells, *La grande armée de la liberté*, εκδ. Tallandier, Παρίσι 2013, συγκεντρώνει ποικίλα παραδείγματα για τους τρόπους με τους οποίους οι γάλλοι φιλέλληνες τέκτονες υποστήριξαν την Επανάσταση (κεφ. «Premier triomphe des nationalités»). Μεταξύ άλλων, ο Bruyère-Ostells αναφέρεται και στη στοά «Les Enfants adoptifs de Sparte et d'Athènes» (Τα θετά τέκνα της Σπάρτης και της Αθήνας), ιδρυμένη το 1826 στη Μασσαλία από τέκτονες φιλέλληνες, οι οποίοι ανήκαν σε τρεις στοές της πόλης. Τα μέλη της, Γάλλοι, Πολωνοί, Γερμανοί, Ιταλοί, Ελβετοί και ένας Δανός, ήταν κυρίως φιλέλληνες που βρισκόνταν στο γαλλικό λιμάνι, με σκοπό να μεταβούν στον ελληνικό χώρο, για να λάβουν μέρος στην Επανάσταση. Η Στοά σύσσωμη πολέμησε υπό τις διαταγές του τέκτονα Φαβιέρου στην πολιορκία της Ακρόπολης. Βλ. επίσης τα παραδείγματα που αναφέρει ο Κρητικός, «Φιλική Εταιρία και Τεκτονισμός», σ. 46. Ειδικότερα για τους φιλέλληνες τέκτονες στη Μασσαλία βλ. Άννα Μανδουλαρά, «Τέκτονες και Φιλικοί στη Μασσαλία στις αρχές του 19ου αιώνα. Από την αστική πρωτο-εθνική συλλογικότητα στην εθνική επαναστατική δράση», Άννα Μανδηλαρά – Γ. Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, εκδ. Ασίνη, Αθήνα, 2017, σ. 83-99· M. Grenet, *La fabrique communautaire. Les Grecs à Venise, Livourne et Marseille, 1770-1840*, [École française d'Athènes], Αθήνα 2016, σ. 335-338.

111. Βλ. ενδεικτικά Clark, *British Clubs and Societies*, σ. 338. Σχετικά με τους εράνους που διοργανώθηκαν από τέκτονες βλ. για παράδειγμα τις εννέα στοές (από τις πόλεις Παρίσι, Λυών, Ρεν, Ρουέν, Σαιν Ντιε, Αβινιόν και Περπινιάν) οι οποίες αναγράφονται στον κατάλογο προσώπων και συσσωματώσεων που συνεισέφεραν σε εράνους για τους Έλληνες. Τον κατάλογο τύπωσε η γαλλική «Société Philanthropique» το 1826: *Année 1826. 1re Liste des Membres composant la Société Philanthropique et des dons volontaires, en faveur des Grecs*, [Παρίσι 1826], σ. 4.

στοάς «Πιστές καρδιές» (Coeurs fidèles) του Στρασβούργου, διοργάνωσε εράνους στην Αλσατία, για να εξαγοραστούν η γυναίκα και τα παιδιά του Χατζή-Πετράκη, προύχοντα από την Κυθρέα της Κύπρου, που είχαν πουληθεί σκλάβοι, όταν εκείνος (όντας ένας από τους προγραμμαμένους έλληνες άρχοντες) εγκατέλειψε το νησί μετά τα γεγονότα της 9ης Ιουλίου 1821.¹¹² Για να είναι αποτελεσματικότεροι οι έρανοί του, ο Silbermann έγραψε και εξέδωσε ο ίδιος ένα μικρό *Σημείωμα για τον τσελεμπή Χατζή Πετράκη* (Notice sur tshélébi Hadgi Pétraki, 1827), περιγράφοντας τα σκληρά αντίποινα και την προσφυγιά που ακολούθησαν τη φυγή του κύπριου προύχοντα.

Άλλοι τέκτονες, όπως ο Δανός Friedrich Christian Karl Heinrich Münter (1761-1830), που είχε υπάρξει μέλος του γερμανικού τάγματος των *Πεφωτισμένων* και είχε συναναστραφεί φιλικά τον επτανήσιο τέκτονα Μάρκο Χαρβούρη (περ. 1731-1808), συνέβαλαν στη δημιουργία υποδομών αναγκαίων για το κράτος που δημιουργούσε η Επανάσταση. Υποστηρίζοντας τις προσπάθειες του λόρδου Frederick North Guilford (1766-1827) για την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας, ο Münter πραγματοποίησε μια δωρεά βιβλίων σε αυτό το πρώτο ανώτατο ελληνικό εκπαιδευτικό ίδρυμα.¹¹³

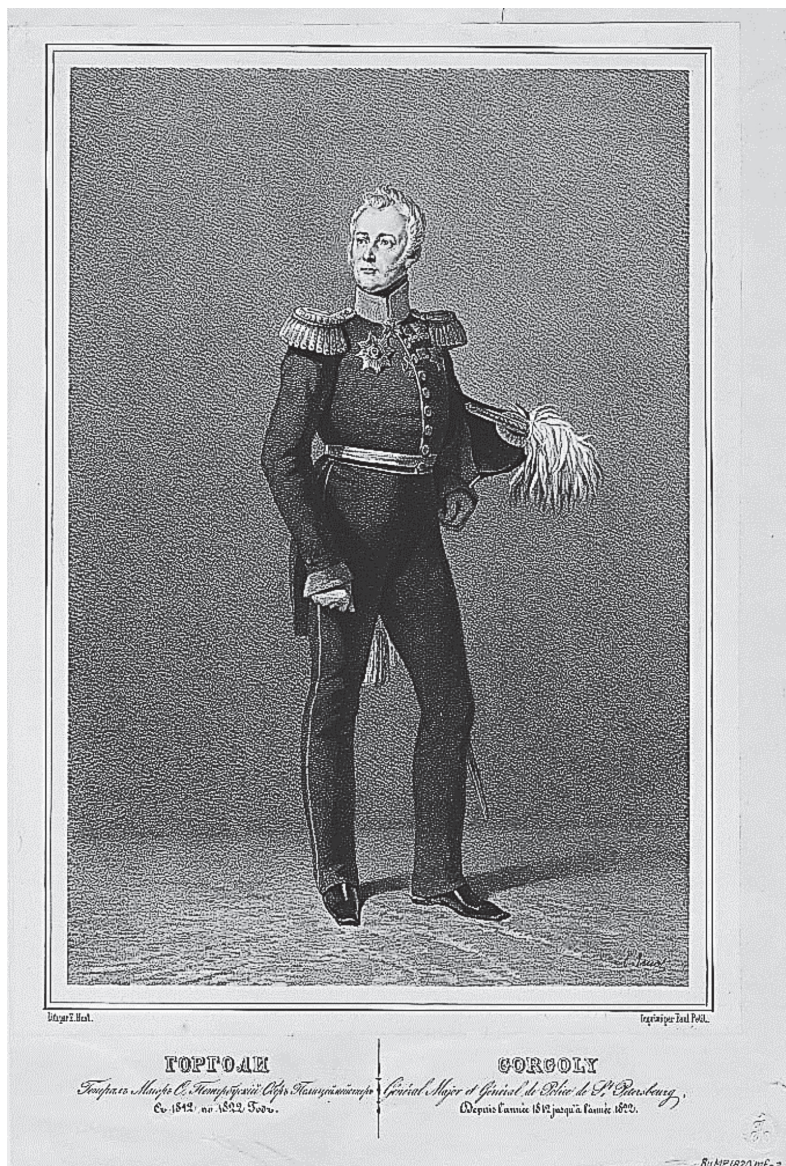

Ο τεκτονισμός συνδέεται στενά με την Ελληνική Επανάσταση. Φέροντας τους Έλληνες σε επαφή με τις ιδέες της ισότητας, της ανεξιθροσχίας και της ελευθερίας, καθώς και με τις αξίες της φιλίας, της φιλανθρωπίας, του πατριωτισμού και της ομόνοιας, συνέβαλε στη διαμόρφωση της κοινωνικής και εθνικής ταυτότητας της ελληνικής αστικής τάξης και στην ιδεολογική προετοιμασία του Αγώνα. Όπως δείχνει το παράδειγμα της Φιλικής Εταιρείας, το κίνημα του τεκτονισμού εξοικείωσε όσους Έλληνες συμμετείχαν σε αυτό με την οργάνωση μυστικών εταιρειών και με συνωμοτικές πρακτικές, βοηθώντας τους να δημιουργήσουν μια οργανωμένη υποδομή μυστικής επικοινωνίας και δράσης. Τέλος, τους παρείχε πρόσβαση στα διεθνή δίκτυα των τεκτόνων, μέσω των οποίων προσέγγισαν άλλους τέκτονες ως ίσοι συνομιλητές, για να προωθήσουν τα συμφέροντα της Επανάστασης: για να εξασφαλίσουν υλική βοήθεια και πολεμιστές, για να αποκτήσουν πληροφο-

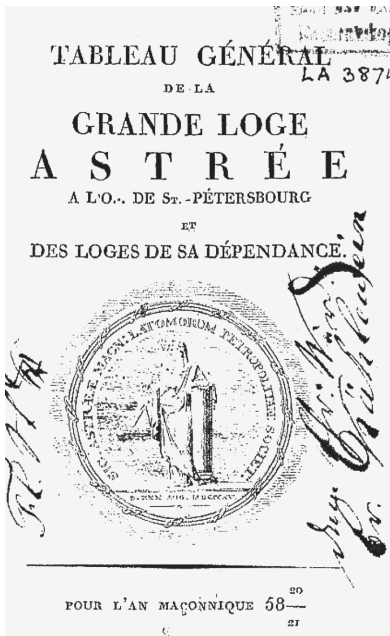
112. Κ. Σβολόπουλος, «Ο γαλλικός φιλελληνισμός κατά την ελληνική επανάσταση», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 5 (1974-1975), 331.

113. Βλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική γραμματεία και κοινωνία*, σ. 48-57.

ρίες ή διπλωματική υποστήριξη, για να διαμορφώσουν μια ευνοϊκή δημόσια εικόνα για τον Αγώνα. Η περαιτέρω, ενδεδειγμένη και συστηματική, διερεύνηση του πολυδιάστατου αυτού φαινομένου των σχέσεων μεταξύ τεκτονισμού και Ελληνικής Επανάστασης αποτελεί σημαντικό desideratum της ιστορικής έρευνας.

Εικ. 1. Ο στρατηγός Ιωάννης Γοργόλης (Ivan Savvič Gorgoli, 1770-1862), μέλος στον βαθμό του διδασκάλου στη στοά «Οι Ενωμένοι Φίλοι» και διευθυντής της αστυνομίας της Αγίας Πετρούπολης, 1811-1821 (λιθογραφία).

2.

Εικ. 2-5. Κατάλογος μελών της στοάς «Οι Ενωμένοι Φίλοι» της Αγ. Πετρούπολης, στην οποία ήταν μέλη οι Γοργόλης, Καντιώτης, Ξάνθος και Ηπίτης.

133			
No.	Noms.	Etat civil.	Emploi maçonnique.
13	Jean Tri- poli.	Conseiller- d'Etat et Chev.	
14	Alexis Kartma- zoff.	Conseiller de Guerre.	
15	Philippe Andés.	Dr. en mé- decin.	
16	Jean Rau- pach.	Négociant.	
17	Alex. Du- cios.	idem.	
18	Jean de Gorgoli.	Général Ma- jor et Chev.	
19	Alexis Brockhau- sen.	Avocat.	
20	Henry Fizen.	Négociant.	
21	Jean Ronco.	Artiste.	
22	Joseph Eggers.	Capit de Ma- rine et chev.	

3.

12

134

N ^o .	Noms.	Etat civil.	Emploi maçonnique.
23	<i>Michel Mitkoff.</i>	Colonel aux Gardes.	
24	<i>Jean Baptiste Des-pine.</i>	Dentiste de S. M. l'Empereur.	
25	<i>Alexis Koussownikoff.</i>	Capit. des hussards.	
26	<i>Louis Du-livier.</i>	Bijoutier.	
27	<i>Grégoire Orloff.</i>	Colonel.	
28	<i>Constantin Can-diotti.</i>	Employé au Col. des aff. étrangères.	
29	<i>Jean Ebeling.</i>	Conseiller de Cour.	

C. FRÈRES DU 2^d GRADE.

30	<i>Basile Sarcharnicoff</i>	Négociant.	
31	<i>Egraff Glinka.</i>	Capit. aux Gardes.	

4.

135

N ^o .	Noms.	Etat civil.	Emploi maçonnique.
32	<i>Grégoire Tschoubaroff.</i>	Secret. de Gouver.	
33	<i>Louis Goseé.</i>	Dessinateur.	
34	<i>Felix Naktakiewitzsch.</i>	Dr. en Médecine.	
35	<i>Nicolas Ilinsky.</i>	Lieut. aux Gardes.	
36	<i>Charles Teckströhm.</i>	Négociant.	
37	<i>Emanuel Xanto.</i>	idem.	
38	<i>Pierre Petton Epilis.</i>	Dr. en Médecine.	

D. FRÈRES DU 1^r GRADE.

39	<i>Théodore Orloff.</i>	Lieut. des hussards.	
40	<i>Alexandre Touloubiew.</i>	Lieut. aux Gardes.	

5.

SUMMARY

Julia Chatzipanagioti-Sangmeister

Philiki Etairia and Freemasonry:
Secret Communication, Public Sphere and Social Ideas

It has been known since the 19th century that Emmanuel Xanthos conceived the idea of founding the Philiki Etairieia (1814) through his acquaintance with Freemasonry. It is also known that not only Xanthos but also other important members of the Etairieia were masons. Nevertheless, the relations of the Greek secret revolutionary organization with Freemasonry have not been the subject of systematic research so far. The aim of this study is to detect and present the areas in which these relationships became evident. It thus highlights how much the Etairieia owed to Freemasonry in terms of organization, initiation rituals and symbols, the function of the arcanum and the use of conspiratorial codes. Furthermore, we can observe resemblances in respect to ideology and social origin of its members. At the same time, the study presents new data, providing new names to the list of Etairistes who were masons as well. Three members of the Etairieia (Xanthos, Kantiotis and Ipitis) most likely used the lodge «Les Amis Réunis» in St. Peterburg in 1820 (while they made efforts to assign the leadership of the Etairieia to Kapodistrias) for a meeting with the director of the St. Petersburg police, the Greek Ioannis Gorgolis. The study finally explores the variety of ways in which the networks of the Etairistes, the Masons and the Philhellenes collaborated, jointly supporting the Greek Revolution.

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΜΕΣΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ*
ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ ΤΥ
ΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ
ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

